

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCHE

TAAL- EN LETTERKUNDE,

UITGEGEVEN VANWEGE DE

MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE
TE LEIDEN.

ZEVENTIENDE DEEL.

NIEUWE REEKS, NEGENDE DEEL.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
VOORHEEN
E. J. BRILL.
LEIDEN — 1898.

REDACTIE:

De Commissie voor Taal- en Letterkunde bij de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.

INHOUD.

DE GRISELDIS-NOVELLE IN HET NEDERLANDSCH [1]).

In deze eerste sectie-vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde alhier, waardoor het Bestuur, ingevolge de in het vorige jaar genomen besluiten, de belangrijkheid en daardoor de aantrekkelijkheid hoopt te vermeerderen der jaarlijksche vergadering, heb ik, gaarne bereid om tot dit goede doel naar vermogen mede te werken, op mij genomen, eenige oogenblikken te spreken over een onderwerp, ontleend aan de eene helft der door de Maatschappij beschermde en bevorderde vakken, de ndl. taal- en letterkunde. Ik heb daartoe gekozen het u aangekondigde onderwerp, vooreerst omdat het mij gelegenheid gaf, om op ongezochte wijze de beide u genoemde onderdeelen van mijn veld van wetenschappelijk onderzoek zusterlijk te vereenigen, en ten tweede omdat, ook na hetgeen over dit onderwerp in monographieën en inleidingen is te boek gesteld, er nog wel het een en ander, dat minder bekend of zoogoed als geheel onbekend is, is mede te deelen, en daarin van het aandeel, dat ons land in dezen aan de »History of Fiction" heeft, bijna in het geheel niet gesproken wordt. Het schijnt mij gepast — en tevens in het belang der wetenschap — toe, dat wij dan zelf aanvullen, wat anderen onvermeld hebben gelaten. Dat ik dit onderwerp vrij volledig kan behandelen, en ik u allerlei nieuws of althans minder bekende bijzonderheden kan mededeelen, heb ik te

1) Als inleiding op eene uitgave van een ongedrukten Griseldis-tekst laat ik voorafgaan eene — hier en daar bekorte — mededeeling, gehouden in de Sectievergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde (8 Juni 1897).

danken aan een nu reeds overleden lid onzer maatschappij, wiens naam het mij een voorrecht en een plicht is hier met erkentelijkheid en waardeering te noemen, den zoo noodlottig aan zijn einde gekomen dichter en geleerde Honigh. Deze had voor het onderwerp, dat ik thans met u bespreek, allerlei bouwstoffen verzameld, die hij eerlang tot een geheel hoopte te verwerken. Wat hij had bijeengebracht is mij op mijn verzoek — het voornemen van den overledene was mij bekend — met groote welwillendheid door zijne weduwe afgestaan, en daarvan is met erkentelijkheid door mij gebruik gemaakt bij de behandeling van het onderwerp, waartoe ik thans overga.

De Griseldis-novelle behoort tot de in de middeleeuwen meest verbreide en verspreide romantische stoffen. Wij vinden haar het eerst opgeteekend in het allerlaatste verhaal van Boccacio's *Decamerone* onder den titel *Griselda.* Hoe de schrijver aan zijne stof is gekomen, is onzeker. Eene oudere bewerking is niet gevonden. De meeste waarschijnlijkheid heeft de onderstelling, dat Boccacio eene mondelinge volksoverlevering heeft te boek gesteld, waaraan eene ware geschiedenis kan ten grondslag liggen: dat hij de stof zelf zou hebben bedacht, is, zoo niet onmogelijk, dan toch zeer onwaarschijnlijk. Dit punt is behandeld in de belangrijke monographie van Dr. F. von Westenholz, *Die Griseldis-Sage in der Literaturgeschichte* (Heidelberg, 1888), waarin een hoogst verdienstelijk bibliographisch en aesthetisch-litterarisch overzicht wordt gegeven van verscheidene bewerkingen der stof in verschillende landen van Europa. De tocht, die de vertelling door de Europeesche letterkunde heeft gemaakt, is door een land- en tijdgenoot van Boccacio voorbereid, en wel door niemand minder dan door Petrarca, die haar in sierlijk Latijn heeft bewerkt onder den titel: »*De Obedientia ac Fide uxoria Mythologia*" [1]). Deze bewerking is in de litteratuur van het middeleeuwsche West-Europa opgenomen, en de vrucht-

1) Opgenomen in de uitgave van Petrarca's Opera Latina (Bazel 1554), bl. 541—546.

bare moeder geworden van tal van andere bewerkingen en omwerkingen zoowel in poëzie als in proza, episch zoowel als dramatisch.

De inhoud der novelle mag als bekend worden verondersteld, en voor de ontleding der karakters verwijs ik naar het bovengenoemde werk van Von Westenholz, en naar Dunlop, *History of Fiction*, dl. 2, bl. 146. Het is mijn plan niet, te onderzoeken of de groote kenner der Middeleeuwsche romantiek gelijk heeft met zijne bewering: »The story of Boccaccio seems hardly deserving of so much popularity and imitation." Wij willen zelfs niet beweren dat hij geheel ongelijk heeft als hij zegt: »it may be doubted, whether the emotions to which the story of Boccaccio gives rise, are at all different from those which would be excited by an execution on the rack." Ook willen wij niet de vraag beantwoorden of de lijdzaamheid eener liefhebbende echtgenoot en moeder zoover behoort of behoeft te gaan als van deze Griseldis. Vóór alle dingen willen wij er aan gedachtig zijn, onzen letterkundigen smaak niet aan de Middeleeuwen op te dringen, noch ook de middeleeuwsche letterkunde naar onze begrippen van smaak, karakterteekening en compositie te beoordeelen. Wat wij te doen hebben is, vooreerst de buitengewone populariteit der vertelling te erkennen, en ten tweede hare verklaring te zoeken. En het komt mij voor dat deze gemakkelijk te vinden is.

Het behoeft ons niet te verwonderen, dat het beeld van de onder alle zielelijden geduldige echtgenoote, van de gefolterde, doch onder alle folteringen hare gemoedsrust en waardigheid behoudende, vrouw op de middeleeuwsche beschouwers eene groote bekoring uitoefende, en dat het verhaal van haar leed en haar geduld onder de in de middeleeuwen geliefde vertellingen behoorde. Doch niet minder moest een dramatisch effect hebben het verhaal der lotgevallen van de heldin, die van een armoedig doch rustig leven in de hut van haar vader tot eene hooge waardigheid in een paleis wordt geroepen, maar daar niet vindt het geluk, dat zij daarvan slechts aarzelend dorst verwach-

ten; die, als de beker van haar lijden overloopt, zich teruggebracht ziet in haren vroegeren toestand, om dan weder kort daarna in werkelijkheid het driedubbele geluk te genieten eener liefhebbende moeder, eener aangebeden echtgenoot en eener gevierde landsvrouw. Voorwaar, zoo ergens, dan waren hier voorhanden de motieven van »staatsverandering" en »lotwissel", van die »peripetie", welke men in elk rechtgeaard treurspel nog in de 17de eeuw verlangde (vgl. Jonckbloet, *Gesch. d. N. Lett. in de 17de eeuw*, dl. 2, bl. 213). Ook moet men bij de beoordeeling der populariteit van de Griseldis-novelle niet vergeten — een punt, waarop men tot heden nog niet genoeg heeft gelet, — dat Griseldis een door de Kerk aangeprezen voorbeeld was van lijdzaamheid en onderwerping, en dat de vertelling aan den dubbelen eisch van »delectare" en »prodesse", van het »utile dulci" voldeed. Reeds Petrarca knoopte aan zijn verhaal eene moralisatie vast, waarin hij zeide, dat hij de vertelling had te boek gesteld, »non tam ideo, ut matronas nostri temporis ad imitandam hujus uxoris patientiam, quae mihi vix imitabilis videtur [1]), quam ut legentes ad imitandam saltem foeminae constantiam excitarem, ut quod haec viro suo praestitit, hoc praestare Deo nostro audeant, qui licet (ut Jacobus ait Apostolus) intentator sit malorum, et ipse neminem tentet;.... abunde ergo constantibus viris asscripserint, quisquis is fuerit qui pro Deo suo sine murmure patiatur, quod pro suo mortali conjuge rusticana haec muliercula passa est".

Dat werkelijk de Kerk aan deze vertelling om hare zedeles en hare »toepassing" hare goedkeuring heeft geschonken, haar als het ware met haar stempel heeft gewaarmerkt, kan uit niets beter blijken dan uit het feit, dat de twee mnl. hss., waarin de Griseldis-novelle is vervat, beide zijn gevonden in bundels van kerkelijke of stichtelijke literatuur. Het eene, uitgegeven door Gallée in het *Tijdschr. voor T. en Lett.*, dl. 4,

1) Niet, gelijk eene Duitsche bewerking heeft, aangehaald bij Westenholz, bl. 80, als „ein herrliches exempel der geduld und demuth, sonderlich für jene weiber, welche ungerathene männer haben".

bl. 1 vlgg., waarvan de titel: »Griseldis histori mit eynre geestlike bedudenisse" alleen reeds duidelijk spreekt, is gevonden, samengebonden met geschriften, als »Van drie krachten der ziel", »Van het wezen Gods", »Sanctus Thomaes boeck van Aquynen van den godliken manieren ofte seden", »Maria-legenden", enz. Zie de volledige beschrijving van het hs., dat in de boekerij onzer Maatschappij berust, in *Catal.* dl. 1 (hss.) bl. 80. Het andere, nog zoogoed als onbekend, waarop ik straks terugkom, berust in het Museum Westreeno-Meermannianum te 's-Gravenhage, en is samengebonden met een leven van St. Elisabeth van Thuringen en met een verhaal der passie van den H. Adriaan. Van de buitengewone populariteit van het verhaal zal ik u in enkele trekken een denkbeeld trachten te geven.

In Duitschland zijn na het midden der 15de eeuw twee van elkander onafhankelijke vertalingen van Petrarca's bewerking van Griseldis gemaakt, de eene uitgegeven door C. Schröter, in *Mittheilungen der D. Gesellsch. zur Erforschung vaterl. Spr. u. Alt.*, 5 Band, 2 Heft (1872), de andere volgens mededeeling van Schröter, bewaard in hss. te Donaueschingen, Heidelberg en München. De laatste is van de hand van Heinrich Steinhöwel, welke het eerst in 1471 te Augsburg in f°. werd gedrukt, en deze werd de grondslag voor de Duitsche volksboeken, waarvan er door Köhler in Ersch en Gruber's Encyclopedie op Griselde niet minder dan 16 in f°, 4° en 8° worden opgesomd, de laatste van 1620. Ook in Frankrijk zijn twee oude vertalingen opgesteld, die beide als volksboeken (in 1500 ± en 1522) zijn gedrukt, en tot op onzen tijd herdrukt, o. a. door Nisard in zijn »Histoire de livres populaires", 2de uitg. (Parijs, 1864), en eene andere, onder den titel *le Mirouer des femmes vertueuses*, door Crapelet (Parijs, 1840). Van de Engelsche bewerkingen is de oudste die van Chaucer in zijn *Canterbury Tales*, waarin de vertelling naar Petrarca aan »The clerc of Oxenford" wordt in den mond gelegd: ook daar is de geschiedenis van *Patient Grissell*, op verschillende wijzen bewerkt, een geliefkoosd onder-

werp voor balladen geworden. Verder worden ons volksboeken vermeld uit Denemarken en Zweden, vertellingen (Märchen) uit Duitschland, Denemarken, Rusland en IJsland, en dramatische bewerkingen uit Engeland, Duitschland (in de 16de eeuw van Hans Sachs, in de 19de van Friedrich Halm), Spanje (Lope de Vega), Frankrijk en Italië. Ik kan dit alles slechts aanstippen en verwijs voor het bibliographisch overzicht der uitgebreide litteratuur over het onderwerp naar het belangrijke artikel van Köhler in Ersch en Gruber's Encyclopedie en het straks genoemde boek van Von Westenholz. Alleen wil ik nog vermelden, dat eene bewerking van de novelle in het Magyaarsch onder den titel »Griseld és Valter Markgróf története", nog in 1863 te Pesth is herdrukt: een exemplaar er van berust in de bibliotheek onzer maatschappij.

Iets uitvoeriger wil ik stilstaan bij het aandeel dat ons land heeft gehad aan de verbreiding van deze in de middeleeuwen geliefkoosde stof, welke een plaatsje zou hebben verdiend in Rogge's bundel »Sproken en vertellingen uit de middeleeuwen".

Allereerst noem ik een tot heden zoogoed als onbekend hs., berustende in het Museum Meermannianum te 's-Gravenhage (aldaar onder n° 42 bekend). Het is een klein 8°, geschreven op perkament, en — gelijk ik reeds boven zeide — in één bundel vereenigd met St. Elisabeths leven (81 f^os^) en Adriaens Passie (24 f^os^). Dan volgt als derde stuk, afzonderlijk genummerd, de geschiedenis van Griseldis, op 20 f^os^. Omtrent de herkomst van het hs. is mij niets bekend; den ouderdom zou ik stellen op omstreeks 1400. Dat de schrijver een kloosterbroeder is geweest, zouden wij om den inhoud der eerste stukken van het hs. van te voren verwachten, doch het wordt ons ten overvloede uitdrukkelijk verzekerd. Op f°. 2 v°. van het leven van St. Elisabeth (van Thuringen) zegt de schrijver: Ic Dirc, priester, een brueder van den prediker oorde, die alre mynste ende onweerdichste ende geboren wt Duringen, older dan sestich jaer, vervullet inder oorden XLII jaer, beghan te scriven dit teghenwoordighe boecsken; dese dinghe vertellede (*overpeinsde*) ic

in mynen herten ende screef sy alle allene mit mijnre eyghenre hant, dat dicwile mine oghen verduysterden". Genoemde Dominicaan heeft zijn aanleg voor stichtelijke en moraliseerende bespiegelingen duidelijk getoond door aan zijn onderwerp, eene vrij getrouwe vertaling van Petrarca's Latijn, eene »voorsprake" toe te voegen met een afzonderlijken titel: »Hier beghint die voorsprake eenre hystoriën van wonderliker lijdsamheit, stantafticheit ende trouwen eens wives, Griseldis genoemt". Van welken aard deze moralisatie is, moge u de volgende aanhaling duidelijk maken: »Bi deser hystoriën machmen merken ene forme gheestliker echtschap tusschen god ende der getrouwer sielen, die alle eertsche dinge versmadende Cristum verkiest tot enen brudegom. Ende die mach weten dat haer toebehoort alsulke trouwe ende ghelatenheit te bewisen Cristo haren brudegom, als sie hier een schijn van vindet in desen vrouwenaem". Over het algemeen heeft de vertaler zich behoorlijk van zijne taak gekweten; slechts op enkele plaatsen heeft hij het Latijn niet goed begrepen en den zin niet zeer juist weergegeven. Zoo heeft hij f. 5 *r* de lat. woorden: »dapes fortunae congruas praeparabat" vertaald door: »sie plach alsulke toespisen te reyden als oor die aventure verleende", in plaats van »de in zulk een armoedig huishouden gewone spijzen"; het woord *nuptiae* vertaalt hij te onrechte door het mv. *brulochten*; op f°. 8 *r* geeft hij lat. »publica etiam obibat officia viro absente" weer door »sie handelde ooc die wtwendige ambte, die den lande anginghen". *Aequitas iudicii* wordt op dezelfde bl. vertaald door *gelijcheit der ordele* in plaats van *billijkheid* of *onpartijdigheid; rigorem propositi* (f. 10 *r*) door »stivicheit sijns begrepenen gemoedes" in plaats van »*sijns opsats*"; *excusata necessitate parendi* (f. 12 *b*) door »welke hem te male seer ontschuldigde van der noot gehoorsam te wesen", waar hij *necessitate* en *necessitati* heeft verward; f. 13 *v* zweeft een zin, die met *nochtant* begint, in de lucht, omdat de lat. zin: »quo se ille vir alioquin clarus et suis charus multis infamem odiosumque reddiderat" onvertaald is gebleven. Den naam van den »comes de Panico" of »Panicius comes" bij Petrarca,

den zwager van Walterius, vertaalt hij, als ware het een bepaalde titel, door *panicgrave*. Doch eene enkele maal ook brengt hij eene verbetering, of althans eene niet ongeschikte verandering, aan, nl. f° 10 *r*, waar het lat. »suspecta viri fama, suspecta facies, suspecta hora, suspecta erat oratio" door den vertaler, die het wenschelijk vond het telkens herhaalde *suspecta* af te wisselen, wordt weergegeven door: »die heimelike (*geheimzinnige*) bode (*die Griseldis dochtertje kwam opeischen*), sijn versette (*strak*, *somber*, eig. *mismaakt*) aensicht, die ure des nachtes ende sine redene was een groot teyken des archsten gevende (*deed haar het ergste verwachten*)".

De taal van Dirc den Dominicaan is oostelijk getint, zooals blijkt uit vormen als *solde*, *wolde*, *olt*, *olderdom*, *oltheit*, *oor* (haar), *to*, *seligen*, *wonschen*. Deze eigenaardigheid kan niet worden gesteld op rekening van zijne Thuringsche geboorte, waar een niet zuiver Nederduitsch dialect werd gesproken, maar behoort tot den mnl. tongval, dien de vertaler had aangeleerd, en dien hij zeer goed kende en schreef. Ongetwijfeld is die in het oosten van ons land te zoeken, doch het is mij niet bekend, waar omstreeks 1400 in die streken een Dominicaner klooster te vinden was, waarin onze Dirc het hs. kan hebben geschreven. De tekst kwam mij belangrijk genoeg voor om hem achter deze voorafgaande opmerkingen te doen afdrukken: het dialect, waarin de door Gallée bekend gemaakte redactie der novelle is geschreven, is te zoeken buiten de eigenlijke grenzen van ons vaderland; wij hebben dus hier de oudste opteekening van de Griseldis-novelle in het — eenigszins oostelijk getinte — Middelnederlandsch.

Gelijk in elk nieuw hs. zijn ook uit dit weder enkele niet onbelangrijke bijdragen opgeteekend voor de kennis van onzen mnl. woordenschat, met name van het oostmnl. Ik vond een voorbeeld van *aensaten* (1 *v*) in den zin van *schikken*, *regelen*, *beschikken*: »dat haer (*der ziel*) onse here also behage, dat hijs haer nyet verdarven en konne, hoe hijt mit haer aensatet (*wat hij ook over haer beschikt*)". *Aensaten* was tot heden slechts

eenmaal gevonden, nl. in een bij Nijhoff, *Gedenkw. v. Gelderl.* 2, 119 gedrukten »landvrede tusschen Gelre en Kleef" van 1359. Ik teekende er uit op *oorspronc* voor »de bronnen eener rivier", dat in deze oorspronkelijke opvatting in het Mnl. nog slechts zelden gevonden is, gelijk uit het art. oorsprong in het Ndl. Wdb. blijkt; *looslaen* (4 *r*) voor *frustrari*, *aenschinen* (8 *r*) voor *affulgere*, *barvicheit* (*bervicheit*, 1 *v*) voor *humanitas*. Nog twee merkwaardige woorden vermeld ik, vooreerst *nyeplichtich* (13 *v*) en *nyeplichticheit* (9 *r*, 11 *v*) voor *zonderlingheid* of ook *nieuwsgierigheid*; f. 19 *r* wordt voor hetzelfde begrip *curioos* gebruikt. Het woord staat in denzelfden zin opgeteekend in het Mnd. Wdb. van Schiller en Lübben, en is tot heden slechts gevonden: het bnw. *nyeuplechtich* in den zin van *nieuwmodisch* of *vreemd* in de vert. van Bernaerdus' *Sermoenen*, *Somerst.* 157 *d*; het znw. in dezelfde *Serm.* (*Winterst.* 94 *b*) verbonden met *sonderlincheit*, en in het *Biënb.* (172 *d*) verbonden met *curiosicheit*. Ten tweede het bnw. *wloemich*, d. i. *verward*, lat. *turbidus*, hier van een slaap gebruikt, *benauwd*, *door benauwde droomen gekweld*. Vgl. mnd. *wlôm*, *wlômen*, *wlômich*, *wlôminge* bij Lübben.

Ongeveer ter zelfder tijd, wellicht iets later, werd dezelfde vertelling van Petrarca in een ander klooster, buiten de oostelijke grenzen van ons land, bewerkt in een nog veel sterker Saksisch gekleurd dialect. Het hs., deels perkament deels papier, is ontdekt door Gallée, en berust thans in de boekerij onzer Maatschappij. Gallée heeft den tekst der Griseldis-novelle, die hier, evenals in het boven beschreven hs., met verschillende opstellen van kerkelijken en stichtelijken aard tot één boekdeel is vereenigd, uitgegeven in dit Tijdschrift dl. 4, bl. 1 vlgg. Volgens hem kan het hs. gediend hebben om de vrome zusters van het eene of andere klooster gedurende den maaltijd bezig te houden, en zal men mogen aannemen, dat het door den rector van een klooster, waar zich voornamelijk nonnen, uit de oostelijke provinciën en de daaraan grenzende streken van ons land geboortig, bevonden, verzameld is. Sommige der stichte-

lijke tractaten zijn waarschijnlijk uit de eerste helft der 15de eeuw, waartoe dus met eenigen grond ook de tekst der Griseldis-novelle mag gebracht worden. De taal is, gelijk ik reeds zeide, zeer sterk Saksisch gekleurd, en volgens Gallée, den uitstekenden kenner en gelukkigen beoefenaar van het Saksische dialect, is het verhaal in eene der tongvallen buiten de oostelijke grenzen van ons land opgesteld. Wat den inhoud betreft, is het meer eene vrije bewerking dan eene vertaling van Petrarca, naar een der in de middeleeuwen in ons land bekende hss., waarvan er o. a. drie berusten op de Universiteits-Bibliotheek te Utrecht. De personen heeten hier *Gualterus*, *Jannicol* (»off *Jan Nycol* nae onsen duytschen": merkwaardig is dat ook fra. hss. *Jean of Jehan de Nicole* hebben, en in aansluiting daaraan onze volksboeken *Jan de Nicole*), *Grisildis* en *die greve van Bononyen* (of ook alleen *eyn greve*, voor *die greve van Panico*). In de plaatsbepaling is een tamelijk groot verschil. Het heet hier: »In Ytaliën ynt ghebercht omtrent by *Venediën* was wanner eyn groot lantsheer, gheheiten Galterus", terwijl in het andere hs. en in Petrarca uitdrukkelijk West-Italië en de bronnen van de Po worden genoemd.

Nog één punt van verschil in de bewerking vermeld ik. Terwijl in hs. A. (het eerstgenoemde) aangaande de opneming van Janicola", »quam hactenus neglexisse visus erat" (Petrarca), in het paleis aan het slot van het verhaal gezegd wordt, dat het geschiedde opdat hij zijn wantrouwen in de ongelijke echtverbintenis zou laten varen, wordt hier niet dit, maar juist het vroegere niet-opnemen gemotiveerd met de woorden: »den hie alsus langh yn synen armen huysken gelaten haed, op dat hie oen yn synen opsaett aen deer dochter nyet hynderlick en weer."

Nog eene derde middeleeuwsche proza-bewerking bezitten wij en wel in een Incunabel, gedrukt bij Jacob van Breda te Deventer in de laatste jaren der 15de eeuw. Van dezen druk zijn volgens Campbell, *Annales* bl. 390, twee exemplaren bekend, één in de stadsbibliotheek te Haarlem, en één, vroeger in het bezit van den Senator Vergauwen te Gent, volgens welk exem-

plaar »die Historie van der goeder vrouwen Griseldis, die een spieghel is gheweest van Patientiën" in 1849 door Dr. D. J. van der Meersch op nieuw is uitgegeven voor de Vlaamsche Bibliophilen. Het verhaal is hier voor het eerst in hoofdstukken afgedeeld, hier en daar verkort, en waarschijnlijk niet rechtstreeks uit het Latijn vertaald, maar uit eene der ofra. bewerkingen der novelle. Dit blijkt vooreerst hieruit, dat de vader van Griseldis hier *Jan Nycole* en *Jan de Nycole* genoemd wordt, maar vooral uit het feit, dat de zwager van Walterus niet »grave van Bononiën" maar »grave van Buenen" genoemd wordt: voor het Italiaansche *Bononia* of *Bologna* is het Fransche *Boulogne* (ook bij Chaucer *Boloygne*) in de plaats gesteld, en van deze laatste stad is de gewone mnl. benaming *Buenen*. Zie b.v. *Invent. v. Brugge*, *Table des noms de lieux*, 195, waar men verscheidene plaatsen kan vinden, en Spieghel, *Hertspieghel*, bl. 217, waar »*Buynsche* mê", d. i. »mede (*honingdrank*) uit Boulogne" wordt vermeld. Indien ik mij naar aanleiding van dezen tekst ééne taalkundige bijzonderheid mocht veroorloven, dan zou het deze zijn, dat de door Kil. voorgestelde afleiding van het znw. *maerte*, dienstbode, van de bijbelsche *Martha*, welke meermalen is bestreden of althans gewantrouwd, krachtig gesteund wordt door de ald. bl. 21 voorkomende woorden van Griseldis: »in u huys, daer ghi my maectet een vrouwe, heb ic altoos in mijn hert ende in mijn ghepeys geweest als *Martha* ende een bode ende niet anders."

Als vierde proza-bewerking in onze taal noem ik de vertaling van Coornhert, in zijne »Vijftigh Lustighe Historiën oft Nieuwigheden Joannis Boccatii", waarin de laatste vertelling de geschiedenis bevat en beschrijft van Griseldis. Doch, gelijk reeds de titel aanwijst, is de tekst niet, als de boven genoemde bewerkingen, naar Petrarca bewerkt, maar naar het oorspronkelijke Italiaansche, evenwel door tusschenkomst eener oudfransche bewerking: de vader van Griselda heet hier niet *Janicol* of *Jean Nicole*, maar *Jehannot* of *Johannot*, doch ik ben niet in staat te zeggen, of deze naam ook in eene ofra. bewerking voorkomt, en of daaruit het oorspronkelijk van Coornhert's vertaling

blijkt; in den »Mirouer des femmes vertueuses" heet hij *Jannicolle*; in de fra. prototype der ndl. volksboeken *Jean (de) Nicole*. De gang van het verhaal is geheel dezelfde als die in de boven genoemde bewerkingen, en vertoont natuurlijk niet de afwijkingen, die Petrarca in de zijne heeft aangebracht: ik zal ze hier niet aangeven, maar verwijs naar het verschil in de bewerkingen van Boccacio en Petrarca naar het boven genoemde boek van Von Westenholz.

In dichtmaat is de Griseldis-novelle bewerkt door den dichter van *Der Minnen Loop*, Dirk Potter, Boek IV, 1095—1266. Dat het òf, volgens Potters gewoonte, eene zeer vrije bewerking is van de stof, òf dat Potter's bron eene andere dan de ons bekende moet geweest zijn, blijkt vooreerst uit de namen: de geschiedenis speelt niet in *Italië*, maar in *Achaje*; de markgraaf *Wouter van Salucen* is hier *een ridder Orphaen*, *Janicol* heet hier *Arlamoen*, en de heldin niet *Griseldis*, maar *Lympiose*. In Dunlop's *Hist. of Fiction* is geen overeenkomstige naam te vinden. Waarschijnlijk heeft Potter, gelijk hij wel meer doet, de namen opzettelijk veranderd en zijn ze dus van hem afkomstig. Ook in de bewerking zelve, welke Huet in zijn „Land van Rembrandt", dl. 1, bl. 269 vlgg., eenige voor Potter vereerende bladzijden in de pen heeft gegeven, vindt men sterke afwijkingen; met name is de ontknooping geheel anders. Terwijl bij Petrarca en in de bewerkingen naar hem moeder en dochter op hetzelfde oogenblik door den vader worden bekend gemaakt met de ware toedracht der zaak, wordt hier de dochter van te voren door haren vader ingelicht, en is zij het die aan hare moeder de haar toekomende eereplaats aan de zijde van haren gemaal teruggeeft. »Die heer", heet het bij hem,

ruynde een luttel mit haer.
Doe Lympiose quam aldair
Ende woude der vrouwen eeren,
Sprack die vrouwe voor alden heren:
„Moeder, ghi sult sitten hier,
Ende ic sal u dienen schier."

Het spreekt vanzelf, dat bij Potter de toepassing op de geestelijke liefde ontbreekt; wèl moraliseert hij volgens zijne gewoonte, doch hij verheft zich niet boven het aardsche. Zijne zedeles luidt aldus:

Dit wan Lympiose, die goede,
Mit verdrach ende simpelen moede
Ende mit onderdanigher doocht,
Dat si hoochlijc bleeff verhoocht.
Had si ghetoicht onwaerdicheit,
Boosheit ende onwillicheit
Ende hadde willen wederstaen
Die bode (*geboden*) die hi hadde ghedaen,
So had hise te mael begheven
Ende hadse slechs te mael verdreven.

En de slotsom der alledaagsche beschouwing, waarin noch aan de tyrannie van den man noch aan het moederlijk gevoel der vrouw wordt gedacht, is daarmede geheel in overeenstemming:

Met duechden machmen bet verwinnen,
Dan mit quade woorden (te) spinnen.

Van een geheel anderen aard is eene andere — ik zeg niet dichterlijke, maar — berijmde bewerking uit het begin der 16de eeuw (misschien 1517) geheel in den trant der rederijkers, van Antonius Ghyselers, en door Serrure, die er een hs. van bezat, uitgegeven in *Vad. Mus.* dl. 4, bl. 225 vlgg. (vgl. Mone, *Uebersicht* 138). Gallée spreekt er over, bl. 14, doch het was hem, gelijk reeds Kalff in *Tijdschr.* 5, 71 opmerkte, ontgaan, dat het door Mone vermelde gedicht door Serrure uitgegeven was. De berijming is 436 verzen lang, en de bewerking schijnt zelfstandig door Ghyselers te zijn opgevat. Ten bewijze en tevens als proeve van den dichttrant haal ik enkele regels aan, waarin een niet onaardig trekje aan het verhaal is toegevoegd naar aanleiding van het onverwachte bezoek van den edelman aan den armen

boer met de mooie dochter: »Lieve heer" zegt bij hem *Jan Nycolaes*, de door hem herdoopte *Janicola* of *Jan Nicole*:

„Lieve heere, bin ick misdadich,
so bid ic u, weest myns genadich,
ende door u edelheyt, in trouwen,
laet mynder dochter haer eer behouwen.
Nyet myn, lieve Greve, doet uwen wille
Met ons beyden, luyden ende stille.
Wy presenteren u eyghen vry."
Dye Greve sprack: »Jan, hoort na my:
en wilt nyet ververt zyn weesen (*aldus*),
ende hoort myn woorden van deesen:
soudt u gelieven, tot uwer vrame,
dat ick u dochter in huwelyck name?"...
Dye gode man wert bescaempt zeer
ende sprack: „Genade, lieve heere,
all spotty met ons, daer en leit niet an."
Die Greve sprack: „Neen ick seker, Jan!
Ick salse trouwen, wildise my geven."
Dye vader was blyde boven screven.

De hoofdpersoon heet hier *Grisilla*, waarnaast elders *Griselle* voorkomt, welke vorm dichter staat bij den Italiaanschen *Griselda* van Boccaccio (ook bij Coornhert in zijne »Vijftigh Lustighe Historiën" *Griselda* of *Griselde*), dan bij den Latijnschen *Griseldis*; de markgraaf heet *Gautier*, wat aan het Fransch doet denken, en Griselde's vader, gelijk wij reeds boven zagen, *Jan Nicolaes*. Het rijmwerk maakt een niet onaangenamen indruk, wat de behandeling van het onderwerp betreft, maar uit alles blijkt dat de berijmer van dichterlijken aanleg verstoken was.

Bij de poëtische bewerkingen der Griseldis moet ten slotte ook genoemd worden het door Gallée als aanhangsel bij den prozatekst uitgegeven »Historielied van de verduldige Griesella, zangswijze gesteld, vois *Van de Graaf van Romen*". Het is ontleend aan een bundel liederen, berustende op de Kon. Bibliotheek, waarin ten deele middeleeuwsche stoffen behandeld zijn, en in 1771 te Amsterdam gedrukt, doch de personen op de

plaatjes dragen, gelijk Gallée opmerkt (bl. 14), de kleederdracht van het begin der 17de eeuw, en dus zal het lied zelf ook wel tot dien tijd zijn terug te brengen. Over de mogelijkheid, dat die liederen nog tot de 16de eeuw behooren, en wel tot een bundel, genaamd »Wereldlijke Liedboecxkens" van 1548, zie Gallée t. a. p. Of dit lied hetzelfde is als het door Mone, bl. 230 vermelde lied uit eene »Genter Liedersammlung", kan ik evenmin als Gallée uitmaken. Over de verhouding van het Historielied tot het Volksboek, waaraan het hoogst waarschijnlijk is ontleend zie Kalff in *Tijdschr.* 5, 69 vlgg.

Dat de Griseldis-stof, dramatisch uit zich zelve, in verschillende landen dramatisch is bewerkt, is boven reeds gezegd, en kan met hetgeen daarover door Von Westenholz en Köhler is vermeld, worden aangevuld; in ons land bleef men ook in dit opzicht niet achter. Van der Meersch deelt in de Inleiding op de uitgave van den bovengenoemden incunabel mede, dat een priester, Eligius Houckaert of Houcarius, of Eucharius Florus, zooals hij zich meermalen noemde, ten behoeve zijner leerlingen aan het gymnasium »de Roose" te Gent, een drama over het onderwerp maakte, in 3 bedrijven, en bevattende ruim 2000 verzen, welk stuk in 1518 werd vertoond en in 1519 te Antwerpen gedrukt. Een »wel behouden" d. i. »goed bewaard" exemplaar was in het bezit van Dr. Van der Meersch. Een ander spel van *Griseldis* werd in 1556 vertoond te Lier door de rederijkerskamer *de Groyende*; zie *Belg. Mus.* 8, 306; Kalff, *Letterk. d. 16de eeuw*, 2, bl. 64. Verder wordt melding gemaakt van een »spel van Gryselle", in 1498 vertoond door de gezellen van der Retorijke van Peteghem bij Deinze; zie *Vad. Mus.* 5, 12. Of dit hetzelfde geweest is, als het vorige is niet uit te maken. Eene mededeeling, welke Mone, *Uebersicht*, blz. 139, zich voorstelde over een drama van dezen inhoud te doen, is in de pen gebleven: wij moeten dus in het onzekere blijven, of aan hem nog een ander Griseldis-drama bekend is geweest.

Intusschen, deze drama's zijn weinige in getal en zoogoed als

onbekend gebleven: zij hebben dus weinig invloed gehad, en er niet toe kunnen bijdragen om de herinnering aan het geduld en het lijden van Griseldis bij het volk levendig te houden: indien dit zoo is, dan is dit niet veroorzaakt door het tooneel, maar door de volksboeken. Over deze is reeds het een en ander medegedeeld door V. d. Bergh, *Ned. Volksromans*, bl. 48; Schotel, *Volksboeken* 2, 97 vlgg., en door Gallée in zijn meergemeld opstel. De eerste heeft er al op gewezen, dat de volksboeken door tusschenkomst van ofra. bewerkingen aan het Lat. van Petrarca zijn ontleend, hetgeen ook blijkt uit de namen *Gautier*, *Jan de Nicole*, *Buenen*. De laatste heeft er opmerkzaam op gemaakt, dat de volksboeken tweeërlei lezing hebben, niet aanmerkelijk van elkander verschillende, doch alleen in verhaaltrant afwijkende. Hij noemt als vertegenwoordigster der eene de oudste bekende uitgave van het volksboek — waarvan men de prototype kan zien in den boven genoemden tekst van den door Van der Meersch uitgegeven incunabel — nl. »die Historie van der goeder vrouwen Griseldis, die seer suyverlyck is om lesen", gedrukt te Antwerpen, 1522. De meeste der andere oude drukken zijn spoorloos verdwenen. Uit de 17de eeuw zijn bekend een druk van Rijnders te Amsterdam, boekverkooper in »de tweede Tuyndwarsstraat, het tweede huis van de Angeliersstraat", getiteld »een schoone Historie van de Goede vrouwe Griseldis" met approbatie van 1612. Een exemplaar van dezen druk berust in de boekerij onzer Maatschappij. Verder is bekend een druk in 4° van 1730 te 's-Gravenhage bij Cornelis van Zanten, Boekdrukker op het Spuy bij de Lepelbrugge; een 4° druk van 1761, te Amsterdam bij Joh. Kannewet, Boekverkooper in de Nes, in de Gekroonde Jugte Bijbel; en een Amsterdamsche druk van omstreeks 1810, bij B. Koene, Boekdr. in de Boomstraat. Van alle drie deze drukken komt een ex. voor in den Catalogus van Nederl. Letterkunde van de firma Fred. Muller, 1893, bl. 99.

Doch behalve in deze afzonderlijke uitgaven is de Geschiedenis van Griseldis herhaaldelijk met twee andere romantische verhalen

betreffende vrouwen in één bundel vereenigd, gedrukt onder den titel »De Vrouwen-Peerle ofte Dryvoudige Historie van Helena de Verduldige, Griseldis de Sachtmoedige, Florentina de Getrouwe", veelal met de bijvoeging »alle dry aensienlijck in veele Deugden, maer meest in lijdtsaemheyt, die zij in tegenspoed, overlast ende beproevinge getoont hebben". De inhoud van de afzonderlijke Griseldis komt — behoudens afwijkingen, veroorzaakt door verschil in tijd en daaruit voortvloeiende moderniseeringen, en door misvattingen — in hoofdzaak met de Griseldis der Vrouwen-Peerle overeen; ook in de namen, behalve dat in de laatstgenoemde verzameling uit de »Gravin van Buenen" eene »Gravin van Bueren" is gegroeid. Van deze uitgave berust een druk van Lier, bij J. H. Le Tellier, met approbatie van Max. van Eynatten te Antwerpen, zonder jaar, in de boekerij onzer Maatschappij. Verder vond ik vermeld: een 4° druk van omstreeks 1750 (met approbatie van 1621) te Maastricht bij Lekens; een 4° druk van omstreeks 1735, eveneens te Maastricht bij de Wed. Bertus; een 4° druk, zonder jaar, te Brussel bij J. B. Jorez, Boekdr. in de Boterstraat; een 4° druk van omstreeks 1790 te Gent bij Judocus Begijn (deze alle vermeld in bovengenoemden Catalogus van Fred. Muller, 1893); een druk bij J. H. Heyliger t'Antwerpen (met approb. van M. v. Eynatten, 1621) en een van 1733 bij P. van de Cappelle te Brugge (beide vermeld bij Gallée, *Tijdschr.* 4, 13; de eerste ook bij Schotel, *Volksboeken* 2, 97 *noot*); en Gentsche drukken van 1810 en 1812, benevens een druk zonder jaar bij de Wed. Michiel de Goesin en dochters (vermeld bij Van der Haeghen, *Bibliographie Gantoise* 3, 282; 289; 4, 126).

Men ziet dat zelfs nog in onze eeuw uitgaven der Griseldisnovelle ter perse zijn gelegd, en dat dus, zoo al niet tot onzen tijd, dan toch tot in onze eeuw de heugenis harer lotgevallen bij het volk is blijven bestaan. Van Duitschland, Denemarken, Rusland en IJsland wordt dit uitdrukkelijk verzekerd door Carl Schröter op bl. VII zijner uitgave van den boven genoemden mhd. Griseldis. Haar geduld en haar lijden zijn bijna tot een

spreekwoord geworden, vooral in de zuidelijke Nederlanden, waar men nog heden de spreekwijze kent »'t is precies de bedrukte Griselle", min of meer schetsend gezegd van eene vrouw, die er neerslachtig uitziet (zie *Ndl. Wdb.* op bedrukt). Men zegt dus niet te veel, wanneer men met Huet spreekt van de »onsterfelijke geschiedenis van Griseldis", en wanneer men, lettende op het karakter der heldin en de buitengewone verbreiding van het verhaal harer lotgevallen, een bekend bijbelwoord op haar toepasselijk maakt: de zachtmoedigen zullen het aardrijk beërven.

Thans volgt de tekst uit het Museum Meermannianum, dien ik getrouw naar het hs. (f°. 107—126 van het geheele hs.) heb afgedrukt: alleen heb ik hoofdletters en leesteekens aangebracht en *ii* door *ij* vervangen. Het hs. is op perkament geschreven, en in klein 8° formaat.

Hijr beghint die voersprake eenre hystoriën van wonderliker lijdsamheit, stantafticheit ende trouwen eens wives, Griseldis genoemt. Soe wie dese hystorie lesen of horen sal, die merke als in enen wilden velde sommighe schone ende lustelike bloemen, dat sijn verweende doechden, daer dit vrouwenaem mede gheciert scheen te wesen, ende trecke die tot lere ende stichtinge onser trouwen, lijdsamheit ende gelatenheit onder onsen heren Gode. Want bi deser hystoriën machmen merken ene forme gheestliker echtscap tusschen God ende der getrouwer sielen, die alle eertsche dinge versmadende Cristum Jhesum onsen heren verkiest tot enen brudegom. Ende die mach weten dat haer toebehoert alsulke trouwe ende ghelatenheit te bewisen Cristo haren brudegom, als sie hier een schijn van vindet in desen vrouwenaem. Als dat haer on(l v)se Here also behage, dat hijs haer nyet verdarven en konne, hoe hijt mit haer aensatet, ende mit ghenen scarpen gebode, druc ofte liden die mynne tot hem ghemynret en moghe warden. Ende die also besocht ende trouwe gevonden wart, mach hopen tot sonderlinger wtnemender gloriën. Lese daer omme dese hystorie, die int latijn seer kunstelike bescreven is ende daer wt in duytsche getogen, ende merke deser vrouwen wonderlike natuerlike bervicheit ende vroetscap oers stantaftigen gemoedes, hoe dat sie altoes in haren gront cleyn bleef ende oer selven kennende, al wart sie van buten grotelic verheven. Ende nye en settede sie enige sekerheit in der wandelbaerre aventuren.

HIJR BEGINT DIE HISTORIE VAN GRISELDIS [1]).

Op die west zijde van Ytaliën is geleghen onder tgheberchte een alte hogen berch, Vesalus ghenoemt (2 r), die seer aerdich ende edel in hem selven is ende daer en boven veredelt wort van den oersprongе der claerre ende groter vloet, die Padus geheten is, ende van Virgilio ghenoemt een coninc der vloede, welke als een cleyne fonteyne wt der siden des berghes oestwert wtspringende cortes weghes hem deylt in grote ryvieren, eerst doerlopende Liguriam ende daer na scheydende lantscape, als Emiliam, Flamineam ende Veneetyën, ende ten lesten eyndende in dat meer. Onder anderen lustliken lantscapen so leget ten voeten des berghes voergenoemt dat lant van Saluciën, wal doerbouwet mit steden, dorpen ende castelen, welke van oldes geregiert heeft geweest van edelen marcgreven, daer die alre vorbarste ende vernoemste van heeft geweest, alswi bevinden, enen Valterius geheten. Dese was een schoen bloyende iongelinc, nyet myn edel van zeeden dan van bloede, ende also bequaem dat hem inder naturen nyet en scheen te ontbre(2 v)ken dan allene dat hi hem mit dagelicscher aventuren genoegen liet, ende was alte onbesorget nacomender dinge. Hi was so seer gesat tot yagen ende beyten, dat hi bina alre ander dinge vergat, ende, dat boven al sine ondersaten swaerliken droeghen, hi was die bande der echtscape alte seer vermidende. Mer als sie dit lange mit swigen verdragen badden, worden si ten leste eens tides te rade ende ghengen hem an al gelike. Onder hem was een die die vorbaerste ende walsprekenste ende totten marcgreve die vryeste was, voerende die woerde in deser wise: „Lieve genedige here, uwe barvicheit gheeft ons moet onser alre wille doer my u te weten te doen ende wt te spreken, nyet dat ic yet sonderlinges hier in hebbe, mer want ghi my liever schijnt te hebben dan enen anderen als ghi my dicwile getoent hebt. Edele here, ghi bewijst u also in allen dingen, dat ghi ons utermaten wal genoeghet ende wi ons salich achten, die (3 r) alsulken here hebben, mer één sake is, mochte wi vercrigen dat ghi ons daer in horen woldet, wi solden ons duncken laten, dat wi die salichste waren onder allen heerscapiën, als dat ghi uwen moet totter echtscap voeghen woldet ende uwen vryen ende geweldigen hals den echtliken iucke onderdoen, ende dat mitten eersten, want die daghe snellike voerbilopen, ende al sidi nu inder bloyender ioghet, nochtan sonder merren vervolget stillike die olderdom, ende die doot is na bi deser oltheit [2]). Niemant en is vry vander doot; alle menschen moeten sterven, ende also als dat seker is, so is onseker wanneer, waer, ende hoe wi sterven sullen. Daerom wilt horen der gheenre bede, die uwer gebede gheen verseggen en solden. Ende die sorghe van den wive wt te soeken wilt ons bevelen, want wi sullen alsodanigen bewarven die u wal geliken sal,

1) Francisci Petrarchae v. c. *De Obedientia ac Fide uxoria Mythologia*" (Opera omnia, Bazel 1554, bl. 541 vlgg.).

2) Lat. mors ipsa *omni* proxima est aetati.

ende van alsulken edelen onver (3 v)seechden olders, datmen billix des besten daer van sal hopende wesen. Wi bidden, vryet ons allen van desen moyeliken anxte, als dat lichte bi u enich mysval mochte geschien, dat God verbiede, ende ghi sonder echte buert mocht en wech varen ende wi onbeheert solden verbliven". Mit dusdanigen vrientliken beeden wart bewegen die moet des mannes, also dat hi hem antwoerde mit desen woerden: „Ghi dwingt my, lieve vriende, tot dien dingen welke noch nye in mynen moet gecomen sijn. Mi heeft ghelust alre vryheit te gebruken, welke in der echtscap seer vreemde is, mer uwer voersienicheit ende trouwen betrouwende, gheve ic my willendes over te doen des ghi van my begherende sijt. Alleen verdrage ic u dier sorghe van enighen wive my te soeken, ende wil die sorghe selve an my nemen te draghen. Want wat inbrenct des eens edelheit den anderen [1]), dicwijl sijn die kindere (4 r) alre ongelijcst oeren olderen; wat goedes in den menschen is, en is van nyemant anders dan van Gode. Daer om betrouwende van sijnre gewoenliker goedertierenheyt, wil ic mynen staet ende mijns huwelics aventure hem bevelen: hi sal my wal toevoeghen dat mynen vrede best sal dienen. Voertan, wanttet u also te willen is, een wijf sal ic nemen, dat love ic u in goeden trouwen, ende uwe begheerte en sal ic nyet loesslaen [2]) noch vertrecken, mer één dinc suldi my weder loven ende vastholden, dat so wat wijf ic my verkiese, die suldi in alre eeren ende weerdicheit voer oghen hebben, ende nyemant en wese onder u die tot eniger tijt van mynen verkiese becroen make ofte claghe. Het si u genoech dat ic, die die vryeste bin onder allen menschen die ic bekant hebbe, om uwen wille my onderdoe den iucke der echtscap. Die verkiesinge des wives si myne. So welc mijn getruwede wijf (4 v) sal wesen, die si uwe vrouwe so wal ofte sie dochter waer des keysers van Romen." Sie loefden al eenpaerliken ende blideliken datter nyet an gebreken en solde, mochten sie sien dat sie nauwe vermoet en hadden, den dach sijnre bruloften, ende van te bereyden tegen enen sekeren dach hoechliken ende overvloedeliken alle dinge. Aldus ontfengen sie blidelike oers heren gebot ende scheiden also die een van den anderen.

Het was nyet veer van den palaes een dorpken van luttelre ende armer inwoenres, onder welken was een alto armen man, die Ianicola genoemt was. Mer als [3]) der armer hutkens al bitiden die hemelsche gracie versierende is, so was hem ene enige dochter, Griseldis genoemt, na der formen des lichaems vroem genoech, mer dat daer en boven is, in schoenheit der zeeden ende des moets also wtnemende, dat oers gelijcs nyet (5 r) en was. Dese was altoes opgevoedet mit spariger cost als inder uterster armoede, onkundich alre weelden, ende en hadde nye gheleert yet sachtes ofte klenlics te dencken. Mer die manlike ende vroede moet schulende inder ionferliker borst hadde oers vaders

1) Lat. quid unius enim claritas confert alteri.

2) Lat. frustrabor.

3) Lat. ut, d. i. *gelijk*.

oltheit altoes mit ongeloefliker sueticheit gevoedet ende bewaert. Een cleyne kudde sijnre scapen plach sie ter weyden wt te driven ende te bewaren, ende daer en bynnen die spille mit oeren vingeren te dreyen. Ende als sie weder te huus quam, plach sie alsulc warmoesken ende toespise te reyden, als oer die aventure verleende [1]). Sijn beddeken plach sie hem te maken, ende al dies hi noetdruftich was plach sie na kijntliker gehoersamheit seer trouweliken na oerre macht hem te bewisen. Valterius daer dicwile voerbi gaende hadde al bi tiden sine oghen in dit ionferken opgeslegen, nyet na iongeliker ghey (5 v) lieheyt mer na oltliker ripicheit, ende hadde angemerket die grote doghede die bovengaende was wijflike kunne ende alsulke ioghet, welke dogede den menen volke verhudende was oere cleyne coemst ende verworpenheit der armoede [2]); waerbi het geschiede dat Valterius, doe hi een wijf nemen solde des hi te voren nye en wolde, opsatte dese ionfer te hebben ende anders en ghene.

Die dach der bruloften was anstaende, mer waen die bruut comen solde en wiste nyemant, ende nyemant en was dies hem nyet en verwonderde. Hijr en bynnen liet hi bereyden guldene ringhe, schone cronen, beslegene gordele ende costele cleder na maten eenre anderre ionferen, die der sijnre even groet scheen te wesen. Die dach quam toe ende noch en was gheen geruchte wie die bruut wesen solde. Ende alst bi der ure der maeltijt was ende al dat hof veronlediget van feestliker berey (6 r) dinge [3]), doe ghinc Valterius wt sinen huse als om te gemoete te gane sijnre bruut toe comende, ende hem navolchde ene grote schare edelre manne ende vrouwen. Griseldis alre dinge onkundich die bi oer geschicket worden, hadde besaet alle dinge die sie te huus te doen hadde, ende quam water indragende, dat sie van verres wt der fonteynen gehaelt hadde, op dat sie gespoedet van oeren werke mit anderen ionferen, oeren gesellinnen, mochte gaen om oers heren bruut te besiene. Valterius quam al dien wech gaende, al pensende ende roepende sie bi oeren name, vraechde haer waer dat waer oer vader. Ende doe sie oetmoedelike mit eerweerdicheyden geantwoert hadde dat hi bi huus waer, sprac hi: „Segghe hem dat hi tot my come”. Ende als hi bi hem quam, nam Valterius desen olden armen man bi der hant ende leyden wat ter zijden ende in stilheiden sprac hi hem toe mit desen woerden (6 v): „Ianicola, vrient, ic weet wal dattu my lief hebste ende ic holde u voer mynen getrouwen, ende wane wal, wes my te willen is, dat di des wal genoegen sal. Mer één ding wolde ic bi namen van di weten, oftu my, den du hebste to enen heren, wal hebben wolste to enen zwager: gevende my dese dijnre (*aan den kant* dine) dochter ten wive.” Tot deser onvermoeder sake die olde man verwonderende,

1) Lat. dapes fortunae congruas.

2) Lat. quam vulgi oculis conditionis obscuritas abscondebat.

3) Lat. iamque apparatu ingenti domus tota fervebat.

was bi na machteloos geworden ende als hi hem vermannede, gaf hi hem ten lesten aldusdanige corte antwoerde, sprekende: „Mi en boert anders nyet te willen of te verseggen dan di behagelic is, want du biste mijn here." Valterius sprac: „Gawi dan te samen hoechliken in, op dat ic sie van sommigen dingen onderhore in dijnre tegenwoerdicheit." Sie ghengen te samen in: dat volc na siende ende seer verwonderende, ende hi vant dese deerne onledich in oers vaders dienste, welker seer mislic te moede was in toecoemst alsul(7 r)kes gastes. Ende Valterius sprac sie an mit desen woerden: „Het is dinen vader behaghelic ende my, dattu mijn wijf wardeste: ic wane oec wal dattet di behage. Mer ic hebbe van di te weten, wanneert geschiet is dat te hant sal geschien, oftu mit enen willigen gemoede bereit biste over te gheven dat ic van allen dingen mit di schicken mach, alst my ghenoegen sal, also dattu to gheenre tijt van mynen wille gedeylt en sijste [1]), ende so wat ic mit di doen wil, my dijns willen georloft si". Hier toe dese ionfer bevende van verwonderen antwoerde aldus sprekende: „Lieve here, ic bekenne my onweerdich alsodaniger eren. Mer is dit u wille ende mijn aventure, so en sal ic nummermeer wetende doen of oec dencken dat teghens uwen wille si, noch ghi en sult gheen dinc doen, al gebode di my te sterven, dat ic moeylike dragen sal." Hi sprac: „tis ghenoech". Aldus wtleyde hi sie tonende int openbaer ende seyde: (7 v) „Siet dit is mijn wijf ende uwe vrouwe: dese eert, dese mynnet, ende ist dat ghi my lief hebt, so hebt dese alre liefste." Daer na op dat sie nyets nyet oerre older aventuren int nye huus brengen en solde, hiet hi sie al bloet maken, ende vanden hovede totten voeten mit nyen clederen bedecken. Ende dat wart van den edelen vrouwen die daer omme stonden ende hem daer willichlike toe boden, in alre schamelheit terstont vollenbracht. Sie cleden sie, sie kemden sie, ende mit duerbaren gesteente ende mit eenre cronen vercierden sie, also dat sie aldus vermaect nauwe bekent en conde warden van den volke. Welke Valterius mit enen costelen ringhe dien hi hier toe mede gebrocht hadde, hoechliken ondertrouwede ende op een sneewit peert gesat, liet sie brengen ten palaes, dat volc navolgende ende verblidende. In deser wise sijn die brulofte hoechlike gehołden, ende die dach was vol vrolicheden ende vol feesten (8 r).

Deser armer bruut anscheen so veel van godliker gunste [2]) in corten tiden, dat sie nyet in enen scaephutken mer in des keysers sale scheen opghevoedt ende geleert te wesen. Ende sie wart van allen luden boven vermoeden in groter mynnen ende eerweerdicheden geholden, ende nauwe en konde men vroet maken den ghenen die sie van kinde gekant hadden, dat sie Ianikels dochter was.

Also groet was oers wesen ende oerre zeden cierheit, oerre woerden ripicheit

1) Lat. ut de omnibus tecum mihi conveniat, ita ut in nulla unquam re a mea voluntate dissentias.

2) Lat. tantum divini favoris affulgebat.

ende oerre wanderinge sueticheit, dat sie alre menschen moet mit groter liefteu tot oer neygede. Ende oer name ende geruchte wart gebreyt nyet allene in dien lande, mer oec in anderen provinciën, also dat sie van velen gheerne gesien ende versocht wart. Valterius, die mit aldusdanigen nederen mer nochtan edelen ende geluckigen echtscape geseliget was, leefde hier en bynnen bi huus in groten vreden, ende van buten voer die menschen mit groten love (8 v). Ende om dat hi also cloecliken doersien hadde so hoghe doghet in so groter armoede, wart hi van den volcke voer alte wijsen man gerekent. Voertmeer so en bestelde dit wise vrouwenaem nyet allene seer cloeclike bi huus die wijflike huussorginge, mer alse die zake eyschede, handelde sie oec die wtwendige ampte [1]) die den lande anginghen, ende als oer man van huus was, nederleechde sie ende slichte des landes kive ende twiste der edelinge mit so vroeder tale ende mit so groter rypicheit ende gelijcheit [2]) der ordele, dat sie alle spraken dat hem dit wijf als van den hemel tot gemenen heyl des landes gesant waer. Nyet veel tides en verdroech sic (*zich*) ende sie wart drachtich ende swaer mit kinde, waer bi die ondersaten in groten verbeiden waren, ende siet, sie wan alte schonen dochter. Al hadde hem een sone genoechliker gheweest, mer nochtan om die begheerde vruchtbaerheit verblide sie nyet allene oeren (9 r) man mer daertoe al oere ondersaten.

Hier en binnen begonste Valterium, doe dit kint gespaent was, ene nyplechticheyt [3]) an te gaen meer wonderlike dan lovelic, die wel besocht hadde die trouwe sijns gemynden wives, voert meer ende meer willen te proeven ende te besoeken. Hi riep sie eens tydes heymelike in sijn camer ende mit enen donckeren ghelaet sprac hi sie an mit desen woorden: „Du weetste wal, Griseldis, als ic wane dattu bi der tegenwoerdiger aventure dijns voerledenen states nyet en hebste vergheten, daer om spreke ic, du weetste wal hoe dattu in dit huus gecomen biste; du biste my lief genoech ende gemynnet, mer mynen edelingen nyet al also. Ende sonderlinge nadien dattu een kint hebste gewonnen, want sie draghent mit alte swaren moede dat eens huusmans dochter oer vrouwe wesen sal. Hierom ist my noet, die mit hem vrede begheer te hebben, van deser (9 v) uwer dochter nyet mynen wille, mer vreemder lude wille te volgen. Mer dit en heb ic buten uwen weten nyet doen willen, mer nu wil ic dat ghi uwen moet hier in my overgheven, ende alsulc verduldicheit daer in bewisen, alse ghi my int beghinne mijns echtscaps hebt geloeft." Als sie dit gehoert hadde, en wart sie noch mit woerden noch mit ghelaet beruert of gewandelt, mer antwoerde aldus sprekende: „Ghij sijt onse here, ende ic ende dit cleyne magedeken sijn uwe; daer omme doet mitten uwen dat u genoeghet, want di en mach nyet behagen dat my myshagen sal. Niet en is dat ic begheer te hebben ofte ontfruchte te verliesen buten

1) Lat. publica obibat officia.

2) Lat. aequitas.

3) Lat. mirabilis cupiditas.

u; dit heb ic my int myddel mijns herten [1]) ingevestet, dat nummer in geval des tijts of des dodes sal wtgedaen warden. Alle dinge mogen eer gheschien, eer dese moet gewandelt mach warden."

Valterius genoechde wal deser antwoerde ende was blide bynnen (10 r), mer toende hem van buten droevich ende scheyde van daer. Ende cort daer na sende hi enen van sinen dienres, den alre trouwesten dien hi in heymeliken saken plach te besighen, ende als hi van sinen here onderwiset was, quam hi bi avende tot sijnre vrouwen, sprekende aldus to haer: „Ic biddes u, vrouwe, en toernd u op my nyet, noch en betides my nyet, want mit groten bedwange doe ic dat ic doe. Ghi weet wal wattet is den heren te dienen; oec so weet ghi wal wat noet mijnen here hier toe drivet. Mi is geboden dit maghedeken te nemen ende haer...", na welken woerden hi ofbeet sine reden, recht of hi dat gruwelike werc dat hi doen moste vermyde al wt te spreken. Die heymelike bode, sijn versette aensicht, die ure des nachtes ende sine redene was een groet teyken des archsten gevende, wt welken al en verstont sie claerliken anders nyet dan dat hi haer gemynnede dochterken doden solde, nochtan en gaf sie (10 v) daer om wt noch traen noch suchten, dat alte hart hadde gheweest van eenre voetster, hoe veel meer van eenre moeder. Mer mit ongewandelden ansichte dat kint nemende ende een luttel tijts ansiende, daer na kussende ende benediënde mitten teyken des hiligen cruces, gaf si dat den dienre ende seechde aldus: „Ganc ende wat di dijn here gebiedet, dat vervulle. Eens dinges begheer ic, dattu besorges dat dit lichaemken nyet en warde verschoert van vogelen of van beesten, ten si nochtant dat di anders geboden worde". Die knecht quam weder tot sinen here, ende als hi vertellet hadde wat van oer geseecht ende geantwoert was, ende hem die dochter brochte, so wart die vaderlike moet seer bewegen, nochtan en wandelde hi nyet die stivicheit sijns begrepenen gemoedes [2]), ende geboet den dienre dat hi sie bewonden in doekeren ende geleecht in een kiste op enen peerde voe (11 r) ren solde mit allen gemake ende mit getrouwer besorghinge in Bononiën tot sijnre suster, die al daer den Panicgreve te wive gegeven was, ende leveren sie oer over op te voeden mit moederliker vlite ende mit behageliken zeeden in te setten [3]), ende dat sie dat also heymelike bewaren solde, dat gheen mensche bekennen en mochte wes dochter dat sie waer. Die knecht ghinc haestliken ende vervullede trouweliken dat hem bevolen was. Valterius merkede hijr na dicwile dat aensicht ende die woerde sijns wives, ende nye en conde hi enich teyken des gewandelden moedes an oer vernemen, mer in hoer was éne vrolicheyt, éne stedicheit, éne bedien-

---

1) Lat. in medio cordis.

2) Lat. rigorem propositi non inflexit.

3) Lat. alendam maternis moribus et charis moribus instruendam (*men zou naar het mnl.* instituendam *verwachten*).

sticheit ende éne bewisinge der mynnen, noch nye en wart die name oerre dochter van oer vernywet [1]).

Als in desen staet voer bi geleden waeren vier iare, so wart Griseldis noch drachtich, ende wan enen utermaten (11 v) schonen soen, vroude siins vaders ende alle sijnre vriende. Doe dese vanden borsten sijnre voetster af genomen was, kierde die vader tot sijnre gewoenliker nyplichticheit [2]), ende sprac an sijn wijf mit dusdanigen woerden: „Du hebste wal in voertiden verstaen, hoe swaerlike mijn volc draecht mijn echtscap, ende sonderlinge na dien dat sie di vruchtbaer hebben bekant, doch alre meest na dien dattu een manbûert hebste gewonnen, want sie segghen — ende dit gecrone coemt dicwile tot mynen oren —: „Als Valterius sterft, sal dan Ianikels dochter kint onse here wesen, ende sal so edelen lantscap sulken vorste onderdaen warden?" Deser woerde wort vele dagelics wtgeworpen onder den volc, wt wilken ic, die gherich bin mijnre ruste ende, op dat ic waer segge, oec voer my selven besorget bin, so warde ic beweget te doen met desen kinde als ic mitter suster gedaen hebbe. Ende daer om segge ict di te voren op dat (12 r) di die onvoersiene ende haestige rouwe nyet en verstûere [3])." Hiertoe antwoerde sie ende seechde: „Ic hebt geseecht ende noch sal ict seggen: Niet en mach ic willen of nyet willen dan u behagelic is, want in desen kinderen en hebbe ic nyet dan den arbeyt. Ghi sijt mijn here ende der kindere: gebruuct uwes rechtes in uwen dingen, noch en eyschet mijn consente hier toe nyet, want inden inganc uwes huses als myne olde cleder so heb ic myne willen ende begheerten wtgedaen ende die uwe weder angedaen. Ende daer omme van allen dingen so is uwe wille die myne. Ende meer: wist ic te voren uwen toecomenden wille, ic soldet oec te voren, so wat dat waer, willen ende beghinnen te begheren eer dan ghi. Mer nu ic uwen moet nyet voer comen en kan, wil icken gheerne na volgen. Ja wildi dat ic sterve, gheerne sal ic sterven, noch die doot en sal onse mynne nyet kunnen verwinnen". Valterius verwonderde (12 v) hem alte seer des wives stantafticheit, ende mit ghestuerden aensichte [4]) ghinc hi van daer ende sande terstont den dienre, wilneer gesant tot oer, welke hem te male seer ontschuldichde van der noet gehoersam te wesen [5]), ende recht ofte hi alte wreden werc doen solde, so eyschede hi dat kint. Die moeder bleef al van énen gelate, al was sie in ooren moede alre bedruckest. Oeren soen na der formen sijns lichaems ende na rechter aert nyet allene der moeder mer allen menschen mynlic, nam sie in oere hande ende benedieden, teykenende mitten teyken des cruces als sie oerre dochter gedaen hadde, ende wat langhe mitten oghen in hem starende ende kussende, mer gheen gelaet des

1) Lat. nunquam nomen ejus ex ore matris auditum.

2) Lat. curiositas.

3) Lat. turbet.

4) Lat. turbato vultu.

5) Lat. excusata necessitate parendi.

rouwes tonende, gaf oen ten lesten den knecht. „Holdt", sprekende, „doe dat di geboden is! Ende noch begheer ic één dinc oft wesen mach, beschudde die ledeken deses vromen kindes van verschoeren der vogele ende der beesten." Mit dusdanigen geboden quam (13 r) die dienre weder tot sinen heren, waer of hi hem noch meer ende meer verwonderde, ende hadde hi nyet wal geweten oer moederlike lieve tot oeren kinderen, hi mochte vermoet hebben, dat dese bewisinghe wt ongenade gecomen hadde. Mer die mynne oers mannes wast dattet altesamen verwan. Desen dienre wart geboden tot Bononyen te trecken ende dit kint te brengen daer hi die suster voer gebracht hadde. Het solde billix genoech geweest hebben desen stracken huusheer, dat hi die goetwillicheit ende trouwe sijns wives aldus besocht ende ondervonden hadde, mer het sijn somme lude die nyet af en laten dat sie eens begonnen hebben, mer altoes andriven dat hem te synne is. Hi sach oec daghelics mit enen scarpen gesichte in dit wijf, merkende of enich wandel tot hem bi oer geschiede, ende hi en konde anders in oer nyet vinden, dan dat sie van daghe te daghe hem trouwer wart (13 v) ende bedienstiger, also dat oerre twier nyet dan één moet scheen te wesen, ende die nyet hem beyden gemeen, mer des mannes allene, want Griseldis hadde ingesat, te male nyet voer oer selven te willen ofte verseggen. Allentelen bestont een myslic geruchte ondert volc te comen ende te verbreiden van Valterio, als dat hi rouwe hadde ende hem schaemde sijns legen huwelics, ende daer omme wt wreder ende onmenscheliker hardicheit sine kinder hadde geboden te doden, want nyewer die kindere hem erghent en toenden, ende oec en hadde nyemant gehoert, waer sie waren gebleven. Nochtant en wart hier wt die stracke moet nyet geboeget, mer hi bleef al inder selver nyplechtiger hardicheit des ondersoekens.

Hierna als verleden waren twalef iaren vander geboerte sijnre dochter, sande hi boden te Romen, die fisierde bullen van den pawes (14 r) brengen solden, als dat hi hem georloft hadde voer sijn ruste ende sijnre ondersaten, dat eerste echtscap te verwerpen ende een ander wijf te nemen. Dit wart ondert volc vermaert, ende wart lichtelike vroet gemaect den groven menschen des landes. Welc geruchte alst tot Griseldis kennisse gecomen was, ic wane dat sie in oeren moet geslagen ende bedruct wart, mer gelijc als sie eens van oer selven ende al oerre avonturen begrepen hadde, bleef sie ongebroken, verwachtende wat hi bi hoer schicken solde, dien sie alle dinge opgedragen hadde. Valterius hadde boden te Bononyen gesant, ende hadde doen bidden sinen swagher, dat hi die kindere tot hem wolde brengen mit sulker maren dat hi die ionfer te wive nemen solde, welke bede die swagher trouwelike vervulde, ende die ionfer die tehandes manbaer was, schoen van formen ende costelike geciert, ende oeren broeder van seven iaren te samen leydende mit groten vervolghe der e(14 v)delinge, nam an den wech op enen gesetten dach gelijc als hi hem ontboden hadde. Hijr en bynnen Valterius willende noch meer sijn wijf proeven ende becoren als mit liste des

rouwen ende der schaemte, riep sie int openbaer, ende ghinc sie an aldus sprekende: „My hadde wal redelike ghenoeghet uwer echtscap, ansiende uwe seeden, nyet uwe coemst, mer nu, als ic gewaer warde, so is alle hooge aventuer grote eygenscap [1]), want my en is nyet geoerloft dat den mynnesten ackerman. Mine ondersaten dwingen my, ende die pawes ghevet consent dat ic een ander wijf neme. Ende die dat wesen sal is nu onderwegen ende sal te handes hier bi wesen. Ende daer om wes starcmoedich ende ghif stede der ander, ende dine medegave neem mitti ende ganc mit geliken moede in dijn olde woenstede. Al gelucke des menschen is leyder onstedich". Hijr toe antwoerde sie mit desen woerden: „Here mijn, ic hebbe altoes wal geweten dat tusschen uwe (15 r) groetheit ende myne cleynheit gheen gelijcheit en was, ende dat ic nyet allene uwes huwelix mer oec uwes dienstes was onweerdich. Ende in desen huse daer ghi my vrouwe gemaect hebt, Gode des tughe, so heb ic altoes in mynen moede dienstmaget geweest. Hijr om van dier tijt, in wilker ic mit u in groter eren boven myne verdiente geweest hebbe, so dancke ic Gode ende u. Voert an bin ic bereyt mit enen vreedsamen gemoede mijns vaders huus weder te versoeken ende mijn olde dage te leyden, daer ic myne ionghe ioghet voer geleyt hebbe, ende te sterven ene salighe ende eerlike weduwe, die alsulkes mannes wijf hebbe geweest. Der nywer huusvrouwen wike ic mit willen ende wonsche dat sie u selichlike toecomen moete, ende van hier dair ic wel geweest hebbe, want het u also behagelic is, wil ic gheerne en wech gaen. Voert, op dat ghi segt dat ic myne medegave mit my neme, so merc (15 v) ke ic wal wilc die is, want ic en hebbes nyet vergheten, hoe ic op mijns vaders dorpel van al mynen clederen beroeft ende mitten uwen weder ghecleet tot u gecomen bin, ende anders en was my ghene medegave dan trouwe ende naectheit. Hijr om als ic dit cleet dat ic anhebbe wt doe ende den rinc daer ghi my mede getruwet hadden wedergheve, so suldi die ander cleder, ringhe ende cyeringhe, die ghi my gaeft, inder slaepcamer vinden. Naect bin ic wt mijns vaders huus gegaen, naect sal ic daer weder in gaen; dan allene so dunctet my onbetamelic wesen dat dit lichaem, daer die kindere in gedragen sijn die ghi ghewonnen hebt, den volcke naect hem vertone, waerom so bid ic ende beghere, oft u behagelic is, dat ghi my in een loen mijnre ionferscap die ic hier brachte, ende nu nyet van hier en draghe, een hemde laten wilt, daer dat lichaem wilneer uwes wives (16 r) mede bedect moghe warden."

Als sie dit gesproken hadde, ontvielen den manne die tranen, ende langer en conde hi hem nyet ontholden, mer afkerende sijn aensicht, sprac hi mit bevende lippen: „Een hemde holdet u." Ende als die ander die bi stonden screyden, toech sie oer wt voer hem allen, een hemde anholdende, daer sie mede bedect, blotes hovedes ende bloter voete, wtghinc, ende also oerre vele oer volgende ende screyende ende die lede aventure beschuldigende, sie

1) Lat. servitus.

bleef sonder trane, mit enen eersamen stillen ghelate wederkeerde sie tot oeren eersten huse. Die olde vader die desen sijnre dochter huwelic altoes in wanvermoede gehadt hadde ende nye vast gelove hier op gesat, mer altoes dit toecomende besorget hadde, als wanneer hi oerre, die so leghe gheboren, sat waer, dat hi sie dan na gewoente der edelinge homoedelike verwarpen ende wtwisen solde, ende hadde daer (16 v) omme oeren olden versletenen groven rock in enen hoec des cleynen huses opgeleecht ende geholden. Als hi hoerde een gheluut, nyet sijnre dochter, mer des volkes dat mit hoer quam, liep hi oer te ghemoete op den dorpel, ende die half naecte bedecte hi mit oeren olden clede. Hijrna bleef si mitten vader een luttel daghe in alte wonderliker ghelijcmoedicheit ende oetmoedicheit, also dat sie bi ghenen bewise des droevigen gemoedes scheen te gedencken. Want doe sie int middel onder allen den rijcheiden was, bleef sie altoes in oeren gronde arm van gheeste ende oetmoedich.

Hijr en bynnen was die Panicgreve onder wegen ende naecte den lande, ende vanden nywen bruloften was overal groet geruchte. Ende die greve sande sijnre boden een te voren ende liet weten den dach als hi int lant van Salvaen [1]) comen solde. Valterius des dages voer sijnre coemst riep tot hem Griseldem ende als (17 r) sie oer ynnichlike boet tot hem, sprac hi hoer toe aldus: „Mijn wille is dat die ionfer, die hier morghen ter maeltijt wesen sal, hoechlike ontfangen warde, ende mede die edele manne ende vrouwen die mit oer comen sullen, ende die myne die ic daer toe genoedt hebbe, also dat eens ygeliken stede, eer ende dienst na sijnre weerdicheit tamelike bewaert warde. Mer want ic ghene vrouwen bi huus en hebbe, die mynen staet ende seeden also wal weten als du, so voersie du mynen hoff, al bistu armelic ghecleet, ende neme op di die sorghe die lude te ontfangen ende te setten". Sie antwoerde: „Niet allene, lieve here, gheerne, mer oec begheerlike sal ic dit, ende al dat ic weet dat u behagelic is, doen die wile dat dit leven in my wesen sal." Ende rechtevoert bestont sie maghedeliken dienst in dien hove an te nemen, dat huus te keren, die tafelen te setten, die bedde te maken, ende die andere daer mede toe te spreken na (17 v) wise der alre trouwester dienstmaghet. Des anderen dages vroemorghens toequam die greve mitten sinen, ende sie verwonderden hem alle van schoenheit ende zedicheit der ionferen ende oers iongen broeders. Ende daer waren sommighe die seechden dat Valterius een wijs ende selich wandel gedaen hadde, want die bruut veel tederre ende edelre waer, ende hadde daertoe enen broeder so schoen ende bequame. Doe aldus die hoff vol geruchtes ende onleden was, Griseldis over al ende in allen dingen sorchvoldich ende in desen gevalle nyet verslagen in oeren moede, noch bescaemt van snoetheyt oers cledes, mer mit enen vroliken ansichte ghinc sie der ionfere die daer quam ingaende te gemoete, seggende: „weest welcome, mijn lieve vrouwe." Daerna ontfenc

1) Lat. Salutias.

sie die edelinge ende alle die gaste mit so bliden angesichte ende mit so genoechliken woerden ende satede den groten hoff also bequame (18 r) like dat sie alle ende sonderlinge die vreemde lude hem verwonderden, waen alsulke wetentheit ende eersamlike seeden in so snoden habite comen mochten. Ende te voren an [1]) en konde Griseldis selve nyet gesadet warden van te loven ende te prisen nu die schoenheit der ionferen, nu die schoenheit oers iongen broderkens. Ende Valterius, doe men ter tafelen solde gaen sitten, keerde hi hem tot oer ende mit claerre stemmen voer hem allen sprac hi oer toe alse bůertende ende seechde: „Wat dunct di, Griseldis, van deser mijnre bruut? Is sie nyet schoen ghenoech ende eersam?" — „Voerwaer", sprac sie, „schoenre of eersamer en soldi nyemant vinden. Ende yewer ghi en sult mit nyemant ummermeer, of mit deser suldi rustlic ende selich leven leyden, ende des bid ic ende begheer dattet also geschien moghe. Mer één̈s dinges bid ic u ende vermane in rechter trouwen, dat ghi deser mit alsulker scarpheit nyet an en gaen (18 v) als ghi die voerste angegaen hebt, want als ic ghisse na dien dat sie (*bijgeschreven op den kant*) ionger ende klenliker opgevoedt is, en solde sijt nyet draghen kunnen." Valterius ansiende die vrolicheit ende die stantafticheit deses wives dit sprekende, welke hi so vake ende so scarpelike besocht ende geoeffent hadde, ende ontbarmende oerre onverdiender smaheit ende gelatenheit, ende nyet langer des verdragen kunnende: „T is genoech", sprac hi, „myne Griseldis; dijn trouwe is my te vollen wal bekant geworden, ende ic wane nyemant levende te wesen onder der sonnen, die sulc ondervinden heeft van echtliker trouwen." Mit dien dat hi dit seechde, sine gemynnede huusvrouwe, die mit bliden verwonderen overstort was ende als wt enen wloemigen [2]) slape ontsprongen, omveng hi mit begeerliken armen. „Ende du", sprac hi, „du biste mijn wijf: anders gheen en heb ic of oec en sal hebben. Ende dese, die du waenste mijn bruut te wesen is dijn dochter. Dese die mijn swager heet te (19 r) wesen is dijn sone. So wat du gescheiden verloren scheenste te hebben, dat hebstu nu al te samen weder ontfangen. Die anders wat vermoet te (*aldus*) hebben, sullen weten dat ic curioes ende ondersoekende hebbe geweest, nyet ongenadich; mijn echtscap proevende, nyet verwarpende; myne kindere nyet dodende, mer lief hebbende". Doe dit Griseldis hoerde, wart sie van vrouden als amechtich ende mit sueten tranen viel sie in omhelsen oerre kinder. Ende die edele vrouwen grepen sie blidelike ende gunstich wttreckende oer haestelike die olde cleder ende aendoende oer gewoenlike habijt mit vercieringe. Ende elker malc was blide ende vrolic roepende: „heyl ende ghelucke!" also dat dese dach mit meerre feesten ende vrouden geholden wart dan die dach der eerster bruloften. Ende sie leefden hijrna lange iaren te samen in groten vrede ende eendrachte. Ende Valterius sinen armen swager dien (19 v) hi tot noch toe scheen vergheten te hebben,

1) Lat. inprimis. 2) Zie bl. 9.

op dat hi gheen wanvermoeden meer en kreghe, nam hi in sijn huus ende hadde oen voert in eren. Sijn dochter beriet hi hoechlike ende rijclike te manne. Ende sinen sone liet hi na hem den lande to enen heren ende navolgher. Hi was blide in sinen tiden, beyde om sulken echtscap ende om sine kindere.

Dese hystorie hebbe ic voergenomen in scrifte te laten, nyet daer om so seer dat ic die vrouwen van onsen tyden waen te vermanen tot navolghinge der lijdsamheit deses wives, die, als my duncket, nauwe navolgelic en is, mer op dat ic verwecken moghe die dit lesen sullen [1]) to verwonderen deses wives stantafticheit, ende dat sie des gelijcs wat pinen onsen heren Gode te bewisen, dat dit vrouwenaem oeren manne heeft bewijst. Want al ist als sunte Iacob seecht, dat onse here God nyemant en becoort int quade, noch-
(20 r) tant so proeft hi ons ende oeffent dicwile mit groten swaren saken; nyet op dat hi onsen moet moghe weten, dien hi wiste aleer wi geboren worden, mer op dat onse crancheit ons mit openen bewisingen kenlic moghe warden [2]). Men mach wal onder die stantaftige manne mede scriven dien, so wie hi is, die voer onsen heren Gode dat lydet sonder murmurieren, dat dit geboren lantwijf [3]) voer oeren sterfliken man heeft geleden.

Hijr eyndet die hystorie van Griseldis.
Deo gracias.

---

1) Lat. ut legentes ad imitandam saltem foeminae constantiam excitarem.

2) Lat. ut nobis nostra fragilitas notis ac domesticis indiciis innotescat.

3) Lat. rusticana haec muliercula.

NOG EENS JAKOBUS BELLAMY.

De in brief VI (5 Oct. 1785) der onuitgegeven bescheiden van Jakobus Bellamy (zie Dl. XV van dit Tijdschrift, blz. 258) aangekondigde critiek van *De Ruyter* is er een van het uitvoerige gedicht *M. A. de Ruyter, in* 10 *boeken* van den 23jarigen Haarlemschen uitgever Adriaan Loosjes Pz., in 1784 verschenen »te Haerlem en Amsterdam bij A. Loosjes Pz. en W. Holtrop" en opgedragen aan den Vice-Admiraal Zoutman.

Onder de Bellamiana van het Zeeuwsch Genootschap vond ik in een bundel Prozastukken (genummerd 5) twee proeven eener onafgewerkte critiek van dit gedicht, blijkbaar bestemd voor den Poëtischen Spectator en dagteekenende uit het einde van '85 of begin '86.

Ook het weinige, dat de dichter ons hier geeft, getuigt van zijn gezond oordeel op letterkundig gebied, zich zoo gunstig onderscheidende van dat van vele zijner tijdgenooten.

I

M. A. de Ruyter,
in 10 boeken
door A. Loosjes Pz.
(*1 blz. 4°.*)

Onder welk soort van dichtstukken de Heer Loosjes dit stuk plaatsen wil, is mij onbekend — niet onder die gedichten, die men *Heldendichten* gewoon is te noemen, denk ik: hier zou hij een' bestrijder vinden in de bepaaling der regelen van het *Heldendicht*, die genoegzaam van de meeste kunstrigters, als goed erkend, en vrij algemeen, als zoodaanig, aangenomen zijn.

Ik spreek zoo zeer niet van den vorm, den aanleg, de vaersmaat en de uitvoering van het gedicht, als wel van die vereischten, die het *wezenlijke* van het *epiesch* gedicht uitmaken. Een lief, teder meisje, in den leeuwenhuid van Hercules, moge, in den eersten opslag, het oog bedriegen; niemant, die anders goede oogen heeft, zal eene lange beschouwing noodig hebben, om zijne dwaaling te ontdekken, en het meisje, in den leeuwenhuid te zien.

Ik geloof, dat een dichter, die *genie* genoeg heeft, om een *epiesch* gedicht saamtestellen, dat die ook de vrijheid nemen mag, om zulk een vorm en-

plan voor zich te verkiezen, of uittedenken, als hij het meest voor zijn *genie* en tot zijn oogmerk geschikt oordeelt [1]). — Ik zal, met weinig woorden een denkbeeld van het *wezenlijke* een's Heldengedicht's tragten te geven.

Het character een's heldengedicht's, zegt Sulzer, bestaat in t algemeen daarin, dat het, in eenen plegtigen toon, een merkwaardige handeling, of gebeurdtenis, omstandig, verhaalt, en het merkwaardlgste daarin, het zij het die persoonen of zaaken betreffe, uitvoerig schildert, en als levendig voor oogen stelt, — in den eersten opslag schijnt deze beschrijving minder bestemd, dan zij wezenlijk is. . . . . . .

II

M. A. de Ruyter
in X boeken
door A. Loosjes pz.
(*1 blz. 4°.*)

De Heer *Loosjes* heeft de moeite genomen, om een gedeelte van het leven en de bedrijven des Admiraals *de Ruyter*, in vaerzen te brengen. Een lastig werk, dat zeker de moeite niet beloont! — De uitterlijke vorm zal die van een heldengedicht zijn; 't is ook zoo in boeken afgedeeld; — hij begint zijn dichtstuk ook, met een *aanroeping* — want dit houdt men ook voor eene der vereischten van het *epiesch* gedicht. Doch — de uitterlijke vorm brengt weinig toe, tot de wezenlijkheid van een zaak: Een lief teder meisje, in den leeuwenhuid van Hercules, moge, in den eersten opslag, op een' afstand het oog bedriegen; niemant, die anders goede oogen heeft, zal een lange beschouwing noodig hebben, om zijne dwaaling te ontdekken, en *het meisje*, in den leeuwenhuid te zien. — Wij gelooven niet, dat de Heer *Loosjes* zijnen *de Ruyter* een heldendicht — volgens het gewoone begrip, dat men aan dien naam hegt, zal willen genoemd hebben: hij heeft het publiek niets, dienaangaande gezegt; — alles wat hij, zijns oordeels, te berigten hadt, is, dat hij één regel uit het grafschrift van *Vondel* op den zeeheld *van der Hulst* geheel heeft overgenomen — en deze regel is:

Uw naam, uw heldenroem braveert metaal en marmer.

Waarlijk ook een vaers, dat verdiende overgenomen te worden! men moet een *Vondel* zijn om er zulke te maken!

De aanhef van het dichtstuk is deze:

Mijn dichtgeest volgt het puik van Zeelands heldenbloem

(enz. volgen de 8 eerste regels van het gedicht).

J. A. N.

1) (*Ook in het hs. verwijst de asterisk naar den voet der blz.*) Sulzer is van dezelfde gedagten zie, in zijne theorie, het art. Heldengedicht (*nl. Sulzer's Allgemeine Theorie der schœnen Künste* 1771—74).

NIEUWE FRAGMENTEN DER BERIJMDE FRANSCHE VERTALING VAN MAERLANT'S DRIE MARTIJNS.

De Maerlantkenners zullen zich wellicht herinneren, dat ik in den vierden jaargang van dit Tijdschrift (1884) een »Brugsch fragment der berijmde Fransche vertaling van Maerlant's *Wapene Martijn*" heb uitgegeven, naar de gedrukte bladzijden op het archief der stad Brugge berustende en van den drukker Jan Bortoen of Brito afkomstig (einde der 15de eeuw).

De gekende Engelsche bibliograaf Bradshaw had in vroegere jaren te Brugge fragmenten dier vertaling gezien en beschreven, die veel uitgebreider waren; maar ondertusschen was een gedeelte der blaadjes zoek geraakt. Ik gaf wat er in 1884 nog te geven was.

Dezer dagen werd ik aangenaam verrast door de verschijning van een boek van den archivaris der stad Brugge, den heer L. Gilliodts-van Severen, getiteld: *L'oeuvre de Jean Brito*, *prototypographe brugeois* [1]), waarin op blz. 78—107 het door mij in 1884 uitgegeven fragment (34 strofen van den *Wapene Martijn*) op nieuw wordt afgedrukt, maar vergezeld van een dertigtal geheele of verminkte onuitgegeven strofen der Fransche vertaling niet alleen van den *Wapene Martijn*, maar ook van de twee andere *Martijns*.

Naar hetgeen de heer Gilliodts mij berichtte, waren die zoekgeraakte fragmenten in den achtergrond van zijnen lessenaar gedurende lange jaren mislegd en zoo dacht men, dat ze verloren waren gegaan. Vóór een twee à drietal jaren werden zij bij toeval teruggevonden. »Le fait est" — schrijft mij de heer archivaris — »que depuis deux à trois ans, en vidant mon

1) Brugge, L. De Plancke, 516 blz., overgedrukt uit de *Annales de la Société d'Émulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre*, 5e série, t. X, 1897.

»pupitre qui était absolument encombré, je retrouvai les dits »feuillets égarés".

Intusschen meen ik, dat het hier de plaats is om de nieuw ontdekte fragmenten, bij gebrek aan iets volledigers, den lezers van dit Tijdschrift bekend te maken, daar zij het boek over Brito niet zoo gemakkelijk kunnen krijgen [1]).

In 1884 gaf ik de 16 eerste strofen der vertaling van den *Wapene Martijn* en teekende daarna aan: »Hierachter ont»breken 4 bladzijden, waarop 8 strofen gedrukt waren; zoodat »men uit hoofde dezer leemte van de 16de tot de 25ste stroof »komt".

Die ontbrekende 8 strofen geeft de heer Gilliodts nu als volgt:

(17.) [Jaques tieng] . . . .
. . . .
. . . . [2])
. . . . heur en luy . . . .
. . . . Jncessamment . . .
. . . . . aussy est deuises *
. . . . . loir . . . ce tellement
[A to]us Jours perpetuellement
Comme ung chien forsennes *
Pour ce est son Jugement
Condamnes Infinalment
Car sans fin sont les volentes
Et sans fin si est condampnes *

(18.) m artin Je te veul confesser
Que ta response est tout cler
Et a entendre bien legier *
Dieux sceit toutes choses compter
Arbres * feulles * goutes en mer
Riens ne luy vient a daugier *
Il sceit tout bien ordonner

---

1) Op het stadsarchief te Brugge heb ik den tekst zorgvuldig overzien; hier en daar is nu de lezing van den heer Gilliodts in zijnen *Jean Brito*, meestal op onbeduidende punten, nauwkeuriger geworden.

2) De 3 eerste verzen der strofen 17, 19, 21 en 23 zijn afgesneden. *Jaques tieng* is de custos of steekwoord, dat op de vorige bladzijde staat.

Les bons merites Remunerer
Les malefices a droyt punier *
Nous le deuons parfont louer
De cuer seruir * et honnourer
Et haultement Regracier
Il na Riens a corrigier *

(19.) . . . .
. . . .
. . . .
. . . . ier doibt *
Se . . . . dieu mon li . . .
Te . . . . on habit
Et souffrise . . . . et froit *
Et finasse en mortel delit
Rien ne me vauldroit on petit
Pleust a dieu que ainsi estoit *
Que ceulx qui firent cest edit
Fussent portiers dinfer eslit
Je croy que nulx ny enteroit
Car tiengnēt paradis estroit *

(20.) i aques dieux est plain de bontet
Mais maint simple Jndiscret
Se mesle de estudier *
La sainte escripture et decret
Qui Riens nentēt et Riens ne scet
Et est simple comme bergier *
Quant il a quelque chose trouuet
Seroit courouchie sil fust celet
Lors la va aux lais preschier *
Qui volentiers oyent nouuellitet
Et cuidēt que on die veritet
Telz gens deuroit on pugnier
Et de heresie corrigier *

** cuident ilz les * a **

(21.) [Cuident ilz les] . . . .
. . . .
. . . .
Ilz seuent chasier et . . oler
Sans Riens a loste[l] porter
Ou quelque chose . . . . . is *
A present me veul deporter

De ceste mateire trop parler
Car Jaques pour vray te dis *
Mieulx vault au feble Reculer
Que fierement au champ entrer
Contre vng fort son anemis
Et estre mats / et desconfis *

(22.) d Joux si doura a toute gent
Bon vray et droit Jugement
Du bien et du mal aussy *
Porroit il donc si durement
Bien fais casser entierement
Pour vng pechiet fait ainssy *
Je croy Jaques certainement
Le piteus dieux omnipotent
Ne mettra Riens en oubly *
Tout le fera bien et Justemēt
Car se il le fesist aultremēt
Il seroit sans aucun mercy
Cest mon aduis que Je dy *

(23.) . . . .
. . . .
. . . .
Dieu . . . . en tous les . . . .
Hault et bas et de costes
En . . . en t . . . . et en . . . .
Nulz biens ne seront de luy casses
Tous biens fais seront guerdonnes
Sans en ce Riens oublier *
Tout sera a droyt peses
Mais mainte beste est esleues
Qui se mesle de preschier
Qui Riens ne sen sceit aidier *

(24.) m artin compaing tu mas cōpte
Toute la droyte verite
Certain Je le croy ainssy *
Car ta Respnce est fondee
Sur droyt * charite / et pite
Ces troys choses a dieu en luy *
Par luy ne sera Ja ordonne
Que bons euures seront gette

En enfer sans mercy *
Tout sera par luy pese
Par luy Rabatu * par luy compte
Riens ne mettra en oubly
Je le croy martin comme ty *

Hier volgen dan de strofen van 25 tot 40 van den *Wapene Martijn*, zooals ik die in 1884 afdrukte. De vertaling der verdere strofen (40 tot 75) ontbreekt.

Van *Dander Martijn* zijn nu ook een elftal strofen ontdekt buiten de twee (10 en 12), die reeds uit Holtrop's facsimile bekend waren en door mij in 1884 afgedrukt. Insgelijks zijn enkele dezer strofen zeer geschonden, zooals genoegzaam hierna zal blijken.

Strofen 1—5 ontbreken; het fragment der vertaling van *Dander Martijn* begint aldus met de zesde stroof:

(6.) . . . . [ma]rtin . . . .
maime on dist elle est plus bel[le]
Que celle qui ma Refuse *
Combien quelle soit Josne [pucelle?]
Mon coeur ne peut auoir ycelle
. . . . . . tement pour Recommande
Jcelle belle Josuencelle
M[e] fait parler et elle mapelle
Mon coeur n[a] de luy pite *
Pour bel [sem]blant ou pour cautelle
Dune amoureuse estincelle
Nesprent mon coeur en verite
Jl est rude et mal aduise *

(7.) c es deux dames sont emprisonnes
Et est jugie et ordonnes
Que lune des deux fault mourir *
Mais Jl nest pas declares
Ne par les Juges determines
Qui de prison doit issir *
Ore suy Je commys & Jnscitues (*sic*)
Que par moy sera deuises
Qui delles mora Jay choysir *
Oro dy martin pas ne flates

Que par toy soye aduises
La quelle tu veulx Resioir
Ou criminellement punir *

(8.) . . . . nde . . . .
. . . . . . cest chose legier. . . .
. . . . cler Jl va sans dire
. . . . . . de ung commun parler
. . . . ne peut Reposer
. . . . ou Jl desire
. . . . Ja tourmenter
. . . . mort endurer
. . . . plus chiere . . . . . .
Celle que Je ne pourroye amer
Veuldrye en brief abandonner
Nature fait la maniere
Amour en est escoliere *

(9.) [b] ouche langue mentir on oyt
Mais le cuer mentir ne pourroit
[Tou]dis a sa nature va *
. . . ou Jl ayme ou que ce soyt
. . . elle Ja mal ne vouldroyt
Mais bien veullans toudis sera *
Par narcisus Jl apparoyt
Qui sa mesme figure amoyt
Que apaines ne araiga *
Souuent de fois Jl se miroyt
Pour son vmbre qui tant desieroit
Tant que en fin Jl se noya
Et ce amour luy conseillia *

(10.) q uil soyt vray et que Je dy voir
Te fay par medea scauoir
Qui de Iason fu Rauis *
Son pere voloit bien decepuoir
Et embla tout son tresor
Tua son frere qui fu pis *
Et laissa Royaulme et manoir
Et tous ses parents sans plus veoir
Pour Jason son doulx amis *
Amours fist tout te fay scauoir
Raison ny eut aucun pouoir

Celle que Jaime Je te dis
Ne seroyt Ja par moy occis *

(11.) e xemples seront asses trouues
Pour mon fait estre aproubes
Et que Je soustieng naturel droyt *
De droit est nature Jnclines
Que ce que ayme soyt bien gardes
Chescun le sent chescun le voyt *
Amour et nature cest asses
Sont pour moy * oire confesses
Que Jay droit et que ainssy soit *
Jamais le contraire nargues
Se vous le faites tort aues
Contre ce nulz ne poroyt
Chose dire qui Riens vauldroyt * 1)

(12.) p our vray martin tu es hardis
De parler de mal en pis
Et de soustenir grant erreur *
Petit ne grant ne vault ton aduis
Tu as erre tu as fallis
Et veulx mal faire par faueur *
De moy serastu mieulx apris
Se Je pnis estre de toy oys
Et tu en aras pau dhonneur *
Car ta science sera mis
Auecques les Josnes enfans petis
Tu es ung merueilleux docteur
Desoubz lombre dun faulx couleur *

(13.) t u te fondes sus p[oe]trie
Sur meurdre et sur Ribaudie
Sur desespoir sur larensi[n] *
Ce sont amours de grant folie
Contre dieu et plain de pechie
El pieur que aucun venin *
Se medea fu araigee
Et au diable alyee
Et narcisus fist male fin *

1) De strofen 11 en 12 zijn door den heer Gilliodts in verkeerde volgorde afgedrukt.

Pour ce ne demeure mye
Se nest amour de dieu haye
Je men reporte en droit martin
[C]anon ciuil et diuin *

(14?) a v bible . . . .
Se vou . . . .
Ou vieulx . . . .
Des patriarq . . . .
Des anchien. . . . .
Quilz amen . . . .
Belles da . . . . [1])
Pour hoi. . . . .
De tel ame . . . .
Mais ne . . . .
Que dic . . . .
Pour que . . . .
Comme . . . .

Hier ontbreken de strofen 15—18.

(19.) . . . .
. . . .
De droy . . . .
Que amour . . . .
Et qui fai fa. . . . .
Ason plaisir . . . .
Samour est a. . . . .
Six lrẽs y s . . . .
Chascune lrẽ y. . . . .
Dont sont see . . . .
Conioincteme . . . .
De tres grant . . . .
Tu le peus bien . . . .

(20.) a mour est tel . . . .
Sa nature n . . . .
Et pour ce Jay dit. . . . .
Que celle qui me s. . . . .

1) De brokstukken der zes volgende regels heeft de heer Gilliodts weggelaten. De geheele stroof heeft hij overigens niet durven terechtwijzen. Hij zegt alleen: „Du feuillet suivant il ne reste qu'une bande déchirée de la partie supérieure". Ik meen er stroof 14 in te herkennen.

Ne laroye morir. . . . .
Daultre aduis Ja . . . .
Se Je le fecisse amo. . . . .
mon coeur poroit. . . . .
Et dire Jamais n. . . . .
Pour Riens Je ne . . . .
Auant me layroy. . . . .
Et tant que vye a . . . .
Cest opinion sous . . . . .

(21.) m artin tu as . . . .
Comme gr. . . . .
Tu as une dure . . . .
Et se aucuns sages . . . .
Et faite pechiet et. . . . .
En doit on faire fe . . . .
Lexemple doit estre . . . .
mais a ung exemp. . . . .
Sur ce Je me arest . . . .
Tu confesseras en . . . .
Que tu as faulsem. . . . .
Ou Je te tenray p. . . . .
Sans faire plus . . . .

Hier ontbreken de strofen 22—25. Eindelijk heeft men nog de laatste stroof van *Dander Martijn:*

(26.) i aques Je tay bien entendu
Je me Rens Je suy tout vaincu
Faueur ma fait trop errer *
A primes me suy aperceu
Que lamour que Jay soustenu
Peut a larme trop greuer *
Tous mes exemples et mon argu
Ne valent pas vng festu *
Rayson me le fayt confesser *
Ta doctrine ma moult valu
Dieux nous doinst grace et vertu
De lui seruir et amer
· Cest vng amour sans Ja finer *

Van den *Derden Martijn* (*Van der Drievoudichede*) zijn de elf eerste strofen insgelijks teruggevonden:

(1.) E coniure grans et petis
i Sur paine destre de moy mauldis
Que ceulx qui ce voudront lire *
Ou que coppie en soit escrips
Que nulz ne soit si hardis
De muer la maniere *
Et dhabundant Riens ny soit mis
Ne Riens oste ne Riens prins
Ce nest pas folie pour Rire *
Ne bourde trouuee de chetifs
Cest matiere de tres grant pris
Ou nulz ne peut par Raison dire
Flater ny est my deriere *

(2.) i aques no' sommes bien deuises
De plusseurs choses et entreparles
Encore maprengs Je te pry *
Comment Je soye sy Jnspires
De dieu congnoistre et ses bontes
Et de sauuoir que cest de luy *
Jay bien oy dire souuent asses
Qui le congnoist est deux fois nes
Et viura sans fin aussy *
Il seroit saiges et bien aduises
De qui la chose fuist declaires
De sauoir nest pas en my
Se tu le sceis se le me dy *

(3.) m artin grant est ton demander
Tout ce que dieux a volu creer
Ne poroit venir afin *
Ja fuist que je seuisse voler
Et eusse pooir de sourmonter
Cherubin et cheraphin *
Se ne saroye parfonder
Ta demande ne achieuer
Si trop pesant est le chemin *
Mais ce que Je puis ymaginer
Et qui nature me veult donner
Par la grace et don diuin
Te poray Je dire martin *

(4.) m oyses a en ses liures mis

Que les bestes sont de petit pris
De qui les mons sont desire *
Il est bien beste amon aduis
Qui veult monter pour estre enquis
Trop auant la diuinite *
Je suy cachies et poursuis
Fort tempte fort assaillis
De toy martin de tout coste *
Je ne lay point a toy deseruis
Tu me cuides auoir desconfis
Ou en erreur auoir trouve
Martin ce mest trop tempte *

(5.) i aques oncques mais ne pensay
Et pour certain Je ne feray
Toy aucunement blasmer *
Mais pour ce que atoy apris ay
Pour plus aprendre le demanday
Mais Je te veul bien confesser *
Que la matiere dont Je parlay
Est si tresgrande que Je ne scay
Qui le porroit parfonder *
Voire les angeles sont trop lay
Pour tout dire de ce le vray
Or maprens de ce parler
En [ta]nt que Raison peut donner *

(6.) m artin tu dois considerer
Que dieux est sans Jamais finer
Et est aussy sans commenchier *
Toudis present sans Riens cesser
Jl crea ciel * terre * et mer
Auant tout est Il premier *
Ses euures sont sans estimer
Dont est Jl bon a ymaginer
Que trop plus grant est louurier *
Que ses euures sans comparer
Veulz tu ses euures aduiser
Cest vug grant point pour toy aidier
Dieux congnoistre et Regracier *

(7.) t out ce que de dieu soit ordonnes
Par luy soit fait * par luy soit cres

En leuure nest pas dieu compris *
Car dieux nest pas fait * ne ouures
Mais est en leuure de tout costes
Dessus * desoubz * dedens toudis *
Pour soustenir et estre portes
Aussy nest pas dieu separes
Pour en tout lieux estre partis *
Encore donc Jl na Riens exceptes
Jl est par tout Riens ne doubtes
Se tu entens que Je te dis
Tu ne fuis mes si bien apris *

(8.) i L est seul dieu Jnestimable
Seigneur et maistre amyable
Sa maistrie apert tout cler *
Son ouuraige est sy estable
Sy fort desoubz Jmmuable
Que Ryens ne peut avaler *
Plain de biens nous pourfitable
De seure la fait pardurable
Pour eternaulment durer *
Plain de gloire deduitable
Ou les bons sont acceptable
Et a fait chemin pour monte[r]
Pour en ceste gloire entrer *

(9.) d Jeux nest de chose nulle portes
Ne soustenus ne gouuernes
Ne daucune chose comprins *
Mais porte et soustient en tout les
Gouuerne comprent en tous costes
Tout est fait par son aduis *
Ce que par luy soit aduises
Brief et tost est executes
Et son plaisir est acomplis *
Pour nous fait croistre vin et bles
Et aultres biens plus que asses *
Songneus est Jl pour nous toudis
Il est bon pers et amys *

(10.) n ous auons dun seul dieu parle
Qui est vng dieu et trinite
Peres et filz et saint esprit *

Martin tieng pour verite
Que nulz des trois ne soit compte
Ne plus grans ne plus petit *
Mais equal dune propriete
Vng seul dieu vne vnite
Abra[ham] en figure le veit *
Jl [est] trois en personnite
Et vng seul dieu non separe
En leuangille est escript
Qui ne le croit Jl est mauldit *

(11.) l e pere est premiers compte
Non generres ne oncques ne
Tu le doibs croire fermement *
Dieu le fil est apres nomme
De dieu le pere engendre
Sans oncques mais commenchement *
Non du pere fait ne cree
Le saint esprit est procede
Deulx deux tout entierement *
Quant tresbien est declaire
Cest vng seul dieu non separe
Nostre foy tout ce comprent
Auecq le nouuel testament *

combien que je * o *

Wat er van de nog ontbrekende fragmenten geworden is, die Bradshaw onder de oogen kwamen, weet men niet.

Dankbaar voor de nieuwe vondst besluit ik met den wensch, dat de verloren gedeelten ook eens in eenen of anderen lessenaar van 't Brugsch archief teruggevonden worden.

Gent, Dec 1897. PAUL FREDERICQ.

SUKADE.

In de allereerste aflevering van het *Museum*, verschenen in Maart 1893, vindt men een door mij geschreven artikel over het toen pas voltooide etymologische woordenboek van prof. Franck. In dat artikel heb ik eene gissing uitgesproken omtrent de tot nog toe onbekende etymologie van het woord *sukade*, en thans meen ik die onderstelling eenigszins te kunnen bevestigen. In het oudere Fransch (zie Godefroy) heeft men drie vormen: *succade*, *chucade*, *sucrade*. Die laatste is waarschijnlijk in het Fransch zelf ontstaan door invloed van *sucre*, want bij alle *succades* is de suiker een voornaam bestanddeel, en Godefroy verklaart het dan ook door »chose sucrée, dragée, sucrerie" enz. Doch blijkbaar moet men zich houden aan den vorm zonder *r*, en wanneer deze de oudste is, dan kan *sukade* niet zijn afgeleid van *suiker*, zooals Godefroy schijnt te meenen. Zoowel in het Fransch als in het Nederlandsch wordt *sukade* dikwijls te zamen genoemd met *marmelade*. Zoo b. v. *Antw. Sp.* 261:

> Bereyt my ten banckette soete sucaden,
> Conserven, Syropen ende Myrmiladen.

En bij Samuel Coster (ed. Kollewijn) 527:

> Elck had genoech te praten, 't was al van tourtjes, taertjes, vlaetjes,
> Van Malmelade, Sucade, en sulcke soete praetjes.

Ook bij Stevin (*Vorst. Bouckh.* III, 77) vindt men die twee woorden vermeld met *bancquetsuycker* en dergelijke lekkernijen. Bij Godefroy leest men in eene aanhaling van 1621: »*succades* et *marmelades* venants d'Anvers." Bij overdracht is *sukade* ook de naam voor een persoon, zooals in de *Gentsche Ref.* 135: »Cleopatra de zoete *sucade.*" Een dergelijk woord is het reeds vroeger door mij genoemde *carabassada*, dat in het Kruidboek van Rumphius (6, 396) wordt genoemd als eene soort van Spaansche confituren, »uit cauwoerden of citroenen gemaakt,"

en dus eene afleiding van een der vormen van sp. *calabaza.* Ook *marmelade* is afgeleid van den naam eener vrucht, en wel van port. *marmelo*, ontstaan uit *melimelum.* Doch *marmélade* krijgt in later tijd eene veel ruimer beteekenis, en indien *sukade* zich met deze woorden laat vergelijken en het grondwoord ook hier de naam van eene vrucht is, dan zou het nog niet juist de *Citrus medica* (Oudemans, *Leerb.* 2, 541) behoeven te zijn, waarvan de schil tegenwoordig voor de bereiding der sukade wordt gebruikt. Mijne gissing was deze, dat het stamwoord van *sukade* zou zijn ital. *zucca* (in sommige dialecten ook *suca:* zie Mahn, *Etym. Unters.* 179), dat is eene *kalebas*, en daarvan zou dan in het Italiaansch moeten gevormd zijn *zuccata.* Die uitgang kon in talen waar men dergelijke woorden kende op *-ada* of *-ade*, licht aan dien meer inheemschen uitgang worden geassimileerd, evenals wij b. v. zeggen *chocolade*, dat wel een geheel anderen oorsprong heeft, maar waarin ook *-ade* in plaats gekomen is van *-ate;* in het *Utr. Placaatb.* 3, 481 vindt men uit het jaar 1687 den vorm *chocolati* (»coffi, *chocolati*, thee"). In het Nederlandsch echter bestond vroeger niet alleen *sucade*, maar ook *sucate*, zooals men ziet uit *Conste der Minnen* 83:

> Wilt my versolaceren wt charitaten,
> Uwen adem is doch soete boven sucaten.

En evenzoo vindt men *Hand. d. Amour.* 2, 89: »Zuyckergheback .... en *sucaten.*"

Mij dunkt, dat ook deze vorm met *t* eene Italiaansche afkomst eenigermate kan bewijzen. In 1893 echter kon ik niet verder gaan, daar ik een woord *zuccata* in den hier bedoelden zin uit het Italiaansch niet kende: in geen der door mij geraadpleegde woordenboeken kwam het voor, en het staat zelfs niet in het groote woordenboek van Scarabelli; het is dus thans zeker verouderd. Wel vindt men *zuccata* in den zin van »een stomp met het hoofd;" de woorden voor *kalebas* nl. worden ook op het *hoofd* toegepast, vandaar *zucca pelata*, een *kaalkop*, en uitdrukkingen als *non aver sale in zucca*, geen verstand

hebben. Met dit *zuccata* komt in het Spaansch geheel overeen *calabazada*, dat vermeld wordt voor »golpe que se da con la cabeza." Doch het woord *zuccata*, dat wij hier noodig hebben, staat, naar ik meen, in *La pratica della mercatura* van Giovanni di Antonio da Uzzano, geschreven in 1442 (uitgegeven in 1766). Op blz. 165 is een hoofdstuk, getiteld »Condizioni di mercatanzia a Palermo," waarin de handelswaarde van verschillende artikelen wordt opgegeven, en de laatste regel, die, zeker door eene verminking van het handschrift, onvolledig is gebleven, luidt aldus: „*Zuccata* vi vale la libb...." Het woord *libbra* staat er dus niet eens in zijn geheel, en van den daarachter gevoegden prijs is niets meer te zien. Maar de vorm *zuccata* is ongeschonden, en wie in het oudere Italiaansch ervaren is, zal er wellicht meer voorbeelden van kunnen geven. Mij dunkt, het is niet gewaagd dit *zuccata* te houden voor eene afleiding van *zucca*, en voor den grondvorm van fr. *succade*, *chucade*, ndl. *sucade* en *sucate*.

Prof. Verdam heeft de goedheid gehad mij nog eenige andere voorbeelden aan te wijzen, die ik ten overvloede ook hier wil opgeven. Drie plaatsen, waar *sucade* voorkomt, vindt men in het glossarium op de *Invent. d. Arch. de Bruges;* zoowel hier als *Hanserecesse* II, 3, 317 staat de vorm *sucade* of *sucaden* (als gen. sing. of plur.). De vorm *sucaten* staat *Polit. Refer.* 167: „drynct van den nieuwen most, soeter dan *sucaten*." Een voorbeeld van het overdrachtelijk gebruik vindt men in het *Deuoot ende Profit. Boecxken* (ed. Scheurleer), blz. 115: „Maria schoonste der *sucaden*."

A. KLUYVER.

DROST, *DROSSAERT*, *DROSSATUS.*

De verklaringen van dit woord loopen nog al uiteen. Kluge, die het laatst er over gehandeld heeft in zijn Etym. Wtb. i. v. Truchsess, schrijft: »Die mlat. übersetzung als 'dapifer, dis»cophorus' lehrt, dass man das Wort deutete als denjenigen, »'welcher die Speisen aufträgt'. Doch ist mhd. truht nicht als »Speise bekannt; es bedeutet 'alles was getragen werden kann', »könnte also wohl auch 'die aufgetragenen Speisen' bezeichnen. »Wegen mhd. ahd. truht 'Schar, Kriegsschar' fassen andere »mit mehr Recht mhd. truhsaezę als denjenigen der mit dem »Gefolge sitzt, den Vorsitzer des Gefolges, der auch für die »Verpflegung zu sorgen hatte (daher 'dapifer') und ihm auch »Plätze bei der Tafel anweist".

Franck Etym. Wdbk. i. v. drossaard schrijft: »vervormd »uit mnl. *drossâte* en dit uit *druhtsâtja*, waaruit ohd. *truhtsâzzo* »(ook *zz* in pl. van ȝȝ) nhd. *truchsess*, mnd. *drossete*, nd. *droste*, »van waar nnl. *drost*. De oudste bekende beteekenis is '*dapifer*, »*discophorus*, *triclinius*, daarnevens echter reeds vroeg 'opzichter »over de beambten' en 'stadhouder, baljuw'. Het tweede deel »van het woord is germ. *sêtjon-*, nomen agentis van *zitten* en »*zetten*. Het eerste is waarschijnlijk germ. *druhti-*, os. *druht* »'schare, krijgsbende, gevolg', zoodat *drossaard* oorspronkelijk »de beambte moet geweest zijn, die het gevolg aan tafel (of »de menigte in volksvergaderingen?) zijn plaats aanwees. Som»migen houden het eerste lid voor ohd. *truht* 'dracht', in de »bepaalde beteekenis van opgedragene spijze".

Met de door Franck het laatst genoemde, door Kluge voorop gestelde meening, dat ohd. *truht* (*dapes*) in dit woord aanwezig zoude zijn, kan ik mij niet vereenigen. Ohd. *truht* zou wel de opgedragen spijs kunnen beteekenen, maar er is geen plaats bekend waar het dit beteekent. De plaatsen in Lexer Mhd. Wtb.: *von der sorgen truhte*, en Maria, die »*ein hohe druht von Gabrielis boteschaft*" ontving, bewijzen alleen

voor »een last die gedragen wordt". Ook in Heinr. v. Meissen Frauenlob 63,13 *der richin zins*, *der armen truht* schijnt, in verband met *zins*, het woord *truht* eer als 'een last die opgebracht wordt', dan als 'het voedsel der armen' te moeten opgevat worden. Maar al neemt men dit aan, dan zal *sæze* moeilijk verklaard kunnen worden als 'degene, die doet zitten' de *truht*, d.i. de spijze. Men kan deze verklaring m. i. gerust ter zijde laten; waarschijnlijk is zij ontstaan in een hoofd dat *dapifer*, *truht* en *sezzan* met elkaar in verband bracht. Een dergelijke opvatting van het woord dagteekent niet van gisteren, zooals wij aanstonds zien zullen; maar al is zij vrij oud, daarom is zij nog niet waar.

Met het eerste wat Franck geeft kan ik mij in hoofdzaak wel vereenigen; wanneer ik het woord hier nog eens ter sprake breng is het niet om veel nieuws er over aan te voeren, maar om de verschillende vormen, die er van voorkomen, bijeen te brengen en op enkele kleinigheden in het verloop van de beteekenis en de ontwikkeling van den vorm de aandacht te vestigen.

In ohd. en midd. vindt men (Graff in voce):

nom. sg. truhsazo, truhsaze druhsazo *dapifer*
truhtsaze *archimagirus*, *princeps coquorum*
truhtsaze *discophorus*
trutsazo *discophorus*, *qui cibum apportat*
trutsaz, drutsaz *discophorus* »
trusazo »
trohodseze »
drohsaze »
acc. sg. truhsazen *discoforum*
thrusazun »
truhsaezen »

in Ahd. glossen:
2, 677, 67 truhtsaizo *dapifer*
3, 184, 32 truhsaser *discoforus vel dapifer*
3, 233, 33 dröchsazo, drvsezzo, druhseze, truchsasze *discophorus*

3, 271, 56 druhsazo, druchzazo *dapifer*
3, 316, 1 trŏhsaz *discoforus*, *discumferens*
3, 395, 56 druchsezo (*hs.* druschezo) *dapifer*
3, 685, 4 druthsezo *discoforus*

In mhd. md. vindt men (Lexer i. v.)

truhtsaeze, truchtsêze, trochtsâze,
truzzate, druzâte, drusêsse,
truhsaeze, druchsaezze, druhsêzze, drohsêsse,
trugsaez, truckgsêss
trugsatz, drugsatze, trugsetz, drugsetz
druhsêhsenambaht, etc.

De meest gewone vorm in middelhoogduitsch is *truhsaeze.* Allengs wordt *trugsetz*, *drugsatz* algemeener, waarnaast de van *dapifer* en *discoforus* vertaalde woorden *Speiss-*, *Essen-*, *Schüssel-trāger* voorkomen. Men is duidelijk in het laatste lid verband met het ww. *zetten* hd. *sezzan* gaan zoeken, wat o. a. ook blijkt uit de vrouwelijke vorm *truhtsezzerinne*, waarvoor men in oudere stukken *truhtsaezinne*, *truhsêzin* vindt.

Dat men inderdaad *truh* voor 'schotel' heeft gehouden en aan *setzan* gedacht heeft, blijkt uit Wigalois *si gegen in sahen einen riter riten*; 3905 *obene was gestecket drîn* (*sin helm*) *ein schüzzel von golde, dâ bî man wizzen scholde daz er truhsaeze was.*

De oudere vormen bewijzen echter klaar dat dit eene volksetymologie was en dat men hierin niet *truh* of het nergens elders gevonden *truht* te zoeken had, maar het bovengenoemde *truht* 'gevolg', terwijl de enkele *z* daar, evenals de enkele vormen met accent, bewijzen dat de syllabe lang was, zoodat men voor het hd. als grondvorm mag aannemen *truht-sâzo*, *truht-sêzio.*

Of er inderdaad twee vormen *-sêzio* en *sâzo* naast elkaar hebben gestaan, dan wel of de vormen met *sêze*, *saezen* uit verbogen vormen van *sâzo* (genitief *sâzin* > *sêzin* > *sêzen*) ontstaan zijn, is niet met zekerheid vast te stellen.

Wanneer men de nederduitsche vormen nagaat komt men tot een dergelijk resultaat. De enkele *t* in de oudere vormen *-sete*

uit *setio* wijst op lange voorafgaande sillabe. Tusschen *sête* en *sâte* meen ik nog dialectisch verschil te mogen maken. De oudste vormen zijn alleen uit oostnederduitsche glossen bekend, nl. het Glossarium Bernense 16 drussete *'dapifer'*, in de glossen uit het westfaalsche Marienfeld (Ahd. gl. 3, 716, 17) druszete *'dapifer'*, Graff 6, 305 drussete *'discophorus'*. Ook in het Mnd. Wtb. vindt men alleen vormen met *e*: druzzete, druczete, druzte, drotzete, drossete, drotsetta en droste. In mnl. vindt men beide drossate en drossete, verder drussate, drossaet en drost; *drossete* is zeer in de minderheid, o. a. komt het voor Alex. 4, 923, D. Ord. 247 en Limb. Serm. p. 413, 30 (z. Mnl. Wdbk.). *Drost* komt ook in mnl. voor, maar, behalve Parthenop. 583, alleen in Gelderland, Overijsel en Drenthe. In het latijn van dien tijd komt, wanneer niet *dapifer*, enz. gebruikt worden, meestal de vorm *drossatus* voor. Eerst in de 14e eeuw vindt men voor het eerst *drossaerd*, Miraeus 2, 1028 (a° 1378), in latijnschen vorm: *drossardus*. In het volksboek de vier Heemskinderen komt *drossaert* voor, doch dit is reeds uit later tijd.

Het oudnoorsche *dróttseti* is wel waarschijnlijk aan het mnd. ontleend, het behoeft dus niet verder in aanmerking te komen.

Men vindt bewesten den IJsel meer algemeen *-sâte*, beoosten den IJsel *-sête*. Van beide is de flectie zwak; als grondvorm mag men dus aannemen *-sâto* en *sêtio* (of *sâto*, gen. sg. *sêtin*?).

Met de laatste tusschen haakjes gestelde hypothese is echter in strijd een vorm eener dergelijke samenstelling die in Werdener Heberolle I, 12a, 13b gevonden wordt: *de landsetion* (dat. plur.). Ook hierbij vindt men in mnd. naast elkaar *landsate* en *landsete*, evenals *erfsate* en *erfsete*, *insate* en *insete*; in mlat. bij Adam v. Bremen 2, 8 heeft het eene hs. *Holsati*, de andere *Holcetae*, *Olcetae*, *Holtzati*, *dicti a siluis quas accolunt*; evenzoo in Vita Willehadi 10 *Waldsaten*, terwijl Graff 6, 304 *waldsezin* voorkomt.

Sâto, *sêtio* hebben de beteekenis van »die gezeten is", »die woonachtig is", »incola", wanneer het met plaatsaanduidende

nomina verbonden is. Op zich zelf komt het, voor zoover mij bekend, niet voor in deze beteekenis — afgezien van de onr. fem. *ón*-stam *saeta* vrouw, naast *heimasaeta* 'huwbare dochter'.

In eene andere beteekenis komt nd. *sâto*, hd. *sâzo* wel als afzonderlijk woord voor. In mnd. komt voor *sâte* d. i. 'een vrederechter, arbiter'; b.v. Mnd. Wtb. 4, 29 »16 *saten quemen to samene unde richteden*"; »16 *saten de scholden sin richtere*". Dit woord staat in nauw verband met *sâte st. f.* 'rust, vergelijk', *sâtebrêf* 'zoenbrief'. In mhd. vindt men hiervoor *sâze* 'stelling, wijze, gewoonte, regel', zw. ww. *sâzen* 'eene plaats aanwijzen, regelen'. In het mnl. heeft men *sâten* (lat. vertaling: *sedare*), b.v. Beka in Anal. Matth. 3, 31 *om dese tweedrachticheit te saten*; verder vindt men nog Mnl. Wdbk. *besaten* (*disponere*) 'regelen, besturen' en *besaete* 'regeling'.

De grondbeteekenis blijkt duidelijk uit mnl. *gesaet* 'tot rust gebracht', partic. praet. van *saten*, welk ww. ook in mnd. als *saten* en *gesaten* voorkomt met de beteekenis 'tot rust brengen, bijleggen, regelen, vaststellen, een zoen treffen'. *Gesâten* heeft nog eene andere beteekenis; van *sâte* in de beteekenis van opteekening van de dienstplichtigen is gevormd *gesaten* in de lijst van leenmannen of hoorigen opnemen, vgl. Brem. Wtb. i. v. *sind alle deenstmenner gewesen des stichts van Bremen, alse men findet in allen saten, dar des stichts deenstmenner gesatet sind.*

Wanneer men mocht aannemen dat er eene *druhtsâta* bestaan had, dan zou men in *druhtsêtio* een vorm kunnen zien, gelijk staande met got. *arbja* naast *arbi*, ohd. *scaro scario* (mhd. *schere*) 'centurio' naast *scara*. Dus degene, die de lijst van de »dienerschaft" houdt, die het toezicht of bevel over hen voert. Maar *druhtsâta* 'lijst der druht' is tot nog toe niet gevonden.

Wij mogen deze onderstelling niet zoo aannemen, te minder omdat het woord nog op andere wijze kan gevormd zijn. Er is nl. een woord *sâta*, dat ons (behalve in Friesland waar *sate* nog heden in dien zin gebruikt wordt, z. N. Rott. C. v. 29 Jan. '98) in mnd. mnl. alleen in samenstelling en door een afgeleiden vorm bekend is, waarin *sâte* zitplaats, nederzetting

moet beteekend hebben; nl. mnl. *havezaete*, mnd. *hovesâte* een onder een hof resorteerende nederzetting, en *gesate*, mnd. *dat gantze gesate myd aller tobehoringe*; het laatste is collectief en staat met ndl. *erf* gelijk in beteekenis. Van *hovesâta*, mhd. *hovesâza* is gevormd mhd. *hovesâeze* 'die op eene hovesate woont'. Men zou zoo kunnen aannemen een *druhtsâta* 'de zitplaats van de druht', waarvan dan de *druhtsêtio* of *druhtsâto* de hoofdplaats had, de directie voerde, evenals de *scario*, *scaro* van *scara*; en in *landsêtio*, *waldsêtio*, *lantsâto*, *waldsâto* zou men een dergelijke verhouding tot een subst. *landsâta*, *waldsâta*, e. a. mogen onderstellen. Als opperste van de *druht* draagt de *truchsess* in een Glossarium (Dieffenbach 46) dan ook den naam *architriclinus*, ook wel *tafel-* of *hofmeister* genoemd.

Van voornaamste der ministerialen is de *druhtsâto* ten hove, of in voorname omgeving, allengs een der hooge hofbeambten geworden, z. a. in den Wigalois 8853 waar *kameraere*, *schenke*, *truhsaeze* en *marschalc* als zoodanig genoemd worden. In den Iwein komt hij in vs. 2388 (Ed. Henrici) voor als het hoofd van de ministeriales van 'vrou Laudine'; vs. 4111 is hij het hoofd van hen, die de 'vrouwe van Narisôn mit Kampfe sprechent an', terwijl vs. 2574 'Keiî in Artûs hus' het ampt van '*truchsaez*' heeft. Wigal. 8853 laat 'diu altfrouwe Amena' de burcht onder toezicht van *ir truhsaezzen Assadac*. In Tristan 13467 vinden wij *ein edeler barûn*, *des küneges lantsaeze*, *sin oberster truhsaeze*.

Wanneer wij de latijnsche woorden nagaan, die *druhtsâto* vertalen, of waarvan het ter vertaling dient, dan vinden wij eene groote verscheidenheid van titels. Van titels, want *dapifer* en *discophorus* zijn niet altijd in hun letterlijken zin op te vatten. Door elkaar, soms naast elkaar vindt men: *dapifer*, *discophorus*, *princeps coquorum*, *architriclinus*, *officialis*, *dispensator*, *maior domus*, *magister militum* en *senescalcus*. *Discifer*, *discophorus*, *dapifer* en *senescalcus* worden in ags. geglosseerd door *discþén*. In beteekenis komen zij dus overeen. Dit blijkt ook uit Chronic. Morin 2 *dapifer qui et senescalcus appelatur*.

Bij Ducange i. v. *dapifer* vindt men: *dapifer vel minister*

manerii; i. v. *senescalcus* worden *dapifer* en *oeconomus* met dezen gelijk gesteld en komt *senescalcus* in dezelfde combinatie van ambten voor, waar Wigalois 8853 de *truhsaeze* staat: *comes palati*, *senescalcus*, *buticularius*, *comes stabuli*.

De *senescalcus*, 'de oudste dienaar', is het hoofd der ministerialen, zoo aan den disch als in het veld. Op franschen bodem is de *senescalcus*, *qui servus est*, volgens de Lex. Alaman. 79, 3, tot *sénéchal*, tot 'intendant' geworden, terwijl *druhtsâto* er o. a. in 1545 nog als *drossart* voorkwam, maar sedert geheel verdwenen is.

In het middelnederl. heeft de *seneschalck* dezelfde waardigheden, die men bij den *drossate* vindt in Mnl. Wdbk. en elders; nl. die van *architriclinus*, *praepositus familiae*, *minister familiae*, *oeconomus*, *administrator rerum*, *praefectus provinciae*. De *druhtsâto* komt bovendien voor als *magister militum* (*een groet drussate*), *landdrost*, *'s Konings drossate*, waaraan zich dan die van rechtsprekend ambtenaar, z. o. a. VII vroeden (K. Vl. Acad. 1889) vs. 1733, verbindt, in welke beteekenis het geheel overeenkomt met het bovengenoemde mnd. *sâte*; zoo Willems Meng. 455 (Mnl. Wdbk.) *nog drossate*, *nog meyer, nog scoutheit*, *nog bailliu*, *nog amman*, vgl. ook ofra. (Dict. de l'Anc. Langue Franç.) *baillifs*, *drossarts*, *escouttettes*, *maires*, *prevosts*.

Wat nu den overgang van *druhtsâto, druhtsêtio* tot *drossaet*, *drost* en *drossaerd* betreft, is nog het volgende op te merken. Zoowel in *druhtsâto* als *druhtsêtio* is op nederduitschen bodem de *h* uitgevallen. Op hoogduitsch gebied is de uitval van *h* zeldzaam en de weinige gevallen, waar *trutsazo*, *drutsaz* voorkomt, zouden wellicht aan het afschrijven van een nederduitsch of middenduitsch origineel kunnen toegeschreven worden.

Zoowel in hoogduitsch als nederduitsch gaat de *t* allengs verloren; deze wordt voor de *s* tot *s*; zoo b.v. in *holtsâti*, *holtsêti* tot *Holseti* en *Olcetae* (A. v. Bremen), *holtsco* tot *holsche*, *lantsête*, naast *lantsâte* tot *lansete*, en eindelijk tot *lanste*. De oudste voorbeelden van dezen overgang zijn, voor zoover mij bekend, in nederduitsch van de 11e eeuw.

Zoo zijn zoowel in oudhoogd. als in oudnederd. *truhtsâzo*, *truhtsêzo* tot *truhsâze* en *truhsaêze* geworden, **druhtsâto* en **druhtsêtio* tot *drussate*, *drussete* of *druszete*. Later wordt in nd. voor de *a* ook de *u* tot *o* en ontstaat de vorm *drossate*, die het er naast staande *drussete*, door de gelijkheid van vorm en beteekenis, doet overgaan in *drossete*.

Oorspronkelijk moet *druht* den hoofdtoon gehad hebben en het tweede substantif den bijtoon, dus *drúhtsàto*, *drúhtsètio*. In hd. wordt eerst *truhsaze*, *truhsaeze* door invloed van *setzen* tot *truchsatz* en *truchsetz* eindelijk algemeen tot *truchsess*. In nd. schijnt *sâte* beter zijn bijtoon bewaard te hebben dan *sête*. Althans *drossate*, *lantzate* behouden den vollen vorm, wat bij *drossete*, *insete*, *lansete* niet het geval is. Waarschijnlijk is de *ê* verkort, daar de toon meer op de eerste syllabe geconcentreerd werd, en zoo is eerst de syllabe verkort en eindelijk de vocaal gesyncopeerd, waardoor *dróssĕte* tot *droste* werd, evenals *ínsĕte*, *lánsĕte*, *hólsĕte* tot *inste*, *lanste*, *holste* werden. Hiernaast bleef de vorm *dróssàete*, waarin de lange vocaal zich staande hield, maar waarin de eindvocaal na de lange syllabe afviel, zoodat de vorm *dróssàet* ontstond. In dezen vorm is het echter niet tot de 16e eeuw blijven bestaan. Waarschijnlijk in de 14e eeuw heeft zich onder den invloed van het, in eenigszins gelijke beteekenis, nl. die van 'stadhouder, bewindvoerder', er naast staande *ruwaerd* de vorm ontwikkeld, die wij thans kennen, nl. die van *dróssàard*.

J. H. GALLÉE.

HEKSE.

Franck Etym. Wdbk. i. v. besluit zijn artikel over heks, onl. *hagatissa met de woorden: »dit samengestelde woord »is nog niet verklaard; of men in het eerste lid haag 'woud' »te zien heeft is zeer twijfelachtig". Kluge daarentegen zegt: »Das Wort, zweifelsohne eine Zusammensetzung, ist noch nicht »mit Sicherkeit gedeutet, ahd. hag, angls. haeg 'hag, wald' »als erstes Glied scheint sicher".

Inderdaad schijnt er, zooals Kluge zegt, veel voor te pleiten dat *hag*, het ohd. *hag*, ags. *haeg*, 'woud' beteekent. (Alleen ags. *hæg* 'wald' komt niet voor). Een naam toch, waarmee lat. *lama*, *lamia* vertaald wordt, is *holzmuoia*, *uuildaz uuip* (Graff 2, 604).

Is echter de *lamia* hetzelfde als de heks?

Wanneer men geschriften waarin *lamia* en *heks* verward worden, welke meest uit later tijd dagteekenen, uitzondert, zal men nooit de *lamia* en de *heks* vereenzelvigd vinden. *Lamia* zal wel gevormd zijn van *lama*, moeras (Ennius *silvarum saltus*, of volgens Ducange *campus*); eene *lamia* is, volgens Gloss. Latino-Gallicum, *genus monstri*, *Gall. mare vel animal.* In het classiek latijn, bij Horatius en bij Apuleius, dragen de *lamiae* meer het karakter van vampyrs; overal echter gelden zij voor kinderroofsters; ook bij de Germanen hebben zij dit karakter b. v. Gervas. Tilleb. 3, 87 *lamae dicuntur mulieres quae noctu domus momentaneo discursu penetrant*, *dolia relent* (*l.* replent) *cofinos*, *catinos*, *et olla perscrutantur*, *et infantes ex cunis extrahunt.* In dit opzicht is er sterke overeenkomst tusschen de verhalen over de lamia en de Holda-mythen en verhalen (vgl. Knappert, De Beteekenis van de Wetenschap v. h. Folklore, p. 206).

In de Vulg. Jesaia 34, 14 komt *lamia* voor hebr. *'ijim* 'elf' voor, waar de engelsche vertaling 'screetch-owl', de hd. 'kobold' en de nederl. 'nachtgedierte' als vertaling heeft. Hiervoor hebben de Gloss. S. Petr. *agengun*, andere (Ahd. gl. 1, 609, 16) *holzmuoia*

vel *wildaz wîp*. Jesaia 13, 22 *'ijim* 'elfen', wordt vertaald in Vulg. *et respondebunt ululae in aedibus ejus et sirenes in delubris voluptatis*; nederl.: 'de wilde dieren der eilanden zullen in zijne verlatene plaatsen elkander toeroepen, mitsgaders de draken in de wellustige paleizen', hd. 'die eulen in ihren pallästen singen und drachen in den lustigen schlössern'; de engelsche vertaling sluit zich bij de nederlandsche aan. Voor *ululae* heeft de Ahd. gl. 1, 589, 28 (Jesaia 13, 22) *holzmovum*, id. 602, 16 *wildiu wîp* (voor sirenę *meriminni*); voor *lamia* vinden wij *holzmovja*, *wild wif*, *ulula*: Ahd. gl. 3, 302, 34 *lamia*, *quoddam monstrum mulieri simile*, *holzmûa*, Ahd. gl. 3, 220, 30 *lamia holzmvia*, *holzvrowe*, evenzoo Ahd. gl. 3, 337, 30 *lammia holzwib*; Ahd. gl. 3, 189, 35; 278, 11; en 319, 33 hebben als vertaling van *lamia*, *lamiae holzmoía*, *holzmua*, *holzmûun*, Trier. gl. 107ª lamia *holzmuuua* habens pedes ut caballus, Pez Thes. 1, 400 *holzrune*; geen enkele maal vond ik een ander dan de zooeven genoemde. Zij worden dus gescheiden van de *strigae*, *furiae*, *pithonissae*.

Hield men bij *lamia* aan de herkomst uit *lama* (moeras) vast, dan zou men er een moerasgeest in zien en geneigd zijn Grendil uit den Beowulf te vergelijken (vs. 102) *Grendel mǽre mearcstapa se ðe móras heóld*, *fen and faesten* en van wien Beow. 165 ook gebruikt wordt *atol ángengea*, Ahd. gl. 1, 617, 35 *agengun lamias*. Zij zijn de *virgines silvestres* die, Saxo Gramm. 39 en 42, het *insuetum mortalibus nemus* bewonen; die verstaan *conciliare prospera*, *adversa infligere*; even als de uil door zijn geschreeuw dood voorspelt (Grimm. Myth. 1088) zoo voorspellen zij het door hun lied, en volgens Grimm Myth. 403 zijn zij later 'klagemütter' genoemd (die de *dâdsisas* zingen?) Als m ô i a (vgl. Gr. *μαῖα* [1])) zijn zij verwant met de m a t r o n a e, Hincmar (+ 882) noemt dan ook (vgl. Myth. 1009) de l a m i a e *geniciales feminae*, en evenals Holda zijn zij doodsgodin. Nog niet lang geleden hoorde ik eene Graafschapsche moeder tegen haar kind zeggen: »Stil, jonk, reer zoo neet, anders kump

1) Vergelijk de lange borsten der *wilde* of *holtvrouwen* in Mannh. Baumk 23.

de olde meuje[1]) en nimp oe met" (Ruurloo). Zoo kent de duitsche sage de *watermôme* (Mannhardt Antike Wald- und Feldkulte 207), die haar genanne in de meermin, mnl. *meerminne*, *meervrouwe* of *meerwijf* heeft, in het Gloss. Bern. ook *lamia* genoemd. Ook zij voorspellen of met hun drieën, of alleen, de toekomst, en in de toekomst ligt ook de dood, van daar dat zij vaak doodsboden zijn. Uit den aard der zaak doet dit ook de *wîtago*, *wîtaga* (ahd. *wîzzago*, ags. *wîtga* profeet), van daar later verwisseling van de engl. *witch* (Skeat i. v.) met de *holtvrouwe*.

In het laatst van de 13e en begin 14e eeuw wordt de *lamia* ook met de *stria*, *striga* vereenzelvigd; vgl. Grimm Myth. 1012. Bij Guilielmus Alvernus p. 1066 worden zij nog gescheiden: *de aliis malignis spiritibus*, *quos vulgus stryges et lamias vocant*, Myth. 1019; in eene oorkonde van 1357 daarentegen *mulier striga sive lamia*, doch Ducange i. v. *lamia quae interpretatur striga*, en zoo ook in de latere sage, vgl. Grimm Myth. 1000—1046.

Trouwens de *striga* en de *lamia* hebben veel gemeen. De *strix* der Romeinen, de ooruil, werd ten laste gelegd, dat zij kinderen het bloed uitzoog (Ovid. Fasti 6, 133 e. a.), zoo ook later b.v. het Capitulare Paderbrunnense (a° 782) 6 *si quis a diabulo deceptus crediderit . . . feminam strigam esse et homines comedere.* Daarentegen schijnt de *striga* in nauwe verbinding met de maan te staan, *quia femina lunam comedet* (Indic. 30, vgl. Hom. August. 13 en 16). De strigae kunnen hagel en onweder maken; zij zenden de koorts en de jicht den mensch op het lijf, evenals de elfen in ags. *ælfádl.* De strigae komen in vele opzichten met de booze elven overeen. Zij schieten hun pijlen op de menschen, binden in effigie kwaad aan (vgl. Merseb. Zauberspruch 1), of knoopen een nestel, maken misgewas en onvruchtbaarheid, zijn leelijk van gestalte, wellustig en boosaardig; in één woord, zooals Grimm Myth. 1029 zegt: »sie stiften übel,

1) Is dit volksetymologie van *oltmeuje* (*holtmôia*)?

»ohne dass es ihnen nützt, höchstens können sie schadenfreude »empfinden". Zij hebben kennis van het verborgene, van de runen en de carmina, van de kruiden en van de kunst om ze te koken (Lex Salic. 64); bij Ducange i. v. wordt zij genoemd *stria aut herbaria* en *γυνή Φαρμακὶς*.

In de epistola Cathwlphi ad Carol. magn. worden *strigae* en *pythonissae* gelijk gesteld, en Hom. August. § 5 worden *pitonissae* genoemd *per quos demones responsa dent*. De woorden, die met *striga*, *stria* afwisselen, zijn: *pythonissa*, *tisiphona*, *saga*, *furia*, *eumenides*, *erynnis*, *ganea*, *filia noctis* (als zoodanige heeten zij ook *mulieres quae de nocte incedunt*, *nahtfara*, *nahtfrowa* etc. z. Grimm Myth. 1010). Bij Festus i. v. worden *striges* maleficae mulieres genoemd, zoo ook in het Concil. v. Pavia a° 850. Ter vertaling van deze woorden wordt in nederduitsch en hoogduitsch niet gebruikt een der woorden, die wij voor lamia in gebruik zagen, maar meest het woord *haegtesse* in ags., *hâzussa*, *hâzus*, *hagazussa* in ohd., en in nederd. *haegtissa*, *haddommiga* (voor *hagdommiga*), waarnaast ags. *hellerune*, *helrune* en *heagorune*, hd. *helliruna*, *dôtruna*, *hellirun* '*necromantia*'.

Ten opzichte van den vorm der woorden zien wij twee groote groepen: de hoogduitsche vertoonen in ouderen tijd bijna alle sterke flectievormen: Trier. gl. 109a hazus *strihia*, Ahd. gl. 2, 411, 77 hazvs *erynis*, 534, 18 hazis, 548 hazes, daarnaast 2, 483, 69 hazasa *erynnis*, bij Graff 4, 1091 hazus *strio*, *erynnis*, hazhus en hazes *furia*, plural: Ahd. gl. 2, 671, 35 hazusi *dirę*, Graff hazasa, hazisa, hazessa *eumenides*, Pez. Thes. 1, 377 hazassa *strionibus*; Ahd. gl. 2, 499, 9 hazisso (S. Galler hs.), hazisson (S. Peter) *ganearum*; Ahd. gl. 2, 528, 8 hazzuso *eumenidum*; Ahd. gl. 2, 397, 69 hazesusun *furiis*, en 636, 33 hazisa *furias*. Alle waarschijnlijk tot de sterke *ô*- of *i*-flectie behoorende. In twee Glossaria, waarin vele woorden met nederduitschen woordvorm voorkomen, terwijl sommige, oogenschijnlijk hoogduitsche, verdacht kunnen worden van uit het nederduitsch in het hoogduitsch te

zijn overgebracht, zooals cod. Paris. 9344 en een Glossarium »sec. XIII sive XIV in S. Floriani ecclesia reconditum", waarvan Dieffenbach zegt *vocabulis germanicis dialecti saxonici indoles passim apparet*, komt een vorm voor, die gewoon is in nederduitsch, maar hier met hd. consonanten: Ahd. gl. 2, 706, 8 hagazussun *furiarum* en hegecisse *strix*, zw. fem. In mnl. haghetisse (Broeder Gheraert 717 haghetissen, haghetessen) komt deze vorm sterker uit, doch de plaatsen waar het gevonden wordt zijn niet talrijk; in mnd. schijnt het geheel niet voor te komen. Talrijk zijn daarentegen de voorbeelden uit het angelsaksisch: Epinal gl. 913 hægtis, hegtis *strigia*; Corpus gl. 759 hægtis *erenis*, *furia*, 945 hæhtis *furia*, 772 hæchtisse *eumenides*; 1913 hægtis *striga*; Lugd. 136 hegitissę *eumenides*, *filiae noctis*; Wright-Wülcker AS. Vocabularies 189, 12 (Suppl. Alfric voc. 10e eeuw) hægtesse, *parcae*, 188, 33 (id.) *pythonissa* hellerune *vel* hægtesse; id. 392, 18 (11e eeuw) hægtes *erenis*, 19 hægtesse *eumenides*, 404, 33 (id.) hægtesse *furia*, 34 hægtessa *furiarum*. Daarnaast staan voor *pythonissa* Wright-Wülcker 470, 27 en 471, 33 helrun, 343, 4 fram helrunum *a pithonibus* en 472, 1 helrynegu *pithonissa*; Beow. 159 waar van Grendel gezegd wordt: »*Atol* ǽglǽca ehtende wæs.. men ne cunnon »hwyder helrúnan hwyrftum scríþađ. Swa fela fyrena feónd »mancynnes, átol ángengea oft gefremede". De *helrûna* (sw.) is die met *helrûna* (st. f.) omgaat; dit *helrûna* komt ohd. voor helleruna, helliruna Ahd. gl. 2, 14, 20, en Ahd. gl. 2, 19, 12 dotrunu, helliruna *necromantia*; hiervoor heeft het ags. heagorún: Cockayne Narratiunculae 50, 14 đa heagorúne đæs deófelgildes (uit *heagu-rûne*, ouder *hagorûna*? vgl. Heliand *goduwebbi*). In Cockayne's Leechdoms III, 52 komt eene plaats voor, waar het heksewerk eenigszins in uitkomt; ik citeer alleen de vormen die voor het woord zelf van belang zijn: þa mihtigan wíf worden de heksen genoemd, syx smiđas sǽtan

wælspera worhtan, hægtessan geweorc

næfre ne sy đín líf atǽsed
gif hit wǽre ésa gescot
ođđe hit wǽre ylfa gescot
ođđe hit wǽre hægtessan gescot etc.

Het *hægtessan gescot* kent ook het hd. als *hexenschuss* voor 'rheumatische pijn', terwijl *ylfa gescot* in het onr. als *álfa bruni*, norw. *alvskot*, voor 'St. Antonievuur' of 'gordelroos' voorkomt.

In later tijd komen alleen verkorte en kortere vormen voor. Zoo in mhd.: Dfb. i.v. *saga*: hags, Mhd. wtb. hegxse, häxe, Dwtb. hexe, häx; in mnl. hexe en ndl. heks, dialect. hekse. In mengl. wordt eerst hagge, plur. heggen, later hag gevonden, waarmee hd. hacke overeenkomt. In mhd. wordt nog een woord voor striga gevonden nl. hächel, hechel, het eerste als naam voor eene heks, het tweede Dfb. i. v. *striga*; hiermede zou ik ook in verband willen brengen hache in Dwtb. m. en f. jonge man of vrouw, onder anderen voorkomende in »darumb schilt S. Augustin auf die jungen hachen, die ihre »plüst der jugend in aller uppigkeit dem teufel opfern und »dasz verdorret machtlosz spreweralter unserm herren Gott" (Garg. 273a); een woord dat ook in nederl. als hachje gevonden wordt.

Dat *hagatesse*, om den oudsten nederduitschen vorm te nemen, een compositum was, is vrijwel algemeen aangenomen. De verklaring van *haga* 'veld' en *tesse* uit *tesw-* (ags. *teosw-ian*) beschadigen, dus 'veldbeschadigster', strookt, naar mij voorkomt, niet geheel met de aangehaalde beteekenissen. Het woord *hag* (Dwtb. i. v.) me. *haw*, beteekent eigenlijk 'het afgehakte', 'de haag', verder 'heining', en wordt dan ook geglosseerd met *sepes, sepimentum*; dit begrip ligt in *hagatisse* niet. In ags. is *hægweard* de 'inclusarius', die het vee in de ingesloten, omheinde plaats de 'hage' moet bewaken. Het hier voorkomende *hag* daarentegen is blijkens de latijnsche vertalingen (*homo malus, sive vir, sive mulier*) en de afwisseling van *hellirûna* en *hægtesse* een woord, dat iets slechts moet aanduiden.

Het tweede lid *tesse*, *tisse* is door Heyne, Dwtb. *Hexe*, met

»ags. *tesu*, *teosu*" in verband gebracht. Van dit *teosu* is de beteekenis *damnum*, *malum*, *dolum*, b. v. Salom. 493 »on tæso læred". Wal. 34 »swâ bið deófla wíse thæt hí.. on teosu tyhtað", Ps. 119, 2 »from thǽra tunquan the teosu wylle" *lingua dolosa*; »teosuspræc" in Ps. 139, 11 »on teosuspræce", (Grein *loquela injuriosa*). Daarnaast *teoswian*, Salom. 189 teswað.

Dit *teswian* moest tot *tessian* of *tissian*, mnl. *tessen* of *tissen* worden [1]). Hiernaast kan een nomen agentis *teswja*, *tessa tessja*, *tissa* zw. f. gevormd zijn, dat in mnl. *haeghetisse*, *haeghetesse* aanwezig kan zijn. Van het werkwoord *tissen* bestaan in het mnl. enkele voorbeelden: Spiegh. Hist. 24, 37, 40 »ter saelicheit tessen". Alex. 8, 358 »dat hi die waerheit wiste, of hise daertoe niet en tiste", en Instr. Phil. Wielant uitgegeven door mr. J. A. Fruin p. 144 »ontissen" aansporen [2]). Volgens de Zaanl. Volkstaal van Dr. Boekenoogen is het in N. Holland nog in gebruik voor 'in de war brengen'. Als men van de beteekenissen *damnum* en *dolum* uitgaat, die we aan *teosu* eigen zagen, dan kan zich bij het verbum uit 'schade toebrengen, kwaad doen', verder ontwikkeld hebben de beteekenis 'iets verkeerd doen', 'iets in de war maken'; uit die van '*dolum*' bij het verbum die van 'bedrieglijk handelen', 'listig te werk gaan', 'iemand verlokken', aansporen tot kwaad'. Het substantief *tisse* zou dan zijn iemand, die kwaad doet, schade toebrengt door woord of daad of wel die verlokt tot kwaad. In beide beteekenissen zou het op *tesse* in *hægtesse* toepasselijk kunnen zijn. Eene moeilijkheid echter, wier oplossing nog niet voor de hand ligt, is de verhouding van *hægtis*, *hazus*, *hazis* tot het zwakke substantief. Of het oorspronkelijk een *u*-stam was of een *i*-stam, zoo als uit enkele hd. vormen zou zijn op te maken, is niet zeker. Misschien moet *hazus* geheel van *hagazissa* gescheiden worden (z. Idg. Forsch. 4, 326).

---

1) Vgl. *faterro*, skrt. *pitrwja*; over den uitval van *w* zie Kluge Grundr. I², 380, Mahlow. 80.

2) Deze beide plaatsen dank ik aan de schatkamer van den steeds welwillenden bewerker van het Mnl. Wdbk.

Uit de oudere geschreven taal kan ik geen voorbeeld voor een buiten samenstelling voorkomend subst. *tesse* of *tisse* aanvoeren. In het Geldersch-Overijselsch dialect hoorde ik het tweemaal: bij Ruurlo werd eens gesproken van eene kwaoje tisse van en wîf, en nu onlangs waren twee vrouwen bij Borne elkaar heftig aan het uitschelden, waarop een der fabrieksarbeiders zeide: hört die tissen es angaon. Hier heeft *tisse* eigenlijk dezelfde beteekenis als ons *heks*, nl. *malefica mulier*. Mogelijk blijft het echter, dat wij hier niet met een zelfstandig woord *tisse*, maar met een vroegere afkorting van *hagetisse* te doen hebben.

Wat de oudere geschiedenis van dit woord betreft, dat het met Snkrt. *dasyu* 'vijand, daemon' of met *dasma* 'offering', *dasma* wonderkracht hebbend', 'booswicht' in verband te brengen is, zou ik niet durven beweren.

Nog een woord rest ons te bespreken, alvorens na te gaan, welke beteekenis wellicht in *haga-* kan gelegen hebben, nl. het woord in de Trier. gl. voor striga: *haddommiga*, dat wel voor *hagdommiga* staan zal. Het laatste lid *dommig* kan m. i. niet anders zijn dan wat in hd. *dummig* luidt. Blijkens Dwtb. i. v. beteekent het 'onverstandig', 17e eeuw *tummicht*. Dat afwezigheid van verstand bij een *striga*, die met den duivel in verbond stond, kon ondersteld worden blijkt o. a. ook uit een ags. leechdom, waarin een drank wordt gegeven »wiþ deofle and ungemynde" (Leechd. 2, 352). Nu komt Wright-Wülcker 165, 18 voor: yfeldysig *stultomalus*, en eene dergelijke samenstelling meen ik ook in *hagdommiga* te vinden. Is dit zoo, dan zou *hag* het zelfde als *yfel* moeten beteekenen; m. a. w. wij zouden dan in *haga-*, *hago-* een met Grieksch κακός verwant woord hebben. Tegen den vorm is geen bezwaar te maken; de plaats van het accent in κακός maakt een germaansch *haga* waarschijnlijk. Mogelijkheid dat er accentverplaatsing geweest is en er dus dubbelvorm met accent op de eerste bestaan heeft, is niet uitgesloten. Een dergelijke dubbelvorm kan aanwezig zijn in ags. *hæhtis*, al is de mogelijkheid van ontstaan uit *gt* niet

uitgesloten, ook hd. *hâzus* kan uit een *hahazis*, *hahazus* ontstaan zijn [1]).

De *hagateswja* zw. f. was dan degene die *hagatesu* verricht; hier naast kan *hahateswi* gestaan hebben, dat in ags. tot *hæhtes*, *hæhtis* werd, terwijl het in hd. tot *hâzes*, en in flectie tot *hâzesi* werd; door toonloos worden der sillabe, die oorspronkelijk bijtoon had, werd *zes* tot *zus* even als *folleist* tot *follist* en *follust*.

De vraag rest, of er nog andere gronden zijn aan te voeren, die er voor pleiten dat er inderdaad een woord *haga* = *κακός* in Germaansch bestaan heeft. In de eerste plaats wil ik wijzen op het woord *hagetorf* (Dwtb.), *haagturf*, 'slechte, stinkende turf'; ik zou niet weten hoe deze met h a a g *sepes* of zelfs met 'laag houtgewas' in verband zou kunnen staan. Verder zou ik het willen zien in: mnl. *hagemunt* 'valsche munt' en dergelijke aldaar door Verdam opgenoemde woorden, in *Haagman* (Ndl. Wdbk.) naam voor »de mindere man", (vgl. Dwtb. *Hagemann*), in *hageweduwe*, *hageprediker* (tenzij dit laatste een door broeder Cornelis uitgedacht woord is om plattelands predikers aan te duiden, z. a. Fruin Tijds. 15, 308 heeft betoogd; het is echter mogelijk dat broeder Cornelis een ouder woord gebruikt heeft, en dat latere volksetymologie het in verband met 'Haag ende Veld' gebracht heeft z. a. in 1567 het veranderd in *Veldpredicant* voorkomt).

Dergelijke overgangen van de beteekenis van 'slecht' tot 'valsch', 'minder', 'klein', komen ook in andere talen bij dit woord voor, b.v. Gr. *κακομετρία* 'valsche munt', *κακόβιος* 'arm', Avest. *kasu* 'klein', Hesychius *κακκός* 'kleine vinger'; voor *haegweduwe* zou ik willen vergelijken *κακοπάρθενος*, door een scholiast gebruikt om *ἀπάρθενος* te omschrijven.

Moet ook Geld.-Overijs. *heggemôër* hiermede in verband gebracht? Van den Ouden IJsel tot in Groningen is deze booze

1) Vgl. echter N o r e e n Idg. Forsch. 4, 326, die *hazussa* als eene participiale formatie bij *hatan* opvat, en *hagazussa*, *hegitisse* uit *haga-hazussa*, *hegi-hetisse* verklaart.

geest bekend, die vooral kraamvrouwen kwelt en hen de kraamvrouwkoorts aanbrengt. Als middel ter afwering wordt aanbevolen de kousen omgekeerd aan te trekken; trouwens het omgekeerd aantrekken van een kleedingstuk beschut onfeilbaar tegen den booze en zijne trawanten.

Het is mogelijk dat men hier een naar aanleiding van hegge [1]) door volksetymologie verbasterd *hagamôdar* in heeft te zoeken, even als het éénmaal, Lugd. 136, voorkomende *hegitissę* aan invloed van *hag* (*hagi*, *hagu*?) kan toegeschreven worden. Maar evenzeer is het denkbaar, dat de *h* hier voorgevoegd is, zooals meer geschiedt in deze dialecten, en dat het oorspronkelijk *eggemôdar* is (van *agjo*, Got. *agands*, enz.).

Ten slotte moet ik nog op enkele woorden wijzen, waarvan de vormen met *tessen*, *tissen* overeenkomen, maar wier beteekenis niet direkt op verwantschap wijst. In de eerste plaats *tesuwen*, Rose C. 8712 »Ghelyc enen orse dat men zal vercopen ende ghetesuwet steet". Verdam Mnl. Wdbk. i. v. geeft als vermoedelijke beteekenis op 'aan de lijn staande'. Vervolgens *getes* en *getessen*, z. Mnl. Wdbk., »verzorging, verpleging, genoegen" en »zich voegen, zich rustig houden" beteekenend. Hoeveel overeenkomst in vorm *tesuwen* ook met ags. *teoswian* schijnt te hebben, zoo zal het er wegens de beteekenis wel van gescheiden moeten worden.

J. H. GALLÉE.

NASCHRIFT.

In een hs. toebehoord hebbend aan wijlen Prof. H. J. Royaards te Utrecht, 14e eeuw, latijn, staan exorcismi contra omnia pithonizata et pithonissas, welke ik elders uitvoeriger hoop mede te deelen. Hierin komen o. a. de volgende zinsneden voor, welker gedachte met het bovenstaande (verg. blz. 60 en 64) overeenstemt: p. 1a *Hic coniuratur phitonissa*:... *coniuro te*, *homo*

1) Het door Franck i. v. haag vermelde „mnd. *hegen* (uit *hagjan*)" kan moeilijk aldus verklaard worden, daar de sillabe kort is en de *g* verdubbeld had moeten worden. Bovendien heeft *hégen* in Geld.-Overijs. eene *é*, terwijl *e* en *è* umlaut van *a* zijn, vgl. Kern Tijds. 9, 149.

malus vir vel mulier; p. 18a *priuo .. te, phitonissa omni virtute et potestate et temptatione vestra, quas exercere possitis;* en eindelijk 19b *coniuratio contra molestiam siue maleficia demoniaca vetularum aut aliorum ex parte lactis*, en eene *contra maleficia demonum et vetularum cum his laborantium.* In deze bezweringen komt duidelijk uit dat de pythonissa is een *homo malus, vir siue mulier, nocens hominibus, animalibus et frumentis.*

J. H. GALLÉE.

MIK.

Als een der oudste ons tot nog toe bekende vindplaatsen van het bovengenoemde woord *mik* = schoor, stut, kruk meen ik te mogen opgeven het volgende citaat uit de vermoedelijk van ± 1350 dateerende, door Morris voor Early English Text Society uitgegeven »*alliterative poems*" van een onbekend dichter. Wij lezen daar vs. 417, in de beschrijving van den Zondvloed:

.... in daunger hit semed,
With-outen mast, other *myke*, other myry bawelyne
Kable, other capstan.

d. i. »(de ark) scheen in gevaar, Zonder mast of *mik* of goede boelijn, Kabel of kaapstander".

Wij zien dus reeds hier het woord *mik* als scheepsterm gebezigd en dit zal daarom ook wel de beteekenis zijn, die zich 't eerst uit de in het *Mnl. Wdb.* opgegeven grondbeteekenis »een voorwerp van hout of ijzer in den vorm van eene vork of gaffel, waarop iets anders, vooral een dwarspaal, rusten kan" ontwikkeld heeft.

De opmerking in Franck's *Wdb.* sub voce *mikken* »Daar mik »paal" toch zeker wel bij mikken behoort... enz." is m. i. onjuist; evenzoo zal het tweede artikel *mik* bij V. Dale zoo gewijzigd dienen te worden, dat de beteekenis steunvork voor de »schietroers" niet de oorspronkelijke doch een afgeleide is. Een mik was reeds een steun, een kruk voordat de »schietroers" nog bestonden.

Warffum. G. A. NAUTA.

DE *ALFREDA* VAN P. A. CODDE EN LOPE DE VEGA'S *LA HERMOSA ALFREDA*.

In Te Winkel's studie over *Den invloed der Spaansche letterkunde op de Nederlandsche in de zeventiende eeuw* wordt medegedeeld [1]), dat *Alfreda, Droef-eyndend'-tooneel-spel, Gerijmt door Dr. P. A. Codde* (1641) eene vertaling is van Rotrou's *La belle Alfrède* (1639), die weer op zijne beurt eene bewerking zou hebben gegeven van *La hermosa Alfreda* van Lope de Vega. Deze mededeeling steunt voor een deel op eene bewering van Von Schack in zijne *Geschichte der dramatischen Literatur und Kunst in Spanien* (dl. II, 683), die Rotrou's drama eene bewerking noemt van Lope's tooneelspel, maar die bewering is niet juist; *La belle Alfrède* heeft een geheel anderen inhoud dan *La hermosa Alfreda* [2]). Het Fransche stuk kan dus geheel buiten beschouwing blijven, wanneer wij de verhouding tusschen het Spaansche tooneelspel en het Nederlandsche willen bepalen.

Codde's *Alfreda* heeft den volgenden inhoud. De koning van Engeland, Edgar, zal op verzoek zijner onderdanen trouwen, omdat hij kinderloos is. Nu vertelt men aan het hof, dat graaf Marcomir, die op grooten afstand woont, eene schoone dochter heeft; graaf Arthur, een vertrouwde van den koning, wordt er heengezonden met de opdracht, om, wanneer hij het meisje waarlijk schoon vindt, haar uit 's konings naam ten huwelijk te vragen. Arthur vindt Alfreda zoo schoon, dat hij zijne opdracht niet volvoert; hij wordt op haar verliefd, trouwt haar en laat den koning bij zijne terugkomst het portret van een leelijk meisje zien. Dan neemt hij afscheid van het hof en gaat

---

1) Zie dit Tijdschrift, 1ste jaargang, 1881, blz. 106.

2) Vgl. de uitvoerige inhoudsopgave bij (Maupoint), *Bibliothèque du théatre françois, depuis son origine... A Dresde...* 1768, II, 220—226, met die van Lope's drama bij Von Schack, t. a. p., II, 358.

met zijne jonge vrouw ver weg op het land wonen. Maar één der edelen, die vroeger de schoonheid van Alfreda zeer had geprezen, weet den koning te bewegen op de jacht te gaan in de buurt van graaf Arthur's woonplaats. Koning Edgar noodigt ook Arthur uit tot de jacht en deze, die voorziet, dat zijne trouweloosheid nu aan het licht zal komen, biecht zijn bedrog aan Alfreda en smeekt haar, zich zoo leelijk mogelijk aan te kleeden, om niet in het oog te vallen en geen indruk te maken op den vorst. Alfreda belooft dat te doen, maar uit toorn over Arthur's verraderlijke handelwijze kleedt zij zich prachtig. Koning Edgar ziet haar, ontvlamt in liefde en spant samen met de schoone vrouw, om haren echtgenoot voor zijn bedrog te straffen. Arthur wordt op de jacht gedood. Maar nu stelt de koning zijn huwelijk met Alfreda uit; zij is woedend en beraamt met den edelman Ridzard, die haar vroeger bemind heeft, een plan om den koning te dooden. Ridzard verraadt haar echter en Alfreda wordt genoodzaakt zelve den giftbeker te ledigen, dien zij voor koning Edgar had bereid.

In *La hermosa Alfreda* [1]) ziet koning Frederik het portret van de prinses Alfreda van Cleve en wordt op haar verliefd. Hij zendt graaf Godofre naar het hof van Cleve, om te zien, of de prinses zoo schoon is als haar portret, en om haar, wanneer dat het geval is, voor den koning ten huwelijk te vragen. Godrofre wordt verliefd op Alfreda en vraagt hare hand; de prinses neemt hem tot echtgenoot, omdat haar vader het verlangt. De graaf keert naar het hof van koning Frederik terug en verzekert hem, dat het portret volstrekt niet gelijkt; daarna dwingt hij zijne vrouw zich zeer eenvoudig te kleeden en met hem in een afgelegen dorp te gaan wonen. De koning verdwaalt, terwijl hij aan het jagen is in de buurt van dat dorp; hij ziet Alfreda en vat liefde voor haar op, die van hare zijde beant-

1) Zie den inhoud bij Von Schack, t. a. p. Het drama schijnt maar driemaal te zijn uitgegeven en wel in dl. IX der *Comedias de Lope de Vega*, dat in 1617 te Madrid, in 1618 te Barcelona en te Madrid het licht zag.

woord wordt; hij hoort van het bedrog van Godofre, verklaart het huwelijk voor onwettig en voert Alfreda mee, om haar te huwen. De graaf wordt bijna krankzinnig van smart; hij gaat met de beide kinderen, uit zijn huwelijk geboren, naar het paleis en stort voor den troon neer. Alfreda krijgt medelijden, verzoekt den koning vergiffenis voor haren echtgenoot en wil hem weer volgen, maar het blijkt, dat Godofre van aandoening is gestorven.

Er is, bij eenige overeenkomst, zooveel verschil tusschen het Spaansche en het Nederlandsche drama, dat men van eene bewerking van Codde niet mag spreken.

De sage van Alfreda is meermalen door Engelsche dichters gedramatiseerd. De drama's van Ravenscroft (1667), Rymer (1677), Aaron Hill (1710) en Mason (1752) kunnen hier buiten beschouwing blijven, maar een ouder tooneelspel moet worden vermeld, nl. *A Knack to Know a Knave* (1594) [1]). Koning Edgar zendt Ethenwald, graaf van Cornwall, om Alfrida, Osrick's dochter, ten huwelijk te vragen. Ethenwald trouwt Alfrida zelf. Als de koning hem later een bezoek brengt, stelt Ethenwald de keukenmeid aan hem voor als zijne vrouw en Alfrida als zijne keukenmeid. Edgar bemerkt het bedrog, veroordeelt den graaf ter dood, maar schenkt hem later vergiffenis.

Codde's *Alfreda* is zeker niet ontleend aan het Engelsche drama, waarin deze sage maar eene kleine plaats beslaat; wij merken echter op, dat de koning, evenals bij Codde, Edgar heet. Volgens kenners van het Engelsche drama, als Collier [2]) en Ward [3]), is *A Knack to Know a Knave* ontleend aan de ballade *Kinge Edgar*, die gedicht is door Thomas Deloney en later opgenomen in zijn *Garland of Good Will* (1604). In die ballade [4])

1) Vgl. Dodsley, *A select collection of old English plays*. 4th Edition, by Hazlitt, 1874, VI, 503—591.

2) Zie de inleiding van Collier in Dodsley, t. a. p., blz. 26, 27.

3) Vgl. *A History of English dramatic literature to the death of queen Anne*. London. Macmillan and Co. 1875, II, 139, Noot.

4) Weer afgedrukt in *Bishop Percy's Folio Manuscript. Ballads and Romances*.

heet de koning Edgar, de jonge schoone Estrild, haar vader Orgarus en de graaf Ethelwold. Aan het slot van het gedicht doodt de koning Ethelwold en trouwt Estrild.

De ballade *Kinge Edgar* staat weer in verband met het verhaal van eene oude kroniek. William of Malmesbury, een schrijver uit de 12de eeuw, vertelt in zijne kroniek *De gestis Regum Anglorum libri* V van koning Edgar (957—975) het volgende [1]:

»*Athelwoldus* quidam erat sui temporis Comes egregius et a secretis; huic Rex iniunxerat negotium, vt *Elfthridam* [2]) filiam *Ordgari* ducis Deuonensium, quae forma sui oculos relatorum pellexerat, quatenus eam Regiis auribus commendárent, huic, inquam, praeceperat vt illam adiret speculatum, nuptias conciliaturus si veritas famae conquadraret. Ille viam celerans, nihilque praeter opinionem comperiens, celato apud parentes nuncio, suis potius vsibus puellam applicuit. Rediens ad Regem, quae suis partibus conducerent, allegat speciei vulgaris et quotidianae, pusiolam esse, nec tantae maiestati conuenire. Reducto ab his animo et aliis amoribus intento, delatores nunciant, quanta illum *Ethelwoldus* astutia emunxerat. Ille clauo clauum expellens, fraude scilicet eludens, frontem serenam Comiti ostendere, diem quo visitaret tam laudatam mulierem quasi ioco edicere. Qui iam terribili ioco exanimatus, praecurrit ad coniugem, rogans, vt suae saluti consuleret, et quantum posset vestibus se deformaret, tunc primum aperiens facti sui consilium. Sed quid non praesumit foemina? ausa est primi amatoris et primi coniugis fidem fallere, et speculo vultum comere; nihil omittens, quod ephoebi et potentis lumbos pertentaret. Nec citra propositum accidit. Visam enim adeo inarsit, vt dissimulato odio Comitem

Edited by John W. Hales... and Frederick J. Furnivall... London: N. Trübner and Co.... 1868, III, 487—493.

1) Vgl. *Rerum Anglicarvm scriptores post Bedam praecipvi, ex vetustissimis codicibvs manvscriptis nvnc primvm in lvcem editi.... Francofvrti....* M.DCI, blz. 59, 60.

2) In margine: aliter *Elfridam*.

in syluam Warewelle (quae vocatur *Harewoode*) gratia venandi accitum iaculo traiiceret..... (Edgarus) legitimam vxorem accepit *Elfridam* filiam *Ordgari*."

Andere lezingen van deze sage [1]) kunnen hier buiten beschouwing blijven, daar zij meer afwijken van den inhoud der drama's van Lope en van Codde dan het verhaal van William of Malmesbury. Maar er kan wel geen twijfel zijn, of deze kroniek is de bron geweest van Codde's *Alfreda*, al heeft hij ook een geheel ander slot aan zijn drama gegeven dan de geschiedenis vermeldt. Of William of Malmesbury ook aan Lope de stof heeft geleverd voor *La hermosa Alfreda*, waag ik niet te beslissen. Misschien heeft hij de sage van koning Edgar en Alfreda uit de tweede hand leeren kennen, misschien ook uit het verhaal van den Engelschen monnik slechts eene enkele situatie overgenomen en zich overigens laten leiden door zijne onuitputtelijke verbeeldingskracht. Het laatste komt mij waarschijnlijk voor, maar alleen zij, die Lope's wijze van werken volkomen kennen, mogen in eene zaak als deze het laatste woord spreken.

Groningen, November 1897. J. A. WORP.

1) Vgl. Percy, t. a. p., blz. 486, en Edward A. Freeman, *Historical Essays. London: Macmillan and Co.* 1872, I, blz. 15—25.

MITTELNIEDERLÄNDISCH *ALLENE.*

Dass mnl. *allene*, oder *al ene* — das ist nur ein orthographischer unterschied — nicht bloss »allein", lat. *solus* und *tantum*, bedeutet, sondern auch andere bedeutungen hat, die ich im glossar zu meiner Mnl. grammatik mit »gleichmässig, zugleich, eben, durchaus, genau" wiederzugeben suchte, ist nicht unbekannt, aber doch auch nicht so bekannt, wie es sein sollte. Wenn diese von »allein" völlig verschiedenen bedeutungen oft übersehn worden sind, so liegt das daran, dass das wort, ein höchst bequemes mittel zum reim, in der mnl. poesie thatsächlich sehr häufig als ein flickausdruck gebraucht wird, der schliesslich so wenig mehr besagt, dass es allerdings begreiflich ist, wenn man sich bei dem gedanken beruhigt, es nur mit einem abgeblasstem »allein, *solus* oder *tantum*" zu thun zu haben. In der that würde sich bei manchen beispielen gar nicht sicher entscheiden lassen, welches *allene* gemeint ist, und selbst einzelne der im folgenden angeführten wird man, obwohl sie eigens ausgewählt sind, vielleicht nicht gelten lassen wollen. Trotzdem dürfte man bei näherem zusehn schwerlich bezweifeln dass das alte mit *al* verstärkte schwache adjectivum *êno* »*solus*", welches das später auch adverbial gebrauchte mnl. *allene*, hd. *allein* u. s. w. ergab, auch in weiterem umfange, als man es bisher im allgemeinen angenommen hat, nicht allein der ausgangspunct für den mnl. gebrauch sein kann. In der von mir mit Verdam besorgten neuausgabe der strophischen gedichte Maerlants ist in den anmerkungen zu I Mart. 292 und 340 der gebrauch erläutert worden. Doch dürfte auch eine noch ausführlichere behandlung, als sie dort möglich war, nicht überflüssig sein.

Wir haben auszugehn von der bedeutung »ein und dasselbe, übereinstimmend, einheitlich, einerlei" des adj. *een*. Vgl. die

ausdrücke wie *overeen*, mhd. und mnd. *al ein*, zb. Parzival 116, 26 *man und wîp ist mir al ein* (wie nhd. *éins*, *alles éins*), got. *ains iah tha sama*. Von dieser bedeutung aus ist wahrscheinlich auch die mnd. conjunction *al ên*, *alleen* (oder *allene*, auch *alleinen*), *alleen* (oder *allene*) *dat*, *wat alleene* »obgleich, wenn schon" zu erklären, zb. *dat en iewelic iungelinc*, *al en* (var. *allene dat*) *he mundich si....*, *he schal untfan..... bederue lude*, *de eme de rat gift to bisorgheren*; *allene dat id* (nämlich ein üppiges leben) *to allen tyden sunde is*, *doch io so is id in hylger tyd groter sunde*; *tut ieman ut sin swert.... wat allene he nemene we ne do*, *he schal doch darumme wedden.... dre mark*; *alleine bin ik ein arm man*, *so gerne hebbe ik mîn wîf an eren*, *als ein rike* Valentin und Namelos 2566. Wenn meine auffassung richtig ist, so haben wir also die conjunction ihrem ursprung nach zu übersetzen mit »es ist einerlei ob". Über die form *allene* neben *alleen* weiss ich nicht zu entscheiden. Nicht unmöglich dass neben dem starken *ein* in dem hier gemeinten sinne auch schwaches *eino* gebraucht wurde, wie auch beide, *ein* und *eino*, für »allein" gebräuchlich waren. Möglich wäre auch eine adverbialbildung, wie auch die adverbialform *allenen*, *alleinen* neben *allene* in beiden bedeutungen gebraucht wird. Eine flexionsform oder adjectivische analogieform *êne*, die wir weiter unten fürs Mnl. in erwägung ziehen, ist wohl fürs Mnd. nicht anzunehmen.

Auf die nhd. conjunction *allein* mit der bedeutung »jedoch, aber" kann man wohl von *allein* »tantum" aus kommen, und so wird sie in der regel erklärt. Das Deutsche Wörterb. sagt »aus der bedeutung »nur, nur aber" entfaltete sich endlich die einer blossen conjunction »aber", im gemeinen leben auch gehäuft *allein aber*, *alleine aber*" und Weigand »Auf der bedeut. »nur" beruht, wenn *allein* ganz als conjunction an der spitze eines satzes den vorhergehenden mit entgegensetzung beschränkt". Also ein satz »er will gern; allein er kann nicht" wäre dann »er will gern, nur dass er nicht kann". Es ist aber nicht zu läugnen dass er sich eben so gut von *al ein* »ganz

einerlei" aus erklären würde, ganz wie die mnd. subordinierende conjunction. Hierüber hätte eine genauere historische beobachtung des gebrauchs zu entscheiden. Wenn im Westfälischen *man alleine* verbunden für »allein, jedoch" vorkommt, so entscheidet das freilich die sache eben so wenig wie das hd. *alleine aber*.

Das verstärkte adjectivische *al een* (*alleen*) »ganz gleich, ein und dasselbe" belegen das *Mnl. Wdb.* 1, 348 und 2, 529 sowie die genannten anmerkungen zum Wap. Martin; zb. Hildeg. 92, 50 *wil ende macht is niet alleen.* Ich füge hier noch zwei beispiele hinzu, in denen die bedeutung die färbung »gleichgiltig", nl. »onverschillig" angenommen hat: Troien (hg. von De Pauw und Gailliard) 31827 *wie dattu bist hets my alleen* und Rb. 32405 *maer het dede hem al een* (var. F *al eens*) *den riken*, *dat bliven iof dat danen striken: daden of ne daden*, *men teecht hem an*, *ende so moesten sijt besterven dan.* Für mnd. und mhd. *al ein* (adjectivisch und adverbial) verweise ich auf Schiller-Lübben und Müller-Zarncke 1, 417. Neben *al een*, *alleen* treffen wir im Mnl. die formen *allene* und *alleens*, *al eens* (auch im Mnd. *alleins*), zb. Sp. h. 16, 52, 10 *wort ende sin si allene* (hs. *si dat allene;* vgl. aber die varr.); *minne*, *die dat wel besiet*, *en es altoes alleens niet; sijn wapenroc*, *sijn coverture was al eens; alleens si sterven ochte leven* (»onverschillig"). Weitere beispiele im Mnl. Wdb. 1, 345; dazu Sp. h. 1ª, 50, 33, ferner 1ª, 72, 43 *waer so men besiet dat ware*, *men mach vinden al openbare dat alleens es in eene* (lies *elke*) *stede*, *achter ende voren mede* (Vincentius: *veritas in omnem sui partem eadem est*).

Für die form *allene* kann das oben über mnd. *allene* gesagte gelten; aber sie könnte auch als flexionserscheinung, als analogisch gebildeter nom. neutr., erklärt werden; s. *Mnl. Gr.* § 202; 232; van Helten § 301*a*; 318 und opmerk. 1; § 343*b*; § 367*b*. *Al eens*, zufällig mit nhd. *eins* in der form übereinstimmend, ist entweder gleichfalls eine adjectivisch oder auch substantivisch gebrauchte adverbialform, oder eher wohl ein als nom.-accus. gebrauchter genitiv, wie *dies*, *das*, *alles* (*Mnl.*

Gr. § 224; 230; van Helten § 350*a*; *Mnl. Wdb.* 2, 75 ff.).

Das hierzu gebildete adverbium *al ene*, *allene*, auch in der (accusativ-)form *al een*, *alleen* ist nun das hier zu besprechende wort. Seine bedeutungen sind oben in etwa umschrieben, aber, wie gesagt, verblasst die bedeutung häufig sehr. Die existenz des wortes ist um so sicherer, als es noch heute besteht, und wir wollen darum vorausschicken, was De Bo-Samyn darüber sagen: »In 't Poperingsche heeft *alleen*, *alleene* twee beteekenissen: de gewone bet. van fr. *seul*; en de bezondere van *alheel*, fr. *entièrement*, *tout-à-fait*, b. v. Die twee broeders zijn aleene zot, fr. complètement fous. Hij gelijkt hem aleene gansch (d. i. alheel en gansch). Dat alaam is aleene versleten. »Daar, mijnheer, zei de ouderling, als hij gedaan had (met het oud liedeken voor te zeggen dat ik neêrschreef), gij hebt het nu allene"".

Ich lasse nun als ergänzung zum *Mnl. Wdb.* eine reihe mnl. beispiele folgen, bei denen wir mit den bedeutungen *solus* und *tantum* und solchen die daraus abgeleitet werden können nicht auskommen und ordne sie nach der vermutlichen bedeutung. An den meisten der aus Sp. h., aus Rb. und Franc., sowie an der aus dem Rincl. angeführten stelle geben die quellen nicht den mindesten anlass für das adverb. Neben *allene* wird auch hier *alleens* gebraucht.

»Übereinstimmend, einer wie der andere": Limb. Serm. s. 517, 28 *daer oec die sele ende der lighame alleens begeren desse begeren sulen, daer es die minne alte groet* (vom hg. »gelijkelijk" erklärt); Rb. 18517 = Sp. h. 1^5, 1, 49:

> Die coninge van Egyptenlant
> Die bleven (*Sp. h.* bl. voert alle) Tholomeus ghenant
> Na desen Tholomeus alleine
> Al tote dien dat die Romeine
> Egypten wonnen.

Troien 17603 *in die camere .... stonden die edel XII stene, die Got vercaren heeft allene*; Alex. 9, 1134 *alsicse* (nämlich die welt) *bedwonghen hebbe allene.* Sehr deutlich ist das beispiel Sp.

h. 1^7, 11, 54 das auch, im *Mnl. Wdb.* angezogen ist *ende luut allene onder die clerke timmerman ende smet also wale*, d. h. *temmerman* und *smet* lauten im Lat. eins wies andere (*faber*). Vgl. noch Rb. 38031.

»Gleichmässig von der zeit, fortwährend, immerzu": Sp. h. 1^2, 11, 40 *viertich jaer allene besonder so berechte hi die Jueden* (»40 jahre hinter einander"?); Sp. 1^6, 46, 1:

> Herodes hevet gesien te waren
> Dattem die coningen sijn ontfaren
> Ende visiert allene bi hem
> Dat hi wille... (*oder „bei sich allein"*?)

Sp. 3^2, 42, 126 *Wat! of hem die duvel make serpent in allen pitte gemene, soudstu dan drancs derven allene?* Sp. 4^2, 1, 47 *den kelrewaerdere was hi beneven gheset omme hem te dienne alleene* (hier heist es zb. bei Vinc. lib. 25 cap. 61 bloss *celerario ad obediendum subditus erat*); Troien 6382 *op enen groten steen* (d. h. nicht im bette) *lach ic* (Achilles) *ende mijn meester alleen.*

»Gleichmässig in räumlichem sinne, überall": Rb. 495 *Fyson ende Ganges heet die ene, die loopt Yndi dore allene*; Sp. 3^8, 93, 116 *den volke dat tusschen Sincval enter Wesere sat allene.*

»Vollständig, ganz und gar, genau, grade" u. ä.: Rb. 17134 *ende als hine sitten sach allene onder die lewen sonder noot* (Hist. Schol. cap. 14 *in medio leonum*); 23567 *omtrent waerre* v^m *man, sonder allene nochtan beede wijf ende kinder* (»ohne noch ganz und gar weiber und kinder zu rechnen"?); 31242 *hadde hi den muur..... vulmaect om die stat allene*; aus *allene* ist in hs. *C alrene* gemacht; 34537 *dat al die stat was in wene om dien jonghelinc ghemene*; var. *C allene*; Sp. h. 3^7, 27, 26 *ten doden quam hi met weene ende lach vor hem up derde allene ende riep dat hi schuldich ware*; 4^3, 87, 48 *die dode booch den vinger allene in die palme, in dat zeer*; 4^3, 49, 76 *nu laten wijt hier af al een: wi sullen van Benedictuse scriven*; Franc. 3957:

Ganc hen te gonen stenen dan:
Alder soutu borne vinden,
Die di nu hier woude zinden
Cristus, teser wilen allene,
Te drinkene uten marberstene.

Troien 5702 *mijn moeder sal mi niet dwinghen; swijcht alleen van desen dinghen* (»ganz und gar" oder »allezeit künftig"?); Rb. 8590 *sijn broeder Ascanius eerfdene an tlant allene, want Julius, sijn sone, was clene;* Nat. bl. 2, 2140 *twee spenen heeft die sie, ende die sijn clene, midden an haren buuc allene* (wohl nicht zu *twee* gehörig, sondern »genau in der mitte"); Rincl. 573 *buuc half sat sal bet bedien dan vol in gesonden alleine* (oder »immerzu"?); Limb. Serm. s. 230, 4 *so minnic Gode allene ende ongedeelt;* in der hd. vorlage steht *got allen* (totum); Stoke 9, 175 *weghende dre hondert pont allene;* Velth. 7, 9, 93 *ende pogen dan al te hant, hoe hi trike van oest allene hebben moghe te sinen dele* (wohl *lene* zu lesen); Blommaert 1, 83, 731 *hoet u oec van hen allene, die legghen haer goet an diere stene.* Vgl. noch Alex. 10, 1489; Troien 38350; Sp. 1^7, 2, 24 [1]).

Unentschieden lasse ich die genauere bedeutung an folgenden stellen: Troien 6689 (*Ulixes*) *en was noch groot noch cleen; veel syns had hy alleen* (lies *clene*: *allene.* »Zu jeder zeit"?); ebenda 36065 *Eneas antworden haer alleen* (lies *allene;* »sofort"?); 36359 *voert my alleen uyt desen lande* (»sofort"? oder doch »nur"?); 38350 *hier en duyt gheen schelden; du moets alleen ontghelden die doot van desen* (»sofort" oder »ganz and gar"?); Lucid. 995 *nam een ribbe ende vleysch mede ende maecter af een wijf allene;* 2274 *die here sprac »ic ben dat levende broot, dat van den hemel quam allene, ende geve der sielen voetsel rene";* Sp. h. 1^3, 13, 11 *Pictagorus spreect dit allene.* Nach dem lat. *Pythagorica sunt et haec* wäre »zugleich, gleichfalls, desgleichen" anzuneh-

1) Unverständlich ist M. L. 2, 259 *ic allene salich wijf*; die var. hat *ic arm onsalich wijf.* Man könnte ändern wollen in *allene onsalich* „durchaus unselig", aber die stelle ist zu unsicher. Wenn nicht die lesart der var. wirklich die ursprüngliche ist, steckt vielleicht ein anderer fehler dahinter.

men; nl. könnten wir es also mit »tevens" wiedergeben, wie De Vries, *Mnl. Wdb.* s. 195 »op denzelfden tijd, tevens" annimmt für Sp. h. 3[6], 28, 20 *dat haer Sone .... mensche ende niet God ware allene* »d. i. (blijkens het verband) dat hij mensch en niet tevens God was [1])."

Diese stellen, die reichlich vermehrt werden könnten, beweisen zur genüge, was sie beweisen sollten. Es darf freilich nicht verschwiegen werden dass die verbindung *al in een* neben den gleichfalls bezeugten formen *alleneen*, *alneen* (Mnl. Wdb. 2, 529) lautlich auch sehr gut zu *alleen*, und eine seltenere nebenform *al in ene* zu *allene* hat werden können; vgl. bei übereinstimmenden tonverhältnissen *weleer* aus *welneer*, *wilen éer*. Bonebakker sagt in seiner ausgabe von St. Brandaen, stuk 2 s. 12 dass er in den stellen C 401 *sente Brandaen alleene bat gode met herten reene* = H 384 *sente Brandaen doen allene beghan gode sere te vlene*, ferner C 1253 *die ruwe heere alleene, dien ghi saecht sitten up den stene* und H 439 *op dien selven stene stont die kerke allene* [2]) das wort *allene* nur verstehn könne, als assimilation aus *alneen*, *al in een* »dat dikwijls als een toevoeging zonder veel beteekenis in 't rijm staat". Nötig ist indessen diese auffassung, die immerhin wegen der form *allene*, bei der seltenheit von *al in ene* statt *al in een*, schwierigkeit macht, wie man sich aus dem voranstehnden überzeugt haben wird, nicht. Denn das adverb *allêne* »einheitlich u. s. w." hat sicher bestanden, vergleichbar mit fr. *uniment* »gleichmässig".

1) Ein eigenartiger gebrauch von *niet allene* begegnet Rb. 308:

Sterre ende oer diere steene
Ne behielden niet alleene
Van haerre cracht dat vijfde deel;
Te voren hadden sijt al geheel.

d. h. »nicht einmal". Man könnte versucht sein auch dies von dem oben dargelegten *allene* aus erklären zu wollen: »alles in allem nicht, im ganzen nicht, nicht wenn man alles genau nimmt." Wir haben aber sicher mit De Vries Mnl. Wdb. 195 und Verdam, Mnl. Wdb. von *allene* „solus, tantum" auszugehn und zu deuten »auch nicht bloss", in übereinstimmung mit fr. *pas seulement* »nicht einmal."

2) Nach Bonebakkers auffassung des textes entsprechen sich *allene* und *alghemene* H 679 und C 708 nicht.

Dessen frühere formen werden auch in mannichfachen bedeutungen gebraucht; Godefroy, *Dict. de l'anc. Français*, 5, 605 unter *oniement* übersetzt mit »d'une manière égale, par portions égales, également, uniformement, pareillement, unaniment, tous ensemble, sans discontinuer", und wir haben vielleicht fürs Mnl. unmittelbaren französischen einfluss anzunehmen. Ein einwurf dass auch das unverstärkte adv. **êne* vorkommen müsse, würde nicht stich halten, denn auch das adv. *eenlike* 1) begegnet ausschliesslich in verbindung mit *al*.

Ich möchte dann hier noch auf eine andere bedeutung von *allene* hinweisen, da sie im *Mnl. Wdb.* übersehn ist, nämlich »von selbst, *sponte*", die natürlich von »solus" ausgeht. Vgl. Franc. 9285 *die dueren sijn allene ondaen;* Sp. h. 2^3, 18, 51 *doe maecten si enen grooten brant te haren behoef, daer si te hant bi goeden moede allene in ginc.* Hierin gehört auch der im mnl. wörterb. erwähnte ausdruck *allene sterven* »van beesten gezegd in den zin van een eigen dood sterven zonder geslacht te worden". So sagen unsere mundarten »von allein" statt des schriftdeutschen »von selbst". Die begriffe »allein" und »selbst" berühren sich auch sonst. Frisch, *Teutsch-lat. Wtb.* s. 19 führt an »allein für selbst ist nur an einigen orten gebräuchlich. Er kennt sich alleine nicht, *non novit se ipsum*". So rühmte sich einmal ein kind, es habe »*selber* geschlafen" statt »allein geschlafen" (ohne bewacht zu werden). Diese beobachtung kann uns eine stelle in Maerlants Merlijn erklären, vs. 8669:

entie moeder mochtes hebben onneer
waert, dat zy dat a l l e n e voede.

Gemeint ist »selber"; die engl. bearbeitung, s. 80, hat *her silf*. *Allene* kann also nicht als unrichtig bezeichnet werden; aber ob Maerlant selbst es in diesem sinne gebraucht hat, ist natürlich eine andere frage.

Zum schlusse ein wort über eine ganz andere verbindung von *al* und *een*, die Verdam *Mnl. Wdb.* 1, 325 und 2, 526 be-

1) Synonym mit *allene* »solus, tantum". Es ist im *Mnl. Wdb.* nicht an der alphabetischen stelle von *alleenlike*, sondern nur an der von *eenlike* erwähnt.

spricht. Es handelt sich um ausdrücke wie *al een bloet.* Stark betontes *één* hat allein die gleiche bedeutung: *er war éin blut* »er war ganz und gar blut, ein einziges blut, ganz mit blut bedeckt", s. *Deutsches Wtb.* 3, 116, n°. 8, eine noch heute ganz lebendige ausdrucksweisen, nl. *een en al.* In der angeführten nl. verbindung gehört nun *al* nicht zu *een*, sondern zum subject: »er, der ganze mensch, war éin blut". Beide, *al* und *een*, sind emphatisch betont, aber *een* überlässt dann bei der verbindung den hochton dem *al* allein, und das folgende substantivum steigt über *een* auf. Darum ist die lautliche entwicklung von *al een* zu *allen* in der that möglich, *ál een blóet* zu *allen bloet*, wie bekanntlich im Mnl. und Mnd. *so goed een man* zu *so goeden man* wird. Dies *ál één* (*blóet*) ist im ton und der bedeutung von *alléén* grundverschieden.

Bonn, Februar 1898. J. FRANCK.

EINE BEMERKUNG UEBER *NOOIT*.

Dr. Van Veerdeghem hat jetzt in *Bulletins de l'Acad. roy. de Belgique* 3e *sér.* t. XXXIV n°. 12, pp. 1055—1086 von seinem schönen fund auf der Kopenhagener bibliothek mitteilung gemacht und einige proben aus der wiederentdeckten lebensbeschreibung der heil. Lutgardis von Willem van Affligham gegeben. Wir sehn daraus dass wir an dem gedicht ein in mancher hinsicht interessantes und wichtiges werk zurück gewonnen haben.

Schon durch seinen versbau unterscheidet es sich von den anderen mnl. gedichten wesentlich und wird durch die regelmässigkeit desselben voraussichtlich auch allerlei schlüsse auf sprachliche dinge gestatten. Der vers besteht unabänderlich aus 4 hebungen mit stumpfem oder klingendem ausgang und je einer senkungssilbe zwischen den hebungen sowie vor der ersten hebung. Er schliesst sich also dem in der späteren mittelhochdeutschen kunstdichtung gebräuchlichen vers an. Zwei silben können in der senkung nur stehn, wenn sie sich in der

aussprache leicht auf eine bringen lassen. Jedesfalls sind es fälle der allerleichtesten art zweisilbiger senkungen. Dagegen fehlt auch anderseits die senkung nie. In den mitgeteilten 500 versen kommen nur folgende ausnahmen vor. A 170 *dat és verlóren árbéit.* Man könnte hier wohl an eine form *arebeit* oder *arrebeit* denken. Doch ist wahrscheinlich die freiheit einzuräumen, die auch die mhd. dichter, welche zuerst die senkungen regelmässig ausfüllen, noch weiter führen: die senkung zwischen zwei hebungen kann fehlen, wenn die zweite hebung auf einer stärker betonten nebensilbe desselben wortes liegt, das die erste der beiden hebungen trägt. B 72 *gepáijt hilt mar hár gevóch*; ob auch dieser fall als weiterbestehnde freiheit anzusehn, oder *gepáijet* zu schreiben ist, möchte ich vorläufig nicht entscheiden. B 26 *quam tote hir neder droeghen* fehlt offenbar *har* hinter *tote.* Ausserdem sind folgende 3 fälle zu nennen: B 29 *daer nóit dáges ín ne gínc*, C 41 *met sélker plagen óit sént*, C 74 *heft óit síder méest geclaget.* Hieraus dürfte mit sicherheit hervorgehn dass der dichter für *oit* und *noit* zweisilbige formen gebrauchte, und ich bezweifle nicht dass die anderen teile seines werkes die beobachtung bestätigen werden. Welches waren nun diese formen? Nach *gepaijt* für *gepaijet* könnte man wohl an *oiet*, *noiet* denken. Aber bei der sorgsamen und genauen art der abschrift, die wir offenbar in dem codex haben, bezweifle ich dass eine form der vorlagen mehr als zufällig einmal geändert sein könnte. Derselbe einwand wäre betreffs einer form *oite* zu erheben, die ich mir Rb. 14568 var., angemerkt habe. Dann bleibt nichts übrig als *oit*, *noit* in sich für zweisilbig anzusehn, als *ó-it*, *nó-it.* Dem verzweifelten wort gegenüber, an dem sich sicher schon mancher grammatiker den kopf zerbrochen hat, ohne dass bis jetzt meines wissens auch nur ein nennenswerter versuch der etymologisierung öffentlich gemacht wäre [1]), ist auch diese

1) Einheit im ursprung mit *iet* (*Mnl. Wdb.* 3, 802) ist nicht möglich. Denn so bunt auch die formen sind die *aiw* in zusammensetzungen in den verschiedenen mundarten gezeugt hat: für die lautliche entstehung von nl. *oi* seh ich keine möglichkeit.

beobachtung vielleicht nicht belanglos. Ist sie richtig, so scheinen mir von lautlicher seite nur zwei möglichkeiten denkbar: entweder stand zwischen *o* und dem folgenden ursprünglich ein *h*, oder das *o* ist ein selbständiges wort gewesen. Für den zweiten teil eines *ó-it* wird man natürlich sofort an *iet* denken, dessen zwei formen *iewet* und *iewent* auch die doppelformigkeit *oit* und *oint* erklären würden. Allerdings scheinen sich, soweit wir belege haben, die formen mit *n*, *oint* und *iewent*, geographisch nicht zu decken. Dass *iet* in unbetonter silbe zu *it* geworden sein würde ist zweifellos. Für ein wort *ó* wüste ich nur den idg. pronominalst. *au̯o* »jener, der dort" der im Arischen und Slavischen belegt ist (vgl. Fick, Vgl. Wörterb.[4] 1, 170; Brugmann, Grundriss 2, 769; lat. *ōlim* gehört allerdings wohl nicht dazu; vgl. Solmsen, Zur lat. lautgeschichte 92 f. und den dort angeführten aufsatz von Rozwadowski) geltend zu machen. In den meisten slav. sprachen ist er noch lebendig und wird hauptsächlich als gegensatz zum begriff »dieser" gebraucht. Demnach könnte ein **au aiw wiht* in einer altgerm. sprache im sinne von »zu jener zeit etwa, früher etwa" bestanden haben, das später zu *ó êo wiht* geworden wäre und sich dann zusammengezogen hätte. Ich erinnere daran dass nach Mnl. Wdb. 3, 801 f. auch *iet* aus *êo wiht* in der bedeutung »jemals, je" vorzukommen scheint. Natürlich ist es bei dieser hypothese bedenklich dass der pronominalstamm *avo* im Germ. sonst nirgends nachgewiesen ist, auch keine verbindung von *aiw* mit einem anderen pronominalstamm, der art wie *himma daga*, *hî naht* u. s. w. Aber das nl. adverbium scheint nun einmal ganz vereinzelt bleiben zu sollen, und einem so verzweifelten fall gegenüber möge man auch eine gewaltsamere hypothese verzeihen, die doch wenigstens die lautlichen möglichkeiten nicht ausser acht lässt.

Bonn, februar 1898. J. FRANCK.

SPAANSCHE BRABANDER VS. 12 EN 13.

Een voldoende verklaring van Jerolimo's woorden, wanneer hij van de Schelde zegt, dat die »(*hem*) *supporteert tot over Meyr*", is nog steeds niet gegeven.

De bedoeling zal zeker zijn, dat de rivier nog verder stroomt dan tot Antwerpen, nog doorstroomt. Dit begrip *doorstroomen* uit *hem supporteeren* te destilleeren is mogelijk omdat »zich staande houden, volhouden" daar, waar 't op het stroomen eener rivier wordt toegepast, gelijkstaat met *doorgaan*, *doorstroomen*.

Maar nu *tot over Meyr*. Waar blijft 't woordje *over* als men verklaart: *tot in zee*, gelijk de heer Terwey deed?

Over kan tot zijn recht komen in de beteekenis *voorbij, verder dan,* wanneer wij in *Meir* een eigennaam mogen zien.

A priori geeft de hoofdletter ons hiertoe, zij 't dan ook niet zonder eenig voorbehoud, het recht en heeft het den Scheldemonden, dien wijden waterboezems, vroeger noch later aan tal van namen ontbroken voor hunne onderdeelen en van plaatsen er aan gelegen. Wie kent niet nog uit zijne schooljaren Wielingen, Spleet en Deurloo, Sloe, Roompot, Banjaard enz., die uit den tijd toen Zeeland uit nog meer door water gescheiden brokken land bestond, zooals in Bredero's tijd, gemakkelijk te vermeerderen zouden zijn. Is 't dus mogelijk een naam *Meir*, *Mere*, *Mare* aan te wijzen als dien van een plaats gelegen aan de Schelde of als dien van een gedeelte der Scheldearmen dan zouden wij op een niet al te gezochte wijze verlost kunnen worden van een der cruces, die de lezing van den Spaanschen Brabander nog steeds bemoeilijken.

A posteriori. Op oude kaarten vinden we op het oudtijds nog veel meer verbrokkelde Zuid-Beveland bij Rilland en fort Bath een plaatsje *Mare* [1]), *Mere* en op kaarten van nieuweren

1) Zie de kaart, geplaatst tegenover bl. 62 van deel II van Mertens en Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen*. Den' vorm *Mere* vindt men o. a. in Willem's uitgave van J. v. Heelu's *Rijmkroniek* (bl. 572).

datum *Maire*. Dit *kan* bedoeld zijn; want de Schelde stroomt immers door *tot voorbij Mere!*

Of bedoelt Bredero met *Meyr*, de watervlakte tusschen Vlissingen en Vlaanderen, die om haar uitgestrektheid ook *mere* genoemd werd? Men vgl. hiervoor Mertens en Torfs, *Geschied. v. Antw.* II, 328; Melis Stoke VII, 1117; VIII, 46.

Der vermelding waard met 't oog op vs. 13 van *Spa. Brab.* is 't feit, dat blijkens bovengenoemde *Geschiedenis van Antwerpen* (VI, 470/71) in die stad een herberg *de Beer* bestaan heeft. Dat logement was in 1797 nog in aanzijn en daar 't in een der oudste gedeelten van Antwerpen, op de Meir, stond, is 't heel wel mogelijk dat ook reeds in Bredero's tijd een herberg »de baar" bestaan heeft.

Warffum. G. A. NAUTA.

EINE VERDEUTSCHUNG VON COORNHERTS SCHAUSPIEL „ABRAHAMS UYTGANCK".

Unter den Werken Dirck Coornherts nehmen seine Schauspiele keinen hohen Rang ein; es sind unbeholfene, weitschweifige Dialoge ohne rechte Handlung, meist mit schwerfälliger Allegorie belastet. Um so mehr wird es überraschen, dass eins dieser allegorischen Dramen, »Abrahams Uytganck" [1]), noch 60 Jahre nach seinem Erscheinen in Deutschland einen Bewunderer und Übersetzer fand. Die Breslauer Universitätsbibliothek besitzt folgenden bisher nirgends verzeichneten Druck:

Abrahams Auszgang. | durch | DIttrich Volckhert Corn- | Hertz niederländisch be- | schrieben. | Diss hat gemacht in seinem Aussgang | ohne Pein vnd Schmertz, | Der von Menschen verworffne, vnd | von Gott Er-Coren-Hertz. | $5^2/_3$ Bogen 12 ohne Ort und Jahr.

1) Nach Kalff (Geschiedenis der nederlandsche letterkunde in de 16. eeuw 2, 309) wahrscheinlich 1570 gedichtet; gedruckt zu Haarlem 1572, zu Rees, Derck van Zaaten 1575 (in meinem Besitz), zu Amsterdam 1621 4° und in den Wercken (Amsterdam 1630) 3, 511a—531b.

Der ungenannte Übersetzer hat die Reimpaare des Dialogs in recht flüssiger Prosa wiedergegeben. So beginnt Abraham den ersten ‚Auffzug' des ersten Aktes (Bl. A 6a): ‚Wie genädiglich handelt GOtt mit den Menschen, die, durch jhre verderbete Vnart, allein die allerwiderspenstigsten Creaturen worden seyn: Welche wieder die Ordnung der Natur, wider jhren Verstand, ja wider GOttes Gebott, GOtt verachten, vnd selbt GOtt gleich werden wollen ....' Nur die Chorlieder am Aktschlusse sind im Versmasse des Originals übertragen, und zwar mit solcher Gewandtheit, dass wir diese Arbeit erst nach 1630 ansetzen können, in eine Zeit, wo Opitzens Lehren in Deutschland allgemein anerkannt und befolgt wurden [1]). Man prüfe nur folgenden Chor am Schlusse des 3. Aktes (Bl. C 11b), der die drei Strophen Coornherts zu fünf gleichgebauten ‚auff die Weise des 38. Psalms' ausspinnt:

1. Wer nach Gottes Wort sein Leben
An wil heben,
Dem setzt Wollust hefftig zu:
Eytler Wahn hilfft zu Gesellen
Netze stellen,
Dass sie hindern seine Ruh.

2. Wilt du, sagen sie, dich säumen
Bey den Träumen,
So wird deine Lust auss seyn:
Sie wird sich in Leyd verkehren
Vnd nicht währen,
Bilde dir kein anders ein.

3. Wiltu nicht zu letzte klagen,
Lass dir sagen,
Halt bey vns getrewen fuss:
Liebe Welt vnd jhre Sachen!
Sie kan machen,
Dass dich nichts betrüben muss.

1) Auch finde ich das Schlusslied (Bl. F 7b: Auff den 89. Psalm) noch nicht in dem Drucke von 1575, sondern erst in der Folioausgabe von 1630 (3, 532a).

4. Aber wer GOtt Glauben giebet,
Einfalt liebet
Vnd, so bald er sie erkand,
Ihm allein zu dienen trachtet,
Sich verachtet,
Der führt Seelig seinen Standt.

5. Er gelanget von dem Leiden
Zu der [l.den] Frewden,
So mit GOtt gemeine sind,
Die vns völlig werden geben
Solches Leben,
Als auff Erden keiner find.

Über den anonymen Verdeutscher, den man vielleicht unter den religiösen Gesinnungsgenossen Coornherts zu suchen hat, vermag ich keine Vermutung aufzustellen. Möglicherweise steckt eine Anspielung auf seinen Namen in den mit Versalien gesetzten Worten der Schlussverse auf Bl. F 8b:

Von DIR Aus Zu GOTT Ein:
In IHM ist die RUH allein.

Berlin. JOHANNES BOLTE.

FERGUUT VS. 1852—'53.

Ferguut heeft den »swarten riddere" een duchtigen steek door zijn lijf toegebracht en spreekt den hevig bloedenden tegenstander spottend toe:

Ridder, gi hadt wel te doene
Latens: u bloet es al groene,
Een niewe meester dat u liet,
En dinct mi, die adere niet.
Die adere en loept niet so vlugge.
Ghi bloet achter uwen rugge.

Het origineel geeft op deze plaats te lezen:

Il sainne trop, gardes vos viaus!
Car li sainnieres est nouvials,
Si ne sot pas coissir la vaine.

Terwijl in het fr. alzoo gespot wordt met de onervarenheid van den meester, die een verkeerde ader heeft getroffen, zou volgens een aanteekening in Verwijs' uitgave in onzen mnl. tekst juist het omgekeerde staan en de mitsdien bedorven lezing aldus te verbeteren wezen:

Een niewe meester dat u liet;
Hine coes die *rechte* adere niet.
Die adere *si* loept *vele te* vlugge.

Of hier wel een wijziging der lezing van het handschrift noodzakelijk te achten is? M. i. late men eenvoudig in vs. 1851 den zin eindigen met »liet", schrappe in '52 het komma achter »mi" en interpreteere onze plaats als volgt: Een nog onervaren meester heeft u gelaten. Dat (wat geraakt is; NB. *En* = het demonstratieve *et* + negatie *en*) komt mij voor niet *de* ader te wezen (waar men de lating pleegt te doen; men lette op het fr. *la vaine* zonder meer), want die ader loept niet zoo snel.

B.

EEN NIEUW FRAGMENT VAN DEN HUGE VAN BORDEEUS.

Uit de nalatenschap van Prof. Acquoy is door de Maatschappij der Ndl. Letterkunde aangekocht een perkamenten blad uit een mnl. hs., dat zonder veel moeite te herkennen was als een deel der mnl. bewerking van den *Huge van Bordeeus*. Het blad bevat vier kolommen, doch slechts drie daarvan behooren tot ééne en dezelfde bladzijde, de vierde behoort tot een ander, met dit één geheel vormend, blad van dezelfde quatern. Zes van de acht kolommen vormen dus een vrij wel samenhangend geheel: de woorden „vrij wel" zijn noodig, omdat onder aan iedere kolom eenige regels zijn weggesneden; de zevende en achtste bevatten afzonderlijke gedeelten uit het vervolg van den roman, door grootere tusschenruimten onderling en van het overige deel van het fragment gescheiden. Het is bekend, dat van den zelfden roman reeds vroeger stukken der mnl. vertaling zijn gevonden, welke te Middelburg in het Archief berusten, en door Mr. S. de Wind met behulp van De Vries zijn uitgegeven in de *N. Reeks v. W. d. Mij. d. Ndl. Lett.*[1]) Daar het van belang was te weten, of dit fragment tot hetzelfde hs. heeft behoord, heb ik de vroeger gevondene, welke mij met de grootste welwillendheid door den Heer Van Visvliet zijn toegezonden, met het nieuwe vergeleken, en bevonden dat dit fragment een deel is van een ander handschrift. Doch dezelfde eigenaardigheid, welke de vroeger uitgegeven fragmenten kenmerkte, wordt ook in dit blad aangetroffen, nl. het gebruik van het aanw. vnw. *die* na een pers. vnw. (*ic die soude . . halen*, vs. 177; *ic die sal moeten doen*, vs. 184; *hi die sat*, vs. 249; *si die souder . . . om sterven*, vs. 287; ook 204). Men mag daaruit afleiden, dat

1) dl. 5, bl. 263 vlgg.; later in de juiste volgorde herdrukt en literarisch toegelicht door Kalff, *Epische fragm.* 221 vlgg.

het eene hs. van het andere is afgeschreven, of dat zij beide uit eene gemeenschappelijke bron zijn voortgekomen: immers het is niet aan te nemen, dat eene zoo zeldzame syntactische eigenaardigheid, welke behalve in deze fragmenten slechts in den *Couchy* [1]) (vgl. *Ep. fragm.* 288, 549: *elc die ghinc*) is gevonden, in twee verschillende handschriften der vertaling van één zelfden roman zou moeten worden verklaard als een kenmerk van twee onafhankelijk van elkaar werkende afschrijvers.

Het fragment verplaatst ons in het tweede gedeelte van den franschen roman, waarin Huge zijn doel heeft bereikt, nl. den baard en de hoektanden van den emir Gaudijs, door Charlemagne o. a. van hem geeischt als voorwaarde der verzoening, op den gedooden vorst heeft veroverd, en zich nu met zijne bruid, de schoone Claramonde, inscheept om naar zijn vaderland terug te keeren, doch het hem door koning Abroen (Oberon) gegeven gebod, het bewaren van den maagdelijken staat zijner bruid totdat zij het christendom aangenomen en hij haar getrouwd zou hebben, overtreedt, en als straf daarvoor eene nieuwe reeks gevaarlijke avonturen moet doorstaan. Het schip, waarop zij zich bevinden, wordt door een plotseling opgekomen storm, vergezeld van een hevig onweder, uit elkander geslagen, en op eene plank redden Huge en Claramonde, van alles, ook hunne kleederen, beroofd, ternauwernood hun leven. Claramonde wordt door Sarracenen, die toevallig de plaats, waar zij waren aangespoeld, voorbijkwamen, medegevoerd om te worden uitgeleverd aan hare hevig op haar verbolgen verwanten, doch gelukkig gered door Galefiers, koning van Palernen; Huge laten zij achter, aan koude en ontbering ter prooi [2]). Deze gaat op een verkenningstocht uit, om te zien, in welk

1) Zie bl. 36 der uitgave van De Vries (*Tijdschr.* 7, 182).

2) In het volksboek (bl. 56 der uitg. van Wolf) en in den Franschen tekst (vgl. *Les épopées françaises* 3, 769) wordt Huge *aan handen en voeten gebonden* achtergelaten. Deze bijzonderheid komt niet voor in de mnl. vertaling, die, gelijk Kalff reeds heeft opgemerkt, waarschijnlijk eene vrije bewerking is van het fransche origineel, of anders eene vertaling moet zijn van eene ons onbekende fransche redactie.

land hij aangespoeld was. Hier begint het fragment, dat tot den ons bekenden ofra. tekst [1]) en het volksboek (vgl. *Taalk. Bijdr.* 1, 113 vlgg.) in dezelfde verhouding staat als de vroeger uitgegeven fragmenten, nl. er eene vrije bewerking van is (vgl. Kalff, *Ep. fragm.* bl. 226 vlgg.). Het is daarom niet mogelijk het nieuwe fragment doorloopend te vergelijken of op te helderen met den ofra. tekst, evenmin als dit met de reeds vroeger uitgegeven fragmenten het geval is. Doch wèl vinden wij allerlei bewijzen, dat de fransche tekst zijn voorbeeld was, al treffen wij de overeenkomstige gedeelten ook aan op eene geheel andere plaats in den ofra. tekst en het volksboek. Van den verkenningstocht over het eiland is in het oorspronkelijk — eene andere fr. redactie is althans niet bekend — niets te vinden. De vrij nuchtere passage over de kleur der zee berust op de vroeger voorkomende plaats, waar dezelfde Malebroen of Maleproen Huge op dezelfde wijze als in ons fragment over de roode zee draagt op zijn tocht naar Babylonië. Vgl. ofra. vs. 5354: »dist Malebruns:.. porterai toi outre la *rouge mer*", en *Volksb.* bl. 33: »so is hij ooc ghecomen op die *rode zee* oft op dat *rode meer*, daer en mocht hi niet over." Blijkbaar is het hier in ons fragment de eerste en eenige ontmoeting met Malebroen: Huge heeft nog nooit zoo iets gezien (vs. 137); hij vraagt hem zijn naam (vs. 176). Dat Malebroen ook Claramonde heeft gered (vs. 221 vlgg.) wordt evenmin in den fra. tekst gevonden als de bloedverwantschap van Huge en den aard- of watergeest Malebroen. Het verhaal van de beide portiers waarop vs. 268 en 280 vlgg. doelen, komt eveneens in het Fra. voor bij gelegenheid van Huge's tocht naar Babylon (*Volksb.* bl. 34 en 35; in den ofra. tekst worden bij deze gelegenheid de portiers niet gedood, waarvoor ook eigenlijk geene aanleiding is), en volstrekt niet als hij na zijn schipbreuk door Male-

1) *Huon de Bordeaux*, uitg. in „Les anciens Poëtes de la France," door Guessard en Grandmaison (Parijs 1860). Vgl. over den fra. tekst o. a. A. Longnon, *L'élément historique de H. d. B.* (Romania dl. 8 (1879)), en verder L. Gautier, *Bibliographie des Chansons de Geste*, bl. 132 vlgg.

broen naar Mombrant overgebracht, in dienst is gekomen bij den speelman Astramant (fra. vs 7215: Estrumens; *Volksb.* bl. 59 en 60: Astermant). Het verhaal van de ontmoetingen van Huge en Astermant aan het hof van koning Yvorijn van Mombrant wijkt ook geheel af van den fra. tekst: Huge speelt hier niet schaak met 's konings dochter Ydonie (wier naam in het Fra. en in het Volksb. niet genoemd wordt), maar viool voor haar, en van een neef van Astermant, Fortunant (vs. 274) is in het Fra. evenmin sprake.

Men ziet, dat door deze opmerkingen de meening van Kalff, dat wij eene vrije bewerking van den fra. tekst voor ons hebben, een welkomen steun ontvangt. Ik laat nu het fragment zelf volgen in een getrouw afschrift en met aanwijzing van enkele noodzakelijke verbeteringen, die ik heb aangebracht, doch vermeld vooraf nog, dat in dit hs. het teeken 9, dat gewoonlijk de verkorting is van *us*, hier ook dient voor *as* (b.v. in *was*, vs. 8, 36, 51, 52, 55 e. e.).

Voor het *Mnl. Wdb.* is het woord *vlichtelike* een aanwinst (vs. 249; vgl. *vlich*, imper., *Stemmen* 97). Het beteekent *vliegensvlug*, komt van den stam van *vlien* en is te vergelijken met mnl. *vlichtmare* (*O. R. v. Dordr.* 2, 143, naast *vliechmare* (t. a. p. 1, 301 en 279), *vluchmare* (*Ann. Em.* 14, 55) en mnd. *vlôchmere* (Lübben 5, 277). In de aanteekeningen zal ik bijbrengen uit het Ofra. en het Volksb. al wat tot opheldering van het fragment kan strekken, ook al komt het daar op eene andere plaats voor.

Dus ghinc hi vaste wert in:
Hine wiste meer no min
In wat lande dat hi was;
Ende sine ogen ras
Liet hi altoes omme gaen,
Als een dief die gevaen
Wesen waent met siere proie;
Soe sere was hi te vernoye
Mids sinen naecten leden.
Soe verre quam hi gescreden,

1 hs. *wt in* (= inwert?) *niet duidelijk*. — 9 hs. *sine*.

Dat hi mercte ende nam goom
Menegen sconen figeboom,
Die sere wel geladen
Waren met figen ende met bladen;
Daer wert die ridder ghinc,
Ende plocte varinc
Vanden figen, vanden bladen,
Ende wert soe beraden
Dat hi vanden figen at,
Want sijn herte nalinx mat
Worden was van droocheden
Vanden rouwe, die hi leden —
Ende vanden tranen heet —
Hadde, ende wel gereet
Wert hi al doe beraden,
Dat hi tacken ende bladen
Alsoe vele ave brac,
Ende scuerde ende trac,
Ten besten dat hi mochte,
Ende trac ende knochte
Tsamen geliken worden.
Doe ghinc hiere hem met gorden
Ten III steden ofte vieren,
Dat men in gere manieren
Sijn blote lijf mochte sien.
Blide was hi vandien,
Want hi hem, die hoge genaemde,
Te voren in hem selven scaemde:
Soe bewijsde die natuere.
Hi hadde beter aetsemuere
Ghedragen, die vrome man,
Dan hi an sijn lijf hadde an,
Jegen swerden ende speren

. . . .

Eenige regels weggesneden.

---

14 hs. *W'n.* — Vs. 20 *droocheit*, d.i. *rampspoed*, *kommer*. In deze bet. zeldzaam in het Mnl. — 29 hs. *Dat ten b.* — Vs. 31 *worden*, waarschijnlijk te lezen *corden*. — 37 *hoge genaemt*, d.i. *een beroemden naam hebbende*. De uitdr. *hoge name* komt voor *Heim.* 2122. — 39. d. i. *dit was een gevolg van zijn edelen aard*; *daaruit bleek zijne edele natuur*. Bewisen heeft hier de bet. *aan den dag leggen*, *aantoonen* (soe = dit). — 40 *aetsemure*, d. i. *dos*, *uitrusting*. Vgl. *Mnl. Wdb.* op achemure.

Die ghinc aldus wel III dage,
Dat sine ogen ne sagen
Daer binnen noit creatuere
Die ie moeder wert te sure,
Hine hadde hem selven gesien.
Wonder soe haddi vandien,
Die wel edel wigant:
Hi was op I eylant,
Dat sere wilt was ende woeste;
Vanden frute dat hi moeste
Van honger eten over al.
Het was recht sijn geval,
Dat fruut was in sinen tijt,
Daer hi menich imbijt
Ende menich mael met dede,
Ende natuere voede mede
Bede spade ende vroech,
Soe dat hi sijn lijf ontdroech.
An die doerne, an die bramen
Scuerdi sine cleder tsamen,
Soe dedi daertoe vel ende huut,
Datter trode bloet liep wt.
Sine voeten tien stonden
Die hadden menege wonden
Ende daertoe menege bleine,
Want hine vant wege geine
Die welke getorden waren,
Maer herten, hinden ende baren,
Evers, denen ende liebaert,
Tygers ende lupaert
Die soe sach hi menich een,
Ende menegen herden steen,
Ende menege rootse hoge
Ende menege velde droge,
Maer menege dicke sant,
Maer gene fonteine hi vant
Binnen dachverden drie.
Van dorste soe ware hie

56 *in sinen tijt*, d. i. *rijp*. *Tijt* bet. hier hetzelfde als mnl. *volle tijt*, nl. *rijpheid*, *de tijd van volheid* of *rijpheid*. Vgl. *M. Loep* II, 4145. — 57 *imbijt*, hd. *imbiss*, ontbijt. Vgl. *Mnl. Wdb.* op inbijt. — 67 hs. *menegen*. — 72 *denen*, damherten. Zie *Mnl. Wdb.* op dein. — 78 l. *Ende m.* — 81 hs. *w'*.

Doot bleven, die ridder reen,
Ne maer om den dieren steen,
Die stont in dat vingerlijn;
Ende menich quaet venijn
Hadden oec gevimeert

. . . . , .

Eenige regels weggesneden.

Dat hi ewelike moeste
Aldaer bliven in dat woeste
Ghelijc enen wilden man,
Want gemerken hi niet ne can
Hoe hi over comen soude.
Neder soe ghinc die boude
Op den oever sitten daer:
Hi mercte ende wort gewaer
Dat dat water was al root,
Dies hi hadde wonder groot,
Want het sceen al i bloot;
Dat daden die stenen goet,
Die welke lagen in den gront,
Dat Huge was oncont.
 Dus waende die ridder goet,
Dat water al root bloot
Altemale hadde gesijn.
Te hem selven sprac Hugelijn:
„Daer es emmer gevochten sere,
Daer dit grote wide mere
Aldus bloedich ave si:
Ic wildicker hadde bi
Ghewesen te dier stat
Ende ic wapen hadde gehadt,
Al soudic in dien swaren stoet
Hebben gebleven doot,

84 De ring, waarop hier gedoeld wordt, zal wel zijn die welken hij den verslagen reus Dagayant had ontweldigd, en die iemand onkwetsbaar maakte (*Volksb*. bl. 31); in de voorstellin van den mnl. dichter schijnt hij er bij gekregen te hebben de eigenschap van den „nap" of „cop", dien Huge vroeger van Abroen had ten geschenke gekregen, en die de eigenschap bezat om zich met wijn te vullen, zoodat zelfs een leger van honderd duizend man zich er aan kon verzadigen, als men hem zegende (*Volksb*. bl. 21 en 25). — 86 *gevimeert* l. *gevenimeert*. Vgl. *Mnl. Wdb*. op gevenineert, en voorbeelden van venimeren, *Flandr*. III, 51; Praet 3152; ofra. *venimer* en *envenimer*. — 112 *hs*. Hebbe.

Op datter kerstine mede waren."
Daer aldus die vrome baren
Es geseten op die marine
Studerende metten ogen sine,
Hevet die ridder coen
Ghesien comen Maleproen
Ghevloten in die wilde see.
Huge hadde wonders mee
In sine hertegedochte
Wat dinge het wesen mochte,
Dan hi ie hadde te voren.
Dien ridder wel geboren
Quam te voren in sijn gedochte
Dat die necker wesen mochte
Of die viant uter helle,
Want bin enen swarten velle
Hi in dat water vloot
. . . . root
Eenige regels weggesneden.
Dat het quam te hemwaert.
Hi spranc op metter vaert:
Enen stoc addi in die hant;
Waert necker of viant,
Wildi hem comen aen,
Hi souden metten stocke slaen,
Dat hi soude hebben quaet geval.
Aldus quam hi als I bal
Ghewentelt, Maleproen;
Daert aensach Hugoen,
Scudde hi met leden snel

---

114 vlgg. Vgl. *Volksb.* 83: „aldus staende Huge al seer bedroeft op die zeecante, so sach hi van verre in de zee een wonderlike creatuer comende op dye wage van der zee, ende was swart ende leelic als die duvel; waeraf H. vervaert was ende reedt achterwaert metten·perde (*hij is hier op weg naar Babylon*) ende hi sette sijn hant opten appel van sinen swaerde. Ende... so quam dat creatuer te lande ende scudde dat leelic swarte vel wt, ende lietet vallen ende was een frisch scoon man... Doe seyde die man... „Coninc Abroen heeft mi hier gesonden ende... ic sal u metter spoet overdragen, dat ghi u niet eens nat maken en sult...; ic heet Malproen ende ic moet in deser zee mijn penitencie doen, mer god heb lof, ic en heb gheen pine: ic wandele bat in dit water sonder pine dan yemant anders op dat lant in der sonnen schine....; nu sidt op metter haest"...; ende H. sadt op ende dye man stelde hem met zijn paert terstont over die zee aen dander side opt lant. — 124 hs. *Die.* — 133 hs. *dhant.*

Ave dat swarte vel,
Ende seide: „here Hugoen,
God die ter rechter noen
Opten vridach sterf ant cruus
Omme te behouden huus,
Huge, moet u achterwaren
Ende alsoe lange sparen,
Dat gi pais ende soen
Metten coninc Ebroen,
Vrome ridder, hebben moet!”
Alse die ridder goet
Coninc Ebroen hoerde noemen,
Seidi: „vrient, wel sijt comen!
Doer den here god, here Jhesoen,
Wie bestu?” — „Ic ben Maleproen”,
Vrome ridder Hugelijn,
„Ende moet die penitencie mijn
Aldus doen in die see,
Ende hebbe jaren mee
Ghedaen dat ic geseggen can.
U vader, die edel man,
Van Boerdeus Saisvijn,
Die soe was die neve mijn.
Contrarie den gebode,
Die ons sijn geset van gode,
Leefdic op erterike,
Daerom moetic swaerlike
Dese penitencie doen.
Ne waer die coninc Ebroen,
Diere heeft geboden voren,
Ic waer ewelike verloren,
In dat vermalendide vier,
*Di*es benic sijn messagier

146 *huus*, d. i. *uus*, ons. Deze niet vlaamsche vorm komt ook elders voor. Vgl. Franck § 215; Van Helten, bl. 436; Boekenoogen, *Zaanl. Idiot*. 688 vlg. — 154 In het Fransch daarentegen (vs. 7061): „sovent maudist Auberon” en (vs. 7095) „Dix le puist craventer!” — 155 *Jhesoen*, d. i. *Jesus*. Vgl. 212. De vorm is zeldzaam in het Mnl.; zie nog een voorbeeld *Tijdschr*. 16, 298, 97. Hij beantwoordt waarschijnlijk aan ofra. *Jheson* (zeldzaam; b. v. *Chanson d'Antioche* I, bl. 11). Vgl. *Charlon* en *Perron* naast *Charles* en *Pierres*, en Mnl. *Hugoen*, *Ganeloen*. — 157 hs. *Hugoen*, waardoor het rijm in de war raakt. — 159 hs. *sere* voor *see*. — 163 *Saisvijn*; in het ofra. *Sewins* (fra. *Séguin*) *de Bordiax*; in het Volksb. *Sanguyn* (bl. 16, 17, 73). — 165 vlgg. wordt noch in het Fra. noch in het Vb. teruggevonden. — 171 (?).

. . . .

Eenige regels weggesneden.

Wesen die int water sijn
Ende opt lant, Hugelijn;
Ic die soude in corter stont
Halen opter see gront
Cop, halsberch ende horen,
Ende tswert, dat gi verloren
Hebt, ende den groten scat
Weder halen, maer dat
Mi verboden heeft Ebroen.
Ic die sal moeten doen
Mine penitencie swaer
Doer uwen wille te langer .I. jaer,
Omdat ic te desen male
Jegen u houde tale,
Ende ic u nu, sonder duecht mee
Te doene, over die rode see

---

179 vlgg. Vgl. fra. 7086 vlgg.

Dist Malebrons: »Auberon li faé
M'i envoia par convenent itel
Que jou seroie luitons (*lutin*) en haute mer
XXVIII ans, tant m'i convient ester
Avec les XXX que g'i dois converser.
Por toi m'estuet ma poinne à doubler
Et si mestuet le haubert rapourter,
Le cor d'ivoire et le hanap doré,
Car ainsi l'ai ge Auberon créanté.

De cop en horen waren geschenken van Abroen aan Huge; den halsberch had hij op den reus Dagayant veroverd (*Volksb.* 21 en 30); vgl. *Vb.* bl. 57: »Mocht ic (*Malebroen*) hem (*Huge*) helpen wt sinen lasten, ic soude inder zee gront duycken om den cop, halsberch ende horen, ende brenghen hem die in corter stont; maer Maleproen ginc so lange in der zee, dat hi den horen, den cop, den halsberch wtbracht totten coninck Abroen, die des blide was. Doe seide coninc Abroen: »o Maleproen, wildi hem emmer helpen, so suldi een iaer langer penitencie doen dan ghi soudt; here, seide Maleproen..., ic soude liever noch VII iaer langher penitenciën doen dan hi soude ongeholpen bliven...; doe seide Abroen: gi sult hem ontbinden, ende aen dander side vander zee stellen, maer anders laet hem so hi is.... Als H. nu M. sach, so wert hi seer verblijt ende M. heeft hem ontbonden, dies hem H. seer bedancte ende... seide, wat doet mijn goede here Abroen, sal ic nemmermeer weder in sijn gracie comen? — 186 hs. *I haer* — 189 de woorden *sonder duecht mee te doene* beteekenen „zonder u een anderen dienst te bewijzen." Vgl. 224 *noot.*

Al nu te dragen mene
Van desen eylande onrene
Tote int conincrike van Monbrant.
Om uwen wille, vrome wigant,
Soe droegic teser stonde
Die scone Claremonde
Van ere rootse uter see,
Die u m werven ende mee,
Neve, bi mi groeten doet,
Want ic haer maecte vroet
Dat gi noch levende waert
Ende u god hadde gespaert,
Ende gi laget in een hol.
Soe die hadde gegeven tol
Vanden live, Claremonde,
Ende in der see gronde
Ghesprongen bides viants raet,
Ne waer tbeelde van Monseraet,
Dat na Mariën es gemielt.
  Huge daer neder knielt
Int sant voer Maleproen
Ende seide: „dat u Jhesoen,
Die sone van Mariën,
Moete gebenediën
Ende vergeven uwe sonden.
Secht mi van Claremonden,
In wat steden dat soe si

. . . .

Eenige regels weggesneden.

---

199 hs. *mi u.* — 204 d. i. *zij zou den tol aan de natuur betaald, zich van kant gemaakt hebben.* — 208. Er wordt hier gedoeld op een in de Middeleeuwen beroemd Mariabeeld te Montserrat in Spanje, ten N.W. van Barcelona. Het was volgens de overlevering gesneden door Lucas en door den apostel Petrus in eigen persoon gebracht naar Barcelona. Toen de Mooren in 717 het land vermeesterden, werd het beeld naar Montserrat gebracht en daar verborgen. Later (880) is aldaar eene kapel opgericht, het begin van een reusachtig klooster, op eene plaats waar het beeld, hetwelk men naar elders wilde vervoeren, niet verder wilde. Zie Encyclopedia Britannica op Montserrat. Dit Mariabeeld beschermt op wonderdadige wijze Claramonde tegen de inblazingen van den duivel, die haar tot zelfmoord wilde brengen: hoewel nog heidin, had C. beloofd het Christendom te zullen aannemen en zich door den paus te laten kerstenen (*Mnl. Ep. Fragm.* bl. 222): vandaar de van Maria ondervonden

Dat (*het vel*) heefti ane gedaen;
Voer Huge es hi gestaen
Ende seide: „sit op mi,
Ic sal u overdragen vri
Tote ane den anderen cant
In dat rike van Mombrant;
Daer seldi die avontueren
Nemen die u mach gebueren
Niet anders canic u doen.
Dat gi den coninc Ebroen
Met uwen sonden hebt verwrocht,
Dies waerdi qualike bedocht.
Ende wilt mi vragen niet,
Ghine selt geen bediet
Van mi mogen weten mee:
Dit soe is die rode see
Die van arde es dus roet
Om die stene groot,
Die welke teser stont
Liggen in der see gront,
Alle root van natueren.
Nu sit op ter goeder uren
Dat god opten esel sat,
Daer hi mede in die stat
Reet van Jherusalem."
Huge die seinde hem
Ende peinsde tier uren,
Dat hijt soude avonturen.
  Gode dat hi hem beval,
Siere moeder ende den heilegen al,
Die behoren te hemelrike.
Hi die sat; vlichtelike
Droegene over Maleproen.
Eer men een orisoen

bescherming. — 214 hs. *Moet u g.* — 218 vlgg. Vgl. fra. vs. 7107: Dedens sa pel est Malabrons entrez Et Hues est sour sa crupe montés. — 222 hs. *ander.* — 224. *Volksb.* bl. 58: „ic sal u dragen over de zee, mer anders en mach ic u niet helpen . .; ghi sult met arbeyt ende armoede onder die Sarrasinen u broot crigen. Fra. vs. 7116: „je ne vous puis tolir ne doner" en 7119: „ne te puis conforter." Vgl. 189 *noot.* — 227 hs. *Dan.* — 249 *vlichtelike.* Zie bl. 92. — 251 vgl. fra. vs. 5367:

il n'a chi varlet ne baceler,
Qui peust mie demie lieue aler,
Quant Malabruns ot pasée la mer.

Van enen pater noster lanc
Hadde gelesen; groten danc
Seide hem doe Hugelijn,
Want hem een dropelkijn
Des waters genaecte niet.
Gherne haddi tbediet
Gheweten van Claremonde,
Waer hise soude hebben vonden,
Ende sine vrienden allegader

. . . .

. . . .

Eenige regels weggesneden.
Hoeveel regels er tusschen deze kolom en de volgende ontbreken is niet te berekenen.

Van hier af wordt het verhaal moeilijk te volgen. Huge, door Malebroen over de zee gedragen, wordt door hem op het strand gezet en aan zijn lot overgelaten (Volksboek, bl. 58; Fransche tekst, vs. 7121). Hij vindt tot zijn geluk een speelman Astermant, die hem welwillend ontvangt, hem van kleederen en voedsel voorziet, en hem in zijn dienst neemt. Huge, die zich uitgeeft voor een Sarraceensch koopman die heeft schipbreuk geleden, heeft pijnlijke oogenblikken te doorstaan, want Astermant is de speelman van den door hem verslagen emir Gaudijs, en hij slingert van tijd tot tijd de hevigste verwenschingen naar het hoofd van den man, die hem van zijn heer en daarmede van zijne broodwinning heeft beroofd. Thans is hij op weg naar den broeder van den emir, koning Yvorijn van Mombrant, die hij hoopt dat hem in dienst zal nemen. Huge vergezelt hem daarheen met genoegen, omdat hij op deze wijze zijne Claramonde misschien zal terugzien, en, als het lot hem gunstig is, terugkrijgen. Doch van eene vijandige ontmoeting op dien tocht of met de portiers van Yvorijn is in het Fransch evenmin iets te vinden als van de andere dingen die worden verhaald. Daar wordt Astermant, bij Yvorijn gekomen, verzocht om wat te spelen, ten einde de

Vs. 255; vgl. fra. vs. 5356: „n'i moilleras ne cauce ne soller."

door zijne droevige mededeelingen opgewekte smart wat te verzetten, en nadat hij dit heeft gedaan en luide toejuichingen van het geheele hof heeft ingeoogst, overladen met geschenken, welke door Huge, zijn dienaar, worden in ontvangst genomen. Dan valt de aandacht op dezen, en moet Astermant vertellen hoe hij aan hem gekomen is. Deze geeft dan zelf hoog op van zijne veelzijdige kundigheden, en Yvorijn stelt hem op de proef, waarvan hij, gelijk men begrijpen zal, weinig genoegen beleeft.

Indien de mnl. bewerker al de door hem verhaalde feiten uit zijne verbeelding heeft geput, of door reminiscencen uit andere mnl. of ofra. romans heeft ingelascht, dan is hij met zijn origineel op eene bijzonder vrijmoedige wijze te werk gegaan. Het verhaal op kol. 7 en 8 luidt in het Mnl. aldus:

Bloedich hadde in die hant;
Als een leeu sonder bant
Soe stoet hi aldaer gemoet.
Haddem iemen die daer stoet
Willen mesbieden iet,
Hi hadde, dat vrome diet,
Hem getoocht sulke chiere,
Als hi elken poertiere
Dede, die daer stille lagen;
Sere dat sine besagen,
Die drossate ende sijn sone;
Een tekijn van Babilone
Hadde ane Astramant
Ende sine neve Fortunant.
Den vromen Hugelijn,
Dien haddi een teekijn
Aldaer gegeven mede.
Die drossate al doe sede:
„O wi, felle mordenaren,
Hebdi mine portenaren
Bede aldus vermoort!
Daer ane dat verboort
Sijn uwer beder live,
Al waerdi VII werf vive
Die met u hadde gesijn pa
Bi al miere mametteri

Si die souder al om sterven
Ende van den live derven.
Jane benic in sconinx stede,
Wien dus gedane lelichede
Binnen sinen hove es gedaen!" —
„Here drossate, wilt verstaen",
Seide doe Astramant,
„Wi behoren den soudant
Toe vanden rike van Babilone.
Al es hi gevaen, die gone,
Noch sone es hi niet doot.
Ende omdat ons omboot
Die coninc sijn broeder Yvorijn
Ende Ydonie sijn dochterkijn,
Soe sijn wi comen in sijn rike,
Ende omdat dus claerlike
Ons beden was weten laten

. . . .

Het aantal regels, tusschen deze en de volgende kolom ontbrekende, is evenmin aan te geven.

Weder eten noch drincken,
Want sijn sorgen ende sijn dincken
Ende sine smerte die was groot
Vander wonden in sijn hoot.
Doe sprac die vrouwe vaeliant:
„Lieve meester Astramant,
Truert om u leven niet
Ende op uwen geselle siet,
Ende eet, alsoe hi doet,
Ende maect goeden moet
Ende speelt ons een liedekijn:
Die rike coninc Yvorijn
Die sal uwes genadich wesen.
Mochti met spele genesen
Sijn herte vanden rouwe
Ende Ydonie, die joncfrouwe,
Der liever nichte mijn,
Het soude u wel vergolden sijn."
  Astramant wel verstoet,
Dat hem die vrouwe goet

294 *soudant*, een ongewone, elders niet voorkomende, bijvorm van *soudaen*; ofra. *soudant*. — 302 *dus* (?), misschien *ons*.

Doe was in allen kere,
Ende sonder letten mere
Dedi sine vedelen bringen
Die daer in der sale hingen,
Hine wilder niet om opstaen,
Die vedelen heefti wt gedaen
Ende gaf Huge den wigant
Ene vedele in die hant,
Ende bat hem dat hi spelen woude.
Maer liever hadde die ridder boude,
Met enen swerde, des gelooft,
Te speelne na sulker hooft
Die daer saten in die zale,
Dan te strikene tien male
Al daer op die vedelsnaren.
Men mochte an den vromen baren
Wel die waerheit merken das,
Dat hi ongewillich was:
Herde node hiere an
Quam, die vri edel man;
Nochtan ghinc hiere hem toe voegen;
Die paiene daer omme loegen.
Hadde die vrome Hugelijn
. . . .
. . . .

J. VERDAM.

---

326 hs. *vedele.* — 346 Hadde *half afgesneden en niet zeker.*

EENIGE ONUITGEGEVEN GEDICHTEN VAN MARNIX.

Marnix' Zelfcritiek.

„Er is door Aldegonde niets geschreven wat niet — natuurlijk in meerdere of mindere mate — verdient te worden herlezen en bestudeerd."

J. J. van Toorenenbergen, *Philips van Marnix van St. Aldegonde. Godsdienstige en kerkelijke geschriften.* [II, Inleiding, blz. III.

In een handschrift ter Gentsche Universiteitsbibliotheek berustende (gecatalogeerd als »Album amicorum Joan. Rotarii"), dat toebehoord heeft aan een zekeren Joannes Rotarius (Rademaker), bevindt zich onder de zes en zeventig stukken, autographen en afschriften, ook de vertaling van vier psalmen (49, 51, 89, 117) door Filips van Marnix van Ste Aldegonde. Daar de bewerking van die psalmen een merkelijk verschil aantoont met die welke wij in de uitgaven van 1580, 1591 en 1617 aantreffen, en daar die gedichten bovendien vergezeld zijn door twee sonnetten, de eenige die wij tot nog toe van Marnix kennen, scheen het mij belangrijk om meer aandacht aan die voortbrengselen van Marnix' pen te wijden dan Ph. Blommaert in zijn *Nederduitsche Schrijvers van Gent* [1]) en Edmond de Busscher in zijn *Recherches sur les peintres et sculpteurs à Gand aux XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles* [2]) gedaan hebben. Beiden spreken er slechts ter loops over bij hun studie over Lucas d'Heere [3]); de eerste drukte een der twee klinkdichten in zijn werk over.

1) Gent. Van Doosselaere. 1861.
2) Gand. E. de Busscher et fils. 1866.
3) Cf. ook *Biographie nationale* i. v. de Heere.

Nochtans zijn die stukken in meer dan één opzicht merkwaardig. Beter dan de drie uitgaven van Marnix' psalmen verleenen zij ons een blik in zijn zelfcritiek, in zijn ontwikkeling als nauwgezet vertaler, in zijn dieper inzicht van de techniek van het vers, naarmate hij 't meer beoefende. Wij willen trachten op deze punten met korte woorden den nadruk te leggen.

In de eerste plaats echter dringt zich de vraag van de echtheid der stukken op. Mijns insziens valt daaraan niet te twijfelen en dit wel om verschillende redenen:

De psalmen werden door Marnix toegezonden aan zijn vriend Lucas d'Heere, den dichter-schilder van Gent, en zij waren vergezeld door een opdracht in den vorm van twee sonnetten, die wij hier overschrijven:

Aen Lucas de Heer.

U ziel met Godes woort: d'oogh met syn wonderdaden
u tongh met synen loff: met syn liefd' u gemoet
Den gheest met kunsten reyn: De penn' met dichten soet,
Kundt ghy Lucas de Heer ten vollen niet versaden.

De Psalmen syn Gods woort: zy leeren syne paden:
verkonden synen loff; End liefd' in overvloet
sy syn kunstryck end fraey: haer dichten is oock goet,
soud [1]) ickse dan onrecht aen u konnen bestaden? [2])

Dewyl ick wilde doch, als synd' in u verbonden
u doen een cleyn geschenck voor myn vertreck van Londen
wat hadd' ick beter doch als Psalmen cunnen schenken? [2])
op dat, so menichmael ghy myner sult gedencken,
Gods woort, werck, loff, end liefd: oock kunst end poësye
u ziel, oog, tong end hert: u geest end penn' verblye.

---

1) In 't hs. staat sond.

2) Hoogst waarschijnlijk een toespeling op de vertaling die Lucas d'Heere van een zeker getal psalmen uitgegeven had onder volgenden titel: „Psalmen Davids Na d'Ebreeusche waerheyt, en d'alder beste exemplairen, oft translatien, Liedekins-wijs in dichte gestelt: op de voysen en mate van Clement Marots Psalmen. Autheur L. D. H. Te Ghendt ... Anno M.D.LXV."

Aen den selfden — [1])

God houdt in syner handt den beker der gerichten
Daer wt, hy bitt'r oft soet eenn' yegelyck en schenkt
Na dat syn wysheyt groot verordent end gehengt,
Maer gheensins by gheval [2]) also de dwase dichten.

Nu moet syn kerck' altyts (want hys' int cruys wil stichten)
Drincken den eersten dronck met bitterheyt vermengt
Maer tgoddeloose volck Dwelck vry te wesen denckt,
Den droessem drinken wt, end' soo den bodem lichten.

Wat willen wy dan doen Lucas in tegenspoet
Sullen wy truerich syn, end geven [2]) op den moet?
Neen. neen: maer wel getroost den beker met den dranck
Nemen van Godes handt gewillich end in danck
End met dees Psalmen soet syn bitterheyt vermenghen
Die ick u t' samen wil met desen beker brengen.

Den autheur gaf
L.dheere eenen
silveren [2]) cop den
xxviij Martij 1576.

uw Goede vrient
Ph: van Marnix.

Ontfaen den 28. Martij 1576.

Niet alleen zijn deze sonnetten een bewijs te meer van Marnix' diep godsgeloof en van de groote bewondering die hij voor de psalmen, »Gods Woort", koesterde, maar buiten de zinspeling op de droevige toestanden die in de Nederlanden heerschten, den »tegenspoet" waardoor hij en d'Heere en zooveel anderen bezocht werden, leveren zij nog 't bewijs van de bijzondere vriendschap die Marnix d'Heere toedroeg. Dit gevoel uitte zich niet alleen in het geschenk, »een silveren cop", dat Marnix hem aanbood, maar ook in de hartelijke troostwoorden die hij hem toevoegde [3]). d'Heere was bij Alva's komst in de

---

1) Dit klinkdicht werd door Ph. Blommaert in zijn *Nederduitsche Schrijvers van Gent* opgenomen, blz. 157.

2) In 't hs. staat ghenal, genen, silneren.

3) Cf. blz. 12 van *A notice of the Life and works of Lucas d'Heere*... by Lionel Cust, Westminster: Nichols and Sons. 1894, waar Cust, sprekende over de familie Scheltema, die van d'Heere's jongeren broeder, Jan Jansen, zou afstammen, zegt:

Nederlanden in 1568 naar Londen gevlucht en wij weten dat hij zich daar onafgebroken van dit jaar tot 1577 bevonden heeft. Op dit tijdstip vertoefde Marnix eveneens daar. Want omstreeks Kerstmis 1575 vertrok hij naar Engeland met Paul Buys en Frans Maelsen »*à l'effet d'offrir à la reine Elisabeth la souveraineté de la Hollande et de la Zélande*" [1]). In Londen zal hij dan zijn godsdienstbroeder, want d'Heere was Calvinist evenals Marnix, aangetroffen hebben, die om zijn godsdienstige gevoelens het land had verlaten. Het verschil tusschen den toestand waarin Marnix en dien waarin d'Heere verkeerde springt in het oog: de eerste die zonder vrees naar de Nederlanden kon terugkeeren, terwijl de tweede — wilde hij zijn leven en dat zijner familieleden niet in gevaar brengen — verplicht was in een vreemd land goed heil te zoeken, ver van zijn geboortestad, Gent, waarnaar hoogstwaarschijnlijk zijn heimwee ging en waaraan hij met spijt zal teruggedacht hebben. d'Heere was een ijveraar geweest voor de zaak der Hervorming, en ongaarne zal hij zich aan die gedwongen rust overgegeven hebben. De tegenstelling tusschen zijn lot en dat van Marnix zal hij diep gevoeld, zich misschien bij den laatste wel beklaagd hebben, die hem dan ook, bij 't verlaten van Londen voor zijn geliefde Nederlanden troost wilde inspreken, en — om hem 't afscheid niet zoo hard te doen vallen, om hem aan zijn mismoedigen gedachtengang te onttrekken — de psalmen en de sonnetten toezond den 28sten Maart 1576. Hij kende d'Heere als diep geloovig man, als kunstenaar, als dichter, die psalmen vertaald had evenals hij, en van wien hij veronderstelde dat hij de hooge waarde van die gezangen begreep. Na dan in 't eerste klinkdicht op de goddelijke kracht gewezen te hebben die zich uit de psalmen losmaakt, troost hij d'Heere in het tweede door te zeggen dat hij den moed niet

„In the family there is still preserved a silver cup with the arms of Lucas D'Heere and his favourite anagram of his name „schade leer u", perhaps the identical cup presented to him by Ste Aldegonde in 1576."

1) Zie *Vie de Marnix de Sainte-Aldegonde* par Théodore Juste, blz. 28.

moet opgeven, ondanks den treurigen toestand waarin hij zich bevindt, omdat God zijn geloovigen, hier dus de Protestanten, eerst beproeven wil door de wederwaardigheden die hij over hen laat komen. Dit wordt uitgedrukt in de verzen:

> Nu moet syn kerck' altyts (want hys' int cruys wil stichten)
> Drincken den eersten dronk met bitterheyt vermengt.

terwijl het lezen der psalmen hem troost zal verschaffen.

De denkbeelden in die gedichten uitgedrukt stemmen dus ten volle overeen met de hooge opvatting die, zooals wij weten, Marnix van die gezangen had; de dagteekening, 28 Maart 1576, komt eveneens overeen met het tijdstip waarop Marnix zich in Engeland bevond; en dat zij d'Heere toegevoegd werden om hem te troosten over zijn niet te bevredigen verlangen naar de Nederlanden, bewijst niet slechts de toon van de gedichten, maar wordt ook waarschijnlijk gemaakt door het feit dat d'Heere, zoodra de Pacificatie van Gent gesloten was, zich opmaakte om naar die stad terug te keeren. Den 18den Januari 1577 was te Brussel de vorm van den eed afgekondigd, waarbij zij, die het land hadden verlaten, bij hun terugkeer beloofden de Spanjaarden en hun aanhang uit het land te verdrijven, zich te voegen naar den inhoud van de Pacificatie, en zich er noch met woord, noch met daad tegen te verzetten. Reeds den 17den April daaropvolgend lei Lucas d'Heere te Gent den eed af [1]).

Dat d'Heere door vriendschap aan Marnix verbonden was weten wij, en dat die vriendschapsbetrekkingen eerst te Londen werden aangeknoopt, is bijna zoo goed als zeker. Vóór 1576 hebben wij in elk geval geen enkel bewijs daarvan. Doch uit dit jaar, namelijk van den 6den Juli, dagteekent ook een Fransche brief, hem door Willem van Oranje toegezonden, en die aldus begint: »*Sr. Lucas d'Heere, Ayant entendu par le Seig. de Ste Aldegonde la bonne affection que me portez et le*

1) Archieven der Stad Gent. Reg. R f°. 575.

grond zele quavez à nostre cause commune", enz. 1). Een bewijs hoe zeer hij aan de Nederlandsche zaak gehecht was, en hoe veel vertrouwen Marnix in hem moest stellen om hem aan den Zwijger voor zoo een gewichtige kwestie aan te bevelen, als het trachten de hulp van koningin Elizabeth te verkrijgen om de stad Nieuwpoort in te nemen. [illegible] feit dat onze veronderstelling, als zou Marnix [illegible] mismoedigheid niets voor de zaak der Pro[illegible] [illegible] doen in de sonnetten getroost hebben [illegible]. En ten slotte vinden wij hem in 15[illegible] [illegible] van de rekening-camere, pensio[illegible] [illegible] Saint-Aldegonde", te Ge[illegible] 2).

Aan het [illegible] Marnix en d'Heere [illegible] betwijfeld worden: dat die [illegible] 157[illegible] [illegible], maar al de bewijzen [illegible] waarschijnlijk, en de moge[illegible] [illegible] sonnetten aan d'Heere is dus [illegible]

[illegible] het meergenoemde »Album [illegible] vermeld?

[illegible] Wel maakt het calli[illegible] [illegible] zelfs volgehouden [illegible] volkomen afwijkt van [illegible] moeilijk over dit punt [illegible] mijns inziens, [illegible] Maart 157[illegible] en »Den [illegible] d'Heere zelf, [illegible] hij gezegd heeft; [illegible] d'Heere [illegible]

1) [illegible] Hij wordt medegedeeld [illegible] notes sur les réformés [illegible] Proceedings of the [illegible]

2) [illegible] van Lucas [illegible]

zou dan psalmen en sonnetten, hem door Marnix gezonden, overgeschreven hebben op verlangen van zijn vriend Jan Rademaker, die er genoegen scheen in te scheppen geschriften, welke door bekende personen uit die dagen aan vrienden van hem toegezonden waren, of die deze in hun bezit hadden, te verzamelen. Wij treffen o. a. in zijn »Album" 21 verzen aan van Hugo Grotius »ad Joan. Reygensberghum in morbo amascæ mox despondendæ"; verzen van Carolus Utenhove, van Ketel, enz. Zoo zegt hij zelf duidelijk bij een verzameling verzen en zinspreuken van verschillende personen, waaronder ook Petrus Scriverius en Zacharias Heyns, dat hij die getrokken heeft uit het »Album amicorum" van zijn broeder, Samuel Rademaker, »*excerpta ex albo amicorum fratris mei*" en uit dat van een zekeren Joannes Regius, »*sententiae quaedam excerptae ex albo amicorum Dñi Joannis Regij*". Het is dus zeer waarschijnlijk dat hij ook aan zijn vriend d'Heere afschrift zal gevraagd hebben van de gedichten die hem door Marnix geschonken waren. Want dat d'Heere met Rademaker bevriend was bewijzen de gedichten die aan zijn adres en van de hand van d'Heere in dezen bundel voorkomen: een »Refereyn an M. Jan R. [zonder twijfel Rademaker] Gemaect anno 1568" en een »Ode aen Sr. Jan Rademaker", gedagteekend »Anno 1576 den i Januarij. Londini". Te zijnen behoeve werden Marnix' gedichten dus afgeschreven, waarvan 't oorspronkelijke meer dan waarschijnlijk verloren is, en die op deze wijze tot ons zijn gekomen.

Een andere reden die ons niet doet aarzelen de onderhavige gedichten aan Marnix toe te kennen is de geschiedenis van Marnix' psalmvertaling zelf. Deze moeten wij met eenige woorden herinneren, als zijnde voor ons van 't hoogste belang.

Het is genoegzaam bekend dat een der redenen waarom Marnix zijn vertaling in 't licht zond zijn ontevredenheid met die van Dathenus was. Meer dan eens ook heeft hij een in den vorm gematigde critiek op Dathenus geoefend, critiek misschien scherper bedoeld dan uitgedrukt. In de »Waerschou-

winge aen den Christelijcken Leser" in de uitgave van 1580, waar hij een lans breekt voor het in onbruik geraakte »du", zegt hij o. a.: »Soo wie tot Godt ofte eene persoone alleene sprekende wilt segghen / ghy hebt / oft ghy doet / om daernaer sprekende tot velen / gedrongen te sijn sick te behelpen met dat bywoordt (lieden) die mach synen sin daerinne volghen ende singhen de Psalmen van M. Peeter Dathen ofte selve andere betere dichten" [1]).

En van te voren reeds het verwijt weerleggend »dat (wy) in M. Peeters Datheni ooghst hadde(n) willen treden / ende hem van syne eere ende loff berooven," schreef hij: »Wy en willen M. Peeter Dathenum niet schelden ofte straffen / noch syne oversettinghe [2]) der Psalmen uyt des ghemeynen mans handen niet rucken: Maer soo de Gheest des Heeren ons oock wat heeft verleent / van syne menigerley gaven / die selve willen wy (sonder niemants nadeel) der gemeynte Godes gerne ende mildelijck hebben medegedeyldt."

Op bedekte wijze laat hij daarin dus hooren dat zijn vertaling boven die van Dathenus staat. En dit kon ook moeilijk anders zijn. Met zijn grondige kennis van 't Hebreeuwsch, kon Marnix een werk naar 't oorspronkelijke leveren; hij had een afkeer van vertalingen naar vertalingen [3]); en men kon er van verzekerd zijn dat zijn »vertaalwerk" geen »verraderswerk" zijn zou. En houden wij rekening met den tijd dien hij aan 't bewerken, 't veranderen en 't verbeteren van zijn vertaling besteed heeft, 't grootste gedeelte van zijn loopbaan als schrijver, dan hebben wij 't bewijs hoe ernstig hij zijn taak als vertaler opvatte.

»»Bonaventura Vulcanius, die beter dan ieder ander de ge-

---

1) Die laatste zin komt in de uitgave van 1591 aldus gewijzigd voor: »ende de Psalmen Datheni singen ofte andere op sijn eyghen handt dichten."

2) In de uitgave van 1591 is hier ingelascht: »(hoewel hy dickmael in zijnen leven bekent heeft dat sy met grooter haesten ghemaeckt was)."

3) Cf. Voorrede, uitgave 1580; en de uitgave van J. J. Van Toorenenbergen, I, Inleiding, blz. LII.

schiedenis van deze Psalmberijming kende, heeft getuigd, dat »de Heer van Aldegonde den arbeydt van 10 ofte 12 jaeren hem niet en heeft laeten verdrieten in deselvige trouwelyck uyt te leggen" [1]).

En Marnix zelf schrijft in de voorrede van 1580: »Dat is geschiet [namelijk de vertaling naar 't Hebreeuwsch] eensdeels sijnde in de Ballingschap / eensdeels in de gevangenisse onder de handen der vyanden / eensdeels oock onder vele andere becommernissen." Wij weten dat hij van 1568 tot 1572 in ballingschap leefde, van November 1573 tot October 1574 gevangen was. In die jaren is hij dus reeds met zijn vertaling begonnen, tijdstip dat dan ook volkomen overeenstemt met den door Vulcanius opgegeven datum van »10 ofte 12 jaeren", daar de eerste uitgave pas in 1580 't licht ziet. Onmiddellijk na 't verschijnen er van, denkt hij reeds aan een omwerking; op zijn reis naar Frankrijk in 1580 arbeidt hij er reeds aan; in 1586 zond hij zijn verbeteringen bij de Synode van Zuid-Holland in. Den 5den April 1589 schrijft hij aan Vulcanius: »Het is zeer noodig, dat iets vastgesteld worde van de Psalmen, daar de tijd, wanneer zij verschijnen moeten, nadert. Gij weet hoe lastig ik ben op het punt van den druk van mijne geschriften, en hoe ik gaarne tot het laatste oogenblik toe de gelegenheid heb tot bijvoegen en verbeteren" [2]). Die laatste aanhaling is zeer kenschetsend voor Marnix' wijze van werken, en bewijst in hooge mate de strenge zelfcritiek die hij oefende. — Na de uitgave van 1591 was Marnix nog niet tevreden, en hij zette zich weer aan 't werk om aan zijn vertaling veranderingen toe te brengen; deze werden bij zijn dood onder zijn papieren gevonden en benuttigd om de derde uitgave, die van 1617, te bezorgen. In de opdracht zegt de uitgever, Lowijs Elzevier: »Dese Psalmen werden wederom de kercken aengeboden, gelijckerwijs zij van den grooten Marnix,

1) Van Toorenenbergen, I. Inleiding, LI.

2) Ibidem, LI, LX, LXIV.

Heere van St. Aldegonde, naer de meyninge van Godes Geest voor het leste zijn verbetert ende op ontallicke plaetsen verandert. Soo dat vele oock gans zijn verandert, ende het tegenwoordig boeck een ander werck met recht genaemt mach werden" [1]).

Daarenboven behoeft men slechts een bladzijde van Marnix' handschrift onder oogen te hebben, om een denkbeeld te krijgen hoe streng hij tegenover zich zelf was. Op de Koninklijke Bibliotheek te Brussel bevinden zich twee bladen van zijn psalmvertaling, bevattende psalmen 82, 83, 84. Elke bladzijde is in twee kolommen verdeeld; in de rechter bevindt zich de prozavertaling van elk vers; er naast, in de linker, de berijming er van, die steeds zoo letterlijk mogelijk het oorspronkelijke nabijkomt. 't Geheel is vol doorhalingen en veranderingen.

Is het dan na al 't bovenstaande niet zoo goed als zeker dat wij in de weergevonden psalmen den eersten vorm te zien hebben van 't werk waaraan Marnix tot op 't einde van zijn leven voortdurend arbeidde en veranderingen toebracht? Wanneer wij het verschil in acht nemen dat bestaat tusschen de uitgave van zijn psalmvertaling van 1580 en die van 1617, behoeven wij ons dan te verwonderen over het verschil dat er is tusschen deze laatste en den vorm van 1576? En kan er na bovenvermelde bewering van Vulcanius en na die van Marnix zelf nog een enkel grondig argument aangevoerd worden tegen de zich opdringende zekerheid dat de versie van 1576 een overblijfsel is van den voorbereidenden arbeid van vele jaren door Marnix aan zijn werk besteed, gemaakt in balling- en in gevangenschap?

Wil men zich echter door al deze bewijzen nog niet van de

---

1) Van Toorenenbergen (blz. LXVIII) voegt hier de volgende nota bij: „"Het is dus niet juist wat Dr. Fruin zegt in zijne *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog*, bl. 334, dat „Mᵉ. Psalmen in 1591 in hun blijvenden vorm zijn uitgegeven." Misschien vergist de heer V. T. zich hier; want voor de vier onderhavige psalmen, die ik in de uitgaven van 1580 en 1591 met elkaar vergeleken heb, heb ik geen verschillen opgemerkt.

echtheid laten overtuigen, dan is misschien wel het meest afdoende een vergelijking te maken tusschen onzen tekst en dien van 1617. De groote, in zin en woorden zoo dikwijls letterlijke overeenkomst tusschen beide teksten, kan mijn gevoelen niet neerhalen of Marnix en niemand anders dan Marnix is er de vervaardiger van. Leest men ze na elkaar, dan zal men opmerken dat de taal van 1617 (feitelijk de taal van de 16e eeuw) ook die van 1576 is. In den eenen tekst zoowel als in den ander vinden wij dezelfde kenmerken: den omgezetten genitief, als bvb. »des doots macht"; het plaatsen van het hoedanigheidswoord achter het zelfstandig naamwoord dat er door bepaald wordt, als o. a. »goetheyt groot", enz. Dit laatste nochtans minder talrijk in 1617; wat dus vooruitgang aanduidt, meer natuurlijkheid, vermits de dichterlijke taal op deze wijze de gesproken taal meer nabijkomt. Want in de 17e eeuw zou het streven naar deze natuurlijkheid algemeen worden. Samuel Ampzing voegde aan zijn *Beschrijvinge ende Lof der Stad Haerlem in Holland*, enz., verschenen »Te Haerlem, By Adriaen Rooman" in 1628 een voorrede toe, waarin hij »enig onderwijs" geeft »van onse Nederduytsche Sprake, ende spellinge, in desen gebruykt", en waarin hij ook een weinig spreekt »van de Rijmkonste". Daarin zegt hij o. a. dat de woordorde in de gedichten steeds natuurlijk moet zijn en keurt hij het af dat de bijvoegelijke naamwoorden achter hun naamwoorden staan. Rijmen als »swygen" op »liegen" laakt hij; en dit duidt op de uitspraak van *ij* en *y*, in de 16e eeuw nog algemeen als *i* gehoord, waarvan wij in onzen tekst van 1576 o. a. nog één onbetwistbaar bewijs in 't rijm vinden (psalm 89, vers 111: *tydt* rijmt op *niet*), een gebruik dat dus reeds in 't begin der 17e eeuw schijnt te verdwijnen. Dit alles komt mij voor genoegzaam aan te duiden dat wij hier met een geschrift uit de 16e eeuw te doen hebben. Houden wij daarenboven rekening met de onbeholpenheid der verzen, die 't werk van een beginneling in de dichtkunst schijnen, en in 1576 was Marnix nog maar een beginneling, (op dit punt komen wij verder terug),

maar toch niet het werk van een gewoon rederijker zijn, dan geloof ik dat wij niet langer behoeven te aarzelen om te beweren dat de vertaling van 1576 door Marnix gemaakt is.

* * *

Hieronder volgen de weergevonden gedichten van Marnix. Daar hij zich met zijn psalmvertaling, zooals hooger gezegd werd, een dertigtal jaren, van 1568 of 1570 tot zijn dood, 1598, heeft beziggehouden, komt het mij belangrijk voor begin- en eindvorm van zijn werk, waar dit nog voor enkele brokken mogelijk is, naast elkaar te zetten. Om deze reden achtte ik het voor de vergelijking practisch de twee bewerkingen, die van 1576 en die van 1617, tegenover elkander in twee kolommen af te drukken, aan den voet der bladzijde tevens de voornaamste afwijkingen in de onderling overeenstemmende uitgaven van 1580 en 1591 te geven; kleinere verschillen, als die van spelling, werden ter zijde gelaten, als geen belang voor ons doel opleverend.

De psalmen werden met eenige kleine wijzigingen afgedrukt: ten eerste heb ik de verzen van vijf tot vijf ge-

[1576]

Den XLI

Ghy volcken all hoort dit wel neerstich aen
ghy werelts lien, laet uter ooren gaen
Tsy groot oft kleyn: tsy schamel ofte ryck
Eel oft oneel: hoort vlietich all gelyck
want wysheyt zal, nu gaen wt mynen mont
En goet verstant wt mynes hertzen gront
tot myne reed' wil ick zelff neygen d'ooren
en op de luyt schoon spreeck worden doen hooren.

Waerom soud' ick ontzetten myn gemoet
In tyt van ancxt oft eenich tegenspoet?

1) Ick wil self d'oor toeneygen / end op snaren.

nummerd om aanhalingen te vergemakkelijken; vervolgens werden ook de brokstukken op hun rechte plaats gezet; want de afschrijver heeft, ik weet niet om welke reden, gescheiden wat bij elkaar behoorde, en bijeengezet wat gescheiden moest zijn. Eerst heeft men de $4\frac{1}{2}$ laatste strophen van psalm 51 (dus van vers 41 tot 76); daarna psalm 89 tot vers 110, en zonderling genoeg, sluit daar onmiddellijk de laatste strophe van psalm 49 aan (dus van vers 49 tot 56); daarop komen de vijf eerste strophen van psalm 51 (van vs. 1 tot 40); dan de 49e psalm tot vers 48 inbegrepen, dat dan gevolgd wordt door de twee laatste strophen van psalm 89 (vers 111 tot 122); ten slotte de 117e psalm. Voor de vergelijking kon die volgorde niet behouden blijven; overigens leverde zij niets eigenaardigs op, en daarom meen ik de nauwkeurigheid hier volstrekt geen geweld aangedaan te hebben.

De lezer zal ook in psalm 89 't verschil opmerken dat bestaat tusschen de bewerking van 1576 en die van 1617; in de eerste namelijk bevinden zich twee verzen meer (60 en 61).

***

[1617]

1. Ghy volcken, hoort dit alle neerstich aen:
Ghy die bewoont het eerdrijck, wilt verstaen,
Beyd groot en cleyn, 'tzij schamel ofte rijck,
Eel oft oneel, hoort alle te gelijck.
Want wijse leer sal gaen uyt mijnen mont,
End goet verstant uyt mijnes hertzen gront,
Ick wil oock self toeluystren end op snaren [1])
Mijn treflick woort end redenen verclaren.

2. Waerom soud ick verschrickt zijn van gemoet
In ongeluck, oft swaren tegenspoet? [2])

---

2) In ongeluck / oft cruys end tegenspoet?

[1576]

Off my die schaer der boosen reed' aenviel
En tredde my al schoon vast op de hiel
Sy mogen vry vertrouwen op haar macht
end op groot goet snorcken met prael end pracht
doch niemant zal loesen des anders leven
noch voor de doot rantzoengelt Gode geven.

Want het rantzoen haers levens is te dier
dan dat sy 't oyt opbrengen konden hier
tis te vergeefs datmen wendt arbeyt aen
te leven hier eewich en tgraff tontgaen:
want men doch ziet de wyzen gaen ter doot
d'onwysen med' end' dwasen kleyn end groot;
Ja men siet dick, dat so wanneer zy sterven
die vrembde lien haer goet end gelt beerven.

Nochtans int hert maken s'haer selven vroet
hier eewiglyck te zyn met huys end' goet.
dat haere plaetz' altyt zal staen bewaert
dies maken zyn een naem end faem vermaert.
maer t'gae so twil, Sulck volck zal korten tyt
met zynen pracht end roem wesen verblyt
want zy gewis den beesten zullen slachten
die gantz end gaer verderven en versmachten.

Dus ist van hun en dwaesheyt al te groot
en niettemin, haer kinders na hun doot
doen vast al tselffd' end hebben telcker stondt
haer vaders lesse int hert end op den mont
dies sullen sy in tgraff werden gebracht
met kudden groot: end van der doot geslacht
der vromen schaer zal hiertusschen met eeren
Ter morgenstont des godloosen verheeren.

Want haeren schyn verandert end wort laff
van haer paleys rysen sy stracx int graff
maer my zal God redden van des doots macht
mits hy my wil aennemen in zyn wacht
dus vreest doch niet als een man machtich zeer
In ryckdom wast end komt tot staet end' eer

1) Al waert dat my tboos volk oock overviel.

2) End treedd' alree van achter op de hiel.

3) Sy staen gesteunt op haer macht end gewelt.

[1617]

Al waert oock dat my 't boos volck overviel, [1])
End treedde schoon van achter op de hiel. [2])
'Tis waer sy staen gesteunt op hun gewelt, [3])
End dragen roem op hen groot goet end gelt:
Doch geenen mensch en lost des anders leven,
Oft can 't rantsoen syns doots den Heere geven.

3. Want het rantsoen haers levens is te dier,
Men conde 't noyt te wege brengen hier,
Noyt mensch, so lang als werelt heeft gestaen,
Leefd' eewelick, oft mochte 'tgraf ontgaen,
Want yeg'lick siet de wijsen gaen ter doot,
D'onwijsen meed' end dwasen kleyn end groot.
Men siet oock self dat so wanneer sy sterven,
De vremde lien haer haef end goet beërven.

4. Noch maken sy int hert haer selven vroet,
Hier eewelick te zijn met huys end goet,
End dat haer plaets sal houden eew'gen stant
Dies noemen sy na haren naem het lant.
Maer sulcke volck sal geenen langen tijt [4])
Met sijnen pracht end hoomoet zijn verblijt:
Maer sullen eer den stommen beesten slachten,
Die t'eenemaal verderven end versmachten.

Pause.

5. Dus ist van hen een dwaesheyt al te groot:
End niet te min, haer kinders nae hun doot
Doen even 'tselfd', end hebben t'elcker stont,
Haer vaders lees' op 't hert end in den mont.
Men stouwts' int graf als schapen in een koy,
De doot slints' op niet anders als een proy: [5])
Maer 'tvrome volck sal noch met grooter eeren,
Ter morgenstont den goddeloos' verheeren.

6. Want hare rotz, sal uyt sijn woning, 'tgraf
Met 's doots gewelt geheelick slijten af:
Voorwaer ick weet, dat God mijn siel ontslaen
Sal van 'sdoots macht, end gunstig nemen aen.
Daerom vrees niet, als yemant bijster seer
In rijckdom wast, end comt tot staet end eer.

---

4) Maer een sulck volck ....
5) End daer slints' op de doot als haere proy.

[1576]

want na zyn doot sal hyt hier samen laten
en hem en mach naevolgen eer noch staten.

Sy leyden hier een leven goet en sacht
Elck pryst hem oock die nae goey dagen tracht
doch zullen zy haers vaders wech in gaen
En teewich liecht nemmermeer schouwen aen
daerom een mensch die hier in eeren leeft
En geen verstant noch wysheyt daer by heeft
Is wel te recht by 't veeh te vergelycken
dwelck teenemael met lyf end ziel gaet strycken.

Ontferm dy mynr' o God in desen noot
volgens dyn gunst barmhertich tallen tyden
wissch myn zond' aff, nae dyn hertlyck mitleyden
dwelk menich is end wonderbaerlick groot.
wasch my te degh' end spoel aff gantz end gaer
myn boosheyt vuyl end laetse aen my niet kleven.
maer maeck, my heer, reyn suyver ende claer
van myn misdaet, en wilse my vergeven.

Want ick bekenn' end voel' tot in het hert
die leelickheyt myns trowloos overtreden
myn sond' ligt my al knagend' op de leden
En in tgesicht, met wroeging ende smert.
dy, dy alleen heb ick o heer misdaen.
Sulck leelick stuck begaend' in dyn gesichte
dies zal dyn woort rechtveerdich blyven staen
En du oprecht en reyn in dyn gerichte.

Eylaes ick ben van smoeders lichaem aen
Leelick mismaect en in zonden geboren
En dat meer is, myn moeder daer te voren
doen sy m' ontfinck, heeft my in sond' ontfaen
Sie du hebst lief die waerheit inden gront
En neemst dyn lust aen een rechtsinnich biechten
nu hebst du my dyn wysheyt gedaen kondt
En 't hert bestaen inwendich te verlichten.

1) In syn geluck stelt hy sijn siel gerust.
2) Gnaed' o God ....

[1617]

Want met den doot sal hij 't hier alles laten,
En hem en mach navolgen eer noch staten,

7. Hy stelt sijn hert op sijn geluck gerust, [1])
End wort gelooft dat hy leeft in wellust.
Nochtans du vinst dat alle sijn geslacht
Geen licht en siet, maer blijft in d'eew'ge nacht.
Daerom een mensch die hier in eeren leeft,
End geen verstant noch rechte wijsheyt heeft,
Die is voorwaer by 'tvee te vergelijcken,
D'welck t'eenemaal met lijf end ziel gaet strijcken.

salm.

1. Genaed, o God, genade doe my, Heer, [2])
Na dijne gunst: End wil int recht niet treden, [3])
Maer na den schat dijnr' ontfermhertigheden,
Wisch mijn sond' uyt: gedenkse doch niet meer.
Wasch my schoon af, end herwasch t'eenegaer
Van mijn misdaet: End suyver my geheelick
Van mijne sond end overtreding swaer,
Die mijne siel mismaeckt heeft al te leelick.

2. Want ick beken, eylacen, end beclaeg
De groulicheyt mijns trouloos overtreden,
Mijn sond' licht my al wroegend op de leden
End op het hert met duerende geknaeg.
'Tis tegen dy, dat ick heb, Heer, misdaen,
End voor dijn oog so grouwelick gesondigt,
Op dat dijn woort rechtveerdig mach bestaen,
End dijn gericht voor reyn werd uytgecondicht.

3. Jae sie, ick ben een sondaer inden aert,
Ontfangen zijnd' uyt sondelicken sade:
Van 'smoeders lijf geneygt tot allen quade, [4])
End in erfsond voldragen end gebaert.
Doch du beminst oprechtheyt inden gront:
Dies moet ick my te meer nu kennen schuldig,
Mits du my hebst gedaen van binnen kont,
Al dijnen raet end wijsheyt menigfuldig.

3) .... End niet na recht oft reden.
4) Ick ben geneygt van smoeders lijf ten quade.

[1576]

Suyver my dan o heer met hissop ree'
So sal ick reyn wesen van allen zonden
wasch af die smet van myn vervuylde wonden
So zal ick syn witter als eenich snee.
wil myner oor' mits dyn genaden woort
Blytyding', vruegt end goeden troost beschicken
dan sal tgebeent' dwelck du synde gestoort
vermorselt hatst wed'romm' in my verquicken.

Dyn aengesicht van myne sonden keer
En wil niet meer op myn gebreken mercken
maer wisch gantz wt all myne boose wercken
dat sy voor dy niet en verschynen meer.
Daertoe o God schepp' en nieu hert in my:
Een suyver hert, vrom en oprecht van sinnen
End' eenen gheest die reyn end' louter sy
Stel van niews aen in myn leden van binnen.

Verwerp my niet van dyn lief aengesicht
en wil my niet gantz ende gaer verstooten
dyns heyl'gen geests wil my oock niet ontblooten
noch wech van my nemen zyn heylsaem licht
maer geef my weer die blyschap ende vruegt
dyns heyls o Heer, en salicheyts getrouwe
den milden geest der vorstelicker duecht
Geef dat hy my steedts vest end' onderhouwe.

Alsdan zal ick den sondaers met bescheyt
Aenwysing doen van de wegen des Heeren
soo dat die boos' haer sullen gaen bekeeren
Tot dy, en staen op dyn gebot bereyt
O God ô God, ô myn heylant getrow
verlost my doch van dese sonden bloedich
So sal myn tongh' ontspringen sonder schow
Tot loff end prys van dyn gerechtheyt goedich.

Dus open du, myn lippen ende mont
o Heer: sy zyn doch anders heel gesloten,
en dan wil ick van herten onverdroten
maken dyn loff aen alle plaetzen kondt

1) Sonden.

2) End wil met my in dijn gericht niet treden:
Maer wisch gantz uyt / mijn ongerechticheden.

[1617]

4. Ontsondig my met rechten hysop doch,
So sal ick reyn voor dy zijn, uyt genaden,
Wil du my, Heer, in dyn fonteyne baden,
So sal ick zijn sneewit, end witter noch.
Laet doch mijn hert dat nu van rouwe truert
Verheuget zijn, end blijde tijding hooren:
Laat mijn gebeent, hetwelck du hebst beruert,
Van nieus verquickt, een nieuwe vreugt orbooren.

Pause.

5. Dijn aensicht keer van mijne boosheyt [1]) af,
End wilt niet meer op mijne sonden mercken. [2])
Maer wisch doch uyt al mijne boose wercken,
So wel van schult, als van verdiende straf.
O Heer mijn God, mijn schepper, schep in my
Een suyver hert, een hert reyn sonder veynsen:
End eenen geest die gantz rechtsinnig zij,
Vernieu in my, end geef my nieu gepeynsen.

6. Verstoot my niet van 'tvriendelick gelaet
Dijns aengesichts: end wilt my niet onttrecken
Den heylgen Geest, maer vele meer verwecken
In my dijns woorts het onverganckliek saet.
End geeft my weer de rechte vreed end vreugt
Van dijnen heyl, end van dijn gunste goedig:
End stercke my het hert met nieuwe jeugt,
Door eenen geest, gewillig end vrijmoedig.

7. Dan sal ick self den overtreders steeg,
Met goet bericht dijn heylge wegen leeren:
Dan sullen sick de sondaers recht bekeeren
Tot dywaerts, zijnd' ootmoedig end gedweeg.
O God, mijn God, mijn heylant seer getrou,
Verloss' my doch van alle mijn bloedschulden,
Op dat mijn tong met vreugden zonder schou,
Dijn g'rechtigheyt mach loven ende hulden.

8. Heer, open my mijn lippen ende mont,
Die nu eylaes sijn stom end toegesloten:
So sal mijn tong met lust end onverdroten, [3])
Heer, dijnen lof elck eenen maecken kondt,

---

3) Dan sal ick eerst met lust / end onverdroten /
Dijn heerlijck lof elck eenen maken kondt.

[1576]

want du en hebst geen offerhand begheert
Anders hadd' ick s' ootmoedich voor gedragen
maer dy en zyn geen offers lief noch weert
noch du en hebst aen al sulcx geen behagen.

Toffer dwelck God behaegt end wel staet aen.
Is eenen geest verslagen end vol smerte
Een droef gemoet end een gebroken herte
En zalt du niet verstooten noch versmaen.
Laet Sion heer dy wesen lief getal
dat zy geniet' die weldaet dyner trouwen
en wil die stadt daermen dy dienen zal,
Jerusalem haer mueren sterck op bouwen.

En dan zalt du nemen voor aengenaem
Oprechte, reyn end heylig' offerhanden:
diemen dy zal op dynen altaer branden
met veersen iongh tot loff van dynen naem.

Den LXXXI

Ick wil Gods goetheyt groot lofsingen dach end nacht
End kondigen zyn trow van geslacht tot geslacht
want ick seg't voor gewis, dat zyn gnad' is gestichtet
Eewig end onbeweegt. Syn waerheyt die verlichtet
seer schynbaerlyck end claer des hemels omgryp schoone
En staet daerin gevest, gelyck als in haren throone

Ick hebbe spreect de heer een sterck verbondt geslaen
met myn verkoren knecht: End' hebb' een eedt gedaen
David myn dienaer trow, als dat ick sal volvueren
Syn stamm' in eewicheit: end altyts laten dueren
Syn koninoklycken stoel: op welcken ick wil stellen
Syn afkomst in de weg niet mogelyck om tellen.

Die hemeln tuygen heer dyn wonderbaere macht
En in der heylgen schaer dyn trow wort hooch geacht
want wie isser zo groot in alle hemelrycken
die zich by God den heer zoud derven vergelycken?
Oft onder d'engeln reyn end hemelsche heyrkrachten
diemen zoud' eenichsins tegen God willen achten?

[1617]

Want du en hebst geen offerwerck begeert,
Ick hadde 't dy wel anders voorgedragen:
Maer dy end zijn brantoffers doch niet weert,
Noch du end hebst aen sulcx geen welbehagen.

9. Het offerwerck, dat God den Heer staet aen,
Is eenen geest verslagen end vol smerte.
Een droef gemoet end een gebroken herte
Salstu met smaet van dy niet laten gaen.
Doe Sion deugt, volvuer dijn heylig werck,
Nae dijn genaed end gunst seer goedertieren,
Bouw op de stadt Jerusalem wel sterck,
Wils' heerlick schoon met vest end muer vercieren.

10. Dan sullen dy tot dijns naems lof end eer,
Behaeglick zijn rechtveerdich offerhanden,
Dan salmen dy oprechte veirsen branden
Der danckbaerheyt, op dynen autaer, Heer.

...alm.

1. Ick wil Gods gunst altoos lofsingen onbeswaert,
End maecken sijne trou van stam tot stam vermaert:
Want ick segt, end 'tis waer, dat sijne gunst genadig,
In eewigheyt gesticht, blijft even seer gestadig,
Sijn vaste waerheyt is des Hemels schoonste kroone,
Want sij daer in gevest staet als in haren throone.

2. Ick hebbe, spreeckt de Heer, 'tverbondt eens aengegaen
Met mijnen weerden knecht, end heb daertoe gedaen
Aen David mijnen eedt: Dat ick altoos sal stueren,
Sijn afkomst ende stam, end sijnen throon doen dueren
In aller eewigheyt: op welcken ick wil stellen
Sijn kindren in de rij, niet mogelick om tellen.

3. De Hemels loven, Heer, dijn wonderbare macht,
End in der heyl'gen schaer wort dijn trouw hoog geacht.
Want wie is doch soo groot in alle Hemelrijcken,
Die sick by God den Heer sou derren vergelijcken?
Oft onder d'Englen sterck end Goddelijck' heerkrachten
Die sick mocht tegen God waerdeeren oft yets achten?

j. Pause.

[1576]

De heer is inden raet der heyligen gevreest
zeer schricklyck is hy daer alomm' int minst end meest
o heer almachtig God o God heer der heyrscharen
du sterck end crachtig God wie sal sich by dy paren?
dyn waerheyt ende trow bestendich t'allen tyden
Omcingelt dy O heer rontzom aen allen zyden.

Du dwingst die hooge zee en legst haer banen neer
So wanneer zy ontstelt van storm is end' onweer
du hebst Egipten fel vermorselt met veel plagen
door dynen stercken arm dyn vyanden verslagen.
het hemelryck is dyn: dyn is het aertryck ronde
want die werelt hebstu gebouwet wt den gronde.

Du hebst t'Suydt ende noort geschapen zeer bequaem
Hermon end Tabor hoog juychen in dynen naem,
dyn arm is vol gewelts, dyn handt is sterck end crachtich
dyn rechtehandt om hoog verheven is almachtich
Gericht end vromheyt zyn dyns throons vaste wonsteden
Godtheyt end waere trow sietmen steets voor dy treden.

Welsalich is het volck dat sich in dy verhuegt
En recht verstaet waerin hy sal bedryven vruegt
Int licht dyns aengezichts zullen zy gaen haer wegen
en juychen dach voor dach in dynen naem end seghen
die wyle zy haer selfs duergaens in all haer leven
mits dyn gerechticheyt sullen vinden verheven.

Want du bist heer alleen den Boem van haere macht
mits dyn genad' en gunst zal werden hooch geacht
den hoorn onses loffs end prys: want onsen schilt gemeene
Bestaet in God den heer, die ons bewaert alleene
ons coninck ende vorst en kan ons niet beschermen
so ons den heylgen heldt Isrels niet reyct zyn ermen.

Du hebst hier voortyts heer dy selfs geopenbaert
dynn dienern' end' aldus dyn' meyninge verclaert:
Ick hebbe myne hulp bescheert door myn genade
den machtigen die ick wt allen last end' smade
hebbe verheven hoog: als eenen die zouw wesen
wt midden mynes volcks besonder wtgelesen.

1) .... wat int ront om hem staet.

2) So wanneer sy ontstelt van storm is end onweer.

[1617]

4. De Heer is seer gevreest in sijner heyl'gen raet
End over al geducht van al dat rontom staet. [1])
O Heer, almachtich God, o Heere der heerscharen,
Du sterck end crachtig God, wie kan sick by dy paren?
Dijn waerheyt ende trouw' bestendich t'allen tijden,
Omcingelt dy, o Heer, rontsom aen alle sijden.

5. Du dwingst de wilde zee, end legst haer baren neer,
Wanneer dat sy ontstelt van storm is end onweer. [2])
Du hebst Egypten fel gedempet met veel plagen,
Door dynen stercken erm dijn vijanden verslagen.
Het Hemelrijck is dijn, dijn is oock d'eerd int ronde,
Du hebst de werelt heel geschapen uyt den gronde.

6. Du hebst 'tNoort ende 'tZuyt verordent seer bequaem,
End Tabor, Hermon oock, zijn blijd' in dijnen naem:
Heer dijnen erm is sterck, end dijne hant seer crachtig:
Ja dijne rechterhant is hoog end alles machtig.
Gericht end vroomheydt zijn dijns richterstoels woonsteden,
Men siet genaed' end trouw voor dy gestadig treden.

7. Wel salig is het volck dat sick in dy verheugt,
End weet oock wel waer in bestae de rechte vreugt,
Sy sullen gaen int licht dijns aengesichts haer wegen,
End juychen dach voor dach in dijnen naem end segen.
Want sy doch sekerlijck den tijt van al haer leven
In dijn gerechtigheyt hooch sullen zijn verheven.

8. Du bist doch Heer alleen de eer van hare cracht, [3])
Door dijn genaed end gunst sal worden hoog geacht
Den hoorn van onsen roem. Want onse schilt end wapen,
Bestaet in God den Heer, die ons al heeft geschapen.
End onsen Coninck self en can ons niet beschermen,
So ons God Israëls niet helpt end reyckt sijn ermen.

ij. Pause.

9. Du hebst in een gesicht dy Heer geopenbaert,
Aen dijnen gunstgenoot, end dijnen wil verclaert:
Ick wil met mijner hulp genadelick vereeren
Hem die nu machtig is, end sijnen staet vermeeren
Int midden van mijn volck, als eenen die sal wesen
Mijn uytvercoren vrient end dienaer uitgelesen.

3) Want du bist Heer alleen de eer van haere cracht.

[1576]

Want david hebb' ick recht nae mynen sin gevonden
die my een diener trow zal wesen t'alle stonden.
Dies hebb' ick hem gesalft met heylig oly soet
oock rust myn hand op hem in allen tegenspoet
myn erm zal hem met macht in allen noot ontsetten
so dat hem geenen vyndt sal schaden ofte letten
noch t'godloose gespuys en zal hem zo niet deeren
dat sy hem nederslaen: want ick wil hem verweren.

Ja zyne vynden all' sal ick stooten ontwee
En zyne haters slaen met allerhande wee
myn waerheyt, gunst end trow zullen steedts by hem wesen
Syn hoorn in mynen naem zal hoog staen op geresen,
Ick wil hem metter handt tot aender zee doen raken
End met de recht [4]) vuyst der stroomen end genaken.

Myn vader bistu, heer, zal hy spreken tot my
myn God: myn stercken heldt: myn heyl end toevlucht vry
myn eerstgeboren Soon, zal ick hem insgelycken
noemen end' heffen hoog ov'r alle coninckrijcken
myn g'nad' end' goede gunst wil ick hem doen beklyven
En myn verbondt zal steets by hem bestendig blyven.

Syn afkomst en de stamm zal nemmermeer vergaen
Syn conincklycken stoel zal so lang blyven staen
Als themelsche gebow: End so dan zyn nasaten
myn wet tot eenger tyt wt boosen raet verlaten
Oft myn heylich bevel onheylichlyck verachten
En myn geboden reyn niet nae en willen trachten

So wil ick by hun zyn met myn roed' ende staff.
End plagen velerley: tot haerder sonden straff.
Maer niettemin myn gunst en zal hem dies niet liegen
noch myn trow' end beloft' en zal hem niet bedriegen
want ick doch niet en wil treden van myne bonde
noch wederroepen twoort gegaen wt mynen monde.

---

1) Met mijnen erm wel vast ....

2) Hem cracht doen oft gewelt om syn hert te bedroeven.

3) Ick wil zijn weerparty doen voir hem gantz te niet.

4) Hier is hoogst waarschijnlijk door den afschrijver wat vergeten; er zou moeten staan *rechter*. Bij 't lezen zal men opmerken dat de afschrijver ook op andere plaatsen slordig moet te werk gegaan zijn.

[1617]

10. Want David mijnen knecht, vind' ick nae mijn gemoet,
Dies heb ick hem gesalft met heylig' oly soet.
Mijn hart sal met hem zijn: ick sal hem ondersetten
Wel vast met mijnen erm, op dat hem niet en letten [1]
Sijn vijanden met list: noch roeckeloose boeven
Hem cracht doen oft gewelt end hem sijn hert bedroeven [2]

11. Ick wil syn weerpartij voor hem doen heel te niet, [3]
End sijne haters slaen met allerley verdriet.
Mijn ware gunst end trou blijft met hem onbesweken,
Hy sal in mijnen naem om hooch sijn hoornen steken.
Ick wil hem met der hant tot aen de zee doen raken,
End met der rechter vuyst der stroomen eynd genaken.

12. Hy sal my seggen, Heer, du bist mijn vader trouw, [5]
Mijn God, mijn rotz end heyl, daer ick alleen op bouw.
Oock heb ick hem alleen tot mijnen eerstgeboren,
Tot Coninck ende Heer der Coningen vercoren.
En wil hem mijn genaed' doen eewelick beklijven [6]
End laten mijn verbondt by hem bestendich blijven.

iij. Pause.

13. D' afkomst sijnes stams en sal doch niet vergaen, [7]
Jae sijnen Conincx throon sal also lang bestaen
Als 'themelsche gebou. End so dan tegen reden
Sijn kind'ren in mijn wet haer weygeren te treden,
Oft mijn verbodt end recht niet na en willen trachten
Maer mijn geboden reyn ontheyl'gen end verachten:

14. So wil ick by hen zijn met mijner roed' end staf
End plagen velerley tot harer sonden straf.
Maer dies sal mijne gunst hem niettemin niet liegen,
Noch mijn belofte vast hem nimmermeer bedriegen,
Want ick doch niet en wil gaen af van mijnen bonde,
Noch wederroepen 'twoort gegaen uyt mijnen monde.

---

5) Du bist mijn vader Heer sal spreken hy tot my
Mijn God, mijn rotz end heyl, mijn toevlucht is tot dy
Ick heb hem insgelijcx tot ....

6) Ick wil hem mijn genaed' oock eewich doen beklijven.

7) D'afkomste sijnes stams sal nemmermeer vergaen
End ....

[1576]

By myner heylicheyt hebb' ick eens eedt gedaen
Tot david mynen knecht dien ick niet aff zal gaen
datmen syn' afkomst eel sal kunnen eewich spueren
En zynen throon so lang voor my zal blyven dueren
als die hell klaere Sonn' oft als het liecht der maenen
die myner waerer trow de menschen steeds vermanen.

Nu hebstu hem nochtans ô heer van dy geiaeght
wt gramschap ende toorn dyn gesalfdn geplaegt
Tverbondt met dynen knecht maeckstu nu van onweerden
syn conincklycke kroon hebstu gesmackt ter eerden
syn tuyn, syn schatt end' scherm heeftmen dy sien ontbloten
End syn blockhuysen sterck vernielen end omm'stooten.

Elck een die voorby treedt maeckt hem tot vryen buyt
syn nabuer spot met hem end dryft hem ter stadt wt
du hebst die handt verhoogt der ghen' die hem vervolgen
en vervruegt het gemoet synr vyanden verbolgen
die scherpten zynes sweerts hebstu bot omgevouwen
En hebst hem inden strydt niet staende willen houwen.

Syn zuyverlick ciraet hebstu te niet gedaen
En zynen conincx stoel ter eerden neergeslaen
du hebst die bloeyende jeught verkort haer jonge dagen
Oneer end schand' eylaes, hebstu hem laten dragen
Och heer hoe lang salt du dy verre van ons maken
Sal dynen toorn altyts als een viervlamme blaken?

Gedenck hoe kort ô heer end snel zy mynen tydt
Soud' dan den mensch van dy geschapen zyn om niet
want wie is dieder leeft, die niet eens en moet sterven
Oft die den onderganck en tgraff niet zal beerven
waer is dyn goetheyt heer van den tyden voorleden
david met eedt belooft mits dyn barmherticheden.

Gedachtig zy des smaets dyn dieneren geschiet
dies ick draeg inden schoot groot leedt en zwaer verdriet

1) Du hebst oock sijne kroon ter neergesmackt op d'eirde.
2) Vast.
3) Hy wort met cracht berooft van al die voorby gaen.
4) End het gem et verheugt ...

[1617]

15. By mijner heylicheyt hebb' ick eens eedt gedaen
Tot David mijnen knecht, dien ick niet af sal gaen.
Dat sijn saet ende stam sal eewelick gedijen,
End sijnen throon voor my staen tot de laatste tijen,
Gelijck de Son by daeg, end als de Maen by nachte,
Getuygen mijner trouw end goddelicker crachte.

16. Doch hebstu hem nu, Heer, verstooten t'eenegaer,
End dijnen Coninck weerdt vervolgt met toorne swaer.
'T verbont met dijnen knecht houdstu nu van onweerden
Du hebst oock sijne kroon omverr' gesmackt ter eerden [1])
End sijnen scherm geweert, sijn heyming heel ontloken,
End sijn blockhuysen al [2]) gevelt end afgebroken.

iiij. Pause.

17. Hy wort gerooft, gepluckt, van al die voorby gaen [3])
End moet tot schimp end spot der nagebueren staen.
Du hebst sijns vijants handt verheven boven maten,
End hebst het hert verheugt [4]) van alle die hem haten:
De spitse sijnes sweerts verplomt end omgevouwen,
End hebst hem in den strijt niet over eynd gehouwen.

18. Sijn suyverlick cieraet hebstu gantz afgestelt,
End sijnen coninckstoel ter eerden neergevelt.
Du hebst de frissche jeugt vercort haer jonge dagen
End hem schand ende smaet als een cleet omgeslagen
O Heer, hoe lang salst du dy verre van ons maken?
Sal dijnen toorn' altoos als vier end vlamme blaken?

19. Gedenck', Heer, wat ik ben, hoe kort mijn leven zij
Soud' dan de mensch om niet geschapen zijn van dy?
Wie isser die doch leeft, die niet moet eenmael sterven
Oft die des grafs verderf niet eens en moet beërven.
Waer is dijn goetheyt, Heer, geplogen hier te voren,
Aen David vast belooft end op dijn trouw besworen?

20. Gedencke doch des smaets van dijn dienstknechten, Heer.
Ick draeg in mijnen schoot 'svolcks laster end oneer, [5])

---

5) Gedencke doch des smaets dijn dienaren geschiet
Dies ick draeg inden schoot van veel volcx swaer verdriet.
Die dy seer vyandt sijn ....

[1576]

om veler lieden will' die schendich van dy clappen
En lasteren met smaet *Christum* end zyn voetstappen
doch God den heer moet zyn gelovet end' gepresen
nu end' in eewicheyt. Amen tsal also wesen.

Den CXVI

Looft alle volcken God den Heer
All' heydens geeft hem prys end' eer
want syn genad' is veel end' groot
Tot onswaert steedts in allen noot
En zyner waerheyt ongeschendt
Blyft duerend' eewich sonder endt.

Welk belang kan een vergelijking van dezen eersten vorm van Marnix' vertaling met zijn latere bewerking voor ons opleveren? Is dit belang werkelijk zoo groot? Want wij moeten niet uit het oog verliezen dat wij hier met een vertaalwerk te doen hebben, en dat al iets geleverd is, wanneer de overzetting in 't Nederlandsch, zooveel als 't doenlijk is, zin en woorden van 't oorspronkelijke in niet al te onhebbelijke verzen weergeeft. En wanneer een Marnixkenner als Van Toorenenbergen de »voortreffelijke, kernachtige reproductie van het oorspronkelijk taaleigen van menigen psalm" roemt, en daarbij steunt op de uitspraak van een man als Dr. Fruin, die zegt dat »de Psalmen van Marnix soms vloeyend zijn en zonder gebreken" [1]), dan is het niet van belang ontbloot na te gaan hoe Marnix tot die nauwkeurigheid in de vertaling en de vloeiendheid in de verzen gekomen is. Daartoe biedt die eerste bewerking ons een middel aan.

Met één keer is zoo iets niet steeds te bereiken en dit was bij Marnix het geval. Het was dan ook a priori te verwachten dat hij, met zijn immer grooter wordende kennis van 't He-

1) Zie bij V. Toorenenbergen I. Inleiding blz. LXIX.

[1617]

Van die dy vyandt zijn, end smadig van dy rallen,
En dijnes Christi stap met laster overvallen.
Doch God de Heere zij gelovet end gepresen,
Van nu in eewigheyt. Jae Amen 'tmoet so wesen.

Looft alle Heydens God den Heer,
Ghy volcken prijst hem, doet hem eer.
Want sijn genaed end gunste goet,
Streckt over ons in overvloet:
End sijne waerheyt vast gegront
Blijft eeuwig dueren t'alle stont.

---

breeuwsch ook een juister overzetting zou kunnen voortbrengen, meer overeenstemmend met het oorspronkelijke in zin en woorden.

Men vergelijke slechts Marnix' prozavertaling van de psalmen met de twee onderhavige teksten, en men zal opmerken dat veel veranderingen aan die oorzaak te wijten zijn [1]). Om slechts de voornaamste aan te duiden: in ps. 49, verzen 8, 14, 31, 38, 43; in ps. 51 de heele eerste strophe, verzen 17, 25, 39, 42, 50, 54, 69; in ps. 89, verzen 20, 32, 51 tot 54, 70, 101, 104, 108, 116; in ps. 117 't eerste vers. Men zal zien dat die plaatsen in de uitgave van 1617 woordelijker overeenstemmen met den prozatekst en bij gevolg met den zin van 't oorspronkelijke. Maar niet altijd is die verandering een verbetering geweest, en Marnix heeft wel eens de schoonheid van 't vers aan de nauwkeurigheid van de vertaling opgeofferd [2]).

---

1) Tot meerder zekerheid legge men er *Het Boek der Psalmen*, eveneens een vertaling naar 't Hebreeuwsch door S. I. Mulder, naast.

2) Dit laatste toch was zijn hoofddoel, waar wij in de voorrede van de uitgave van 1580 lezen: „Wij hebben alleen gesocht den text des Propheten ende den Sin des h. Geestes blootelyck ende slechtelijck uyt te leggen / dwelc wy verhopen alsoo naewe nae der waerheyt des Hebreïschen textes / ghedaen te hebben / datmen het onderscheyt van andere oversettingen wel lichtelijck sal konnen gewaer werden."

Zoo luiden b.v. verzen 31 en 32 van ps. 89 in 1576 aldus:

> Du hebst t'Suydt ende Noort geschapen zeer bequaem
> Hermon end Tabor hoog juychen in dynen naem.

en niemand zal ontkennen dat in 't laatste vers een waarlijk »juichende" kracht steekt, die later verzwakt is tot:

> End Tabor, Hermon oock, zijn blijd' in dijnen naem.

Twee redenen waren er voor die verandering: ten eerste de letterlijker overeenstemming met het Hebreeuwsch, dat in Marnix' vertaling aldus luidt: »Du hebst het Noorden ende het Zuyden geschapen: Tabor ende Hermon sijn vrolijck in dijnen name"; ten tweede moest de vorm hersteld worden, de verkeerde accentueering »juychén" vermeden.

In vers 72 van denzelfden psalm:

> noemen end' heffen hoog ov'r alle Coninckrycken

vinden wij de schilderende kracht, door 't woord »hoog" uitgedrukt, niet in 't overeenstemmende vers van 1617 terug, alhoewel die verandering hier juist niet het streven naar een letterlijker vertaling ten laste kan gelegd worden, maar even als in 't vorig geval het afwenden van de slechte beklemtoning.

En hiermede raken wij de tweede oorzaak der veranderingen aan, namelijk: het streven naar meer vloeiendheid in de verzen, waartoe gerekend moet worden: het vermijden van stopwoorden [1]), 't verwijderen van syncopen, apocopen en woord-

1) In de uitgave van 1580 had hij reeds toegepast wat hij eerst in de voorrede van die van 1591 onder woorden bracht: »..... Dat wy alomme daer het ons mogelijck is geweest de ghemeyne ende gebruyckelijcke wijse van spreken ghevolget hebben / behalven dat wy soo vele doenlijck is / alle geschuymde ende vreemde woirden uyt andere talen ontleent / hebben gemijdet / Mitsgaders oock alle stopwoirden diemen inden dichte om den rijm te vinden / dickwils plach te gebruycken, enz." Deze plaats is kenschetsend, want zij bewijst hoe zeer de taal in verval geraakt was. Marnix, als waardig volgeling van Luthers methode, die in zijn »Sendbrief vom Dolmetschen" aanraadde de taal te gebruiken die gesproken werd door de »Mutter im Hause und der gemeine Mann auf dem Markt, dem du auf das Maul sehen

verbindingen die stroefheid te weeg brachten, aan 't vers iets hards bijzetten, maar vooral het nalaten van de verkeerde beklemtoning van sommige lettergrepen, iets wat in de bewerking van 1576 vrij dikwijls voorkomt, en waarvan in 1617 hier en daar nog sporen te bemerken zijn.

Men vergelijke in de meegedeelde stukken van 1576 stopwoorden als in ps. 49: *wel* (v. 1), *vlietich* (v. 4), *eenich* (v. 10) door het ten minste iets zeggende *swaren* in 1617 vervangen, *al schoon vast* (v. 12), *vry* (v. 13); in ps. 51: boosheyt *vuyl* (v. 6); in ps. 89: *als dat* (v. 9), *vry* (v. 70). Van *gantz* en *gantz en gaer* dat vier maal voorkomt (ps. 49, v. 32; ps. 51, v. 5, 35 en 42) schijnt Marnix een afkeer gekregen te hebben; hij vervangt die uitdrukking of laat ze weg. Zag hij ze misschien voor een Germanisme aan? Ook vormen, die met het Nederlandsch taalgebruik niet overeenstemden liet hij ter zijde, zoo: *hemeln*, *dienern* (ps. 89, v. 13 en 50); syncopen en apocopen vermeed hij zooveel mogelijk, als *s'haer* (ps. 49, v. 25), *mynr'* (ps. 51 v. 1) *gnad'*, *vyndt*, *ov'r*, *g'nad*, *synr* (ps. 89, v. 3, 60, 72, 73 en 102). Zijn muzikaal gestemd oor liet hem gevoelen hoe hard zulke vormen klonken; om deze reden verzachtte hij ook woordverbindingen als *groot goet snorcken*, *des doots macht* (ps. 49, v. 14 en 43); *den hoorn onses loffs*, *g'nad end' goede gunst* (ps. 89, v. 45 en 73). Het in dichterlijke taal te gemeenzame *Jerusalem haer mueren* (ps. 51, v. 72) werd evenmin door

---

sollst", dus de volkstaal, bekent dat hij de eenvoudige, algemeen in zwang zijnde wijze van spreken aangewend, maar, kieskeuriger dan het volk, de bastaardwoorden die de taal ontsierden verwijderd heeft. Doch dit zuivere van zijn taal was ook één der redenen waarom de Provinciale Synode van Zuid-Holland in 1582 besloot het gebruik van Dathenus' psalmen te behouden: „Tegens 'tgene dat in Datheni psalmboecken nyet behagelick soude mogen zijn, zijn in des heeren Aldegondii psalmboecken veel elisiones ende vreemde oft onbekende woorden, den gemeynen man onverstandich." (Van T. t. a. p. III, 218). Zóó ver was het gekomen dat zuiver Nederlandsche woorden door den gewonen man niet verstaan werden, dank aan de verbastering die de taal ondergaan had. Het optreden van Coornhert en van de Kamer *In Liefd Bloeyende* kòn dan ook niet lang meer uitblijven!

Marnix behouden. Het minder passende: »So sal myn tongh' *ontspringen*" (ps. 51, v. 55) werd vervangen.

Uitdrukkingsvoller is ook: »So sal ick zijn *sneewit, end witter noch*" (ps. 51, v. 28) dan het: *eenich snee* van 1576.

Eveneens:

> Maer wisch doch uyt al mijne boose wercken
> *So wel van schult, als van verdiende straf.*

(ps. 51, v. 36) dan 't nietszeggende van 1576: »*dat sy voor dy niet en verschynen meer.*"

Schilderachtiger is: »End hem schand ende smaet *als een cleet omgeslagen*" (ps. 89, v. 108), meer overeenstemmende met het oorspronkelijke dat luidt: »du hebst hem met beschaemtheyt omgetogen", dan; »Oneer end schand' eylaes, hebstu hem laten dragen".

En hoeveel inniger zijn niet in 1617 zijn aanroepingen tot God uitgedrukt; er spreekt een sterker hartstocht, een dieper gegeloof, een warmer gevoel uit: »Genaed, o God, genade doe my, Heer" (ps. 51, v. 1) dan uit: »Ontferm dy mynr' o God in desen noot"; uit: »o God, mijn God, mijn heylant seer getrou" (ps. 51, v. 53) dan uit: »O God, ô God, ô mijn heylant getrow"; uit: »O Heer, almachtich God, o Heere der heerscharen" (ps. 89, v. 21) dan uit: »o heer almachtig God o God heer der heyrscharen."

En niet alleen zijn zulke verzen dieper, zij zijn ook breeder, voller wat klank en gang betreft.

***

Belangrijker nog voor onze letterkundige geschiedenis zijn deze teksten in een ander opzicht: namelijk wegens 't bewijs dat zij leveren van de lichtzinnigheid waarmede de rederijkers met het vers omsprongen, en van de moeite die zij hadden om de Fransche zoowel als de classieke versmaat in onze taal toe te passen. Met het accent, met den klemtoon van 't woord, kunstelden zij al evenzeer als met den dichtvorm, en de voorbeelden zijn talrijk om aan te toonen dat zij er niet tegen

opzagen in hun verzen woordaccent en versaccent te doen verschillen.

Marnix, die nochtans zooveel hooger stond dan de gewone rederijker, heeft zich in den beginne evenmin aan dit gebrek kunnen onttrekken; dit wordt ons duidelijk door een vergelijking van den tekst van 1617, of zoo men wil van dien van 1580, met de door ons medegedeelde versie. Mijns inziens lijdt het geen twijfel, of wij hebben hier met vijf- en zesvoetige iamben te doen; want onder de 260 verzen zal men er omstreeks 200 aantreffen die volkomen regelmatig, d. i. vijf- of zesvoetig iambisch zijn, en daarnaast een zestigtal die men als »vrij" zou kunnen beschouwen. Doch wanneer men de zaak van naderbij beziet, dan zal men moeten bekennen dat deze 60 verzen gewoon vijf- of zesvoetig iambisch worden, indien men zekeren lettergrepen in 't vers een verkeerden klemtoon oplegt. Men scandeere b.v., om 't eerste 't beste te nemen, vers 8 van psalm 49:

En op de luyt schoon spreeck worden doen hooren.

Aldus gemeten is 't een vrij vers; doch beklemtoont men den uitgang van »worden", dan krijgt men een vijfvoetig iambisch vers:

en op de luyt schoon spreeck worden doen hooren.

Men beproeve dit met al die zoogezegd »vrije" verzen, en men zal tot de slotsom komen dat, met verkeerde beklemtoning, die verzen volkomen in 't geheel passen en net zoo goed iamben zijn als de overige; doch welk geweld is de natuurlijkheid van 't woord aangedaan! Wie onzer zou durven scandeeren: *snorcken*, *lossen*, *vaste*, *werelt*, *wanneer*, *tegen*, *offer*, *geslacht*, *heylich*, *nemmermeer*, *volgens*, *hertlyck*, *leelick*, *en in zonden*, *gedaen*, *anders*, *voorby*, *suyver*, *vrom en oprecht*, *als een man*, *noch myn trow*, enz.? Zoo onmogelijk schijnt ons dit, dat wij ons afvragen of zoo iets werkelijk gebeurd is, en of wij hier niet

inderdaad met vrije verzen te doen hebben? Dat dit laatste niet het geval is, en dat er hier wel degelijk verkeerde beklemtoning is, valt niet moeilijk om aan te toonen.

Om te beginnen komt het reeds zonderling voor, dat men naast 200 goede iambische verzen er 60 vrije aantreft zonder dat daartoe eenige aesthetische reden bestaat: noch om een mooier rhytmus, noch om een welluidender klank of een inniger uitdrukking van 't weer te geven gevoel te verkrijgen. Dit laatste merkt men spoedig bij de lezing op; want op een paar uitzonderingen na, zijn die zoogenaamde vrije verzen van 1576 volstrekt niets beter dan de verbeterde van 1617, integendeel soms. In de uitgave van 1580 zijn bijna al die »vrije" verzen door goede iamben vervangen, en in 1617 eveneens. Ik denk wel dat niemand ontkennen zal of in deze laatste bewerking hebben wij wel degelijk aan Marnix 't plan toe te schrijven een geheel van iambische verzen te leveren, en men zal mij dan gelijk geven dat, waar hier en daar zoo een »vrij" vers voorkomt en waar dit een iambisch vers wordt, door 't geven van een verkeerde beklemtoning, men tot dit laatste middel zijn toevlucht moet nemen, om aldus de bedoeling die de schrijver gehad heeft weer te geven. Zoo treffen wij verkeerden klemtoon aan in psalm 49: *ĕel òft* (v. 4), *tŏelùystrĕn* (v. 9), *wĕllùst* (v. 50); in ps. 51: *hèrwăsch* (v. 5), *ĕnd ìn ĕrfsònd* (v. 21); in ps. 89: *dăt sỳn săet* (v. 89), *vòorbў̆ gàen* (v. 99), *ăls èen clĕet* (v. 108).

Vervolgens behoeven wij slechts een blik over de grenzen te werpen, bij de Duitschers, en wij zullen zien dat daar de »Meistersinger" juist hetzelfde deden als de rederijkers bij ons. Nopens de oorzaken van dit verschijnsel en nopens 't verschijnsel zelf, heeft Paul ons in zijn studie over de »Deutsche Metrik" voldoende ingelicht [1]), waarin hij ons zelfs tot de

1) Zie Paul's *Grundriss der german. Philologie* D. II, vooral blz. 915, 929, 934, 935, 938, 944, 947, 949.

Oudhoogduitsche periode terugvoert. Ook in 't Middelnederlandsch was de accentverplaatsing geen ongewoon iets [1]). En door den invloed van de rederijkers werd het er niet beter op, toen zij de Fransche en de classieke versmaat begonnen na te volgen: zij veroorloofden zich alles met den klemtoon; zij leiden den nadruk op de toonlooze uitgangen van werkwoorden en bijvoeglijke naamwoorden, op de toonlooze achter- en voorvoegsels, de verbindingsvocalen, de eenlettergrepige woorden, al drukten deze ook geen hoofddenkbeelden uit; den natuurlijken klemtoon van 't woord werd de hals omgewrongen, en men verkreeg aldus de meest wanstaltige en wanluidende woorden die geen Nederlandsch waren. De middeleeuwen zullen hier natuurlijk nagewerkt hebben en de invloed van hun volksletterkunde zich hebben doen gelden; de liederen, vooral de zoo algemeen gekende *Souterliedekens* kunnen den rederijkers tot voorbeeld gestrekt hebben. Dat hetzelfde wat in Duitsche liederen plaats vond [2]), ook in Nederlandsche aangetroffen werd, bewijst een plaats uit Florimond van Duyse's *Oude Nederlandsche Liederen; melodieën uit de Souterliedekens* [3]). Op blz. 13 zegt hij 't volgende:

»Ja, om der wille van het metrum kan men den klemtoon op toonlooze aanhangssyllaben laten vallen.

Zoo vinden wij:

> Comt vóort, comt vóort *sondér* verdrach
> Haer *móndekén*, haer óochskens claér.

Men denke niet, dat men die verzen anders en aldus te scandeeren hebbe:

> Comt vóort, comt vóort, sónder verdrách,
> Haer móndeken, haer óochskens claér.

Neen, de melodieën in de Sout. Ps. 123 en 26, zoowel als de

1) Zie Dr. W. L. van Helten, *Over Middelnederlandschen Versbouw*. Groningen 1884, o. a.: §§ 20, 23, 24, 25 enz.

2) Zie *Grundriss* II blz. 944.

3) Gent. Hoste 1889. Een uitgave van de *Vlaamsche Bibliophielen*.

rijmen van W. v. Z. v. N. [= Willem van Zuylen van Nyevelt], zoowel als de verschillige strophen van den oorspronkelijken tekst, bewijzen dat de eerste scansie de ware is." En op blz. 41: »Doch de componisten uit die dagen bekreunden zich om geen verband tusschen versbouw en muziek en stoorden er zich niet aan of de slag al of niet op eene beklemtoonde silbe viel."

Zooals wij hooger zeiden, had diezelfde verkeerde accentueering ook bij de Duitschers plaats, en daar de verstechniek der »Meistersinger" grondig bestudeerd is geworden [1]), zoo kunnen wij dààr de noodige uitspraken vinden om die kwestie ook voor onze taal op te lossen.

Borinski toont den schadelijken invloed aan dien het romaansche, maar vooral 't classieke vers op 't zoo eenvoudige en natuurlijke middeleeuwsche accentvers gehad hebben. En zegt hij, sprekende over de invoering van de iambische en trochaeïsche versmaat: »Man griff das fremde Gesetz ganz äusserlich auf, ohne die regelmässigen Hebungen aufzugeben *aber auch ohne sie mehr mit den Hochtönen der Reden Uebereinstimmung zu bringen* [2]), und so entstand jene der gewöhnlichen Aussprache ganz entgegengesetzte rhythmische Pronunciation, wie wir sie in Prosodien dieser »Technik" naïv und zweifelsohne ausgesprochen finden" [3]). Dat dit gebrek algemeen was, spreekt duidelijk uit de volgende woorden: »Ob sich feinere Geister, die sich dieser Form bedienten, eines Strebens nach gröszerer Angleichung an die reguläre Betonung *bewuszt* waren, musz, so offenbar dasselbe stellenweise hervortritt, bezweifelt werden." (In voetnota: »Namentlich in Hinsicht

1) Door Dr. Karl Borinski in zijn werk: *Die Poetik der Renaissance und die Anfänge der litterarischen Kritik in Deutschland* .... Berlin. Weidmannsche Buchhandlung 1886.

Door Richard Wagner werd het pedante streven van deze poppenkast-dichters prachtig gecaricaturiseerd in zijn „Meistersinger von Nürnberg"; zie 2e bedrijf, het tooneel van Beckmesser's serenade en 3e bedrijf, 2e tafereel.

2) Ik cursiveer.

3) Blz. 27.

auf die häufige Verletzung des grammatischen Accents durch die reguläre Versbetonung".) En men lette ook op hetgeen hij dan volgen laat: »Noch weniger die rohen Handwerker, welche aus dem gewerbfleiszigen Französisch-Flandern die Silbenzählung frühzeitig importirten" [1]). Zeer belangrijk zijn deze woorden als bewijs dat Vlaanderen, dus het Nederlandsch, het Duitsch tot voorbeeld gestrekt heeft; ook omdat zij ons aantoonen dat zelfs de verzen van meer ontwikkelden met dit gebrek behept waren. Bij velen was het misschien iets gewilds, alleen om de dichterlijke taal van de gewone spreektaal te doen verschillen. Want Conrad Gesner in zijn *Mithridates* zei heel duidelijk: »Admittenda et licentia quaedam foret praeter vulgarem loquendi usum, non minus sed amplius forte, quam Graecis et Latinis" [2]).

In de spraakkunst van den notaris Albert Oelinger, in 1573 verschenen, »[gilt] die Barbarei der Wortverrenkungen und Verstümmelungen als (nicht verbotene) licentia" [3]). Een »licentia" waarvan een veelvuldig gebruik, beter misbruik, gemaakt werd.

Wanneer wij lezen in de in 1578 verschenen spraakkunst van een zekeren Clajus dat hij het trochaeïsche vers als een verschoven iambisch opvatte, waarin »syllabae deprimendae elevantur et elevandae deprimuntur" [4]), dan lijdt het mijns insziens geen twijfel meer of het feit van het al of niet beklemtonen van lettergrepen die niet of wel den klemtoon moeten dragen is een uitgemaakte zaak. Des te meer wanneer wij dienzelfden Clajus den regel hooren uitspreken: »Syllabae enim quae communi pronunciatione non elevantur, sed raptim, tanquam schwa apud Ebraeos pronunciantur, in compositione versus nequaquam elevandae sunt; et contra syllabae accentum sustinentes nequaquam deprimendae sed elevandae sunt" [5]), dan kunnen wij niet meer twijfelen; zoo iets zou niet geschreven worden, indien het voorkomen van dergelijk misbruik geen

1) Blz. 27. 2) Blz. 31. 3) Blz. 36.
4) Blz. 41 5) Blz. 44.

feit was. Voorbeelden van soortgelijke verzen zullen de zaak nog duidelijker maken; ook verschillen de bij Borinski aangehaalde gescandeerde verzen volstrekt niet van dergelijke die bij Marnix te vinden zijn. Zoo treffen wij o. a. aan:

Dà nun die Nacht jètzt kommen bèreit (blz. 27.)

Syn nam werde geheiliget, geèret (blz. 32).

en bovenal een vers als dit, een type, volgens Borinski, van algemeen voorkomende:

Fordert mit Trutz kurtzen Bescheid (blz. 43).

Welk verschil bestaat er dan nog tusschen dit vers en een van Marnix als 't volgende uit zijn psalmvertaling:

doch niemant zal lossen des anders leven;

of:

Leelick mismaect en in zonden geboren?

En zou men na al 't bovenstaande dan nog willen beweren dat wij hier met »vrije", niet met slecht beklemtoonde verzen te doen hebben?

Is eenmaal die stelling aangenomen, dan krijgen veel zoogenaamde vrije verzen die wij in onze groote zeventiendeeeuwsche dichters aantreffen een heel andere beteekenis, alhoewel men met evenveel vrucht deze verzen als uitgangspunt had kunnen nemen om de theorie te bewijzen. Een vergelijkende tekstcritiek is daartoe voldoende, en men zal tot de slotsom komen dat veel verzen, die men tot nog toe als vrije aangezien heeft, niets anders dan verkeerd beklemtoonde zijn.

Wij nemen als voorbeeld Hoofts *Granida*, uitgegeven door I. H. Van den Bosch in de Zwolsche Herdrukken. De overgedrukte tekst (B) is de uitgave van 1615, zeer veel overeenkomend met tekst A van 1605, en grootelijks verschillend van tekst C, van 1636.

Hooft was geen warm voorstander van iamben en trochaeën, en vrije verzen behooren in zijn werken niet tot de zeldzaamheden,

In zijn gedachtenwisseling met Huygens »roerende de maet van de Nederlandsche dichten" (1623), verzette hij zich tegen die al te groote regelmatigheid in de verzen en breekt hij een lans ten voordeele der vrijheid in den gebonden stijl. Want zegt hij: »Mijns weetens heeft niemant by ons den reghel gemaect van suivere jamben te gebruycken ende indien verscheiden dichters alsoo gedaen hebben, dat en kan anderen geene wet syn, oft hun en staet vry andere formen van vaersen te maecken" [1]).

En hij was zich genoegzaam bewust hoe eentonig de alexandrijnen worden waarin regelmatig de caesuur in acht genomen is, want hij bekent: »In mijnen zin worden meest alle vaersen lanc met nauw waarnemen van den middelstuit [nl. caesuur] in de wtspraeck" [2]). Doch terecht voegt Jonckbloet er bij: »Hooft zelf heeft zijne theorie ter nauwernood in toepassing gebracht: hij zwichtte voor 't gebruik. Zijne Alexandrijnen zijn steeds regelmatig gebouwd."

Dat dit inderdaad zóó is, bewijst de C-tekst van 1636 ten overvloede. Indien Hooft 't had kunnen doen, had hij toch zeker dàn wel de theorie, door hem in 1623 uitgesproken, in toepassing moeten brengen. En wij zien juist het tegenovergestelde: de caesuur is over 't algemeen in acht genomen en de meeste veranderingen aan den tekst toegebracht, maken van zoogenaamde vrije verzen goede iambische. Reeds wekt het bedenken op, wanneer wij te midden van een reeks goede iamben zoo plotseling een »vrij" vers tegenkomen, dat een regelmatig iambisch vers zou zijn met een verkeerde beklemtoning. Voorbeelden kan men op bijna elke bladzijde aantreffen. Maar bedenkelijker wordt het nog, wanneer wij zien dat de waàrlijk vrije verzen alles behalve uitzonderingen zijn, b. v. 11, 39 en volg., 85, 140, 964 en volg. enz. enz, en men te midden van alexandrijnen ook zevenvoetige iamben ziet sluipen,

1) Jonckbloet. *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde.* 4e druk. III, blz. 345.
2) Ibidem blz. 346.

als verzen 1654, 1655. Wij vragen ons dan af, waarom Hooft wel de eene en niet de andere vrije verzen behouden heeft. Niet omdat hij met die veranderingen verbetering wilde verkrijgen; integendeel! Want meer dan één quasi vrij vers van 1615 is beter dan het goede iambische van 1636. Voorbeelden? Verzen 489, 1204, 1221, 1307, of 1502, 1548, 1560, 1703, enz. Daarbij is het opmerkelijk dat bijna al de veranderingen in C zijn aangebracht aan die verzen, welke met een verkeerden klemtoon goed zouden zijn.

Vrije verzen dus naast regelmatige in een en hetzelfde stuk van een man die warm partijganger van 't vrije vers is; en daarenboven verzen die in orde te brengen zijn door 't geweld aandoen van den natuurlijken klemtoon van 't woord; de gevolgtrekking laat voor mij geen twijfel over: wij hebben hier werkelijk met iambische verzen te doen, waarin versaccent en woordaccent niet met elkaar overeenstemmen. In 1619 nog door Hooft als een dichterlijke vrijheid aangezien, in 1636 reeds bijna algemeen door hem verworpen. Het feit dat wij echter dàn nog, evenals bij Marnix in 1617, sommige verkeerde verzen tegenkomen, als o. a. 359, 521, 554, 567, 1342, 1354, 1357, enz. bewijst niets tegen onze theorie. In de eerste plaats kan onze hedendaagsche uitspraak niet altijd als basis gelden voor die der 16e en 17e eeuw; vervolgens was die verkeerde beklemtoning, zooals wij hooger gezien hebben, een »licentia", waarvan Hooft en Marnix enkele, zeldzame keeren gebruik kunnen gemaakt hebben, waar het hun moeilijk viel hun verzen te veranderen of zonder die »licentia" verzen te schrijven die hun voldeden.

Na al 't beweerde schijnt het volgens mij duidelijk bewezen dat wij wel degelijk die verkeerde beklemtoning als een dichterlijke vrijheid aan te zien hebben, waarvan men zich in de 16e en 17e eeuw maar al te dikwijls bediende. Daardoor komen wij er dan ook toe veel verzen uit die eeuwen heel anders te beoordeelen dan het tot nog toe gebeurd is; een heel ander inzicht krijgen wij in de verstechniek der latere rederijkers en

der groote zeventiende-eeuwsche dichters; veel verzen, steeds als vrije beschouwd, kunnen dus onder dit hoofd niet meer gerangschikt worden.

Het verwondert mij dat men op dit feit, dat toch alles behalve van belang ontbloot is, tot nog toe geen grooteren nadruk gelegd heeft. Laat mijn geheugen mij niet in de steek, dan is onder onze hedendaagsche literatuur-historici Dr. G. Kalff de eenige die in een paar woorden dit feit veronderstelde, zonder er echter meer belang aan te hechten of het als een algemeen voorkomend verschijnsel aan te zien, namelijk in zijn *Vondeliana*, in het artikel *Vondels Zelfcritiek* [1]). Op blz. 108 zegt hij: »Blijkbaar was Vondel in lateren tijd van oordeel, dat hij in zijne verzen den gewonen klemtoon der woorden zooveel mogelijk moest eerbiedigen; een groot aantal wijzigingen moet dienen tot het herstellen van plaatsen waar de maat den lezer schijnt te dwingen den klemtoon van het woord geweld aan te doen."

En dat men zoo iets nog bij Vondel aantreft, is kenschetsend genoeg, waar er reeds zooveel jaren over heen gegaan waren, sedert het iambisch vers in zwang gekomen was. Minder verwondering baart het ons wanneer wij zien dat Marnix in zijn eerste verzen, ook in 't Wilhelmus van Nassouwe, aan dit gebrek onderhevig was; het pleit echter voor zijn talent, voor zijn smaak, fijner dan bij eenigen rederijker uit die jaren, dat hij weldra 't onnatuurlijke, 't weinig eenvoudige en 't alles behalve muzikale van die dichterlijke vrijheid inzag, en het is een vreugdewekkend verschijnsel dat hij zijn verzen spoedig van die barbaarschheden ontdeed. Al is Marnix er ver van af een dichter van eerste gehalte te zijn, toch staat hij oneindig boven zijn dichters-tijdgenooten, en is hij een der eersten bij wie 't bewustzijn tot een verbetering van de dichterlijke uitdrukking wakker wordt. Dit bewijst niet alleen zijn streven om de

1) In het *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde.* Nieuwe Reeks. 7e deel. 1896.

taal van vreemde woorden te zuiveren, doch ook de hooger aangehaalde plaats (blz. 134), waar hij tegen de stopwoorden te keer gaat, bij de rederijkers zoo algemeen in gebruik, en het feit dat hij spoedig 't besef kreeg van de wanluidendheid te weeg gebracht door die verkeerde beklemtoning, die toch volstrekt met den aard van onze taal onvereenigbaar was.

Juist daarom hebben die weergevonden gedichten, in mijn oog, zulk groot belang. Want Marnix' doel was niet eerst en vooral mooiere verzen te maken, wel, zooals wij gezien hebben, een nauwkeuriger vertaling te geven en natuurlijker verzen te leveren. En toch, met zijn dichterlijken aanleg, met zijn bevattelijkheid voor de hooge poëzie van 't oorspronkelijke, staan zelfs verzen als die van 1576, met al hun gebreken, ver boven al dat knoei- en broddelwerk waarmede de rederijkers onze letterkunde bedorven hadden, ver boven al de verzen die in zijn tijd geschreven en toen zoo hoog geschat werden.

Antwerpen, Januari 1898. Dr. MARTEN RUDELSHEIM.

VERBETERINGEN.

Lees blz. 106, *vers* 11: schencken; *blz.* 107, *vers* 2: schenckt.

ANJER EN *ANJELIER*.

Over deze woorden is nooit een artikel geschreven van eenig belang vóór 1891, toen prof. De Vries ze moest behandelen in het Nederlandsch Woordenboek. Met het afdrukken kon hij niet al te lang wachten, en hij moest het etymologisch onderzoek staken voordat hij een resultaat had verkregen. Het eenige wat hij meende te kunnen zeggen was, dat beide woorden vermoedelijk aan het Fransch waren ontleend, maar dat elk van beide op zich zelf zich evenmin liet verklaren als hunne onderlinge verhouding. Sinds 1891 heb ik mij meermalen met die woorden beziggehouden, en thans acht ik het mogelijk dat ik de waarheid heb gevonden; al is mijne verklaring niet volledig, ik geloof toch, dat de allervoornaamste moeilijkheden er door worden opgelost.

Men kan er niet aan twijfelen, of *anjer* en *anjelier* zijn Romaansche woorden, die misschien eerst na de middeleeuwen in onze taal zijn opgenomen; en bovendien, het zijn blijkbaar twee nauw verwante vormen van hetzelfde woord, zij moeten elkaar ophelderen, eene gissing omtrent het eene moet tevens eene verklaring geven van het andere. Dit is door De Vries als van zelf sprekend ondersteld, en het omgekeerde zou inderdaad zeer verwonderlijk zijn. Want *anjer* en *anjelier* zijn ongeveer tegelijkertijd in gebruik gekomen, zij gelijken zeer op elkaar in vorm, het zijn namen voor dezelfde bloem; men kan moeilijk aannemen, dat die twee woorden langs geheel verschillende wegen in het Nederlandsch zouden zijn doorgedrongen, en toevalligerwijze in vorm en in beteekenis zoozeer op elkaar konden gelijken. Maar daarom is het nog niet duidelijk in welke betrekking zij tot elkander staan. Het eene kan geen meervoud zijn van het andere, noch een daarvan gevormd bijvoeglijk naamwoord, noch eenige andere afleiding waarvan het formeele karakter aanstonds blijkt.

Raadpleegt men de aanhalingen in het Woordenboek en

ook nog andere werken, dan ziet men dat de vorm *anjelier* niet veel ouder is dan het laatst der vorige eeuw, en dat men van de 16de eeuw tot het einde der 18de in plaats daarvan vindt *angelier.* Nu ontstaat in het Nederlandsch *oranje* uit fr. *orange,* en evenzoo *franje* uit fr. *frange.* Daarom meende De Vries, dat ook in *anjelier* de *j* zou ontstaan zijn uit eene *ž*; hij meende tevens, dat die *ž* tot in de 18de eeuw werd voorgesteld door de *g* van *angelier.* Dit laatste is echter, naar het mij voorkomt, minder waarschijnlijk. Indien — zooals hij aanneemt — omstreeks het begin der 16de eeuw een Fransche vorm bij ons werd ingevoerd, die aanvankelijk werd uitgesproken *anželier,* dan zou deze niet twee eeuwen lang die *ž* hebben behouden, reeds veel vroeger had daaruit in de volkstaal eene *j* moeten ontstaan zijn. De spelling *anjelier* vindt men echter in de 17de eeuw nooit, wel echter vindt men in het begin van die periode den vorm *angulier* (zie het woordenboek), en die *u* zou m. i. onmogelijk zijn, indien de voorafgaande medeklinker eene *ž* was geweest; eene Hollandsche *g* is vóór die *u* veel waarschijnlijker. Al wil men ook gelooven, dat de *j* van *anjelier* uit eene *ž* is ontstaan, die *ž* behoeft daarom nog niet de oorspronkelijke klank te zijn geweest. Prof. Vercoullie te Gent berichtte mij, dat in België het woord *anjelier* weinig in gebruik is, men heeft daar andere namen, maar dat zij, die het gebruiken, *anželier* zeggen. Dit bewijst echter alleen dat men er in België onwillekeurig een Fransch woord in ziet, geenszins dat die uitspraak inderdaad aan het Fransch is ontleend, want — gelijk nog zal blijken — in het Fransch was het woord *anjelier* onbekend. De Belgen hebben het bij hen zeldzame woord zeker van de Hollanders, reeds Kiliaan vermeldt het uitdrukkelijk als een Hollandschen naam, en wellicht door invloed van de Belgische uitspraak hebben ook Nederlandsche bloemisten in het laatst der vorige eeuw gemeend, dat men niet als vanouds *angelier* moest zeggen, maar dat de zuivere en meer beschaafde uitspraak was *anželier*, en misschien dat die dan daarna in de volkstaal tot *anjelier* is geworden.

Wat nu den vorm *anjer* betreft, in plaats daarvan heeft de oudere taal altijd *angier*, en hier is eene oudere uitspraak met *ž* nog onwaarschijnlijker dan bij *anjelier*. Want men zal nooit zien, dat eene Fransche *ž* overgaat in eene Nederlandsche *j*, wanneer die *ž* staat aan het begin van eene lettergreep met het hoofdaccent; en dat men oudtijds heeft gezegd *angíer*, met den klemtoon op de tweede syllabe, blijkt ten duidelijkste uit de in het Woordenboek aangehaalde plaatsen van dichters uit de 17de en 18de eeuw (*angieren* rijmt b.v. op *vercieren*). Men vindt *oránje* uit fr. *oránge*, en evenzoo *jenéver* uit fr. *genièvre*, maar nooit zal uit fr. *bonjóur* in de Nederlandsche volkstaal een woord met eene Nederlandsche *j* ontstaan, integendeel, wij hooren dagelijks in die begroeting een klank die meer op eene *z* dan op eene *j* gelijkt. Indien men in de 16de eeuw in de volkstaal had overgenomen een vorm *anžier*, dan zou men nu en dan een Nederlandschen vorm *anzier* of *ansier* aantreffen; doch hiervan is geen spoor, men vindt alleen *angier*, en daarbij ook de verkleinwoorden *angiertje* en *angierken*, die zich het best laten begrijpen wanneer in *angier* slechts Nederlandsche klanken werden gehoord. Door welke oorzaken nu voor het oudere *angier* de later gewone vorm *anjer* in de plaats is gekomen, dit is voor het etymologisch onderzoek van minder belang. Blijkbaar is het volk den naam op eene meer inheemsche manier gaan uitspreken door den klemtoon gaandeweg van de tweede lettergreep over te brengen op de eerste. De *ie* moest in eene lettergreep met ondergeschikten klemtoon haar vollen klank verliezen, en de vorm *anjer* (uit **anjier*), die volgens de bewijsplaatsen *niet* ouder is dan de vorm *anjelier*, zal zijne *j* waarschijnlijk aan het voorbeeld van *anjelier* naast *angelier* hebben te danken; was de vorm *anjer* inderdaad reeds veel ouder, dan zou men ook in het andere woord reeds veel vroeger een vorm met *j* mogen verwachten; dat die beide namen op elkanders vorm eenigen invloed hebben gehad spreekt van zelf. Hoe dit zij, ik meen het voor waarschijnlijk te mogen houden, dat de vormen der 16de eeuw,

angiere en *angeliere*, met eene gewone Nederlandsche *g* werden uitgesproken, in afwachting daarvan dat het verder onderzoek die gissing zal bevestigen.

Zooals men weet, was de *anjelier* in de Grieksch-Romeinsche oudheid onbekend, eerst tegen het einde der middeleeuwen is zij opgemerkt in Italië, en vandaar uit is zij naar andere landen overgebracht, door de bloemisten gaandeweg in allerlei variëteiten vermenigvuldigd. De meest voorkomende naam dien men er aan heeft gegeven, is ontleend aan haar geur, eenigszins gelijkende op die van kruidnagelen. Vandaar bij ons *nagelbloem*, in het Hoogduitsch *nelke* (ontstaan uit *negelkîn*), in het Spaansch *clavel*, in het Italiaansch *garofano*, waarvan de grondvorm is *caryophyllus* of *caryophyllum*, gr. *καρυόφυλλον*, in de oudheid de naam van eene aromatische plant, hetzij de kruidnagel of eene andere. In het Fransch is daaruit ontstaan *girofle*, en dit is reeds in de middeleeuwen bij ons overgenomen in den vorm *geroffel* of *genoffel*. Dit laatste, *genoffel* of *ginoffel*, is na de middeleeuwen ook een zeer gewone naam voor de anjelier geworden, vooral in Zuid-Nederland. Een andere naam is ontleend aan de gekleurde teekening der bloembladen, waarop men kringetjes waarneemt die door de botanisten *ocellus* werden genoemd: vandaar in het Fransch de naam *oeillet*, ook wel *oeillet girofle*. Voor het oogenblik wil ik niet spreken van andere namen, en alleen zeggen dat de naam *angelier* bij Dodonaeus nog niet voorkomt; hij vermeldt alleen: »De Ginoffelen worden in sommige plaetsen van Nederlant *Angieren* ghenoemt". Bij Kiliaan, in zijn derden druk, die wat jonger is dan het werk van Dodonaeus, staan *angiere* en *angeliere* samen opgegeven als Hollandsche, dus Noordnederlandsche termen voor het in Brabant gewone *ghenoffel*. Vermoedelijk zijn derhalve *angier* en *angelier* in den loop der 16de eeuw in Holland in gebruik gekomen, en in België zijn die woorden min of meer vreemd gebleven.

Reeds eenige jaren geleden heb ik op raad van den heer Gaston Paris het advies gevraagd van den heer Eugène Rol-

land te Parijs, die bezig is met het schrijven van eene *Flore populaire*, en die vooral van de Romaansche plantennamen veel studie heeft gemaakt. Deze berichtte mij, dat hem uit geene enkele streek een naam voor de *anjelier* bekend was, die op een der beide Hollandsche vormen genoegzaam geleek. Toch bestond er eene verklaring die deze vormen uit het Fransch trachtte af te leiden, en die men kan vinden in het etymologisch woordenboek van prof. Vercoullie; deze zegt: »*Anjer*, *anjier*, .., zoo genoemd naar René d'Anjou". Op mijne vraag om nadere inlichting had de schrijver de goedheid mij een paar werken te noemen uit den tegenwoordigen tijd, waarin hij iets dergelijks had gevonden, maar deze konden moeilijk als gezaghebbend worden beschouwd. Reeds van Lennep had jaren geleden ongeveer hetzelfde beweerd, maar zonder eenig bewijs, en daarom heeft De Vries in zijn artikel van die gissing wel gewag gemaakt, doch hij kon er niet de minste waarde aan hechten. Ik meende dat het noodig was zoo goed mogelijk te onderzoeken, of er voor die etymologie eenige grond kon bestaan, en ik heb daarom het beste werk geraadpleegd dat in onzen tijd over René d'Anjou is geschreven, het is dat van Lecoy de la Marche, in twee deelen, verschenen in 1875 [1]).

Het is algemeen bekend dat deze vorst, die in de 15de eeuw geregeerd heeft in Anjou, in Provence, en die ook koning van Napels is geweest, in de politiek zeer ongelukkig was, maar zich beroemd maakte door zijne liefde voor kunst en beschaving, en door zorg voor zijne onderdanen. Het staat vast, dat hij voor verschillende takken van industrie in zijn hertogdom Anjou veel heeft gedaan, o. a. voor den wijnbouw, de lakenweverij, de ontginning der leigroeven, nog thans in die streken een voornaam bedrijf. Ook de tuinbouw ging hem zeer ter harte, en Lecoy de la Marche vermeldt daaromtrent

1) *Le Roi René, sa vie, son administration, ses travaux artistiques et littéraires, d'après les documents inédits des archives de France et d'Italie.* — Ik heb dit werk mogen leenen uit de particuliere bibliotheek van den Heer Dr. Byvanck.

het volgende getuigenis van Bourdigné, den geschiedschrijver van Anjou die in de 16de eeuw leefde: »Bourdigné parle du goût personnel de son héros pour »planter et enter arbres, édiffier tonnelles, pavillons, vergiers etc." Il désigne, parmi les espèces qu'il naturalisa en Anjou, et qui se répandirent de là dans la partie septentrionale du royaume, les oeillets de Provence, les roses dites de Provins, les raisins muscats. René paraît s'être également occupé d'encourager dans ses domaines la plantation des mûriers. Toutefois les textes officiels ne fournissent sur ces points particuliers aucune indication précise. En revanche ils nous le montrent plein de sollicitude pour la conservation et la prospérité de ses forêts qui l'intéressaient au point de vue agricole et financier comme au point de vue de la chasse" [1]). Bourdigné verhaalt omtrent de anjelieren in Anjou derhalve, dat zij daarheen door René uit Provence zijn overgebracht. Nu zegt Lecoy de la Marche wel dat deze schrijver niet altijd te vertrouwen is, hij noemt hem »l'apologiste déclaré" van René en de andere hertogen [2]), en het bericht omtrent de anjelieren wordt niet bevestigd door officieele stukken; maar heeft men daarom het recht dit getuigenis bepaald voor onwaar te houden? Mij dunkt neen. Juist in den tijd toen René leefde, kwamen in Noord-Italië de anjelieren in de mode, hij hield veel van zeldzaamheden, ook van zeldzame gewassen; waarom zou hij niet uit Provence eenige exemplaren van die nieuwe bloem in zijne tuinen hebben doen aanplanten? En waarom zou de anjelier op die wijze niet verder in het noorden van Frankrijk bekend zijn geworden? Ik kan daarin niets ongeloofelijks vinden. De hoofdstad van Anjou is Angers, en zooals ik bij E. Reclus vind opgegeven, wordt die stad »la ville des fleurs" genoemd vanwege het groote aantal bloemisterijen in haren omtrek. Ook de handel in vruchten, als peren en aardbeien, is er zeer groot, en toevallig vond ik

1) a. w. I, 485.
2) a. w. I, blz. 12 der Voorrede.

het bewijs dat de peren van Angers reeds in de 15de eeuw beroemd waren in het zuiden van Spanje. In een werk over Spaansche plantennamen van Colmeiro (Madrid 1871) [1]) staan allerlei aanhalingen uit een geschrift van Juan de Aviñon, getiteld *Sevillana Medicina*, het is opgesteld in 1419, zooals mij werd meegedeeld door den heer R. M. Pidal te Madrid. Hierin worden o. a. ook vermeld *peras de Anger* (bij Colmeiro blz. 234), en voor alle zekerheid heb ik den heer Pidal gevraagd of dit *Anger* wellicht een Andaluzische vorm kon zijn voor den naam van Algiers, die anders in het Spaansch luidt *Argel*. Ik ontving ten antwoord dat *Anger* hier moeilijk iets anders kan wezen dan *Angers*, en die opvatting past volkomen bij de vermaardheid der vruchten uit het land van Anjou. Die vermaardheid bestond dus reeds in de 15de eeuw, en wellicht waren de bloemen uit de tuinen van René niet minder bekend.

Maar dat van daar uit de anjelier zich over Noord-Frankrijk zou hebben verspreid, is niet te bewijzen. Volgens den heer Rolland is er in geheel Frankrijk slechts één dialectische naam voor *oeillet* te vinden die misschien met Anjou in verband zou kunnen staan. In de omstreken van Calais nl. wordt de *oeillet* genoemd *anvin*, en wie weet of dit niet kan verminkt zijn uit *angevin*, het bij *Anjou* behoorende bijvoeglijke naamwoord. Maar dit is natuurlijk zeer onzeker, en daarom moet men erkennen, dat er in de Fransche benamingen der anjelier geen steun is te vinden voor eene afleiding van het Hollandsche *angier* uit den naam *Angers*. Indien echter deze afleiding toch de ware mocht zijn, zou zij in elk geval eenige toelichting vereischen. De hoofdstad van Anjou heet op dit oogenblik *Angers* (d. i. *Angé*) [2]), en ik weet niet met zekerheid te zeggen, hoeveel de tegenwoordige uitspraak verschilt van die der 15de eeuw. Volgens Meyer-Lübke [3]) zijn *Angers* en *Poitiers* ontstaan uit de Latijnsche ablatieven *Andegavis* en *Pictavis*, naast *Anjou*

1) *Diccionario de los diversos nombres vulgares de muchas plantas.*
2) Zie b.v. Passy, *Abrégé de prononciation française* (a°. 1897), blz. 28.
3) *Gramm. d. langues romanes* II, blz 13.

en *Poitou*, ontstaan uit de ablatieven *Andegavo* en *Pictavo*. Volgens andere Romanisten daarentegen is het onwaarschijnlijk, dat in het volkslatijn van Gallië dergelijke ablatieven nog zouden bestaan hebben [1]); een hunner zegt alleen, dat men voor *Angers* en *Poitiers* eene »Sonderentwickelung" van *Andegavus* en *Pictavus* moet aannemen [2]). Zooveel is echter zeker, dat de naam *Angers* (in de 15de eeuw *Angiers* gespeld) ook vier eeuwen geleden werd uitgesproken met een palatalen klank, en zooals ik hierboven heb opgemerkt, had deze in het Hollandsch palataal moeten blijven of een sisklank worden, maar eene Hollandsche *g* had er nooit uit kunnen ontstaan. Doch men zou kunnen onderstellen, dat *angier* ontleend was niet aan de gesproken, maar aan de geschreven taal. Namen van vreemde plaatsen worden in andere landen vaak zóó uitgesproken alsof het inheemsche woorden waren: wij zeggen *Reims*, zonder er aan te denken of zonder te weten wat de Franschen zeggen. In de 15de en 16de eeuw, en ook reeds veel vroeger, schreef men *Angiers*. Dien vorm vindt men b.v. *Sp. H.* IV[1], 47, 9 [3]), rijmende op: »Wat es dattu *visiers*?" En IV[1], 41, 105:

> Daer naer voeren si tAngiers
> Men en vant int lant so fiers,
> Hen ontsach niet hare gewelt.

Of men de *g* gutturaal dan wel palataal heeft uitgesproken kan hieruit niet blijken, maar de mogelijkheid bestaat in elk geval, dat men hier te lande in de 16de eeuw »genoffelen van Angiers" zou hebben gekend, en dat *angiers* op zich zelf daarna voor de bloem in gebruik was gekomen, opgevat als meervoud, waaruit men later een enkelvoud *angier* had afgeleid. Maar afgezien van alle andere bezwaren is er één bezwaar, waarvan ook De Vries reeds gesproken heeft, en waarom deze gissing

1) Zie Körting, *Der Formenbau des französischen Nomens* (a°. 1898), blz. 235.
2) a. w. blz. 320.
3) Bij Vincentius (XXV, 38) is sprake van *sanctum Maurilionem, andegavensis urbis olim episcopum*.

niet juist kan zijn: de vorm *angeliere* is daarbij niet te verklaren. Het bij *Angers* en *Anjou* behoorende adjectief is *angevin*, maar van een op *angeliere* gelijkenden vorm is niets te bespeuren; en zulk een vorm moest men zonder moeite kunnen vinden, indien men met deze verklaring van *angier* op den goeden weg was.

Verwerpt men deze gissing, en raadpleegt men verder de botanische werken uit de 16de en 17de eeuw, dan vindt men in het beroemde werk van Caspar Bauhin, *Pinax theatri botanici* (Basiliae a°. 1623), deze vermelding: »*Angiers*, Indiae flores holosericum tactu referentes, inodori, aspectu amabiles". De schrijver verklaart dit ontleend te hebben aan het werk van Joseph de Acosta over West-Indië. Zou *angiers* dan een Westindisch en derhalve misschien een Spaansch woord zijn? De aangehaalde woorden zijn vertaald uit cap. 27 van het 4e boek, en daar leest men: »*claveles* de Indias", waarvan gezegd wordt: »parecen un terciopelo morado...; estas non tienen olor que sea de precio, sino la vista", volkomen hetzelfde dus als wat gezegd wordt door Bauhin. Maar in den Spaanschen tekst staat niet *angiers*; vanwaar heeft Bauhin het dan? Er bestaat eene Nederlandsche vertaling van Acosta door J. Huyghen van Linschoten, die door Bauhin ook genoemd wordt onder de door hem gebruikte auteurs, en hier worden de *claveles de Indias* genoemd *angiers van Indien*. De bloem waarvan hier sprake is, is de zoogenaamde *caryophyllus Hispanicus* of *Indicus*, ook wel *flos Africanus*, *flos Tunetanus* enz., in het Italiaansch *garofano indiano*, in het Fransch *oeillet de Turquie*, bij Dodonaeus *Tunisbloeme*. Dit is eigenlijk eene geheel andere dan onze anjelier, maar die nu eenmaal wegens zekere overeenkomst vaak als eene soort van anjelier werd beschouwd. De vertaling van *claveles de Indias* met *angiers van Indien* heeft dus niets bijzonders, maar wel blijkt uit Bauhin, die een zeer geleerd botanist was, dat het woord *angier* in andere talen dan de onze zoogoed als niet voorkwam, want hij heeft blijkbaar gemeend dat *angier* de inheemsche naam was van eene bloem in West-

Indië, terwijl er alleen de gewone naam der anjelier mede bedoeld werd.

Dat intusschen een der oudste namen van de anjelier ontleend werd aan die overzeesche bloem, is dunkt mij geenszins onmogelijk. Reeds lang voor de anjelier bekend werd, bestond er een uitgebreid handelsverkeer tusschen de Italiaansche havens en de noordkust van Afrika, en de zoogenaamde *flos Tunetanus* kan in Italië zijn overgebracht voor men nog de Italiaansche anjelier had opgemerkt. Een van de oudste berichten over deze vindt men bij Jacobus de Manliis uit Alessandria in Noord-Italië; volgens Sprengel, *Geschichte der Botanik* (I, 246) leefde hij omstreeks 1460—1470. In het bijvoegsel op het *Herbarium* van Otto Brunfels (a⁰. 1536) worden deze woorden van Jacobus de Manliis aangehaald: »Sunt quidam flores in aliquibus partibus Italiae, qui Garyophylli vocantur: eo quod odorem garyophyllorum quae in officinis habentur, spirent. Quorum alii sunt coloris albi, alii vero rubei: et isti apud Lombardos reperiuntur, in magna quantitate, et maxime apud nobiles viros. De nomine suo apud autores non reperi. Sed vidi depictum in libro qui dicitur Manfredus de monte imperiali, et ipse vocat Tunici" [1]). Dit woord *Tunici* schijnt hier niet een Latijnsch meervoud op *-i* te zijn, want het blijft onverbogen, en het heeft groote gelijkenis met *Tunizi*, den Italiaanschen naam voor Tunis, die ook reeds vroeger, in de 14de eeuw b.v., gewoon was [2]). Zijn die twee woorden inderdaad identiek, dan is de naam der Tunisbloeme, zooals Dodonaeus ze noemt, d. i. de Africaansche anjelier, een der oudste namen van de Italiaansche geweest.

Dat men al spoedig in plaats van *tunici herba* [3]) heeft gezegd *tunica herba*, is niet te verwonderen. Zoo komt er in hetzelfde aanhangsel op het *Herbarium* van Brunfels een

1) blz. 167.

2) Zie b.v. *La pratica della mercatura* van F. B. Pegolotti, blz. 112, 120 enz.

3) Zie b.v. *Medicinae Herbariae Libri duo* van Joannes Agricola (Basel a⁰. 1539); blz. 232.

brief voor van een botanicus die zijn advies geeft omtrent de plantensoort waaronder de »grassznegelin" (dat zijn de anjelieren) moeten worden gerangschikt; hij zegt: »Ego certe inter *Tunicae herbae* florem connumerandum censerem, vel potius in Violarum altilium genus collocandum putarem" [1]). Ook hij verklaart de anjelieren derhalve voor eene soort van *tunici herba*, maar zegt dat men ze ook tot de violieren zou kunnen brengen. Inderdaad komen verschillende violieren daarin met de anjelieren overeen dat ook zij een kruidnagelgeur hebben, vandaar hun Fransche naam *giroflée*, en de Latijnsche naam *caryophyllata*. In Nederlandsche dialecten vindt men *genoffel*, eigenlijk de *anjelier*, ook gebruikt voor *violier* (zie b.v. voor het Westvlaamsch De Bo op *Groffelier*). Er zijn nog andere planten die ook *caryophyllata* genoemd worden (zie b.v. het reeds genoemde *Herbarium* van 1539, blz. 133), en ik vermeld al deze bijzonderheden met opzet daarom, omdat onder al die verschillende namen een naam zou kunnen verborgen zijn die bij ons misschien den naam *anjelier* had kunnen opleveren. Ik heb alles zoo zorgvuldig mogelijk nagegaan, maar er geen gevonden, en het is dus waarschijnlijk, dat *anjelier* niet aanvankelijk de naam van eene andere bloem is geweest, maar van den beginne af tot nu toe steeds de naam van de *Dianthus Caryophyllus*. Noch de *flos Africanus*, noch de *Violier*, noch andere planten die *caryophyllata* worden genoemd, en die dus alle met de *anjelier* in eenig opzicht overeenkomen, hebben ooit een daarop gelijkenden naam gedragen.

Ik moet dus weer eindigen met de vraag: waar ter wereld zijn twee bij elkaar behoorende woorden te vinden, waarvan het eene bij ons *angiere* en het andere *angeliere* had kunnen opleveren? Want aldus luiden de vormen bij Kiliaan, en op dien vorm *angeliere*, met *e* aan het einde, moet de aandacht worden gevestigd. Want aangezien er, zooals bleek, eene zekere verwantschap is tusschen de anjelieren en sommige

1) a. w. blz. 155.

soorten van violieren, zou het mogelijk zijn dat de eene naam min of meer onder invloed stond van den tweeden, dat *anjelier* kon gevormd zijn met het aan *violier* ontleende suffix. Maar dit is zeker niet het geval, want naast *violier* zonder *e* heeft Kiliaan *angheliere* met *e*, en het laatste is dus zeker niet gevormd door analogie. Aangezien het onmogelijk schijnt in Frankrijk den oorsprong van beide woorden te vinden, en zij toch vermoedelijk uit eene Romaansche taal afkomstig zijn, ligt het voor de hand dien oorsprong te zoeken in Italië, te meer daar Italië het vaderland van de anjelier is. Bovendien kent het Italiaansch een klankovergang, die ons hier van dienst zou kunnen zijn: de Latijnsche woorden met *gl-* beginnen in het Italiaansch met *ghi-*, b.v. *ghiaccio*, ijs (verg. *glacies*), *ghianda*, eikel (verg. *glans*) enz. Indien *angeliere* een Latijnschen vorm weergaf waarin de *g* en de *l* oorspronkelijk onmiddellijk op elkander volgden, dan kon ook hier uit *gl-* ontstaan *ghi-*, dat men in den vorm *angiere* zou terugvinden. De Italiaansche bloemennamen geven echter niets dat ons kan helpen, maar wat ik noodig heb meen ik te vinden in een Noorditaliaanschen plaatsnaam.

Aan het Lago Maggiore, op eenigen afstand van Milaan, ligt een stadje, dat op de tegenwoordige kaarten gewoonlijk *Angera* heet, maar daarnaast heeft het woordenboek van Scarabelli ook den vorm *Anghiera*, en zoo wordt het stadje ook genoemd in het groote werk van Tiraboschi over de Italiaansche litteratuur, derhalve bij een schrijver uit de vorige eeuw (zie Dl. VII, blz. 1022). Anghiera was oudtijds de hoofdplaats van een graafschap, en naar men wil is de familie der Visconti's er uit afkomstig. Het is vooral bekend geworden door den humanist Pietro Martire, die omstreeks 1455 geboren werd te Arona, dat juist tegenover Anghiera aan het Lago Maggiore is gelegen. Hij beweerde af te stammen van de oude graven van Anghiera, en vandaar dat hij zich noemde Pietro Martire d'Anghiera, hoewel hij er eigenlijk niet was geboren. Pietro Martire heeft het grootste deel van zijn leven in Spanje door-

gebracht en stierf te Grenada in 1526. Eene van zijne nieuwste biographieën is die van J. H. Mariéjol (Parijs 1887), en deze schrijver vermeldt dat in het testament van Pietro, dat in het Spaansch is gesteld, de naam van zijn stamland gespeld wordt *Anguera* [1]); vandaar zeker dat Mariéjol hem heeft genoemd *Pierre Martyr d'Anghera*. Hoe men nu hier de vormen *Angera*, *Anghiera* en *Anghera* naast elkaar moet verklaren, of de eene wellicht tot een ander dialect behoort dan de andere, dit kan ik niet met zekerheid zeggen; maar uit het testament van Pietro blijkt, dat in de 15de en 16de eeuw de vorm *Anghera* of *Anghiera* gebruikelijk moet geweest zijn.

Stel nu, dat uit dit stadje, op welke wijze dan ook, anjelieren zijn overgebracht naar de Nederlanden, dan is het zeer denkbaar dat deze daar »genoffelen van Angiere" zijn genoemd, en later alleen *angiere* de naam werd van eene enkele bloem. Die gissing wordt echter alleen waarschijnlijk, indien naast *Anghera* ook een vorm bestond met eene *l*, die *angeliere* kon opleveren, en dat is het geval, want de Latijnsche naam van het stadje en het graafschap was *Angleria*. Die naam *Angleria* moet al zeer oud zijn, althans in den historischen atlas van Spruner staat hij op eene kaart die eene voorstelling geeft van Italië in de 12de eeuw. Bij Argelatus, in zijne *Bibliotheca scriptorum Mediolanensium*, leest men (Dl. I, blz. 46): »Oppidum insigne Angleria nomine ad Lacus Verbani marginem situm, in historiis praesertim Mediolanensibus passim occurrit, atque plures viros in litteris fama dignos protulit". Bij Leandro Alberti, in zijne *Descrittione di tutta l'Italia* (16de eeuw) vindt men: »l'antica città di Angiera, Angleria da' letterati detta". Vandaar het adjectief *Anglerius*, o. a. in den naam van Pietro Martire d'Anghera, die in het Latijn genoemd werd »Petrus Martyr *Anglerius* Mediolanensis". In het Fransch der 16de eeuw wordt het graafschap *Anghera* dan ook wel genoemd *Anglerie*. De Latijnsche namen *Angleria* en *anglerius* moeten dus wel

---

1) zie a. w. blz. 1.

zeer bekend zijn geweest, en aangezien de botanie, zoogoed als andere wetenschappen, bij voorkeur in het Latijn werd behandeld, kunnen de door mij onderstelde »genoffelen van *Angiere*" door de Nederlandsche geleerden zijn genoemd »*caryophylli anglerii*", waarna die Latijnsche naam in de volkstaal doordrong, zooals bij plantennamen ontelbare malen is geschied.

Ik erken natuurlijk terstond dat hiermede niet een alles afdoend bewijs is geleverd, maar ik wil alleen opmerken, dat hier de vormen *angiere* en *angeliere*, die zoo onvereenigbaar schijnen, toch inderdaad worden verklaard uit twee namen van ééne zelfde stad, twee namen die natuurlijk ook etymologisch bij elkaar behooren, en die juist in de botanie beide kunnen gebruikt zijn, omdat het Latijn dáár van niet minder gewicht was dan de volkstalen, namen eindelijk van eene plaats, gelegen in dat deel van Italië, waar volgens het oudste bericht de anjelier voor het eerst beroemd is geworden.

Maart 1898. A. KLUYVER.

KANTOOR, *QUATUOR.*

Deze woorden heb ik bijeengevoegd, niet omdat zij etymologisch verwant zijn, maar omdat zij m. i. voorbeelden zijn van één en dezelfde klankontwikkeling.

Kantoor is, gelijk ieder weet, ontleend aan 't Fransche *comptoir*. Hoe is de *a* der eerste lettergreep naar onze uitspraak ontstaan? Om 't antwoord op deze vraag te vinden, hebben wij te letten op zoodanige overgenomen woorden als *kleur*, *klant*, *kroon*, *krant*, *krent*, waarin de klinker der eerste lettergreep geheel is verdwenen. Het is een bekend verschijnsel in verscheiden talen — en niet alleen Indogermaansche — dat de klinker van de lettergreep die onmiddellijk aan de geaccentueerde voorafgaat, aan verzwakking onderhevig is, ten gevolge waarvan hij verdoft wordt tot den kleurloozen klinker, dien ik bij gebrek aan beter met *ĕ* zal aanduiden [1]). Deze laatste kan licht geheel verdwijnen, wanneer namelijk na 't wegvallen eene niet ongewone klankverbinding ontstaat. Zonder twijfel is uit *couleur*, *courant* enz. eerst *kĕleur*, *kĕrant* ontstaan, vóórdat men zeide *kleur*, *krant*. In geval echter de klinker, hoezeer verzwakt, gedekt was door een medeklinker, of indien na 't verdwijnen er van eene ongewone medeklinkerverbinding ontstond, ging onze taal — in een vroeger tijdperk — een anderen weg: uit de *ĕ* ontwikkelde zich eene *a;* dus werd uit *kĕntoor* ons hedendaagsch *kantoor;* uit *Mĕchiel* (ouder *Michiel*) werd *Machiel*. In sommige streken van ons land ontwikkelde zich zulk eene *a* wel eens zonder noodzaak; zoo zegt men in Gelderland *karante* voor *krant;* beide zijn uit *kĕrante*, *kĕrant* voortgekomen.

1) Brugmann en anderen bezigen om dien klank uit te drukken eene omgekeerde *e*. Het is lood om oud ijzer. Beide schrijfwijzen lijden aan hetzelfde euvel dat ze iemand licht in den waan kunnen brengen dat bedoelde kleurlooze vocaal grooter verwantschap heeft met de *e*, dan met *a*, *o*, of eenigen anderen klinker, wat niet het geval is.

De neiging om eene ĕ, hoe ook ontstaan, in de lettergreep onmiddellijk vóór de geaccentueerde te versterken tot *a* — eene neiging die van latere dagteekening moet wezen — is wederom aan verscheiden talen gemeen. Van de verwante talen noem ik in de eerste plaats de Romaansche. Zoo moet aan 't Fransch *canif* voorafgegaan zijn een vorm *kĕnif*, uit *knîf; harangue*, Italiaansch en Spaansch *arenga* heeft zich ontwikkeld uit *hĕringa*, voor *hringa*. In 't Grieksch heeft de *α* dikwijls de plaats van ĕ ingenomen. Aan voorbeelden buiten het Indogermaansche gebied ontbreekt het niet. Ik veroorloof mij tot nadere toelichting van 't hier beweerde een paar voorbeelden aan te halen uit het Dajaksch en het Javaansch. Uit het Sanskrit *wicāra* is in 't Maleisch geworden *bicára*, doch in het Dajaksch, waarin de palatale tenuis in den sisklank *s* is overgegaan, luidt hetzelfde woord *basára*. Het is duidelijk dat *bi*, doordat het in de lettergreep vóór de geaccentueerde stond, eerst verzwakt moet geweest zijn tot *bĕ*, vóórdat het verder *ba* werd; eene verbinding *bs* is onduldbaar. In het Javaansch, dat in tegenstelling tot het Dajaksch eene literarische taal is, heerscht meer willekeur, ofschoon dezelfde neiging als bij de Dajaks niet ontbreekt. Zoo heeft het Javaansch uit het Sanskrit overgenomen het woord *wiçeṣa* in den vorm van *wisésa*, maar men hoort en schrijft ook *wĕsésa* en *wasésa*. Het Sanskrit *gopura* heeft reeds in 't Oudjavaansch den vorm aangenomen van *gupúra*, hoewel ook nog *gopura* geschreven wordt; thans luidt het woord *gapúra*, natuurlijk op dezelfde wijze ontstaan als het Dajaksche *basára* en ons *kantoor*.

Men zal misschien vragen, waarom in *kleur*, *krent*, enz. de kleurlooze ĕ is weggevallen, terwijl ons *ge-* geen verandering ondergaat. De reden zal wel deze wezen, dat er te veel met *ge-* beginnende woorden waren dan dat het gevoel voor de zelfstandigheid van 't voorvoegsel verdoofd werd. Het Hoogduitsch heeft inderdaad *ge-* op dezelfde wijze behandeld als het voor het Nederlandsch taalgevoel niets beteekenende *kĕ* in 't veronderstelde *kĕleur*, *kĕrant*, en dgl., want in die taal zegt

men niet alleen *krone*, evenals wij, maar ook *glück*, *glauben*, *gleich*, *grade* naast *gerade*.

Op dezelfde wijze nu als in ons *kantoor*, het Geldersche *karante*, en de voorbeelden uit andere talen boven aangeduid, acht ik de *a* ontstaan in 't Latijnsche *quatuor*. De oudste Latijnsche vorm moet geluid hebben *quetuóres* [1]), met accent op de tweede lettergreep gelijk in 't Sanskrit *catwáras*, waarmede het Germaansche *fidwor*, enz. overeenstemt. Door invloed van 't accent werd de heldere, opene *e* der eerste lettergreep verzwakt en verdoft tot *ĕ*. Uit deze *ĕ* ontwikkelde zich later, maar toch nog in het tijdperk toen het oorspronkelijke accentuatiestelsel heerschte, eene *a*. Nadat *quetuór* (uit *quetuōrs*, *quetuōrr*) *quatuōr* geworden was, wijzigde zich het Latijnsche accentuatiestelsel, zonder dat de sporen van 't oudere, oorspronkelijke uitgewischt zijn. Hierover verder uit te weiden, ware geheel overbodig.

Ik vermoed dat de *a* in 't Latijnsche *aper* op dezelfde wijze verklaard moet worden. Dit woord kan men toch kwalijk scheiden van 't Slawische *weprĭ* en ons *ever*, Ohd. *ebur* [2]). Is mijn vermoeden gegrond, dan moet het Latijnsche woord in ouderen vorm geluid hebben *eprós*.

Leiden, Maart 1898. H. KERN.

1) In 't onz. misschien *quetuōri;* vgl. *quot*, *tot* = Skr. *kati*, *tati*.

2) Wat de *w* in *weprĭ* betreft, vgl. men Slawisch *węzati*, binden, met *ἄγχω* enz.; en Litausch *wě̃nas*, met Got. *ains*, Lat. *unus*, Iersch *oen*, enz.

VAN NOODE HEBBEN; VAN DOEN HEBBEN.

Er zijn tallooze uitdrukkingen in onze, en in iedere taal, die men honderden malen gebruikt, gedachteloos en zonder er iets vreemds in te vinden, doch die, zoodra men de aanleiding heeft om er over te gaan nadenken, blijken voor de verklaring van den oorsprong of den vorm lang niet zoo eenvoudig te zijn als zij er uitzien. Zij die zich met lexicographie bezig houden, zijn meer dan anderen in staat om de juistheid van het gezegde te staven: ja, er zijn slechts weinige artikelen, waarbij niet de eene of andere moeilijkheid zich voordoet, welke òf het juist begrijpen òf de nauwkeurige verklaring van een oogenschijnlijk zeer eenvoudigen term of uitdrukking in den weg staat. Voor een deel zijn die moeilijkheden hierin gelegen, dat het beeld, waaraan de uitdrukking is ontleend, ons niet helder voor oogen staat, of de juiste blik op of voorstelling van de gebezigde beeldspraak ons ontgaat; voor een ander deel komen zij daaruit voort, dat aan den vorm der uitdrukking iets ontbreekt, hetwelk niet met logische gevolgtrekkingen kan worden gevonden, maar slechts door een historisch onderzoek, en dan nog vaak alleen als men het geluk heeft opmerkzaam te worden op eene oogenschijnlijk niets ter zake doende bijzonderheid. De eerste soort van moeilijkheden zullen aanmerkelijk voor ons verminderen, indien het boek zal voltooid zijn, met welks bewerking Dr. Stoett zich bezighoudt, waarvan de inhoud is eene verklaring van Ndl. spreekwijzen, spreekwoordelijke zegswijzen enz., en waarvan wij na de door den schrijver op dit gebied geleverde proeven veel mogen verwachten.

Een goed voorbeeld van de tweede soort geeft ons de eerste uitdrukking, boven deze regelen geplaatst, nl. *van noode hebben*. Dat zij op de eene of andere wijze het begrip »noodzakelijkheid" inhoudt, spreekt vanzelf, maar het gebruik van *van* is ons bij nadere beschouwing niet helder. En het feit, dat in

het Hd. de uitdr. *von nöthen* even gewoon is als bij ons *van noode* is niet voldoende om de duisternis op te helderen. Wij moeten dus, willen wij kans hebben de moeilijkheid op te lossen, de oudere taal, zoo noodig de oudste germ. tongvallen, raadplegen. Beginnen wij met het Mnl. Daar vinden wij tal van voorbeelden van van node, doch nog niet, of althans niet in den oudsten tijd en in de voornaamste plaats, in de tegenwoordige beteekenis. Men vindt haar vooreerst in eene beteekenis, welke men overeenkomstig den vorm der uitdrukking verwacht, nl. *door* of *uit nood*, *uit nooddwang*, *gedwongen*, welk begrip »vi coactus, hd. *notgedrungen*" ook door bi node of met node kan worden uitgedrukt, het tegenovergestelde van *uit vrijen wil*, *vrijwillig*, mnl. moetcoors, wilmoets, moetswillen en allerlei min of meer gewijzigde uitdrukkingen, te vinden *Mnl. Wdb.* op moetwille. Voorbeelden vindt men b.v. bij Ruusb. 5, 163: »si (*de les*) en is niet gheboden, maer vanden heylighen gheest geraden, niet *van node*, maer van vriën wille"; 4, 33: »alse een eenvoldich mensche die wet... Gods hout, omme dat God wilt ende ghebiedt, niet van costumen noch *van noode*, soo es hi goet"; 1, 111: »nochtan en mogewi Gode niet dwingen met onsen gevene, want hi en gevet hem niet *van noode* (lat. vert. *necessario*), omme dat wi ons heme geven"; Hild. 3, 230: »ander lude have, diemen rumen moet *van node*"; *Hs. v.* 1439, 199 *a*: »noch van dwange noch *van node*, mer wt vryen moetwille ende wt minnen". Vgl. Stallaert 2, 237, waar van node vermeld wordt in de bet. *in* of *uit noodweer;* mhd. *durch* of *von nôt*, *bî nôte*, d. i. *notgedrungen;* hetzelfde als ndl., mnd., mnl. node, ags. *nêde.* In de tweede plaats heeft van node de bet. *noodzakelijk*, gezegd van een van buiten werkenden dwang, of, van eene innerlijke noodzakelijkheid, *noodwendig.* Van de uitdrukking in deze bet. vindt men voorbeelden *Tijdschr.* 15, 271: »dat die wonden van dinen handen ende van dinen voeten *van noode* moesten scoren"; *Hs. Kloosterr. A.* 16 *v*: »die corporalen sullen *van node* ghemaect worden van dat alrepuerste ende reynste linnen"; *Proza-Sp.*

212 *c*: »dat en dede Paulus niet, omdat de oude wet metten evangeliën *van node* was te onderhouden, maer omdat die kersten Joden alleyskens haer wet achterlaten souden"; *Tijdschr.* 15, 93, 451: »zalt *van node* also zijn, zo bid ic ende het is die wille mijn, dattu mi wils hier met hen graven"; Hild. 238, 57: (*het aardsche*) dinct mi al gheleent goet, dat men *van node* rumen moet"; *Doct.* I, 168: »der leringhen volght *van node* die sprake naer" (*met het onderwijs gaat noodwendig de taal gepaard*). Vooral vindt men de uitdr. in deze bet. in de verschillende germ. talen verbonden met moeten. Vgl. bij Grimm op not (kol. 916) de voorbeelden »es *müssen von not* aberglauben und irrthumb sein; wann dass *musz von not* sein, das alles das ausz musz, das der mensch mit lust besessen hat; welch ein gewaltig wesen *müszte* dann *von noth* die minne sein"; eng. »a trial at law *must needs* be innocent in itself" (Webster). Voor het Mnl. vergelijke men behalve twee der genoemde plaatsen o. a. Hild. 198, 21: »die ... sonder hoede gaet, ... die *moet van node* somwijl sneven"; 2, 156: »dan comt die doot..., die ummer *van node moet* gescien, want si rijc noch arm en spaert"; Ruusb. 1, 22: »die summe van desen colummen *moet van node* LX sijn"; 2, 84: »al... dat... gheboren es, dat *moet van noode* ghehoorsam sijn ... onder die wet Gods"; 2, 133: »nochtan *moet* dit gheslachte *van noode sijn* onder die croone van Juda"; *Hs. Lett.* 312 (Jan van Scoonhoven): »also als die gene *van node* moet verdrencken, die mit eenre seven varen wil over die wateren des meers"; Gerlach Peters, *hs. Soliloquium* 2 *r*: »ist dat ic leve op een glidende dinc, soo *moet* ic *van node* met den glidenden heen gliden"; 12 *r*: »so langhe *moet van node* dat cruce hem swaer ende moeyelic sijn, als hi dat van alre herten nyet en begheert"; 5 *v*: »dat *moet* hi *van noode* also langhe liden hent die ydelheit vergaet voor den aenschijn der werelt"; *O. K. v. Dordr.* 21, 43: »dattet kenlic waer dat ment *van noode* doen *most*"; Gerlach Peters 224: »hi *moet van noode* van binnen onrustich wesen". Zoo moet van node ook worden opgevat, als *moeten* verbonden is met *hebben*, dus in de

uitdr. *van node moeten hebben* of de daarmede gelijkstaande *van node behoeven.* Zoo b.v. Ruusb. 1, 234: »ene ghemeine mitre van bysse, die ieghewelc priestere *van noode moeste hebben* in den dienste ons Heren"; 5, 177: »dat is een ghemein cleet, dat si *van node hebben moeten* (d. i. *onmogelijk kunnen missen*, *noodig* (bijw.) *of noodzakelijk moeten hebben*) die behouden selen sijn"; *Hs. II^de Part.* 220 *c*: »so wie enech loonlec werc doen sal, hi *moet van node hebben* vier dinghen"; Ruusb. 5, 199: »nu merct dan ... dies wi alle *van node behoeven*". Vgl. hd. (bij Grimm t. a. p. uit Luther): »die *müssen* nicht *von nöten* den glauben *haben* die das abendmal handeln". En ziehier den oorsprong van vorm en beteekenis der uitdrukking *van noode hebben.* Het op een dwaalspoor gebrachte taalgevoel zag in *van noode* en *moeten* eene tautologische uitdrukking (vgl. b.v. eene tautologie als »ik *ben verplicht* uit te *moeten* gaan"; »ik *ben gedwongen* dit te *moeten* doen") en zoo ontstond, naast de bovengenoemde, de nieuwe *van node hebben* met dezelfde beteekenis, alleen eenigermate gewijzigd van *noodig iets moeten hebben*, *noodzakelijk moeten hebben*, *onmogelijk buiten iets kunnen* tot *behoefte hebben aan iets*, *iets noodig hebben.* Meer en meer wordt *moeten* als overtollig beschouwd, en zoo komt *van noode hebben*, waarin de eigenlijke beteekenis niet meer werd gevoeld, al in de latere middeleeuwen voor in de bet. *noodig hebben*, en *van node sijn* in den zin van *noodig zijn.* Vgl. *Gemma* 223 *r*: »spise *van noode* op den wech, *viaticum*"; *Vad. Mus.* 5, 333: »maect minen pays voor Gode, want ics, sondere, *hebbe van noode* (*ik kan er niet buiten* = ic moet van node hebben)"; *K. v. Brielle* 29, 17: »dair sal tscependom brieven off zegelen alst *van noode zij* (eig. *als dit noodzakelijk zoo zijn moet*)"; Mieris 4, 769 *a*: »dair des *van noode* sy" (*a.* 1425). Zoo ook bij Kil. en Plant. De gewone mnl. uitdrukking voor *noodig hebben* was nog niet deze (n o d i c h komt vooral voor in de bet. *nood of gebrek hebbende*, *zuinig*, *karig*, *schriel*), maar n o o t h e b b e n met den 2^den nv. (*Teuth.* »bederven, bedurffen, behoeven, noit hebben, *indigere*") of t e d o e n e h e b b e n, met

den 2[den] nv., waarvoor in het Ndl. de vreemde uitdr. *van doen hebben* is in gebruik gekomen; zoo b.v. in een der Leekedichtjes van De Génestet: »'k Heb met dat nieuwe niets *van doen*", en in een volksrijmpje: »al wat de juffrouw maar heeft *van doen*". Deze laatste uitdrukking levert een nieuw, tot heden niet opgemerkt, voorbeeld op van de samensmelting van twee verschillende constructies, de zoogenaamde contaminatie of versmelting: immers zij is alleen te verklaren als eene vervorming van *te doen hebben* onder den invloed van *van noode*. Om enkele voorbeelden van een dergelijk verschijnsel te geven, noem ik de uitdr. *met iets voor lief nemen* (o.a. gebruikt door P. L. Muller, in de Inleiding op *De Gouden Eeuw*; ook hd. *mit etwas für lieb nehmen*, Grimm, op nehmen, kol. 545), ontstaan uit de versmelting van *met iets genoegen nemen* of *tevreden zijn*, en *iets voor lief nemen*; *benoodigd hebben* (als het niet uit het hd. is overgenomen) uit *benoodigd zijn* en *noodig zijn*; *iemand naar de oogen omzien* (bij V. d. Palm) uit *iem. naar de oogen zien* en *naar iemand omzien*; *iets verloren zijn* uit *verloren hebben* en *kwijt zijn*; het uitsluitend bij Israëlieten gebruikelijke *er aan vergeten zijn* uit *het vergeten zijn* en *er niet aan denken*; *op iets stoffen* uit *iets stoffen* (of *stoffeeren*, opsieren) en *op iets bluffen* of *pochen*; *van duizend tegen een* (Huygens) uit *van duizend een* en *duizend tegen een*; *voor drie jaar geleden* uit *voor drie jaar* en *drie jaar geleden*; *dit hoort van mij* uit *dit is van mij* en *dit hoort* (*aan*) *mij*; *iets op het oog hebben* uit *iets in het oog hebben* en *het oog hebben op iets*; *ik heb van plan* uit *ik heb het plan* en *ik ben van plan*; *ik ben er niet van gediend* uit *ik blief er niet van gediend* en *ik ben er niet mee tevreden*; *duur kosten* uit *duur zijn* en *veel kosten*; *door de wol geverfd* uit *in de wol geverfd* en *doortrokken van*; enz. Zie nog verscheidene andere voorbeelden in mijn opstel »De werking der Bijgedachte in de taal", in *Noord en Zuid* dl. 21, 417 vlg.

J. VERDAM.

NOG EENS *DUBBELDUW*.

Na het belangrijk artikel van Dr. F. A. Stoett in dit tijdschrift (Deel XIV, blz. 173), zal het velen wellicht overbodig schijnen, dat ik nog eens op het vraagstuk betreffende den oorsprong en de beteekenis van het woord *dubbelduw* terugkom.

Ik doe dat niet om vroeger geuite meeningen — of gissingen — te verdedigen, maar alleen om de aandacht te vestigen op eene plaats waar dat woord in eene, naar mij voorkomt, gansch andere beteekenis, dan tot dus ver er aan gehecht is, gebezigd wordt. In het zesde tooneel van Pieter Langendijks *Don Quichot op de bruiloft van Kamacho* komen Don Quichot te paard en Sanche op een ezel gezeten Kamacho, een rijken boer, tegen. Don Quichot roept uit:

ô Splandor, braave held,
En doolend Ridder, daar Turpinus pen van meldt,
Aanschouw hier Don Quichot, den ridder van de leeuwen.

Kamacho begrijpt niet, wien hij voor zich ziet; hij denkt aan den een of anderen boozen geest:

Gans bloet, wat vent is dat! och, och! ik moet iens schreeuwen,
Of hy vermoord me hier! Help! help! Wat ziet hy fel!
't Is Symen langdarm, of de pikken uit de hel.
Och sinte langdarm, of hoedat je naem mag weezen.
'k Zel alle daegen, drie van je amerietjes leezen,
Voor al de zongden, die je in 't leeven hebt 'edaen.
Ei laet me leeven, en zo lang naer huis toe gaan;
Tot ik men testement 'emaakt hebt. 'k Laet me hangen,
Zoo 'k niet weêrom kom, op parool, als krygsgevangen.

Kamacho wil »heer langdarm" zijn beurs geven, doch deze wordt door Don Quichot geweigerd, die daarop Splandors helm — of liever Kamacho's boeremuts met veeren — als

een geschenk aanneemt. Na eenige vragen, waarvan Kamacho niets begrijpt, zegt deze, die alles behalve gerust is:

Ei Ridder dronke zot, ik bid je laet me loopen.
Je hebt me muts al weg, zeg maer, wat wilje meer,
Men wammes, en men broek?

Don Quichot antwoordt met waardigheid:

Neen, neen, verdwaalde heer
Dien schonen wapenrok zal ik u niet ontrooven;
'k Wil liever voor uw' helm een koninkryk belooven;
Indien gy 't maar begeert.

Nu wordt Kamacho's vermoeden, dat hij met een boozen geest te doen heeft, bijna zekerheid:

Och, och, 'et is de droes,
Is dat geen paerdevoet? neen, maer een karrepoes!
Nou merk ik 't eerst, och zo'n hiel keuninkryk, sint felten!
Je bint een dubbelduw!

Dan trekt de boer een streep over den grond en vervolgt:

'k Bezweer je bij den geest, van houte sint Michiel;
Al waarje nou de droes, of Steven zongder ziel,
Nagtmerri, bietebauw, of ongeboore heintje.
Al wier je nou zo klein, datje in een tinne peintje
Kon kruipen, zo je nou gien mensch bent, ken je nou
Niet over deuze striep.

Je bent een dubbelduw. Mij dunkt, hier kan dat onmogelijk beteekenen: gij zijt een *rakker* of *wetweter*. Stellig wordt hier bedoeld: gij zijt een *duivel* of *booze geest.* Nu zijn er twee vragen te beantwoorden. Vooreerst: hoe komt de duivel aan den naam *dubbelduw?* En in de tweede plaats: past de beteekenis van »duivel" ook in den versregel van Bredero?

Op de eerste vraag kan ik geen stellig antwoord geven. Vermoedelijk hebben wij hier te doen met eene verbastering. Woorden als *duivel*, die men niet gaarne in den mond neemt, worden vaak op allerlei wijs verbasterd. Om het woord *duivel* niet te gebruiken, heeft men misschien een ander, onschuldiger

woord dat in klank er eenigszins op geleek, in dit geval den naam van een letterteeken, genomen. Zoo worden ook *duiker* en *duivekater* voor *duivel* gebezigd.

Wat de tweede vraag betreft, weet ik niet, waarom Bredero, als hij Bouwen Langlijf laat zeggen:

De Dubbeld'uw noch de Schouwt en durven hum niet vanghen,

met dat *Dubbelduw* den Duivel niet zou kunnen bedoeld hebben. Alleen moet ik erkennen, dat hetgeen er onmiddellijk aan voorafgaat (»niemet et garen midt hum te doen"), meer doet vermoeden, dat bij dubbelduw aan een menschelijk wezen te denken is. Voor het overige lag het geheel in den geest van Bredero en zijne tijdgenooten, den Schout in één adem met den Duivel te noemen, en stellig moet dat destijds in den smaak gevallen zijn van het publiek [1]).

Blijft Dr. Stoett van meening, dat wij hier aan een *Schoutendienaar* te denken hebben, dan doe ik hem misschien geen ondienst, door te dezer plaatse even zijne aandacht te vestigen op het woord Witje, dat voorkomt in boek IV hoofdstuk XVII van Balthazar Bekkers *Betoverde Weereld*, alwaar naar aanleiding van *Witte wijven* gezegd wordt: »Hier is weer een woord, by ons in gebruyk, al van 't selfde deeg: dat voor een woord van verwachtinge [verachtinge?] wort opgenoomen: doch wij zullen 't hier uitet graf ophaalen, en eerlyk maaken. 't Is een Witje, een dienaar van de scherprechters: de Witjes in 't meervowd. Dat zow dan meenen de bedienaars en uytvoerders van de wet."

's-Gravenhage, 3 Mei 1898. C. BAKE.

---

1) Misschien is er onder mijne lezers iemand die aan *Weerwolf* denkt. Inderdaad heeft dit woord voor dat het met een „dubbeld'uw" begint. Maar in den versregel van Bredero past het in het geheel niet. Men zou dan moeten aannemen, dat ons woord iets anders beteekent bij Langendijk dan bij Bredero; wat niet onmogelijk is. Tusschen twee haakjes: Is het niet opmerkelijk dat een *weerwolf*, althans in Gelderland, een stoep wordt genoemd (Niermeyer, *Verhandeling over het booze wezen in het bijgeloof onzer natie*, Rotterdam 1840, blz. 63) en een Wetweter oudtijds een stoepje heette?

EEN VERGETEN CATALOGUS.

(CATALOGUS .... BIBLIOTHECAE .... D. SAMUELIS COSTERI).

Habent sua fata libelli.

De geschiedenis onzer vaderlandsche letterkunde gewaagt van verscheidene schrijvers, die nauwelijks meer dan bij name bekend zijn. Naast bevoorrechten als Vondel en Bilderdijk zijn er verstootelingen als Starter en Coster. Men werpe slechts een' vluchtigen blik op den rijkdom van materiaal voor de kennis van het leven en streven der eerste twee dichters [1]) en vergelijke dien overvloed eens met de schaarsche berichten omtrent Sam. Coster. De vreemdeling, die in gulden letteren diens naam in den Stadsschouwburg van de hoofdstad ziet prijken en meer omtrent den stichter van het Amsterdamsche tooneel mocht willen weten, zal verbaasd staan over het fragmentarische der mededeelingen.

De oorzaken van dit feit uitvoerig te vermelden, zou mij te ver leiden; op enkele wil ik slechts wijzen. Allereerst doet het ontbreken van eene volledige uitgave zijner werken, onzen schrijver verre achterstaan bij Hooft, Westerbaen, Vollenhove, e. a. [2]) Natuurlijk denk ik hier aan eene contemporaire uitgave.

1) Men denke hier b.v. aan de Vondeltentoonstelling in 1879 te Amsterdam gehouden — Ungers Bibliographie van Vondels werken — de Bilderdijkiana in de Univ. Bibl. te Amsterdam.

2) Wel is waar bestaat voor Vondel geene volledige (contemporaire) uitgave, in dien zin, dat al zijne werken bij zijn leven of kort na zijn' dood te gelijker tijd en in gelijk formaat gedrukt zijn, maar toch verkrijgt men die, wanneer men de verschillende bundels poëzie (ook de hekeldichten), tooneelstukken, enz. te zamen voegt, C.'s gedichten en tooneelstukken zijn indertijd nooit bijeengebracht. Vandaar ook, dat men wel stukken aan hem toegeschreven heeft, die zeker of zeer waarschijnlijk niet van hem zijn. Men zie Kollewijns uitgave blz. XV, 73, 491, 617. In het door Bredero uitgegeven liederboek „Apollo" van 1615 zijn waarschijnlijk wel meer gedichten van Coster dan de twee, die onderteekend zijn en de andere drie, later in zijne tooneelstukken opgenomen.

Die van Kollewijn [1]) kan dat gemis niet vergoeden. Men achtte het zeker niet noodig eene volledige editie te bezorgen, aangezien men Coster als dichter niet hoog schatte, terwijl hij zelf met zijn eigen bekwaamheden in dezen niet bijzonder op had. Hij was bovendien een bescheiden man, zooals blijken kan uit het getuigenis van een' tijdgenoot, die hem noemt: *gloriae suae modicus*, *sed veritatis in Arte mystes verus* (1640). En nu, last not least, de hoofdoorzaak van bovengenoemde onbekendheid met C.'s levensloop schijnt mij te liggen in de omstandigheid, dat hij vóór en boven alles geneesheer was en, als Huygens, de poëzie meer als »Korenbloemen" dan als een belangrijke kunst beschouwde. Dat blijkt uit de enkele lofdichten, die ons over hem bekend zijn. Vondel zegt van hem: [2])

Zoo zal Sandrart nog lang ons *Koster* laten zien,
Den Aesculaap, die stout den Doot het hooft durf biên, *enz.*

en wijst dus allereerst op zijne verdiensten als medicus; Jan Vos evenzoo, als hij aanvangt: [3])

Dus ziet men Koster, die de Doodt aan 't Y doet zwichten.

S. J. van Ingen, een Vreelandsch dichter, schrijft: [4])

Als dese Man in 't Gasthuys komt,
En maar eens stampt, of maakt geluyt,
Of tast, of schikt, of schrijft, of Domt:
De Doot moet straks ter poorten uyt.
Apollo geeft zyn Kruyden kracht,
En Rijm; dat niemant gaeren wacht.

---

1) Dr. R. A. Kollewijn, Samuel Costers werken, Haarlem 1883. Deze editie bevat o a. een veertiental gedichten, geschreven tusschen 1609 en 1658. Hiervan is één waarschijnlijk niet eens van C. Eén gedicht is niet door K. opgenomen (Unger, Ned. Spectator 1883). Bezwaarlijk is het te gelooven, dat hier alle losse verzen van den schrijver vereenigd zouden zijn. Redelijkerwijs gesproken kan er toch niet meer dan een klein gedeelte bijeen zijn.

2) Unger: Vondels werken, deel 1641—1642 blz 2.

3) Alle de gedichten van .... Jan Vos, Amsterdam 1662, blz. 172.

4) Blz. 28 der gedichten achter diens „lantspel": De getrouwe herderin, Amsterdam 1658. Zie dit gedicht ook bij Kollewijn, t. a. p. blz. XI, waar het naar een M. S. in eene verameling van C.'s werken, toebehoorende aan de Maatsch. van Lett. is afgedrukt De onderteekening (S. I. 28), in dat werk is dus duidelijk.

Hieruit blijkt m. i., dat hij in de allereerste plaats een bekend geneesheer was voor zijne tijdgenooten. Als zoodanig zijn de verdiensten van Coster niet veel grooter dan die van menig ander medicus uit dien tijd, die ons zelfs niet bij name bekend is. Heeft hij van tijd eene gelukkige operatie volbracht, gewichtige ontdekkingen op medisch gebied zijn door hem niet gedaan [1]).

Nergens blijkt het hier aangevoerde echter duidelijker dan in het boeksken, dat boven dit opstel kortelings vermeld is, in den verkoopcatalogus der bibliotheek van onzen schrijver. S. Costers boekerij bevatte, volgens het onderhavige boekje: 98 foliowerken over de geneeskunde, 31 kwarto's, 50 octavo's en 23 van kleiner formaat. De rubriek »boeken over verscheidene onderwerpen" telt in dezelfde volgorde: 29, 15, 26 en 51 nummers. Zondert men de boeken van kleiner formaat uit, dan zijn de getallen bij de medische werken aanzienlijk grooter. (Van deze 51 werken vormen de Latijnsche klassieken een overwegend aantal.) De Fransche en Italiaansche werken nemen eene kleine plaats in. Het aantal der Nederduitsche boeken is respectievelijk: 29, 39, 29. (in 12° en 16° worden hier niet afzonderlijk opgenoemd).

Voordat ik tot de beschrijving van enkele bijzonderheden overga, iets omtrent den catalogus zelf. De heer J. H. W. Unger, de bekende archivaris en uitgever van Vondels werken, schreef mij in 't vorige jaar, dat hij in deel 31 van zijne Vondel-uitgave den catalogus van de bibl. van Sam. Coster vermeld had.

Daar leest men, dat hij voorkomt in den Cat. Bibl. Bunavianae. Heinrich, graaf van Bünau (1697—1762), de bekende Duitsche geschiedschrijver, had eene kostbare boekerij, die uit meer dan 42,000 banden bestond. Deze werd na zijn' dood ten behoeve der Koninkl. Bibliotheek te Dresden aangekocht.

1) Men zal zijn' naam dan ook niet vinden in Roukema's Naam-Boek der beroemde Genees- en Heelmeesters van alle Eeuwen. Amsterdam, 1706, waarin toch verscheidene tijdgenooten opgenomen zijn.

Curieus genoeg bevinden zich hierin verschillende catalogi der bibliotheken van bekende Hollanders. Het bandje, dat ik in bruikleen had, bevat daarbij nog een' veilingscatalogus van boeken, ten behoeve van de bank van leening te Amsterdam verkocht, die zeer vele Hollandsche werken vermeldt, en verscheidene andere catalogi, uit ons land afkomstig.

Het boekske, waarover ik thans nog enkele woorden wenschte te zeggen, beslaat 14 blz. 4°, waarvan 2 voor het titelblad.

In de eerste plaats is het merkwaardig met het oog op den datum van Costers dood. Aangezien hij volgens het resolutiēboek van den raad van burgemeesters en oud-burgemeesters te Amsterdam 6 April 1662 emeritus werd verklaard [1]), moet Dr. Coster tusschen 6 April 1662 en 17 Aug. 1665 overleden zijn. Waarschijnlijk is hij wel in de eerste helft van 1665 gestorven [2]).

Wanneer wij de hierachter volgende beschrijving der verkochte boeken vergelijken met onze tegenwoordige catalogi van de boekerijen van bekende personen, dan treft het ons, dat Costers werken zelfs niet eens genoemd worden. Men vond het blijkbaar onnoodig te vermelden, wat de hedendaagsche bibliografen op den voorgrond stellen.

De afdeeling medische werken in folio bevat onder N°. 73 Loci Communes Medici, Manuscriptis. Er blijkt niet, of het Costers werk was, dan wel van één zijner vrienden of eenvou-

1) Resol. Oud-Raad II, f° 142 vso, 6 April 1662. Daar deze aanteekening, voorzoover ik weet, nog nooit in haar geheel afgedrukt werd en toch merkwaardig genoeg is, volgt ze hier: Opt versoeck van Samuel Coster nu int vyftichste iaer doctor vant Gasthuys ten eynde hij mocht emeritus verclaert worden, met presentatie uyt sijn tractement D. Deyman toe te laeten coomen hondert ryxdaelders, mits daer voor het gasthuys alleen waarneemende, waerop sijnde gedelibereert is goetgevonden aen Dr. Coster sijn versoeck toe te staen, als mede dat Dr. Deyman het gasthuys alleen sal waerneemen en daer vooren booven de 100 ryxdaelders uyt het tractement van Dr. Coster, noch sal genieten twee honderd vyftich gl. geduerende het leven van gemelte Coster wel(ck) geldt aen gemelte Dr. Deyman betaelt sal worden bij de Regenten vant Gasthuis.

2) Naar mij toeschijnt is hij in een der dorpen om Amsterdam in alle stilte begraven. In de begrafenisboeken op het Archief dezer stad is ten minste zijn naam niet te vinden.

dig door hem aangekocht. Het eerste is het meest waarschijnlijk.

Bij die in 12° en 16° vinden we op N°. 13: Fontani, Responsionvm & Curationvm Medicinalivm, het werkje, waaruit Dr. Kollewijn ons in zijne uitgave van des schrijvers werken een viertal brieven heeft medegedeeld, gewisseld tusschen S. Coster en N. Fontanus. Het heeft mijne aandacht getrokken, dat Aristoteles, Plato, Euripides, Pindarus, hier alleen voorkomen met eene Latijnsche vertaling, hetgeen m. i. op geringere kennis van het Grieksch wijst. Voorzoover Euripides Coster bij het schrijven van zijne treurspelen gediend heeft, mag men dus niet vergeten, dat hij misschien het oorspronkelijke Grieksch minder dan het voor hem verstaanbaarder Latijn gevolgd heeft [1]). Hun, die voor Costers werken mochten willen doen, wat P. Leendertz Jr. voor »Warenar" gedaan heeft, kan dit misschien eene vingerwijzing zijn [2]). Men vergelijke het aantal Latijnsche schrijvers eens met dat der Grieksche. Onder de eerste vinden we hier o. a. Seneca (drie maal: onder de fol. werken, onder die in 12° en 16° en de Fransche vertaling in 8°), Plautus (tweemaal onder de werken in 12° en 16°), Virgilius (vijf maal: in folio, in kwarto, tweemaal in kleiner formaat en de vertaling van Vondel onder de Nederd. boecken in 4°; bovendien de folio-uitgave van de Aeneis in het oorspr.).

Onder de Fransche en Italiaansche werken in 8° vinden we de »Orlando Furioso" van Ariosto in het oorspronkelijk en in het Fransch, waaruit blijkt, dat we niet naar eene Hollandsche vertaling te zoeken hebben, om de bron voor Costers *Isabella* te vinden [3]). Waarschijnlijk heeft onze schrijver uit de Fransche vertaling geput. Het geringe getal Italiaansche werken schijnt

1) Dr. Kollewijn, Samuel Costers Polyxena. (Bibliotheek van „Noord en Zuid" IX, blz. 27 en vgl): Meer nog dan aan het genoemde Latijnsche werk (Seneca's *Troades*) heeft Coster, zooals wij zullen aantoonen, aan de *Hekabe* van Euripides gedacht. (Geciteerd in Jonckbloet's Ned. Letterk. 4e dr. deel III, blz. 241).

2) Zwolsche Herdrukken, IX—XI, blz. VIII—XIX.

3) Jonckbloet, t. a. p. blz. 167, wijst op eene Nederlandsche vertaling, te Antwerpen in 1615 verschenen, waarin slechts de 23 eerste zangen voorkomen.

er ten minste op te wijzen, dat de kennis van 't Italiaansch niet groot was, zeker niet grondig genoeg, om de »Orlando Furioso" in het oorspronkelijk geheel te verstaan.

De afdeeling »Nederduytsche boecken" biedt aan den eenen kant eene groote teleurstelling, aan den anderen kant iets zeer opmerkelijks. Waar zijn de Nederlandsche klassieken, vooral dichters en tooneelschrijvers, die men in eene bibliotheek als van Coster wel aanwezig zou denken te vinden? Men vergete echter niet, dat onderaan te lezen staat: »Eenige Packetten" en dat onder deze pakketten wel de bedoelde werken zullen geweest zijn. Costers eigen letterkundige producten zijn hier niet te vinden òf om de reeds genoemde reden, en dit is het waarschijnlijkst, òf omdat de familie ze behield.

Op twee omstandigheden meen ik nog te moeten wijzen. Welk een' overvloed van geschiedkundige werken treft men hier aan; die van Hooft, Bor, Van Meteren, Reyd, Strada, Gouthoven, zijn met verscheidene andere in het bezit van den Amsterdamschen geneesheer geweest. In »De Schets van Dvc d'Alva, die de Hollanders balhoorigh maackt", een pamflet, in het jaar 1630 verschenen, beroept Coster zich op geschiedschrijvers als geloofwaardige getuigen [1]). Hij was in ieder geval een minnaar van de geschiedenis.

Het andere feit, waarvoor ik de aandacht mijner lezers verzoek, is de aanwezigheid van betrekkelijk vele geschriften van of over bekende Remonstrantschgezinden als: Grotius, Uytenbogaert, Episcopius, Grevinckhoven, Slatius en Poppius. Het boek van den laatsten, De Enge Poorte, (Gouda 1616), vinden we onder de kwarto Nederd. b. op N°. 23. Costers Iphigenia (1617) het treurspel, dat omstreeks 1630 de woede der toen machtelooze Contra-Remonstrantsche predikanten te Amsterdam gaande maakte, bevat eene toespelling op dit thans nauwelijks bekende werk [2]).

1) Uit de twee verschillende drukken, die hiervan tot ons gekomen zijn, mag men opmaken, dat het hier en daar zeer scherp gedicht indertijd veel opgang gemaakt heeft.

2) De priester Euripylus, (= wijde poort) is volgens de pamfletschrijvers uit dien

Indien ik enkele zaken, die zich bij de beschouwing van den catalogus als van zelf aan mij voor deden, te dezer plaatse gereleveerd heb, is dit vooral, om te doen zien, dat eene heruitgave voor de geschiedenis der Nederl. letterkunde groot nut kan hebben. We kunnen immers 1° de bronnen voor C.'s werken, 2° geschriften, waarin over hem gesproken wordt, in zijne bibliotheek aanwezig veronderstellen. Bovendien is omtrent de geestesrichting van den schrijver hier veel te leeren. Deze nieuwe uitgave kan dus van belang zijn, door het licht, dat over het leven en de werken van den nog zoo onbekenden schrijver verspreid wordt. Hoeveel er nog in het duister ligt, blijkt b.v. hieruit, dat in 1610 Coster genoemd wordt onder de Nederlandsche dichters, terwijl wij slechts één gedicht, vóór dien tijd geschreven, van hem kennen, n.l. van den jare 1609 [1]). Onder de pamfletten van lateren tijd zijn er ongetwijfeld nog onopgemerkte gedichten van hem. De mij bekende wensch ik te gelegener tijd breedvoerig te bespreken. Men lette ook op N°. 22 der Nederd. b. in 4°; »verscheiden tractaten van 't jaar 1618." Heeft Coster toen misschien ook eene rol in de anonieme literatuur gespeeld, gelijk hij het later zeker deed? [2]). Grondiger onderzoekers dan ik mogen hierop hunne krachten richten. Ik geef het slechts als veronderstelling.

Hiermede geloof ik het noodige ter toelichting gezegd te hebben en laat verder het geschrift voor zich zelf spreken [3]).

Leiden, April 1898. M. M. KLEERKOOPER.

---

tijd niemand anders dan Triglandius, die het werk van Ed. Poppius bestreden heeft. Zie hierover Kollewijn, Costers werken blz. 633.

1) Zie Kollewijns uitgave, blz. 614.

2) Men denke aan de opening der „Duitsche Academie."

3) De talrijke drukfouten en onnauwkeurigheden stelle men op rekening van de geringe zorg aan den oorspronkelijken catalogus besteed.

CATALOGUS

INSTRUCTISSIMAE

BIBLIOTHECAE,

CLARISSIMI DOCTISSIMIQUE VIRI

D. SAMUELIS COSTERI,

ARCHIATRI AMSTELREDAMENSIS,

IN QUA OMNE GENUS RARIORUM AC INSIGNIUM LIBRORUM.

QUORUM AUCTIO HABEBITUR IN AEDIBUS

CASPARI COMMELYNII, BIBLIOPOLAE,

DIE LUNAE, QUAE EST 17(1) AUGUSTI, STYLO NOVO, ANNO 1665

HORA NONA MATUTINA, & SECUNDA POMERIDIANA.

[*Vignet van C. Commelijn voorstellende „de naakte waarheid"*]

AMSTELREDAMI,

APUD CASPARUM COMMELYNUM, 1665.

OP 'T WATER, IN DE WAERHEYT, OP DE HOECK VAN DE VROUWESTEEGH,
ALWAER DE CATALOGEN TE BEKOMEN ZIJN,

---

1) Het cijfer is met schrijfinkt ingevuld.

LIBRI MEDICI.

In Folio.

1 Vidi Vidii Opera 3 vol. Francofurti 1626.
2 Hortus Eystettensis (sive) Accurata florum, Plantarum, et Stirpium, ad vivum repraesentatio 1613.
3 Galeni Opera Omnia 5 vol. Basil. 1549.
4 Spigelii (Adriani) Anatomia *Charta Regali*. Amst. 1645.
5 Matthioli (Pet. Andr.) Comment. in Dioscoridem opt. editio. Venetiis 1565.
6 Rhasis Opera 2 vol. Brixice 1486.
7 Zacuti Lusitani Opera 2 vol. Lugd. 1644.
8 Clusii (Caroli) Opera 2 vol. Antverp. 1601.
9 Libavii (Andr.) Alchymia 2 vol. Francofurti 1615.
10 Hippocratis Opera Interpraet. Mercurialis Graecè Lat. Venet. 1588.
11 Vegae (Christ. à) Opera Lugd. 1620.
12 Weckeri (Ioh. Iacobi) Syntaxis Medicinae, Basiliae 1601.
13 Theophrasti Historia Plantarum, Stapeli, Amst. 1644.
14 Placentini (Iul. C.) Anatomia, Patavii 1600.
15 Vesalii (And.) Anatomia, Basilaei 1555.
16 Plinius Delcampii, Francofurti 1599.
17 Carrerius (Petrus Garcia) in Fernelium, Burdigolae 1628.
18 Aldrovandi (Ulysses) Opera Omnia 12 vol. Bononiae.
19 Dalcampii (Iacobi) Historia Plantarum 2 vol. Lugd 1586.
20 Paraei (Ambrosii) Opera Chirurgica, Francof. 1599.
21 Augeni (Horat.) Opera 2 vol. ibidem 1597.
22 Stephani Reveri Anatomia, Parisiis, 1545.
23 Medicae Artis Principes post Hippocratem et Galenum apud Hend. Stephanum 1567.
24 Fuchsii (Leonardi) Historia Stirpium, Basilaeae 1542.
25 Mesuae (Joh.) Opera, Venetiis 1602.
26 Herculis Saxoniae Medicinae Practicae Templum, Francofurti 1603.
27 Amati Lusitani de Curation. Medicin. Basil. 1556.
28 Augenius de Febribus, Francofurti 1595.
29 Forestii (Petri) Opera Omnia, ibidem 1614.
30 Fernelii (Ioh.) Medicinae, Hanoviae 1610.
31 Matthiolus in Dioscoridem Editiones Baulini, Francofurti 1598.
32 Galeni Epitome ab Andrea Lacuna, Argent. 1604.
33 Sennerti (Daniel) Opera Omnia 3 vol. Parisiis 1641.
34 Montagnaene (Barth.) Opera, Francofurti 1604.
35 Plinii Historia cum Annot. Dalcampi, Genevae 1631.
36 Theophrasti Historia Plantarum Stapeli, Amsterd. 1644.
37 Trincavellii Opera Omnia, Lugd. 1592.
38 Joubertus (Larent.) Opera, ibidem 1582.
39 Riolani (Ioh.) Opera Omnia, Parisiis 1610.
40 Azarabius et Suessans de Rebus Criticis, Venetiis 1529.
41 Donati Anthonii ab Altomarii Opera Omnia, Lugd. 1569.
42 Avicennae Opera, Basil. 1556.

43 Gesnerus (Conrad.) de Avibus, Tiguri 1554.
44 —— De Quadrupedibus, ibidem.

45 Gujutheri (Ioh.) Opera 2 vol. Basil. 1571.
46 Manlii et aliorum Comment. in Lumen Apothecariorum &c. Venet. 1566. item Pharmacopoea Bergomi, 1581.
47 Julii Alexandrini Comment. in Galenum, Basileae 1581.
48 Baccius (And.) de Thermie & Perminiae Philosophiae Naturalis, Venet. 1571.
49 Aetii Opera, ibidem 1535.
50 Cortesii (Ioh. Baptist.) Opera Omnia 3 vol. Messanae 1635.
51 Pisonis (Nicol.) de Cognoscendis & Curandis Morbis, Francofurti 1580.
52 —— (Guil.) de Historia Naturalis Brasiliae, Amst.
53 Valeriolae (Francisc.) Enarrationes Medicin. Lugd. 1554.
54 Dioscoridis Opera Interp. Ruelli, Francofurti 1543.
55 Clementii Clementini Lucubrationes, Basileae 1535.
56 Uffenbachii (Petri) Thesaurus Chirurgicus, Francofurti 1610.
57 Albucase Methodus Medendi, Basil. 1541. item Ptolomaei Stellarum MXXII &c. Ingolstadii 1532. item Indagni Chiromantia &c. Argentorati 1531.
58 Berlini (Georgi) Medicina, Basil 1587.
59 Soliandri (Reineri) Consilia Medica 1596.
60 Laurenti (Andreae) Historia Anatomica, Francofurti 1600.
61 Valerius Cordis Dispensatorium, Norimb. 1598.
62 Victorii Faventini de Morbis Curandis Venetiis 1562.
63 Rondeletus (Guil.) de Piscibus, Lugd. 1554.
64 Cardanus (Hieron.) de Sanitate Tuenda, Basil. 1568.
65 Mercurialis (Hieron.) Consultationes & Responsa Medicinalia, Venetiis 1624. Ejusdem praelect. in secund. lib. Epidemiorum Hippocratis, Forol. 1626.
66 Capivacci (Hieron.) Opera Omnia, Francofurti 1603.
67 Falloppii (Gabrielis) Opera 2 vol. ibidem 1600.
68 Dioscoridis Opera Graec.-lat. Coloniae 1529
69 Abhomeron Abynzohar Colleget Averroys, Venetiis 1524, item Placentini, summa Conservationes & Curationis, ibidem 1502. item Concoregis Medicina Practica Novae, ibidem 1515.
70 Argenteri Opera Omnia, Francofurti 1610.
71 Rhazae (Abubetri) Opera Basil. 1544.
72 Gujutheri (Ioh.) Opera 2 vol. ibidem 1571.
73 Loci Communes Medici, Manuscriptis.
74 Manardi (Ioh.) Epistolae Med. Basil. 1549.
75 Constantini Africani Opera, ibidem 1539.
76 Scholtzii (Laurent.) Concilia & Epistol Medicinalia Francofurti 1598.
77 Albubatri Azazi fil. Zachar. Opera Modoetiensis 1497. item Arculani Practica, Venetiis 1524.
78 Ruellius (Ioh.) de Natura stirpium, Basil. 1543.
79 Brunsfeldii (Othonis) Onomasticon Medicinae, Argent. 1539.
80 Argenterii (Ioh.) in Aphorismos Hippocrat. & de Febribus, Venetiis 1606.
81 Largelata (Pet. de) Chirurgia, ibidem 1513.
82 Viri Auctores varior. de Febribus, ibidem 1576.
83 Crucius (Vincent. Alsarii) de Arte Medica, ibidem 1622.
84 Experimentarius Medicinae à diversis Authoris Argent. 1544.

85 Savonarolae (Ioh. Mich.) de Febribus &c. Venetiis 1593.
86 Petri Alponensis Consiliator, Venetiis 1521.
87 Taliacotius (Gasparis) de Curtorum Chirurgia, ibid. 1597.
88 Alpinus (Prosp.) de Medicina Methodica, Patavii 1611.
89 Vallesi, (Francisci) Controversiae Medicin. Hanoviae 1606.
90 Fernelii (Ioh.) Medicina, Parisiis, 1554.
91 Christ. Guarimonii Medicina 5 vol. Papia 1474.
[In Ms. verbeterd Guarinonii — 1574].

92 Plateri (Felicis) Anatomia, Basil. 1603.
93 Bruelli Praxis Medicinae, Antwerp. 1579.
94 Hofmanni (Casp.) Opera, Francofurti 1630.
95 De Morbo Gallico Authores Varii, Venetiis 1567.
96 Hippocratis et Galeni Opera 6 vol. Parisiis 1639.
97 Placentini de Salaceto Scientia Medicinalis Venetiis 1489.
98 Vesalii Compendium Anatomiae, Londini 1545.

LIBRI MEDICI.

In Quarto.

1 Holleri (Iacobi) Opera Practica, Genevae 1623.
2 Weckeri (Ioh. Iacob.) Antidotarium, Basil. 1601.
3 Mercurialis (Hieronim.) Tractatus Varii, Lugd. 1618.
4 —— Medicina Practica, ibidem 1623.
5 —— In Aphorismos Hippocratis, ibidem 1631.
6 Plateri (Felic.) Praxis Medicinae, Basil. 1625.
7 Messari (Alexand.) Practica Medica, Francofurti 1601.
8 Deodati (Claudii) Pantheum Hygiosticum, Basil. 1629.
9 Duncani Ieddelii Opera Lugd. 1624.
10 Hildani (Guil. Fabritii) Observationes & Curationum Chirurgicarum, ibidem 1641.
11 Celsus (Aur. Corn.) de re Medica, comment. Brachelii, Lugdun.-Batav. 1592.
12 Chirurgia Magna Guidonis de Gauliaco cum Annot. Jouberti, Lugdun. 1585.
13 Veslingii (Ioh.) Anatomia, Patavii 1637.
14 Cappivaccii (Hier.) Practica Medicina, Francofurti 1594.
15 Helmontius (Ioh. Bapt.) Ortus Medicinae, Amst.
16 à Castro (Rod.) de Morbis Mulierum, Hamb.
17 Van der Linden (Ioh. Anth.) Medicina Physiologica, Amst. 1653.
18 Halii Filius Abbas lib. totius Medicinae.
19 Regii (Hend.) Fundamenta Physica.
20 Heurnii (Ioh.) Opera 2 vol. Lugd.-Batav. 1609.
21 Angeluti Ars Medica, Venetiis 1588.
22 Salae (Angel.) Opera Med. Chymica, Francofurti 1647.
23 Michels Pacheri (Steph.) Pinax Microcosmographicus, Tirol 1614. Item Laurenbergi (Petri) Anatomia, Graec.-lat. Lugd.-Bat. 1618.

24 Alpini (Prosperi) de Plantis Aegypti, Venet. 1592.
25 à Castro de Morbis Mulierum, Hamb.
26 —— Medicus Politicus, ibidem.
27 Fonseca (Rodia) in Aphorismos Hipporat-Venet.
28 —— De Febribus, ibidem.
29 Fontani (Nicol.) Observationes, Amst 1641.
30 Donati Anthoni Medicina Practica, Venet. 1597.
31 Boccangelinus (Nicol.) de Febribus &c.

LIBRI MEDICI.

In Octavo.

1 Ferneli Opera 2 vol Lugd.-Batav.
2 —— Consilia, Parisiis.

3 —— Idem.
4 Fonseca Consultationes Medicae.
5 Riolani Opera Medica, Parisiis.
6 —— Praelectiones Physiolog. ibidem.
7 —— Anatomia, ibidem.
8 —— Ars bene Medendi, ibidem.
9 Hier, Fabritii de Aquapendente. Opera Chrirurgica.
10 Aegineti (Pauli). Opera. Lugd. 1489.
11 Riveri Praxis Medica.
12 —— Observationes Medicinae.
13 Pulverini Medicina Practica. editio Blasii.
14 Liddeli ars Medica.
15 —— De Febribus.
16 Reusnerus de Febribus.
17 Helmontii Opuscula Medica.
18 Bartholini Anatomia Lugd.-Batav.
19 Mercurialis de Compositione Medicamentis.
20 Bauhini (Casp.) Theatrum Anatomicum.
21 —— Appendix ad Theat. Anatomicum.
22 Heurnii Institutiones Medicae.
23 Crollii Basilica Chymica.
24 Quercitani Pharmacopaeia.
25 Van der Linden de Scriptis Medicis.
26 Tulpii Observationes Medicae.
27 —— Idem.
28 Senguerdii Physica.
29 Plateri Obseruationes.
30 Foresti Opera 7 vol. Francofurti.
31 Cratonis Consilia 5 vol. Francoforti.
32 Weckerus de Secretis.
33 Hollerus in Aphorismos Hippocratis.
34 Quercitani Pharmacopaeia.

35 Dodonaei Observationes Medin. item Praxis Medica.
36 Riolanii Asteologia.
37 Hartmanni Praxis Chymiatrica.
38 Marquardi Practica Theoretica.
39 Dodonaei Praxis Medica.
40 Quercetani Diateticon Polyhist.
41 Praevotii Medicina Pauperum.
42 Fabricii ab Aquapendente Pentateuchos Chirurgicum.
43 Mesuae de re Medica.
44 Septalii Animadversiones.
45 Paracelsii Labyrinthus Med.
46 Pavi Hortus Public. Acad. Lugd.-Batav.
47 Catonis de Rei Rustica Notis Meursi.
48 Lubberi Epitome Philosoph. Natur.
49 Riolani Compendia Universae Medicinae.
50 Breuelii Praxis Medicinae.

LIBRI MEDICI.

In 12 et 16.

1 Musae Examen de Tinctuum, Pulverum, &c.

2 Amats Lusitani Centuriae 3 et 4.
3 Fuchsius de Curandi Ratione Lib.
4 Discoridis de Materia Medica.
5 Rondeletii Dispensatorium.
6 Faventini Empirica.
7 Caesalpini Ars Medica. 3 vol. Romae 1603.
8 Schola Salernitana.
9 Valerius Cordis Dispensatorium.
10 Tralliani Medicina.
11 Musae Exemanen & Galeni ars Medicinalis.
12 Weckeri Practica Medicinae Generalis.
13 Fontani Resp. & Curation. Medicin.
14 Heurnii Institutiones Medicinae.
15 Marinelli Pharmacopaeia Veneta.
16 Jonstoni Idea Virivers. Med. Practicae.
17 Hofmanni Animadversiones, etc.
18 —— De Usu lienis & Cerebri, &c.
19 Stulli Medendi Practica General.
20 Geleni Opera Omnia 16. voll. Lugd. 1561.
21 —— Idem 26 vol. Ibidem 1573.
22 Amati Lusitani Centuriae.
23 Bontius de Medicina Indorum.

LIBRI MISCELLANAEI.

In Folio.

1 Aristotelis Opera Graec.-lat. 2 vol. Parisiis 1529.
2 Salmasius (Claud.) in Solinum 2 vol. ibidem 1629.
3 Platonis Opera Graec.-lat. Interp. Mars Finici Lugd. 1590.
4 Thuani (Iacob Aug.) Historia sui Tempor: 4 vol. Genevae 1626.
5 Senecae Opera cum Notis Lipsii, Antwerp. 1605.
6 Barlaei (Casp.) res gestae sub. C. Mauritio in Brasilia, Amstel. 1647.
7 Fabricii (Georg.) Saxoniae Illustratae, Lipsiae 1606.
8 Horatii Opera Chabotii, Basileae 1615.
9 Carionis Chronicon, Wittenb. 1580.
10 Virgilii Opera cum notis variorum, Basil. 1586.
11 Cuspinianus (Ioh.) de Caesaribus & Imperat. Rom. Francofurti 1601.
12 Titii Livii Historia Romana cum diversor: Annotat: ibidem 1580.
13 Scapulae (Ioh.) Lexicon, Basil.
14 Harrioti & Walteri Descriptio Americanae cum figuris aeneis, Francof. 1590.
15 Taciti Opera Lipsii.
16 Calepinus XI Linguarum, Basil. 1605.
17 Jonstonii (Rob.) Historia Brittanic. Amst. 1655.
18 Munsteri (Sebast.) Cosmographia, Basil. 1552.
19 Divi Hieronymi Opera Omnia 5 vol. ibidem 1526.
20 Grotius (Hugo) de Jure belli ac Pacis Amst. 1631.
21 Gliscentii (Tabii) Philosophia Venetiis 1594.
22 Boëtii Opera Omnia 2 vol. Basil. 1570.
23 Becani (Ioh. Goropii) Opera, Antwerp. 1580.
24 Reidani (Everh.) Annales Belgarum, Lugd. 1633.
25 Strada de Bello Belgico, Romae 1640.
26 Pontani (Ioh. Isaci) Historiae Gelricae, Amst. 1639.
27 Langii (Ioseph.) Polyanthaea, Argent. 1617.

28 Aenaeis virgiliana cum honorati comment. cum figuris, Lugd. 1529.
29 Petri de Crescentiis in commodum ruralfum cum figuris.

LIBRI MISCELLANAEI.

In Quarto.

1 Rosinus (Ioh.) de Antiquitatis Romanis, Genevae.
2 Schotti (And.) de Antiquitati Romanis, Coloniae, 1619.
3 Praedamitae, 1655.
4 Euripidis Tragoediae Graeco-latin. canteri & alia, 2 volum. apud Stephanum, 1607.
5 Taciti Opera Pichenam, Francoforti 1607.
6 Brissonius de jure Civili Antiquitat. & ad legum Juliam de Adulteriis, Lugd. 1558.

7 Ciceronis Opera Lambini, ibidem 1588.
8 Metii Arithmetica.
9 Dousae (Iani) Bataviae Holland. Annales. Lugd. Batavorum 1601.
10 Vossii (Matth.) Annales, Amst.
11 Thuani Index, Genevae 1634.
12 Aldi Manutii Phrases.
13 Grotii (Hug,) Tragoedia Sophompaneas, Amst.
14 Horatius Lambini, Francofurti 1596.
15 Virgili Opera Melanthonis.

LIBRI MISCELLANAEI.

In Octavo.

1 Dallaei Apologia Adversus Spanhemium 2 vol.
2 Junii Nomenclator octo linguis.
3 Alexander ab Alexandro dies Geniales.
4 Apulei Opera Beroaldi 3 vol. Basileae.
5 Pomponius Mela de situ orbis.
6 Luciani Opera Graec-lat cum Annotat. 4 vol. Basileae.
7 Justiniani Institutiones juris.
8 Erasmi Apophtegmata.
9 —— Idem.
10 Dictionarium Kiliani belgico latinum.
11 Lessius quae fides & Relegio sit capessenda.
12 Barlandi (Hadriani) Hollandiae comitum Hist. & Icones, item Utrajectensium Episcop. Catalogus res gestae, Francofurti.
13 Apollonii Grallae contra Vedelius de Episcopatu Constantini Magni.
14 Sallustius Opera Thysii & aliorum.
15 Sulpici Severi Opera variorum Notis.
16 Rulandi Dictionarinm Graec,-lat. 2 vol.
17 Macrobii Opera cum notis Pontani, Lugd.-batav.
18 Pindari Poëtae Opera Graec.-lat. cum annot., Tiguri 1560.
19 Apollonii Rhodi Argonauticon Graec-lat. cum annot.
20 Natalis Comitis Mythologiae.
21 Erasmi Moriae Encomium.
22 Sphero de Sacrabosco.
23 Sulpitius Severus.
24 Hessels in Symbol. Apost.

25 Hugenii Momenta Desolteria.
26 Horatius Bond.

LIBRI MISCELLANAEI.

In 12. et 16.

1 De Rebus Montis rasarum in Scotia gestis Hist.
2 Strada de bello belgico 2 vol.

3 Des Cartes Epistola ad Voetium.
4 Barlaei Orationes.
5 Catechesis Religiones Christianae.
6 Corvinus ad Digesta.
7 —— Jus Canonicum.
8 —— Jurisprudentia Romana.
9 —— Erotemata.
10 —— De verborum significatione.
11 Junii Nomenclator.
12 Ciceronis Tusculane Quaestiae.
13 Officium Beatae M. Virginis.
14 —— Idem.
15 Clapmarius de Arcanis Rerum publicarum.
16 Martialis.
17 Lucanus.
18 Claudianus.
19 Terentius.
20 Prudentius.
21 Catullus, tibullus, propertius.
22 Horatius.
23 Juvenalis.
24 Lucretius.
25 Oweanii Epigrammata.
26 Silius Italicus.
27 Plautus.
28 Ausonius.
29 Erasmi Colloquia.
30 Institutiones Juris Rubro Nigri.
31 Justinus.
32 Senecae Tragediae.
33 Curtius.
34 Caesar Commentar.
35 Valerius Maximus.
36 Kempis de Imitatione Christi.
37 Apulaeus.
38 Florus.
39 Epicteti Enchiridion.
40 Salustius.
41 Boëtius de Consolatione Philosoph.
42 Tacitus.
43 Virgilius.
44 —— Idem.
45 Ovidii Opera.
46 Suetonius.

47 Respublica varia 49 Volumina.
48 Cluveri Introductio.
49 Historiae Rom. Epitome.
50 Moris Utopia.
51 Plautus.

LIBRI GALLICI ET ITALICI.

In Folio.

1 La Bible d'une fort belle lettre, Genevae 1588.
2 Dei Discorsi de M. Pietro And. Mattioli nelle sei libri de Dioscoride, 2 vol. in Venetiae 1604.
3 Ouvres de Plutarque 2 vol. à Genevae 1613.
4 Prosopographiae ou descript., des hommes illustres, par Antoine de Verdier, en trois tomes, à Lyon 1603.
5 Les Recherches de la France d'Estienne Pasquier, à Paris 1621.
6 Les Essais de Montaigne, à Paris 1595.
7 Les Histoire de Sleidan, 1599.
8 l'Entrée de la Reyde Mere, dans les villes des pais bas, à Anvers 1632.

LIBRI GALLICI ET ITALICI.

In quarto.

1 Mythologie ou Explication des Fables, par de Noël de Comte, à Lyon, 1604.
2 Discours de la Religion des Anciens Romains par du Choul. à Lyon 1577.
3 Iconologia di Ripa, in Padera 1618.
4 —— Idem, in Roma 1603.

LIBRI GALLICI ET ITALICI.

In Octavo.

1 L'Amendement de vie par Jean Taffin, en Amst. 1594.
2 Taffin sur Apocalipse, Flessigne 1609.
3 Dictionaire Francois & Italie par canal, à Paris.
4 —— Italiano è Francese, par Canale.
5 Roland Furieux.
6 Le Cabinet Satirique.
7 l'Academie Francoise en 3 vol.
8 Voyage de Francois Pirard. aux Indes Orientales, à Paris.
9 l'Estime Excellens Discours.
10 Le Prince de Balzac.
11 Recueil des choses Memorables de l'an 1576. Jusques à l'an 1598 en 6 vol.
12 Recueil des pieces plus curieuses de Monsieur de Luyne.
13 Les Ouvres de Seneque en 3 vol.
14 Il Nuovo Testamento en Geneve 1596.
15 Catharini Dulcis Schola Italica Francofurti.
16 Historia delle Guerra della Germania inferiore de Conestaggio.

17 Orlando Fureoso.
18 Oevres de Rabelais.

19 Les Avantures de lidior.
20 La Contre-lesine ou Compagnie de la Marmete Grasse.
21 Des Serees de Bouchet.

NEDERDUYTSCHE BOECKEN.

In Folio.

1 Atlas ofte Tonneel der Aerdbodems, in 6 deelen, by Johan Blauw.
2 Herbarius Dodonaei, Leyden 1608.
3 Willem van Gouthovens Chronijck van Hollandt, Zeelant en Westvrieslandt, 's Gravenhage 1636 fijn papier.
4 Carionis Chronicon, in 2 deelen, Arnhem 1629.
5 Nederlantsche Oorlogen door P. Bor, in 6 deelen, Amsterdam 1621.
6 Uttenbogaerts Kerckelijke Historien, Rotterdam, fijn papier.
7 Triglandi Kerckelijcke Historien, Leyden 1650.
8 Cornherts Wercken, in 3 deelen, Amsterdam 1630.
9 Erasmi Paraphrasis over 't Nieuwe Testament, Amsterdam 1639.
10 Bybel Nederduyts, 's Gravenhage 1595.
11 Flavius Josephus Historien der Joden, Leyden 1602.
12 Paulus Jovius Historien, Amsterdam 1604.
13 Eusebius Kerckelijcke Historien, Dordrecht 1600.
14 Jan Huygen van Linschoten, Reysen naer Oostindien, Amsterdam 1614.
15 Jan de Laat, beschrijvinge van Westindien, Leyden 1630.
16 Historisch verhael der Remonstranten, van de jaren 1618 en 1619.
17 Reyd Nederlantsche Historien, Amsterdam 1649.
18 Meteren Nederlantsche Historien, Delft 1599.
19 Augustinus van de stadt Godts, Amsterdam 1646.
20 Titus Livius Romeynsche Historien, Amsterdam 1635.
21 Gouthoven Chronijck van Hollant, Zeelant en Westvrieslant, 's Gravenhage 1636.
22 Hóófs Nederlandsche Historien, met het vervolgh, 2 deelen, Amsterdam.
23 —— Hendrik de Gróte, Amsterdam 1626.
24 Veldtbouw ofte Lantwinninge de Stevin.
25 Bocks Krauter buch, zu Strasburg 1551
26 Hugens Formulaar-buch, Tubingen 1548,
27 Kunst der Chirurgie, Antwerpen 1533.
28 Justificatie van de Acte van Seclusie, van den Prins van Orangie.
29 Bullingeri Haus-Postill.

NEDERDUYTSCHE BOËCKEN.

In Quarto.

1 Lieve van Aitzma Historien van Saken van Staet en Oorlog in de Nederlanden, in 9 Deelen, 's Gravenhage.
2 Ioh. Calivinus 40 Predicatien over Iob, Amsterdam.
3 Grotii Verantwoordinge van de Wettelijcke Regeringe van Hollant.
4 Verheydens Afbeeldingen der doorluchtige Mannen, die den Antichrist bestreden hebben, 's Gravenhagen 1603.
5 't Landts Recht van Over-Yssel.
6 Graswinckel wel-levens wetenschap en wijsheyt.
7 Uytenbogaarts Leven en Kerckelijcke Bedieninge.
8 Episcopi Antwoort op de Proeve van A. Heydanus, Rotterd.

9 Grotii Verantwoording.
10 Virgilius door Vondel vertaelt, Amsterd.
11 Duinglo Vredens Predicatie, Amsterd.
12 Camphuysens verscheyden Theologische Wercken, Amsterd.
13 Hoofts Hendrik de Gróóte, Amsterd. 1638.
14 De Arabische Alkoran.
15 Baudarti Gedenckweerdige Spreucken.
16 Episcopius tegens Wadingeum.
17 Uytenbogaerts Leven en Kerckelijcke Bedieninge.
18 Suetonius van 't leven der Roomsche Keyseren, Amsterd.
19 Iconologia of Uytbeeldinge des Verstants, de Cesare Ripa, Amst.
20 't Leven en Doot van Iohan van Oldenbarnevelt 1648.
21 d'Onstelde Leeuw, door D. P. Pers, Amst.
22 Verscheyden Tractaten, ontrent 't jaar 1618.
23 Poppi Enge Poorte, Gouda 1616.

In Octavo.

1 Kilianus Duytse en Latijnsche Dictionarum, 2 Voll.
2 Verhaal-boeck van den Card. Bentivoglio.
3 Camphuysen Theologise Wercken, 2de Stuck.
4 Sems en Dou Practijke der Landmetens.
5 Beverwijks Heel-konst,
6 —— Schat der Gesontheyt
7 —— Idem.
8 Strada Nederlantse Historien, Eerste Deel.
9 Spiegels Hart-Spiegel, en Epictetus handboecxken.
10 Koninckl!jcke Verdeding voor (Carel) de (1). [Hier zijn twee leemten].
11 Hamer Toetsteen der Waerheyts.
12 Heermans Gulde Annotatien.
13 Slatii Wel-biddens Onderwijs.

14 Tengnagels Verwoestinge der Stadt Naarden.
15 Bernard. vide Ultra Lutherum.
16 Herodianus Historie
17 Beverwijcks Inleydinge tot de Hollantse Geneesmiddelen.
18 Bezae van 't Ketterdooden.
19 Alardi Catechismus.
20 Remonstrantsche Catechismus.
21 Grevinchovius tegens Costerus.
22 Polydori Virgilii ofte vinder der Consten.
23 Mathieu van Hendrick de Vierde.
24 Herodianus Historien
25 Hoofts-verheffinge van 't Huys de Medicis.
26 Curtius van de Daden van Alexander de Groote.
27 Bernardi Handtboexken.
28 Herstelde Leeuw.
29 Goethals van 't Overlijden van Prins Hendrik.

Een schoone Boecke-kas.

Eenige Packetten.

PALAMEDES 796.

Wat is de beteekenis van de woorden: »dat tref Laomedon"? Van Lennep geeft twee opvattingen, waarvan de tweede gerust geheel buiten beschouwing kan blijven; de eerste is: het onheil door het verraad den Grieken toegedacht, treffe Troje; waarop die opvatting van het woordje *dat* berust, is moeilijk na te gaan; Velderman (Pantheon-editie 1892) ziet er in »dit verraad", voorkomende in reg. 294; men krijgt dan: dit verraad treffe Troje.

Mijns inziens is Diomedes volgens die beschouwingen, die inderdaad niet zoo heel veel van elkaar verschillen, eenigszins buitensporig in zijn wensch en ten tweede komt het mij vreemd voor dat het uitspreken van het woord *verraad* aan Ulysses en Diomedes zulke uitroepen ontlokt, mannen die, nadat Agamemnon hun toegeroepen heeft: »Op mannen, 't is verraad", in een expresselijk belegde vergadering over niets anders gedacht en gesproken hebben; waarom bovendien zouden Nestor en Agamemnon zich dan stil houden?

Maar wat hier juist Ulysses en Diomedes en anders niemand zich hoeft aan te trekken, dat is dat Ajax, na zijne ontevreden gemompelde uitingen tijdens de woordenwisseling tusschen Agamemnon en Nestor (reg. 776 en vlg.)[1]) op ironisch scherpe wijze (zooals van Lennep het uitdrukt) het verwijt uitspreekt, wel zonder namen te noemen maar natuurlijk voor ieder duidelijk aan welk adres, dat het er op toegelegd wordt Palamedes als verrader voor te stellen.

Wat nu doet hij, tot wien een verwijt in bedekte of op bepaalde wijze getinte termen gericht wordt? hij geeft het, hetzij

1) Van Lennep past deze qualificatie in de eerste plaats toe op reg. 791, waar zij, mijns bedunkens, niet juist is; het woord *scherp* kan daar vervallen; Ajax geeft kalm ironisch toe, wat op zichzelf waar is, maar tot de zaak niets afdoet.

alleen in den geest of werkelijk in gesproken woorden, een eenvoudigen en duidelijken vorm.

Wat is nu zoo'n eenvoudige en ondubbelzinnige vorm voor Vondel geweest? Eenige regels verder (reg. 804) geeft hij het antwoord op die vraag; daar laat hij den ouden Nestor het vergrijp, waarvan Ajax de beide mannen beschuldigt, noemen: *tot een schelm maken.*

Vondel, zich in de plaats der beschuldigden stellende, kan zich in den geest het verwijt van Ajax verduidelijkt hebben op deze wijze: gij beschuldigt ons dus, dat wij Palamedes tot een schelm maken? en daarop nu laat hij Ulysses reageeren met een slachtofferig: »Beschut ons, goede Goden!" waarschijnlijk aan te vullen met: tegen zulke lastertaal, en Diomedes met: »dat (verwijt) treffe Troje"; m. a. w. niet wij maken (in den zin van valschelijk voorstellen) Palamedes tot een schelm, maar Troje maakt (hier letterlijk) het hem, hij *is* er dus een.

Die uitroepen zijn natuurlijk direct op het verwijt gevolgd, vallen dus samen met de steeds heftiger woorden van Ajax: »die booswicht moet van kant," en zoo komen dan vanzelf de woorden van 796b »of eer in tijds gevloden" (waar van Lennep ook eenigszins mee zit) direct achter »die booswicht moet van kant"; Ajax heeft natuurlijk alles achter elkaar gezegd, van een rusten is bij zoo'n heftig tooneel geen sprake en zijn woorden zijn volkomen duidelijk: Er zijn er, die Palamedes tot een schelm maken en die beweren dat men de keus heeft tusschen dien booswicht opruimen of het beleg opbreken; dat laatste nooit, zegt Diomedes in reg. 797.

Leiden. A. HENDRIKS.

CANIS, *ÇUNI*.

Bij wijze van bijvoegsel op hetgeen ik over *kantoor* en *quatuor* gezegd heb, vestig ik de aandacht van den belangstellenden lezer op het Latijnsche *canis* en het Skr. *çuni*, hond.

Het behoeft niet gezegd te worden, dat *canis* vormelijk niet overeenkomt met Wedisch *çuá*, Skr. *çwá*, Gr. *κύων*, Litausch *szů*, Iersch *cú*, Welsh *ci*. M. i. is het de tegenhanger van, of liever oorspronkelijk identisch, met den Skr. bijvorm *çuni*, hond (mannelijk, niet te verwarren met *çuní*, teef) en den Litauschen stam *szuni*, waarvan de nom. pl. *szunys* gevormd is [1], en mogelijk nog andere naamvallen, zooals de vocat. *szuni* en *szunē*.

Het accent van *çuni* is niet overgeleverd, maar niets verbiedt ons om aan te nemen, dat het woord oxytonon was of ook was. Mannelijke woorden op *i* hebben meermalen 't accent op de laatste, bijv. *ari*, *asi*, *dhwani*, *kapi*, *paṇi*, *maṇi*; dit laatste wordt door sommigen als paroxytonon uitgesproken. In allen geval heeft een Indogerm. *kuní* (met palatale *k*) niets bevreemdends. Gaat men hiervan uit, dan verklaart zich het Lat. *canis* zonder moeite. Gelijk bij *quatuor* is uit een oud *cunís* geworden *cĕnís* (*kĕnís*), waaruit later *canís*, en eindelijk *cánis*.

In een volgend artikel hoop ik aan te toonen dat Oudindisch *opaçá* en Lat. *apex* feitelijk hetzelfde woord is èn in beteekenis èn nagenoeg in formatie. Dit kan niet ter loops behandeld worden, daar de woordenboeken de beteekenissen van *opaça* niet geheel juist weêrgeven, zoodat men genoodzaakt is in een breedvoerig betoog te treden.

---

1) Andere naamvallen van een *i*-stam gevormd bewijzen niets, daar ze de analogie van stammen op *men*, als *akmů*, hebben kunnen volgen, maar *szunys* kan nooit daarbij gerekend worden, want de nom. pl. van *akmů* is *akmens*.

H. KERN.

SJAPPETOUWER.

Dit zelfst. nw. dat — naast een ww. *sjappetouwen* — sedert den derden druk (1881) in de *Woordenlijst* van De Vries en Te Winkel te vinden is, wordt (voorzooveel ik heb kunnen nagaan) het eerst met eene beschrijving der beteekenis aangetroffen in het werkje van Dr. Opprel, *Het Dialect van Oud-Beierland* en sedert ook in den, onder den titel van *Groot Woordenboek der Nederlandsche Taal* verschijnenden, herdruk van Van Dale's *Woordenboek.* De beteekenissen daar opgegeven zijn, in het eerstgenoemde werkje: *losbol*, *doordraaier*, *lichtmis* in het andere boek: *straatslijper waarvan iedereen last heeft*, *gemeene kerel*, *doordraaier;* de herdruk van Van Dale vermeldt óók *sjappie* (»gemeene kerel, lichtmis, doordraaier"), dat ongetwijfeld gehouden moet worden voor den verkleinvorm van *sjap*, eene gebruikelijke afkorting van *sjappetouwer*. Dit *sjappie* heeft vervolgens, naar ik denk, weer aanleiding gegeven tot het ontstaan van *sjappietouwer*, dat men veel hoort zeggen en dat zij die het gebruiken schijnen te houden — ten onrechte, als blijken zal — voor den waren, oorspronkelijken vorm van het woord. Het ww. *sjappetouwen*, dat ik — zoo overbekend als mij *sjappetouwer*, *sjap* en *sjappie* zijn — nooit heb hooren gebruiken, vind ik in het »Groot Woordenboek" verklaard als: *straatslijpen*, *lanterfanten*, *rinkelrooien*; bewijsplaatsen uit oudere of jongere schrijvers heb ik er niet voor kunnen vinden. Wel heb ik onder de bouwstoffen voor het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, geheel tegen verwachting, *sappetouwer* aangetroffen, met het toevoegsel (*Leiden*) en de omschrijving: »een arm man, zonder eigenlijk ambacht, die zoowat knutselt om aan den kost te komen." — Hoe die nog al verschillende beteekenissen toch wel met elkander te rijmen zijn zal straks hoop ik blijken.

Sjappetouwer, *sjap*, *sjappie* zouden in de tegenwoordige meest gangbare opvatting van „onbeschaafde kerel" enz. (zie beneden)

ongetwijfeld in voldoende hoeveelheid te vinden zijn in de geschriften van auteurs als F. Coenen Jr., Brandt van Doorne, Heyermans; misschien ook zelfs bij Couperus wel. Ik heb er nergens naar gezocht, maar vond toevallig het woord bijzonder dikwijls gebezigd in de brieven van Thorn Prikker[1]) en dat wel, volgens 't getuigenis van dien schrijver zelf, als een equivalent van den Franschen *argot*-term »*pignouf*". [2]) Het is mij in dit opstel echter minder te doen om de hedendaagsche vormen en beteekenissen van dit woord zeer volledig of volmaakt helder te behandelen; ik wensch voornamelijk 1°. te doen zien dat de grondvorm er van voor ongeveer 150 jaren reeds bij ons voorkomt, en 2°. aan te wijzen waar hoogstwaarschijnlijk de oorsprong moet gezocht worden.

De oudste plaatsen zijn (tot nog toe) te vinden in het tooneelspel van Alewijn, *Jan Los of den bedroogen Oostindiesvaar* (Amsterdam, 1721), de geschiedenis van een uit de Oost teruggekeerd zeeman die zich, in het tooneel waaraan de eerstvolgende aanhaling ontleend is, met zijn „kist" op een kruiwagen van boord laat rijden. Van die „kist" zegt hij (blz. 36):

.... z'is met armosynen
Thee boei, en zoo wat porcelynen
Tot aan het deksel, dicht gelaên.

(*tot een der kruiers*):

Ho, maatje, 't moest al raar toegaan,
Wanneer men in geen negen jaaren
Een enkel kistje zou vergaaren,
Dan was de kool het zop niet waard,
En 'k had de drommel van de vaard.
Neen, neen, wij *Sabbetouwers* leeven
Niet op zijn hondsfots [*niet schriel*]; want wij reeven
Niet licht, noch strijken ons besaan!

1) *Brieven van J. Thorn Prikker*, uitgeg. door Borel. *Ald.* p. 19 *sjappies* (*pignoufs*); p. 48: *sjapitouwer* (*pignouf*); p. 104: *sjap*; en voorts p. 108, 109, 140, 150. *Sjap* als bnw. p. 109 („als het middel *(er is sprake van een dynamietbom)*... niet zoo sjap was").

2) *Pignouf, pignoufle* (volgens Delvau, *Dictionn. de la Langue Verte*): „*Paysan*;....

Eenige tooneelen verder (blz. 50) zegt dezelfde persoon, als hem beleedigende woorden naar 't hoofd worden gegooid: „*Dat kan geen Sabbetouwer lijen!*" — *Jan Los*, de thuisgevaren matroos noemt zich en zijn standgenooten dus: *sabbetouwer*, *sabbetouwers*. Uit het verband blijkt niet, dat met dien naam veel anders bedoeld wordt dan *zeebonk;* integendeel de plaatsen geven alle reden tot de meening dat in die dagen *sabbetouwer* een generieke benaming moet geweest zijn voor: matroos van de groote vaart, »Oostinjevaar", terwijl van die benaming de oorspronkelijke beteekenis: ruwe klant, rouwe gast (zie straks hieronder) reeds geheel vergeten was of nauwelijks meer werd gevoeld.

Als eene benaming voor matrozen, en wel bepaaldelijk matrozen van de O.-I. vloot, lieden dus als *Jan Los*, vindt men *sjappetou* en *sjappetouwer* voorts meer dan eens gebezigd in een, te Amsterdam in 1773 (?) gedrukt, (straat)liederenbundeltje dat den titel draagt van *Kleyn Jans Konkelpotje* [1]). Daar leest men, op blz. 33, in een *Beklag Lied van een bedroefde Oost-Indies Vaar*, *die al zijn geld had verzopen*, het volgende:

'tWas al ik beminje: mijn hartje mijn vriend,
Komt gy uyt Oostinje, Seg maer wat u diend:
Gezoden, Gebraden, Wat dat u mankeerd,
Gij kunt u verzaden: Van 't geen gij begeert.

'tWas al Sjappetoutje; Lief Oostinjesvaer;
Kiest mijn voor u Vrouwtje; Ik ben altijd klaer;
en u noyt verlaten (*sic*) maer trouw blijven bij;
Zoo lang als u platen; Duuren looft mijn vrij.

. . . .

'tWas al kom wat nader; Voegt u aen mijn zy;
Ag Oostindies Vader; Ik heb jou zo bly; (*enz.*)

Voyou; .... *Homme mal élevé*". En volgens Villatte, *Parisismen*: »*ungehobelter Mensch*, *Flegel*, *Lump* (enz.)."

1) Kleyn Jans Konkelpotje, oft het Plezierige en Vermakelyke, Vossenburgje, Gerymt door Pieter de Vos, Of de zogenaamde Kleyn Jan, ... t' Amsterdam Gedrukt by Jacobus van Egmont.... 1773 (?; het jaartal is, in 't (eenig bekende?) ex. van Dr. Boekenoogen, onduidelijk).

en op blz. 34 in 't zelfde *Beklag Lied*, op 't eind, bij wijze van moraal of les:

> Sjaptou sappeteere, 't Is eerst voor jou poen
> Daer na voor u kleren daerom zij het doen,
> Dus toond u als helden; Tegen dit gebroed,
> Want zy doene zelden, Ooyt of iemand goed.

Vervolgens op blz. 58, in het lied, getiteld: *Den Verleyden, Verlegen en Bedrogen Oost-Indies Vaarder:*

> 't Was al wellekom Heertje; gij stinkt na het teertje,
> dat ruyk ik zo graeg, maer o droevige plaeg;
> Een korten tijd hier naer, was 't weg foey verhaer,
> Ik mag die teer niet ruyken, Foey wat stinkje raer.
> . . . .
> Oorelof Sappetoutjes, Mijd dog zulke Vrouwtjes,
> Van dat ligte slag, zo en hoefje niet ag
> Als ik nu weer doe... na Oost-Inje varen.

En eindelijk (blz. 67) in: *Een nieuw Lied, gemaakt op het gelukkig arriveeren van de Oostindise Schepen:*

> Men haeld zijn hart dan op: met drinken en rinkinken,
> Het zeyltje moet in top: Het Heertje zoend, dat streeld en dat vlijd:
> Het lieve Sjappetoutje: Tot zijn Geld is quyt.
> . . . .
> Dan is 't adjeu monkeurtje:... Gaet nu beschaert weer ander splind:
> Passeer nog eens de Linie: En kom dan weer [mijn] Vrind.

Wat *sabbetouwer*, *sappetou*(*wer*) naast *sjappetouwer* betreft, daarin heeft men met geen wezenlijk verschil doch slechts met een onderscheid in spelling te doen; oudtijds schreef men immers ook *souwen* en *sorren* hoewel men evengoed als thans *sjouwen* en *sjorren* zei. *S*(*j*)*appetou* naast *s*(*j*)*appetouwer* zal aanstonds van zelf voldoende opheldering vinden.

Het denkbeeld dat wij in ons *sjappetouwer* enz. (mij toen nog alleen maar uit het hedendaagsche *slang* bekend) met een „Oosterling" te doen konden hebben werd mij voor eenige jaren (a°. 1890) aan de hand gedaan door iemand die veel tusschen

de keerkringen verkeerd had, en die in de klanken van dat woord eene Maleische uitdrukking meende te herkennen. Juist was ik in dien tijd met wijlen Professor P. Veth in briefwisseling over enkele artikelen voor den beraamden tweeden druk van diens *Uit Oost en West*, en derhalve deed ik hem mededeeling van deze gissing, welke — in hoofdzaak — bij hem instemming vond. Het woord *sjappetouwer* was, ondanks het voorkomen daarvan in de *Woordenlijst*, aan des Hoogleeraars aandacht ontgaan, maar het kon naar hij meende, inderdaad niet anders zijn dan ontstaan uit Maleisch »*siapa taoe* of *tau*" dat in het *Mal. Woordenboek* van Pijnappel (op *tahoe*) [1]) weergegeven wordt met: »*wie weet het*"; »*misschien*"; »*ik weet het niet*". En *siapatau-er* zou dus een bijnaam geworden zijn voor iemand die telkens: *siapoe taoe?*" op de lippen had, iemand die telkens en bij alles »wie weet het?" zeide. Prof. Veth — en de aanduidingen en voorbeelden hem door mij toentertijd verstrekt zijn daar voor een goed deel schuld aan — redeneerde nu verder aldus [2]): »Iemand die voortdurend de uitdrukking »*wie weet het?*" »in den mond heeft, is iemand die geen opinie heeft en die »derhalve ook niet weet wat hij doen zal, die nu dit, nu dat »aanpakt, en wien voor alles de handen verkeerd staan. Zoo »iemand is natuurlijk ook een slordig werkman, een knoeier.... »Het woord heeft echter.... een zeer vaag gebruik erlangd. »Het is een schimpwoord geworden voor ieder dien men ploertig »of onhebbelijk vindt." Aldus — wat bekort — de voorstelling van den Hoogleeraar Veth. Doch zou — zoo heb ik sedert vooral na het vinden der oude plaatsen, gedacht — langs anderen weg de loop der beteekenissen niet op nog wat aan-

1) Zie Mr. Pijnappel, *Maleisch-Holl. Woordenboek*, 3e dr. (1884), blz. 81*a*. Ald: *sijapa tahoe*. Prof. Veth spelt *siapa taoe*.

2) Alle papieren en brieven betrekking hebbende op het werkje *Uit Oost en West*, óók de bouwstoffen en reeds geredigeerde artikelen voor een tweeden druk daarvan, zijn op verlangen van wijlen Prof. Veth, door zijn zoon Dr. H. J. Veth, ter beschikking gesteld van de *Redactie van het Woordenboek der Nederlandsche Taal*, en mij in bewaring gegeven. Het is uit die stukken dat ik thans voor het eerst onder dankbare vermelding, en met bescheidenheid put.

nemelijker wijze te verklaren zijn? Iemand wien het stopwoord *siapa taoe?* »*wie weet 'et?*" als op de lippen bestorven ligt lijkt mij, niet zoozeer een persoon zonder opinie, als wel een onverschillig mensch. Het Maleische *siapa toea?* zou men, dunkt mij, in idiomatisch Hollandsch over moeten zetten als »*weet ík 'et?*" d.w.z. *gaat het míj wat aan? raakt het míj?* [1]) In zúlk een zin stel ik mij voor dat het werd opgevangen uit den mond onzer ruwe Oostinjevaarders, die er den bijnaam *siapa-tau*, *siapa-tautje* of *siapa-tauer* (»*siapa-taoe*-zegger") naar ontvingen, waaronder men verstond of waarmede men aanduidde: »*iemand die zich niets ter wereld aantrekt; die om niets of niemand maalt en niets of niemand ontziet";* een *rouwe klant* dus, een *ongure gast.* Zoo werd het, terwijl men de eigenlijke beteekenis allengs vergat, gaandeweg eene generieke benaming voor de onverschillige vechtersbazen en loszinnige pierewaaiers, die er onder onze mindere zeelieden van voorheen ongetwijfeld in getalen geweest zijn en van welke Alewijn's *Jan Los* eene kostelijke type te zien geeft.

Zelfs schijnt het wel, dat gaandeweg eene verzwakte opvatting gangbaar is geworden; immers in de aangehaalde plaatsen is eigenlijk geen reden om een krasser beteekenis dan die van *zeerob*, *zeebonk* aan het woord toe te kennen. Dat het los en lichtzinnig leven der „sjappetoutjes" dezen hunnen bijnaam tot een synoniem van *lichtmis* en *doordraaier* deed worden ligt voor de hand. En uit de beteekenis »onverschillige kerel", (iemand die geen hart voor de zaak heeft) laat zich ook gemakkelijk afleiden de toepassing op een slecht, een prullig werkman, welke uit het midden dezer eeuw voor de stad Leiden wordt vermeld. Het ruw en onzedelijk gedrag der Oostinjevaars, dat — als gezegd — de opvatting: *lichtmis*, *doordraaier* deed ontstaan, is natuurlijk ook de grond voor het nog ruimer begrip van: »gemeene kerel, verdacht sujet" dat we b.v. in den

1) Men heeft mij ter vergelijking gewezen op het Spaansche *Quien sabe?* o. a. uit de boeken van Aimard hier wèl bekend als eene uitdrukking van onverschilligheid (*Wat kan 't mij schelen?*)

»straatslijper van wien ieder last heeft" herkennen, terwijl daartegenover: »gemeene vent", zoo zacht mogelijk opgevat, wel zoowat het grond- of hoofdbegrip vormt van al de schakeeringen waarin *sjappetouwer*, *sjap* en *sjappie* in het *slang* van studenten en andere jongelieden hedendaags gebezigd wordt. Het verschilt in die taal weinig, of eigenlijk niet van de goedaardige toepassingen waarin dezelfde klasse van jongelui de termen *ploert*, *patser*, *proleet* (»*prool*") en welke er meer zijn, om den haverklap gebruikt. Wat zij er mede bedoelen is dikwijls niet veel anders of ergers dan een „individu", waarmede men als man van fatsoen »niet om kan gaan", »zich niet vertoonen kan", om welke geldige, maar vaak ook nauwelijks redelijk te noemen redenen dan ook.

Ik heb in dit opstel geen melding gemaakt van het woord *sjap* als eene benaming voor: drank, jenever; het had immers met *sjappetouwer* blijkbaar niets te maken. Nu ik het genoemd heb kan ik echter niet nalaten hier aan te teekenen dat ik (in *Dania* V, 94) voor een der Jutsche landschappen *sjappe* en *sjuppe* vermeld vind als een synoniem van allerlei uitdrukkingen voor: drinken, pimpelen.

April 1898. A. BEETS.

NASCHRIFT.

Het verdient ongetwijfeld opmerking dat Alewijn's *Jan Los*, uit wiens mond wij 't woord *sabbetouwer* het vroegst vernemen, ook andere vreemde woorden bezigt. Zoo spreekt hij (blz. 24) van een *bakkelytje* voor: een vecht- of snijpartijtje; de kruiers die zijn goed vervoeren noemt hij (blz. 30) *koeljes*, koelies, als wij nu zeggen, en de deerns die hem te woord staan spreekt hij toe als *nonjes*, nonjas (blz. 35; 37); drie »Oosterlingen" dus. — *Tory* (blz. 31), *droely* (blz. 35 en 39) en *patrat* (mv. -*ten*; blz. 31) zou ik op 't oogenblik zoomin weten thuis te brengen als te verklaren. A. B.

NIEUWE MIDDELNEDERLANDSCHE FRAGMENTEN.

IX. DRIE NIEUWE FRAGMENTEN VAN DEN SPIEGHEL HISTORIAEL.

1.

Zooals bekend is, ontbreken in het Weener handschrift der tweede partie kap. 12 tot en met 17 van het vijfde boek op de vereischte plaats: twee daarvan, 12 en 13, zijn er nooit in geweest, aangezien de kopiïst in eene aanteekening uitdrukkelijk verklaart dat hij ze overgeslagen heeft; maar tevens verwijst hij, voor de vier andere, naar bl. 253 en 254 van zijn codex. Ongelukkiglijk zijn juist deze twee bladen uit het Weener handschrift weggescheurd. Toch kan men in de uitgave van de tweede partie kap. 14 en 15, op enkele verzen na, lezen. Immers in den eersten jaargang van Willems' *Belgisch Museum* werden door een ongenoemde, onder den titel: *Fragment van eenen berijmden Passionael*, een goede 200 verzen medegedeeld, die later bleken te behooren tot de tweede partie van den *Spieghel Historiael.* Het fragment bevatte echter meer dan de uitgever, naar hij zelf mededeelde, liet drukken, zoodat terugvinden steeds wenschelijk bleef.

Dit is thans gebeurd. Ik heb het genoegen gehad het fragment te herkennen onder n° 553 der tweede serie handschriften op de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Het is daar den 24sten October 1882 gekomen van het Rijksarchief aldaar; door het bestuur daarvan was het een maand te voren aangekocht van een zekeren heer Cremmery-Coucke. Deze was de neef en erfgenaam van wijlen Kanunnik Felix van de Putte [1]), de welbekende uitgever van tal van Latijnsche en Nederlandsche kronieken voor de geschiedenis van Vlaanderen van belang. En nu we dit weten, leeren we daardoor meteen dat de vinder en eerste uitgever van ons fragment, die in het *Belgisch Museum* F. V.

1) Volgens eene vriendelijke mededeeling van den heer K. Piot, algemeen rijksarchivaris te Brussel.

teekende, juist kanunnik F. van de Putte geweest is: verscheidene der door hem bezorgde uitgaven voeren alleen de initialen F. V. op het titelblad.

Het fragment bestaat uit twee perkamenten bladen, die, ofschoon gescheiden, op elkaar volgen, en dus blijkbaar het middelste vel van een katern uitmaken. Ze zijn ± 295 mm. hoog bij ± 199 breed; ze werden nl. alle beide aan hunne drie buitenzijden afgesneden, en dat dit niet altijd volkomen recht geschiedde, is begrijpelijk. Alleen van het eerste blad is daarbij de tekst ongeschonden gebleven. Op iedere bladzijde staan er twee kolommen, met inkt afgeschreven en gelijnd; iedere kolom telt 50 regels. Het tweede blad is van onderen, blijkens de breedte van den witten rand, niet afgesneden, maar van boven zooveel te meer, en dit is te meer te bejammeren, daar daardoor van iedere kolom 3 verzen weggevallen zijn. De eerste uitgever heeft dit echter niet bemerkt, en is daardoor, zooals straks blijken zal, aan 't knoeien gegaan.

Het fragment behoort tot een handschrift dat in de eerste helft der 15de eeuw geschreven werd door een Vlaming, en zeer waarschijnlijk onder dictaat. Het schrift is zeer duidelijk, nogal mooi zelfs. Aan 't begin van elk hoofdstuk staan groote hoofdletters, beurtelings blauw en rood, op de bekende wijze verder versierd; de opschriften der hoofdstukken zijn in rooden inkt; evenzoo de rubriceeringteekens; de eerste letter van elk vers is rood doorstreept. De afkortingen zijn zeer gering in getal; slechts eene is constant: *s'* voor *sente*, dat ik aldus opgelost heb, omdat dit de Vlaamsche vorm is. Op drie plaatsen staat er een leesteeken, een punt met daar boven op een haaltje dat grof begint, ongeveer een punt met een omgekeerde komma er boven op [1]). Op de eerste plaats, kap.. 12, vs. 8, staat het gelijk met

1) Dit teeken is niet zeldzaam, vooral niet in de prozahandschriften; men vindt het later ook in haast alle incunabelen. 't Is een der vormen van hetgeen Hirsche in zijne *Prolegomena* het „Hakenpunkt" genoemd heeft, dat hij in de geschriften van Thomas a Kempis meende *ontdekt* te hebben, en waaraan hij en anderen, zoo b. v. zelfs wijlen Prof. Acquoy, veel te veel belang hebben gehecht in verband met de „Thomas-questie".

een dubbel punt; op de twee andere, kap. 16, vss. 91 en 102, met een punt komma. Boven aan bl. 1 recto staat, bij wijze van opschrifttitel, in dezelfde hand als de tekst: *xpristof*, met een afkortingsteeken door de oog van de *f*.

Dit fragment behoort *niet* tot denzelfden codex als datgene dat door De Vries in zijne inleiding met de letter I aangeduid wordt, ofschoon ook dit laatste bestaat uit een dubbel folioblad met twee kolommen van 50 regels aan elke zijde en er veel Vlaamsche vormen in zijn. Hoe gebrekkig en hoe klein (vijf regels, a° 1788!) het facsimile in het *Deutsches Museum* ook zij, toch is het groot en goed genoeg om uit eene vergelijking met dit Brusselsch fragment dit besluit te kunnen trekken.

Thans volge hetgeen het fragment nog onuitgegevens bevat, en eene collatie van het reeds bekende gedeelte.

In het twaalfde hoofdstuk van het vijfde boek wordt de passie van S. Kerstoffel verhaald. Nadat men den heilige reeds allerlei martelingen heeft laten onderstaan, opdat hij zijn geloof zou afzweren, worden twee hoeren, Niceta en Aquilina, in zijn tegenwoordigheid gebracht. Maar deze twee vrouwen zijn weldra bekeerd. Als de koning dit verneemt, wordt hij woedend, en zweert dat beiden zullen sterven op een verschrikkelijke manier, indien ze den goden geen sacrificie willen doen. Waarop ze antwoorden: „Als ze werkelijk goden zijn, moeten we sacrificie doen; maar laat eerst alle straten reinigen, en laat iedereen naar den tempel komen, om onze offerande bij te wonen". Dit geschied zijnde, roepen de beide vrouwen tot het beeld van Jupiter: „Als ge god zijt, geef dan te kennen wat we doen zullen, aangezien de koning beveelt

Vinc. XIIII, c. 25. Dat wi di sacrificie doen".
Alstie afgod ute gaf gheen soen,
Bonden si dat beilde ende ander met;
Met haren gordelen onghelet
Hebbensise ter erde ghetrect [1]),
Ende als in pulvere berect,

1) Vinc. Cunque idolum nil dixisset alligantes omnia idola sonis suis dejecerunt ad terram. *Blijkbaar is* sonis suis *slecht begrepen.*

Ende seiden ghelike deser talen
Ten hedinen: „doet aersateren halen
Die u gancsen uwe gode”.
Die coninc wart in groter node
Van gramscepen, ende sprac ten wiven:
„Ic en hiet u niet dit bedriven!
Ic sweert u, bi der gode cracht,
Met allen sinne, met alre macht
Sal ic mi wreken ende u verderven,
Met misseliken tormente doen sterven”.
Die wive andworden sonder sparen:
„Sot! ende oft gode waren,
Twi lietse hem van cranken wiven
Aldus alte nieute bedriven?”
Die ene, die Aquiline hiet,
Also als die coninc ghebiet,
An een hout gehanghen wort,
So swaer een steen ghecoppelt vort
An die voete, dat al die lede
Sceurden alte hant ter stede,
Ende gaf Gode also den gheest.
Nicheta, hebbic vereest,
Haer suster, die wart sciere
Gheworpen in enen viere,
Hande ende voete ghebonden,
Die daer ute in corter stonde
Ginc blidelike ende al ghesont;
Onthovet so wart soe ter stont.

Vinc. XIIII, c. 26. *Van den selven.* xiij.

Als dese dinc dus was gedaen,
Was Kerstoffers vort doen gaen [1]),
Die menich mensce quam besien,
Ende hi bekeerder vele van dien.
Ende daer die coninc af heift verstaen,
Dedi hem allen thooft of slaen.
Sente Kerstofferse hi dede
Met ysere binden alle die lede,
Ende met roeden slaen langhe ure;
Met yserinnen banden sure

1) Vinc. Post hoc Christoferus educitur.

Dedine noch binden omme quellen [1]);
Onder ene yserinen cellen [2])
Al vul viers was hi ghedaen,
Met pecke ghemanc, dat hi so zaen
Al tasscheu si verbrant.
1 *b* Als was smalt die celle te hant,
Entie sant bleef al gesont,
Ende maecte den lieden de Gods wet cont,
Daer die menighe bi bekeerde.
Des coninx gramscap noch al meerde,
Ende heift te bindene bevolen
Enen steen van ere molen
Hem an den hals so menighen man,
Ende so sleeptemenne achter straten dan.
Als gedaen was dese sake,
Dedine binden au enen stake,
Ende dede sinen rudders na hem tesen
Met scichten, dat niet in vresen
Den sant brochte no in scaden,
Maer met helighor predicaden
Was hi levende al teen.
Aldus an hem gheen pinen sceen,
Doe was hem thooft gheslegheu af,
Bi hetene dattie coninc gaf.
Maer eer dat men hem dat dede,
Dedi te Gode ene salighe bede,
Die ons moete in staden staen.
Aldus was hi met Gode ontfaen!" [3])

Daarop volgen thans de twee hoofdstukken, die in 1837 in het *Belgisch Museum* uitgegeven werden, en daaruit door De Vries en Verwijs zijn overgenomen (eerst in het tweede deel hunner uitgave, blz. 16 vlg., en daarna in het vierde, blz. 278 vlgg.), waardoor de leemte in het Weener handschrift althans gedeeltelijk kon aangevuld worden. Een collatie van den *laatsten* tekst met het handschrift, waartoe De Vries geene

1) Vinc. Jussit... Christoferum vero ferreis cathenis ligatum virgis cedi. *In de vertaling is er dus eene nuttelooze herhaling.*

2) Vinc. Deinde super sellam ferream *etc. De vertaler schijnt door* sella *een soort van kooi verstaan te hebben.*

3) *De vier laatste verzen staan niet bij* Vinc.

gelegenheid had, volgt hier nu; de genoteerde afwijkingen zijn meestal fouten van den oorspronkelijken uitgever; sommige zijn wijzigingen, van het tegenwoordig standpunt onnoodig en zelfs ongeoorloofd, door De Vries aan den hem ten dienste staanden tekst *stilzwijgend* aangebracht. Maar ook worden eens te meer de door De Vries voorgestelde verbeteringen werkelijk in het handschrift gevonden. Ik geef alleen de lezing van het handschrift op; de cijfers verwijzen naar de verzen.

11 adde 14 wart 18 Adsoe 23 Nevens (*er is geene reden om daarvoor* Neven *in de plaats te stellen*) 24 menicfoude 27 *met dit vers begint kol.* 1c 30 Heveti om hare ghevraghet [1]) 33 magriete [2]) adde 42 sulker 45 adde 46 Ghestadelike sonder verwandren 48 draghet [3]) 49 vander 59 staerken 61 Entiese sloeghen warden oec moede 64 drove anscijn 68 yserinnen 69 twleesch 71 Sone 77 *met dit vers begint kol.* 1*d* 77 ommare *voluit* 80 Hinne sp. v. an n. u [4]) 81 ghenadic 87 visieren [5]) 88 swaere 89 inden 90 deimsterheit 96 anscijn 115 of jan 119 poghende 121 en 122 Adde 123 *Dit vers staat in het handschrift zooals De Vries het gereconstrueerd heeft* 126 *is het laatste vers van kol.* 1 *d; zooals reeds gezegd werd, is bl.* 2 *van boven afgesneden, waardoor aan iedere kolom drie verzen ontbreken. Hier is dus de aanhef van het vijftiende hoofdstuk verloren, zooals De Vries terecht vermoed heeft. Men ziet alleen nog een flauw spoor der blauwe hoofdletter; deze kan alleen een H, een K, een N of een R geweest zijn. De cijfers der verzen moeten dus met* 3 *verhoogd worden; voor 't gemak zal ik echter de telling van De Vries behouden, en de andere tusschen haakjes plaatsen.* 127 (15, 4) En*de* verwonnen adde (*wat hier cursief staat is weggesneden*) 138 (15, 15) Dedemen 142 (15, 19) sulken 151 (15, 28) arde me-

1) *Dit is dan ook de juiste vertaling. Bij* Vinc. cepit ab ea nomen et genus et religionem inqnirere. — 2) Magriete *is nog de gewone vorm in het Vlaamsch.*

3) *Nu wordt het hemistichon eerst duidelijk; de er in vervatte gedachte staat niet bij* Vinc. — 4) *De verandering van* u *in* nu *schijnt niet onmisbaar.*

5) *In 't Belgisch Museum staat in de noot* visieren, *maar de tekst heeft* versieren; *blijkbaar dus was het afschrift juist, en is* versieren *onder 't verbeteren in den tekst gekomen.*

niche 159 (15, 36) gedoghen 167 (15, 44) helighe 172 *na dit vers ontbreekt er een, het* 50ste *van kap.* 15, *t. w.* Over die vrouwen bat die waren, *tevens het laatste van kol. 2a; daar de drie eerste verzen van kol. 2b nu weer weggesneden zijn, is vers* 173 *het* 54ste *van kap.* 15. 173 (15, 54) Dus nam soe daer salighen ende 174 (15, 55).xiij.der 177 (15, 58) arde 178 (15, 59) derde 181 (15, 62) Reginen 182 (15, 63).xv. 183 (15, 64) Daermen 187 (15, 68) menegherande 191 (15, 72) sloechmen 193 (15, 74) Datsoe 199 (15, 80).vij.der 202 (15, 83) Gode

Thans volgt een groot gedeelte van het 16de hoofdstuk, dat door den ontdekker van 't fragment onbegrijpelijkerwijze niet medegedeeld werd. Het handelt, zooals De Vries bij den eersten herdruk richtig beredeneerde, over S. Julianus, en niet over S. Justinus, zooals in het *Belgisch Museum* gezegd werd.

Vinc. XIIII, c. 31. *Van sente Juliane.* xvi.

Juliaen was wel gheboren
In Averne, maer te voren
Ginc sijn kerstinlike leven [1]).
Ferreoluse was hi beneven
Gherne, enen groten here.
Dese twee waren in enen kere
Gode dienende menighe tijt
In haer rudderlijc habijt [2]).
Sodattie jacht onder die hedine
Sware quam uptie kerstine,
Ende mense ontlivede waermen mochte,
Juliaen die mertelie sochte
Ende es comen te Viane,
Gereet mertelie tontfane.
Maer dat Ferreolus heift benomen [3]).
Tote Arumpnen sijn si comen
2 *c* . . . .
. . . .
. . . .

1) Vinc. Julianus in Avernia natus, genere et religione nobilis.
2) *Hs.* rudderlijch abijt.
3) Vincentius *is hier merkelijk bekort.*

Ende sende de cnapen sijn
Datsi Juliane vaen [1]).
Als dat verhorde Juliaen,
Ginc hi hem stoutelike tjeghen.
Daer hebbensi hem thooft of ghesleghen,
Datsi in die naeste fonteyne
Hebben ghemaect van bloede reine,
Ende droeghent daer Ferreolus was,
Diensi oec ghewaghe[n] [2]) das,
Dat hi also sterven moet,
Of hi den goden geen ere doet.
Dus waert Ferreolus onthovet
Als die haer secghen niet georlovet.
Ende na minen verstane
Wart dat hovet van Juliane
Met Ferreoluse ghemene
Begraven metten lichame allene [3]).
  Hier na over menich jaer
Die biscop sente Mauviaer [4]),
Die te Viane hilt biscops stede,
Als hi in groter waerdichede
Dese mertelaren verheffen woude,
Heifti vonden in der moude
Ferreolus hebben in handen
Juliaens hooft, oft te handen
Daer adde begraven gewesen.
Vinc. XIIII, c. 32. Nu hort miracle meer van desen.
Een lantman die beteren rochte
An een couter, dat hem goet dochte
Daer hi ene aex toe wit [5]),
Up enen sondach so was dit,
Hem crompen die vingher in sulker nosen,

---

1) Vinc. Tunc Crispinus consularis audito quod illic Julianus lateret misso persecutore precepit, ut inventum constanter occideret.

2) *Hs.* ghewaghes. Vinc. Cujus caput in proximo fonte lavantes, ad sanctum Ferreolum deferunt, ut ipse similem mortem exciperet, nisi sacrificiis consentiret.

3) Vinc. caput sancti Juliani cum solo corpore sancti Ferreoli in uno tumulo collocatum est.

4) Vinc. sanctus maueritus. *In ons fragment is de naam onduidelijk; men kan zoowel* manniaer *als* mauuiaer *lezen.*

5) wit, 3. *pers. praes. ind. van* wetten; Vinc. cum quidam rusticus die dominica arare presumeret, apprehensa securi ut vomerem emundaret *etc.*

Dat hi des staels niet conde gheloesen,
Ende bleef also twee jaer dan.
Eens sondaghes quam die man
In sente Juliaens kerke.
Den mertelare bat hi sterke
Met gelove omme sijn genesen,
Ende hi ghenas te hant na desen.
  Vander kerken daer wi af spraken
Nam een edel man enighe saken,
Die niet ne wilde keren dat.
Nochtan dats hem die pape bat
Bi sinen clerken, dien die here
Tonrechte dede onnere.
In sente Juliaens daghe
Hilt waerscap onder sine maghe
2 d . . . .
. . . .
. . . .
Donrende wart .e. en[de] blexemen...
Daer hevetene ene blexeme verbrant,
Allen den andren onghescant [1]).
  Een clerc, was een dyaken,
Die liet alle gheestelike saken
Ende diende den here vanden lande,
Ende vorderde onrecht meneghherande,
Dat over hem wart menighe claghe.
Dese quam in enen daghe
Tere stede daermen scaep hoet,
Ende sente Juliaens kerken waest goet.
Die clerc nam daer sijn ghevouch,
Ende als men hem vor waer ghewouch
Dattie scape, die hi vinc ane,
Horden toe sente Juliane,
Doe andwordi dus den knape:
„Juliaen en heift ghene scape" [2]).
Dus voerdi dane dat hi woude

1) *Vers* 70 *is dwars doorsneden; na* wart *zijn alleen de onderste halen der letters zichtbaar. Voor iedere ontbrekende letter zet ik een punt.* Vinc. Qui tamen post aliquantum tempus hujus presumpcionis immemor, cum ad festum sancti Juliani cum aliis advenisset, et in hospicio suo convivium celebraret repente tonare cepit et fulgur de celo ruens ipsum illesis omnibus alliis concremavit.

2) Vinc. Julianus non comedit arietes. *Waarschijnlijk is* heift *te verbeteren in* eit.

Ende helt over tsine bonde.
Te sente Juliaens grave
Quam hi hier na, die niewer ave
Peinsde; ende hem quam alte hant
Van cortse an een swaer b[r]ant [1]),
Dat hi ne mochte spreken no gaen.
In ene celle droechmenne zaen.
Die corts minderde also;
Dat dochte dien kaytijf onvro,
Dattene verbrant die mertelare.
Omme water bat hi daer nare,
Dat menne vercoele der [2]) mede.
Ende als men cortelike dat dede
Ginc van hem sulc rooc ende stanc,
Dat wie daer was, vlo; — eer iets lanc
Heveti sinen gheest ghegeven,
Ende liet dit kaytivelic leven [3]).

Vinc. XIIII, c. 33.
Sente Genesius, na mijn verstaen,
Was in herscepien gedaen
Eer hi quam tsire oudthede [4]),
Te Harelblanke in die stede.
Een kerstin waest van goeder zede.
Sodat boven ginc die quaethede
Ende men vele pointe sette
Die ginghen jeghen kerstine wette [5]).
Als dat Genesius verstaet
Sine herscepie hi laet
Ende vlo den verwoeden here.
Niet dat hi scuwen wilde te sere [6])...

---

1) *Hs.* bant. Vinc. febre correptus, tanto calore opprimitur, ut nec surgere nec aliquem vocare valeret.

2) der *in het hs. voluit.*

3) *Vinc.* quod fugientibus qui aderant post modicum expiravit.

4) Vinc. Hic in juventutis flore primevo provincialis milicie tirocinia suscepit.

5) Vinc. Accidit autem ut eodem ante tribunal judicis exceptoris munus implente, impia atque sacrilega mandante persecucionis jussa legerentur.

6) Vinc. Que cum deo devotus repudiaret auditus, et imprimere manus respueret, abjectis ante pedes judicis tabulis, triste ministerium sacrata jam deo mens fugit, et ut in nullo a preceptis evangelicis actus martirii deviaret, quibus declinare persecucionis impetum vel jubemur vel permittimur, ab ira se furentis judicis paulisper occultavit.

2.

Dit fragment is een strook perkament, 225 mm. breed bij 115 hoog, welke, in de breedte in tweeën gevouwen en daardoor en door de vocht zeer beschadigd, gevonden werd door den heer F. van der Haeghen in een register dat behoort tot het archief der bekende abdij te Eename, welk archief thans op de bibliotheek der Gentsche Hoogeschool berust.

Het fragment, thans n°. 1641 der handschriften, is het bovenste gedeelte, waarschijnlijk ongeveer een derde, van een dubbel blad: ongeveer 3 kolommen van het eene blad, en nog geene halve kolom van het andere, te weinig zelfs om met volkomen zekerheid naar den eenen of naar den anderen kant te kunnen vouwen. Het behoort tot een, blijkbaar zeer eenvoudig handschrift uit de eerste jaren der 15de eeuw, met ten minste drie kolommen op iedere bladzijde; ieder hoofdstuk begint met eene kleine roode hoofdletter, ± 10 mm. hoog; die aan 't begin van 't vijfde boek is zeer groot; opschriften staan in rooden inkt; er zijn roode rubriceeringteekens, maar de eerste letter der verzen is *niet* rood doorstreept; de afkortingen zijn nog al talrijk, vooral voor *er*; voor *ende* staat meestal het bekende teeken ʒ; er zijn twee leesteekens, t. w. telkens een dubbel punt, met de waarde van ons punt komma, vóór *doe* in 't eerste vers van kol. *d* en na *vernam* in het voorlaatste vers van kol. *f* op bl. 2.

De nieuwgevonden tekst behoort grootendeels tot het verhaal der mirakelen van den heiligen Malachias; ik plaats eerst de overblijfselen van die helft van het dubbel blad, waar het meest van afgesneden is: bij Vincentius zijn talrijke hoofdstukken over S. Malachias, en daar in de eerste kolom reeds een opschrift *Vanden selven* voorkomt, is het waarschijnlijk dat de weggesneden hoofdstukken aan de fragmentarisch bewaarde moeten voorafgaan.

blad 1, kol. *a*.

Ende also . . . .
Also als . . . .
Seghet n. . . . .
Dat sine. . . . .
Ende alles. . . . .
Maer dat een . . . . . .
Datmen up . . . .
Wi sullen v. . . . . .
Ende daer met . . . . .
Bedi u ap . . . .
Dat wi m . . . .
Onsen beho . . . .
Dit suldi in . . . .
Onsalech. . . . .
Dat onse. . . . .
Quam om o . . . .
Al ware d. . . . .
Hine sal om. . . . . . .
Niet comen g . . . . . .
Hi heeft o. . . . .
Hi wilt oec . . . .

Vanden s[elven]

Die leedere . . . .
Clemmen t. . . . .
Die hevet d . . . .
Welc sijn d . . . .

bl. 1, kol. *f*.

. . . . . . ont
. . . . . . cont
. . . . . . desen
. . . . . . ms na desen
. . . . . . lechame
. . . . . . e blame
. . . . . . ven nu
. . . . van . . .
. . . . . . tu wale
. . . . . . le
. . . .
. . . . . . dan
. . . .
. . . .
. . . . . . ghet
. . . . . . versaghet
. . . . . . e glorie
. . . . . . rie
. . . . . . swaer
. . . . . . naer
. . . . . . en moet
. . . . . . ne doet
. . . . . . uce eerd
. . . . . . erd
. . . . . . like
. . . . . . enlike

Thans volgt het tweede blad: reeds sedert twaalf dagen was een man van 't gebruik zijner tong beroofd, maar

bl. 2, kol. *a*.

Vinc. XXVIII, c. 117. Malachias quam vorden ghenen vort,
Ende hiet hem dat hi sprake,
Entie gheue na dese sake
Werd sprekende wel gerede,
Ende nam onsen here daer ter stede;
Ende doe hi sijn recht hadde ontfaen,
Es hi ter doot gekeert saen.
Hi sat eens up enen velde
Hi e . . . n ue . . . . . de

Mene[ghe] ding . . . .
Daer menech mensc[e] . . . . . [1])
Daer quam een wijf vor hem gaende,
Die hadde gedregen .xv. maende
Ende .xx. daghe wel omtrent,
Jegen naturen wetten een kent;
Ende dese was hier beswaert sere,
Ende bat daer den goeden here
Dat hi bidde daer vor hare
Dat soe verledicht werde daer nare.
So heeft hi dare vor hare gebeden,
Ende soe werd genesen daer ter stede
Van enen kinde, up die ure.
Dit was ene scone aventure.

Vinc. XXVIII, c. 118. *Vanden selven* lxij.

Eens edels mans vrouwe, in dese stont,
Lach nu siec ende onghesont

blad 2, kol. *b*.

Vinc. XXVIII, c. 119. Tien tiden was .j. wijf van sinne
So vreeselic, dat met ghere minne
Niemen ne mochte wonen met hare,
Noch oec wandelen met daer nare;
Ja haer kint ne mochte niet
Met haer wonen, om haer verdriet.
Soe riep, soe street, soe maecte gerochte,
Waer dat soe was ende daer soe mochte;
Soe was coene, berrende mede,
Ende hare tonge dede menegen lede [2]).
Hare kinder waren serich om dat,
Ende namen der moeder oec ter stat
Ende brachtense geleit vor Malachias;
Ende baden hem om Gode das,
Met wenenden oghen, dat hi bade
Vor hare, dat soe in andren rade
Werden moeste ende betren van sinne.
Malachias sprac: „coemt hare, minne,

1) *Van* menech *is alleen de* m *geheel bewaard; van de andere letters alleen de onderste haaltjes.* — Vinc. Sedebat iterum in campo cum comite vlidie aliqua tractans et multitudo copiosa circa eos.

2) Vinc. audax et ardens et preceps, metuenda lingua et manu.

Ende spreect u bijchte jeghen mi".
Doe soe ghebijcht was, sprac hi:
„Inde name des vader ter stede,
Ende soens ende shelechs gheests mede,
So bevelic u hier vort,
Dat ghi nemmermeer ne stort" [1]).
Ende van deser ure vort meer,
Was soe so ghemackelic ende so geheer,
Dat soe al hare quaetheit nu

blad 2, kol. *c*.

Vinc. XXVIII, c. 123, einde.
Ende up die ure thans . . . . . .
Werd hi ghesont daer up . . . .
Den doden dedemen o . . . . . .
Als men in cloestren ple[ghet]
Men bereidde den lec[hame]
Ende groevene daer na . . . . . .
In onser vrouwen kerk[en]
Want hi daer vore beg[eert]
D . . . . daer . . . .
D . . . .
. . . .
.M. ende .C. ons heren . . . . . .
Ende .xlvij. oec . . . .
Uptie vierd[e] n[one]. . . . .
Van november dat oe . . . .

Vinc. XXVIII, c. 124. *Van sente Pietre charachiensen* [2]).

Nu tesen tiden l[evede]
Pieter bisscop v[an] . . . .
Diemen charachien[sis heet]
Dese Pieter was al . . . .
In alre doget ende g . . . .
Ende altoes tsinen g . . . .
Tenen tiden quam hi . . . .
Te Lancenien [3]) ere . . . .
Daer .iij. man waren . . . .
In enen kerker ende va[ncnisse]

1) Vinc. oransque super eam ut deus omnipotens det ei spiritum mansuetudinis in nomine domini nostri Jhesu Cristi ne ultra irascatur jubet.
2) Vinc. De sancto Petro tharatasiensi episcopo.
3) Vinc. ad civitatem Lausennam.

blad 2, kol *d*.

. . . . doe quam te desen
. . . . . . ghen gescaerd
. . . . . . en sprekende waerd
. . . . . . ghi heren derre mesdaet
. . . . dit volc verslaet
. . . . . . et ende verstaet
. . . . henen gaet
. . . . . . dustaenre sprake
. . . . . . ise die sake
. . . .
. . . .
. . . . met . . .
. . . . . . arde siec kint
. . . . . . de . . daer staen
. . . . . . at dat soe saen
. . . . . . de met haerre conste
. . . . . . e werken begonste
. . . . steen als wijt weten
. . . . . . n ware beseten
. . . . . . siecheit godweet
. . . . . . et was ende wreet
. . . . . . den ommeghinc
. . . . . . n met sulker dinc
. . . . . . ande cruut gelesen
. . . . . . de soude genesen
. . . . . . it up haren arm
. . . . . . de ghestoten al warm

blad 2, kol. *e*.

Niet lange daer na dat kint up steet
Ende was ghenesen ende ghesont.
  Hier met endic te deser stont
Den vierden boec der vierder pertien.
Gode biddic ende sente Marien
Dat si mi sparen in deser saken,
Dat ic den vijften moete vulmaken.

HIER BEGHINT DE VIJFTE BOEC
VANDER VIERDER PERTIEN VANDEN
SPIEGLE YSTORIALE.

Van coninc Lodewike van
Vrankerike, hoe hi gevaen
ende verlost ward. j.

Het [1]) es wel recht dat men ere
Den goeden man altoes sere
Ende den quaden oec daer bi

blad 2, kol. *f*.

Vinc. XXVIII, c. 126 [2]). Indes keysers palays hi ghinc
Ende nam oec dese dinc,
Guldine boghen die hi daer vant.
Ende ghinc oec daer na te hant
Dor sijn vorborchte ter vaerd
Tote indes keysers boengaerd,
Ende nam met groter onwerde
Ghens oefts ende voeret siere verde,
E . . . . land . . . . ren
. . . . ren
. . . .
. . . . . t vanden grieken fel
In dat selve jaer also wel,
Uptie .xi. kalende van aprel,
Omtrent .viij. uren inder nacht,
Also alsics hem bedacht
So waest saterdages also wel
Vor palmen sondach dat dit gevel,
Dat so groot tempeest waerd,
Ende duurde altenen also haert
Vier daghe al achter een,
Dattie tempeest niene gefeen.
Des wonsdages was .j. wint
So groot, datmen nie sint
Meerre vernam; daer na een regen
Quam so groot geslegen daer jegen

1) *De hoofdletter* H *is* 55 *mm. hoog bij* 43 *breed, zoodat er maar plaats meer is voor één woord; vandaar het kleiner getal verzen op deze kolom.*

2) *De verschillende verhalen in dit hoofdstuk zijn door den vertaler in omgekeerde volgorde geplaatst.*

3.

Dit derde fragment is ook een dubbel blad perkament, aan de drie buitenzijden afgesneden, evenals het eerste, maar kleiner van afmetingen: iedere helft meet 198 mm. (grootste hoogte) bij 159 (grootste breedte); het behoort tot een handschrift uit het begin der 15de eeuw, met twee kolommen op iedere bladzijde, met potlood afgeschreven en gelijnd; iedere kolom heeft thans 37 regels, maar had er oorspronkelijk 42: bij het afsnijden zijn aan den bovenkant telkens 5 verzen verloren gegaan. Immers het fragment bevat uit het zesde boek der derde partie:

bl. 1, kol. *a*:	c. 17,	vs. 78	tot	c. 18,	vs.	27;
bl. 1, kol. *b*:	c. 18,	vs. 33	tot	c. 18,	vs.	69;
bl. 1, kol. *c*:	c. 18,	vs. 75	tot	c. 19,	vs.	20;
bl. 1, kol. *d*:	c. 19,	vs. 26	tot	c. 19,	vs.	62;
bl. 2, kol. *a*:	c. 23,	vs. 86	tot	c. 23,	vs.	120;
bl. 2, kol. *b*:	c. 23,	vs. 126	tot	c. 24,	vs.	25;
bl. 2, kol. *c*:	c. 24,	vs. 39	tot	c. 24,	vs.	67;
bl. 2, kol. *d*:	c. 24,	vs. 73	tot	c. 25,	vs.	16.

Daaruit kan men tevens berekenen, dat tusschen de keerzijde van bl. 1 en de voorzijde van bl. 2 *acht* kolommen zullen gestaan hebben, d. i. dus net nóg één dubbel blad, dat het middelste vel van het katern moet geweest zijn; het bewaarde fragment was dus het derde vel van het katern, of het vijfde van een sextern.

Kapittelopschriften zijn in rooden inkt, er zijn roode rubriceeringteekens en aan het begin van ieder hoofdstuk staat een eenvoudige roode hoofdletter, 10 a 15 mm. hoog. De eerste letters der verzen zijn van boven tot onderen doorloopend doorstreept met rooden inkt.

Zoover ik kan nagaan, behoort dit fragment niet tot een handschrift, waarvan reeds andere stukken bekend zijn. In de handschriftenverzameling der Gentsche universiteitsbibliotheek draagt het thans n°. 1640; het heeft vroeger toebehoord aan Prof. Serrure, uit wiens nalatenschap het, met andere fragmenten, door den heer F. van der Haeghen gekocht werd.

Hieronder volgen alle varianten, ook de geringste, welke eene vergelijking met den uitgegeven tekst kon opleveren: tot eene juiste kennis der Middelnederlandsche taal is niets te gering te achten, en men zal zien dat dit fragment verscheidene niet onbelangrijke vormen oplevert. Maar niet alleen voor de grammatica, ook voor den tekst heeft het eenig gewicht: er staan wel verscheidene fouten in, maar 't heeft daarentegen ook weer vaak de juiste lezing, waar het teksthandschrift bedorven is.

bl. 1, kol. *a.*

17, 78 na wert hi ghehoent 79 ghedoet 80 groet 81 heylich 82 simacus ende paeus jhan 83 diederike 84 bulkane (*l.* vulkane? *bij* Vinc. in ollam vulkani; *verg. echter de uitgave*) 86 Dat het w. d. van b.

18 *Opschrift:* Van coninghen van Vrancrike.

2 ghepens 3 sonde 4 seghemonde 5 E. met w. e. met kinderen 6 Also ghijt moghet h. boven v. 7 Hadde hie 9 Borgoengen soude b. 10 hem verbouden 11 ghevaren 12 Gondemar willem n. o. 13 Mar q. jeghen h. 15 doet 16 groet 18 Ne wilden si d. n. verdraghen 19 Ende senden hem a. g. 20 E. lieten nerghent 22 borgonien 23 Jong e. o. kint e. w. 26 borgoengen 27 E. als sijt alle h. onteert

bl. 1, kol. *b.*

18, 33 N. hadde si 34 Clodomiris d. si aen w. 35 Drie sone die m. h. helt 38 mets 40 E. c. die coninc echt 41 Mitten h. v. vrancrike 43 in duringhen riden 44 doer riden 45 Up den c. e. 46 duringhers 47 Pitte ghedolven op dat v. 48 ghewelt 49 Ende die verhuelt ghedect met saden 50 Dit q. den fransoisen te s. 51 wel worden 52 Sere hadde hem gont o. 53 ghehoent 54 ghecroent 55 vele te mere 57 seghe op die duringhe 58 slachtinghe sonderlinghe 59 van dien duringhen 60 Ende dit roec die was so sw. 61 Dat het meneghen 62 E. sie reden doer gh. d. 63 fransoise 64 Dueringhen h. si doer v. 65 E. berovet e. ghevaen 66 lude 67 voerdse met hem 68 den coninc

bl. 1, kol. *c.*

18, 75 R. met o. tien st. 76 Herchades d. Ragonde 77 E. namse te sijnre coninginne 78 N. langhe plach si s. minne 79 Ende hevet haer te portiers begheven 80 E. leide daer heilich l. 81 ane g. haer m. 82 si starf sintinne 83 D. es te sulpke komen 84 op gh. ghenomen 85 op vr. 86 Vander m. 87 met hem stont 88 Stac men 89 E. d. na so dede hi saen 90 Gone kindre

19 *Opschrift* Hoe coninc childebrecht van parijs spaengen wan. 1 Cildebrecht 3 was in averne ghev. 4 D. quam een m. eenre m. 5 V. sire suster d. j. clotilt 6 Die almaric oec te w. h. 7 Die c. was 9 so zere mishelde 10 W. hi wilse m. ghewelde 11 Datsi emmer ware erriane 12 si pl. te k. 13 Dede hise werpen 14 sloechse 15 D. haer tbloet 16 sy 17 Te dien litekine

bl. 1, kol. *d.*

19, 26 Dien w. dien hi h. beghaert 27 Dien haddi jeghen almarike 28 D. wort ghev. 29 M. die fransoise worden te b. 30 Ende die goten w. e. stoven 31 almeric 32 ontfaen (*sic*) 33 ne quam 34 versamende die str. 35 hopede 36 te vliene 37 E. als hi vlucht d. n. 39 Quamen fransoise daer uten kere 40 E. dorperlike 41 D. hi al daer op der st. 42 Also doe s. e. d. 43 Cildebr. die voer te hant 44 Die goten woesten in spaengen lant 45 tolletten daer 46 hi nam 47 sire suster clotilde 48 Die hi daer n.l. ne w. 49 E. voeretse met hem andie v. 50 Weder te v. w. 51 M. d. si hene 52 So quam haer an een onghemac 53 groet 54 Dat si inden wech bl. doet 55 H. lichame v. voert 56 in die scone poert 57 E. wort in sinte peters k. 58 ghewerken 59 Ghegraven daer die vad (er lach *is in de pen gebleven*) 60 Cildebrecht brocht op dien d. 61 Tot p. daer in die st. 62 Gheweldighen g. s.

bl. 2, kol. *a.*

23, 86 Bonefacius 87 uut van gronde 88 van segheghemonde (*sic*) 89 Enen 90 Dese so oerdenierde oec mede 91 Datmen s.

binder kerken 92 Die leye sceiden vanden clerken 93 teren 95 Hier na q. die ander Johau 97 poert 98 woert 99 Antemius e. s. pertie 100 Om s. q. herisie 101 Die te Constantenoble w. patriarcke 102 An sine herisie starke 104 onwetendelike gheg. 105 Agapitus 106 gheboren 107 anderen bedegader 109 op a. sonnendaghen 110 Processien 111 so was 112 Ende van o. g. 113 groet 114 W. doe c. d. w. doet 115 D. mie dunket na mijn lesen 116 D. d. van berne mocht w. *Op dit vers volgen dan nog deze twee die in het teksthandschrift niet staan:* Want hie ghenen sone liet Ende doester goten macht dat riet 117 Wort coninc sire suster s. 118 Amalsuinde hiet so die gone 120 Dese r. beide te samen

bl. 2, kol. *b.*

23, 126 = *tekst* 127 Jj. jaer 128 D. begonde hie thiedaet sc. 129 wives 130 daer berechten 131 amalswinde 132 E. d. na nam hi hare leven 133 D. si b. in e. bad 134 E. r. een jaer na dat (*blijkbaar de juiste lezing; bij* Vinc.: solus super ostrogothos anno .j. regnavit) 135 Twe j. so had hi vor d.

24 *Opschrift:* Van Justiniaens ghelove.

1 ghesciede 5 overmoede groet 6 Um (*hs.* Vm) vr. amalswinden doet 7 E. hie hevet den paus gheb. 8 D. hi verspreke ende vreden 10 E. hire voere mitter sp. 11 Tote constantenoble 12 Agapitus 12 Hie v. te constantenoble s. 17 Die punten v. ghel. 18 E. hi w. 21 ghel. lien 23 Niene w. m. e. got 24 die quade sot 25 patriarke

bl. 2, kol. *c.*

24, 31 . . . . valsche 32 Dat het w. al een n. 33 ende die gotlichede 34 Jhesus 35 In dat g. 36 justinien (*juiste lezing; verg. de uitg.*) 37 E. provede hie o. 39 mensche n. scrusturen (*sic*) 40 In enen p. twe nat. 41 Doe dit disputieren s. starke 42 Q. antemius die patriarke 44 Waut hi n. ne w. l. 45 onghelove 46 Jeghen 47 D. hoert d. p. in s. lien 48 D. hi

recht l. in herisien 49 vrienscap 50 Tusschen d. k. ende den p. 52 Ane den p. 53 Of du lie dat wie ghien 55 die 56 In verren l. ende in ellenden 57 Agapitus d. p. antwoerde 58 a. hie dat hoerde 59 Ic s. man ic wilde sien 60 O. enen kerstijn Justinien (*zie boven* 36) 61 E. mie dinc 62 Dat het recht si dyoclesiaen (*betere lezing dan die van het teksths.*) 63-64 Maer keyser verstant wel voer waer Dijn dreighen doet mi ghenen vaer (*juiste lezing, zooals door De Vries dan ook ondersteld werd; verg. de uitgave*) 65 segghic di voert an 66 ghenen kerstin m. 67 W. diene b. niene w.

bl. 2, kol. *d.*

24, 73 Agapitus 74 om gods (*betere lezing dan die van het teksths.*) 75 Ende die keyser justinien (*zie boven* 36) 76-78 Omoedichdem (*hs.* Omoedichdē) mede mede na dien Voer den paues al daer weder Ende neech hem ten voeten neder (*juiste, althans veel betere lezing dan die van het teksths., als men in vs.* 76 *éénmaal* mede *wegluat; verg. de uitgave en de conjecturen van De Vries*) 79 Antemius wort daer onder gheset 80 ghelovede 81 Die was 82 Dien die paues hevet ghesocht 83 doet 84 Agapitus d. h. groet 85 *Ook in dit hs. ontbreekt* was *dat echter niet onmisbaar is* 87 starf 88 So langhe d. dat hie b. 89 hadde *ontbreekt* 90 Van sine g. d.

25 *Opschrift* Vanden . . . . . . (*onleesbaar*).

1 *en* 2 *nauwelijks leesbaar, blijkbaar = tekst* 3 Ende na amalswinden doet 4 waes here groet 5 wert 6 tyrant f. e. doer quaet 8 Up die 9 wort versleghen ende (*sic*) e. o. 10 Omme alle s. g. d. 11 D. n. errarius die c. (*de juiste naam dus*) 12 droech 13 Ende hie wort v. m. 14 cosemen 15 Totila 16 in tlant

AANHANGSEL.

Het is genoeg bekend, dat er nog verschillende andere fragmenten van den *Spieghel* bestaan, welke verwerkt worden in het door Prof. Verdam voorbereide supplement op de uitgave

van De Vries en Verwijs [1]). Over een daarvan wensch ik hier nog een enkel woord te zeggen. Ik bedoel hs. 1374 der Gentsche universiteitsbibliotheek (vroeger in 't bezit van Serrure, en vóór dezen van Heber), dat eene bloemlezing uit den *Spieghel*, de *Martijns*, den *Rinclus* enz. bevat. In de inleiding tot de zoo even voltooide nieuwe uitgave der *Strophische Gedichten* wordt blz. XIV beweerd, dat dit handschrift in Vlaanderen vervaardigd werd. Dit is zeker een lapsus. Wie ooit den *Rinclus* gelezen heeft, weet dat dit gedicht in „brabantschen dietsce" geschreven is, en dat is met den geheelen inhoud van den codex het geval. Voor de *Martijns* is dit uit de nieuwe uitgave nauwelijks te merken, want zuiver orthographische varianten worden daar „òf niet òf slechts eens vooral" vermeld. Maar ik kan daarenboven de juiste herkomst van dit handschrift bekend maken: het werd namelijk geschreven in het Rooklooster, de beroemde Augustijnerabdij uit het Soniënbosch, nabij Brussel. [2]) Dit is me gebleken doordien hs. 2905 op de koninklijke bibliotheek te Brussel, volmaakt in dezelfde hand geschreven is als het Gentsche handschrift, en uit de volgende aanteekening achteraan blijkt, dat het tot de boekerij van 't Rooklooster behoorde:

Dit boec es der broeders van sente
pauw in zonien gheheten ten roeden cloestere

Ook op de herkomst van het handschrift der eerste partie, dat thans te Brussel berust onder nummer 1171 der tweede serie, en ook *Die Rose* en *Vanden seven vroeden van Rome* bevat, wil ik even wijzen. Het is duidelijk dat deze codex dezelfde is als die, welke door Sanderus, *Bibliotheca Belgica Manuscripta* 1, 209 onder de boeken der hoofdkerk te Doornik aldus vermeld wordt:

Het eerste deel Speculi Historialis Vincentii de Bellovaco Or-

1) Zie b.v. Verdam in de *Verslagen en Mededeelingen der Koninkl. Academie v. Wetenschappen*, 3de Reeks, dl. VI, 97 vlgg. en dl. VIII, 15 vlgg.; De Pauw in de *Verslagen en Mededeelingen der Koninkl. Vlaamsche Academie*, 1888, 378 vlgg.

2) De geschiedenis van dit klooster is het best beschreven bij WAUTERS, *Histoire des environs de Bruxelles* 3, 352 vlgg. Verg. ACQUOY, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed* 3, 16 vlgg.

dinis Dominicanorum: Item dat bouck van den seven Vroeden van Roome . . . Den bouck vanden Roosen.

Deze beschrijving staat op de lijst der codices welke, naar Sanderus' getuigenis, afkomstig zijn van Hieronymus de Winghe. Dit alles komt uit: de inhoud is dezelfde, en onderaan de eerste bladzijde van het handschrift leest men: „Hieronymi Winghii can^ci Tor. ex empto. Bruxellae en mars 1614 H. E." Wel schijnt de codex meer bevat te hebben, en later gescheiden te zijn.

Het is ook bekend, en overigens natuurlijk, dat er nog andere handschriften van den *Spieghel* bestaan hebben, die hetzij verloren zijn hetzij verborgen zitten. Ik kan ook nog een dergelijk vermelden. In den catalogus van de bibliotheek der Rijke Klaren te Gent, te vinden in een cartularium uit het jaar 1508 dat op het rijksarchief alhier bewaard wordt, leest men o. a. de volgende beschrijving van een groot handschrift:

„Noch eenen groten fransijnen boeuc ghegheven by vrou Mergriete van Varnewijc hier staende fo° CC xciiij 9. [1]) hout in driehondert ende lv blare / ende zijn daer in drie boeucken principael / elcken principalen boeuc hout in viij boeucken / de principale drie boeucken zijn. de derde de vierde de vijfste partien vanden spieghele historiael / den eersten beghint fo° drie ende hendt folio C xxvj ende hout in xj^m veersen / Den ij boeuc beghint fo° C xxx ende hendt fo° CC lxij hout in xxx ix^m ende CC veersen / den iij beghint fo° CC lxij ende hendt CCC lv hout in xxix^m CCC ende xxxij veerse dat sijn regulen Comt al tsamen lxxix duust v^c ende xxxij veersen ende es al vlaemschs ende dicht elc zie drie calommen hebbende / ende elcken principalen boeuc heeft voor sijn beghin sijn tafele".

Deze ook dus mag een „kolossale" codex genoemd worden.

WILLEM DE VREESE.

1) Ter aangewezene plaatse leest men over de schenkster o. m.: „My vrouwe Mergriete van Varnewijc ... quam hier woenen in ons clooster binnen der clausueren in thuus daer wijlen zuster Avezoete ende zuster Lijsbette sVrients in woenden / welc my vrouwe cochte haer leven lanc om de somme van hondert ende acht ponden parisis... anno xv^c een ... Ende overleedt in ons clooster up den xvij^sten dach in ougst xv^c ende viere tsaterdaeghs naer noene omtrent den drie hueren Ende gaf ons vele schoonder ghiften".

CONCEPT VAN BESTEDINGE TOT HET BEDIJCKEN VAN DE ASSENDELVER MEER.

(a°. 1553).

Toen ik voor eenige jaren de Zaansche archieven doorzocht om bouwstoffen voor het Zaansch Idioticon te verzamelen, vond ik te Assendelft o. a. ook een advies uit het midden der 16 de eeuw over de mogelijkheid van zekere indijking in de Zaanstreek, opgesteld en eigenhandig neergeschreven door Pieter Ruthsz. Vryese, secretaris van Ooltgensplaat op Overflakkee. Daar dit stuk een aantal minder bekende uitdrukkingen bevat, is het uit een taalkundig oogpunt niet geheel van belang ontbloot, en het schijnt dus gerechtvaardigd er een plaatsje in dit tijdschrift voor in te ruimen; te meer omdat van de taal der Zuidhollandsche en Zeeuwsche eilanden nog zoo weinig bekend is, dat de beteekenis van verscheidene woorden niet dan gissenderwijze is te bepalen.

Wat het plan der bedijking zelf betreft, dit is niet doorgegaan, wellicht wegens het weldra gevolgde overlijden van den bejaarden lastgever, Gheryt van Assendelft, Heer van Assendelft en Heemskerk, Ridder, President van den Hove van Holland, die in 1558 in den Haag op 70-jarigen leeftijd overleed.

Het Concept is geschreven op een gewoon folio-vel papier en luidt als volgt:

Vpden xiiij^en ende xv^en Nouembris xv^c drienvyftich hebben Lenaert Diericxz. ende Pieter Ruthsz. Vryese ter begheerten van mynen Heere van Assendelf, president in Hollant, geweest vp duyterlandt ende water, gelegen tusschen de heerlicheden van Assendelf ende Eemskercke; ende, tzelue gesien ende gevisiteert, dunct henlieden vp correctie, datment wel soude mogen bedycken alleenlyck mit eene goeden scenckeldyck, afgaende vanden eenen ouden dyck ouer tgors deur dbleck ende water anden anderen dyck ter plaetschen gestelt inde Charte byden lantmeter Coenraet Oelesz, gesworen Lantmeter van Delflandt, daer af gemaect.

Ende oft mijnen voornoemden Heer van Assendelf van meeninge worde dat alsoe te doene, zal den nyeuwen dyck mogen laten maken, onder correctie, upde naervolgende keure ende besteck.

Eerst.

Beghinnende vanden ouden dyck by thecken vanden Comanduers Landt een goet stuck zuytwestwerts van thuyz daer Aernt Diericxz. nv woent, zoe verre tgors duert, salmen den dyck toeleggens maken vier ende een halue Putsche roeden thien voeten hoeger dan taelue schorre vp thoechste es, tpeyl hier af te nemen ter heeren schoensten; bouen breet bliuende achte voeten, binnen druypens thien voeten ende buyten inde zete drie zulcke Putsche roeden, den vuytcant een halue voet hoeger dan den incant, inde zete buyten een halue voet rycker dan schachtrecht; ende deerdewerck eerst alsoe vpleuerende by dycgreue ende geswoeren, dat gedaen, salmen den dyck buyten ouersoeden mit goede zoeden van zeuen duymen dicke nyet min, van onderen tot bouen alluyt, diemen nyet dieper inspoeren en zal dan drie duymen zonder meer, ende elcke zoede achter verre ouer een settende, wel verbeten, zoe dbehoert in elcanderen gesloten.

Sal costen by estimatie te maken elcke Putsche roede deen deur dander van dese ende naestvolgende getogen (*d. i. aangeschrapte*) keure *twee ponden grooten Vleems.*

ij In dryet salmen de keure maken van vyfue ende een halue roede toeleggens een voet hoeger dan de voergaende bestedinge vp thoechste gors, bouen breet bliuende thien voeten vp zyn canten, binnen twaelf voeten druypens, ende inde zete buyten drie roeden acht voeten, ende mede den vuytcant een halue voet hoeger dan den incant, ende inde zete allomme oec een halue voet rycker dan scachtrecht onder de lyne; deerdewerck zoe vpgegeuen by dycgreue ende geswoeren, salmen dwerck buyten wel zoeden alsvoeren.

iij Teynden dryet nederwert af salmen den dyck maken vpde keure van zeuen Putsche roeden toeleggens, dats lopender eerden twee voeten hoeger dan den dyck vallen sal vp tvoornoemde hoechste gors, vp zyn canten breet bliuende twaelf voeten, binnen achtien voeten druypens ende inde zete buyten vier ende een halue roede; deerdewerck eerst vpleuerende, den vuytcant een halue voet bouen den incant ende inde zete buyten mede een halue voet rycker dan scachtrecht, salmen mede wel ouersoeden alsvoeren, wel verstaende datmen hier eerst een voervorsche mit schuyten veren ende vletten sal van zoeden tot drie roeden toeleggens ende neghen voeten hoechde min oft meer, zoe dycgreue ende geswoeren in dwercken goet duncken sal; dat gedaen zullen dannemers gehouden wesen heur kaden te maken tsulcker plaetschen, toeleggens, hoechde, breede

ende anders, als dycgreue ende geswoeren ordonneren zullen, ende die alsoe ande voornoemde voervorsche sluyten ende dichte maken, om den dyck dan voerts ter vollor keure te mogen bringen; ende zullen dannemers oec gehouden wesen alsdan in elcke bestedinge te wercken mit zoe vele stauenyen volcx als de heeren dat ordonneren.

Elcke Putsche roede van dese ende de naervolgende keure tot vp tgors ande zyde van Assendelf sal by raminge costen te maken *thien ponden grooten Vleems.*

iiij Inde geulle oft diepte salmen den dyck maken vp zeuen roeden toeleggens ten effenen couterlande dats ten effenen hoegen gorsse, een voet hoeger dan den dyck vp wedereynden ancommen sal, binnen achtien voeten druypens mede ten effene couterlande gerekent, twaelf voeten breet vp zyn canten, ende buyten inde zete vier ende een halue roede druypens oec ten effene gorsse, een halue voet rycker buyten dan schachtrecht, den vuytcant een halue voet hoeger dan den incant, deerdewerck eerst alsoe vpgeleuert, wel ouersoeden mit soeden van zeuen duymen dycke tot bouen toe alluyt. Ende oft van noode waer (dies men hoopt neen) salmen alvoeren hier maken drie rysbarmen ende twee kisten, de rysbarmen elc van een roede breet, ende de kisten elc achtien voeten, diemen vollen sal ende de barmen wel laden mit goede soeden van zeuen duymen dicke tot discretie ende ansien van dycgreue ende geswoeren.

v Elc annemer in dleege bleck oft water sal gehouden wesen vp zyn bestedinge thebbene zes schuyten, elc ten minsten van twee schachten zoeden oft zoe vele min ende meer als dycgreue ende gheswoeren ordonneren zullen.

vj Voerts comende weder vp tgors an dander zyde ouer dwater tot anden dyck vpde zyde van Assendelf salmen den dyck maken vp zulcken besteck ende keure van toeleggens, hoechde, breede ende anders als deerste bestedinghe vp thoege gors anden anderen dyck.

Hieraf sal elcke Putsche roede by estimatie costen mede gelycken deerste twee keuren hiervoeren *twee ponden grooten Vlems.*

vij Dannemers zullen oueral gehouden wesen emmers bouen lande binnen te laten een barm van twaelf voeten breet, buyten anderhalue roede barms ende telcken thien roeden een spetdam van twaelf voeten breet, ende binnen maken een dycsloot van acht voeten wyt ende vier voeten diepe min oft meer, naer dycgreue mit geswoeren dat ordonneren, zonder eenighe barmen oft spetdammen te minderen oft te berouen vpde [boete] telcken van ..... ende tgebreck wederom gerepareert te worden tsynen coste; ende zullen oec gehouden wesen telcke drie bestedingen een

haechkade te leggen ende die te sluyten tzulcker plaetsche alst meest oerbour es, daeraf zyluyden gelyckelyck cost ende last mit elcanderen zullen helpen dragen.

viij Sullen oec dannemers gehouden wesen de hoofden van heur werck een half roede verde ouer ende weder ouer, dats tsamen een roede, deen ouer tsanders werck te bestorten ende dwerck alsoe in elcanderen verheelen vp de boete alsvoeren ende tselue te doen doene tot coste die hieraf in gebreecke wesen sal.

ix Dannemers zullen gehouden wesen mit een mollinge deur te gane van twee voeten dicke ende een stortinge van eenen voet, tsamen drie voeten, die zy telcken ende oec den dyck bouen wel anschapen zullen vp de boete alsvoeren ende zoude besteet worden theurer coste tgebreck te voldoene.

x Elck annemer en sal nyet meer mogen hebben oft annemen dan een bestedinge, die hy in tgeheele oft deel nyet en sal mogen ouergeuen dan by expres consent van dycgreue ende gesworen vpde boete alsvoeren ende douergeuen van gheender weerden.

xj Mede salmen elc annemer zyn werck wysen ende afsteken daer hy dat halen sal om te vletten ende voert alle annemers zullen gehouden wesen altyt heur werck van achteren vp te laden, telcken vpde boete voorsȝ.

xij Men sal telcken zesthien werckende dagen min oft meer, tot discretie van dycgreue ende gesworen, betalinge doen, nochtans inhoudende altyt tderdepart van tverdiende loon tot dwerck ter voller keure vpgeleuert es. Ende en sal gheen annemer verder mogen de heeren volgen dan zyn werck en strect, ende blyft gehouden te wercken mit zoe vele volcx alsvoeren ende karren indien men mach als dycgreue mit gesworen ordonneren zullen, ende zyn werck volmaect vpgeleuert thebbene ten lancsten sinct Jansmisse midzomer vpde boete van . . . . . alsvoeren, ende dwerck terstont besteet te worden tsannemers coste alsoe ter voller keure vpgemaect te worden.

xiij Oec en sullen de heeren nyet gehouden wesen verder de betalinghe te doene oft eenige moyten van rekeninge te houden dan alleenlyck mit dannemers ende dycmeesters, sonder verder mit de knechs oft dachgelders eenichsins gemolesteert oft gemoyt te worden, telcken vpde boete alsvoeren.

(Met een andere hand)

Wy ondergescreuen attesteren by desen, dat tgescrifte hier boven geroert gescreuen es byde handt van Pieter Ruths zoon, in zynen leuen

secretaris van Oelkensplate, zoo wy syn handt ende gescrifte dicwils gehandelt ende gesien ende oick missyuen by hem gescreuen ontfanghen hebben, ende dat wy hem altyts hebben hooren reputeren voor een man met eeren. Actum onder onse hanteyckenen den xx[en] Febry a°. xv[c] twee ende tachtich.

(Was geteekend)

G. HOGENDORP W. DE COCQ

TOELICHTING.

Het stuk is geschreven in de gewone schrijftaal, doch hier en daar wat Zeeuwschgekleurd. De gebezigde waterbouwkundige termen zijn die van Overflakkee en omliggende eilanden; het meerendeel daarvan is nog nergens verklaard of zelfs opgeteekend. Noch de verschillende woordenlijstjes in tijdschriften (b. v. in De Jager's *Taalk. Magazijn*) en elders (Boers, *Beschrijving van Goedereede*, enz.), noch ook Opprel's boek over het naburige dialect van Oud-Beierland geven in dezen licht. Evenmin vond ik veel nieuws bij de raadpleging van een aantal handvest- en keurboeken uit genoemde streek (waarvan de boekerij der Leidsche Maatschappij een vrij groote verzameling bezit). De volgende aanteekeningen dienen dus hoofdzakelijk om de aandacht te vestigen op een aantal min gewone uitdrukkingen en geven zoo mogelijk eene vingerwijzing omtrent de beteekenis. Een met bewijzen gestaafde verklaring is slechts in enkele gevallen mogelijk. Zonder twijfel zullen in andere archieven dergelijke bestekken aanwezig zijn, doch ik kon daarnaar natuurlijk geen onderzoek instellen. Eenige der volgende verwijzingen dank ik aan Prof. Verdam, die zoo vriendelijk was ze mij uit zijn apparaat mede te deelen, terwijl ook Dr. E. F. van Dissel, Ingenieur van Rijnland, de goedheid had mij een aantal belangrijke inlichtingen te verschaffen.

Anschapen, ww. (*a.* 9.) In den vereischten vorm brengen. Eene samenstelling van **schapen* (naast *scheppen*), welke vorm beantwoorden kan aan ogerm. *skapôn*, maar waarschijnlijker

gevormd zal zijn naar analogie van het verl. deelw. *geschapen*, *wanschapen* enz. Verg. ook Mnd. *schapen* (Lübben).

Bleck, znw. (*inl.* en *a.* 5.) Land dat slechts even boven water uitsteekt. Buitendijks vindt men achtereenvolgens: *gors* of *schorre* (d. i. het aangeslibde grasland dat bij gewone vloeden niet meer onderloopt), *riet*, *blek* en *water*. — In denzelfden zin komt *blik* ook voor bij Cats (ed. 1726) 3, 61*b*:

> Toen wies eerst Biervliet aen vermeerdert door den vloet,
> Soo wierde met'er tijt de soute Gorsing soet.
> Siet aenwas in een ding dat sonder ons gevoelen
> Komt sijgen uyt de zee en aan den oever spoelen:
> Al schijnt het eerst maer sant en niet als enckel blick,
> Het neemt geduurig toe, en wert ten lesten slick,
> En daer na wast er gras, *enz.*

Als eigennaam treft men het woord ook aan in Friesland, b. v. de *Blikken*, lage landen onder St. Anna-Parochie, en de *Blikplaet*, plaat in de Lauwerzee (Winkler, *Friesche Naamlijst* 39 *a*; zie ook Halbertsma, *Lexicon Frisicum* 392).

Blek, *blik*, hangt samen met *blekken*, *blikken*, schitteren, zichtbaar worden, gelijk ook Westvlaamsch *blekland*, *blekaard*, »witachtige grond die klijtig en leemig en weinig vruchtbaar is" (De Bo), en andere woorden *blik*; zie verder de wdbb.

Druipen, ww. (*a.* 1, 2 e. e.) Afdalen, neergaan, glooien; gezegd van het talud van een dijk, met aanduiding van het aantal roeden of voeten hetwelk dit moet *druipen*, welke uitgestrektheid dan gemeten wordt van het punt dat schachtrecht (loodrecht) onder de kruin van den dijk ligt af zijwaarts. Bij een dijk die »binnen twaelf voeten druypens" moet wezen, geven die 12 voeten dus aan de lengte der basis van den driehoek, waarvan het toppunt ligt in de kruinlijn van dien dijk en de glooiing de schuine zijde vertegenwoordigt. Verg. ook de volgende plaats uit de *Hant-vesten v. d. Alblasserwaert* (ed. 1678), 78: »Den binnen-loop van alle de Dijcken van den Alblasser-Waert,

daer sulcks by d'Heeren van 't Collegie wert noodigh geacht, sal moeten gemaeckt werden een Roede druypens, schaftrecht onder den lijn gemeten van den kruyn van den Dijck af;" alsmede in een bestek van den Krimpenerwaard van 20 Maart 1760, art. 5: »De aannemer sal gehouden zijn binnewaerts aan zijn werk zoo breed te formeren en aan te leggen dat hy op yder voet hoogte 3 voet druypens of talu behoud." De term komt ook elders in Holland voor; daarnaast vindt men *glooien.* Zie de aanhalingen bij *toeleggen.*

Emmers, bijw. (*a.* 7.) Immer, telkens; zie *Mnl. Wdb.* II, 627.

Haechkade, znw. (*a.* 7.) Het woord is nergens opgeteekend, doch bedoeld is zeker: eene kade met eene haag beplant.

Insporen, ww. (*a.* 1.) Van elders niet bekend, doch men zal *inspoeren* wel aldus moeten lezen, daar de heldere *o* in dit hs. in den regel door *oe* wordt weergegeven (verg. *zoede*, zode; *geswoeren*, gezworen; *voeren*, voren, enz.). Met de aanwijzing dat men de zoden, die 7 duim dik moeten wezen, »nyet dieper inspoeren en zal dan drie duymen" wordt zeker wel gedoeld op het ingraven en vastleggen in het »eerdewerck" van den dijk. Daardoor is de juiste betrekking tot het znw. *spoor* (welk?) echter nog niet opgehelderd.

Couterland, znw. (*a.* 4.) Bouwland; zie *Mnl. Wdb.* III, 2005, en De Bo[2], 496 *a.* — *Ten effenen couterlande* is hier zooveel als: op gelijke hoogte met het land, ter hoogte van het maaiveld.

Loopender eerden. (*a.* 3.) Waarschijnlijk hetzelfde als: de begane grond, t. w. hier: de kruin van den dijk die beloopen wordt. Men vindt de uitdrukking ook bij Van Hasselt, *Geld. Maandwerk* 1, 141: »xxvii roeden dijcs . . ., die hy boven breet maken sall xxiiii voet lopender eerden." Zie *Mnl. Wdb.* IV, 800 en beneden bij *werckende dag.*

Mollinge, znw. (*a.* 9.) Een ww. *mollen* in eene beteekenis die hier past is niet opgeteekend. Misschien heeft men onder *mollinge* te verstaan eene storting van bagger, terwijl met *stortinge* wordt bedoeld eene storting van aarde of zand. Het woord hangt dan wellicht samen met *mol* in den zin van »baggerschuit, baggermolen" (zie voor bewijsplaatsen van omstreeks het jaar 1500: *Mnl. Wdb.* IV, 1860 vlg.), waarvan een ww. *mollen* in den zin van »baggeren" kan zijn afgeleid.

Oerbour, bnw. (*a.* 7.) Andere schrijfwijze voor *oorboer*, een bijvorm van *oorboor*, *oorbaar*, d. i. nuttig, dienstig. Verg. *Ned. Wdb.* XI, 57 en later ook *Mnl. Wdb.*

Rijk, bnw. *Rijker dan* (*a.* 1, 2 e. e.) in den zin van: ruimer, meer dan.

Schacht, znw. (*a.* 5.) Eertijds algemeen als naam van een inhoudsmaat voor aarde, gerekend op één □ roede gronds bij één voet diepte. Verg., behalve Van Dale, b.v. De Vries, *Dijks- en Molenbest.* 265 (*schachtgeld*) en *Zaansch Idiot.* 875.

Schachtrecht, bijw. (*a.* 1, 2 e. e.) Loodrecht. Zie ook op *druipen*. Het woord is samengesteld met *schacht*, *schaft*, doch het is niet zeker in welke opvatting. Men kan zoowel denken aan *schacht*, rechte stok (verg. *lijnrecht*), als aan *schacht* als onderdeel van den weverskam, die aan loodrechte touwen naar beneden hangt.

Scenckeldijck, znw. (*inl.*) Zie Fruin, *Informatie*, Gloss. 654, als ook *Zaansch Idiot.* op *schinkeldijk*.

Ter heeren schoonsten. (*a.* 1.) Waarschijnlijk is de uitdrukking hier genomen in de gewone opvatting en de beteekenis dus: in het voordeel van den Heer (van Assendelft), d. i. het peil dus niet te laag genomen. Verg. ons *op ieder*

zijn schoonst, met gelijke kans voor allen, en Mnd. *up mîn schoneste*, nach meinem besten Vorteile (Lübben).

Spetdam, znw. (*a.* 7.) In het bestek staat zeer duidelijk *spetdam*, niet *specdam*. Toch komt het woord in beteekenis overeen met den tegenwoordigen waterbouwkundigen term *spekdam*, d. i. een dam die op bepaalde afstanden (in ons bestek om de 10 roeden) gespaard wordt in den put, die voor aardhaling is ontgraven, en haaks staat op den barm; een noodige voorzorg om geen doorgaande diepe geul langs den dijk te krijgen. Verg. Storm Buysing, *Waterbouwk.* 1², 594: »Langs den oever moet insgelijks een rand van ten minste 10 à 20 M. breedte en van afstand tot afstand b.v. 100 M. rechthoekig uit den dijk spekdammen van ongeveer 6 M. breedte worden gelaten, door welke voorzorgen men niet alleen de wederaanslibbing der putten bevordert, maar ook de gelegenheid geeft om naderhand in geval van herstel van den dijk bij de overgebleven specie te kunnen komen.” Ook worden zoo genoemd de dammetjes die de gravers bij het graven voor fundeeringen van afstand tot afstand moeten laten staan; zie o. a. Storm v. ’s Gravesande, *Handl. t. d. Bouwkunst* 1,259. — Daar de etymologie van het woord *spekdam* niet duidelijk is [1]), zou het kunnen zijn dat deze vorm niet oud is, maar bij vergissing is ontstaan uit *spetdam*, gelijk wij in dit bestek vinden, en dat, opgevat als een bijvorm van *spitdam* (verg. bij Kiliaan *spetten*, Flandr. j. *spitten*), een zeer juiste benaming is voor deze door het spitten gevormde dammen.

Stavenye, znw. (*a.* 3.) Ploeg, afdeeling van werkvolk. Zeker wel hetzelfde woord als mnl. *conincstavelie*, waarop Prof. Verdam zoo vriendelijk was mij opmerkzaam te maken. Dit komt o. a. voor in den zin van: legerafdeeling van 10 man, compagnie, waaruit zich lichtelijk die van: afdeeling van manschappen, ook buiten het leger, kan hebben ontwikkeld. Zie

1) Volgens Pasteur-Noot, *Bouwk. Handwdb.* 3, 77, heeft ook het Hgd de benaming *speckdamm*, doch deze kan van de Hollandsche waterbouwkundigen zijn overgenomen.

Mnl. Wdb. III, 1789 vlg. en Stallaert II, 92. Merkwaardig is het afwerpen van het voorste deel van het woord; misschien is dit een gevolg van de volksetymologie die de benaming met *koning* in verband bracht, zoodat men die toevoeging overbodig kan hebben geacht toen de naam niet meer op 's konings troepen werd toegepast.

Toeleggen, ww. (*a.* 1, 2 e. e.) In den dikwijls voorkomenden term *een dijk* (*vijf*, *zeven enz.*) *roeden toeleggens maken* zal dit woord wel hetzelfde hebben uitgedrukt als het thans in de (water)bouwkunde gebruikelijke *aanleg*, t. w. de grondslag van het werk in doorsnede, d. i. dus van een dijk: de som van de horizontale projecties van de kruin en de beide dosseeringen; zie Pasteur-Noot, *Bouwk. Handwdb.* I, 1, en *Ned. Wdb.* op *aanleg*, 2, *b*, *α* (waar echter alleen van den *aanleg* der hellingen wordt melding gemaakt). Evenzoo vindt men in eene ordonnantie van het Hof van Holland van 1514 (bij van Mieris, *Beschr. v. Leyden* 2, 783): »Dat men den voorschreven Ryndyck gaende van Catwyck of tot die Stede van Leyden toe maecken zal twaelff roede voeten toe leggens.... Item, van de selve Stede van Leyden tot Bodegrave toe die selve te maecken vierthien voete toeleggens *enz.*" De uitdrukking was eertijds ook in Noord-Holland bekend; verg. b.v. *Octr. v. d. Bedijckinge v. d. Wieringer-Waert* (ed. 1700), 6: »Aen de Noordt-west zyde van acht Roeden toeleggens, sesthien voeten hoog van Kley, binnen druypens twee Roeden, op sijn Cruyn drie Roeden, buyten druypens een Roede, met een Andijck van slijcker (*bagger*) van twee Roeden toeleggens," *enz.* (a°. 1597), en vooral D. Burger, *Chron. v. Medenblik*, 264: »Den toeleg of groote van den Dyk (*van de Beemster*) is gemaakt op de breete van 8 roeden, Rynlandsche mate, daar op een Dyk geformeert is van twee roeden gloyens, anderhalf roed kruyns, ende twee (tot zommige Steden derdehalf ende drie) roeden druypens," *enz.*

V e r b ij t e n, ww. (*a.* 1.) De zin van: »elcke zoede achter verre over een settende, wel verbeten, soe dbehoert in elcanderen gesloten" is niet duidelijk. Bedoeld wordt waarschijnlijk dat de zoden bij het zetten (zie op *zetten*) van achter op (verg. ook *art.* 11) over elkaar gelegd moeten worden en overigens behoorlijk bij elkaar zullen aansluiten. Onder *wel verbeten* moet men dan wellicht verstaan: op de juiste maat versneden of afgespit (van *bijten* in den ouden zin). De gewone beteekenis van *verbijten* (zie b. v. Kiliaan) past hier niet.

V e r e n, ww. (*a.* 3.) Ook elders voorkomende umlautsvorm van *varen*; verg. Schuermans 773 *b* en Oudemans 7, 306. De beteekenis is hier: voeren, per schuit aanvoeren. — Evenzoo vindt men in dit stuk de vormen *dijcgreve*, *leeg* (voor *laag*) en *Vleems* (voor *Vlaums*); verg. ook *zete* (naast *zate*?).

V l e t t e n, ww. (*a.* 3 en 11.) Met een platboomd vaartuig (vlet) aanvoeren, van zand en zoden. Het gewone woord daarvoor; zie Van Dale en verg. Oudemans 7, 655 [1]) en *Zaansch Idiot.* 1148. Reeds in de ME., b. v. *Rek. d. Graf. v. Zeeland* 2, 360: »Van sciphuuren, daer men mede vlette zooden, 16 d. gr." (a° 1344). In den zin van: vlotten (bij Kiliaan: »*vletten*, vetus fluctuare, fluctuari") vindt men het woord o. a. bij Cats (ed. 1726) 1, 146 *a* en Vondel (ed. Van Lennep) 8, 345.

V o o r v o r s c h e, znw. (*a.* 3.) Voorland; hier bepaaldelijk een soort van afdamming om daarachter den dijk behoorlijk te kunnen opmaken. Een andere verwante (Zeeuwsche) benaming hiervoor is *verschkade*; zie de beschrijving bij Caland, *Dijksbouw- en Zeeweringkunde* 90, met toelichtende noot: »Verskade genoemd omdat de schorren daardoor het eerst van het zeewater afgesloten worden en mitsdien de eerste ververscheing (*t. w. het worden tot »versch", d. i. niet bezouten of door de zee overstroomd*

1) Lees aldaar: Hertsp. bl. 132, i. p. v. 32.

land) ondergaan." Dergelijke ringkaden om het werk tijdelijk van het water af te sluiten heeten in Hollandsche bestekken gewoonlijk *vingerling*, naar den vorm (zooals men weet is *vingerling* een verouderde benaming voor: ring); verg. Pijtak, *Bouwk. Wdb.* 614, en *Zaansch Idiot.* 1141. *Voorvorsche* is eene samenstelling met *vorsche*, *versche*, welks oorsprong en beteekenis in dit tijdschrift, deel VIII, 56—61, door Prof. Fruin is uiteengezet. Het betoog van dezen geleerde, dat *vorsche* geheel gelijk te stellen is aan »land", vindt in het woord *voorvorsche* eene bevestiging.

Ofschoon het tot de verklaring van *voorvorsche* niets afdoet, zij het mij vergund aan het op bl. 60 vlg. van genoemd artikel opgemerkte toe te voegen, dat de Zeeuwsche term »binnen der vorsche" niet alleen in Zuid-Holland, maar zelfs in Kennemerland voorkomt. In een oorkonde van 1288, gegeven door Graaf Floris (*Oorkb.* II, n°. 641), leest men nl.: „so moghen alle die ghene die erve hebben bynnen dēn verschen, willen si wech maken ende dijc mit die van Limmen deylinghe hebben van den wegh ende van dien dijc *enz.*" Hoe die term in dit stuk gekomen is valt moeilijk uit te maken. De oorkonde is afgedrukt naar eene kopie en zou dus eene vertaling kunnen zijn. De afschrijver is echter een Noord-Hollander geweest, blijkens een vorm als *twie* voor „twee."

Werckende dag. (*a.* 12.) Ook elders voorkomende in den zin van: dag waarop gewerkt wordt, werkdag. Verg. voor dit passieve gebruik van het tegenw. deelw., behalve het bovengenoemde *loopender eerden* en de t. a. p. in het *Mnl. Wdb.* genoemde voorbeelden, ook nog *zingende klucht* als benaming van verschillende 17de-eeuwsche kluchtspelen met zang (b. v. Singende Klucht van Droncke Goosen, — van Pekelharingh in de Kist enz.), alsmede de volgende aanhalingen uit het *Dagverhaal v. Jan van Riebeek*: »Groeysaem stil weer, treffelijck te passe comende op onse dagelijcxe plantende en sayende cool, wortelen" *enz.* (1, 252). »Hebben al 't volcq gesonden na

't bos, om ... balcken ... te halen ... tot de jegenwoordigh onder handen hebbende ende van steen opmetselende huysen" (1, 530). »Als wanneer hij met aracq, taback ende coper voor sijn doende diensten te rijckelijcker soude beschoncken ende geloont worden" (1, 534).

Zete, znw. (*a.* 1, 2 e. e.) Het woord komt ook eenige malen voor in de *Rek. d. Graf. v. Zeeland*, b. v.: »Clais die Costre van den niewen dike... bestaet (*besteed*) 17 r. 1 quart min te heelne ende te zettene ten hoeghsten cante met eere zete, elke roede omme 5 ghezellen" (2, 278; a°. 1342 vlg.). »Item soe word den coster van Bridorpe bestaet te makenne... 6 r. dijx van der landliede hoefde nortwards, 2 roeden of te legghenne (verg. De Vries, *Dijks- en Molenbest.* 212) ende een roede breet tote zinen cante te bringhenne met 2 vollen zeten ende med der dorder zeten tote half den dike ... Item Symon f. Jacobs daer an 3 r. dijx te heelne ende te makenne zine oude grote med harden veyrwercke ende met 4 zeten daer over te zettenne ... Item Bliech f. Willems daer an westwards 19½ r., den dijch te heelne ende zine oude grote te makenne ende med 2 zeten te zettenne ten hoeghesten cante" (2, 361; a°. 1344). Noch op deze plaatsen, noch uit ons bestek blijkt wat de juiste beteekenis van *zete* is. Waarschijnlijk wordt er mee bedoeld eene versterking of laag aan den buitenkant van den dijk. Verg. ook in het bij *druipen* aangehaalde bestek van den Krimpenerwaard van 1760, art. 9: »Tot de behoorlyke zaate, daar het lighaam van den dyk aan de buytenzyde op rusten moet." Het woord schijnt in later tijd in beteekenis niet veel te zijn gaan verschillen van: ondergrond, staal van den dijk. Zie b.v. Caland, *Dijksbouw- en Zeeweringkunde* 4: »De geheele grondvlakte wordt het *staal*, de *grondslag* of de *zate* des dijks genoemd." Deze nieuwe beteekenis past echter niet voor de aangehaalde plaatsen uit ons bestek en de Zeeuwsche rekeningen. Kiliaan vermeldt »sete, vetus statio" naast »sate, Fland. sessio, sedile, sedes, statio, portus, navale". Verg. ook

Vlaamsch *zate*, *zaat* in de beteekenis van: werf aan het water, scheepstimmerwerf (Schuermans) en van: plaats waar men mest en vuilnis neerlegt (De Bo), enz.

Zetten, ww. (*a.* 1.) *Zoden zetten* voor: bezoden, zoden tegen de glooiing van den dijk aanbrengen, is blijkbaar de gejkte uitdrukking. Zie b. v. *Rek. d. Graf. v. Zeeland* 2, 278: »Den molendike te zettene ende te makene zine oude grote ende met eere zoeden te zettene ten hoeghsten cante toe" (evenzoo 2, 360) en vergelijk onze zegswijze: Dat zet geen zoden aan den dijk.

Leiden. G. J. BOEKENOOGEN.

BLADVULLING.

Uitdrukkingen, die hun ontstaan aan het volksvernuft danken, zijn dikwijls veel ouder dan men zou verwachten. Zoo is het ook eenigszins verrassend ons woord *duimkruid* reeds aan te treffen in een brief van den 27sten van Hooimaand 1488, door de afgevaardigden van de stad Ieperen geschreven aan hunne overheden aangaande de gebeurtenissen in den strijd met Keizer Maximiliaan. Zij melden: »Van de gheleghenthede van den heere (*het leger*) en weten wy niet sonderlincx dan dat de keyser en de coninck syn te Ardenburch ... ende dat den grave van Sonneberch met vele volcx vertrocken es, als men seit, om enghienen (*belegeringswerktuigen*), maer t' poeder ende steenen die syn quaet te vindene, als men seit, ende sonderlynghe duumcruut welke failgiert den coninck". [1])

Uit de wijze, waarop het woord wordt gebruikt, blijkt dat het toen reeds zeer gewoon moet zijn geweest. In den brief is blijkbaar eene woordspeling bedoeld met het voorafgaande *poeder*, d. i. *donrebuspoeder* of *dondercruut*, *bussecruut*.

Dat wij *duym-kruyd* ook bij Kiliaan opgeteekend vinden en het eveneens ontmoeten bij 17de-eeuwsche schrijvers (zie b. v. S. Coster's *Werken*, 467), mag dus alleszins begrijpelijk heeten.

G. J. B.

1) *Annales de la Société d'émulation de Bruges*, XIV, 379 vlg.

BOOT.

Dit woord is, zooals uit den vorm blijkt en algemeen erkend wordt, tot ons gekomen uit het Engelsch, en was in 't Nederlandsch reeds in gebruik in 't begin der 14de eeuw en vermoedelijk al vroeger. Van nog vroeger tijd dagteekent in het Fransch *bateau*, dat, behoudens den verkleiningsuitgang, overgenomen is reeds in 't Angelsaksisch tijdperk. Hetzelfde geldt van 't IJslandsche *bátr*; het echt Oudnoorsche *beit* komt alleen als dichterlijk woord voor, bijv. Helgakv. Hundingsb. I, 23.

De etymologische woordenboeken vermelden geen verwant woord buiten het gebied der Germaansche talen. Toch bestaat het in 't Sanskrit in den verkleiningsvorm *bheḍa* of *bhela*, boot, vlot. Uit de tweevoudige schrijfwijze is op te maken, dat de *l* in *bhela* linguaal is, of ten minste eenmaal was. Een enkel woord over de linguale *ḷ* van 't Indisch zal hier niet misplaatst zijn.

De spraakkunsten leeren dat de *ḷ* in het Nāgarī-alphabet uitsluitend in zekere Wedische teksten gebruikt wordt. Dat is juist; niet enkel in 't Nāgarī, ook in de overige Noord-indische alphabetten wordt de *ḷ* uitgedrukt door of verwisseld met *ḍ* of het teeken voor de dentale *l*. Doch dit is niet van toepassing op de Zuidelijke alphabetten, waarin de linguale *ḷ* in Sanskrit geschriften van elk tijdperk gebezigd wordt. Dus schrijft men *guḷa*, *goḷa*, *antarâḷa*, enz. [1]). Ook in 't Pāli, dat een zeer oud Prākṛt vertegenwoordigt, is de *ḷ* eene zeer gebruikelijke letter; bijv. in *guḷa*, melissuiker, *goḷaka*, bol, enz.; de geaspireerde wordt uitgedrukt door *ḷh*, evenals in den *Ṛgwèda*, bijv. in *āḷhaka*,

---

1) Voorbeelden kan men aantreffen in de inscripties en in de Preface op het Aryabhaṭīya, VIII—X.

waarvoor men in de Noordelijke alphabetten schrijft *āḍhaka*. Doch ook in 't Pāli worden nu en dan de linguale en de dentale *l* verwisseld; dus vindt men bijv. zoowel *cūla* als *cūḷa*, klein.

Deze zelfde verwisseling vertoont zich in bovenvermeld *bheḍa*, waar *ḍ* de plaats inneemt van *ḷ*, en *bhela*. Zulk eene verwisseling, of wil men dubbelvorm, komt slechts zelden voor behalve bij verkleinwoorden. Hiertoe behoort het Pāli *cūla* of *cūḷa*, ook wel als *culla* voorkomende. Dit woord luidt in 't Sanskrit *kṣulla*, een deminutief van *kṣudra*, klein, en met dubbelen verkleiningsuitgang *kṣullaka*. Bijvormen van *kṣulla* en *kṣullaka*, die ofschoon eigenlijk Prākṛt, in 't Sanskrit burgerrecht hebben verkregen, zijn *khuḍḍa* en *khuḍḍaka*.

Geheel analoog aan *kṣulla* en *kṣullaka*, Pāli *culla*, *cūla*, *cūḷa* is gevormd *bhela*, *bheḍa*, en het dubbele deminutief *bhelaka*. *Bheḍa*, *bhela* is ontstaan uit *bhedḍa*, *bhedḷa*, waaruit *bheḍḍa*, *bhella*, en eindelijk volgens een vasten regel *bheḍa*, *bhela*, want na lange klinkers wordt de dubbele consonant vereenvoudigd. Dezelfde regel geldt in het Pāli, zoodat men òf *culla* òf *cūla* mag zeggen, maar nooit *cūlla*.

Hoe de stam zonder den afleidingsvorm geluid heeft, is ons niet overgeleverd; vermoedelijk *bheda*, mannelijk of onzijdig, mogelijk wel beide, gelijk ook *bhelaka* van tweeërlei geslacht is.

Wij hebben nu te onderzoeken wat de etymologische beteekenis van dit *bheda* is; dat is, met andere woorden, hoe zich uit de oorspronkelijke beteekenis die van »boot, vlot" kon ontwikkelen. Het zeer gewone woord *bheda* in 't Sanskrit heeft allerlei beteekenissen die zich uit het hoofdbegrip »klieven, kloven, splijten, onderscheiden" ontwikkelen, doch geene waaruit men onmiddellijk die van »boot, vlot" kan afleiden. Hier komt ons de synonymiek ter hulpe. Uit een begrip dat zeer nauwverwant is met dat van *bhid*, heeft zich ontwikkeld het Hoogduitsche *scheit* en *scheiter*; hiermede verwant is het On. *skíđ*, brandhout, plank, blok; een sneeuwschoen; in dichtertaal beteekent het, althans in samenstellingen, ook »schip", o. a. in *skíđ saekonunga*,

saevar-skíð, *lagar-skíð*, *haf-skíð*[1]). Ook *skeið*, een soort snelzeilend schip, behoort bij denzelfden stam.

Reeds uit deze voorbeelden zou men mogen afleiden dat *boot* en de stam van *bhela*, *bheda* o. a. beteekend hebben een stuk hout, plank, *skíð*, en dat zich hieruit de beteekenis van vaartuigje of middel om het water over te steken ontwikkeld heeft. Uit het feit dat het woord aan Indiërs en Germanen gemeen is, mag men verder opmaken, dat het zeer oud is en dagteekent uit zeer vroegen tijd. Daarom is het niet van belang ontbloot na te gaan of bij volken die nog op een laag standpunt staan, woorden voor boot voorkomen, die een soortgelijke begripsontwikkeling vertoonen.

De Dajaks hebben de uitdrukking *mamapan* voor »een boot maken"; *tukang mamapan* is »een baas in het maken van booten". Nu is *mamapan* een denominatief afgeleid van *papan*, een zeer verbreid Indonesisch, dus zeer oud woord, dat èn in 't Dajaksch èn in de verwante talen thans »plank" beteekent, maar eenmaal ook een »boot" moet aangeduid hebben, blijkens het denominatief *mamapan*, waarvoor men ook kan zeggen: *hapapan dĕngan*.

Terugkeerende tot ons taalgebied, wenschte ik voorts de aandacht te vestigen op ons *schouw*, oulings *skoude*, veerschuit, terwijl het overeenkomende ohd. *scalta* beteekent »boom (staak om te boomen)". Beide beteekenissen laten zich ongedwongen verklaren, als men aanneemt dat beide slechts bijzondere toepassingen zijn van een begrip als »hout, boom". Het is bekend dat de meest verbreide woorden voor hout, boom in 't Germaansch afgeleid zijn van het grondbegrip »splijten"; aldus Skr. *dāru*, *dru*, *druma;* Gr. δρῦς; Slawisch (Oudbulgaarsch) *drĕwo*, Russisch *derewo*, waarmede Mnl. *tere* (uit *terwa*) identisch, en Got. *triu* verwant is; Iersch *daur*, *dair*, en Welsch *derw*, meer bepaald eikeboom, gelijk trouwens ook δρῦς. Het is zeer

1) Overgenomen uit Cleasby-Vigfússon, o. *skíð*, waar nog meer voorbeelden gegeven worden.

begrijpelijk dat δόρυ toegepast wordt in den zin van »speer". Een tegenhanger hiervan levert het Oudjavaansche *papan*, dat evenals in 't Dajaksch „plank", maar ook een soort »speer", dus = δόρυ [1]) en ook schild beteekent. Dat een voorwerp als »schild" ook uit hout kan bestaan, zoodat een of ander woord voor plank ook »schild" kan aanduiden, leert het Skr. *phalaka* »plank" en »schild", ook al gevormd uit een wortel die splijten beteekent. Het zooeven genoemde *scalta*, waarbij *scaltan*, ducere (navem), *gascaltan*, traducere, behoort, schijnt stamverwant met Lit. *skaldau*, aldoor splijten, dat als een duratief van *skeliu*, splijten, kan beschouwd worden [2]).

Ook bepaalde boomnamen dienen ter uitdrukking van het begrip »boot". Zoo vereenigt het On. *askr* de beteekenissen van »esch; boot; schotel; speer" in zich; *askmaðr* is »een zeeroover"; vgl. Ags. *æsc*, dromo; *æscmenn*, *æschere*; in de Lex Salica het verlatijnschte *ascus*; het woord moet dus algemeen Germaansch geweest zijn.

Een ander voorbeeld is Latijnsch *abies*, »den", maar ook »schip" en »speer".

Op grond van al deze feiten, die met andere zouden kunnen vermeerderd worden, mag men, dunkt mij, besluiten, dat *boot* in hoofdzaak dezelfde geschiedenis heeft doorgemaakt en ten slotte gesproten is uit denzelfden wortel als *beitel*, *bitter*, *bijten*.

H. KERN.

1) Dit is trouwens ook »kiel" en in dichterlijke taal „schip"; vgl. ons »kiel".

2) Hoe het sterke Ohd. *scaltan* bij deze veronderstelling den zin van een denominatief heeft aangenomen, blijft eene moeielijkheid, die ik niet weet op te lossen.

KALIBER.

Reeds vaak is het woord *kaliber* door de etymologen behandeld, maar zonder dat men ten slotte is gekomen tot ééne bepaalde meening omtrent de afkomst. Toch geloof ik, dat in hetgeen er tot dusverre over gezegd is, bijna alle gegevens zijn te vinden die men noodig heeft om de geschiedenis van dien term te reconstrueeren. In hoofdzaak zijn er drie verschillende verklaringen, en ééne daarvan is naar ik meen de ware. Sommigen hebben *kaliber* afgeleid uit het Arabische *kâlab* of *kâlib*, anderen uit *aequilibrium*, en één geleerde, nl. Mahn, uit *qua libra.*

Die laatstgenoemde etymologie heeft de minste goedkeuring gevonden, zeker wel omdat hare juistheid in het geheel niet door Mahn wordt bewezen. Het kleine artikel in zijne *Etymologische Untersuchungen* (blz. 5) heeft al zeer weinig te beteekenen. Hij noemt een paar weinig zeggende bezwaren tegen de beide andere verklaringen, en beweert dan eenvoudig, dat *kaliber*, in het Fransch der 16de eeuw soms gespeld *qualibre*, ontstaan is uit *qua libra*, d. i. »von welchem Pfunde, von welchem Gewicht?" Het zou dan allereerst de naam zijn geweest voor het gewicht van een kogel, daarna ook voor zijne middellijn, en ten slotte voor de middellijn van den loop waaruit de kogel geschoten wordt. Maar *libra* en *pfund* zijn namen van één bepaald gewicht, geen termen voor gewicht in het algemeen, en zoowel de Latijnsche uitdrukking *qua libra* als de Duitsche *von welchem pfunde* klinkt zonderling; de laatste zal men in het woordenboek van Grimm tevergeefs zoeken, en de eerste heeft vermoedelijk al evenmin ooit bestaan. In elk geval had Mahn niet van *qua libra* mogen spreken zonder te bewijzen dat dit in vroeger of later tijd gebruikelijk was geweest; en daarna had hij moeten betoogen dat het op kanonkogels was toegepast en tot *kaliber* geworden. Dit heeft hij niet gedaan, en vandaar dat zijne etymologie dikwijls ver-

meld is, doch zelden bestreden en nooit door anderen aangenomen.

Van veel meer gewicht is de afleiding uit het Arabisch, die reeds bij Ménage vermeld wordt (a°. 1694) in zijn artikel *Calibre*: »Mr. Herbelot l'aisné, homme savant dans les Langues Orientales, le dérive de l'Arabe *calib*, qui signifie *moulle*". Deze etymologie is aangenomen door Diez, ook nadat Mahn er bezwaar tegen gemaakt had, door W. Grimm (*D. Wtb.* 2, 603), door Littré, en wat in dit geval meer zegt, door Engelmann in zijn *Glossaire*, in later tijd ook door Baist in *Grundr. d. roman. Philol.* (I, 708); door Devic wordt zij voor waarschijnlijk gehouden, en ook Murray zegt in het Engelsche woordenboek, hoewel met eenige aarzeling, dat het woord »*qālib*... or some cognate derivative of *qalaba* has been suggested as the source". Onder al die voorstanders van eene verklaring uit het Arabisch vindt men, Herbelot niet meegerekend, slechts twee Arabisten, nl. Devic en Engelmann. Hunne namen hebben hier meer gezag dan zelfs die van Diez, want voor zijne etymologieën uit het Arabisch moest de stichter der Romaansche philologie zich behelpen met lexica van de classieke taal, en van dat Arabisch waaruit, voornamelijk in Spanje, Romaansche woorden afkomstig zijn, had hij weinig kennis.

Maar het was Dozy, die in den tweeden druk van het *Glossaire* met grooten nadruk zich verzette tegen de heerschende meening. Met Mahn verwerpt hij de afleiding van *calibre* uit *câlab* (of *câlib*), maar hij heeft daarvoor zijne redenen, want hij zegt: »L'accent ne permet pas de le dériver de *câlab*, et la signification de ce dernier mot ne convient pas non plus". Wanneer de groote kenner der Spaansch-Arabische woorden zoo iets zegt, dan is er zeker alle aanleiding om de gewone verklaring te wantrouwen. Hij, die zooveel mogelijk alle woorden had nagegaan die uit het Arabisch in het Spaansch waren gekomen, vond in het accent van *câlab* een onoverkomelijk bezwaar. Blijkbaar waren hem geene andere voorbeelden bekend van gevallen, waarin het accent van het Arabische

woord bij zijn overgang in het Spaansch eene lettergreep was versprongen, het hoofdaccent der eerste syllabe zou volgens hem bewaard zijn gebleven, en een vorm als sp. *calibo* of fr. *calibre* kon derhalve nooit uit *câlab* ontstaan. De bewering van Dozy wordt vermeld door Devic in zijn Supplément op Littré; hij acht het mogelijk dat Dozy gelijk heeft, maar meent toch te moeten twijfelen aan den absoluten regel dien Dozy geeft voor de onveranderlijkheid van het accent: »cette règle de la conservation de l'accent, sujette à plus d'une exception lorsqu'il s'agit du passage du latin aux langues romanes, n'est pas plus immuable dans le passage de l'arabe à l'espagnol"; hij verzuimt echter eenige duidelijk sprekende voorbeelden te geven. Evenmin als het accent acht hij de beteekenis van het Arabische woord een absoluut bezwaar, en hij beredeneert hoe die beteekenis van *vorm*, *model* zich met die van *kaliber* zou laten vereenigen. Ten slotte laat hij het bij een *non liquet*; wat Dozy heeft gezegd acht hij van belang, maar hij is er niet volkomen door overtuigd.

Mij dunkt, dat het gevoelen van Dozy, wat de beteekenis van het woord aangaat, nog door andere overwegingen kan worden gesteund. Wat beteekent *câlab*? Uitvoeriger dan in het *Glossaire* beantwoordt hij die vraag in zijn *Supplément aux dictionnaires arabes*. Het is ontleend aan gr. *καλόπους*, en wordt bij Pedro de Alcala dan ook vertaald met *schoenmakersleest* (*horma de çapatero*); het wordt gebruikt in den zin van een vorm waarop of waarin iets gemaakt wordt, en in verbinding met andere woorden is het ook de naam voor eene aldus gevormde zaak, b. v. een kaas, een suikerbrood. Het Arabische woord is ook in het Turksch overgegaan, en om te weten hoe het daarin wordt gebruikt, kan men vergelijken al wat er door Radloff van wordt gezegd in zijn *Wörterb. der Türk-Dialecte* (2, 245). Ook hier vindt men de beteekenis van *leest*, ook die van *mutsebol*, ook die van *vorm* waarin kaas of zeep wordt bewerkt, of waarin kaarsen of kogels worden gegoten; bovendien is het ook weer het voortbrengsel van die handeling,

b. v. een stuk zeep. Uit het Turksch is het woord overgegaan in de meeste talen van Oost-Europa, en wel met het accent op de tweede lettergreep; in het bekende werk van Miklosich kan men er zich van overtuigen, dat het ook in die talen soortgelijke begrippen aanduidt.

Was *câlib* ook in West-Europa doorgedrongen, dan had het moeten zijn door middel van het Spaansch. Indien hier, desnoods met verplaatsing van het accent, een vorm *calíbe* of *calíbo* uit arab. *câlib* was ontstaan, dan zou deze b. v. *leest* hebben beteekend, het begrip dat door Pedro de Alcala wordt opgegeven, doch daarvan is in het Spaansch niets te zien. Was het reeds spoedig een term van de artillerie geworden, dan kon het gebruikt zijn voor een *vorm* waarin looden kogels werden gegoten; dat ooit in dien zin een Spaansch woord *calíbo* is gebruikt, blijkt in het geheel niet. In de Spaansche wetten voor de Indische koloniën vindt men allerlei bepalingen uit de 16de en de 17de eeuw over de uitrusting der oorlogsvloot. Er moet op de schepen voorhanden zijn *plomo para pelotas*, maar de vormen waarin het gesmolten lood gegoten wordt, heeten *moldes para pelotas* [1]), het woord *calibo* heb ik op geene enkele plaats kunnen vinden. Den vorm *calibre* vindt men in eene bepaling van 1573, waar sprake is van kanonnen: »docientas piezas, del peso, genero, y *calibre* mas conveniente" [2]), maar hier staat het woord in de thans en vroeger gewone beteekenis van *kaliber*. Naast *calibre* heeft het Spaansch echter toch ook een vorm *calíbo* gehad, die door Diez en andere schrijvers *altspanisch* genoemd wordt, en die ook in de gewone Spaansche woordenboeken als verouderd wordt opgegeven. Men beweert dan, dat uit het Arabische woord eerst sp. *calíbo* is ontstaan, en dat de Spanjaarden zelf daarvan *calibre* hebben gemaakt, waarna die vorm *calibre* door het Fransch en Italiaansch is overgenomen (zie Baist t. a. p.). Iets geheel

1) Zie *Recopilacion de leyes de los reynos de las Indias*, uitgegeven in 1681, tom. IV, fol. 45*b* en 47*a*.

2) A. W. tom. III, fol. 278*a*.

anders wordt gezegd in het woordenboek der Spaansche Academie van 1726, in het artikel *Calibre*: »es voz tomada del Frances *calibre*, y oy se dice tambien mui comunmente *calibo*." De beide Spaansche vormen *calibre* en *calibo* schijnen inderdaad nooit iets anders te hebben beteekend dan fr. *calibre*, zij schijnen daaraan te zijn ontleend; in dat geval zou *calibo* niets anders zijn dan eene Spaansche voorstelling van eene zoodanige uitspraak van het Fransche woord waarbij de *r* niet duidelijk werd gehoord, en de plaats waar die *r* staat in aanmerking genomen, is het dunkt mij zeer goed mogelijk dat zij niet altijd even duidelijk te verstaan was.

Van den Spaanschen vorm *calibo* is moeilijk te scheiden de vorm *galibo* en het daarbij behoorende werkwoord *galibar*, dat ook in het Portugeesch voorkomt in den vorm *galivar* [1]). Dit *galibo* is een term in den scheepsbouw, het is het patroon of de mal waarnaar de deelen van een schip worden gemaakt (hetzelfde wat nu in het Fransch gewoonlijk heet *gabarit*), en *galibar* beteekent »een deel van het schip bewerken volgens den gegeven mal" (in het Fransch heet dit *gabarier*, d. i. »façonner sur le gabarit)", in het woordenboek van Barcia wordt het omschreven met »labrar una pieza de madera con arreglo al galibo" [2]). Volgens de opgave in het *Glossaire nautique* van Jal werd naast *galibo* in het Spaansch ook gebruikt *garbo*. Dit laatste is de Italiaansche term voor hetzelfde begrip, die in het oudere Fransch is overgenomen, eerst in den vorm *garbe*, waaruit later *galbe* is ontstaan; bij La Curne de Ste Palaye wordt in eene aanhaling, waarin van een schip gesproken wordt, gezegd: »Ils reconnurent à son *garbe* qu'il étoit Turc et de Salé;" *garbe* be-

---

1) Een voorbeeld van het Spaansche werkwoord vindt men in de reeds genoemde *Recopilacion*, tom. IV, fol. 33*a*.

2) In het woordenboek van Nuñez de Taboada (a°. 1825) wordt *galibar* verklaard met „conductor de una gabarra." Dit moet eene vergissing zijn, blijkbaar door verwarring van twee gelijkluidende Fransche woorden ontstaan. *Gabarier* is nl. ook een znw., afgeleid van *gabare*, eene soort van vaartuig, en beteekent „patron, matelot d'une gabare." Achter *galibar* heeft men de Spaansche vertaling gevoegd van het znw. *gabarier*, en niet van het ww.

teekent hier *gabarit*. Het Fransche *garbe* is overgenomen door het Provençaalsch in den vorm *garbi*; en *gabarit*, dat uit het Provençaalsch in het Fransch is overgegaan, zal waarschijnlijk ook met *garbo* in verband staan; bij Hatzfeld-Darmesteter wordt van fr. *gabarit* het volgende vermeld: „emprunté du provenç. moderne *gabarrit*, m. s. qui paraît sorti d'une confusion du radical de *gabare* avec celui de *galbe*;" prov. *gabarrit* houdt men dus voor eene wijziging van *garbo* onder invloed van prov. *gabarra*. De oudere lexicografen vereenigen dit *garbo* en wat er bij behoort met sp. *galibo*, en beschouwen dit laatste als den ouderen vorm, dien zij dan afleiden uit het Arabische woord waaruit naar hunne bewering ook *calibre* is ontstaan. Maar hoe zal men *garbo* voor identiek met *galíbo* kunnen houden? Het accent maakt dit dunkt mij onmogelijk. Bij één schrijver heb ik de accentuatie *gálibo* gevonden, maar het was bij Miklosich (*Die türkischen Elemente* enz., tweede bijvoegsel, blz. 140); waarschijnlijk is dit eene fout, want in de Spaansche woordenboeken staat altijd *galíbo* of *galibo*, en dit laatste staat volgens de regels der Spaansche accentuatie gelijk met het eerste.

Indien het waar is, dat sp. *calibo*, zooals ik hierboven als mogelijk heb aangenomen, eene wijziging is van fr. *calibre*, en indien sp. *galibo* niet te scheiden is van sp. *calibo*, dan zou sp. *galíbo*, dat een scheepsterm is, ten slotte evenzeer ontleend zijn aan fr. *calibre*. Dit is ook niet onmogelijk, want ook fr. *calibre* is niet alleen een term in de artillerie maar evenzeer in den scheepsbouw. Bij Aubin, in zijn *Dictionnaire de marine* (a°. 1702), wordt van *calibre* gezegd: »C'est un modèle qu'on fait pour la construction d'un vaisseau ..., c'est la même chose que *gabarit*." Dat de tenuis waarmede het Fransche woord begon, in het Spaansch soms is bewaard en soms in eene media is overgegaan, geeft stellig geenerlei bezwaar, en mijne conclusie is derhalve deze, dat men zich noch op sp. *calíbo* noch op sp. *galíbo* kan beroepen, wanneer men wil bewijzen dat arab. *câlib* in het Spaansch is overgegaan. Want die beide Spaansche woorden zijn vermoedelijk ontleend aan

fr. *calibre*, en dan moet het Arabische woord geheel buiten beschouwing blijven. Dozy heeft dit beweerd op grond van het accent, en mij dunkt dat zijn oordeel bevestigd wordt hoe aandachtiger men alles overweegt wat bij dit vraagstuk in aanmerking komt.

Van het artikel van Dozy heb ik hierboven slechts een gedeelte aangehaald. Hij kende ook de afleiding van Mahn, en wel geeft hij hem geen gelijk, maar toch zegt hij: »quant à *calibre*, je crois avec M. Mahn qu'il faut en chercher l'origine, non pas dans l'arabe, mais dans le latin." Hij zinspeelt er dan vervolgens op dat het stamwoord van *calibre* zou kunnen zijn *aequilibrium*. Daarbij laat hij het, zooals men wel kan begrijpen. Voor hem komt het er slechts op aan uitdrukkelijk te verklaren, dat *calibre* geen Arabisch woord kan zijn, maar wat het dan wel is, dit wil hij door anderen laten beslissen. Toch heeft hij geantwoord op de bedenkingen van Devic die ik hierboven heb vermeld; hij verklaart zich daardoor niet overtuigd, en voegt er bij, dat het misschien van belang is te letten op de artikelen *calibre* en *calibrer* in het woordenboek van Victor (a°. 1609), waar *calibre* met Spaansche en Italiaansche uitdrukkingen voor *aequilibrium* wordt vertaald (zie *Supplément etc.* 2, 391). Hij blijft ook hier zeer voorzichtig, en spreekt geene bepaalde meening uit. Het allernieuwste Fransche woordenboek, dat van Hatzfeld-Darmesteter, doet evenals Dozy; het artikel *Calibre* begint hier aldus: »Emprunté de l'italien *calibro*..., mot d'origine incertaine. L'arabe *qālib*, forme, moule, qu'on a proposé, n'est pas plus satisfaisant que la locution latine *quā librā*. Peut-être altération de *aequilibrium*." Een van de redenen waarom deze geleerden evenmin als Dozy zeer stellig durven spreken, is waarschijnlijk het bezwaar dat reeds door Mahn tegen die verklaring is aangevoerd; hij zegt: »Einige leiten das Wort vom lat. *aequilibrium*, Gleichgewicht, ab, allein dies gab schon im Franz. *équilibre*, und das Gleichgewicht mehrerer Gegenstände ist nicht das bestimmte Gewicht oder die bestimmte Grösze eines Gegenstandes." Inderdaad,

wanneer *calibre* oorspronkelijk had beteekend het *gewicht* van een kanonkogel, dan begrijpt men niet waarom dit genoemd zou zijn met een term voor *evenwicht.* Van een evenwicht is hier toch geen sprake in eigenlijken zin, en ook eene oneigenlijke toepassing van dat begrip laat zich hier niet bijzonder goed verklaren. Er is natuurlijk eene zekere proportie tusschen de middellijn van den mond van het kanon en de middellijn of het gewicht van den kogel, maar de afhankelijkheid van die grootheden kan men toch niet eene soort van *équilibre* noemen; dit klinkt onnatuurlijk, en vandaar zeker dat de verklaring van *calibre* uit *aequilibrium* door de schrijvers van het woordenboek alleen als eene mogelijkheid wordt gegeven bij gebrek aan beter; misschien is het slechts eene volksetymologie die reeds in het begin der 17de eeuw onder de woordenboekschrijvers was ontstaan, zooals men uit de werken van Victor en van Oudin zou afleiden. Intusschen wordt de formeele gelijkenis tusschen *calibre* en *équilibre* somtijds zeer groot; reeds Dozy had in het *Glossaire* vermeld, dat bij Jal eene plaats uit de 16de eeuw voorkomt waar voor *calibre* staat *équalibre*, en dienzelfden vorm *équalibre* vindt men voor *équilibre* in eene aanhaling uit dien zelfden tijd in het *Supplément* van Godefroy. De *a* is eene gewone vocaal in lettergrepen met ondergeschikten klemtoon, zij ontstaat uit een klinker die niet met volle duidelijkheid wordt uitgesproken: *équalibre*, in plaats van *équilibre*, zou dus eene min of meer slordige, alledaagsche uitspraak voorstellen. Indien dit *équalibre* nog verder tot *qualibre* kon overgaan, dan moet het geweest zijn in de taal van ongeletterde menschen, en de artilleristen der 15de en 16de eeuw hadden zeker aan iets anders te denken dan aan de nauwkeurige uitspraak van geleerde termen. Hoe het zij, dit staat vast, dat *calibre* en *équilibre* elkander als het ware ontmoeten in den vorm *équalibre.*

Het Fransche woord was reeds in de 15de eeuw in gebruik, bij Hatzfeld-Darmesteter wordt eene plaats vermeld uit het jaar 1478. In de 16de eeuw is het niet alleen een gewone term bij

de artillerie, maar ook de oneigenlijke opvatting als *macht*, *kracht*, *beteekenis*, moet destijds zeer bekend zijn geweest. In een werkje van 1585, getiteld *Les neuf matinees*, door den seigneur de Cholières, wordt (blz. 236) gezegd van een oud en impotent man: »il n'est plus du *calibre* d'Hercules," en *calibre* wordt (blz. 140) zelfs absoluut gebruikt in den zin van *puberteit*: »Nous voyons, que la voix vous muë dés que vous commencez à tendre aux approches du *calibre*." Bij Littré vindt men in eene aanhaling uit diezelfde periode: »la plupart des robes longues de ce *qualibre*." Dat overdrachtelijk gebruik zou onmogelijk zijn geweest, indien *calibre* in den meer eigenlijken zin zelden was voorgenomen. Ik geloof niet, dat het woord in de 16de en 17de eeuw in het Spaansch en Italiaansch even gebruikelijk was, en de verschillende vormen die het in het Italiaansch vertoont, *calibro*, *colibro*, *colibrio*, *colibre*, geven aanleiding te meer om te gelooven, dat het uit het Fransch in het Italiaansch is gekomen, en niet, zooals gewoonlijk wordt beweerd, ook bij Hatzfeld-Darmesteter, dat het door het Fransch aan het Italiaansch is ontleend.

Ik wil dit nader toelichten door aanhalingen uit enkele technische werken uit de 16de en 17de eeuw. In een Italiaansch werk van 1606, groot 270 bladzijden, en getiteld *La real Instruttione di artiglieri*, geschreven door Eugenio Gentilini, komt het woord *kaliber*, indien ik goed heb gezien, geene enkele maal voor; toch handelt dit boek van het begin tot het einde over onderwerpen bij wier behandeling het begrip *kaliber* telkens te pas komt. In een veel grooter werk van ruim 320 bladzijden, getiteld *Prattica manuale dell' artiglieria* (a°. 1641), in het Italiaansch geschreven door Luigi Colliado, van geboorte een Spanjaard (zie blz. 60), vindt men *colibre*, maar in ééne bepaalde beteekenis, en wel die van methode of manier om het gewicht van een ijzeren, looden of steenen kogel te vinden waarvan de middellijn gegeven is. Hij beklaagt er zich over dat er eene groote verwarring bestaat in de »*colibri*, che adoperano i Bombardieri da trovare per il diametro della bocca,

quante lire di Palla tira qualunque pezzo di Artiglieria" (blz. 23), en hij heeft voor die berekening eene soort van mathematische constructie bedacht die hij noemt *colibre geometrico.* Voor het overige schijnt men van het woord *kaliber* in het Italiaansch geen gebruik te hebben gemaakt, en het verschil met het Fransch blijkt het duidelijkst door vergelijking met Fransche werken over hetzelfde onderwerp.

Ik heb daartoe o. a. geraadpleegd eene Fransche vertaling van een Spaansch werk van Diego Ufano Velasco, waarvan ik het oorspronkelijke tot mijn leedwezen niet tot mijne beschikking kon krijgen; het heet *Vraye instruction de l'artillerie et de toutes ses appartenances* (a°. 1621). In dien Franschen tekst vindt men *calibre* telkens gebruikt, vooreerst voor den diameter van den mond van het kanon, en deze diameter is de eenheid van maat voor alle verdere afmetingen van het stuk; zoo b. v.: »La piece a en longueur huit *calibres* de sa bouche principale, la chambre... est large d'un tiers dudit *calibre*.... Le refort de metal de ladite chambre a en grosseur un tiers dudit *calibre*" enz. (blz. 5). Elders (b. v. blz. 99 vlgg.) vindt men weer talrijke andere voorbeelden van afmetingen als $^1/_2$, $^7/_8$, $^9/_{16}$ *calibre*. In het Italiaansch vindt men als eenheid van maat *bocca*; zoo zal men met een krommen passer den diameter van het stuk meten ter hoogte van de ooren, »e quivi troverai che haverà *bocche* due e tre quarti" (Colliado, blz. 43). Voor die afmeting is *calibre* nog thans gewoon, en de grootte van het geschut wordt door middel daarvan aangeduid; men zal b. v. zeggen »une pièce du *calibre* de 4." Vroeger evenwel werd meestal het gewicht van den kogel als bepaling gebruikt, en ook dat gewicht werd in het Fransch *calibre* genoemd, b. v. »la pièce... estant de *calibre* de 120 lb.... il n'y faudra mettre de poudre que 29 lb." (Velasco blz. 5). Doch men zegt ook »un canon tirant 40. ℔ de fer," »un canon de huit livres de balle," en in het Spaansch evenzoo; b. v. »dos piezas de bronce... que tiraban cuarenta y cuatro libras de bala, y otra de trece libras" (Mendoza, *Comentarios* IX, 13); even kort als het allerlaatste

is in het Italiaansch b. v. »la colubrina da venti", »il cannone da cinquanta" (Gentilini, blz. 14 en 15), waarmede dan het gewicht van een ijzeren kogel wordt bedoeld. Ook hier derhalve spreekt alleen het Fransch van *calibre*. Evenals voor den diameter van den mond wordt ook voor dien van den kogel in het Fransch *calibre* gebruikt, b. v. »ayant ainsi trouvé le *calibre* de sa balle" (Velasco blz. 104), in het Italiaansch zal men vinden *diametro*. In deze gevallen schijnt *calibre* dus alleen in het Fransch een gewone term te zijn geweest, het Spaansch en Italiaansch hadden er geene behoefte aan en drukten zich met gemak anders uit. [1])

Maar nu is er nog eene andere opvatting waarin het woord blijkbaar meer verspreid werd. Wie een kanon van bepaalde grootte had te bedienen, moest nauwkeurig weten hoe groot en hoe zwaar de daarbij passende kogel was; de middellijn van dien kogel moest even kleiner zijn dan die van den mond, en dat verschil mocht niet willekeurig worden genomen; het gewicht van den kogel moest men weten om te bepalen hoeveel kruit men voor het schot noodig had. Men gebruikte daarvoor meestal eene soort van koperen vierkanten maatstok; aan elke zijde was eene schaal afgebeeld, waarvan de opklimmende getallen het gewicht aanwezen van de ijzeren, looden of steenen kogels, waarvan de middellijnen gelijk waren aan de afstanden van de cijfers op de schaal tot aan het nulpunt. Vandaar dat het hoofdstuk daarover bij Velasco getiteld is: »Comment l'artillier entendra la reigle du calibre, pour prendre ses balles propres pour la piece," en bij Colliado: »Del Colibre geometrico, che si adopera per l'effetto di sapere la portata di Palla di qualunque pezzo di Artiglieria." Slaat men het artikel *calibre* op in het woordenboek der Spaansche Academie van 1726, dan vindt men als eerste beteekenis opge-

1) Het spreekt van zelf dat ook elders, b. v. in onze taal, de uitdrukkingen van het Romaansch werden nagevolgd. Men zeide b. v. „stukken geschut van 24 ponden bals" (zie *Ndl. Wdb.* II, 902), en ook „24-ponders". Thans wordt ook bij ons het kaliber aangeduid door de afmeting van den mond, b. v. „een stuk van 15 cM. staal".

geven: »es una vara ò regla de alaton en que estan señalados los diametros de las balas, assi de plomo, como de hierro, segun sus pesos." In een Nederlandsch werk over hetzelfde onderwerp, waarin het woord *kaliber* niet voorkomt, heet dit instrument de *tal-stock* of *maet-stock* [1]). In het Engelsche woordenboek van Murray worden uit een Italiaansch werk van 1611 de namen *calibro* en *colibro* vermeld als onder de Italiaansche artilleristen gebruikelijk, en bij Jal vindt men de volgende aanhaling uit een vocabularium van 1614: „*Colibrio* è un instrumento col quale si conosce quante libre di palla porti ciascun pezzo d'artigliaria. Si chiama anco *sagoma.*" Dit laatste woord staat ook bij Gentilini; fol. 2*a* geeft hij eene teekening en zegt, dat er bepaalde verhoudingen zijn tusschen den diameter van den kogel en zijn gewicht, »come la presente figura detta *Sagoma* particolarmente dimostra."

Mij dunkt, men mag onderstellen dat *sagoma* de zuiver Italiaansche naam van dien maatstok is geweest, en dat *colibre*, *calibro*, *colibro* en *colibrio* door hun verschillenden vorm zoogoed als bewijzen dat zij aan fr. *calibre* zijn ontleend. Dit *sagoma* is het Latijnsche woord *sacoma* (gr. σήκωμα), en wordt verklaard als *contrappeso*, *romano*, het is het verschuifbare gewicht aan eene balans met een korten arm waaraan de last wordt opgehangen, en een langen arm, waarop eene schaalverdeeling is aangebracht en waarlangs men het gewicht kan heen- en -weerschuiven; op de plaats waar het gewicht moet hangen om met den last in evenwicht te zijn, vindt men op de schaal het cijfer dat aanwijst hoe zwaar het gewogen voorwerp is. Dit tegenwicht heet in het Latijn ook *aequipondium*, »quod aequat pondera," zooals bij Forcellini wordt gezegd. Nu heeft Kiliaan echter in zijne lijst van vreemde woorden een artikel *contrepois*, dat hij vertaalt met »*aequilibrium*, *sacoma*," en dit klinkt zeer geloofelijk, daar *aequilibrium* toch op hetzelfde neerkomt als *aequipondium*. Maar dan wordt het

1) Willem Claesz, *Arithmetische en geometrische practijcke der bosschieterye.* Amst. 1675.

ook nog waarschijnlijker dat *calibre*, waarvoor de Italianen *sagoma* hebben, hetzelfde is als *aequilibrium* dat van *sacoma* een synoniem is.

Het *calibre* of *sagoma* zal dan, als term bij de artillerie, in de eerste plaats het gewicht zijn geweest van een kogel, en tevens ook de naam voor het instrument waarmede dat gewicht kon worden bepaald. Oorspronkelijk zal dit geschied zijn door wegen in eigenlijken zin; later bedacht men een beknopter methode, waarbij men in het geheel geen gewicht noodig had, maar die, wanneer de diameter van den kogel bekend was, terstond het gewicht aangaf. Ook de stok, hierbij gebruikt, werd *calibre* genoemd, en die naam ging verder over op nog andere voorwerpen, dienende om te bepalen welke kogels voor een bepaald kanon geschikt waren. Wanneer het nl. niet noodig was het gewicht nauwkeurig te weten, bediende men zich van eene plank, waarin cirkelvormige openingen werden gesneden wier middellijnen overeenkwamen met de middellijnen der verschillende vuurmonden die men had te bedienen. Men onderzocht dan welke kogels met gemak door die verschillende openingen konden gaan. In het Italiaansch heet zulk eene plank ook *passapalle*, in het Fransch wordt er de naam *calibre* aan gegeven, en in het Nederlandsch noemt Aubin ze *konstaapelsmal* of *mal.* Vandaar het werkwoord *calibrer*, zooals Aubin het uitdrukt »de koogels door de mal-gaaten laaten gaan, om de selve af te meeten;" maar *calibrer* is ook, meer in 't algemeen, met het instrument, dat *calibre* heet, het gewicht of de middellijn van een kogel bepalen. Wanneer in eene plaats bij Rabelais gesproken wordt van »une balote de fer bien qualibrée" (zie Littré), dan is dit niet, zooals Cotgrave het uitdrukt »a bullet of a good size, or serving for a large bore," maar het is een kogel, passende bij het kanon, en waarvan men het gewicht goed heeft bepaald, zoodat men ook de lading niet te groot of te klein zal nemen. Dat *calibre* vervolgens ook middellijn van een kogel of middellijn van een kanon kan beteekenen, spreekt van zelf, en uit het begrip van middellijn

waarmede andere middellijnen moeten overeenkomen — daar nl. alle kogels voor hetzelfde stuk even groot moeten zijn — ontstaat de beteekenis van *model*, *vorm*, in allerlei toepassing Men heeft de woordenboeken maar in te zien om te weten, dat zoowel *calibre* als *sagoma*, opgevat als *model*, in allerlei technische vakken vaste termen zijn; hierboven heb ik *calibre* reeds vermeld in de beteekenis van *gabarit*, dus als term in den scheepsbouw. Over die bijzondere opvattingen heb ik hier verder niet te spreken [1]), ik heb alleen eene meermalen uitgesproken gissing met eenige uitvoerigheid willen verdedigen, dat nl. *calibre* een Romaansch en waarschijnlijk een Fransch woord is, ontleend aan *aequilibrium*.

A. KLUYVER.

1) Bij uitzondering wil ik er aan herinneren, dat *kaliber* ook voorkomt als naam voor een licht vuurwapen: zie b. v. HONDIUS, *Fortific. ens.* (a°. 1624), blz. 32, waar van een zeker aantal „*calibers* oft roers" wordt gesproken. Meer bekend is als zoodanig *caliver* in het Engelsch, waarvan door Murray wordt aangetoond, dat het waarschijnlijk allereerst heeft beteekend „een musket van een zeker *kaliber*". Merkwaardig is het, dat het Engelsche woord in dien zin van *musket* nagenoeg altijd den vorm *caliver* heeft, en daarnaast bestaat de vorm *caliper*, in de uitdrukking *caliper compasses*, kromme passer, dienende om het *kaliber* van eene buis te bepalen. Die verschillende Engelsche vormen zijn echter, zooals uit Murray blijkt, voor het etymologisch onderzoek van geen belang.

EEN VEELBESPROKEN BLIJSPEL.

Op de bijzonderheid, dat ééne uitgave van den »Warenar" Hooft en Coster noemt als de bewerkers, vestigde de Heer Rössing het eerst de aandacht in den »Spectator" van 1876, en noodigde den Heer P. Leendertz Wz. uit, daaromtrent zoo mogelijk inlichtingen te geven. Deze antwoordde in den »Navorscher" van datzelfde jaar, dat men zich in 1661 moest hebben vergist.

In het geheel aan Hooft gewijde Maart-nummer van 1881 van »Eigen Haard" besprak de Heer F. van der Goes de kwestie opnieuw en zocht een middelweg.

't Sprak van zelf, dat, toen de Redactie van de »Zwolsche Herdrukken" onder de Nrs IX—XI den »Warenar" opnieuw uitgaf, de bewerker, Dr. Leendertz Jr., deze kwestie grondiger moest bespreken. Hij verschilt geheel van meening met zijn' vader en komt tot de conclusie, dat een gedeelte, nauwkeurig door hem aangewezen, door Hooft, het andere gedeelte door Coster is bewerkt.

In »Taal en Letteren", de Jaargangen 1897 en '98, sprak Dr. Stoett herhaalde malen uit, het met Dr. L. Jr. niet eens te zijn, en van weerszijden werden allerlei argumenten aangevoerd vóór en tegen Coster als medewerker. Wij scharen ons aan de zijde van Dr. Stoett en hopen, dat wij hem als medestrijder niet onwelkom zullen zijn, waar wij meenen, nieuwe gegevens te verschaffen. Terwijl wij al het andere laten rusten, wat te berde is gebracht, willen wij nog enkele opmerkingen maken over de uitgave van 1671 en daarna de waarde onderzoeken van de argumenten, door Dr. L. ontleend aan den uiterlijken vorm van het stuk, terwijl wij ook de »Isabella" niet geheel buiten beschouwing willen laten, al zal het groote verschil van karakter tusschen blij- en treurspel oorzaak zijn,

dat eene vergelijking tusschen »Warenar" en »Isabella" geen afdoend bewijs oplevert.

Allereerst het gezag van de uitgave van 1671. Dr. L. Jr. acht dat gering o. a. wijl hij meent, dat Hooft over de toedracht der zaak niet zou gesproken hebben. Is dat aannemelijk? Dr. L. spreekt het op pag. 111/2 van Nr IX—XI van de Zwolsche Herdrukken zelf tegen. En dan het briefje aan De Groot? En waarom ook zou er over gezwegen zijn? Hadden de toespelingen, die in den »Warenar" voorkomen, eene politieke of kerkelijke kleur gedragen, er ware reden geweest voor den in dit opzicht inderdaad eenigszins schroomvalligen Drost, nu niet. De »Navorscher" leverde indertijd het bewijs, dat Arnout H. Hooft en Brandt in 1671 waarlijk niet lichtzinnig te werk gingen met de opname van stukken; zeker zullen zij het allerminst gedaan hebben, waar het een stuk betrof, dat zooveel opgang maakte. En het versje van Vondel? Waar Dr. L. Jr. zelf aannemelijke gronden geeft voor het althans aanvankelijk, voor het publiek, verzwijgen van den naam des schrijvers, maar toch beweert, dat Hooft voor zijne intieme vrienden »van zijn deelgenootschap aan de vertaling geen geheim maakte", en de uitgever Houthaeck in 1638 reeds met eenige zekerheid wist, wie de bewerker was, en daarom »Hoofdelooze" met eene hoofdletter liet drukken, dan zien wij niet in, waarom het versje van Vondel, die, met de toedracht der zaak bekend, er nu weder op attent was gemaakt, die vooral met Coster zeer intiem was geweest, — waarom het niet als een duchtig bewijs mag gelden vóór het auteurschap van Hooft, en van Hooft alleen. Dat Vondel er over zweeg in het bruiloftsvers van 1627, strijdt hiermede volstrekt niet: hij zou met de vermelding het geheim aan de groote klok hebben gehangen, en, om welke reden dan ook, de naam van den auteur werd verzwegen. 't Spreekt dan ook van zelf, dat Brandt er niet van sprak in de lijkrede, verondersteld al, dat hij kennis droeg van de zaak, wat betwijfeld mag worden. Trouwens ook den »Schijnhailigh" vermeldt hij niet.

Geheel onverklaard laat P. L. Jr. de handelwijze van Lescaille, die de uitgave van 1667 op naam van Hooft alleen schreef, en inderdaad kan er bij zijne opvatting van de zaak geene redelijke verklaring voor gevonden worden. Had Lescaille geen' schrijver genoemd, het zou aan de veel voorkomende slordigheid kunnen worden toegeschreven, die nu evenwel zoo erg niet meer was als vijftig jaar vroeger, maar het enkel en alleen opnemen van Hooft's naam is dan zeker raadselachtig.

Maar het meest afdoende bewijs voor zijne onderstelling vindt de Heer Leendertz Jr. in den uiterlijken vorm van het gedicht. In de eerste helft (593 verzen) zijn de meer of minder metrische verzen talrijker dan in de tweede helft (819 verzen; de verzen van de Voor-reden laten wij er nu buiten; deze telt 74 regels.) In de eerste helft zijn meer enjambementen en minder vloeken; in het aan Coster toegeschreven gedeelte meer lange verzen met vijf heffingen, meer middenrijm, meer dubbelrijm.

Zijn deze opgaven, bijna alle met cijfers gestaafd [1]), beslissend? Laat ons zien.

Enjambementen: [2])

Warenar (H.) 20, Warenar (C.) 13, Paris oordeel (302 verzen) 69, Teeuwis (1760 verzen) 41, Tiisken (1695 verzen) 45, Isabella (H. 362 verzen) 56, Isabella (C. 1658 verzen) 305. Inderdaad, wij weten, met deze cijfers voor oogen, niet, welke waarde het eenigszins talrijker voorkomen der enjambementen in de eerste helft voor het betoog van L. Jr. behoudt.

Middenrijm:

Warenar (H.) 1, Warenar (C.) 45; bij Coster niet dan sporadisch, behalve in het lied van »Isabella" (vs. 1748 sqq.) en van de Bedelaars in den »Teeuwis", waar echter ook kortere regels kunnen gelezen worden. Dit pleit zeer *sterk tegen* Coster als bewerker van het tweede gedeelte van den »Warenar".

1) Pag. XXXI.

2) 't Is wel mogelijk, dat in de volgende opgaven soms één of twee meer of minder zouden moeten worden genomen. Invloed op den einduitslag heeft dat echter niet.

Dubbelrijm:

Warenar (H.) 27, Warenar (C.) 82, Teeuwis ruim 100, Tiisken ruim 180, Niemant ghenoemt (482 verzen) 11, Ghezelschap der Goden (641 verzen) 5, Paris oordeel (302 verzen) 6. Dubbelrijm komt echter bij Hooft meer voor. Men zie b.v. de Zangen op pag. 50, 57 en 131 van het eerste deel der uitgave zijner gedichten door P. L. Wz.

De »Isabella" zegt hier niets. In de kluchtstukken komt echter meer dubbelrijm voor dan in de andere gedeelten. In deze laatste bij Hooft 4, bij Coster 11, dus bij Coster betrekkelijk minder dan bij Hooft.

Maar — bovenstaande opgaven pleiten, als het uitgecijferd moet worden, eenigszins ten voordeele van P. L. Jr.

Vloeken: Warenar (H.) 14, Warenar (C.) 43, Teeuwis 83, Tiisken 30, Schijnhailigh een 20tal. Wij durven hieruit, vooral met het oog op den »Tiisken", geene gevolgtrekkingen maken, maar merken op, dat verscheidene vloeken, in beide helften voorkomende, bij Coster nergens worden gevonden, sommige in den »Schijnhailigh" wel.

Meer of minder metrische verzen, enz.

Inderdaad komen in het eerste gedeelte meer metrische verzen voor; er is ook meer evenmaat in de paarsgewijze op elkander volgende regels; maar het verschil is niet zóó groot, dat men daaruit tot het bestaan van twee auteurs zou mogen besluiten.

In de laatste helft zijn ook inderdaad sommige gedeelten met langere regels, maar men vergelijke uit dit oogpunt b.v. eens verschillende gedeelten van het »Moortje" van Bredero, en men bemerkt aanstonds, trouwens ook in de werken van Coster, hoe vrij onze schrijvers zich in dit opzicht in de blijspelen gevoelden.

De totaal-indruk van al deze gegevens is, dunkt ons, dat de cijfers, door den Heer P. Leendertz Jr. gegeven, indien ze al eenige waarde hebben, zeker weinig bewijzen ten voordeele zijner stelling, eer daartegen pleiten. Maar — er is meer. Van het

negatieve bewijs kunnen wij tot het positieve overgaan. De »Warenar" heeft bijna zonder uitzondering geregelde opeenvolging van staand en slepend rijm [1]); *Coster stoort zich aan die opeenvolging volstrekt niet*, noch in den »Teeuwis", noch in den »Tiisken", noch in de kluchtstukken uit de »Isabella", noch in de »Duytsche Academi", waarom wij gerust mogen aannemen, dat dit *niet geregelde* voor het blijspel bij Coster *regel* was en is gebleven. Hier behoeven wij niet te tellen, hier staat een feit, te opmerkelijker, omdat b.v. Bredero en Hooft in dit opzicht tegenover Coster staan, zich de vrijheid van Coster niet veroorloven. Wel is het jammer, dat wij van Hooft niet blijspel met blijspel kunnen vergelijken, maar het onderscheid springt te zeer in het oog, om niet als duchtig bewijs voor het auteurschap van Hooft te gelden.

Iets anders. In de vier laatste regels van de Voor-reden, aan Hooft toegewezen, wordt gezegd: »Dus nemen wij best bekende plaetsen en straetjens", en dit geschiedt inderdaad in het aan Coster toegeschreven gedeelte minstens even sterk als in dat van Hooft, zoo niet veelvuldiger. Vergelijk daarmede »Teeuwis" en »Tiisken", waar dergelijke plaatsaanduidingen niet dan sporadisch voorkomen, en — ook hier is reden om aan Hooft als bewerker ook van het laatste gedeelte te denken.

Voorts ook dit eigenaardig verschijnsel willen wij niet verzwijgen: Coster was (zie voorrede »Isabella") purist uit beginsel, Hooft moest het nog worden, en werkelijk komen vreemde woorden in »Warenar" en »Schijnhailigh" veel menigvuldiger voor dan in »Teeuwis" en »Tiisken", en wel in beide gedeelten van den »Warenar" evenzeer, in het laatste niet het minst.

Eindelijk: men leze met aandacht de beide blijspelen van den Geneesheer-dichter en dat van den Muider Drost; de indruk, dien zij respectievelijk maken, is zóó verschillend, dat het ons in ernst bevreemdt, hoe men in onzen tijd maar één oogenblik aan Coster als medewerker aan den »Warenar" heeft kunnen

1) Vgl. pag. 96. „Zwolsche Herdrukken".

denken. Hadden wij meer berijmde blijspelen van Hooft, de vergelijking zou nog gemakkelijker zijn, maar zelfs nu komt de »Warenar" meer overeen met den onberijmden »Schijnhailigh" dan met één van Coster's blijspelen. Zooals Dr. L. zelf aantoont kunnen geene argumenten ontleend worden aan de taal en schrijfwijze der woorden. Aan de opmerking van Dr. Stoett zou anders b.v. kunnen toegevoegd worden, dat het in den »Warenar" geregeld voorkomende estolen, elaten, ekomen, espilt bij Coster niet gevonden wordt, ook niet in den »Tiisken", die toch grootendeels in Amsterdam speelt.

Hiermede is nu het voorkomen van diens naam in 1661 niet verklaard. In verschillende Registers van Tooneelspelen en Tooneeldichters, die wij er op nazagen (van 1727, '42, '43, '54 (twee verschillende), '71 en '74) wordt steeds de »Warenar" van 1661 alleen op naam van Hooft geschreven, doch de bewijzen zijn te over, dat deze Registers niet met genoegzame zorg werden samengesteld, zoodat wij aan deze omstandigheid niet te veel waarde willen hechten. Tot onzen spijt is het ons niet gelukt, de door Rössing genoemde pamfletten enz. machtig te worden. Naar wij vermoeden bevinden ze zich in een particulier archief, waartoe ons de toegang werd geweigerd.

Is Van Santen iets ter oore gekomen van het samenwerken van Hooft en Coster, en heeft hij toen aan den »Warenar" gedacht, omdat de auteur van dat blijspel nog in geene enkele uitgave was vermeld? Heeft hij de fout, misschien door Coster's toedoen, die toch nog leefde [1]), ontdekt, en is de naam van den laatste overplakt geworden?

Het exemplaar, dat op de Amsterdamsche Bibliotheek berust, en waarin inderdaad de naam »S. Coster" overplakt is, zou tot dit vermoeden aanleiding kunnen geven, doch aangezien in andere exx. der uitgave van 1661 dat verschijnsel zich niet

1) Wij bezitten de bewijzen, dat Coster in 1665 moet overleden zijn. Het was dus eene vergissing, doch eene zeer verklaarbare, van Dr. Stoett, dat hij Coster reeds in 1661 gestorven meende. Wat tot nu toe over Coster is gepubliceerd, geeft alle aanleiding tot deze meening.

voordoet, vervalt zelfs de waarschijnlijkheid, en zou alleen nog van belang kunnen zijn te weten, aan wien het Amsterdamsche ex. in eigendom heeft toebehoord.

Over het geheel weten wij nog te weinig, hoe het met het drukken en uitgeven feitelijk toeging; dat men vrij slordig kon te werk gaan is zeker, evenzeer als dat men niet altijd bijzonder nauwgezet handelde.

Zonderling blijft o. a., dat Coster steeds Hooft's aandeel aan de »Isabella" heeft verzwegen, zoodat zelfs de uitgave van 1666 bij Lescaille nog alleen op zijn' naam staat.

De opmerking is gemaakt, dat het woord »Tot den Leser" op de medewerking van een' ander wijst. »Daar ghij mij voor aan-ziet dat en ben ick niet: de Voorreden van het Spel meent ghij miin te ziin. Neen, de Poeet zal die door den aldvvingenden *Cupido* uyt laten spreken: mij heeft hij ghesonden u te segghen, dat hij Ariosten niet stip ghevolght en heeft": inderdaad moeten *wij*, met onze kennis van Hooft's handschrift, bij het lezen dezer woorden aan den medewerker denken; voor de tijdgenooten echter moet de zinspeling tamelijk duister zijn geweest. Maar eenigszins verklaard wordt het niet afzonderlijk vermelden van Hooft's naam, als men het verdere, strijdlustige gedeelte van de inleiding op de »Isabella" niet vergeet, en dan begrijpt, hoe krediet, karakter, goede naam op het spel stonden. Dat noch Hooft, noch Coster duidelijker zich uitlieten (Hooft ter wille van Coster) is niet zoo heel vreemd meer. Wij, die den strijd tusschen Coster en Rodenburgh van achteren met kalmte bezien, wij kunnen vergeven, in dien tijd zouden Coster's vijanden dat zeker niet hebben gekund.

Hoezeer de beide deelen van de »Isabella" uit elkander loopen is hier en daar bij de bespreking van den »Warenar" reeds gebleken; nog grooter blijkt dit verschil te zijn, niet het minst in de spelling, wanneer men voor het eerste gedeelte den tekst van Hooft's handschrift neemt. Bewerking van blij- en treurspel verschillen natuurlijk te veel, om vaste lijnen te

trekken, maar ons dunkt, ook de »Isabella" is een bewijs, dat de »Warenar" niet het gemeenschappelijk werk is van Hooft en Coster. Wij herhalen met Dr. Stoett: »Niemand anders dan Hooft, en hij alléén, (is) de auteur van den »Warenar".

Utrecht, Juni '98. J. HOBMA.

NOG IETS OVER *ANJER* EN *ANJELIER*.

Onlangs vond ik bij toeval in Spieghel's Hertspieghel, bij de beschrijving van een Meiavond in zijn Muzentorenhof aan den Amstel, de volgende plaats:

Elx vyoletten óógh-schóón verwe-scheel-gheslachten,
Door lucht en schouw-sucht, 't hert veel herte vruegd toebrachten.
Lavenders droef-blaaw bloem, d'eel loof-smal Rosmarein,
Ruekzwaar Bazilikom, wild- Balsem, Mariolein,
't Bleek roderóósken ruek-lief, staegh-groen Lauwerieren,
Mê 't waarde ruyk-zoet lof, en Roos der Eglentieren,
Fyool ruex zoete lucht, Tyloos, Mey-bloemkens eel,
Damastbloem, Anjers, pluymkens, Lely wit en gheel,
Door ruek-loos onkruyd, hier niet waren wegh geschoven:
Zo niew-ghier kostbaar pronkt in praal-kruid-lievers hoven,
Wes walgt gemeenheid ons? maakt vreemdheid goed of schóón?
Wat haalt by ruekrijk Lely hun stink-keizers-kroon?
Dees kooptmen graag om 't geen zijn heer een jaar kan voeden:
Die, kryghtmen licht te gheef: zo doet verwaantheit woeden.
Wy achten 't ding na waard. geen inlands nutbaar spruyt
Verzetten wy, om turx onnutte bloem of kruid. [1])

Voor de geschiedenis van nnl. *anjer* is deze plaats van gewicht. Ondanks Dr. Kluyver's scherpzinnig en omstandig vertoog

1) IV, 9—24, naar de ed. van De Vlaming, 1723; ook in de ed. 1614 (volgens De Vlaming de eerste), en in die van 1615 en 1694 staat *Anjers*. Naar die oudere uitgaven plaats ik hier in den voorlaatsten regel na *waard* de punt, die de ed. 1723 weggelaten heeft.

over den oorsprong van *anjer* en *anjelier* (boven, blz. 147—160) vereischen enkele punten in de geschiedenis der Nederlandsche vormen nog nadere opheldering.

Volgens Dr. Kluyver — laat ik 't even herinneren — heet de bloem aldus naar het Milaneesche stadje *Angera* (*Anghera*, *Anghiera*). Terwijl de van daar ingevoerde bloem, naar dezen Italiaanschen, volkseigen naam bij het volk hier te lande »*genoffelen van Angiere*", heette, zullen de geleerde kruidkundigen haar, naar den Latijnschen naam derzelfde plaats (*Angleria*), »*caryophylli Anglerii*" genoemd hebben, welke naam ook in de volkstaal doordrong, er naast den anderen naam in zwang kwam en bleef en daar **angliere*, *angelier(e)*, *angulier*(*e*) werd. De vorm *angelier*, hetzij met eene Nederlandsche *ng* + *g* (gutturale nasaal + spirant) of met *ng* (gutturale nasaal) uitgesproken, zou vervolgens (eerst in *anželier*, met Fransche *j*, en daarna) in het hedendaagsche *anjelier*, met Nederl. *j*, zijn overgegaan. Aangaande *anjer* zegt Dr. K. verder (blz. 149):

»Door welke oorzaken nu voor het oudere *angier* de later gewone vorm *anjer* in de plaats is gekomen, dit is voor het etymologisch onderzoek van minder belang. Blijkbaar is het volk den naam op eene meer inheemsche manier gaan uitspreken door den klemtoon gaandeweg van de tweede lettergreep over te brengen op de eerste. Die *ie* moest in eene lettergreep met ondergeschikten klemtoon haar vollen klank verliezen, en de vorm *anjer* (uit **anjier*), die volgens de bewijsplaatsen *niet* ouder is dan de vorm *anjelier*, zal zijne *j* waarschijnlijk aan het voorbeeld van *anjelier* naast *angelier* hebben te danken was de vorm *anjer* inderdaad reeds veel ouder, dan zou men ook in het andere woord reeds veel vroeger een vorm met *j* mogen verwachten; dat die beide namen op elkanders vorm eenigen invloed hebben gehad spreekt vanzelf."

In tegenstelling hiermede mag men nu uit de boven aangehaalde plaats van Spieghel met groote waarschijnlijkheid afleiden

1° dat *anjer* wel ouder, denkelijk een paar eeuwen ouder is dan *anjelier* [1]), en zijne *j* derhalve niet aan het voorbeeld van *anjelier* naast *angelier* kan te danken hebben (terwijl tevens

1) Zie beneden, noot 2 op blz. 265, en het Naschrift.

blijkt dat, hoewel *anjer* veel ouder is, de *j* in *anjelier* pas veel later te voorschijn komt);

2° dat *anjer* ook niet stellig jonger is dan *angier*, hetwelk eerst voorkomt bij Kiliaan, Dodoens (slechts een dertig jaren ouder dan Visscher en Spieghel) en in eene onzekere plaats uit de Veelderh. Gen. Dichten[1]): alles uit het eind der 16de eeuw.

Anjer kan dus niet onder invloed van *anjelier* ontstaan zijn. Het behoeft ook niet uit *angier* verklaard te worden: het zou evengoed vanouds naast dit laatste (en naast *angelier*) hebben kunnen staan, indien ten minste zulk een Nederlandsche vorm met *nj* rechtstreeks uit den vreemden verklaard kan worden.

Gewoonlijk is eene *nj* (gemouilleerde *n*, wel te onderscheiden van *n-j*, als in *aanjagen*) in het Nnl. rechtstreeks overgenomen uit rom. *-gne*: *Spanje*, *kanjer*[2]), *karonje*, *kokinje*. Ook is zij soms ontstaan uit rom. *-nge* (*nž*): *franje*, *oranje* (en daarnaar zelfs *blanje* uit *blanche*). In *banjer*, *granje*, *plunje*, *Oostinje* schijnt zij uit *nd*, *ndj*, *ndi* ontwikkeld te zijn. Van eene vierde manier, degene die ons hier van dienst zou kunnen zijn, weet ik slechts één, niet eens zeker voorbeeld: *eunjer*, toovenaar enz. uit *unger*, Hongaar[3]). Ofschoon wij thans in het (opnieuw overgenomen) *Hongáar* weder eene gutturale nasaal + spirant (en de Duitschers in *Ungar* eene gutturale nasaal + media) laten hooren, kan in *unghe*r, den door Kiliaan bewaarden ouderen vorm van *eunjer*, de *ngh* wel niets anders voorstellen dan eene

1) Zie de plaats, naar Van Vloten's Kluchtspel aangehaald, in het Ned. Wdb.; in de oudste uitgave (*G*) der Veelderh. Gen. D. staat: „onsen Angier Bloemen", in *L*: „onse Angier Bloemen", in *H*: onse Angier-bloemen (in *Gr* ontbreekt deze blz.). Ondanks de vreemde wijze van uitdrukking en ofschoon de vroege lente, waarvan sprake schijnt, maar half past bij de eerst in Juni bloeiende *anjelier*, zal deze toch wel bedoeld zijn, eer althans dan een onverklaarbare bijvorm van het hoogst zeldzame *anger*, beemd.

2) Indien ten minste, zooals waarschijnlijk is, dit woord hetzelfde is als het 17de eeuwsche *canjaert* en fr. *cagnard* (zie Boekenoogen, en verg. nog Hatzfeld-Darmesteter). Of heeft dit woord soms iets uitstaande met het bij Teirlinck, Wdb. v. h. Bargoensch uit V. d. Venne aangehaalde *Kandier*, verloopen koopman enz.?

3) Zie Franck, Kiliaan (p. 20 en 690) en Oudemans, Wdb. op Bredero. Als (Nederlandsche?) geslachtsnaam is *Unger* nog heden bekend.

enkele gutturale nasaal; niettemin is *nj* hier waarschijnlijk ten slotte uit *ńǵ* ontstaan [1]). Is nu, op dergelijke wijze als *eunjer* uit *ungar*, ook *ánjer*, hetzij rechtstreeks of door een tusschenvorm *ánger* uit den Italiaanschen vorm *Anghéra* voortgekomen, naast *angíer*, dat uit *Anghiéra* ontstaan moet zijn? (Dat dit laatste mogelijk is, ondanks het verschil tusschen het, naar ik verneem vanouds vaststaande, Romaansche accent op het tweede bestanddeel van den tweeklank (*ié*) en het Nederlandsche accent op het eerste bestanddeel (*íe*), blijkt uit de menigte aan 't Fransch ontleende woorden op *-ier*).

Of wel, zou men willen vragen, is de naam *Anghiéra* bij ons temet, als *Angjéra* gehoord, rechtstreeks **ang-jéer*, *anjéer* en later *ánjer* geworden? Eene derde mogelijkheid zou zijn dat de (uit de hedendaagsche spelling *Angera* af te leiden) uitspraak *Andzjéra* reeds toen ter tijd, naast die van *Angh(i)era*, bestaan heeft en zoo tot * *anžéer, anžer*, *anjer* geworden is. Langs een dezer wegen kan *anjer* rechtstreeks uit den Italiaanschen naam zijn voortgesproten, evengoed als uit nnl. *angier*.

Hoe dit zij, de vorm *anjer* heeft reeds omstreeks 1600 in onze taal bestaan. En nu wij dit weten, mogen wij zeker de *j* van *anjelier* (in plaats van het oudere *angelier*), wel aan het voorbeeld van *anjer* toeschrijven. Eene heen-en-weer-reis naar België en een tusschenvorm *anželier* (zie boven, blz. 148) worden nu overbodig: de jongste der vier vormen, *anjelier*, zal eerst in de vorige eeuw hier te lande zijn geboren [2]).

1) Hoe in woorden waarin de klemtoon vóór *n-g* valt deze klankverbinding in *ng* (*ń*) kan overgaan leeren *bongerd*, *wingerd* en *ingelanden* (dat ook bij boeren en dijksbesturen veelal op dezelfde wijze als *Engeland* wordt uitgesproken), woorden die toch alle duidelijke samenstellingen zijn.

2) In het Ned. Wdb. is Van Lennep de oudste auteur voor *anjelier*. Deze vorm, met *j* staat echter reeds bij Wagenaar, Beschr. v. Amst. (a°. 1760) I, 62*b* in den naam der *Anjeliersstraat* en *Anjeliersgraft*. Deze straat en gracht behooren tot de in 1612 begonnen uitlegging van Amsterdam; Dapper (1663), Von Zesen (1664) en Commelin (ed. 1726) spellen de namen nog met *g*; de tweede zegt er van: „welche von einer ahrt Nägelken dieman Angelieren nennet, diesen nahmen bekommen." — Zie ook het Naschrift.

Opmerkelijk is 't, dat de drie oudere vormen zóó lang naast elkaar, in dezelfde streken, gangbaar schijnen te zijn geweest: *angelier(e)*, bij Kil. „Holl." genoemd, komt voor bij Visscher, Schermer, bij de meeste botanici der 17de en 18de eeuw (zie b.v. Munting, Waare Oeff. d. Plant. (a°. 1682) 282), en nog in onze eeuw (bij Spandaw); *angier(e)*, bij Kil. eveneens »Holl." genoemd, vindt men bij den geboren Fries Dodoens, den Haarlemer Van Linschoten (zie boven, blz. 155), den Deventerschman Revius, verder te Leiden nog in 't midden der 17[de] eeuw [1]), en ook in de namen der in 1561 te Rijnsburg en in 1585 te Haarlem gestichte Rederijkerskamers; *anjer* eindelijk bij Spieghel (in denzelfden tijd dat zijn vriend, stad- en tijdgenoot Visscher *angulieren* schrijft!), en later, in onze eeuw, bij Tollens e. a. [2]). Thans is er, zoover ik weet, weinig of geen onderscheid in 't gebruik tusschen *anjer* en *anjelier*, althans niet naar de streek. Alleen schijnt *anjelier* vanouds meer de botanische benaming te zijn geweest, *anjer* meer in de volkstaal thuis te hooren; hetgeen zou strooken met Dr. Kluyver's verklaring.

Ten slotte merk ik nog op, dat uit de plaats van Spieghel blijkt hoe de *anjer* toen reeds onder de gewone »ruekrijke" bloemen gerekend, als een »inlands nutbaar spruyt" beschouwd werd, in tegenstelling met het »ruekloos onkruyd", de »turx onnutte bloem", de kostbare uitheemsche gewassen. Trouwens de bloem moet reeds veel vroeger in de Nederlanden bekend zijn geweest. Het bewijs daarvan, geleverd door de schilderkunst, werd mij welwillend aan de hand gedaan door Dr. Boekenoogen, die er mij opmerkzaam op maakte, dat een aantal Zuid- en Noord-nederlandsche geschilderde portretten uit de eerste helft der 16de eeuw een persoon voorstellen met eene anjelier in de

1) In een stuk van den notaris Brasser, 21 Aug. 1646: *angierpot* (mededeeling van Mr. Ch. M. Dozy).

2) De bij Harrebomée I, 15*b*, als zoo dikwijls, zonder eenig auteur opgeteekende spreekwijze: *Dat is een anjer, zei de boer en 't was een tijloos* (of: *en hij at vijgen*) komt voor in het pamflet-blijspel De Gewaande Weuwenaar III, 28 (c. a°. 1709). — Zie ook het Naschrift.

hand: dit was dus toen eene modebloem. Voorbeelden hiervan zijn o. a. te zien in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht. Voor ons is het echter vooral van belang dat reeds op een door Jan van Eyck († 1440) geschilderd portret (de zoogenaamde »man met de anjelieren" in het Berlijnsche Museum, n° 525 A) die bloem voorkomt. Zij was dus reeds in het begin der 15de eeuw in de Nederlanden ingevoerd. Is de bloem, en wel onder den hier bedoelden naam, inderdaad reeds zóó vroeg uit Italië herwaarts gebracht — hetgeen ons op zich zelf niet behoeft te verwonderen, als wij denken aan de levendige handelsbetrekkingen tusschen Italië en Vlaanderen en de vele te Brugge vertoevende Italianen —, dan wordt hierdoor misschien een bezwaar opgelost, dat men tegen de gissing van Dr. Kluyver — hoe vernuftig zij ook de beide namen verklare — zou kunnen aanvoeren, t. w. dat geen der beroemde oudere kruidkundigen, die toch zoo goed ingelicht zijn en zoo uitvoerig en nauwkeurig plegen te vermelden uit welke landen vreemde gewassen het eerst zijn ingevoerd en waaraan hunne namen ontleend zijn, — dat noch Dodoens, noch De l'Ecluse, noch De Lobel iets weet van *Ang(h)era* als plaats van herkomst, en dat ook de ondersteldе Latijnsche benaming *caryophylli anglerii* bij geen hunner te vinden is. Deze op zichzelve inderdaad bedenkelijke ontstentenis zou dan immers te verklaren zijn uit het lange tijdsverloop dat er tusschen de invoering der bloem en Dodoens' werk lag, waarin elke herinnering aan het stadje van waar de bloem eerst gekomen was en aan de daarvan afgeleide Latijnsche benaming uitgewischt kan zijn.

Leiden, September 1898. J. W. MULLER.

NASCHRIFT.

Aan den Heer Ernst H. Krelage te Haarlem ben ik nog enkele aanwijzingen verschuldigd, die ik, onder vriendelijke dankzegging, aan het bovenstaande toevoeg. In den »Cleynen Herbarius" van H(eyman) J(acobsz.) (ed. 1632), blz. 83 worden genoemd »Genoffels of Angerden", een paar regels verder weer »Angelieren". In de »Friesche Lustgaarde" van Simon Abbes Gabbema (Leeuw. 1686) worden op blz. 398 in het hoofdstuk »Ginoffle" als Hollandsche namen ook opgegeven: »Angelier, Anjer". En in het »Groot en Algemeen Kruidkundig, Hoveniers, en Bloemisten Woordenboek", uit het Engelsch van Ph. Miller vertaald door J. van Eems (Leiden 1745) wordt in het hoofdstuk »Caryophyllus" (I, 174—178) steeds geschreven »Anjelieren", enkele malen (177*b*) ook: »Anjer, Gras-anjer, Damast-anjer, Painted Lady's Anjer". Uit deze opgaven blijkt dat de vorm *anjelier* nog eenige jaren ouder is dan wij wisten; ook schijnt *anjelier* hier weder meer de deftige benaming, *anjer* meer de volksnaam te zijn (evenals in het spreekwoord uit De Gewaande Weuwenaar). *Angerden* zal wellicht *anger* met eene achtergevoegde *d* zijn, te vergelijken met *bofferd, gluiperd* enz. (hoewel de meervoudsuitgang *-en* dan bevreemdt); in dat geval is hier de boven, blz. 265, onderstelde tusschenvorm *anger* gevonden.

J. W. M.

AUS DER KOMBURGER HANDSCHRIFT.

I. *Collation des Reinaert.*

Besonders deutsche philologen seien darauf aufmerksam gemacht, dass van Helten für seine Reinaertausgabe eine gründliche nachprüfung der Komburger hs. angestellt hat und ein in einzelheiten, auf die man zum teil früher weniger wert legte, zuverlässigeres bild derselben gibt als die ausgabe Martins, geschweige die Grimms. Nur um zu zeigen, was für merkwürdige dinge einem geschehn können, weise ich darauf hin dass sowohl Grimm, als auch Martin vs. 2757 *rede* statt *tale* haben drucken laesen. Es ist bei Grimm ein blosser lapsus, wie er ja sehr wohl begreiflich ist. Aber merkwürdig ist es, dass er einem zweiten an derselben stelle aus einer ähnlichen unbewusten combination unterläuft. Van Heltens verbesserungen haben das sehr unbequeme, dass sie nicht nur aus seinem text und den varianten sondern auch aus den zahlreichen versen zusammenzusuchen sind, die er unberechtigter weise unter den text statt in den text gesetzt hat, eine mühe die noch in folge seiner gründlich veränderten verszählung wesentlich erschwert wird. Trotzdem möchte ich die vielen einzelheiten, natürlich gröstenteils geringfügige dinge, nicht noch einmal unter Martins verszahlen wiederholen. Boekenoogen hat dann in dieser Zeitschrift, 11, 6—9 eine nachcollation zu v. Heltens ausgabe, natürlich mit deren verszahlen, geliefert. Immerhin bleibt auch jetzt noch ein ganz kleiner rest richtig zu stellen. Ich führe die verse nach M.'s zählung an.

Zu vs. 1 habe ich mir angemerkt dass der raum der radierten stelle höchstens für fünf buchstaben der ursprünglichen schrift reichte. Ich befinde mich damit im gegensatz zu Jonckloet und v. H., s. dessen anm. s. 103. — auch 14 steht *commen.* — 66 *ære* — 242. 1287. 2287. 2409 *ƀwe* — 519 *mãpertuus* auf rasur

(ebenso *zorghen* 516) — 802 eher *abscale* als *abstale*, jedoch nicht ganz sicher — 962 *we'elt* — 996 ob Gr.s *hoeren* oder v. H.s *hoere* richtig ist, kann ich nicht bestimmt behaupten — 1410 *de* — 1507 lese ich unzweifelhaft *vnnbloys*, wie Gr. angibt — 1637 nach meinen notizen fehlt *daer* wohl; vgl. *Tijdschr.* 12, 17 — 1640 steht, wie allen gegenteiligen annahmen gegenüber betont sei, in der hs. deutlich genau das was Gr. angibt *voer dat vyuer gat*[1]) — 1747 *Dae keerde si* — 1871 *wort* — 2023 *lijnen* — 2045. Die hs. hat für »sie" regelmässig *so*. Hier und 2921 ist ein *e* übergeschrieben, aber, wie es scheint, von späterer hand — 2385 *merke di* — 2465 über dem *e* von *catte* ein strich, aber mit blasserer tinte — 2540 gleichfalls *Reynaert* — 2609. Wegen der übereinstimmung von Grimms und Martins text sei bestätigend bemerkt dass *daer* steht — 2715. Gegen v. H. 2467 ist zu bemerken dass kein grund vorliegt *prevende* zu lesen statt *provende*; *pro* ist abgekürzt. — 2794 eher *ronckeloes* als *rouckeloes* — 3218 steht nach meinen notizen *cuwaert*, nicht *cuaert*. — An abkürzungen verdienen nach hervorgehoben zu werden: *w't* (vgl. Boeken. zu 866) 416. 2088. 2104[2]); *w'uē* 1007. 1023; *gh'ne* 1021; *herb'ghe* 1303; *bē* 671. 674.

Da es in den ausgaben nicht geschehn ist, verzeichne ich hier die spaltenanfänge; zwischen spalte und spalte steht ein (,), zwischen seite und seite ein (|): 21 (sp. 192*d*, also letzte spalte der rückseite) | 63, 105 | 147, 189 | 231, 273 | 315, 357 | 399, 441 | 483, 525 | 567, 609 | 651, 693 | 735, 777 |

1) S. unten seite 283.

2) Wie Boeken. mit recht hervorhebt ist es in vielen fällen nicht sicher, wie das ' aufzulösen ist. Die hs. schwankt im vocal vor *r*-verbindungen sehr stark; die ausgaben, von der v. H.s abgesehn, geben davon kein richtiges bild. Natürlich ist das aber die orthographie der hs., nicht des dichters. Sie schreibt *staerc*: *paerc* 334 f., *bescaermen: ontfaermen* 405 f., *saerc* 455, *staerc* 1028, 1089, *maerc* 1090, *waeruen* 1369, 2116, *begaert* 2003, *waert* 2400, *baerke* 2605, 2608, *maerken* 2606, *waerc: maerc* 2617 f., *aermoede* 2666, *scaerpe* 2987, 3031, *aercheit* 2962, *maerc* 3150, *meerct* 2488, *eerchede* 2537; aber neben *scaerpe* öfter *scerpe* zb. 2852, 3341, 3347, neben *waert* auch *wart*, *wert*, *w't* usw.

819, 861 | 903, 945 | 987, 1039 | 1072, 1112 | 1154, 1195 | 1237, 1279 | 1321, 1363 | 1405, 1447 | 1489, 1531 | 1573, 1615 | 1657, 1700 | 1743, 1785 | 1827, 1868 | 1910, 1952 | 1995, 2037 | 2079, 2121 | 2163, 2205 | 2247, 2293 | 2335, 2377 | 2419, 2461 | 2503, 2545 | 2587, 2629 | 2675, 2717 | 2759, 2802 | 2844, 2886 | 2928, 2970 | 3012, 3054 | 3096, 3138 | 3180, 3222 | 3264, 3306 | 3348, 3390.

Zum schlusse will ich noch bemerken, wo die hs. rote initialen, oder ein rotes zeichen vor der zeile hat, ohne dass dies aus den ausgaben M.s und v. H.s hervorgeht. Das erstere bei 170. 205. 247. 778 (nicht 777, von M. im druck richtig angedeutet), ebenso 1845 nicht 1844, (2039, nicht 2040); das letztere bei 375. 893. Nur dies rubrumzeichen, keine rote initiale steht bei 1108. 2207. 2502. 2813. 3397.

II. *Collation des Wapene Rogier.*

Einige fälle, die bereits von Kausler selbst in den anmerkungen hinter den texten berichtigt sind, nehme ich mit auf unter hinzufügung eines (A).

171 *Adaem* 179 *pinen* (A) 203. das ausgekratzte wörtchen etwa *elc* 224. dass die buchstaben *neuen* von *sneuen* von anderer hand herrühren, kann man nicht sagen, wenn auch die schriftzüge von den gewöhnlichen abweichen. 225 *di* (A) 251. es steht sicher *ghestel* 343 *maect* 388 *Ōmaete*; ebenso 393 *ōmaete* 391 steht *R* (dies auf rasur) *etene*; auch hier ist schwerlich eine andere hand im spiel nach 400 ist nicht etwa raum in der hs. gelassen; die lücke könnte also an sich auch an einer anderen stelle der strophe zu suchen sein 423 *troest* *ghestel* 49ō *met* 504 *vimen*, aber 856 *vimmē* 536 *ghenouch* (s. die Anm. hinten) 556 eher *bescaut* 574 *di* 608 *scoenhede* 674 *moeste* 697 *eist der ouerden* 739 *Lucifier* 784 *ghelike* 797 *plement* 850 *ne sal* 859 *Drroent* 900 *mi* oder *nu* 907 *wi* (A) 911 *Beroghise* steht

in der that ganz deutlich in der hs. Die bekannte conjectur *beghinsel* kann mich übrigens nicht überzeugen 941 *gheuerigghe* 980 *hont* 982 *die* 1043 *Wanen quamen* 1059 steht eigentlich *soncoers* 1103 *acoort* 1108 *rode* 1212 *god* 1240 *selue* 1279 *gheenē* 1358 eigentlich eher *ghebryet* 1400 *versteken* 1441. der anlaut von *nootdorste* sieht allerdings am ehesten wie ein *u* aus, aber sonst begegnet diese form in unserer hs. auch nicht für *u* 1471 *Deen* (A) 1508 oder *becomē* 1586 und 1615 das : in der hs. 1634 *Haddi* 1686 *kent* 1701 *Om* (A) 1768 *di* 1790 *crocke* 1799 *Es die.*

III. *Beiträge zum Mnl. Wörterbuche.*

abisme fem. oder masc. »unterwelt" hs. blatt 143^{d}. Afrnz. *abisme*, it. *abismo* usw. S. Diez I unter *abisse*.

aelmoghende: *die aelmoghende god* 160^{b}. Vgl. *aelmachtich* 157^{b}.

acoer?: *maer een arm man, wien die lieden eeren, dat verscoent hem lettel, want hine es daermede niet ghevoet, maer hi verteert zijn bloet, om dat hi niet mach vulbringhen sinen acoer te siere willen* 140^{c}. Auf grund des gebrauches, den das lehnwort *accoort* (daraus möglicherweise *acoort, acoor*) im Mnl. hat — s. Mnl. Wdb. 1,305 ff. — wäre es denkbar dass *sinen acoer vulbringhen* oder *doen* zu verstehn sei im sinne von »thun was in übereinstimmung mit dem willen ist", wie sonst *sinen wille doen. doen sinen acoor te siere willen* wäre dann eine art pleonastischen ausdrucks. Doch ist höchst wahrscheinlich nicht *acoor*, sondern *atoer* zu lesen (s. Mnl. Wdb. s. v.) und ebenso *atoer* statt *acoer* an einer stelle des mnd. »Spegel der sonden" (f. 94^{b}): *wi lesen van enen konnynck de solde festeeren syne maghen .... so moy dreef he zyn acoer, dat he solre, want und floer verdecken dede van de zale met pellen, purpre und met sindale.* Das Mnd. Wtb. übersetzt fragender weise mit »zurüstung zu einem feste".

anevilt »amboss": *up anevilten* 165^{d}. Ein wertvoller be-

weis, dass die dem ags. *anfilt* genau entsprechende form, auch vom Limburgischen abgesehn, auf nl. boden bestanden hat. Vgl. Franck s. v. *aanbeeld* und Mnl. Wdb. unter *aenbilt*.

avelêren? *So moet metter hitten van den lichame alsoe die humueren beroert werden ende altoes aueleren, so wert dat let* (nämlich der penis) *wassende also voerseit es* 165c. Das wort bedeutet wohl »absteigen", von franz. *avaler*.

bedîen: *so bedien die roerende ademen al te nieuten; also die wint die huten blasene comt te nieuten bediet* 135b. Das compositum *bedien* ist in dieser verbindung, sonst *te nieute ghedien* oder *dien*, im Mnl. Wdb. nicht belegt. In anderer bedeutung steht es bl. 155b: der schlechteste teil der verdauten speise *daelt ten fondamente ende bediet te messe ende te linghene*, s. Mnl. Wdb. und Stallaert, *Gloss. bedijden*.

Sehr selten ist, soviel ich weiss, auch die form *te nieuten*, die auch 1395 und sonst oft in dieser hs. vorkommt. Sonst heisst es *te niewete, te nie(u)te* aus dem alten instr. *niwihtiu* oder dem dat. *niwihti*. Auch im Deutschen besteht eine form *nichten* in den verschiedensten praepositionalverbindungen, Deutsches Wtb. 7, 694 ff., auch in *zu nichten*, heute noch übrig in *mit nichten*. Man erklärt diese deutsche form als entstanden aus *nihte* und noch einmal folgendem *nicht* oder folgender negation *ne*, eine erklärung, die für viele fälle einleuchtend ist, aber in unserem fall nichts helfen kann. Denn in den verbindungen wie *te nieuwete werden* wird nur sehr selten auf das nomen *niewete* eine negation gefolgt sein, und das wort hat ja überhaupt in diesen verbindungen gar nicht den character einer negation. Ginge die form in alte zeit zurück, so müste man an einen plural, oder eher an eine instrumentalform auf ursprünglich *m* denken, wie sie von Cosijn, *Tijdschr.* 2, 247 und Kluge in Pauls *Grundr.* 2 1, 455 erörtert ist und grade gerne bei consonantischen stämmen, wie auch *wiht* ursprünglich einer ist, vorkommt. In der that belegt auch Bosworth-Toller *Anglo-Sax. dict.* s. 709 aus einer noch ungedruckten hs. ein *for nâhtum* »pro nihilo". Aber auch dies wird wohl nur eine analogiebildung

nach dem adjectivum sein, wie mir auch unser *te nieuten* aufzufassen scheint. Nach der analogie von ausdrücken wie *te goeden*, *met quaden* neben *te goede*, *met quade* (Mnl. gr. § 211) konnte ja wohl leicht ein *te nieuten* neben *te nieute* entstehn.

beroerde (sonst *beroerte*) *des bloets* »erregung des blutes" 153c.

bescoppen »scherzen": 166c *du bescops*, wobei *bescoppen* synonym mit *bespotten* »scherzen" ist. S. Ferg. Glossar *bescoppen* in der bedeutung »verspotten".

bughel »büffel": *dat vleesch van den osse of van den bughel es ganser den ghesonden mensche dan enich ander vleesch. Want hets harde machtich. Maer dat amelijn* [= *hamelijn*] *vleesch, dats te verstane wederijn, dat es ganser den zieken omme die ziechede. Want dat vleesch es crancker dan dat ander.... anders soudemen hem gheven ossenvleesch of rentvleesch* 155a. Das sonst im Ndl. noch nicht nachgewiesene, aber offenbar nicht ungeläufig gewesene wort, entspricht dem afranz. *bugle*, engl. *bugle*, die man auf lat. *buculus* zurückführt; s. Diez II unter *beugler*, Müller, *Etym. wtb. der engl. spr.* unter *bugle* 1.

darnenlike »heimlich": *so sal god commen bi nachte darnenlike als een dief* 218b (»Dat sente Pauwels bescrijft van Antekerste"). Analogische umbildung von **darnelike*, oder vom verbum **darnen* (**dernen*) abgeleitet; mit anderen endungen im As. adverb *darno*, *darnungo*, ags. *dearninga*, ahd. *tarningun*, *tarnigo*, zu as. (*bi*)*dernian* ags. *dyrnan* und as. *derni* adj. usw.; s. Schade [2] 923 und Kluge unter *tarnkappe*.

distorbanche: *orloghe ende menichfoude distorbanche die in die werelt es* 150c. Afranz. *destorbance*, engl. *disturbance*.

droyen, normalmnl. droeien »wachsen, gedeihen": *want neghene vrucht soude moghen wassen no droyen* 169d. Das bisher nicht belegte wort entspricht genau dem älteren nhd. *drühen* »zunehmen, gedeihen", schweiz. *trüehen*, *trüjen*, woneben, ohne den umlaut *druhen*, *truhen*, türing. *drôen*, zu mhd. *druo* »ertrag, frucht", an. *thróask* »zunehmen, wachsen"; s. Schade[2] 1, 113. Ein gleichlautendes wort, ahd. *drôa*, **druoa* engl. *throw*, *throe* bedeutet »leiden, geburtsschmerz, todesangst". Ob

sie etymolohisch zusammengehören, und wie sie dann begrifflich zu vereinigen sind (die gemeinsame bedeutung »gedrängt sein, schwellen"?) ist nicht ausgemacht.

gaen mit einem objectsaccusativ: *indien datmen die zee mochte gaen also wel alse tslichte lant* 142[d]. Bei Stoet, *Syntaxis* § 59 kommt dieser gebrauch nicht gehörig zur geltung. Vgl. aber Sp. hist. 2. Paertie, s. 518; meine Anm. zu Alex. 4, 1659; ferner auch Haupt zu Erec 3106 und Paul, *Mhd. gr.* [4] § 245. Das vorliegende beispiel scheint mir besonders interessant, weil hier der accus. ganz ausgeprägt den character eines objects hat.

generéren (= lat. *generare*) in praegnanter bedeutung: *ende also waren die helighe vaders met haren wiuen met groter vreesen; in dien tijt dat si ghenereerden so waren si vervaert vander zonden, die in luxurien wesen mochte, ende waren met groeter vreesen met haren wiuen, omme vrucht te winnen gode te danke* 147[d].

ghestapelt »gesetzt, ernst, beständig": *ende ne wes niet vandel van ghedochten, want dat ne sit niemen goeders wale; want wise lieden zijn ghestapelt ende ghestade in al haren dinghen* 167[a]. Kil. *ghestaepelt, ghestaepeleert* »stabilis, constans, firmus, gravis"; *gestaepeltheit* »stabilitas, constantia", Stallaert, *Gloss. ghestapeleert;* mein *Etym. wdb.* unter *stapel.*

ghetemmer; in dieser form, wie es scheint, sonst nicht flämisch bezeugt (*Mnl. Wdb.* 2, 1747): *ende gaet staen up een hoghe ghetemmer, dat hi daer toe heuet ghedaen doen maken* 136[a].

gheware »gesichert": *ende daer wert men gheware vander vromicheit* 166[d]. Die bedeutung ist dem zusammenhange nach »gesichert durch die *vromicheit*". S. *Mnl. Wdb.* unter *gheware* n⁰ 3. Die formen und bedeutungen des wortes bedürften indes noch einer genaueren untersuchung.

inscriberen? *Die dat volc leeren ende hem toeghen die wet ende daer of inscriberen ende oppenbaren met haren sciencien die wet ende dat ghelove* 150[d]. Das wort ist wohl nur verschrieben oder verlesen aus *instrueren*, das 151[c] und sonst oft in verbindung mit *leren* vorkommt.

issuë »ausgang": *dat water hout bet zine stede alst ghene yssue heuet* 136[d]. S. *Mnl. Wdb.* 3, 970.

confucie: *ter confucien ende ter scanden* 165[a]. Kaum schreibfehler für *confutacie*, sondern = *confusie;* s. dies wort im *Mnl. Wdb.* und vergleiche wegen der schreibung *c* für scharfes *s* zb. in unserer hs. *hercinen* 164[b]. 165[a]. 165[b]. u. ö.

langhen »hinhalten, verzögern, aufschieben", wahrscheinlich in folge neuanlehnung an *lanc* für **lenghen*; mnd. und mhd. *lengen* in gleider bedeutung: *doe seide hem zijn raet dat Pylatus hadde verbuert zijn hoeft. Doe so bepeinsde hem die coninc ende senden te Rome in ghiselscepe, omme te langhene die doot van Pylaten ende omme den tribuut die hi was sculdich den keyser alle jare* 214[b] (»van Pylatus gheborte ende sine doot").

meitenieren: *hem m.* »sich betragen, sich halten" 137[b]. 137[d]. 139[a]. 150[c]. 166[c] (zweimal). S. *Mnl. Wdb.* 4, 1027.

te nieuten; s. oben *bedien.*

purrenen, wie *porrenen, porren: werden si gepurrent te gramscepen* 152[a]; *so wert hi ghepurrent met groeten nide* ibidem.

quic: *Welc es dat edelste voghelkijn? Die bie es dat edelste quic datmen vint; ende oec es die bie dat subtijlste quic datmen vint; ende dat scijnt wel in sine woenste* 171[c]; s. auch Stall. *Gloss.* Gewöhnlich wird dagegen mnl. *quic, quec*, wie auch fries. *kwic* und mnd. *quic*, in dem engeren sinne von »vieh" gebraucht.

sachede? *die hem also vele sacheden heuet ghedaen* 152[a], indem er ihm nämlich die geliebte abspenstig gemacht hat. Das wort ist wohl verschrieben, vielleicht für *scalcheden.*

sedebare: *zedebare jonghelinghe* 175[a]. Dieser weitere beleg für das bei Oudemans verzeichnete aber meines wissens in keiner anderen sprache vorkommende compositum — **sidubâri* — ist vielleicht willkommen. Nach de Bo lebt es noch heute im Fläm. in der form *zeegbaar* weiter. Andere beispiele von *seebaer*: *Boëth.* 268[b]; C. Everaert IX, 261; Goedthals 121; von *sedebaricheit*: *Hs.* II *te Part.* 236[a], von *seebarecheit*: *Exc. Cron.* 17[b].

siccle (auch *ziccle*): *eene siccle scaerp ende te beeden enden*

enen hicht 136b. Die dem nnl. *sikkel* (bis auf dem anlaut) genau entsprechende form, neben mnl. *sēkel (zēkel)*.

stap in dem ausdruck *buten sinen stappe gaen: ende es gheene beeste die gheladen mach gaen buten haren stappe sonder dat paert. Ende alst gheladen es, eest also snel als eene beeste die niet gheladen es* 171b. Dem zusammenhange nach scheint der ausdruck *buten sinen stappe gaen* zu bedeuten »anders als schrittweise gehn". Das ist auch ganz richtig, denn *stap* ist der terminus für den schrittgang des pferdes. Konrad Gesner zwar scheint es eher für den »zeltgang" zu gebrauchen, wenn er, Hist. Animalium, Tiguri 1551, Tom. I, p. 464, *ambulatio* »cum simul in eodem latere anteriorem et posteriorem levat pedem" mit *stapf* umschreibt. Aber in der deutschen bearbeitung, *Thierbuch*, Heidelb. bey Lancellot 1606, s. 133 werden als gangarten aufgezählt *der stapff*, *der trab*, *der zält*, *als dreischlag*, *hacken und dergleichen*. Das possessivum hat an unserer stelle wohl den sinn von »sein gewöhnlicher". Das gegenteil von *buten sinen stappe* wird wohl gewesen sein *up sinen stap*, und an diese redensart haben wir wohl zu denken Rein. 766

doe quam up haren stap ghesprongben
sulke quene, die van ouden
cume enen tant hadde behouden

»da kamen verschiedene alte weiber angesprungen, flink wie sie waren." Das *stap* »baculus", worauf Muller *De oudere en jongere bewerk* s. 37 und Jonckbloet sich berufen ist mir etwas verdächtig, und weder *Reinaerts historie* noch die lat. überzetzung haben hier etwas von einem stabe oder einer krücke. In der ersteren heisst es vielmehr, was eher für die hier vorgetragene auffassung sprechen dürfte

sicque ruunt vetule, que vix dentes habuere
queque movere pedes vix valuere suos.

sterken: *niemen soudene moghen doemen no vonnesse up hem stercken* 142b. Den ausdruck *dat vonnesse sterken* kann ich weiter nicht belegen, aber nach dem gebrauch den *sterken* sonst hat, »etwas verordnetes oder vereinbartes bestätigen", lässt es

sich wohl begreifen; vgl. zb. Teuthon. *gelaiften of ghyfte sterken* (oder *vesten*), Richthofen, *Gloss. sterka, sterkia,* zb. *mit disse tioghen dat aeft to sterkien* und besonders *dat wil ick also sterkia, als di aesga to londriuhta deelt.* Vgl. *R. v. Utr.* 1, 363: »(Doe) sloten ende overdroegen scepenen, raide ende oudermans, om die slitinge (*den ratsschluss*) te stercken, die bij scepenen ende raide geschiet is, ...alze dat die appelcopers meetgelt geven zellen," *Dat vonnesse sterken* ist also vielleicht die thätigkeit einer höheren instanz als das *doemen.* Oder bedeutet es »das urteil vollstrecken?"

steven, versteven: *als dat wijf kint drahget, ende het in haren lichame sterft, of dat so daer of steuet, so ghevallet dat also wel die ziele des kints ute gaet tes wijfs monde, als of dat wijf zelue sterue.* Es folgt: *want altoes es die mensche versteeft beneden in die been ende oec inde handen, alsoe die ziele upwaert trect, die emmer ten monde hute trect* 160c. Die erste stelle ist nicht ganz klar, aber es ist doch durchaus wahrscheinlich dass *stevet* »steif wird" bedeutet, wie das folgende *es versteeft* »ist steif geworden", und jedesfalls ist ein zu *stijf* gehöriges verbum mit ablaut *stīb* (neben *stijven*) »steif werden" (auch »steif machen"?) gesichert. S. mein *Etym. wdb.* unter *stijf* und *stevig.* Beispiele von *versteeft*: *Rincl.* 721; *Ovl. Ged.* 2, 68, 203; *Wap. Rog.* 956; Hild. 228, 194; von *versteven*: *Sp.* II, 83, 90; *Haagsche Bijbel* 1, 257*a* (*Habak.* 3, 12: *in toorne saltu die heydene versteven,* lat. *obstupefacies Gentes*); von *versteefde*: *D. Bibel* (1477), *Jesaia* 21, 4: *mijn herte versteefde,* lat. *emarcuit cor meum*).

stoppen in der allgemeinen bedeutung »(heilen,) kräftigen, stärken": *want so* (die warme speise) *des menschen sin verwaermt ende therte conforteert ende stopt die hersinen* 137d. Vorher heisst es *die hersinen maect so claer. Stopt die hersine* parallel zu *conforteert die herte* auch 155b.

tendéren »streben, neigen": *daer toe tenderen* 158a.

triviléren »befreien", eine lautlich sehr interessante umformung. *Ende alse hi weet dat so* (seine frau) *bezwaert es, sone*

sal hi haren lichame niet ghenaken vleeschelike voer so es ghetriuileert. Ende daer naer XL daghen „Fragen des Königs Bottus" 134[b]. *Ende stappans wert sine* (eines menschen oder eines tieres das die hundswut hat) *pine ghehent ende sal sterven, ende so es men ghetriuileert vanden quaden dat hi doen mochte met ziere beete* 134[d]. *Ende dus wert die voghel ghetriuileert* 138[b]. Die merkwürdige auch sonst nicht unbekannte form — sie findet sich *Vlaamsche Rijmkr.* 7612, 7980 und öfter im *St. Amand* — ist meines wissens noch nicht genauer besprochen. Sie geht zunächst auf *telivereréren* zurück, eine umbildung von *deliveréren* (Mnl. Wdb. 1, 118) mit heimischen praefix, der art wie *tebarenteren, vercoveren.* Aus *telivereren* wurde *tlivereren* und dann, mit einer eigenartigen metathesis, die durch die ungewohntheit der anlautenden verbindung *tl* veranlasst ist, *triveleren, trivileren.* Unter einfluss des fr. wortes findet sich die neue zusammensetzung *detrivileren Cron. van Vl.* (uitg. der Biblioph.) 2, 93. Derselbe text 1, 113 bietet *triveleren* auch in der bedeut. »liefern" (= fr. *delivrer*).

ten utersten »höchstens, allenfalls" 141[c].

verbehendeghen »kunstvoller machen, ausbilden": *ende so lanc so meer waest verbehendecht* (nämlich das weben und nähen) 156[a].

vernaemt »berühmt, ausgezeichnet, vornehm": *Welc es die beste varwe van cleederen, die men vint? Die meeste vernaemde varwe van cleedinghe, die men vint, dats roode cleedinghe* 169[b]. Das hervorgehobene wort ist nicht ganz deutlich, es sieht etwa wie *v'nttemde* aus, es wird aber wohl nichts anderes dahinter stecken.

veroudert. Nicht sowohl wegen des wortes an sich, als wegen der in unserer ausgabe leider übersehnen beziehung der stelle zu *Wap. Mart.* I, 547 ff., 576 ff. sei angeführt. *Edelhede es machtechede van volke ende verouderde rijchede .... Want wi sijn alle comen van Adame ende van Yeven, daeromme so es hi allene edel, die reyne es van seden* »Fragen des kön. Bottus" 132[a]. *Veroudert* hat auch die hs. A des *Wap. Mart.*, unser text *veroudt.*

versteven, s. *steven.*

vertieren. *Als een mensche es in eene stede, daer hi wel es, sal hi die vertieren, omme betere te soukene* 167ᵃ. Aus Kil. *vertieren* »permutare, commutare" — vgl. auch Oudemans — ergibt sich, dass zu lesen ist *die niet vertieren.*

verswaerlike »mit mühe" 149ᶜ.

weemoedichede »empfindlichkeit, gekränktheit": *want weemoedichede van wiuen es harde groet* 148ᵃ. Kil. *weemoedigh, weenmoedigh* »lugubris, lachrymabundus, ad lachrymas pronus, pusillanimis", mnd. *wêmôdich* »tief betrübt, kleinmütig, verzagt, schwach"; mnl. auch *weemoedelike* und *weemoet.*

woenste »wohnung, wohnstätte"; s. die anführung oben bei *quic.* S. Oudemans *wonste,* De Bo *woonste, weunste.* De Bo hat schwerlich recht, dies wort mit anderen femininis auf-*ste* wie *junste, komste,* oder wie *bakste* »so viel man auf einmal bäckt" zusammenzustellen (s. 416 unter *junste*); es enthält gewis nicht ein secundär herausgebildetes feminisuffix *-ste,* sondern ist eine zusammenziehung von *woonstede* mit tonlos gewordenem zweiten compositionsteil.

wonachtich »bewohnt, bewohnbar": *someghe sijn si (die eilande) wonachtich, someghe woeste* 135ᵈ. Auch mhd. *wonhaft,* mnd. *wonaftich* in derselben bedeutung.

Zum schluss sei noch der superlativ von *vrienthout* angemerkt in *die vrienthoutste* (auch *vrienthouste*) *beeste* 134ᵃ.

IV. *Aus den Texten.*

Des inhalts wegen veröffentliche ich hier zwei stellen aus den prosatexten der handschrift. Der kurze tractat, der zunächst folgt (hs. 178*a*—*c*), hat keine überschrift. Ich muss vorläufig darauf verzichten, dem genaueren geistigen zusammenhange nachzuspüren in den das interessante stück zu setzen ist. In welcher richtung ungefähr er zu suchen sein wird, ist ja deutlich [1]).

1) Ich erlaube mir nur ganz geringe orthographische veränderungen.

Een goet mensche begheerde te wetene an onsen heere, waeran dat hi hem best oefenen mochte. Doe wert[1]) hem gheantwort van den heleghen gheest: up neghen pointen. Dat eerste point es: ghef eenen penninc doer gods wille ende doer minen wille in dien tijt dattune selve orboren moghes. Dat es mi liever ende di nutter, dan oftu na dine doot gaves eenen berch gouds van der aerden tote an den hemel. Tander point es: weene ene dropel om dine zonden of om mine passie. Dat es mi liever ende di nutter, dan oftu weenes eene gheheele zee vul om verganghelike dinc. Terde es: verdrach een hart woort om minen wille, ende dat vriendelike. Dat es mi liever ende di nutter, dan du also vele roeden over dinen lichamen versloughes in penitencien, als up een breet velt mochte gheligghen. Dat vierde es: brec dinen slaep om minen wille. Dat es mi liever ende die nutter, dan oftu twelef rudders na dine doot zendes over zee met dinen goede jeghen die Zarrazine te vechtene om minen wille. Dat vijfste point es: herberghe den allendeghen mensche ende doe goet den armen. Dat es mi liver ende di nutter, dan oftu vijftich jaer vastes, in elke weeke drie daghe te watre ende te broede. Dat seste es: met achterspraken ne lette niemen no scade. Dat es mi liever ende di nutter, dan du also vele bervoet ghinghes, dat men telken voetspore dijn bloet mochte sien. Dat sevende es: brinct alle dinc ten besten. Dat es mi liever ende di nutter, dan du also goet waers, dattu daghelijcs waers ghevoert in den derden hemel. Dat achtende point es: so wat dattu begheers om lijf, om ziele, om goet, om eere of om eenighe dinghe, dies bid mi selve. Dat es mi liever ende di nutter, dan dat Maria, mijn moeder, ende alle heleghen ende alle mine inghele over di baden. Noch liever es mi dattu zelve bids mi. Dat negende point es: minne mi ende hebt mi lief. Dat es mi liever ende die nutter, dan oftu eene columbe ghinghes van der aerden tote in den hemel, ende die columbe an beeden ziden sneede als een scheers ende du daghelijcs daer

1) Hs. *w't.*

up ghinghes op ende neder. Noch es mi liever, dattu mi minnes ende lief hebbes, ja boven allen dinghen lief.

O mensche, ghedinct in alre tijt,
Wanen ghi quaemt, ende wie ghi sijt,
Ende waer u [1]) te vaerne betaemt,
Ende wat ghi waert, eer ghi hier quaemt,
Ende, wat ghi endelijc werden [2]) moet,
Ende dat die doot comt onverhoet.

Weniger erfreulich ist der inhalt des anderen hier folgenden stückes, aus den »Fragen des königs Bottus an Sidrac" (hs. 168*c*—*d*). Man kann sich wundern, die äusserungen einerseits einer so graden gesunden moral und anderseits einer spitzfindigen sophistik in einer und derselben handschrift zu finden.

Die coninc vraghet, of een man vint eenen anderen man up sijn wijf, wat sal hi doen? Sydrac antwoort:

Eist dat een man vint eenen anderen man up sijn wijf, al vergraemt hi hem, dat en es gheen wonder. Nochtan sal hi hem selven dwinghen ende den anderen castien hovesschelike. Want die schult es al des wijfs. Want gheen man mochte wijf hebben jeghen haren danc te sinen wille, of hine woutse doeden. Ende de wise ne sal sinen wive sulc fait verwiten leelike nemmermeer. Bedi so soude souken tijt ende stede te achtervolghene dat fait. Maer een man zal zwighen ende tecken (sic!) sine gramscap ende helen die onghetrouwichede zijns wijfs. Want al vint een man sijn wijf met eenen anderen man, hi sal peinsen, soene es gheene hoere [3]) alleene, diet doet alleene. Ende om dat ongheval, dat hem so groet dinct van sinen wive, so nes hi niet doot. Want die boeme en sullen daer omme niet hare vrucht laten, noch die watren en zullen daer bi niet verdroeghen, noch daer omme en sal god niet die weerelt destrueeren. Ende daer omme en sal die man niet te groten rouwe laden

1) hs. *hu*. 2) hs. *w'den*.

3) Man kann allesfalls auch *heere* lesen. Aber der sinn ist gewis „sie ist nicht allein eine hure, sie thut nicht allein so etwas".

om die onghetrouwichede sijns wijfs; wiste hijs niet, hi sout lichte verdraghen. Ende die man en sal hem selven niet verslaen no verderven om eens quaets wijfs wille. Want so ghelijct den vulen croengen, die stinken, ende alsoe doen die ghene, die antieren andre wiven dan hare ghetrouwede. Ende daer omme ne saltu di niet verslaen om so ondiere eene dinc. Maer du salse draghen heymelike ende goedertierlike die onghetrouwichede dijns wijfs. Dat sal di vromen an ziele ende an live, ende so doestu gode lieve ende den duvel leede.

Bonn, august 1898. J. FRANCK.

VYUERGAT (*Rein.* I, 1640).

Hierin kann weder eine „holländische" noch sonst irgend eine form von „feuer" stecken, noch hat es irgend einen zweck, auf grund von Reinaerts historie (vgl. *d* und *p*; die hs. *b* liest *om te weten wat duer dat gat*) dafür *doer dat valdoregat* in den text zu setzen. Der bearbeiter hat willkürlich geändert, wahrscheinlich weil auch er den alten text nicht verstand. Wie der schreiber der hs. *a* aber dazu gekommen sein sollte, statt *doer dat valdoregat* zu schreiben *voer dat vyuergat* das dürfte man wohl schwer erklären können. Selbst an das *doer* von *b* sind wir nicht im mindesten gebunden, haben vielmehr, so lange es geht, bei *voer* zu bleiben. Muller „*De oude e. d. jongere bewerk. v. d. R.*" s. 54 hat an Kiliaans *muergat* erinnert. Dieser hinweis kann aber besser empfohlen werden, als es von ihm selbst geschehen ist. Kil. hat *muergat* und *muerloch* als einerlei mit *masiergat* „riscus". *Masier* oder *masiergat* übersetzt er ausser mit „riscus" mit „fenestella impervia in muro, in pariete, aut foco: capsula inter parietem apparata, *vulgo* boeta". Weiter aber hat er *masiergat* auch als einerlei mit *vuyrstergat*, und *vuyrster* (ein compositum von *fuir*?) bedeutet „schoorsteen" (wobei man sich der alten bedeutung von *schoorsteen* erinnern

muss, s. mein *Etym. wdb.*), ferner gleich *vier-teyle* „foculus, ignitabulum". Bei De Bo ist *veurster* (*veuster*, *vuister*, *vustere*, *fustere*, *feuster*, *fuister*, *fuiste*), auch in composition *vierveur-ster*, „het onderste gedeelte van den schoorsteen, de grond van eene haardstede, de muur waartegen het brandhout ligt en langs waar de vlam en de rook opwaarts stijgen". Es kann hiernach keinem zweifel unterliegen, dass *muergat* jede öffnung in der mauer war, die fensterartig ist, aber ohne durchzugehn (impervia), und die möglichkeit besteht dass auch das *vuyrster-gat* wie als *masiergat*, so auch als *muergat* hat bezeichnet werden können. Dass *muergat* als *uiuergat* verlesen und dann *vyuergat* geschrieben worden sei, ist wenigstens eine denkbare möglichkeit. Man wird wohl auch an *vuyrstergat* selbst denken. Aber wie daraus *vyuergat* hat werden können ist schon schwerer zu verstehn, wenn auch immerhin ein gut stück leichter wie aus *valdore gat*. An *vuyrster* könnte man sich auch erinnert fühlen bei der lesart von *r* (vs. 1575) *dorch des hogen vensters gat*. Aber es ist wenig wahrscheinlich dass die vorlage des Reinke hier *a* noch näher gestanden haben könne als *d* und *p*, und der Reinketext hat auch vorher die falltür in ein „aufgestütztes fenster" verwandelt. Dass wirklich die rauchfangöffnung gemeint gewesen, ist mir sehr wahrscheinlich, aber welches wort dafür gestanden habe, wird sich ohne weitere hilfsmittel schwerlich entscheiden lassen. Es können mancherlei namen dafür im schwange gewesen sein. Isengrim ist nun wirklich zufällig vor den rauchfang auf den boden gefallen, oder die plötzlich aus dem schlafe erwachenden, die *bi den viere* liegen, weil sie einen eigenen schlafraum nicht haben, haben diese vorstellung. Dass *doer* ursprünglich sei, ist nicht wahrscheinlich; denn die thatsächliche möglichkeit dass der wolf vom hahnebalken aus in den rauchfang gefallen sei, scheint mir nicht zu bestehn. Die sachlage im alten Reinaert muss so sein, wie Buitenrust-Hettema, *Tijdschr.* 12, 16 ff. sie vorstellt. Die fallthür führt vom dach des hauses ins innere, obwohl wir uns schwer vorstellen können, wozu sie diente, wenn das

haus einen söllerboden nicht hatte. Das letztere scheint aber nicht möglich anzunehmen, weil der wolf von der fallthür aus auf den flur stürzt, indem er nach dem hahnebalken tastet, der wohl über der mit einer fallthür versehenen dachluke befindlich zu denken ist. Verstehen wir unter der fallthür eine solche, die vom boden des söllers nach dem unteren raum führt, so müsten wir uns den hahnebalken unterhalb des söllerbodens denken. Es kann aber auch sein, dass wir uns einen teil des hausraumes als mit einem söllerboden versehn vorzustellen haben. Den bearbeitern und schreibern scheint übrigens auch nicht allen die sachlage klar gewesen zu sein.

J. FRANCK.

WAPENE MARTIJN.

Blijkens den catalogus van de boekerij der St. Pauluskerk te Luik in de 15de eeuw, bevond er zich een enkel werk in het Nederlandsch, namelijk: *Liber vulgaris wapen Merten.* (Zie S. Bormans, *La librairie de la collégiale St. Paul à Liège au XVe siècle* in *Le Bibliophile belge*, deel I.)

PAUL FREDERICQ.

REINAERT I, 1640.

Vorenstaande uitweiding van Prof. Franck over deze plaats geeft mij aanleiding er ook een en ander over in 't midden te brengen, daar ik mij in enkele opzichten niet kan vereenigen met de opvattingen van hem en van Dr. Buitenrust Hettema (Tijdschr. XII, 16—18).

De schildering is inderdaad niet zeer duidelijk. Volgens hs. *a* is de toestand als volgt. Reinaert heeft Isingrijn belust gemaakt op zekere hoenders [1]), die »in een groot huus an ere straten up enen haenbalke saten recht ere valdore bi" (vs. 1611—1613). I. klimt met behulp van (*bi*, of is de bedoeling: langs?) R. boven op het huis, waarna deze hem voorspiegelt, dat, als hij in de valdeur wil kruipen, hij daarvóór genoeg vette hoenders zal vinden. Met »valdeur" wordt hier zeker bedoeld: »eene schuinstaande deur die, wanneer men ze wil openen, moet opgelicht worden en wanneer men ze sluit, neervalt" (V. Dale [4]), gelijk men ze nog vaak ziet aan keldeingangen enz.: eene »Ianua subductilis, ostium cadens" (Kiliaan) [2]).

1) Ter ondersteuning mijner gissing dat in vs. 1610 *twalef* in plaats van *twee* (*hinnen*) moet gelezen worden (Ojb. 53), wijs ik er hier nog even op, dat twee hennen bij een haan een ongewoon klein, een toom van twaalf (of dertien) daarentegen, althans tegenwoordig, een normaal getal is (verg. ook vs. 412). Bovendien kent R. de vraatzucht zijns aartsvijands te goed om, na beloofd te hebben hem te zullen „maken hoenre sat", dezen te verstaan te geven dat hem daar twee kippen en een haan wachten; Brune en Tibeert maakt hij althans op een heel wat weidscher maal belust: zie 558 vlgg. en 1120 vlgg. Ook passen bij dit drietal kwalijk R.'s latere gezegden, „dat hi soude vinden van vetten hoenren sijn ghevoech" (1618) en dat hij zelf dezenen die vooraan zaten reeds op had (1629). Of is dit den dichter al te precies narekenen? Dat althans hs. *a* de getallen in kleine Romeinsche cijfers geeft (Boekenoogen in Tijdschr. XI, 6) pleit mede voor de waarschijnlijkheid van het ontstaan van ij en vij uit xij. Prof. Van Helten leest naar *b*: *seven*, en vat *ter quater* dus op als 3 + 4, wat op zich zelf ook niet onmogelijk is (verg. ook Martin's Anm. op 240).

2) Vóór dit art. heeft Kil. een ander: „Val-deure, vald-deure, vald-poorte, voud-deure. Valuae, ianuae plicatiles, ianuae bipatentes, valuę bifores à valden".

Of men zich die valdeur moet voorstellen in het dak of in een zoldervloer wordt niet uitdrukkelijk gezegd; maar wanneer I., boven op het huis (d. i. dus op het dak?) geklommen, dadelijk »in de valdore" kruipt, moet deze laatste zich wel in 't dak bevonden hebben. En in verband hiermede moeten wij de mededeeling »dat hire soude vinden vore van vetten hoenren sijn ghevoech" ook wel opvatten als beschouwd van binnen uit (al is deze uitdrukking in den mond van den buitenstaanden R. eenigszins vreemd) [1]). Dat de valdeur in het dak wordt gedacht, blijkt ook wel uit het vervolg. Immers, nadat I. »in" de valdeur is gekropen (1617, 1621; wij zouden eigenlijk verwachten: »door") en, na vergeefs rondgetast te hebben, gehoor heeft gegeven aan R.'s aansporing »cruupter een lettel bet in" (dit *er* behoeft niet meer bepaaldelijk op de deur te slaan, maar kan van 't huis in 't algemeen verstaan worden), »liet hi hem verdoren, dat hi die hoenre te verre sochte", waardoor R. gelegenheid krijgt hem »van daer boven up den vloer" te werpen, ten gevolge waarvan de bij het vuur slapende lieden roepen dat er 't een of ander in huis is gevallen »voer dat vyuergat". Hoe is dit te verstaan? Al staat het er niet uitdrukkelijk bij, het natuurlijkst is toch wel dat I., door de valdeur gekropen, werkelijk op dien hanebalk, waarop de hoenders moe-

---

Een vorm *vald-deur* voor *voud-deur* is in Kiliaan's Antwerpsch echter ondenkbaar; en daar ook een mhd. *valt-tür* of *-tor* niet te vinden is, zou men het zonder lang beraad voor een nieuw bewijs willen houden van Kiliaan's neiging om, naar door hem aangenomen etymologieën, woorden tot bewijs daarvan te verzinnen of althans te vervormen, — ware 't niet dat in *l. ere valdore bi* en *ter valdore* beide vertaald worden met „iuxta ualuas" (682 en 686)! Is deze overeenkomst in de opvatting van *valdore* als *vald-dore* tusschen Balduinus en Kiliaan louter toeval? Hoe 't zij, voor onze plaats doet het weinig af: eene dubbele deur op een dak zou kwalijk een zin geven.

1) De omstandigheid dat vs. 1617 : 1618 het eenige dergelijke rijm in R. I vormen, gelijk Franck (ZfdA. XXIV, 369) heeft opgemerkt, is zeker geen reden om aan de echtheid van het woord *vore* te twijfelen. Iets anders is of men niet moet lezen *voren*, dat in R. II, evenals bij Maerlant, als bijwoord uitsluitend in gebruik schijnt; zie ik wel, dan komt *vore* als bijw. in R. I alleen op deze ééne plaats voor (291 staat in 't hs. *voor de bare*, 632 *voeren*). Zie De Bo op *Vooren* en Franck, t. a. p. 356; in Oost-Vlaanderen zegt men echter thans *daarveure*.

ten zitten, komt en door R. daaraf geworpen wordt. Maar dan moet men zich ook voorstellen dat hij van den hanebalk rechtstreeks naar beneden valt, zonder dat er tusschen dien hanebalk en den vloer eenige zoldering ligt, evenals Buitenrust Hettema (Tijdschr. XII, 18) en Franck ook aannemen; derhalve niet door het »(valdore) gat", gelijk ik indertijd (Ojb. 54), naar R. II (*b*, *d* en *p*), ook voor R. I onderstelde. Nu is dit geenszins zoo onwaarschijnlijk, wanneer men zich het »groot huus an ere straten" althans mag voorstellen als een dier boerenhuizen in ouden trant, gelijk men ze thans b. v. in den Overijselschen en Gelderschen Achterhoek nog wel ziet, waar, naar ik meen, de »deel" niet of althans niet over zijne gansche uitgestrektheid door eene vaste zoldering bedekt en van het dak gescheiden is. In diezelfde huizen is de stookplaats soms nog eenvoudig midden op de deel, en wordt de rook door eene zeer eenvoudige rookvang naar boven en buiten geleid, doch zelfs dit is, geloof ik, niet eens altijd het geval [1]). Wat thans nog in het Nedersaksische Oosten geschiedt mag men in de 13de eeuw allicht ook voor eene Vlaamsche (boeren)-woning aannemen.

En wat is ten slotte nu »voer dat vyuergat"? Grimm's, door Willems, Jonckbloet en Martin overgenomen verbetering der lezing van het handschrift in *viwergat* is niet te verdedigen: een mnl. *viwer* is onmogelijk [2]). Dat het »een verschrijving kan zijn voor een vorm *vuyer*, die door een Hollandschen copiïst in den tekst was gebracht" (V. Helten, Mnl. Spraakk.,

---

1) Zie E. H. Meyer, Deutsche Volkskunde, s. 54 over „die freie offene Herdanlage", of althans den „an der Rückwand (van het „vlet") vielerorts noch heute offenen und schornsteinlosen Herd" (s. 56) in het hedendaagsche, zeer ouderwetsche Nedersaksische boerenhuis. Zie thans ook Gallée in Les Pays-Bas, p. 517.

2) Prof. Cosijn zal thans ook wel niet meer volhouden „dat van *vier* de ongecontraheerde bijvorm *viwer* nog in 't Mnl. voorkomt" (Noord en Zuid I, 227). En een „Mhd. indringer" (V. Helten, Mnl. Spraakk., blz 110 noot) is in dit gedicht en ook in dit hs. nagenoeg ondenkbaar. — Met het bij Velthem VIII, 28 (blz. 470) staande *uiweren* is evenmin het helsche *vuur* bedoeld (waarvan aldaar sprake is); men leze: *niweren*, nergens, geenszins (Vinc.: nullo modo). (Mededeeling van Verdam.)

blz. 110 noot en verg. Buitenrust Hettema t. a. p.) is op zich zelf zeker waar: *vuyer* is zonder twijfel een Hollandsche vorm (zie b. v. Proza-Rein.[2] 36, 5; 72, 16; 107, 10; Schaaksp. 28 *b*; Pass. Winterst. 212 *d*). Maar in dit hs. zou zulk een vorm toch geheel alleen staan. Bovendien is het woord *vuer-* of *viergat* nog nergens elders gevonden.

In mijne dissertatie (Ojb. 54) is reeds op *muergat* gewezen, waaruit *vyuergat* graphisch zoo licht ontstaan kon; Franck, die mij indertijd zelf deze gissing aan de hand heeft gedaan, heeft ze hierboven nader aangedrongen. Volgens Kiliaan's gelijkstelling van *muergat* en *masieregat* kan het eerste derhalve o. a. beteekenen: »fenestella impervia in foco", d. i. dus, als ik 't wel begrijp, een in den haardmuur gemetseld (of eigenlijk uitgespaard) kastje, zooals men ze in oude kasteelen en huizen of op afbeeldingen daarvan nog wel ziet [1]). Hier kan men zeker niet dóór vallen; en zij waren, dunkt mij, te klein en zaten te hoog, dan dat men zou kunnen zeggen dat iemand daarvóór viel. Afgaande op Kiliaan's gelijkstelling van *muergat* met *masieregat* en van dit laatste met *vuyrstergat*, stelt Franck nu het eerste met het derde gelijk, en schijnt beide te willen opvatten als: schoorsteengat, opening van de rookvang. Doch, afgezien van de altijd gevaarlijke gelijkstelling van twee woorden, die beide door Kiliaan (misschien in verschillende opvattingen) met een derde gelijkgesteld worden, kan m. i. een schoorsteengat in dien tijd kwalijk anders gedacht worden dan als het (horizontale) gat van de (open) schouw, niet als een gat in den opstaanden muur (zooals bij onze tegenwoordige schoorsteenen): een *muergat* nu kan zulk eene schouwopening kwalijk heeten. Evenmin of nog minder kan men eene beteekenis als »aschkolk", voor *vuyrstergat* niet onwaarschijnlijk, voor *muergat* aannemen. Ondanks de graphische overeenkomst van muergat en vyuergat (uiuergat) weet ik dus eigenlijk geen

1) Zie Verdam op *Masieregat*, 2), Te Winkel, Kasteel, 87, en De Bo op *Masegat*. Een ander bij Kil. genoemd synoniem is *Verriergat*.

raad met het eerstgenoemde woord (dat trouwens ook noch bij Verdam noch bij Stallaert, maar alleen bij Kiliaan voorkomt): het wil niet in 't verband passen.

Dergelijke bezwaren bestaan er tegen het woord *vuyrstergat*, dat ik reeds lang geleden elders aangetroffen en wegens de overeenkomst met *vyuergat* aangeteekend had (vu'ſter kon als vuyer gelezen en dit later als vyuer misschreven zijn). Inderdaad, wanneer mnl. *vuyrster*, holl. *vuister* [1]), wvl. *veurster* beteekende: gemetselde vloer of opstaande zijde van een haard, zou *vuerstergat*, naar Kiliaan's gelijkstelling met *masieregat*, de bovenbedoelde holte in den zijmuur kunnen beteekenen; doch zoowel tegen deze opvatting als tegen die van: gat in den muur voor den rook gelden dezelfde bezwaren als straks zijn geopperd tegen *muergat* (dat trouwens, mocht de eerstgemelde opvatting juist blijken, om graphische redenen de voorkeur zou verdienen). Eene derde opvatting van *vuerstergat* als: de (vierkante) opening in 't midden der (ijzeren) vuurplaat die den haardvloer vormt, het *aschgat*, de *aschkolk* of *-kuil* [2]) (hetzelfde wat Buitenrust Hettema *vuyergat* meende te mogen noemen) is wel op zich zelf zeer aannemelijk (al wordt zij ook door geen rechtstreeksch getuigenis gesteund), doch past hier toch ook kwalijk: immers wanneer er, zooals hier, vuur in den haard is, is het aschgat bedekt en schijnt het nog minder eigenaardig dan het op zich zelf reeds zou zijn, te zeggen dat iemand daarvóór gevallen is. Even ongepast om diezelfde reden lijkt mij hier ten slotte eene opvatting van *vuyrstergat* als: schouwopening; men valt wel vóór den haard, maar niet vóór de schouw.

Geen der beteekenissen die men zou kunnen hechten aan de woorden, voorgeslagen ter verbetering van het bedorven *vyuergat* [3])

1) Het woord is in dezen vorm later in Holland zeer bekend; zie b. v. Hooft, Ged. 1, 283 (lat.: *caminis*), Coster 126; Westerbaen, Ock. 139, V. Dale, en vooral Boekenoogen 1173—1174.

2) Zie Ned. Wdb. op deze woorden.

3) Ook een woord als *luiergat*, wvl. *luwergat*, bovenlicht boven eene deur, zou graphisch best, maar naar de beteekenis slecht passen; ook is 't mij alleen uit De Bo bekend.

schijnt mij derhalve geheel in 't verband te passen. Zonder een beter handschrift of een juister inzicht in den toenmaligen bouwtrant der huizen zullen wij in dezen wel geene stellige uitkomst verkrijgen.

Wat de andere redacties betreft valt alleen op te merken, dat in *l* (overigens te beknopt om eene juiste voorstelling der gelegenheid uit op te maken) de hoenders bepaaldelijk zitten »in trabe iuxta ualuas", en ook I. »iuxta ualuas Stans (dus toch op den balk?)... procidit interius". Rein. II (*b*) stemt hier met *l* in zooverre overeen, als er uitdrukkelijk wordt gezegd, dat I. van den balk valt (»want die haenbalc was zeer smal", vs. 1649); ook luiden vs. 1653—4 daar: »Om te weten wat duer dat gat Geuallen wair si en wisten wat". »Dat gat" wordt in *d* nader aangeduid als »dat valdoregat"; *p* stemt hiermede overeen. De voorstelling is hier dus anders, in den beginne duidelijker, doch later verward: I. valt hier van den hanebalk door een gat, dat dus daaronder, zeker in den zolder gedacht is, terwijl hij eerst door eene (andere?) valdeur het huis is binnengekomen. Blijkbaar is deze voorstelling niet de oude, echte, maar ontstaan door misverstand van den onhelderen tekst van I, die hier dus wel den ouderen (ik zeg niet: den oorspronkelijken) vorm bewaard zal hebben [1]).

Leiden, September 1898. J. W. MULLER.

---

1) Volledigheidshalve zij hier vermeld dat Kaulbach in zijne illustratiën bij Goethe's Reineke Fuchs, diens tekst volgende, I. voorstelt, loopende op een afgebroken balk die vlak onder een schuin dakvenster in den muur zit, terwijl de hoenders op een anderen, den „hanebalk" boven het dakvenster zitten". In de Nederlandsche volksboeken is dit tooneel niet afgebeeld.

BESTEKAMER.

In den zesden jaargang van „de Taal- en Letterbode" (1875, blz. 273 vlg.) heeft Dr. Eelco Verwijs betoogd dat ons woord *bestekamer* zijn oorsprong dankt aan een middeleeuwsch *bassecamere* (lett. benedenkamer), dat in den volksmond vervormd zou zijn tot zijn tegenwoordige gedaante. Ten bewijze haalt de schrijver een plaats aan uit de *Kronijk van Vlaanderen* waar men leest hoe een gevangene, door middel van een ladder geplaatst onder de *bassecamere* (die eenige regels verder omschreven wordt als de *stille*), uit zijn kerker weet te ontsnappen; vergeleken wordt een Fransche keur van 1350 waarin sprake is van *chambres basses* of *courtoises* en ten slotte vermeld dat het woord nog thans in Vlaanderen bekend is onder den vorm *báskamer* en in de beteekenis van *mest*. »De Walen zeggen (voegt Verwijs er uit het Westvlaamsch Idioticon van de Bo aan toe) Basse-camp voor een Secreet". In het »Bijvoegsel van het algemeen Vlaamsch Idioticon uitgegeven door L. W. Schuermans" (Loven, 1883) leest men op blz. 21: »Baskamer, v., voor vertrek, gemak, ook m. voor beer of aal". Prof. de Vreese te Gent, wien ik om nadere inlichtingen betreffende de mededeelingen van de Bo en Schuermans vroeg, schreef mij dat zij volkomen juist zijn. Het woord *baskamer* is in Vlaanderen hoofdzakelijk bekend op 't platteland, vooral in West-Vlaanderen en in 't westen van Oost-Vlaanderen. *Vertrek* is het huiselijk woord voor *privaat* in de meeste steden; *bestekamer* en *gemak* zijn er deftiger woorden. Ook Prof. de Vreese kwam het zonderling voor dat *baskamer*, nadat het tot *bestekamer* vervormd zou zijn, met dezelfde beteekenis zou zijn blijven bestaan.

Tegen de verklaring van Dr. Eelco Verwijs is, voor zoover mij bekend is, nooit bezwaar gemaakt; het woord zelf is, in tegendeel, in populaire geschriften zeer dikwijls aangehaald

als een typisch voorbeeld van volksetymologie. Om die reden is 't niet overbodig te onderzoeken of de hierboven aangegeven afleiding wel zoo aannemelijk is als men haar tot heden schijnt gevonden te hebben.

De in »de Taal- en Letterbode" geciteerde plaats uit de *Kronijk van Vlaanderen* is tevens de eenige die het Middelnederlandsch Woordenboek (op *bassecamere*) aangeeft; dat in de Middeleeuwen de uitdrukking *bassecamere* ook in Noord-Nederland bekend was is dus nog niet aangetoond. Het woord is blijkbaar van Franschen oorsprong; indien het aan een, trouwens in die beteekenis nergens vermeld, Latijnsch woord ontleend was zou het vermoedelijk *camerabassa*, of iets dergelijks, geluid hebben: men zou niet hebben gevoeld dat het uit twee scheidbare deelen bestond. Godefroy geeft in zijn »Dictionnaire de l'ancienne langue française (complément)", vier plaatsen op waar *basse chambre* voorkomt en daarnaast andere aanhalingen waarin *chambre aisée*, *chambre courtoise*, *chambre privée*, *chambre nécessaire* en kortaf *chambre* dezelfde beteekenis hebben. In Frankrijk was de uitdrukking dus niet zeldzaam en 't is begrijpelijk dat zij is aangenomen in de Zuidelijke Nederlanden. Is 't woord inderdaad ook Noordelijker doorgedrongen en heeft het daar zijn gedaanteverwisseling ondergaan, dan moet men aannemen dat het van de Middeleeuwen af tot in onzen tijd bij het volk bekend was. Nu trof het mij bij 't lezen van lichte lectuur uit de 17e en 18e eeuw — en die opmerking was voor mij aanleiding om de zaak eens na te gaan — dat daarin voor *privaat* wel velerlei uitdrukkingen voorkomen, maar nooit het woord *bestekamer*. Men zou kunnen zeggen dat aan de schrijvers van die stukken het woord *bestekamer* wel bekend was, doch dat zij het vermeden omdat het naar hun smaak te fatsoenlijk was. Deze hypothese moet men echter m. i. opgeven, wanneer men ziet dat ze het woord wel gebruiken in den zin van »pronkkamer, salon". In »De Bedroogen Woekeraar" van Alewijn (Amsterdam, 1702) leest men op blz. 8:

„En ik zal je een slaapplaats beschikken,
verzien van laakens, dekens en een zacht bed
In mijn beste kamer, die ik toe sluit."

En in »De goê vrouw" van Bernagie (Amsterdam, 1686, blz. 38) verwijt een kijvende vrouw haar man in de volgende woorden zijn gebrek aan onderdanigheid: »heb je verleeden week niet op mijn beste kamer geweest? Mijn kamer, daar ik zelfs maar tweemaal 's jaars kom?" In het boekje getiteld »Seven duyvelen regeerende en vervoerende de hedendaeghsche Dienstmaegden (Amsterdam, 1682) is op blz. 112 sprake van een vrouw die »in de beste kamer met haersgelijk in de snapstoelen zit."

Wie die weet hoe tuk de schrijvers van kluchten op onkiesche grappen en woordspelingen zijn, kan gelooven dat zij, als 't woord *bestekamer* in de beteekenis van *privaat* hun bekend was geweest, het bovenstaande zoo zonder commentaar zouden hebben neêrgeschreven? 't Is ons immers onmogelijk ten minste de twee eerste plaatsen zonder bijgedachte te lezen.

In de woordenboeken uit de 17de en 18de eeuw die ik raadpleegde vond ik het woord evenmin in de thans meest voorkomende beteekenis. De la Porte (1659), Manly (1678), Sewel (1727) en Halma (1729) vermelden het niet. Marin (1768) heeft, onder kamer: »beste of pronkkamer, une chambre de parade". Ook kent hij een woord *bassekamer* in de beteekenis van »holte daar de lading van het kamerstuk [scheepskanon dat van achteren werd geladen] in gedaan werd, boîte à pierrier, espace où l'on met la charge du pierrier." 't Zij dat dit woord sedert de Middeleeuwen in ons land bekend is geweest, 't zij, wat ik veel waarschijnlijker acht, het in later tijd aan een vreemde taal is ontleend, — ter adstructie van de etymologie door Verwijs voorgesteld kan het niet dienen. Ook het Woordenboek van Weiland, uit het begin van deze eeuw, noemt het woord *bestekamer* niet. Gaarne geef ik toe dat men aan de getuigenis van woordenboeken, die veel van elkander over plegen te nemen, geen al te groote waarde moet hechten (ook verschillende

moderne dictionnaires vermelden de uitdrukking *bestekamer* niet), maar het ontbreken van 't woord in werken van zoo verschillenden aard en daarbij de vertaling bij Marin van beste- of pronkkamer maakt klakkeloos naschrijven in dit geval toch zeer onwaarschijnlijk.

In 't Leidsche Archiefgebouw toonde de archivaris, Mr. Ch. Dozy, mij op mijn verzoek de plattegronden van verschillende gebouwen uit de 17de en 18de eeuw; op alle werd de bestekamer aangeduid door de woorden »secreet" of »heymelyckheit" of »vertrek tot heymelyck gebruick" enz. Uit zijn particuliere verzameling liet de heer Dozy mij den plattegrond zien van een aanzienlijke burgerwoning te Beverwijk uit de 17de eeuw; een der beide grootste vertrekken van meer dan 50 M^2 oppervlakte heet er de »beste of pronkkamer".

Tegen de zeer voor de hand liggende onderstelling dat bestekamer een euphemistische of liever een schertsende uitdrukking is had Verwijs twee bezwaren. Hij zegt: »die plaats de beste kamer van het huis te noemen, zij het dan ook in scherts, heeft geen gronden en let men er op dat de klemtoon niet op *beste* maar op *kamer* ligt, en men bestekámer zegt, dan is er voldoende reden tot twijfel." Ik kan die bezwaren volstrekt niet geldig vinden. Men spreekt over alles wat met het geheim gemak samenhangt in uitdrukkingen die oorspronkelijk schertsend zijn bedoeld; in vele gevallen gevoelen we sedert lang niet meer dat min of meer grappige karakter. Voorbeelden kan ieder gemakkelijk in grooten getale opnoemen; ik herinner alleen aan 't woord *bril* (Fr. lunette), waarvoor men ook wel (b. v. Langendijk, Gedichten II, blz. 90) *brillekiek* vindt. Waarom zouden dan de Hollanders niet *beste* kamer genoemd hebben, 't geen bij de Franschen chambre *courtoise* heette? 't Accent op kamer wettigt m. i. geenszins twijfel aan de voor de hand liggende verklaring. Integendeel! Men denke slechts aan: *stommeknéchtje* (dientafeltje), *luiebáker* (toestelletje om water warm te houden), *stalenpén* (rok), *zijdenhémpje* (appel), *verschewáar* (afval van vleesch, hondenvoer), *blauwebóon*

(kogel) enz. enz., alle woorden van soortgelijke formatie als bestekamer.

Mijn conclusie is dus dat we de gissing van Dr. Eelco Verwijs niet mogen ruilen voor de natuurlijke opvatting van het woord als verbloemde uitdrukking.

De samenstelling is, naar 't schijnt, van betrekkelijk jongen datum. De Redactie van het Ned. Woordenboek had de vriendelijkheid mij mede te deelen dat in haar tegenwoordig apparaat geen ouder voorbeeld van *bestekamer* in den zin van *privaat* voorkomt, dan in 't volgende citaat uit Immerzeel, het Leven van Balthazar Knoopius (1[sten] Druk, 1813, blz. 118): »Laat ze 't ook nog maar eens probeeren om op mijn bestekamer of op mijn neus te schrollen". 't Geen voorafgaat toont duidelijk aan dat hier 't geheim gemak bedoeld wordt.

Leiden. D. C. HESSELING.

EEN PAAR FRAGMENTEN VAN DEN ROMAN VAN *LIMBORCH.*

De volgende fragmenten worden hier medegedeeld niet zoozeer om hunne waarde voor de studie onzer taal- en letterkunde, als wel om den eigenaardigen toestand waarin zij werden aangetroffen.

In een Latijnsch martyrologium uit het laatst der 14de of den aanvang der 15de eeuw, behoorende tot de rijke bibliotheek van wijlen Mr. Royaards van den Ham, werden zij ontdekt door Prof. J. H. Gallée, wien ik hier gaarne mijn dank betuig voor de welwillendheid waarmede hij mij de fragmenten ter uitgave afstond. Oorspronkelijk waren deze fragmenten geschreven op een paar bladen perkament, waarmede men de binnenzijde der houten dekborden van het martyrologium had beplakt.

Door den invloed van de lijm of door welke andere oorzaak ook, werden de letters waarmede deze bladen beschreven waren op die binnenzijde der dekborden afgedrukt. Later zijn die perkamenten bladen zelve losgegaan of losgemaakt en uit het boek verloren gegaan of verwijderd, zoodat het op de binnenzijde afgedrukte schrift, nu spiegelschrift, blootkwam. Met behulp van een spiegel is het mij gelukt het moeilijk leesbaar schrift te ontcijferen en toen bleek dat wij met fragmenten van den roman van Limborch te doen hebben. De tekst wijkt niet veel af van den door Van den Bergh uitgegeven tekst, maar ik acht het toch de moeite niet geheel onwaard dien hier bekend te maken. Al was het alleen om der wille van de typische uitdrukking »tusschen twee sneeuwe" die hier voorkomt.

Men soude niet tusschen II. sneuwe
Venden iewer hare ghelike.

De Vries heeft indertijd in zijne *Mnl. Taalzuivering* betoogd, dat deze uitdrukking verkeerd moest zijn en vervangen worden door »tusschen twee seeuwe"; het meervoud *sneeuwe*, zeide hij,

is elders geheel onbekend; van de eene sneeuw tot de andere, laat zich moeilijk als zinnebeeld van een jaarkring denken, want niet elken winter sneeuwt het enz. (Zie: Mnl. Taalz. p. 147—149). Hij zou die uitdrukking willen vervangen zien door de z. i. uitstekende geographische bepaling: »tusschen twee seeuwe", en beriep zich op plaatsen waar men leest: »tusschen der Elven enter Seinen", »tusschen Elve ende der Geronde". De Vries zag over het hoofd, dat op deze beide plaatsen, geheel in overeenstemming met het Middeleeuwsch taalgevoel, de *namen* der rivieren genoemd worden. Op dezelfde wijze bediende men zich van plaatsnamen om een afstand uit te drukken. Eene »bewijsplaats" waar men leest: »tusschen tween rivieren" zou meer overtuigende kracht hebben gehad; doch zulke plaatsen zijn bij mijn weten niet te vinden. Daarbij, toen de uitstekende kenner onzer middeleeuwsche taal deze verandering voor eene verbetering gaf, was hij blijkbaar nog niet doordrongen van de waarheid eener voorstelling, door hem zelven later voortreffelijk uitgedrukt in zijne *Inleiding* van het Woordenboek p. LXI: »In de oudere tijdperken der taal staat de dichterlijke aanschouwing op den voorgrond enz." Het is juist in overeenstemming met de beeldende zinnelijkheid der oudere taal, dergelijke tijdsbepalingen te gebruiken, uitdrukkingen als: »eer die sonne liet haer schinen", »alst ten nieuwen gerse quam" enz. Wie die »beeldende zinnelijkheid" met een schuin oog aanziet, zal zich misschien gewonnen geven, indien men hem wijst op het voorkomen der nauw verwante uitdrukking »tusschen twee sonneschijn" voor binnen 24 uren. In het *Spel van den Winter ende van den Somer* vs. 301—307 leest men:

Dies willic comen in een crijt,
Dat ghi daer af loghenere sijt,
U lijf te setten jeghen mijn,
Te becortene tusschen twee sonneschijn:
Dat die minne noyaelder es
Te winter, sijt seker des,
Dan te somer.

Limb. V, 1141—1158

. . . Coninc ginne . . . die anesach
*sei*de mi dunct wel dat ic mach
*m*ine ridders prisen sere
't waren tghene es een vromich he*re*
die den scilt van kelen voert
vore met enen cruce roet
opheven van goude
nochtan verdient bat dat men soude
prisen den ridder metten leeuwe
Men soude niet tusschen II. sneuwe
venden iewer hare (?) ghelike.
mett*ien* *s*oe quam grammelike
ridende . . . . brande
ende . . . .
ende slouch . . ' . enen slach
daer die coninoginne toesach
ende Euax namene in sine (?)
ende voerdene uten stride

Limb. V, 1191—1211

Ende ontboetse here
Die ridders van
voeren? metten bode daer
daer worden si oppenbaer
van den coninc wel ontfaen
Die coninc seide ten here saen:
ghi heren siit willecome mi
dor onsen here, ghi ridders vri
staet mi in staden, ic hebs noet
die heydene doen mi grote noet
ende inne cant wederstaen
dat doen die dage die . . . . gaen
dies helpt mi dor gode verroeren de stat.
die wile de coninc seide dat
quam die coninc ginne gegaen
doe wert her Evax soe ontdaen.
dat hiis hadde int herte rouwe
dat nieman en mercte dan de vrouwe.
doe peinsde de coninc ginne vri:
die ridder mint in weet wient si
ene jonfrouwe die mi geliket iet

Limb. VI, 2139—2161

. . . . . . vragede hare
. . . . . . wiste . . . . ware
. . ridder die . . . . er steet
die werdinne . . . . de godeweet
en ware niet doet oppenbare
Evax ic seide dat hiit ware
mer nu en wetic wie hi si.
die wert seide geloeves mi
hi eist selve ende niemen el
die vrouwe seide hets spel
die ridder es goede wile doet
dat scade es alte groet
die wert seide hi en si
hi es dit geloeves mi
die vrouwe seide soet (?) . . . gesciet
dies en mochtic geloeven niet
. . . . dat ic den ridder fyn
die scoudren siin
een cruce van goude
*E*uax moeste alsoe houde
*d*at cruce toenen ende doe siit saghen
hen mochte gheen man ghewaghen
hoe wel dathi was ontfaen.

Limb. VI, 2192—2214

ende niet connen
*do*e die heren verhorden
peinsden si dat si nie . . . .
en mochten doen dan hi hem riede
doe ghingen te gader ghene liede
ende souden kiesen enen here
langhe twisten si ende sere
want elc woude kiesen sinen vrint
of dien hi alder best kint
ten lesten quam her Evax . . . .
die gherne sine ere ghert
ende seide ghi heren siet wel
hen gheet ons an gheen spel
hier nes niemen soe willich taine
coninc wisti . . . in dese . . . .
her Evax hem soude ontfaren

hi en souder hem ieghen v. . .
ende dicke (?) hevet die verdient
dat men wesen soude siin
ende hilt dlant ende minen here
den coninc menich
ende onse viande haten ons sere
ende? en worden wi nemmermere.

G. KALFF.

NAMEN EN ZINSPREUKEN.

We missen noch een lijst van de Schuilnamen, die in het eind van de XVIe, en in de XVIIe eeuw voorkomen. Onder lofverzen staan ze vaak. Om nu te weten met wie de grotere dichters bekend waren, met wie ze verkeerden, is toch vaak nodig die te kunnen uitduiden.

Zie hier een kleine bijdrage. Ik vond die in: Den Nederduytschen | Helicon, | Eigentlijck wesende der Maetdicht beminders | Lust-tooneel: | Daer vertoont worden (tot vermake | lijcke stichtinghe) veelderley versamelde, | ende aen een geschakelde soetluydende leersame Ghe | dichten, in suyver Nederduytsche sprake ghe- | maeckt, door verscheyden Dicht- | Konstoeffenaers.

(Vijfregelig versje, waaronder vignet.)

Ghedruckt tot Alckmaer, bij Jacob de Meester, || Voor Paschier van Westbusch, Boeckvercoo- | per, in den beslaghen Bybel, tot Haerlem, *1610.* —

Ze staan daar op blz. 331 en 332.

„Men siet oock dat elck Dichter
Alsulc een Sin-spreuck kiest, daer m'hem door kent te lichter . . . .
End' sommigh hebben die uyt hunnen naem ghenomen:
Die my wel duncken best, als sy te pas maer comen." (blz. 78).

(blz. 331:) Namen met haer Anagrammen ofte Naems | Sinspreucken, hier elck recht over haren Naem | staende, soose in de Veltdichtsche t'saem- | spraeck vervolghen, beginnende | folio 70, regel 9.

Carel van Mander, *Elck Man rader.*
Anthonis de roovere, *Den vois hoort eer an.*
Lucas de Heere, *Schade leere u.*
David rooseet, *Doorsiet u daet.*
Arnoud Fruythier, *Drijft rou van hier.*
Mattheus Goorlen, *Hout sorgens maet.*
Heyndrick lauwreis spiegel, *Yegelijck speur na d'wis heyl.*
Daniel Heynsius, *Heyls in Jesu dan.*
Maerten van den Heuvel, *Na Hem'len raet u went.*
Herman de Bitter, *Maer hert en bidt.*
Arnoldus Fonteyn, *'Tlof reyn van sond.*
Dierrijck Kolencamp, *Na rijckdom perickel.*
Theodorus Screvelius, *Deucht is soo vul eers.*
Anthonijs Smijters, *Mijn haters zijn sot.*
Pieter van den Werve, *Vrede viere 'twapen.*
Pieter Hoverder, *Roept vrede hier.*
Jacobus Duym, *Ic bou dy musa.*
Jacobus Celosse, *Baus lesse coos ic.*
Jacob van der Schuere, *Ick schuere bou na aerd.*
Jasper Bernaerds, *Berisp en raed ras.*
Daniel van Bronckhorst, *Kunsten oorbarich land.*
Joannes Coutereels, *Voel aan konst is eer.*
Cornelis Ketel, *Leert cloeck u sin.*
Andries de Busscher, *De sins burch es raed.*
Pieter de Vinder, *Pijnt deur d'eere.*
Pieter Vergeelseun, *Weer gepeins leert.*
Ioos Everardus, *D'er is u voor als.*
Theodorijck van Liefvelt, *Trau liefd' en kloeckheyt.*
Maerten Beheit, *Met arbeytheen.*
Eduwardus de Clerck, *D'aud elck dwerck seur.*

Joachim Targhier, *Om hart ic jag' hier.*
Isaac van der Sluys, *Wijs aerde ic na sal.*
Hans van de Velde, *V hand is lavend.*

'tIs, dunkt me, niet overbodig om uit dit boekje van *1610* even te noteren op welke 'voysen' de liederen, daarin voorkomende, kunnen gezongen. 't Zijn deze:

blz. 21: *Vluchtige Nimphe waer wilt ghy heen*; blz. 36: *In desen tijdt fel ende stranck*; blz. 142: *De fiere Nachtegale*; blz. 187: *Ic hoord' een Maeghdeken singen*; blz. 189: *Den koelen wint van Oosten*; blz. 190: *Swinters Somers even groen*; blz. 192: *Edel karsouwe*; blz. 195: *Fortuyn' aylaes der minne boos*; blz. 197: *van den Morisschen dans*; blz. 215: *Een Jonck Heertgien deed' my vraghen*; blz. 224: *Ick ly in 't hert pyn onghewoon*; blz. 226: *Den tijt is hier dat men sal vrolijck wesen*; blz. 240: *O nacht, jeloersche nacht*; blz. 262: *Waerom raest, etc.*; blz. 272: *O nacht, jeloersche nacht*; blz. 277: *Gods kinderen ghy meught wel zijn verheught* [1]); blz. 279: *O Vlaenderlandt, edel landauwe soet*; blz. 282: *Engelsche Fortuyn*; blz. 284: *Fortuyne eylaes der minne boos*; blz. 299: *Ick schauw de Weerelt aen*; blz. 326: *Mijn Heer van Maldegem*; blz. 328: *Vooghdesse der ghemoeden*;

Terwijl er staat op blz. 324: » *O nuict, jalouse nuict* .... in onse landtsche tale soude men 'them alsoo moghen nasinghen: *Nacht-minne-klacht.*"

F. BUITENRUST HETTEMA.

1) Bij een „Eer-liedt over het twaelfjarigh Bestandt". Zie over de samenhang tussen 'Wijs' en 'Woorden', *Taal en Letteren* VIII, 72.

EEN ONBEKEND AFSCHRIFT VAN HET ATRECHTSCHE COUCHY-FRAGMENT.

Het is bekend, dat het eerste der beide Couchy-fragmenten, uitgegeven door De Vries in den 7den jaargang van dit Tijdschrift, niet, gelijk het tweede, kon worden gedrukt naar het handschrift, daar dit niet te vinden was, maar dat hij zich behelpen moest met eene copie, daarvan indertijd gemaakt door Mone, welke gelukkig in haar geheel aanwezig was onder de papieren van Mone, thans berustende op de Universiteits-Bibliotheek te Straatsburg [1]). Wat men niet wist, was dit, dat er van hetzelfde fragment ook nog door een ander een afschrift was gemaakt, en wel door den heer A. Guesnon, thans »professeur honoraire de l'Université" en »correspondant du Ministère" te Parijs [2]). Deze had de vriendelijkheid mij mede te deelen, dat hij in 1859 het genoemde fragment had afgeschreven, en mij te vragen of zijn afschrift ook op de eene of andere wijze nut zou kunnen doen.

In antwoord op zijn vriendelijk aanbod heb ik den heer Guesnon een exemplaar van het door De Vries uitgegeven fragment toegezonden met het verzoek, daarin aan den kant de afwijkende lezingen zijner copie te willen bijvoegen; aan dit verzoek is door den heer G. onmiddellijk met de grootste bereidwilligheid voldaan. Al wat onder die varianten voor den tekst van belang mag worden geacht, deel ik hier mede: men

1) Mijne hoop, dat zich onder de papieren van Mone ook een volledig afschrift zou bevinden van het zoekgeraakte Antwerpsche Malegijs-fragment (zie *T. en Lettb.* 6, 146 vlg.) is helaas gebleken ijdel te zijn. Er bevindt zich daaronder alleen de copie der eerste regels, medegedeeld t. a. p. en reeds door Mone zelf in zijn *Uebersicht*, bl. 43.

2) De Heer Guesnon schrijft mij dat hij nog volstrekt de hoop niet opgeeft, te eeniger tijd in de Bibliotheek te Atrecht het fragment zelf terug te vinden: moge hij daarin even goed slagen als in het hervinden van het verloren gewaande Atrechtsche fragment van *Karel ende Elegast* (zie Kuiper, bl. 51).

zal zien, dat enkele der gissingen van De Vries daardoor op schitterende wijze tot zekerheid worden gebracht, en dat de varianten, gelijk de heer Guesnon mij schrijft: »justifient à peu près toutes les corrections qu'une connaissance approfondie de la langue Néerlandaise avait suggerées à M. De Vries, et elles les complètent en certains endroits".

Een paar kleinigheden ten opzichte van den vorm van enkele der in het fragm. voorkomende namen mogen voorafgaan. Vooreerst staat in het tot heden onbekende afschrift niet *Famweel* (vs. 69, 94 e. e.), wat ook een voor het Fransch zeer onwaarschijnlijke woordvorm zou zijn, maar *Faiuweel.* Dit is beter dan *Fauiweel* bij Mone (De Vries, afz. afdruk, bl. 40 noot) en komt vrij goed overeen met *Faillouel*, waarmede *Fayel*, zooals de naam luidt in de ofra. bewerking van Sakesep, volgens De Vries (bl. 8 noot) door sommige schrijvers is verward. En in plaats van *Menifroot* (bij Mone, vs. 738 en 752) vinden wij hier den veel beter verklaarbaren vorm *Meinfroot*, van ohd. *Magan-*, *Meginfrid*; mhd. *Meinfrid*; bij Kil. 899 *Meynfrid*, gelatiniseerd *Menofredus*; hd. ndl. *Manfred.* De uitgang van den franschen vorm (*Manfroi*) verhoudt zich tot den germaanschen op dezelfde wijze als in *Geoffroi* (mnl. *Jufroot*) en *Godfried*, en in *beffroi* (mnl. *belfroot*) en *bergfried.*

Dat verschillende der door De Vries voorgestelde verbeteringen werkelijk in het hs. gevonden worden, verwondert ons niet: zij liggen voor de hand, zoo 132 *weter*, 181 *ate*, 182 *hads*, 230 *dat*, 295 *lande*, 390 *andren*, 446 *diene*, 484 *kennesse*, 488 *vrouwe*, 499 *hadde*, 503 *Bat*, 569 *Doe alre eerst*, 576 *den wijn*, 595 *hadde*, 626 *meenden*, 639 *ghevouch*, 667 *tornikeel*, 677 *tabbaert*, 766 *binnen.*

Op andere plaatsen wordt de verandering van De Vries niet bevestigd door het nieuwe afschrift, doch zonder dat de voorgestelde lezing daardoor gezegd kan worden hare waarde te verliezen, nl. 153 *Al* der ghelijc, 187 *Rekende* (ook vs. 486 en 660 kan volgens den heer G. evengoed R(idder) als B(orchgr.) staan), 230 *dat*, 354 *fine*, 454 *valke*, 484 *ztac*, 549 *gheloechent.*

Vooral komt de scherpzinnigheid van den grooten kenner van het Mnl. uit op de volgende plaatsen. Vs. 146:

> Want *hute camere* huter stede
> Voren ghevaren was.

De Vries sloeg voor:

> Want *haer camerare* huter stede:

het afschrift heeft *hare camere*, bij welk laatste woord men alleen de verkorting van *er* (of *aer*) behoeft te voegen boven de *r* (*camer'e* = *camerere* of *cameraere*), om de door De Vries voorgestelde lezing te krijgen. Niet minder scherpzinnig is de verbetering in vs. 257:

> Met wel groter neerensthede
> So ghinc *wezen* Lucaen,

waarbij De Vries aanteekent: »denkelijk te lezen *torsen*, de paarden opladen", welk woord werkelijk in het afschrift van M. Guesnon te lezen staat. En bij nader inzien laat zich de verbetering, die op het eerste gezicht willekeurig schijnt, ook graphisch vrij goed verklaren, vooral in Gotisch schrift; de eerste haal der *w* kan voor eene *t* worden aangezien, de tweede met eene *o* worden verward, en de overeenkomst van *e* en *r* is zeer groot. Mone heeft verkeerd gelezen en de vernuftige gissing van De Vries, welke ik voor mij althans niet onvoorwaardelijk geloofde, is tot zekerheid geworden.

Ook de gissing door De Vries geuit (bl. 159 noot) aangaanden den laatsten regel van het fragment »hoe vele datter ane gelach", dat dit de regel is die moet rijmen op vs. 785: »ende hi hadde des ridders slach", wordt door het nieuwe afschrift glansrijk bevestigd. Het is werkelijk zooals hij vermoedde: de afschrijver had den regel vergeten en later bijgeschreven, en het door hem aangebrachte verwijzingsteeken was door Mone niet opgemerkt. Op de plaats van 786 staat ⋇, waarbij de heer Guesnon aanteekent: »Renvoi au dernier vers de la colonne, omis à cet endroit par le copiste".

Op zeer enkele plaatsen zijn de door De Vries aangebrachte wijzigingen minder doelmatig. Zoo is vs. 43: »dat ostelriën quaden tijt souden wesen te Parijs" de verandering van *souden* in *soude* onnoodig: immers *quaden tijt* kan zeer goed als praedicaat fungeeren met de bet. *duur*. Vgl. *Rijmb.* 11936: »dat cederhout was bi hem alse goeden tijt (*goedkoop*) alse cycomore, dies vele daer wast". Onnoodig schijnt ook de verandering van *gheblu* en *tLu* in vs. 151 vlg. in *ghebluuc* en *tLuuc:* in het hs. staat, ook volgens het nieuwe afschrift, het eerste, en het blijkt niet dat er iets is weggesneden. De dichter, die zeer gemeenzaam met den naam *Lucaen* omspringt, kan naast de verkorting *Luuc* zich zeer goed eene enkele maal ook den vorm *Lu* veroorloofd hebben; wij doen thans nog even zoo: vgl. b. v. de verkortingen *Ru* en *Jo* van *Rudolf* en *Johan*. En het bnw. *geblu* kan ook substantivisch gebezigd zijn in de bet. *verlegenheid*, ontsteltenis. Een woord *gebluuc*, dat elders in het Mnl. niet is gevonden, zal dus in het Supplement van het *Mnl. Wdb.* wel niet moeten worden opgenomen. Ook vs. 734 »wel onthilte die edele baren" (in het afschrift van Mone) heeft De Vries niet het juiste getroffen. Het nieuwe heeft niet *onthilti* maar *onthiltse:* »die edele baren" is dus niet object, maar subject, en slaat op »den borchgrave". In vs. 737 »den hertoge van stat groot" wordt De Vries' gissing »van stal groot" door het nieuwe afschrift niet bevestigd. Indien *stat* in de bet. *gestalte* onmogelijk of althans onwaarschijnlijk is, wat ik voor mij met De Vries geloof, dan komt mij de lezing »van *state* groot", d. i. *van hoogen stand, van hoogen rang* aannemelijker voor.

Ten slotte noem ik een paar plaatsen, waarover De Vries niet heeft gesproken, maar waar het nieuwe afschrift ons eene verbetering aan de hand doet. Vs. 18 leest het *tsinxenen* voor *tsinxen*; vs. 56: »God die *neemse* in ziere gheleiden" voor *neemsi*; 124 *wapinen ane* voor *wapine an*; 114 *voort* voor *vort*; 243: »*vrouwe* ende *heer*" voor »*vrouwen* ende *heeren*"; 338 *zaelt* voor *salt*; 562 *daer so* voor *daer toe*; 692 *oordijn* voor *ordijn*; 695

jare voor *jaren.* Vooral verdienen de aandacht vs. 762: »die coninc ende zine heeren .. *vonden* in die hoghe zale eten", waarvoor nu blijkt dat gelezen moet worden »*wouden* ... eten", en vs. 432: »als een die es cranc van zinne *baerdi* jeghen hem zelven daer", waar het nieuwe afschrift de interessante lezing *baesdi* voor *baerdi* aan de hand doet. *Baren* in den zin van *aángaan*, *te keer gaan* kon hier, zoolang wij niet beter wisten, wel voor eene juiste lezing gelden, maar het is toch eigenlijk hier het ware woord niet: Couchy stelt zich niet aan als een woesten bezetene, maar vervalt in een vlaag van verbijstering en slaat daarin allerlei onsamenhangende taal uit, hij is als in eene ijlende koorts en praat in zich zelven. Voor dit laatste begrip nu is *basen*, d. i. *ijlen*, *revelen*, *raaskallen*, fra. *radoter*, het ware woord. Weliswaar is het in het Mnl. Wdb. niet vermeld, maar het heeft in middeleeuwsche germaansche tongvallen bestaan. Zoo b. v. in het Mnd. (Lübben-Walther 27), en in het Nederrijnsch (*Teuth.* basen, verdoetlen, verkynden, delirare, repuerascere; raisen, basen, insanire; basen, dwelen, verwezen naar bijsteren; doven, raisen, wueden, onsynnen, basen, furere, insanire; ald. ook basende, basinge en baserie »in sich selven eyn onbeduytlike basery of dwasery, *fantasia*"). Vgl. Kil. baesen, *Sax. Fris.* delirare, errare, oberrare, vagari; Marnix, *Bijenc.* »dat hy byna suft ende *baest* ende en siet niet wat hy seght"; *Ndl. Wdb.* 2, 1080 op *bazen*; De Jager, *Freq.* 1, 13 vlgg. en het ndl. *bazelen.* Het ww. basen was tot heden bij mnl. schrijvers niet gevonden: het afschrift van den heer Guesnon geeft ons hier dus eene niet onbelangrijke bijdrage voor onze kennis van den mnl. woordenschat. Van het bnw. basich is, nadat dit gedeelte van het *Mnl. Wdb.* reeds was verschenen, een voorbeeld opgeteekend uit de *Collatiën van Claes van Euskerken* (15de eeuw): »ghi hebt een wonderlic ende een *basich* hooft".

Op ééne plaats, waarop ik nog even de aandacht vestig, heeft het afschrift van Mone eene betere lezing dan dat van den heer Guesnon, nl. 651

Het (*drakenvel*) plach te draghene als hi street
Die eerste *tover* der wostine,
Die die tente zidine
Maecte met ziere fayeriën.

Ongetwijfeld moet hier, ook blijkens *fayerie*, *tover* gelezen worden, en niet *rover* (afschrift G.). *Tover* is een ook elders voorkomende bijvorm van *toverare*, staande voor *toverer*; zoo *Haagsche Bijbel* 1, 50*c*: »Pharao riep sijn vroede ende syn *toovers* ende sy daden by tooveriën van Egipten enz." en *Van Vijf Bomen* 75: »den meister *tover* alre dinghe" [1]). Vgl. reeds onl. *toufere*, naast ohd. *zoubarâri*. De toespeling, hier gemaakt, is niet in alle opzichten duidelijk, doch waarschijnlijk is hier met den »tover der wostine" de »sauvage Merlijn" bedoeld.

»Het hier beschreven kunststukje", aldus schrijft mij Te Winkel, is geheel in zijn geest. Zie *Merlijn* vs. 22021—25, waar hij een geheel kasteel met »vergier" toovert. Kon voor *maecte* gelezen worden *ontmaecte* of een dergelijk begrip, dan zou gedoeld kunnen zijn op hetgeen beschreven wordt *Merl.* 11051—61, waar hij tenten verbrandt, of 14030—53 (vgl. 15135—41, 15728 vlg.), waar hij tenten vernielt door een stormwind te laten opsteken".

J. VERDAM.

1) *Lorr.* I, 1489 en *Scalc en Clerc* 164 heeft tover de bet. *tooverij*. Vgl. ohd. *zoupar*; mhd. *zouber*; hd. *zauber* e. a.

DIETSCHE VERSCHEIDENHEDEN.

CXXII. BAESHUDICH.

Men weet dat dit woord voorkomt in de beschrijving van een reus in den Ferguut, vs. 2222 vlgg., van wien o. a. gezegd wordt:

> Verronselt was hem al sijn lijf,
> Swart alse pec, *baeshudich* stijf.

Ook, dat dit woord door De Vries in *Taalgids* 9, 187 verklaard is als *dikhuidig*. In het eerste deel (*baes*) ziet hij het mlat. *bassus*, crassus, pinguis (Duc.), ofra. *bas*, dat dezelfde bet. had blijkens eene door hem aangehaalde plaats uit Jubinal te vinden in Diez's *Wtb.* »ele a *basses* hanches et *basses* jambes." Tegen deze onderstelling zijn enkele bezwaren. Vooreerst is er verder in het Mnl. van een woord *bas* of *baes* geen spoor te vinden. Ook is het woord in deze beteekenis in het Ofra. zeker niet zeer gewoon geweest (bij Godefroy staat geen voorbeeld, dat ook bij benadering ter vergelijking kan dienen) en het is vrij zonderling, dat dit ofra. bnw. in deze zeldzame beteekenis zich bevindt in eene samenstelling met een mnl. woord. Ook is de *ā* een bezwaar; van *bassus*, ofra. *bas* kan moeilijk een andere mnl. vorm komen dan *bas*; vgl. *pas*, *matras*, *kompas*, *kortelas*, *tas*, *karkas*, *pinas*; immers op mnl. *caes* mag men zich niet beroepen, daar dit niet behoeft te komen van fra. *cas*, maar afgeleid kan zijn van lat. *casus*, hetwelk in vorm van lat. *bassus* verschilt; vgl. eng. *case* en ook beneden eng. *base*. Toen zich bij deze bezwaren ook nog voegde de omstandigheid, dat in den ofra. tekst een ander woord staat, nl. *hirecies*, d. i. *ruig*, *harig*, meende ik (in het glossarium op de nieuwe uitgave van *Ferguut*) gerechtigd te zijn tot het doen van een voorstel, en wel om in plaats van *baeshudich* te lezen *haerhudich*.

Geweldddadig of willekeurig kon deze verandering niet worden

genoemd; ook was aan deze lezing het voordeel verbonden, dat de ofra. en de mnl. tekst met elkander in overeenstemming werden gebracht, en De Vries zelf raakte aan het twijfelen aangaande de juistheid der lezing, gelijk hij mij persoonlijk mededeelde. Doch iets waartegen hij wel bezwaar had, was dit, dat ook het woord baeshudich in het *Mnl. Wdb.* niet is opgenomen. En volkomen terecht. Dat dit niet is geschied, is dan ook alleen een onwillekeurig verzuim. Ik kan mij nu niet goed begrijpen, hoe het mij heeft kunnen gebeuren, dat juist dit woord is overgeslagen, terwijl allerlei andere, stellig op een misverstand berustende, vormen met zorg in het Wdb. zijn vermeld. En het was nog bovendien onzeker, of baeshudich op eene dwaling berustte. Ik kan dan ook alleen verschooning verzoeken voor dit verzuim. En dit is des te noodiger, omdat er een tweede voorbeeld van baeshudich (basehudich) is gevonden. In een door den heer De Pauw uitgegeven tractaat over handwaarzegkunde (*Mnl. Ged. en fragm.* 278, 185 vlgg.) lezen wij:

Die tafellinie min no meer (*l.* mee)
Loopt dwers alse dander twee
Vor die vingere an den cant
Van der palmen in die hant,
Toten cante huteghaende.
Bleve soe onderweghe staende
Onderhavich (?) dat hoec (*d. i.* ooc) bediet
Lasers te sine, ende anders niet;
Wijt, *basehudich* mede
Dat (*l.* Dats) vul loghene ende looshede.

Ongelukkig zijn deze regels niet bijzonder duidelijk en kunnen zij ook niet tot klaarheid worden gebracht door de vergelijking van een prozastuk over hetzelfde onderwerp, gedrukt in *Belg. Mus.* 10, 266 (alwaar het hoofdstuk over de tafellinie voorkomt blz. 279), daar dit alleen de hoofdzaken en hoofdpunten met de berijmde bewerking gemeen heeft. Dit is in elk geval duidelijk, dat hier hetzelfde woord staat als in *Ferguut.* En de bet. *dik*, *grof*, eig. *dik of grof van vel* past ook hier

vrij goed; ook op andere plaatsen worden dergelijke predicaten toegekend aan de lijnen der hand: vgl. vs. 148 *wijt*; 93 en 113 *breet*, *Belg. Mus.* 10, 270 e. e. *subtijl*, en vooral *groot*, d. i. *dik*, *Belg. Mus.* 10, 281: »eist dat si (*de linie*) *groot* es, so bediedet wonden in thooft, maer essi *subtijl*, soo bediedet wonden in de lanken; ende essi ooc *groot*, so betekent ooc wonden in den borsten"; ald. 283: »ene linie vonden tusschen desen vinghere ende den cleinen vinger, die *groot* es, dat bediedet hoocheit van state". Over mnl. *groot* in de bet. *dik*, *grof*, zie *Mnl. Wdb.* 2, 2180, 3) en vgl. *grootlichamich* (ald. 2, 1289). Doch het bezwaar tegen den vorm wordt door dit nieuwe voorbeeld niet alleen niet opgelost, maar zelfs nog eenigszins vergroot: hier luidt het *basehudich.* Toch is eene andere verklaring niet te vinden. Moet men naast *bassus* een mlat. vorm *basus* aannemen, waarop ook eng. *base* teruggaat? Hoe het zij, de verklaring van het eerste deel moge nog niet onomstootelijk vaststaan, in elk geval moet in het supplement op het *Mnl. Wdb.* een artikel b a e s(b a s e-)h u d i c h worden opgenomen met de bet. *dikhuidig*, *dik van vel*, *grof.* Wat het woord *stijf* betreft, dat in *Ferg.* 2230 op *baeshudich* volgt, ik geloof niet dat het, blijkens de komma waardoor het in de uitgave van het vorige woord is afgescheiden, tot heden goed is opgevat. Immers men zal moeten erkennen, dat bij al de andere genoemde eigenschappen, het praedicaat *stijf* een eenigszins comischen indruk maakt, tenzij men het neme in de bet. *sterk*, *stevig*, wat hier m. i. nog niet afzonderlijk behoeft te worden vermeld. Beter is *stijf* op te vatten als bijw. van graad in de bet. *zeer*, evenals *Ovl. Lied. e. G.* 33, 122: »up di so roupen wi even *stijf* met herten, wi aerme kinder" en 34, 130: »in doghene cliven wi even *stijf.*"

CXXIII. OORSPRONC.

In het Ndl. Wdb. op o o r s p r o n g is al gezegd, dat het gelijknamige artikel in het Etym. Wdb. van Franck onjuist-

heden bevat: het woord is nl. niet naar het voorbeeld van het Hd. gevormd [1]), en ook reeds lang vóór het nieuwnederl. tijdperk in onze taal aanwezig geweest.

Als de oorspronkelijke beteekenis wordt aldaar, natuurlijk terecht, opgegeven *het begin van eene bron*, *springader*, *de plaats waar eene bron ontspringt*, en voor deze opvatting verwezen naar hd. *ursprung* bij Luther, en naar Kiliaen: »oorspronck, fonteynader, origo, caput, principium, vena fontis, scatebrae, primi salientes." Daaraan wordt dan toegevoegd de mededeeling dat mnl. bewijsplaatsen nog niet zijn gevonden. Weliswaar valt met deze bekentenis het juiste betoog in het Ndl. Wdb. niet ineen, maar het is toch eene leemte in de bewijsvoering, welke door de voorstanders van eene andere meening zou kunnen worden voorgesteld als het geheele betoog verzwakkend. Daarom komt het mij niet onbelangrijk voor, om, nu ik in staat ben de boven genoemde leemte aan te vullen, de voorbeelden van het eigenlijke gebruik van oorspronc in het Mnl. mede te deelen en daardoor kracht bij te zetten aan de in het Ndl. Wdb. vermelde feiten. Eigenlijk zou reeds kunnen volstaan een beroep op het nog heden bekende gebruik van *oorsprong* als plaatsnaam, dat natuurlijk van oude dagteekening moet zijn. Men denke b.v. aan het veel bezochte plekje van dien naam te Oosterbeek. Doch daar ik den ouderdom dezer benaming niet kan bepalen, wil ik daaraan toevoegen de volgende plaatsen uit de 15de eeuw, wier gezag door niemand kan worden betwist.

Zij zijn ontleend aan een hs. uit de boekerij onzer maatschappij, getiteld *den Spiegel der Leeken*, waarover De Vries het een en ander heeft medegedeeld in zijn *Leekenspiegel*, dl. 3, bl. 340 vlgg. (onder Bijlage D), en luiden aldus: (*ald.* 34 *r*): »Nu hebdi gehoort hier voor ontsluten | dair menige doghet ende sonden wt spruten | ende mach hieten een *oorspronc* of fonteyne.... Ende al die ryvieren die hier wt driven | die

1) Als Franck oordeelt ook Vercoullie in zijn *Etym. Wdb.*

sullen wel reyn ende suete bliven | opdat wi die fonteyne reyne houden | ende ghenen drec dair in messen bi onsen scouden; | want wi den *oirspronc* onreijne maken, | al dat daer wt loopt dat moet dair of smaken; | ende dese *oirspronc* of fonteyne wil ic (*op den mensch toegepast*) dat gi versta | oft ware wille, reden of memoria"; (*ald.* 34 *v*): »dicke solden die ryvieren bliven reyn, bleve onbevlect die *oirspronc* der fonteyne", en (35 *v*): »aldus wort die riviere vuyl ende onreyn om den bevlecten *oirspronc* der fonteyn."

Ook elders blijkt nog duidelijk het gevoel van den oorsprong van het woord, b.v. *Boëth.* 26 *a*, waar gesproken wordt van »de fonteine ende den *oorspronc* van allen goede", en uit de verbinding *oorsprongelijc fonteine*, welke op twee plaatsen is gevonden, nl. *Hs. Moll* 5, 120 *b*: »die eerste sake [1]) ende.... die *oorspronghelike fonteyne* alre salichede", en *Hs. Serm. G.* 269 *d*: »een *oorspronckelicke* spryngende *fonteyne* der lieften."

Elders, waar de oorsprong niet zoo duidelijk meer gevoeld wordt, wordt gesproken van eene *oorsprongelike sake*, d. i. *oorzaak*; zoo b.v. *Sp. d. Volc.* 192 *r*: »die Vader is een *oorspronghelike sake* alre ghescepenre dinghen." — De andere plaatsen, waar oorspronc reeds in het Mnl. voorkomt (bij Ruusbroec e. a.) in de hedendaagsche beteekenis, laat ik achterwege als onnoodig: enkele er van zijn in het Ndl. Wdb. reeds genoemd. Alleen vermeld ik, om het afwijkende geslacht, *Clerc* 12: »so ist noot dat wy beginnen ende dat *oirspronck* maken uten eersten (*l.* ieesten) van Inglant."

CXXIV. ONDER—ENDE.

Nadat in den eersten jaargang van De Jager's *Archief*, bl. 69 vlgg., De Vries deze uitdrukking had toegelicht en met enkele

1) D. i. *oorzaak*. Ook van dit woord beweert Franck te onrechte, dat het in het mnl. niet voorkomt en naar het Hd. is gevolgd. Wel is *sake* het gewone woord, maar *oorsake* (= *oorspronkelijc sake*, zie boven) wordt toch ook herhaaldelijk gevonden, zoo b.v. *Bloeml.* 2, 197, 254; *Hs. Moll* 5, 73 *c* (oresake); *Hs. Cyrill.* 78 *v*; *Kl. v. Diepenv.* I, 8; *Hs. Serm. G.* 82 *b*; *Con. Som.* 4 *b*.

voorbeelden opgehelderd, heeft men zich, zoover ik weet, tevreden gesteld met daarheen te verwijzen, zonder dat ooit de uitdrukking en haar oorsprong nader zijn onderzocht. En dit is gemakkelijk te begrijpen. Immers als De Vries iets gezegd had, dan wist men dat dit vertrouwen verdiende, en bovendien leverde de verklaring der uitdrukking nergens moeilijkheden meer op. Het is dus zeer natuurlijk dat een nader onderzoek wachtte op eene bepaalde aanleiding, en deze heeft mij niet ontbroken, toen ik voor eenigen tijd het artikel onder voor het *Mnl. Wdb.* moest bewerken. Het bleek mij toen, dat het juiste inzicht in den oorsprong der uitdrukking De Vries was ontgaan, en dit is alleszins begrijpelijk, daar het apparaat, waarmede hij werken moest, geheel onvoldoende was: hij moest zijne redeneering bouwen op acht voorbeelden, en voor het bewerken van dat onderdeel van onder, 2de Art. had ik een kleine honderd plaatsen te mijner beschikking. Het zal dus niet ongepast zijn de uitdrukking onder—ende nog eens ter sprake te brengen, en voor de vage verklaringswijze van De Vries eene andere, aannemelijker en eenvoudiger, in de plaats te stellen. Mijne bedoeling is de uitdrukking in de verschillende phasen harer ontwikkeling te volgen en die phasen zelve met enkele voorbeelden toe te lichten: de hier niet genoemde plaatsen zal men later vinden in het *Mnl. Wdb.*

Het spreekt vanzelf, dat in de behandelde uitdrukking *onder* het tweede artikel is, met de bet. *tusschen*, en etymologisch beantwoordende aan lat. *inter* [1]). Van die beteekenis gaat dan ook natuurlijk De Vries bij zijne verklaringswijze uit, doch hij is er niet in geslaagd ons duidelijk te maken, hoe *onder* in deze verbinding een bijwoord is geworden [2]). En men zal mij toe-

1) Deze onderscheiding der beide woorden *onder*, welke het eerst op eene duidelijke en overtuigende wijze is gemaakt in het *Ndl. Wdb.*, is in de Etymologische Wdbb. van Kluge en Franck te onrechte niet in acht genomen, doch van de nieuwere duitsche Wdbb. o. a. wèl in dat van Paul.

2) Ook het in het *Ndl. Wdb.* op *onder* (10, 1235 Aanm.) gezegde geeft de juiste beschouwing niet.

stemmen dat dit werkelijk eene zaak van gewicht is. Een ander punt, hetwelk door De Vries is voorbijgezien, is dat *onder—ende* weliswaar de beteekenis heeft van *zoowel—als*, doch dat zij steeds de oplossing bevatten of de onderdeelen inleiden van een in den zin genoemd algemeener begrip, of de splitsing eener werking aanduiden, verricht op verschillende wijzen of door verschillende personen. Ter kenschetsing van het gebruik mag dus niet dienen het door De Vries gekozen voorbeeld: *ik zie daar ridders en knapen beide*, want daar zou niet *onder—ende* in het Mnl. gebruikt zijn, maar *beide—ende*. Hij had moeten nemen een voorbeeld als »er bleven daar 300 *menschen* dood, *zoo*(*wel*) mannen *als* vrouwen", of »zij verloren 1000 *manschappen*, *zoowel* door den dood *als* door ziekte", of »*aan* dooden *en* gevangenen"; of ook »ik zal u 25 *gulden* wisselen *aan* rijksdaalders *en* guldens."

Na dit vooropgesteld te hebben, zal ik, liever dan hier de redeneering van De Vries te herhalen die toch onbevredigd laat, en welke men desverkiezende kan lezen *Archief* 1, 70 vlg., mijne voorstelling van de ontwikkeling der uitdrukking doen volgen.

Even als in het Ndl. kon men in het Mnl. zeggen *onder ons beiden*, *onder hen drien*, *onder ons* of *hem tween*, *onder u seven vroeden* (*Sev. Vroeden* 40). Doch daarnaast, b.v. voor *onder ons beiden*, was ook eene andere uitdrukkingswijze mogelijk, nl. *onder mi ende di*. Men vindt haar b.v. *Lanc.* II, 16356: »wi hebben so sere nu gevochten *onder mi ende di* (*wij onder elkander*, d. i. *ik en gij*); 19153: »wi selen varen *onder mi ende u* daer die joncfrouwe leget doot"; 25251: »laet ons gaen proven *onder mi ende u* (d. i. *laten wij ons onderling meten*)[1]); IV, 1362: »van al dien.... dat wi hebben geseit *onder u ende mi*"; *Vad. Mus.* 4, 319, 211 (uit *Lanc.*): »wi sijn *onder mi ende di* van énen geslechte."

Ook kon het op *ende* volgende woord een znw. zijn in plaats

1) Deze plaats wordt ook door De Vries aangehaald (bl. 71 noot): hij noemt daar de uitdrukking wel opmerkelijk, doch door gebrek aan het juiste inzicht weet hij er niet het rechte gebruik van te maken.

van een vnw.; zoo b.v. *Merlijn* 19494: »(Si) versloecher daer meer dan tien dusent, *onder hem ende sinen neve*"; *Rein.* I, 2355: »si souden wel des raets ghetelen, *onder hem ende sinen ghespelen* (*hij en zijne medesaamgezworenen*), dat die coninc werde verstoten"; *Lanc.* IV, 2410: »Hi quam (*voor* si quamen) gereden *onder hem ende der coninginnen*"; III, 14466: »wi selen wachten nu die linde *onder mi ende Bohorde*"; 4385: »si waren soo lange in die tale *onder hare ende Perchevale.*"

Ook de beide voornaamwoorden konden door zelfstandige naamwoorden worden vervangen, zonder dat oorspronkelijk het karakter van *onder* als voorzetsel veranderde. Zoo b.v. *Lanc.* II, 3383: »si gingen beide tier dore *onder Waleweine ende Hestore*", en zoo wellicht ook op enkele plaatsen, waar de naamval niet duidelijk te onderkennen is. Doch nu begon door het veelvuldig gebruik het karakter er van te veranderen. Het gevoel voor de eigenlijke kracht van *onder* verzwakte, zoodat het voor het taalgevoel een bijwoord werd: vgl. ndl. *behalve*, dat eene soortgelijke ontwikkeling vertoont. Bovendien werd het verband van *onder—ende* met het onderwerp van den zin verbroken: oorspronkelijk was *onder ons beden*, en dus ook *onder mi ende di* eene bepaling van het onderwerp der werking, zoodat de uitdrukking dan ook in de boven genoemde voorbeelden door *ik en gij* kon worden weergegeven. Ook dit veranderde: *onder—ende* kon ook als bepaling gevoegd worden bij de andere deelen van den zin, en zoo werd het eene uitdrukking, welke zinverwant was met *zoowel—als*. Doch de op *onder* en *ende* volgende woorden vormen steeds een onderdeel van een in den zin genoemd algemeener begrip, en tot deze onderdeelen is het geheel beperkt: uit dit laatste blijkt nog de oorspronkelijke kracht van *onder*. Zoo kunnen *onder* en *ende* gevolgd worden — 1) door zelfstandige naamwoorden, b.v. *Lsp.* I, 29, 47: »Adam ... hadde kindre omtrent neghentech, *onder zonen ende dochtren*"; *Clerc* 49: »mit hem tienden, *onder valkenaers ende andere*"; *Sp.* IV², 6, 103: daer bleven *onder coninge* vive *ende* twaelf *graven* gherooft van live"; *Lorr.* II, 730: »menegen

versloechi, ... *onder Persine ende Affricane*"; Despars 4, 178: »LIII personen, *ondere mans ende vrouwen*"; enz. — 2) door bijvoeglijke naamwoorden en voltooide deelwoorden, b.v. *Troyen* 23354: »*onder doot ende ghewont* heeft hy der wel hondert ghevelt"; *Sp.* I[5], 36, 54: »*onder verslegen ende verbrant* lieten sire LX dusent man"; *Inform.* 537: »datter zijn in als *onder goet ende quaet* omtrent 60 haertsteden"; *Lanc.* II, 36443: »ic hebbe soo vele wonden *onder clene ende groot*"; enz. — 3) door bijwoorden, b.v. *Brab. Y.* V, 1368: »Sijn lieden bleven daer doot *onder voor ende na* te menegher stont"; *Oorl. v. Albr.* 225: »enen leydsman ...., die mit hem wt was *onder gins ende weder*" (vgl. *Rek. v. Zeel.* 2, 211: »*onder varen ende keren*, d. i. *uit en thuis*, 12 daghe"); *Limb.* IX, 441: »die daer waren bevaen met minnen *onder buten ende binnen.*" — 4) door bepalingen, b.v. *Lorr.* II, 2898: »Otte heeft .... ontboden *onder met brieven ende met boden* ... om B."; *Rijmb.* 34317: »daer verteert waren liede .... *onder van beesten ende van viere*"; *Sp.* I[4], 15, 19: *Onder tors ende te voet*"; *Lorr. fr.* bl. 51, vs. 237: »*onder* geredene *ende in bataelgen.*" — 5) door betrekkelijke bijzinnen, b.v. Mieris 2, 313 *a*: »*onder dat si hebben ende noch ghecrighen sullen*"; *Cod. Dipl. U.* 4[1], 232: »*onder dat hi verterde ende dat hi van sinen perde gaf*"; *Inform.* 115: »115 haertsteden *onder* arm *ende die ghene die wat hebben*"; *Wal.* 6574: »*onder* dode *ende diere leven.*"

Het eenige dialect, waar dit gebruik nog heden leeft, is het westvlaamsch, doch het is daar uitsluitend beperkt tot bijvoeglijke naamwoorden. Zie De Bo 767 en de daar genoemde voorbeelden: »honderd vijftig veroordeelden *onder* groote *en* kleene; dertig zieke *onder* oude *en* jonge; duizend boeken *onder* oude *en* nieuwe, *onder* kleene *en* groote." Men ziet dat ook hier het boven omschreven beginsel voor het gebruik der uitdrukking hare kracht nog niet heeft verloren.

In de andere germaansche talen heeft *onder* op deze wijze zijne beteekenis niet ontwikkeld. Daar zijn dus geene parallellen te vinden, doch wel in het Romaansch. Vgl. het

geheel overeenkomstige gebruik van *entre—et* in het Ofra., b.v. »il entra dans une nef *entre* lui *et* ses peres; dont s'en va la femme *entre* li *et* son garçon; tant vous donnerai *entre* argent *et* or fin." Zie deze en tal van andere voorbeelden bij Godefroy 3, 278. Het is moeilijk te zeggen of dit gebruik op het mnl. van invloed is geweest; onmogelijk is het niet, doch, gelijk wij gezien hebben, laat de ontwikkeling der uitdrukking zich ook uit het Mnl. zelf voldoende verklaren. Zoo ook in het Spaansch *entre—y*. Merkwaardig is ook de mij door Kern medegedeelde overeenkomst met het Oudiersch. Vgl. E. Windisch, *Irische Texte* i. v. *eter*, *etir*, p. 533: *eter lá ocus* (en) *aidchi*, zoowel dag als nacht; *eter aite is* (en) *chomalta*, zoowel pleegvader als pleegbroeder; *eter úacht ocus tess*, zoowel koude als hitte.

J. VERDAM.

ANTWOORD OP EENE CRITIEK.

De heer Muller heeft in zijn opstel, hierboven blz. 262 vlgg. afgedrukt, onder vele wetenswaardigheden ook eene plaats uit Spieghel medegedeeld, die voor de geschiedenis van de vormen *anjer* en *anjelier* stellig van groot belang is. Toen ik mijn stuk schreef, kende ik geen voorbeeld van *anjer* uit zoo ouden tijd, en vandaar dat ik het ontstaan der *j* niet naar behooren kon verklaren; wat ik meende te moeten gissen, kon niet juist zijn, want, zooals nu is gebleken, ik ging uit van eene verkeerde onderstelling. Doch ik was er van overtuigd, en ik ben het nog, dat de onzekerheid omtrent het ontstaan der vormen met *j* op het voornaamste deel van het onderzoek geen invloed kan hebben. Het was voor mij voldoende allereerst te doen zien, dat de *g* van *angier* en *angelier* eene gutturaal is geweest en niet eene palataal (*ƶ*); die gutturaal moest hier ouder zijn dan de *j*, en er moest eene etymologie worden gevonden waardoor die beide vormen met *g* werden verklaard. Eene hypothese waarbij dit mogelijk is heb ik voorgesteld, en — zooals de heer Muller mij toegeeft — de waarde van die hypothese wordt niet verminderd, ook al is de vorm *anjer* gebruikt door Spieghel.

A. KLUYVER.

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCHE TAAL- EN LETTERKUNDE,

UITGEGEVEN VANWEGE DE

MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE
TE LEIDEN.

ACHTTIENDE DEEL.

NIEUWE REEKS, TIENDE DEEL.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
VOORHEEN
E. J. BRILL.
LEIDEN — 1899.

REDACTIE.

De Commissie voor Taal- en Letterkunde bij de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.

INHOUD.

BIJDRAGEN TOT DE KENNIS DER NOORD-NEDERLANDSCHE TONGVALLEN.

I. De Oudgermaansche lange AE.

Bij het bewerken van de bouwstoffen, door het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap bijeengebracht voor de samenstelling van een atlas van taalkaarten der Noordnederlandsche tongvallen, bleek het, dat eene volledige bespreking van *alle* woorden, waarover uit omstreeks vierhonderd plaatsen van ons land opgaven werden ontvangen, te veel ruimte in den tekst van dien taalatlas zou innemen. Voor het vaststellen der voornaamste klankschakeeringen bleken de onderzoekingen naar sommige woorden niet strikt noodig geweest te zijn, omdat men in dezen met op zich zelf staande gevallen te doen had. Toch kon voor de klankgeschiedenis dier woorden zelf door dat onderzoek het een en ander aan het licht komen, wat ik meende niet achter te mogen houden, en waarvoor ik gastvrijheid in dit Tijdschrift heb gevraagd, evenals voor mededeelingen van meer algemeenen aard, die op grond van die dialectstudie reeds door mij konden en vermoedelijk ook later nog zullen gedaan worden.

Voor het oogenblik wensch ik eenige bijdragen te leveren tot de schakeering der Ogerm. lange *ae* in onze tongvallen; maar omdat tot recht verstand van deze mededeelingen een algemeen overzicht dier schakeering onmisbaar is en niet alle lezers van dat Tijdschrift de taalkaart, waarop deze is afgebeeld, met den toelichtenden tekst zullen kunnen of willen raadplegen, zal ik haar vooraf in breede trekken aanduiden.

Naar de verschillende klanken, die in deze tongvallen uit de Ogerm. lange *ae* zijn voortgekomen, kan ons land in de volgende zeven streken verdeeld worden:

1°. De streek der heldere *â*, nam. het Zuiden van Kennemerland en de Westelijke helft van Zuid-Holland benoorden de Maas (met uitzondering van de kuststreken), de stad Dordrecht en eenige andere, met name Friesche, steden, en Ameland.

2°. De streek van *eej* en (vóór nasaal) *ā*, namelijk West-Friesland met de Zaanstreek, de Noordhollandsche eilanden (bepaaldelijk Marken, Wieringen, Tessel, Vlieland en Midsland op Terschelling), Hindeloopen, Aalsmeer en het Gooi.

3°. De streek van *ieĕ* en (vóór nasaal) *ēa*, nam. Friesland, met uitsluiting van het Bildt, Aengwirden, Schoterland, de Stellingwerven en het Oostelijk deel van Kollumerland en Nieuw-Kruisland, maar met insluiting van Ooster- en Westerschelling en Schiermonnikoog.

4°. De streek der *ae*, nam. de Zeeuwsche en Zuidholl. eilanden, het Oosten van Z.-Holland, de Zuid- en Noordholl. stranddorpen (ook Vlaardingen en Maassluis) en het Bildt.

5°. De streek der *a°*, d. i. der naar *o* zweemende *a*, nam. Waterland, Amstelland (met Amsterdam), Weesperkarspel, het W. van Utrecht, het grootste deel van Zeeuwsch-Vlaanderen, het O. van Kollumerland en N.-Kruisland, het NW. van 't Westerkwartier en vermoedelijk Aengwirden, Schoterland en de Stellingwerven.

6°. De streek van *ὸa* (vóór dentalen) en *â* (vóór gutturalen en labialen) nam. Urk, het N. van de Veluwe in eene breede strook langs de Zuiderzee, en de eigenlijke Nederbetuwe (dus *niet* het land van Kuilenburg en de Tielerwaard).

7°. De streek der *ὸa*-, *όa* of *ō*, die het overige, verreweg grootste deel van ons land omvat, bepaaldelijk het O. en Z. De Ogerm. *ae* klinkt daar meestal als *ὸa* (= gerekte *ὸ* van *tot*), in Groningerland meestal als *όa* (= gerekte *ό* van *op*) en in 't Zuid-Oosten (Limburg en Oostelijk N.-Braband) als *ō*.

1. Oudere en jongere umlaut der Ogerm. *ae* of daaruit ontstane klanken.

Klankwijziging (palataliseering) van een' klinker of tweeklank door invloed der *i* of *j* eener volgende lettergreep (*i*-umlaut) is niet in alle Germaansche talen en evenmin bij alle klanken te gelijker tijd opgetreden. Als algemeen Germaansch wordt alleen de *i*-umlaut van de korte *e* aangenomen, en als algemeen Westgermaansch alleen die van de korte *a*, welke echter eerst na de scheiding der afzonderlijke Westgermaansche talen voltooid is: hier te lande in het Friesch misschien wat vroeger (7de eeuw), dan in het Saksisch en Frankisch (8ste eeuw). Van later dagteekening dan de *i*-umlaut der korte klinkers is die van de lange. De oudste Hoogduitsche geschriften, waarin de *i*-umlaut van *â* door het schrift is afgebeeld, zijn uit de 11de of 12de eeuw (zie Behaghel, *Grundriss* I², p. 694). In het Oudsaksisch (8ste eeuw) en Oudoostnederfrankisch (10de eeuw) komen inderdaad vormen met *ê* in plaats van *â* voor, maar evengoed bij nìet als bij wèl volgende *i* of *j*, waarom dan ook Dr. W. F. Gombault, *De umlaut in OS. en Onfr. geschriften*, Arnhem 1897, bl. 85—88, den umlaut van *â* in die tongvallen betwijfelt en de *ê* daar als archaisme beschouwt, tegenover Behaghel t. a. p., Kögel, *Indogerm. Forschungen* III, p. 285 en Dr. P. Tack, *Proeve van Onfr. Grammatica*, Gent 1897, bl. 15 vlg.

Oogenschijnlijk pleiten de tegenwoordige Nederlandsche dialecten voor de meening van Dr. Gombault, namelijk in zoover als de umlaut van *â* niet regelmatig optreedt en in sommige gewesten zelfs zeer sporadisch, wat ons dus zou kunnen doen twijfelen, of wij ook hier niet met schijnbare umlauts-vormen, en inderdaad met archaismen te doen hebben. In dit opzicht stem ik dan ook met Dr. Gombault overeen, dat ik geneigd ben, zoowel voor Oudsaksisch en Oudnederfrankisch, als voor onze tongvallen den umlaut van eene lange *â*, als zoodanig, te ontkennen.

Ik stel mij echter de zaak anders voor. In de Nederlandsche

schrijftaal heeft geene enkele lange vocaal umlaut, omdat in de Westnederlandsche dialecten de lange vocalen dien niet hebben. Hoogst onwaarschijnlijk mag het genoemd worden, dat overal die umlautsvormen door analogie zouden verwijderd zijn. Voor menigen vorm zou bovendien een analogon moeielijk aan te wijzen zijn. In strijd nu met dezen doorgaanden regel treft men ook in Westnederlandsche tongvallen hier en daar (niet overal) enkele woorden aan, die een' *e*-achtigen klank hebben, geheel afwijkend van de *â*, die men er zonder umlaut verwachten zou, of van den klank, die daaraan in die gewesten beantwoordt, en tevens afwijkend van den *e*-achtigen klank, die daar door *i*-umlaut uit de korte *a* is ontstaan. Zijn nu die enkele vormen met *e*-achtigen klank archaismen? In zekeren zin ja, maar niet alsof in de andere woorden *ae* tot *â* zou geworden zijn en in deze enkele woorden alleen niet. Ik veronderstel, dat reeds in het algemeen Germaansch de *ae* in twee verscheidenheden voorkwam, m. a. w. dat evengoed als de *i* of *j* eene voorafgaande korte *e* maakte tot een' klank, die zich in onze taal als onvolkomen *i* voordoet, evenzoo reeds in overouden tijd die *i* of *j* de lange *ae* heeft gewijzigd tot een' klank, dien wij in onze tongvallen als *ī*, d. i. gerekte onvolkomen *i*, zouden kunnen aanduiden.

Toen nu vervolgens de tijd aanbrak (voor het Saksisch omstreeks de 7de eeuw, voor het Oudnederfrankisch nog wat later), waarin de *ae* langzamerhand tot *â* overging, zal de *ī* zich in die gevallen gehandhaafd hebben, waarin zij zich tot dusverre gehandhaafd had; maar dat had zij zeker niet overal in dezelfde mate gedaan. Het onderscheid tusschen *ae* en *ī* moet gering genoeg geweest zijn om bij menig woord door analogie of »ausgleich" uitgewischt te worden, evenals in vele dialecten het onderscheid tusschen de oorspronkelijke *e* en de *e* als umlaut der korte *a* is uitgewischt. In de buigingsvormen van hetzelfde woord zal dat wel meestal, zoo al niet altijd, het geval zijn geweest. Op deze wijze kunnen wij het verklaren, dat in het eene dialect meer woorden met *ī* (of dialectische varianten

daarvan) zijn overgebleven, dan in het andere. In de *eej* en *ā*-streek, de *ieē*- en *ēa*-streek en de *ae*-streek zullen deze oude umlautsvormen zich door *ī* tegenover *eej*, *ieē* en *ae* zijn blijven onderscheiden, met de kans om daarmee ook nog in lateren tijd samen te vallen, toen dat in de *â*-, *a°*- en *òa*- of *óa*-streken door het grootere klankverschil reeds moeielijker ging, ofschoon het ook daar blijkbaar niet onmogelijk was. In het Angelsaksisch waren lange *ae* en *ī* misschien reeds veel vroeger samengevallen, althans het schrift onderscheidt ze niet meer, maar gebruikt alleen de *ae*, terwijl de umlaut der uit korte *a* ontstane korte *ae* in het schrift door *e* wordt afgebeeld.

Door vroeger samenvallen van *ī* met *ae* konden er dus omstreeks de 8ste eeuw tal van woorden voorkomen, waarin de toen uit *ae* ontstane *â* gevolgd werd door *i* of *j* en waarbij zich dus later weer, bv. in de 11de eeuw, de *i*-umlaut kon voordoen. Deze jongere *i*-umlaut nu schijnt zich in het Westnederlandsch bij de *â* evenmin te hebben voorgedaan als bij de andere lange vocalen. Alleen in het Oostnederlandsch trad deze umlaut op, maar dáár was intusschen de *â* reeds in *òa* of *ō* overgegaan, waarvan de umlautsklank niet *ê* was, maar *ōä* of *eu*. Die laatste umlautsklanken worden dan ook vooral (zoo al niet uitsluitend) aangetroffen in meervouds-, verkleinings-, comparatief-, superlatief- en werkwoordsvormen, waarin de oudere umlautsklank de meeste kans had gehad om door analogie weer tot *â* (*òa* of *ō*) over te gaan, en waar dat dan ook inderdaad het geval is in alle streken, die den jongeren umlaut niet kennen.

Tegenwoordig is in onze tongvallen de stand van zaken aldus. De oudere umlaut (*ī* of de varianten daarvan) ontbreekt geheel of nagenoeg geheel in de *â*- en de *a°*-streek, maar onmiskenbare sporen er van (schoon niet altijd gemakkelijk te herkennen) treft men er van aan in de *eej*- en *ā*-streek, de *ieē*- en *ēa*-streek en de *ae*-streek. Een tamelijk groot aantal voorbeelden er van levert de *òa*- en *â*-streek, en vooral de streek, waar *òa*, *óa* of *ö* heerscht. Tot die laatste streek is de

jongere umlaut (*öä* of *eu*) beperkt, en zelfs nog tot een gedeelte van die streek, want op de grenzen van Zeeuwsch-Vlaanderen, in 't Zuid-Oosten van Zuid-Holland, in 't Oosten van Utrecht en het Westen van Noord-Braband komt deze umlaut niet voor, evenmin als in Drente, in het Noorden van Overijsel en in de Groningsche *óa*-streek. De jongere umlaut wordt dus alleen aangetroffen in Salland en Twente, in Gelderland (behalve in 't Westen van de Veluwe, in de Nederbetuwe en in de Tieler- en Bommelerwaard), in Limburg en in 't Oosten van Noord-Braband.

Bij onze Oostelijke dialecten met ouderen en jongeren umlaut tevens sluiten zich ook de tongvallen der naburige streken van Duitschland in alle opzichten aan. Voor Soest geeft Dr. F. Holthausen (*Die Soester Mundart*, Norden und Leipzig 1886 p. 6, 19 vlg.) als ouderen umlautsklank *ae* (als in 't Fr. *père*, 't Hd. *Käse*) op, door hem als $\bar{e}^3$ duidelijk onderscheiden van den daar uit *ai* voortgekomen klank en evenzoo van den umlautsklank der gerekte korte *a*, die in het Soester dialect tot een' tweeklank geworden is (korte heldere *i* door eene toonlooze vocaal gevolgd). De jongere umlaut van de tot *òa* overgegane *â* is in dat dialect *öä* (omschreven als de *eu* van 't Fr. *peur*). Evenals in onze Oostelijke tongvallen het geval is, treedt ook dáár de oudere umlaut op »in isolirten formen, die kein *ā* mehr neben sich haben", en de jongere »überall, wo in demselben paradigma oder in der wortbildung formen mit *ā* und $\bar{e}^3$ neben einander standen". Voor Mülheim a/d Roer geldt hetzelfde. Dr. E. Maurmann (*Die Laute der Mundart von Mülheim a. d. Ruhr*, Marburg 1889 p. 21 vlg.) geeft als ouderen umlautsklank *ïä* op, die, ook volgens hem, alleen voorkomt »in isolierten Formen, die kein *ô* (< *ā*) neben sich haben". Deze *ïä* is in dat dialect ook de klank, die uit Germ. *ai* is voortgekomen, maar onderscheidt zich duidelijk van den umlautsklank der gerekte korte *a*, door hem als *ê* aangeduid. Naast dezen ouderen umlaut komt ook te Mülheim een jongere voor van de in *òa* overgegane *â*, namelijk *öä*, en wel »in allen Formen,

welche unumgelautetes *ó* neben sich haben". Beide geleerden echter zien in dien jongeren umlautsklank een »auf dem Wege der Analogie neu gebildeten", terwijl ik hem daarentegen naar mijne boven voorgestelde hypothese als een langs phonetischen weg ontwikkelden klank kan beschouwen.

Voor zoover ik heb kunnen nagaan, stemmen de Zuidnederlandsche tongvallen in dezen, naarmate zij Westelijker of Oostelijker gesproken worden, geheel met die van het Westelijk of Oostelijk Noord-Nederland overeen.

Aan de Oudgerm. *ae* beantwoordt in West-Vlaanderen hier en daar eene heldere *â*, maar elders eene *òa*, evenals in Oost-Vlaanderen en Antwerpen. In Zuid-Braband wordt deze klank meestal als *ō* gehoord, soms (zooals te Leuven) als lange *ü*, terwijl in het Hageland en in Belgisch-Limburg de uitspraak *ŏĕ* of *ou* is.

De jongere umlaut komt in Vlaanderen en Antwerpen in 't geheel niet voor; in Zuid-Braband schijnt het mij onzeker, of de *ŏ*-klank, dien de verkleinwoorden daar hebben, als verkorting te verklaren is of als umlaut van de *ō*, vóór die, zooals te Leuven, *ü* werd. Daarentegen heeft het Limburgsch ongetwijfeld den jongeren umlaut, als *euĕ*. *Schōĕp* bv. heeft als verkleinwoord in het dialect van St. Truiden *scheuepke* (zie Winkler *Dial.* II, bl. 245).

Wat nu den ouderen umlaut betreft, de voorbeelden daarvan zijn voor het Westen uiterst zeldzaam en nemen toe naarmate men Oostelijker komt. Voor West-Vlaanderen geeft De Bo in zijn *Westvlaamsch Idioticon* alleen *leeg* op, als uitsluitend voor Nl. *laag* in gebruik. *Kremer*, dat Schuermans in zijn *Alg. Vlaamsch Idioticon* voor Antwerpen opgeeft, zal daar wel door Limburgsche kramers zijn ingevoerd. Komen wij nu tot het Oostvlaamsche Aalst, waar echter reeds een Brabandsch dialect wordt gesproken, dan treffen wij meer woorden met ouderen umlaut aan. Ph. Colinet (*Leuv. Bijdragen* I, bl. 21, 275) geeft op: *lüch*, *greĕf*, *eĕring* (= haring), *keĕs*, *kreĕmer*, *leĕk* (= bloedzuiger), *scheĕr* en den uitgang *eĕr* (uit *āri*). Voor het Zuid-Brabandsch

van Leuven vermeldt L. Goemans (*Leuv. Bijdragen* II, bl. 28): *liĭch*, *gedwiĕ*, *giĕf*, *iĕring*, *kiĕs*, *kriĕmer*, *šiĕr*, *šiĕper*, *verviĕ(r)t* en den uitgang *iĕr*. Voor Hageland en Limburg voegt Schuermans er nog *gebeere(n)* bij, en bepaaldelijk voor Limburg *geehonger*, dat, volgens hem, in Zuid-Braband *gierhonger* luidt en daar dus met *begieren* in verband is gebracht. Met deze opgaven vergelijke men die voor Noordnederlandsche tongvallen in den tekst bij den taalatlas: Oudgerm. *ae*, II § 4—7.

In overeenstemming hiermee is in onze Mnl. geschriften het aantal woorden met umlaut zeer gering, vooral in het Hollandsch en Vlaamsch (zie Van Helten, *Mnl. Spr.* bl. 30—33), al vindt men er zelfs enkele bij Maerlant, die echter om het rijm »misselike tonghe in boeken" zoeken moest, zooals *leech*, *trege*, *wenen*, een enkelen conjunctief met *ē* en eenige malen den uitgang *ēre*. Wat meer — schoon altijd nog naast vormen zonder umlaut — zijn zij bij Brabandsche schrijvers aan te treffen, zooals bij Boendale, Velthem en Heelu. Bij hen vindt men meer dan eens: *geberen*, *geneme*, *genedich*, *geve*, *greve*, *kees*, *leech*, *scepere*, *trege*, *vertregen*, *ververen*, *ondedich*, *hele*, *mere*, *vermeert*, *drossete*, *ondersete*, de conjunctieven *were*, *queme*, *spreke*, *leghe*, *seghe*, en het suffix *ere*. Natuurlijk zijn de Limburgsche schrijvers er nog rijker aan, zooals te zien is uit Dr. J. H. Kern, *Limb. Sermoenen* bl. 23—25; toch heerscht ook bij hen geene consequentie en komt ook reeds in Middellimburgsche geschriften een zelfde woord niet zelden zoowel zonder als met umlaut voor. Evenals in het Middellimburgsch treft men den umlaut ook aan in het zuiverder of min of meer gemengd Saksisch der middeleeuwen. Zoo heb ik uit de Saksische »Griseldis Histori", door Dr. Gallée in dit *Tijdschrift* IV, bl. 19—35 uitgegeven, aangeteekend: *greve*, *genedich*, *geneme*, *bequeem*, *meer* (tijding), *neeste*, *neeckten* en *nekenden*, *selich*, *ververen* en de conjunctieven: *queem*, *quemen*, *vernemen*, *geven*, *weer* en *weren*. Zoo vond ik in de door W. R. E. H. Opzoomer uitgegeven levens der kloosterzusters van Diepenveen de conjunctieven: *weer*, *weren*, *quemen*, *nemen*, *spreken*, *segen*,

ontsegen, *beden*, *lesen*, *plege*. De door Mr. S. Gratama ('s-Gravenhage 1894) uitgegeven Drentsche rechtsbronnen leveren de vormen: *verreder*, *eerbēre* of *erbēre* en de conjunctieven *weer*, *weren*, *queme*, *neme*, *breke*, *steke* en *sete*. Daarentegen trof ik in het Stadboek van Groningen slechts eene enkele maal *kese*, *verreder*, *queme* voor *quame*, *were* voor *ware* aan. Uit het feit, dat in de middeleeuwsche geschriften geen onderscheid wordt gemaakt tusschen ouderen en jongeren umlaut, daar beide door *e* worden weergegeven, make men niet de gevolgtrekking, dat de tegenwoordige *ŏă* uit eene oudere *e* zal ontstaan zijn; want evengoed als in al die geschriften de *ɔa*-klank door *a* werd afgebeeld, zal daarin ook de *ŏă* door *e* zijn weergegeven en dus slechts schijnbaar — uit gemis aan een afzonderlijk letterteeken — op dezelfde wijze als de oudere umlauts-*e* zijn afgebeeld. Hebben wij bij de Drentsche rechtsbronnen met zuiver Drentsch te doen en niet met eene eenigszins conventioneele taal, zooals men wel vooral in middeleeuwsche staatsstukken kan verwachten, dan zouden zij ons leeren, dat sinds de middeleeuwen het gebied van den jongeren umlaut door analogiewerking is ingekrompen, daar tegenwoordig in Drente alleen de oudere umlaut in eenige op zich zelf staande woorden wordt aangetroffen.

2. De *â* gevolgd door (*u*)*w*.

In enkele woorden werd de lange *â* (Germ. *ae*) gevolgd door eene *w*. Bevond die *w* zich aan het eind van het woord, dan was die reeds vóór den historischen tijd gevocaliseerd, om later geheel te verdwijnen. Zoo werden Oudgerm. **blaew*, **graew*, **laew*, **hraew* in het oudste Nederlandsch *bla* (Ohd. *blâo*, gen. *blâwes*, Mhd. *blâ*, Ags. *blǣ*), *gra* (Ohd. *grâo*, gen. *grâwes*, Os. *grê*, Ags. *grǣg*), *la* (Ohd. *lâo*, gen. *lâwes*), *ra* (Ags. *hrǣw*). Volgde op die *w* een klinker, dan ontwikkelde zich vóór die *w* eene *u* en kon de *â* verkort worden: vandaar *blauwe*, *grauwe*, *lauwe*, *rauwe*, *wenkbrauw*(*e*) (Ohd. *brâwa*, Mhd. *brâwe*, Ags. *brǣw*) en *klauw*(*e*) (Onfr. *clâwa*, Ohd. *chlâwa*, Ags. *clâ*). Naar

analogie van *blauwe*, enz. werd ook *bla*, enz. weder tot *blauw*. In geen enkelen Noordnederlandschen tongval missen tegenwoordig die woorden de (*u*)*w*. De verkorting der *â*, die in elk geval van jonger dagteekening is, vertoont zich daarentegen niet overal.

In het Friesch zouden wij in deze woorden *eeuw* of *ieuw* mogen verwachten. Uit het Oudfriesch zijn er slechts enkele bekend, namelijk *grê* en *brê* of *brîĕ* (wenkbrauw), en daarnaast *blâw*. Bij Gijsbert Japiks komt geen enkel woord meer met *eeuw* of *ieuw* voor; maar wel *blauw*, *grauw*, *klauwe*, en evenmin in het tegenwoordig Friesch, waarin echter, naar alle opgaven voor het Stads- en Landfriesch, de *au* in *ou* is overgegaan: *blouw*, *grouw*, *klouwe*. Alleen te Hindeloopen en op de eilanden Schiermonnikoog en Terschelling (althans op Oosterschelling) is de *â* lang: daar ten minste wordt *blaauw* gezegd. Al deze vormen met *ou*, *ău*, *aau* houd ik voor ontleend.

In het Westfriesch der *eej*- en *ā*-streek heeft zich de normale klank gehandhaafd. Dr. Boekenoogen (*De Zaansche Volkstaal*, bl. XXXIII) zegt: »Men hoort doorgaans *eeu* in *greeuw*, *reeuw*, *wijnbreeuw*, *kleeuw*. Ook hoort men *fleeuw* naast *flauw*, welk woord etymologisch nog niet opgehelderd is. Men zegt echter steeds *blauw*". Ook wordt in Westfriesland *kleeuwe*(*n*) (= krabben) gezegd, en is *ankleeuw* (= enkel) onder invloed van *kleeuw* uit Ofri *onklef* (Ags. *ancleow*) verbasterd, evenals een in 't Oudnederlandsch en nu ook nog te Urk levend *anklaauw*. Nog geeft Dr. Boekenoogen *verbreeuwen* (= zijn gelaat vertrekken, verschieten, Mnl. *verbraeuwen* = verroeren) op. Ook *breeuwen* (= de naden dicht stoppen) is zeker Westfriesch, maar »door den invloed van de vele scheepstimmerwerven aan de Zaan of der van daar afkomstige werklieden" nu over het geheele land verspreid, zoodat het als algemeen Nederlandsch kan beschouwd worden. Toch werd daarvoor in de 17de eeuw te Amsterdam nog *braauwen* gezegd. Zie Dr. J. W. Muller, *Tijdschrift* IX, bl. 220—231, waar ook nog een ander, van (*wenk*)*brauw* afgeleid werkwoord *braauwen* (= de oogen der jachtvogels met naald en draad samen-

hechten) besproken wordt, dat tegenwoordig in de valkenierstaal (bepaaldelijk van Valkenswaard) ook *breeuwen* heet en dat een Oostnoordbrabandsche umlautsvorm zou kunnen zijn of uit het Hoogduitsch (Mhd. *brǣwen*) overgenomen.

Alleen naar het woord *blauw* is een algemeen onderzoek ingesteld, en daar dat in Oudfriesch, Landfriesch en Westfriesch met *a* of *o* wordt opgegeven, zou men kunnen betwijfelen, of het wel ooit *ee* heeft gehad, indien niet in ééne der beide opgaven voor Koedijk naast *blaauw* ook *bleeuw* werd vermeld. Aan deze alleenstaande opgave zou ik zeker niet veel waarde hechten, als die niet merkwaardig stemde met de beide opgaven *blīw* en *bleejw* voor Aalsmeer, waar ook *greeuw*, *wainbreeuwe* en *kleeuw* (ook *ankleeuw*) wordt gezegd. Overigens is, evenals te Hindeloopen, Schiermonnikoog en Oosterschelling, de *a* van *blauw* lang in de opgaven voor Midsland (op Terschelling), Ameland (naar ééne der beide opgaven), Tessel, Marken, Hoorn, Koedijk en Heiloo, en kort in die voor Wieringen, Vlieland, Beemster, Assendelft en Huizen. In andere plaatsen der *eej*- en *ā*-streek schijnt reeds *blouw* gezegd te worden, evenals in de *ae*-streek. Toch vind ik het woord in de opgave voor Koudekerke en Dirksland met korte *a*, in die voor Ouddorp zelfs met *ae*.

Lange *â* heeft het woord hier en daar in de *â*-streek, met name te Zoetermeer, korte *a* te Leiden en Naaldwijk, terwijl voor Rotterdam wordt opgegeven, dat de *a* bij dit woord »ligt tusschen de *a* als in *vat* en de *a* als in *vaten*"; maar voor andere plaatsen wordt *ou* opgegeven. In het Rijnlandsch en Kennemerlandsch, dat tot voorbeeld van de beschaafde uitspraak schijnt gestrekt te hebben, zegt men *ou*.

In de *a°*-streek heeft Zeeuwsch-Vlaanderen en het Westen van Utrecht, even als ook Schoonhoven, *blouw*, en verder ook het Zuid-Oosten van Noord-Holland: 's-Graveland, Naarden, Weesp en Amstelveen; maar voor Amsterdam wordt door den een *blouw*, door den ander *blăuw* opgegeven. Ook de Waterlandsche opgaven (voor Durgerdam, Ransdorp, Broek en Edam) hebben *blăuw*, doch die voor Holysloot heeft *blaeuw*. Zeker is de

uitspraak *blouw* te Amsterdam van jongeren datum. In 1584 werd er nog (volgens de *Twespraack*) met lange *â blaau*, *graau*, *raau*, *paau* gezegd, wat toen blijkbaar ook beschaafde uitspraak werd geacht, ten minste ook Van Heule geeft in 1633 die woorden met lange *â* op; en zelfs nog in 1805 meende Siegenbeek op grond van de uitspraak de spelling *blaauw*, enz. te moeten voorschrijven, al vond hij tusschen lange en korte *a* het verschil ook gering. In 1865 daarentegen schreef L. A. te Winkel: »de spelling *blaauw*, *flaauw*, enz. stelt eene uitspraak voor, die niet de gewone is, in het oor der groote meerderheid onaangenaam klinkt en stellig niet tot de beschaafde gerekend wordt." Hij schafte daarom die spelling af, maar bleef *blauw*, *flauw* schrijven, ofschoon de beschaafde uitspraak tegenwoordig ongetwijfeld *blouw*, *flouw* is, die in de *â*-streek analogie kan wezen naar *trouw*, *rouw*, enz. en in de *a*°-streek de oorspronkelijke kan zijn.

Wat de *ǒa*- en *â*-streek betreft, laten de opgaven voor Urk en Veluwe mij in den steek; men mag er echter lange *â* vóór de labiale *w*, dus *blaauw*, verwachten; en dat wordt ook bevestigd door de opgaven voor de Nederbetuwe, waar men, van Maurik af tot Beesd toe, *blaauw* zegt.

In de *ǒa*-, *óa*- of *ō*-streek heerscht groote verscheidenheid in uitspraak. *Blouw* wordt gezegd in een deel van Groningen, namelijk in Hunzingoo (ofschoon voor Warfum *blauw* en *blouw* wordt opgegeven), in 't Westerkwartier (met het aangrenzende deel van Friesland: Stroobos, Burum en Kollum) en in de stad Groningen (dáár *blōuw*) met het Goorecht (doch *blaauw* te Haren). Daarentegen zegt men in Fivelgoo, Oldambt en Westerwolde *blaauw* of *blăuw*. Voor Saksisch-Friesland wordt *blouw* opgegeven: alleen voor Noordwolde *blaauw*. In Drente zegt men over het algemeen *blòw* of *blouw*, en dat laatste hoort men ook in Utrecht (doch *blăuw* te Wijk-bij-Duurstede), in Overijsel (doch *blaauw* te Steenwijk en Lemelerveld) en in het grootste deel van Gelderland. Ook daar beschouw ik, evenals in de *a*°-streek, de *ou* als verkort uit *ǒau*, zoodat althans in Salland,

Twente en de Graafschap de *ou*-uitspraak pleit voor de oorspronkelijke lengte van de *â*, want een woord met korte *a*, zooals *dauw*, schijnt er meestal *au* te hebben, ofschoon ook daarin de *ou*-uitspraak veld wint. Wij moeten dus aannemen, dat de verkorting er eerst heeft plaats gehad, nadat de *â* er tot *ɔa* was overgegaan. In Gelderland heerscht *blaauw* alleen (afgezien van de reeds besproken *ɔa*- en *â*-streek) in het Land van Maas en Waal (opgave voor Leeuwen), in de Bommeler- en Tielerwaard (opgaven voor Varik en Deil) en bovendien ook, met wat kortere *a*, te Kuilenburg, waarbij zich in Zuid-Holland de vorm *blaauw* aansluit te Gorinchem en in de streek ten Westen daarvan, namelijk te Giesendam en Sliedrecht.

Het Oosten van Noord-Braband sluit zich met *blɔauw* of *blōuw* (opgegeven voor Boksmeer, Uden, Zeeland, Deurne, Oosterwijk en Hilvarenbeek) bij de Overbetuwe, de Lijmers en het Rijk van Nijmegen aan. Voor Uden-Zeeland wordt (*Onze Volkstaal* I, bl. 171) ook *klōuw* en *pōuw* opgegeven. Komen wij echter Westelijker in Noord-Braband dan hooren wij overal *blaauw*, zooals te Heusden, Waalwijk, Woudrichem, Almkerk, Oosterhout, Breda (doch Hoeufft geeft *blouw*), Baarle-Nassau en Oud- en Nieuw-Gastel; of *blăuw*, zooals te Rijsbergen, Zevenbergen en Dinteloord. Geheel Limburg zegt *blăuw*, en daar zal dus de *â* verkort zijn, vóór zij nog *ɔa* geworden was.

Een tweede woord, waarnaar een algemeen onderzoek is ingesteld, is *nauw*, doch van dit woord is het twijfelachtig, of de *a* er oorspronkelijk wel lang is en of het wel aan het Gotische *nêhws* beantwoordt. Zeker is het, dat het nergens *eeu* heeft, behalve in ééne der beide opgaven voor Koedijk (met *nout* als een ook van elders, bv. van Aalsmeer en Moordrecht, bekenden bijvorm). Deze opgave meen ik evenzeer ter zijde te mogen stellen, als die van *naeuw* voor Ouddorp. Overigens heeft het woord overal *aau* of *ău*, waar men *blaauw* en *blăuw* vindt. Zelfs luidt het ook wel *năuw*, met korte *a*, in sommige streken, waar *blouw* of *blōuw* wordt gezegd, namelijk in Salland, Twente, de Graafschap, de Oost-Veluwe, den Veluwezoom, de Overbetuwe,

het Rijk van Nijmegen, de Lijmers en het Oosten van Noord-Braband. Als *naauw* wordt het opgegeven voor Friezenveen, Gent-Herveld, Overasselt, Boksmeer, Uden-Zeeland, Bokstel, Hilvarenbeek en Tilburg.

Uit het feit, dat in het eigenlijk Saksenland alleen de lange *â* tot *ὀa* is geworden, maar de korte *a* onveranderd is gebleven, te willen afleiden, dat *nauw* daar dus wel eene korte *a* zal hebben en zich daarom van *blouw* onderscheidt, zou te voorbarig zijn, daar er alle reden is om te veronderstellen, dat het woord dáár, zooals ook in de aangrenzende streken, oorspronkelijk niet te huis behoort. Dat het woord Friesch is, durf ik evenmin te beweren als te weerspreken. In alle opgaven voor Friesland komt het voor als *nouw*, behalve in die voor Hindeloopen en Oosterschelling, waar ik het als *naauw* vind. Ook is het als *naauw*, *nauw* of *nouw* in gebruik in Holland en Zeeland, in Utrecht, in het Westelijk deel van Noord-Braband, ten Westen van de Meierij, en ook in het Westelijk deel van Gelderland (Nederbetuwe, Tieler- en Bommelerwaard). Westnederfrankisch is het dus zeker. Daarentegen heb ik van alle andere streken reden om te vermoeden, dat het woord er uit het Westen is ingevoerd.

In geheel Limburg (met Gennep inkluis) is het woord nog steeds zoogoed als onbekend: men gebruikt er *eng* of *ing* voor. Van Deurne in Noord-Braband luidt de opgave ook, dat het er niet gebruikt wordt. Voor andere plaatsen in Oostnoord-Braband wordt het wel opgegeven, maar in de uitdrukking »nauwe schoenen" wordt het (voor Helmond, Eindhoven en 's-Hertogenbosch) met *eng* vertaald, en die vertaling komt nu ook verder in 't Oosten van ons land telkens voor, zoodat ik meen dat wij, waar in diezelfde streken »nauwe schoenen" wordt opgegeven, met boekentaal of Hollandschen invloed te doen hebben. Met »eng" wordt »nauw" vertaald in de opgaven voor Alfen, Dreumel en 's-Heerenberg en in die voor de Veluwe (Renswoude, Scherpenzeel, Voorthuizen, Kootwijk, Garderen, Uddel en Elburg). In de Graafschap wordt ook »eng" gezegd,

zooals te Doetinchem, Winterswijk en Laren, of »kniepend", zooals te Vorden en Gorsel, of »te klein", zooals te Lochem. »Eng" wordt verder opgegeven voor Holten, Wije, Den Ham, Oldenzaal, Almeloo, Hengeloo, Enschede, Hardenberg, en evenzoo voor Steenwijkerwold, terwijl voor Giethoorn »krap", voor Oldemark »klein" wordt vermeld. In Drente wordt »nauw" door »eng" vervangen in de opgaven voor Schoonebeek, Meppel, Dwingeloo, Grolloo, Rolde en Borger; terwijl eindelijk ook in eenige opgaven voor Groningerland datzelfde »eng" te vinden is: in die voor Sellingen, Stadskanaal, Hoogezand, Euvelgunne, Oldambt, Winsum, Hunsingoo. In die voor Grijpskerk staat »lutje schoenen". Aan den klank, dien het woord in al deze streken heeft, is alzoo niet veel waarde te hechten.

Eindelijk is nog een algemeen onderzoek ingesteld naar het vreemde woord *paus*, uit *pawes* (zooals het in 't Mnl. luidt) en verder uit **pâbes*, Grieksch-Latijn *pâpas*, waarin de uit *b* voortgekomen *w* geheel gevocaliseerd is. Het wordt over het algemeen, ook dáár, waar overigens *aau* of *ău* wordt gezegd, als *pous* uitgesproken. Uitdrukkelijk vermeld met korte *ău* vind ik het alleen voor Rotterdam, Sliedrecht, Ameide, Wieringen, geheel Waterland en Horst; met lange *aau* voor Appingedam, Oldambt, Finsterwolde, Hooge Smilde, Gorinchem, Hoorn en Ameland (tenminste in ééne der beide opgaven). Te Deurne schijnt men *pèws* te zeggen; te Heerlen wordt de Hoogduitsche vorm gebruikt, namelijk *paaps* met eene »*a* als in 't Hd. *pabst*".

3. De *â* van het Praeteritum Pluralis bij sterke werkwoorden.

De pluralis van het praeteritum der sterke werkwoorden van de 4de en 5de klasse, die in 't Oudgerm. lange *ae*, in 't Nl. *â* heeft, is onderzocht voor de vormen *kwamen*, *namen*, *spraken*, *aten*, *lagen*, *zagen* en *gaven*. Daardoor is gebleken, dat in geheel Groningerland, in geheel Noord-Holland, in de *â*-streek van Zuid-Holland en in West-Utrecht (de *a°*-streek) het meervoud zich naar het enkelvoud heeft gericht, zoodat het nu met

korte *a* voorkomt als *kwamme(n)*, *namme(n)*, *sprakke(n)*, *atte(n)*, *lagge(n)*, *zagge(n)* en *gavve(n)*. Voor de Zaanstreek, en eigenlijk voor geheel Noord-Holland, zegt Dr. Boekenoogen (*De Zaansche Volkstaal*, bl. XIX): »In het meerv. van het praet. der sterke ww. van de 5de klasse is de oude *ê* niet bewaard gebleven. De vormen zijn gelijk gemaakt aan die van het enkelv. en men zegt dus niet meer *we gêve* (gaven), maar (in navolging van *ik gaf) we gavve*. Evenzoo hoort men *atte*, *brakke*, *kwamme*, *lagge*, *lazze*, *namme*, *sprakke*, *wazze*, *zagge* en *zatte* voor *aten*, *braken*, *kwamen*, *lagen*, enz." Toch vermeldt hij nog *stale* naast *stole* en, als verouderd, *kwieme*. Voor De Zijpe vind ik nog — als alleenstaand — *leege* voor *lagen* opgegeven, voor Schermer en ook voor Amstelveen *sproke* in plaats van *spraken*. Voor Laren in 't Gooi heeft ééne der beide opgaven *spreuken*, *geuven* en *eeten*, maar voor de andere plaatsen in 't Gooi worden de vormen met korte *a* opgegeven. In Zuid-Holland heeft zich de analogievorm ook tot de eilanden (een deel der *ae*-streek) uitgestrekt. Voor Oud-Beierland zegt Dr. Opprel (*Het dialect van Oud-Beierland*, bl. 5): »Verkorting der oorspr. *â* vertoonen *wij*, *zij brakke*, *sprakke*, *gavve*, *atte*, enz." Alleen *stelen* heeft daar *stole*, maar ook in 't enkelvoud *stool*. Voor de stad Utrecht wordt naast *namme(n)* nog een zeldzamer *nōme(n)* opgegeven, als analogievorm naar het participium, zooals ook *stool*, *stole(n)* is.

De analogievorm met korte *a* heeft zich ook verspreid over Oost-Utrecht en geheel Gelderland, Overijsel en Drente; maar daar komen toch ook nog de normale of anderszins gewijzigde vormen voor. Wat Salland en de Graafschap betreft, geeft Dr. Gallée *nâmen*, *brâken*, *stâlen*, *kwamen* of *kwémen*, *gaven*, *aten* en *maten* op, die in elk geval toch niet meer de daar te verwachten *ɔ̀a* hebben; maar Draaijer kent voor Deventer alleen *stɔ̀alen* en *brɔ̀aken* tegenover *kwammen*, *nammen*, *brakken*, *sprakken*, *atten*, *laggen*, *zaggen* en *gavven*, en de meeste opgaven voor andere plaatsen in de Graafschap, Salland en Twente stemmen daarmee in hoofdzaak overeen.

Bijna geheel vrij gebleven van den analogievorm met korte *a*

zijn Friesland (de *ieē*- en *ēa*-streek), Zeeuwsch-Vlaanderen, Zeeland en de *ae*-streek van Zuid-Holland (met uitzondering van de eilanden, dus bepaaldelijk het Strandhollandsch en Oosthollandsch), waarbij zich de *òa*-streek van Gorinchem, de Vijf-Heerenlanden en het Oosten van de Alblasserwaard aansluit. Ook Noord-Braband en Limburg kennen de vormen met korte *a* bijna niet, en wanneer men ze daar zegt, zijn zij van elders ingevoerd. Toch vindt men lang niet overal de in die streken aan de Oudgerm. *ae* beantwoordende lange vocaal, daar deze soms óf verkort is, zonder daarmee nog *ă* te worden, óf voorkomt met umlaut (in welk geval wij eigenlijk met optatiefvormen te doen hebben), óf zich naar de vocaal van het participium heeft gericht, óf uit andere oorzaak gewijzigd is. Ook hebben in dezelfde streek de praeterita van al deze werkwoorden zich niet op dezelfde manier gewijzigd, zoodat wij van ieder dezer afzonderlijk den vorm moeten opgeven, waarbij wij de opgaven met korte *ă* kortheidshalve achterwege laten.

Kwamen mist in 't Friesch de *w* (Ofr. *kômon* met *ó* vóór nasaal) en komt over 't algemeen als *kāmen* voor, maar voor Oosterschelling wordt *kōmen*, voor Hindeloopen *kòamen* opgegeven en voor Rottevalle de verkorting *kommen*. In Zeeland en in 't Oosten van Zuid-Holland wordt *kwaeme*(*n*) gezegd, dat ook voor Spakenburg wordt opgegeven, en — als alleenstaande opgave in 't Westen van Overijsel — ook voor Eesveen, waar *ae* = *ă* is. *Kwåme*(*n*) is de vorm in Zeeuwsch-Vlaanderen en ook te Schoonhoven. *Kwòame*(*n*) is over het algemeen de Noordbrabandsche vorm, die ook wordt vermeld voor Kuilenburg, Wijk-bij-Duurstede, Doorn, en verder nog voor Horst. *Kwâme*(*n*) vind ik voor een paar plaatsen in Noord-Braband (Grave, Boksmeer en Baarle-Nassau), voor Leeuwen in 't Land van Maas en Waal en voor Roermond. In Zuid-Limburg ontbreekt de *w* en zegt men *kòame*(*n*) te Heerlen en Valkenburg, *koume*(*n*) te Sittard. Alleen in de opgave voor Zelhem vind ik den vorm *kwēmen*, die door Dr. Gallée als algemeen Saksisch naast *kwamen* en (voor Twente) *kwammen* wordt gestempeld, en die mij voor-

komt uit den umlautsvorm *kweumen* (of *kwöämen*) ontstaan te zijn. De Twentsche vorm *kwammen* strekt zich, naar mijne opgaven, ook over Salland en de Graafschap uit.

Namen wordt voor een deel van Friesland (Koudum en Molkwerum, Barradeel, Deinum en Beetsterzwaag) als *nāmen*, voor een ander deel (Tzum, Hallum, Rottevalle, Bakkeveen en Oosterschelling) als *nommen* opgegeven, en voor Hindeloopen als *nòamen*. Het Ofri. had *nômin* met *ô* vóór nasaal. De *ae*-streek, althans Zeeland, het land van Woerden en het Strandhollandsch, heeft *naeme*(*n*). In Zeeuwsch-Vlaanderen (en ook te Schoonhoven en te Durgerdam) zegt men *nåme*(*n*). Een vorm *nōme*(*n*), die wel als analogie naar het participium op te vatten zal zijn, wordt opgegeven voor een paar plaatsen in de Nederbetuwe (Maurik en Beesd), voor Wijk-bij-Duurstede, Hemmen, Leeuwen, en ook voor een paar plaatsen in Noord-Braband (Waalwijk, Grave en Boksmeer), waar de *ō* evengoed de normale, dáár aan Nl. *â* beantwoordende, vocaal kan zijn. Overigens heeft Noord-Braband *nâme*(*n*) (vooral in 't Westen) en *nòame*(*n*) (vooral in 't Oosten), ook wel verkort tot *nomme*(*n*) (Bokstel en Deurne). Terwijl *nòame*(*n*) verder nog wordt opgegeven voor Doorn, Kuilenburg, Gorinchem en Deil, vind ik den verkorten vorm *nomme*(*n*) in de opgaven voor Diedam, Zelhem en Gorsel. Een optatiefvorm *nöämen* of *neumen* (met *eu* voor *öä* als umlaut van *òa*) wordt voor Ootmarsum, Lutten en Eesveen opgegeven en verder voor een paar plaatsen in Drente: Havelte, Zweeloo, Beilen en Smilde. In Limburg heerscht de daar regelmatig aan Nl. *â* beantwoordende klank, namelijk *nòame*(*n*) te Horst, Heerlen en Valkenburg, *nōme*(*n*) te Roermond, *noume*(*n*) te Sittard.

Spraken komt (ofschoon met den bijvorm *sprutsen*) in 't Landfriesch regelmatig als *sprieken* of *sprieëken* voor, en te Hindeloopen even regelmatig als *spreeken* (naast den verkorten vorm *sprekken*). Ook in 't Ofri. was het *sprêkin*. *Spraeke*(*n*) hoort men in de *ae*-streek, *språke*(*n*) in Zeeuwsch-Vlaanderen. Een analogievorm naar het participium, *sprōke*(*n*), wordt opgegeven voor Wijk-bij-Duurstede, Hemmen, Leeuwen en, als weinig gebrui-

kelijk (omdat het werkwoord zelf daar, even als ook elders, weinig gebruikt wordt), ook voor de Drentsche dorpen Roden en Eelde en het naburige Haren. Waar in Oostelijk Noord-Braband (Grave, Bokstel en Deurne, en ook te Waalwijk) *sprōke(n)* gezegd wordt en niet, zooals gewoonlijk, *spròake(n)*, zullen wij wel met de *ō*-uitspraak der lange *â* te doen hebben, doch in 't Westen (Oosterhout, Breda en Gastel) zal veeleer eene *ō* naar analogie van het deelwoord moeten worden aangenomen. *Spròake(n)* komt verder voor te Doorn, Kuilenburg, Deil en Ede; en de verkorting *sprokken* te Drempt, Zelhem, Apeldoorn, Haaksbergen, Delden en Ootmarsum. Ook van dit woord komt een met *neumen* te vergelijken optatiefvorm *spreuken* (ook *sprōäken*, *spruiken* of *sprōken* gespeld) voor, en wel te Denekamp, Avereest, Lutten, Eesveen, en verder in Drente: te Havelte, Zweeloo, Beilen, Smilde, Wapse en Eekst. In Limburg zegt men *śpròake(n)* te Heerlen en Valkenburg, *śprōke(n)* te Roermond en *śprouke(n)* te Sittard.

Aten luidt in 't Landfriesch regelmatig *ieten* en te Hindeloopen *eeten*. De *ae*-streek heeft *aete(n)* en Zeeuwsch-Vlaanderen *åte(n)*. In Noord-Braband zegt men *âte(n)* of *òate(n)*, alleen te Waalwijk *ōte(n)*; en verder wordt *òate(n)* nog opgegeven voor Giesendam, Gorinchem, Kuilenburg, Doorn en Woudenberg. Oostelijker zegt men gewoonlijk *atte(n)*, maar de opgaven voor Apeldoorn en Dieren luiden *âte(n)*. In Limburg vindt men *òate(n)* te Gennep, Valkenburg en Maastricht, *ōte(n)* te Horst, Venloo, Stamprade, Roermond (doch daarnaast *âte(n)*) en Heerlen, en *oute(n)* te Sittard.

Lagen is in 't Landfriesch *leien*, d. i. analogievorm naar den singularis *lei* (uit *lag*); zelfs het Bildt heeft *laeien* uit het Friesch overgenomen, en misschien is dat ook wel een Noordhollandsche vorm, al vind ik hem nergens opgegeven, daar in elk geval te Amsterdam nog *lēj* voor *lag*, *lēje(n)* voor *lagen* gezegd wordt, wat de daar heerschende verwarring van *liggen* en *leggen* in de hand heeft gewerkt, omdat *lēje(n)* en *leien* er ook is ontstaan uit *leiden* voor *legden*. Schiermonnikoog onderscheidt zich van het overige Friesland door *lieģen*, met normale *ie*, en heeft ook in 't enkelvoud *lieg* den klinker van 't meervoud aangenomen.

De *ae*-streek heeft *laege*(*n*), Zeeuwsch-Vlaanderen *låge*(*n*). De vorm *lòage*(*n*) wordt opgegeven voor Kuilenburg, Maurik, Amerongen en Amersfoort en verder voor Noord-Braband, ofschoon dáár ook wel *lâge*(*n*) voorkomt, zooals ook voor Putten en Renswoude wordt opgegeven. In Limburg hoort men *lòage*(*n*) te Weert, Grevenbicht, Amstenrade, Gronsveld en Maastricht, *lōĕge*(*n*) of *lōge*(*n*) te Venloo, Gratham, Neeritter, Buggenum, Oorsbeek, Heerlen en Valkenburg, en *louge*(*n*) te Sittard.

Zagen, in 't Ofri. nog *sêgin*, luidt in 't Landfriesch *sēaǵen*, maar op Westerschelling *sāǵen* en in de Dokkumerwoudstreek *saeǵen*, zooals Siebs ook voor Schiermonnikoog opgeeft, ofschoon mijne opgave voor dat eiland *sēaǵen* heeft. Deze *ēa* beantwoordt blijkbaar aan Germ. *au*, Nl. *oo* en is zelf, evenals die van het enkelvoud *sēach*, analogievorm naar *flēach*, *flēaǵen*, opgewekt door de gelijkheid van het praesens *sjuch* en *fljuch* der werkwoorden *sjen* (zien) en *fljenne* (vlien). Een soortgelijke analogievorm, maar met zachte lange *ō*, kan *zōgen* zijn, dat voor Deventer, het Geldersche Laren, Vorden, Gorsel, Epe, Vaassen en Voorst wordt opgegeven. De *ae*-streek heeft *zaege*(*n*), Zeeuwsch-Vlaanderen *zåge*(*n*). Voor Friezenveen, Almeloo, Hengeloo en Eibergen vind ik den umlautsvorm *zöāgen*, maar voor Kuilenburg, Amerongen, Maurik en Hedel *zòage*(*n*), dat ook de vorm voor Noord-Braband is, al komt daarnaast ook *zâge*(*n*) voor. In Limburg zegt men *zòage*(*n*) te Neeritter, Grevenbicht, Amstenrade, Heerlen, Gronsveld en Maastricht, *zōge*(*n*) te Venloo, Weert, Roermond, Oorsbeek en Valkenburg en *zouge*(*n*) te Buggenum en Sittard.

Gaven, in 't Ofri. *joven* (voor **jêven*), heeft in 't algemeen Landfriesch *joeǵen*; maar voor Hindeloopen, Oosterschelling, en ook voor Surhuisterveen wordt *jooǵen* opgegeven, en voor Schiermonnikoog *jüoegen* of *jüegen*. Ook het praeteritum sing. van 't ww. *joen* is over 't algemeen *joech*, vermoedelijk analogievorm naar *sloech*, *sloeǵen* van *sluen*. De *ae*-streek heeft ook hier *ae*, zooals de *å*-streek van Zeeuwsch-Vlaanderen *å* heeft, evenals Schoonhoven. *Gaven* wordt opgegeven voor Renswoude, Nijkerk, Putten, Elspeet, Apeldoorn en Rheden, *gòave*(*n*) voor Giesendam,

Gorinchem, Kuilenburg, Deil, Wijk-bij-Duurstede, Amersfoort, Woudenberg, Nijmegen en voor de meeste plaatsen in Noord-Braband. Enkele hebben daar *gâve(n)* (zooals Oosterhout en Baarle-Nassau), andere *gōve(n)* (zooals Waalwijk en Grave, en ook Leeuwen en Overasselt). In Limburg zegt men *gòave(n)* te Gennep, Horst, Grevenbicht, Amstenrade, Gronsveld en Maastricht, *gōve(n)* te Venloo, Gratham, Neeritter, Buggenum en Roermond (daar ook *gâve(n)*) en *gouve(n)* te Sittard en Oorsbeek.

4. De *â* van *Maandag*.

Het woord *maan* (Os. Ohd. *mâno*, Mhd. *mâne*, Ags. Ofri *môna*) is op zich zelf niet voor alle tongvallen onderzocht, maar wèl de samenstelling *Maandag*, waarin de *â* over het algemeen denzelfden klank heeft als de *â* van andere woorden in de verschillende streken: dus *Maandag* in de *â*-streek, *Maendag* in de *ae*-streek, *Måndag* in de *å*-streek en *Mòandag*, zoowel in de *òa*- en *â*-streek, als in de *òa*-, *óa*- of *ō*-streek; natuurlijk in de laatste hier en daar *Mōndag*, en zoo ook op Urk, waar ook in *gōn* en *stōn* vóór de *n* eene *ō* gehoord wordt. Opmerkelijk is het alleen, dat voor sommige plaatsen in Noord-Braband — niet voor alle — een vorm met verkorte *òa* wordt opgegeven, dus *Mòndag* (voor Tilburg, Eindhoven en Uden-Zeeland), en daarnaast *Măndag* (voor Dussen). Ook voor Nijmegen wordt *Mòndag* opgegeven, en voor Alfen en Dreumel *Moindag*.

De verkorting vindt men ook in 't Friesch, maar daar is de vocaal ook verder gewijzigd. Tegenover *gân* en *stân* vindt men in 't Oudfriesch, evenals in 't Angelsaksisch, *môna*, met *ô* vóór de nasaal, en daarom ook *Mônendei*, en zelfs met verkorting *Monnadei*. In overeenstemming daarmee is dan ook *moánne* of *mōene* in het Landfriesch, *mōne* op Schiermonnikoog, en evenzoo in de opgave voor Bergum *Moándeı*, voor Terschelling *Moandeĭ*, terwijl de verkorte vorm *Mondeı* te Schiermonnikoog wordt gebruikt. Overigens wijkt het Landfriesch af met *Mundeĭ* of *Mandjı* (voor Sneekerland, Barradeel, Tzummarum en de

Dokkumerwoudstreek) en *Mendeĭ* (voor Bakkeveen). Misschien is dat een jongere vorm tusschen het Friesche *Mondeĭ* en het Nederlandsche *Maandag* in, met Friesche verkorting en Nederlandschen klinker. Toch is ook een Oudfriesch *mâna* (met *â* evenals *gân*, *stân*) naast *môna* denkbaar. Opmerkelijk is dan ook in Saksisch-Friesland een vorm als *Mèndag* (te Wolvega, Tjalleberd en St. Johannisga), waarin de *è* de daar algemeen aan gerekte korte *a* beantwoordende klank is. De gerekte korte *a* is ook *ae* in 't Westen van Drente en den Noordwesthoek van Overijsel, en in overeenstemming daarmee hoort men te Meppel, Oldemark, Giethoorn, Steenwijk en Steenwijkerwold *Maendag*.

In de *eej*- en *ā*-streek van Noord-Holland heeft men, evenals bij *gaan* en *staan*, eene *ā* vóór de *n*, en zegt men dus, naar alle opgaven, *maan*. Een vorm *meen*, dien Dr. Boekenoogen (*De Zaansche Volkstaal* bl. XIX) opgeeft, wordt van elders niet bevestigd. Al mijne opgaven voor 't Westfriesch hebben dan ook, zooals te verwachten was, *Maandag*, en daarmee komen ook de opgaven voor het Gooi (Hilversum en Laren) overeen, die *Mòandag* hebben, met Utrechtsche *òa* voor *â*. Daar de Zuidhollandsche eilanden door *â* of *òa* vóór nasaal, tegenover den overigens regelmatigen *ae*-klank, zich van de Zeeuwsche *ae*-streek onderscheiden, die ook vóór nasaal eene *ae* heeft, kan het dus geene verwondering wekken, dat voor Ridderkerk, 's-Gravendeel en Westmaas *Mòandag*, voor Oud- en Nieuw-Beierland *Maandag* wordt opgegeven.

5. De *â* van *Zaterdag* en *Paschen*.

Daar *Zaterdag* ontstaan is uit *Sâturnidag*, kan men in dit woord eene lange *â* verwachten, die dan weer in verschillende tongvallen vóór *tr* verkort zou kunnen zijn. Uit de vormen *Zaterdag* in de *â*-streek, *Zåterdag* in de *å*-streek en *Zaeterdag* in de geheele *ae*-streek (alleen wordt *Saterdag* en *Soterdag* opgegeven voor Ouderkerk aan de IJsel) kan dat na-

tuurlijk niet blijken, omdat dáár de lange en de oorspr. korte maar gerekte *a* aan elkaar gelijk zijn geworden, en evenmin uit *Zòaterdag* in de *òa* en *â*-streek (Nederbetuwe, Zuiderzee-Veluwe en Urk), omdat dáár hetzelfde het geval is. Wèl echter blijkt het uit den vorm *Zòaterdag* in de *òa*-, *óa* of *ō*-streek. Deze heerscht in die streek overal: in 't Oosten van Utrecht, in geheel Gelderland, in geheel Overijsel (maar *Zaterdag* in de opgaven van Kuinre en Blokzijl), in geheel Drente, in geheel Groningen (maar *Zåterdag* in de opgave voor Grijpskerk) en in het Saksische gedeelte van Friesland. Ook Limburg heeft *òa* of de varianten daarvan, zooals *Zōterdig* te Oorsbeek, *Zōĕterdig* te Valkenburg, waarnaast *Zòadeśtig* te Heerlen. In Noord-Braband is *Zòaterdag* de gewone vorm; maar de verkorting *Sotterdag* wordt opgegeven voor Eindhoven en Helmond, en *Zatterdag* voor Dussen. In Salland, Twente, de Graafschap en Limburg nu zou het woord *Zaterdag* hebben moeten luiden, als het korte *a* had gehad.

Die lange *a* doet zich ook buiten ons land voor. In Westfalen heerscht de vorm *Såterdag* (volgens Fr. Woeste, *Wörterbuch der Westfälischen Mundart*, Norden 1882 in voce), te Werden *Sôtersdach* (volgens Dr. Franz Koch, *Die Laute der Werdener Mundart*, Aachen 1879, p. 14), en te Mülheim aan de Roer *Sôĕterdag* (volgens Emil Maurmann, *Die Laute der Mundart von Mülheim a. d. Ruhr*, Marburg 1889 p. 21).

In het Landfriesch is het anders. Het Oudfriesch had *Saterdei* evenals het Ags. *Saeterdaeg* (ook *Saeternesdaeg*) en in overeenstemming daarmee vindt men voor de Dokkumerwoudstreek en Bakkeveen *Saterdeï* opgegeven; maar reeds komt in 't Oudfriesch de uitdrukking *a sunna êwenda* (= op zonavond) voor, die tot **sn-êwen* samensmolt en, met breking, tot **snjuowen*, later *snjoen* (vgl. *joen* voor *êwend*). Dat *snjoen* nu vindt men bij Gijsbert Japiks en ook in de opgaven voor Bergum en Schiermonnikoog, ofschoon Siebs voor dat eiland *snîoen* vermeldt d. i. **snêwend* zonder breking, zooals wij ook als ouderen vorm van het voor Barradeel opgegeven *sneïn* en misschien ook van

het voor Tzummarum, Sneekerland en Lemsterland opgegeven *sneun* mogen aannemen. Op Terschelling daarentegen zegt men *snjong* met breking en gutterale *n*.

Voor de *eej*- en *ā*-streek (Zaanstreek, Westfriesland en de eilanden) hebben de opgaven zonder uitzondering *Zaterdag* (op de eilanden *Saterdag*); maar Dr. Boekenoogen (*De Zaansche Volkstaal* bl. XIX) geeft *Zeeterdag* op, dus met den aan onze lange *â* beantwoordenden klank. Onwaarschijnlijk is het niet, dat die klank de oorspronkelijke in deze streek is, maar nu vrij algemeen door den Hollandschen verdrongen, daar het Gooi dezen klank nog heeft: voor Hilversum wordt *Zeeterdag*, voor Laren *Zaeterdag* opgegeven.

Ongetwijfeld had bij de invoering in onze dialecten ook reeds lange *â* het woord *Paschen* (uit Mlat. *Pascha* + datief-*n*), dat echter niet voor alle tongvallen onderzocht is. Zelfs het Landfriesch heeft *Pēaske*, naast *Pâiske* te Schiermonnikoog en *Pàskn* te Hindeloopen (zie Siebs, *Zur Geschichte der Engl.-Fries. Sprache* p. 67 f.) Terschelling sluit zich met *Paaske* bij het Westfriesch van Noord-Holland aan. Het Groningsch heeft *Pòas* of, zooals in 't Oldambt en Westerwolde, *Pòaske* (zie Molema, *Wdb.*), doch dat leert ons niets aangaande de oorspronkelijke lengte der *a*. Wèl doet dat de *òa* van *Pòasen* of *Pòasken* in Salland, Twente en de Graafschap, die op lange *a* wijst, en evenzoo de *òa* van *Pòaſe* in het Roermondsch. Evenzoo wijst op lange *a* *Påsken* in Westfalen (zie Fr. Woeste, t. a. p.) *Pôeſe* te Mülheim aan de Roer (zie E. Maurmann, t. a. p.) en *Pòaskfuir* te Soest (zie Dr. F. Holthausen, *Die Soester Mundart*, Norden 1886, p. 19). Trouwens ook het Fransch heeft lange *a* in *Pâque* uit *Pâsque*.

6. De *â* van *vragen*, *hij vraagt*, *vraagde*, *gevraagd*.

Het zwakke werkwoord *vragen* heeft, naar het mij voorkomt, in *alle* tongvallen van ons land een uit Germ. *ae* (Nl. *â*) voortgekomen klank, ook in het Landfriesch. Tegenover Dr. Van

Helten (*Altostfries. Gramm.* p. 6) neem ik niet een Ofri. *fregia* (uit *fragia*) aan, maar *frêgia*, waaruit de Nieuwfriesche vormen zich volkomen laten verklaren, als wij bedenken, dat het umlautsvormen zijn, zooals bij *laag*, waarmee *vragen* in 't Landfriesch over het algemeen goed overeenstemt. In bijna alle opgaven is de inf. *freeǵje*, 3 pers. sing. van 't praesens *freeǵet*, praet. *freeǵe*, part. *freeǵe*. Eigenlijk zouden zij dus met *ēa* moeten geschreven zijn, zooals de opgaven voor Sneekerland en Lemsterland doen; maar ook *leeg* schrijft men meestal met *ee*. Voor Schiermonnikoog, dat *lieg* heeft, vinden wij ook hier *frieǵjen*, *frieǵe*; en die *ie* mochten wij ook voor Terschelling verwachten, maar Westerschelling heeft *freie*, praet. *freǵǵe* en voor Oosterschelling luidt de opgave: *frèǵe*, *frèǵet*, *froeǵ*, *frèǵed* (»met *è* als in *père*"). Zoowel die *ae*-klank, als de *d* van 't part. en de onregelmatige sterke vorm van het praet., die in 't Landfriesch geheel onbekend is, bewijzen, dat wij hier een verbasterd Hollandsch hebben. Hindeloopen onderscheidt zich ook bij dit woord weder eigenaardig van het Landfriesch. Naast *freeǵje* heeft het *friǵje* en *frijje*, naast *freeǵet* ook *friǵǵet*, naast *freeǵe* ook *friǵǵe*. Ook voor Deinum wordt naast het praet. *freeǵe* nog *friǵǵe* opgegeven. Wij hebben hier dus te doen met de verkorting der *ī*, die, als nieuw bewijs hoe dicht het Hindeloopensch bij het oud Westfriesch staat, teruggevonden wordt in 't Enkhuizensch *vrīĕge*, *vrīĕgt*, (*vroeg*), *vrīĕgd*.

In de *eej*- en *ā*-streek zou men nu verder *vreege*(*n*), *vreegt*, (*e*)*vreegd* mogen verwachten, maar dat wordt alleen opgegeven voor Marken en voor Aalsmeer. Daarentegen hebben Westfriesland en de Zaanstreek het Hollandsche *vrage*(*n*), dat in het Gooi ook te Huizen gebruikt wordt, tegenover het Utrechtsche *vròage*(*n*) te Hilversum en Laren. De *ae*-streek heeft eenstemmig *vraege*(*n*), zooals de *å*-streek *vråge*(*n*) en de *â*-streek *vrage*(*n*) zonder eenig spoor van umlaut. In de *òa*- en *â*-streek (Nederbetuwe, Zuiderzee-Veluwe en Urk) moet vóór de gutturaal eene *a* gevonden worden, en de opgaven luiden dan ook inderdaad *vragen*. Uddel en Scherpenzeel sluiten zich daarbij aan.

In de *ò̈a-*, *ó̈a-* of *ō*-streek heeft het woord overal den klank *ò̈a*, *ó̈a* of *ō*, dien men er verwachten mag, en nergens umlaut, waarom dan ook niet als in 't Landfriesch een grondvorm *fraegjan (frâgjan)* moet worden aangenomen, maar *frâgôn*, zooals in 't Oudsaksisch, of *frâgên*, zooals in 't Oudhoogduitsch.

In overeenstemming daarmee moest ook de 3 pers. sing. van het praesens den umlaut missen, maar dat is in een gedeelte van deze streek niet het geval. Blijkbaar heeft daar analogie naar *slaapt* gewerkt, want ook de klinkerverkorting, die daarbij voorkomt, doet zich ook bij *vraagt* voor. Men vindt *vrōg* (de *t* is aan 't einde verdwenen) te Ootmarsum, Denekamp, Nieuw-Leuzen (waarvoor eigenlijk *vròg* wordt opgegeven), te Avereest, Dalfsen, Lemelerveld, Zwolle en verder overal in Salland, Twente, de Graafschap en het Oosten van de Veluwe (bv. te Apeldoorn).

Zuidelijk langs de IJsel heerscht de variant *vrug*: te Vorden, Zelhem, Drempt, Doesburg, aan den Zoom te Dieren en Ellekom, en in de Lijmers (Diedam). Afwijkend is de opgave *vreeg*(*t*) voor Hemmen in de Overbetuwe en Leeuwen in 't Land van Maas en Waal. Verder vertoont zich de umlaut nog slechts in Limburg, met *vrōäg*(*t*) te Gennep en Neeritter, *vrüeg* te Venloo, *vreug*(*t*) te Roermond, *vreeg*(*t*) te Sittard en *vrieĕgt* te Heerlen. De *t* wordt over het algemeen in Limburg weggelaten, behalve wanneer het volgende woord met een' klinker aanvangt. In Noord-Braband is Hilvarenbeek de eenige plaats, waarvoor *vreugt* (doch naast *vròagt*) wordt opgegeven.

Ten Noorden van de streek, waar wij den umlaut vonden, doet zich, evenals bij *slaapt*, klinkerverkorting zonder umlaut voor, en wel in den vorm van korte *a*. De Zuidelijkste plaatsen, waarvoor een vorm *vrag* wordt opgegeven, zijn Lutten, Zuidwolde, IJhorst, Staphorst, Rouveen, Steenwijk en Eesveen. Verder wordt *vrag* gezegd in geheel Drente (want eene op zich zelf staande opgave *vrōg* voor Beilen laat ik buiten rekening) en in het Saksische Friesland (opgave voor Noordwolde) *vragt*. In Groningerland heeft Westerwolde *vrag* en de rest van Groningerland *vragt*. Dat daar niet *vregt* gezegd wordt, evenals

slept, is hieruit te verklaren, dat het Friesch wèl *slept* had, maar *freeget* en niet *fregt*.

Van het oude sterke werkwoord, dat naast *frâgôn* heeft bestaan en dat bij ons *vrien* (of, met *j*-suffix, *vriggen*), praet. *vrag*, *vrâgen*, part. *gevregen* (of met analogievorm *gevrogen*) had moeten luiden, vind ik in geen enkelen tongval eenig spoor. Toch wordt het werkwoord niet overal regelmatig zwak vervoegd. Wèl zijn de vormen *vraagde*, *gevraagd* nog overal of bijna overal in gebruik met de daaraan in elke streek eigen vocaal (dezelfde als bij *vragen*), maar het oude praet. is in verreweg het grootste deel van ons land door een sterken analogievorm verdrongen, en in het Westen van ons land ook het participium.

Naar analogie van *sloeg*, *droeg* vindt men overal (behalve in het Landfriesch) als meest gewonen vorm *vroeg* of varianten daarvan: *vrôeg*, *vroog*, *vroug* en met umlaut *vruug*, *vreug* of *vrōg*, *vruig*. Een andere analogievorm, naar *sliep*, *liet*, is *vrieg* (met de variant *vreeg* en de verkorting *vrig*), die bepaald aan Salland, de Graafschap en de Oost-Veluwe eigen is, maar ook voor Elburg, Zwolle, Kampen en Vollenhove wordt opgegeven.

Een zwak *vròagde* komt nog het meest voor in Oost-Utrecht, het Rijk van Nijmegen, de Bommelerwaard, N.-Braband en vooral in Limburg, waar het de meest gewone schijnt te zijn. Een vorm *vraagde* is, naast een meer gewoon *vroeg*, in N.-Holland nog gebruikelijk, terwijl *vraegde* in de *ae*-streek, vooral in het Strandhollandsch, met *vroeg* om den voorrang strijdt; maar elders wordt de zwakke vorm slechts bij uitzondering gehoord.

Het deelwoord, dat te Horst tot *gevragd* verkort is, heeft den zwakken vorm met normale lange vocaal in het geheele Oosten van het land behouden, behalve in het Noorden van Overijsel, waar met regelmatig lange vocaal doch sterken uitgang *evròagen* gezegd wordt (met opgaven voor Lemelerveld, Rouveen, Staphorst en IJhorst) of, met umlaut, *evrōāgen* (opgaven voor Eesveen en Steenwijk). *Gevròage(n)* hoort men ook in het Utrechtsch (te Utrecht, Loenen, Doorn, Wijk-bij-Duurstede) en te Leeuwen in het Land van Maas en Waal. In het Zuidwesten van ons

land is zeer gewoon een analogievorm naar *bewogen*, *gebogen*, *gelogen*, enz., namelijk (*g*)*evroge*, dien men gebruikt in 't Westen van N.-Braband (opgaven voor Oosterhout, Zevenbergen, Oud- en Nieuw-Gastel en Dinteloord; ook ééne voor 's-Hertogenbosch), in Zeeuwsch-Vlaanderen (opgaven voor Kadzand, Sluis, Aksel en Hulst) en verder in de geheele *ae*-streek (opgaven voor de plaatsen op de Zeeuwsche en Zuidhollandsche eilanden, voor Sliedrecht, Gouda en Katwijk). Ook te Hilversum zegt men *evroge*(*n*), maar te Laren en Huizen met umlaut *evreuge*(*n*): een vorm, dien ik ook nog voor Uddel opgegeven vind.

Een analogievorm naar *vroeg* is (*g*)*evroege*(*n*). Deze komt ook in de *ae*-streek voor (te Oostvoorne, Bergambacht, Moordrecht, Noordwijk) en verder ook in geheel Zuid- en Noord-Holland. In de *â*-streek vind ik dien in opgaven voor Waddingsveen, Aarlanderveen, Oudshoorn, Haarlemmermeer, Beverwijk en Heemskerk. In de *eej*- en *ā*-streek wordt deze vorm voor verreweg de meeste plaatsen (ook voor Aalsmeer) opgegeven, maar Marken heeft *evreegd*, Enkhuizen *vrīĕgd* en Tessel en Vlieland *fraagd*. Eindelijk vind ik *gevroege*(*n*) nog te Amstelveen, Groot-Ammers, Maarsen, Loosdrecht, de Vuursche, Eemnes en Ede.

7. De *a* van *praten*.

Bij het woord *praten* doet zich de vraag voor, of wij met eene oorspr. lange of eene oorspr. korte *a* te doen hebben. Mocht *praten* een echt Friesch woord zijn en niet uit de schrijftaal of algemeene spreektaal in het Landfriesch ingevoerd — ik houd het echter niet voor Friesch — dan zou de klank dáár voor eene korte *a* pleiten, want het luidt er *prate*(*n*), zelfs op Schiermonnikoog, en ook in het Bildt, ofschoon daar ook *praete*(*n*) er naast bestaat. Ook in het Noordhollandsch van de *eej*- en *ā*-streek pleit de vorm *prate*(*n*), als die ook daar niet uit de schrijftaal of de Hollandsche spreektaal is ingevoerd, eer voor korte dan voor lange *a*, evenals de aan het Oost-Utrechtsch ontleende vorm *pròaten* in 't Gooi (opgegeven voor Laren en Hilversum)

Dat het woord korte *a* kan gehad hebben, valt op te maken uit het Eng. *prattle*, Hd. *prasseln*.

In de *ae*-streek is het onderscheid tusschen lange en gerekte korte *a* uitgewischt, zoodat uit den vorm *praete*(*n*), die daar gewoonlijk gebruikt wordt, niets is af te leiden. Overigens kan het wel zijn, dat het woord ook dáár niet inheemsch is, omdat er *pròate*(*n*) naast wordt opgegeven, en wel voor Arnemuiden, Nisse, Heinkenszand, Westmaas en Sliedrecht. Voor Zuidland en Nieuw-Beierland wordt *prate*(*n*) opgegeven, voor Ouderkerk aan de IJsel *prate*(*n*) en *praete*(*n*). In de *å*-streek zegt men *pråte*(*n*), in de *â*-streek *prate*(*n*), wat ons niet nader inlicht omtrent den oorsprong der *a*. Evenmin baat ons het feit, dat men *pròate*(*n*) zegt in Noord-Braband, op de Veluwe langs de Zuiderzee en aan den Zoom, op Urk, in de Nederbetuwe, de Tieler- en Bommelerwaard, het Land van Maas en Waal, het Rijk van Nijmegen, de Lijmers, tot Terborg, Doesburg en Zutfen toe, en verder in geheel Groningerland, behalve in Westerwolde.

De vorm *pròate*(*n*) voor Venloo, Roermond, Buggenum, Valkenburg, Gronsveld en Maastricht zou voor eene lange *a* pleiten, als wij het woord inderdaad voor Limburgsch mochten houden; maar terwijl in ééne opgave voor Roermond *pròate*(*n*) gevonden wordt, lees ik in de andere: »*praten* komt niet voor", en werkelijk is het dan ook in de opgaven voor Neeritter, Grevenbicht, Oorsbeek, Amstenrade, Sittard en Heerlen door andere woorden, met name door *kalle*(*n*), vervangen. De Limburgsche vorm kan ons dus niets leeren; maar opmerkelijk is het, dat in de Stellingwerven, Schoterland en Aengwirden, waar de korte *a* als *ae* klinkt, *pròaten*, dus met lange *a*, wordt gezegd, evenals te Meppel en in den Westhoek van Overijsel, waar de gerekte korte *a* ook *ae* werd. Ook Twente, Salland, de Graafschap en de Oost-Veluwe zeggen (ofschoon *kujeren* daar meer gebruikelijk is) *pròaten*, evenals Westfalen (zie Fr. Woeste, *Wtb.* in voce *pråteln* = »schwatzen"), terwijl het daar *praten* had moeten zijn, als de *a* er kort was geweest.

Alzoo schijnt het Saksisch lange *a* te hebben gehad; voor

het Friesch is korte *a* mogelijk, als het woord Friesch is, wat ik betwijfel. Hetzelfde begrip althans wordt in het Friesch ook uitgedrukt door het, ook bij Gijsbert Japiks voorkomende, *petēarje(n)* (= *disputeeren?*). Voor het Frankisch moet de quaestie onopgelost blijven. Kiliaen geeft *praeten* (met lange *a*) en *praten* (met korte *a*) op; maar daarnaast heeft hij ook *protelen* en *preutelen* (vanwaar bij klinkerverkorting Nl. *pruttelen*), en door er verder niets bij te voegen geeft hij den indruk, dat al deze vormen Brabandsch (d. i. Frankisch) zijn. Kiliaen's vorm *protelen*, met *o* in plaats van *a*, maakt, dat wij bijzonder gewicht gaan hechten aan den vorm *proten*, dien wij vinden opgegeven voor Westerwolde, voor 't Oosten van Drente (Rolde, Borger, Schoonebeek, Dalen), voor Friezenveen in Twente, Den Ham in Salland en voor Giethoorn in den Westhoek van Overijsel. Moesten wij voor *praten* uitsluitend eene korte *a* aannemen, dan zouden wij in *proten* (met gerekte korte *o*) een oorspronkelijken bijvorm daarvan kunnen zien en in *pròaten* een gewijzigden vorm daarvan, zoodat dan van lange *a* geene sprake zou zijn; doch een bepaald oordeel in dezen heb ik niet.

Wèl moet ik in herinnering brengen, dat twee overigens geheel gelijke vormen, de een met gerekte korte *a*, de ander met gerekte korte *o*, zich reeds van oudsher naast elkaar hebben voorgedaan bij ons werkwoord *halen*, dat in 't Os, en Ohd. *halôn* luidt, maar in 't Ohd. ook *holôn*, waaruit Nhd. *holen*, en in 't Ags. *geholian*. Het Westfriesch van Noord-Holland, het Saksisch en ook het Westfaalsch (zie Fr. Woeste, *Wtb.* in voce) hebben *halen* met korte *a*, terwijl tusschen Weert en Roermond *hole(n)* wordt gezegd, en in Roermond *hòale(n)*. Het ligt wel voor de hand, in de *òa*, die voor Roermond wordt opgegeven, veeleer eene variatie van *hole(n)* te zien, dan de gewone Limburgsche wijziging der lange *â*. Een Ofri. *halia* vinden wij met umlaut terug bij Gijsbert Japiks als *hellje(n)* (praet. en part. *helle*) en in 't Landfriesch als *haelje* (praet. en part. *haele*).

Ten slotte merk ik nog op, dat niet alleen het Saksische *schòale*, maar ook het Roermondsche *šòale* voor eene lange *â* in

Nl. *schaal* pleit, die ook voor 't Os. *scâla* wordt aangenomen tegenover Ohd. *scăle*. *Eierschaal* daarentegen luidt in 't Roermondsch *šaal*, dus met korte *a*.

8. De *a* van *baard*.

Zoowel het Lat. *barba* (uit Idg. **bhardhâ*) als het Ohd. *bart*, Ags. *beard* wijst er op, dat aan ons woord *baard* eene oorspr. korte, later vóór de *r* gerekte *a* moet worden toegekend. In het Landfriesch is dan ook inderdaad die *a* kort, en zelfs niet gerekt, maar, reeds in 't Oudfriesch, waarin het woord *berd* luidt, in korte *e* overgegaan. In het Nieuwfriesch is die korte *e* weer tot onze onvolkomen *i* of nog liever tot onze onvolkomen *u* geworden. Zoo wordt voor Bergum *bird* opgegeven, maar voor de omstreken van Sneek en de Dokkumerwouden *bird* (»spreek *bud*", waarbij de nauwelijks hoorbare *r* dus niet is afgebeeld). De opgaven voor Bakkeveen en Lemsterland schrijven zelfs eenvoudig *bud*. In het Stadsfriesch, het Bildt en op Terschelling luidt het woord *beerd*, waarbij zich het Schiermonnikoogsch met *bèès* (*rd* = *s*) aansluit. Wij hebben hier dus gerekte *ee* uit de oorspr. korte *e*, die wij ook in geheel Noord-Holland (met uitzondering van Zuid-Kennemerland, Waterland, Amstelland en Weesperkarspel) aantreffen, dus in het oude Westfriesch, met opgaven voor De Zijpe, Schagen, Oude-Niedorp, Medemblik, Enkhuizen, Grosthuizen, Tessel, Vlieland, Wieringen, Marken en ook de Zaanstreek, ofschoon Dr. G. J. Boekenoogen (*De Zaansche Volkstaal*, bl. XVII) alleen *baard* vermeldt, en niet *beerd*. Ook voor het Gooi wordt *beerd* opgegeven (met name voor Hilversum en Laren). Eene opgave, dat in de stad Utrecht ook wel *beerd* wordt, of althans werd, gezegd, behoeft ons niet te bevreemden, als wij bedenken, dat Utrecht eenmaal de hoofdplaats van het Friesche bisdom was en dat er in het tegenwoordig Frankisch dialect dier stad wel eenige sporen van een vroegeren Frieschen tongval zullen zijn achtergebleven.

Waar de gerekte *a* tot *å* geworden is, zooals in Zeeuwsch-Vlaanderen, het Westen van Utrecht, Weesperkarspel, Amstel-

land en Waterland, zegt men *bård*; waar die *a* in *òa* of *óa* is overgegaan, zooals in Noord-Braband, de Neder- en Overbetuwe, Tieler- en Bommelerwaard, 't land van Maas en Waal, 't Rijk van Nijmegen, de Veluwe, 't Oosten van Drente en geheel Groningerland, zegt men *bòard* (*bóard*). In het Zeeuwsch, het Strandhollandsch, het Oost-Zuidhollandsch en op de meeste Zuidhollandsche eilanden zegt men *baerd*, in overeenstemming met den klank, dien de gerekte *a* daar heeft; maar voor Nieuwenhoorn en Zuidland wordt *bòard*, voor Hellevoetsluis en IJselmonde *baard* opgegeven. In Z.-Holland benoorden de Maas en in 't Zuiden van Kennemerland hoort men *baard*, met den klank der daar heerschende gerekte korte *a*; en dat is ook het geval in Limburg. Ook wordt *ā* gezegd in de Lijmers en in Doesburg, waar de gerekte korte *a* nu eens *òa*, dan eens *ā* luidt.

Opmerkelijk echter is het, dat in de Stellingwerven, Aengwirden en Schoterland (met opgaven voor Wolvega, Tjalleberd en St. Johannisga), in den Westhoek van Overijsel (met opgaven voor Kuinre, Blokzijl, Oldemark, Giethoorn, Steenwijk, Steenwijkerwold, Hasselt, Vollenhove, Genemuiden, Kampen en Zwolle), en in 't Westen van Drente (met opgaven voor Dwingeloo, Meppel en Zuidwolde), waar de gerekte korte *a* den *ae*-klank heeft, *bòard* wordt gezegd met den klank, dien dáár de oorspr. lange *a* heeft. Dat is nog te meer opmerkelijk, omdat in het eigenlijk Saksisch van Twente, Salland en de Graafschap, waar de korte gerekte *a* duidelijk als *ā* van de *òa* uit oorspr. lange *a* onderscheiden wordt, zonder uitzondering *bòard* wordt gezegd, evenals ook in Westfalen (zie Fr. Woeste, *Wdb.* in voce). Zoolang wij die afwijking niet op andere wijze kunnen verklaren, moeten wij dus aannemen, dat in het Saksisch de vorm *bòard* (dus ook die in Groningerland en Drente) uit een ouder *bârd* met oorspr. lange *â*, of althans met reeds in overouden tijd gerekte *a*, is voortgekomen, terwijl aan het Friesch en Frankisch een vorm *bard* met korte *a* ten grondslag ligt.

Amsterdam, Juli 1898. J. TE WINKEL.

NETTEBOEF.

In de laatste aflevering van het Mnl. Wdb. het woord »netteboef" besprekende, zegt Prof. Verdam: »De verklaring van het eerste deel staat niet vast." Uit de verschillende aanhalingen, die wij hier ter plaatse zoowel als elders in zulk een verblijdenden overvloed vinden, schijnt wel te blijken dat, behalve in de opgegeven beteekenissen, het woord »net" kan opgevat worden in den zin van *een uit touw geknoopt lichaamsbedeksel.* Van een geknoopt hemd, als kleeding van een rabaut of netteboef, wordt gesproken in den bundel »Veelerhande Geneuchlicke Dichten", aangehaald door Prof. Kalff in zijne Gesch. der Ned. Letterk. in de 16e eeuw, I, bl. 169: De »heylighe vader Sinte Magher-sot van Gecx-huyse was degeen, die de orde instelde en »Broeder Aernout" was de eerste broeder, die daarom later tot »Heere ende Abt" in die orde verheven is. Wil iemand zich in deze »Orde van Aernouts broederen" — ook wel de »Orde der Rabauwen" genoemd — laten opnemen, dan moet hij eerst al zijne kleederen verdrinken: mantel, wambuis, hoed, kousen, schoenen en daarna het »ordenshabijt" aantrekken, »twelck is een geknoopt Hembde met een net." — Kan het woord »net" hier reeds de beteekenis hebben, welke aan »netken (reticulum)" werd toegekend in de 17e eeuw? Te Utrecht verscheen in het jaar 1613 eene vertaling van 27 colloquia van Erasmus en van 13 dialogen van Lucianus [1]). De vertaler heeft

1) De volledige titel is: Sommige uytgelesene Colloquia ofte Tsamen-spreeckinghen *Desiderii Erasmi Roterodami*, ende *Luciani Samosatensis*. Niet min Godsalich, nut ende stichteljjck, dan tijdtcortich ende gheneuchelijek om lesen: ende insonderheyt grootelijcks dienende tot onderwijsinghe, hoe dat hem een mensche jonck ofte oudt zijnde, in desen leven God-salichlijck ende eerlijck behoort te draghen. Beyde in de Neder-Duytsche sprake overgeset, door *Andream van Oosterbeeck*. Vignet met omschrift „Raison defaut ou gist impacience." Tot Utrecht. Gedruckt by Jan Amelisz. Boeck-vercooper, Fyguer-snijder, woonende onder de Laken-snijders int vergulde A, B, C. Anno 1613.

zijne taak uitstekend verricht; hij heet Andreas van Oosterbeeck en was blijkens de onderteekening zijner »Voorreden" Dienaar des H. Euangely binnen Montfoort. Te vergeefs is te Montfoort onderzoek gedaan naar eenige bijzonderheden aangaande hem; noch in het Stedelijk Archief — bij een' brand is daar veel verloren gegaan —, noch in de kerkelijke boeken — het oudste begint met het jaar 1698 — is iets aangaande Ds. Andreas van Oosterbeeck te vinden. Welnu in de XXVIe tsamensprekinge, Ptochoplousij Franciscani [1]), komen twee Franciscaners, na bij den pastoor de deur gewezen te zijn, den herbergier (Pandocheus) om nachtverblijf vragen. Na lang aanhouden vinden zij een plaatsje aan den disch: de herbergier vraagt: Van waer comt ghy? *Con.* Van Basel. *Pan.* Ey, van soo verre? *Con.* T' is soo. *Pan.* Wat soorte van menschen zijt ghy doch, die alsoo sonder Peerden, sonder borse, sonder knechten, sonder wapenen, ende sonder victaellie om her swerft? *Con.* Ghy siet eenichsins een litteecken des Euangelischen levens. *Pan.* My dunckt dat het een leven der Landloopers is, die herwaerts ende derwaerts met het netken om her swermen [2]). Bij het woord *reticulo* (*netken*) teekent P. Rabus het volgende aan: *Reticulum* significat sacculum in modum retis contextum, quo viatores panem et nummos gestant. Derhalve: de ook nu nog niet geheel in onbruik geraakte reticule. Naar aanleiding hiervan vraag ik: »Kan *net* soms reeds vroeger de beteekenis van *bedelzak* gehad hebben naast die van *voddig kleed*, *gemaakt van geknoopt touw* en zou soms het »ordenshabijt" der rabauwen

1) In dese Tsamensprekinghe werden de Pastoren ofte Leeraers ghestraft, die haer Officie niet wel en bedienen, ende hier werd aenghewesen, datter gheen heylicheydt in eenich bysonder fatsoen der cleederen ghelegen is. De Tsamensprekers zijn Conradus, Bernardinus, Pastoor, Pandocheus, Huysvrouwe.

2) *Pan.* Unde venitis? *Co.* E Basilea. *Pan.* Hui, e tam loginquo? *Co.* Sic est. *Pan.* Quod tandem genus hominum estis, qui sic oberratis sine jumento, sine crumena, sine famulitio, sine armis, sine commeatu? *Co.* Vides qualecunque vestigium Euangelicae vitae. *Pan.* Mihi videtur erronum vita, qui vagantur cum reticulo. (Des. Er. Rot. Colloquia Familiaria. Petrus Rabus recensuit et notas perpetuas addidit. MDCXCIII.)

of netteboeven geweest zijn een geknoopt hemd met een bedelzak?" Nemen we *hemd* in de beteekenis van *zak* (zie *Mnl. Wdb.*), dan wordt het *geknoopte hemd* het *net*, en het *net* het *kleed*; derhalve de zak of reticule blijft. Waarschijnlijk heeft Marnix ook *netteboeven* bedoeld met het woord *sackbedelaers* in het vijfde capittel van den Byencorf: »Daerenboven souden sy [de canones ende decreten der Pausen] alle de Bisschoppen ende Prelaten, alle Apten, Monicken ende Canonicken van hare rijckdommen, wellusten, ende goede dagen berooven, ende soudender arme *sackbedelaers* van maken, om datter met uytghedruckte woorden in de decreten verboden staet, dat de gheestelijcke lieden geene rijckdommen mogen besitten."

Hoe het hiermee ook gelegen zij — de beslissing verblijve aan meer bevoegden — het bovengenoemde werk van Ds. A. van Oosterbeeck is voor de lexicographie niet zonder belang. Terwijl reeds in 1529 van de Colloquia eene Spaansche vertaling verscheen, in 1545 eene Duitsche, in hetzelfde jaar eene Italiaansche, in 1559 eene Fransche en Vlaamsche (Colloques familières en françois flameng), zag de eerste Hollandsche (Colloquia familiaria, ofte gemeenzame 't samenspraken, Amst.) pas in 1610 het licht. Daarop volgt dan drie jaren later onze Utrechtsche. Sedert werd er nog eene uitgegeven te Amst. 1622, Haarlem 1634, Campen 1644, Utrecht 1654, Amst. 1660, weer te Utrecht 1664, Rotterdam 1684, Amsterdam 1697, Groningen 1840. De vertaling van A. van Oosterbeeck is niet volledig; zij is eene bloemlezing en had dus evenals *Sommighe schoone colloquien .... overghezet door M. Cornelis Crul. Delf, Adr. Gerritsz.* 1611, in de Bibliotheca Erasmiana, aan welke ik bovenvermelde opgaven dank, eene plaats moeten vinden bij de Colloquia Selecta.

Het zij mij vergund hier enkele bewijzen te geven van hetgeen ik beweerde aangaande de belangrijkheid van het werk van Ds. van Oosterbeeck voor de lexicographie. Het levert ons tal van bewijsplaatsen voor woorden bij Plantin en Kiliaen te vinden, of uit deze door Oudemans wel vermeld, doch niet door gebruik gestaafd.

Arpenninck. Fol. 46 *b*: Ten laetsten quamen sy vanden prijs over een, daer wierde eenen ghenoechsamen grooten *arpenninck* ghegheven, namelijck eenen Conincx-gulden, op datter gheen vermoeden van eenen gheveynsden coop soude vallen. *Hippoplanus*, p. 251 [1]), datur *arrha* satis magna.

Beplecken (pleisteren, witten). Fol. 23 *b*: gelijck in huysen .... de wanden *bepleckt* ofte met berderen werden beschoten. *Puerpera*, p. 277: quemadmodum in aedibus .... *incrustantur* aut convestiuntur tabulatu parietes.

Betoonen (betoogen). Voorreden, bl. 25: Maer mijn ooghemerck is alleenlijck om te *betoonen*, dat de regheringhe des oorlochs niet sonder groote sorghe, moeyte, arbeidt ende swaricheydt en can ghebruyckt werden.

Bolleken (bolletje, kereltje). Fol. 33: Weest ghy alle te gelijc met eene begroetinge gegroet, mijn alderliefste *bollekens*. *Senile colloquium*, p. 204: mihi carissima *capita*. Kil. capitulum, capitellum. In het *Spel v. d. H. Sacr. v. Nyeuwervaert*, vs. 1220, Soe sal mijn *bolleken* spelen int gramme, zal *bolleken* ook wel beteekenen *hoofdje* of pars pro toto *ik*.

Brille. Fol. 33: Wat wilt ghy met uwe glasene oogen? *Senile colloquium*, p. 204: cum tuis vitreis oculis. Van Oosterbeeck teekent hierbij aan »Hy meynt hier eene glasene *brille* mede.''

Ceruys (loodwit, blanketsel). Fol. 62 *b*: vernis, *ceruys*, antimonio, ende andere schoone verwen behoorde men den edelen Vrouwen te laten. *Senatulus*, p. 423: *cerussam* .... oportebat claris foeminis relinquere.

Fusteyn (bombazijn). Fol. 49 *b*: Uwe cleedinge en sy niet wollen, maer ofte van zijde, ofte indien ghijt niet en hebt om te coopen, van *fusteyn*. *Ementita nobilitas*, p. 403: Ne vestis sit lanea, sed aut serica, aut, si deest quî emas, *fustanea*.

Hellevege. Fol. 12: Hy soude gevoelt gehadt hebben, dat hy met een hellevege te doen hadde. *Conjugium*, p. 144: Sensisset sibi cum *viragine* rem esse. Verdam i. v. *helleteve*.

---

1) De reeds vermelde uitgave der Colloquia, Rotterdam, 1693, door P. Rabus.

Herick (onkruid). Fol. 21 *b*: Die scherp gezicht van doen hebben, waerom wachten sy haer voor *herick* ende ajuin? *Puerpera*, p. 273: Cur quibus est opus oculorum acie, vitant *lolium* et caepas? Verdam, i. v. haderic.

Hooft-sweer (hoofdpijn). Fol. 104 *b*: Het en was misschien gheen onsinnighe sieckte, maer *hooft-sweer* van wijndrincken gheweest. *Peregrinatio*, p. 300: Non fuerat phrenesis, sed paroenia fortassis. *Plant.*, hooftsweere, hooftwee, douleur de teste, capitis dolor.

Horselen tergen. Fol. 84: Op dat de *Horselen* niet *ge-tercht* en werden. Aant. v. d. Vertaler: Men seyt met een ghemeyn spreekwoordt, wanneer men de ghene vertoornt die ons beschadighen cunnen, dat men alsdan de *horselen tercht. Funus*, p. 364: Ne quid irritentur crabrones. Harrebomée, bl. 335: Men moet de borzelen niet tergen.

Hoy saeyen. Fol. 48 *b*: Dat sal gheschieden wanneer men t' Hoy saeyt. Πτωχολογία, p. 256: Id fiet *ad Calendas Graecas.*

Huyler (rouwklager). Fol. 82 *b*: ende daer souden eerent halven twaelf *huylers* mede gaen. *Funus*, p. 361: et honoris gratia *ploratores* duodecim comitarentur.

Irricken (herkauwen). Fol. 112 *b*: ende t' gene ghy doemaels gegeten hebt met de vertellinge als *irrickt* ofte hercauwet. Luc. Gall. 8: *καὶ ἀναμηρυκώμενον .... τὰ βεβρώμενα.* Verdam, i. v. edericken.

Cassepaep (geestelijke belast met de zorg voor het reliquieënkastje). Fol. 100: Ende over al zijn daer *Cassepapen* tegenwoordigh. *Peregrinatio*, p. 289: Et nusquam non praesto sunt *mystagogi.* Verdam, i. v. casse.

Kicken (den mond openen). Fol. 51 *b*: Sy en sullen in u afwesen van u niet en dorven *kicken*, die hebben dat sy niet en begheren te verliesen. *Ementita Nobilitas*, p. 409: Non audebunt in absentem *hiscere* quibus est quod nolint amittere. Plant. Kicken oft morren, grommeler, parler entre les dents, mussare.

Climtafel (scheepstrap). Fol. 124: dat sy haer vele corcx

toe geworpen hebben.... ten laetsten oock *clim-tafelen*, die voorwaer gheensins cleyn en waren. Luc. Tox. 20: *καὶ τὴν ἀποβάθραν αὐτὴν οὐ μικρὰν οὖσαν.*

Cloeckaert (een flink man). Fol. 14: Wel aen, of ghy door de consten van Circe.... uyt eenen luyaert eenen *cloeckaert* condet maecken, en soudt ghy t' niet doen? *Conjugium*, p. 151: Age, quid si Circes artibus posses.... reddere.... ex cessatore *diligentem*, nonne faceres?

Clootken (kogeltje). Fol. 84: De huysvrouwe vertelde dat hy eertijts met een *clootken* uyt een busse gheschoten was. *Funus*, p. 364: Uxor narrabat illum quondam ictum *sphaerula* bombardica.

Kockelen (kraaien), Fol. 114: Maer, o Haen, waerom en bracht ghy 't niet uyt.... Ick *kockelde*. Luc. Gall. 14: *ἐκόκκυζον*. Halma, kokkelen, chanter comme le coq. De Jager, Frequent.

Costvry (vrijgevig). Fol. 54*b*: Ten laetsten door mijn roepen overwonnen zijnde begonde hij *costvryer* te worden. *Opulentia sordida*, p. 462: Tandem victus meis clamoribus coepit esse *splendidior*.

Crakelingh (kraakbeen). Fol. 22: daer en zijn de drie *crakelinghen* oock niet, die van de drie musculen beweecht werden. *Puerpera*, p. 274: nec tres adsunt *cartilagines* a tribus motae musculis.

Crygel (volhardend). Fol. 26: Het (kind van Venus) is wreeckachtigh ende crygel. *Proci et puellae*, p. 127: Sed habet puerum vindicem ac *pervicacem*.

Crijchsbaer (krijgshaftig). Fol. 83*b*: Dat was *crijchsbaer* ghenoech ghesproken. *Funus*, p. 363: satis *militariter*.

Leeder (ladder). Fol. 78: T' is geschiet, ende de leeders opgetogen zijnde, hebben sy alle te gelijc aerde daer op geworpen. *Exequiae Seraphicae*, p. 476: Factum est, subductisque *scalis*, omnes simul injecere terram.

Lief-cruydt (minnekruid, minnedrank). Fol. 13*b*: (sy) vertellen dat Venus... een Liefden-gordel heeft..., in hetselve is allerhande *Lief-cruydt* ingewrocht. *Conjugium*, p. 151: narrant

Venerem .... habere cestum .... in eo intextum esse quidquid est *amatorii medicamenti.*

Loven (een' prijs bepalen). Fol. 46: (Hy en liet my niet gaen, eer dat ick hem het Peerdt op gelt settede). Ick *loofde* het veel dierder dan ick het ghecocht hadde. (Non dimittit me, nisi pronunciatâ equi indicaturâ). *Indicavi* non paulo pluris quam emeram. Verdam IV, kol. 851.

Lupyne (wolfsboon). Fol. 1 *b*: Wat eeten sy dan? — Maluwe, loock ende *lupynen. Proci et puellae*, p. 124: Quibus igitur vescuntur? — Malvis, porris et lupinis.

Middelrift (middelrif). Fol. 84: Daer hingh een stuck loots in het *middelrift. Funus*, p. 364: Fragmentum plumbi inhaerebat diaphragmati.

Murmulen (mompelen, fluisteren). Fol. 64 *b*: daer *murmulen* ick en weet niet wat volcken, segghende onbillijck te zijn, dat de saecken der menschen om de bysondere toornicheyt ende eergiericheyt van twee ofte drie persoonen wille t' onderste boven gekeert werden. *Charon*, p. 382: *conferunt susurros* populi nescio qui.

Nachtsch (nachtelijk). Fol. 91: of eenen barbarischen Hopman te ghehoorsamen, die u dickwijls tot groote ende *nachtsche* reysen roept? *Militis et Carthusiani*, p. 157: an obedire barbaro cuipiam centurioni, qui saepe magnis ac *nocturnis* itineribus vocet? — Evenzoo oorloochsch. Fol. 95: Wat? of een borger de cleedinge eenes crijchsmans, vederen, ende andere leveryen der *oorloochscher Sodtheydt* aennaem? *Franciscani*, p. 221: Quid si civis sumeret cultum militis, plumas, ceteraque *stultitiae Thrasonicae* insignia? — en wijfsch, Fol. 13 *b*: Met dese soodanigen *wijfsche* spreucke is het herte des mans bedwongen ende overwonnen. *Conjugium*, p. 150: Hoc dicto tam *uxorio* fractus ac victus hominis animus.

Opmaecken (aanzetten, opstoken, omkoopen). Fol. 55 b: .... *maect* hy eenen Medicijn *op*, die my een familiaer vriendt was, op dat hy tot matinge van spijse raden sou .... Ende terstont merckte ick dat hy *op gemaeckt* was. *Opulentia sordida*,

p. 464: *subornat* medicum mihi amicum et familiarem, ut persuadeat victus moderationem .... Moxque sensi *subornatum.* (Noch bij Plant., noch bij Kil. in die beteekenis). — Evenzoo toemaecken. Fol. 46: Vanden mensch wech gegaen zijnde, *maeckte* ick terstondt eenen *toe*, die my dit spel soude helpen spelen. *Hippoplanus*, p. 251: Digressus ab homine, mox suborno, qui mihi partem agat hujus fabulae. Ook zoo: *uytmaeken.* Fol. 89: De Misse gheeyndicht zijnde wierd eener *uytgemaeckt*, die hem van de sake vermanen soude, als of den brief by geval gevonden waer. *Exorcismus*, p. 242: Eâ peractâ subornatus est, qui eum submoneret de re, quasi casu deprehensa. [1])

Ordinaris (gebruikelijk, plechtig). Fol. 106: Ick bekenne dat in de heylighe cleederen ende in de vaten des Tempels den *ordinarisen* Godes dienst syne weerdicheyt toecomt. *Peregrinatio*, p. 304: Fateor in sacris vestibus, in vasis templi, deberi cultui solemni suam dignitatem. Kil. ordinaris, ordinarius: statarius: solennis: usitatus.

Pant, onder-aerdtsche p. Fol. 105: Van hier vertrocken zijnde, gingen wy in het *onder-aerdtsche pant*, dat heeft syne Casse-papen. *Peregrinatio*, p. 302: Hinc digressi subimus *cryptoporticum*; ea habet suos mystagogos.

Peerde-ruyter (cavalerist). Fol. 127 *b*: Hierentusschen waren de Sauromaten in onsen lant gecomen met tien duysent *peerde-ruyters*. Luc. Tox. 39: *ἧκον δὲ ἡμῖν ἐπὶ τὴν χώραν Σαυρομάται μυρίοις μέν ἱππεῦσιν.*

Pomperye (praal). Fol. 75: ick achte dat een yegelijck

1) Deze beteekenis van *uytmaecken* (subornare, suborner) bracht er mij toe in mijne „Keur uit Hooft en Huygens" het bij dezen voorkomende „een uytgemaeckte Man" (Een Koningh, vs 16) weer te geven met „een omgekochte man". Dr. Eymael betuigde daarover zijne verbazing in zijne Aant. op de „Zedeprinten." Ik bedoelde een' door zijne minderen (men lette op hetgeen volgt „een schepsel van sijn laeger") door praal en pracht omgekochten man. Nog vind ik die verklaring niet ongerijmd en beveel ze Dr. E. in nadere overweging aan. Vg. nog Sart. Adag. (ed. 1656, p. 67): Dese vogel die is uyt gemaeckt. Hoc est, *Subornatus hic est*, *ad hanc rem procurandam.*

Christen hem selven inden Doope Gode toeeygent, wanneer hy alle pomperye ende wille des Duyvels versaeckt. *Exequiae Seraphicae*, p. 469: ego arbitror unumquemque Christianum se totum addicere Deo in baptismo, cum renunciat omnibus *pompis* et voluptatibus Satanae. Plant. pomperije, wtwendigen staet, pompe et appareil solemnel, pompa. Kil. pomperije, pompa, apparatus. Nog in den Voetval der Gentenaars van Tollens.

Privaets-huyske (bestekamer). Fol. 54 *b*: Daer zijn schippers, die een cleyne soorte der Mosselen scheppen, inzonderheydt uyt de *privaets-huyskens*. *Opulentia sordida*, p. 462: Sunt illic naviculatores, qui concharum minutum genus hauriunt potissimum e *latrinis*.

Rocchen (knorren). Fol, 22: Sy soude *rocchen* nae der verckens maniere. *Puerpera*, p. 274: *Grunniret* suillo more.

Rosbaer (draagstoel). Fol. 62: Ist dat de slechte vrouwen met staetwagens ende *Rosbaren* ghevoert werden, die van ivooren ende met syde gedeckt zijn .... *Senatulus*, p. 422: Si palentis et *lecticis* eboratis ac bysso tectis vehuntur plebejae.

Ruysschen (vol geraas, ruzie zijn). Fol. 94: Morghen sal dit gheheele Dorp met suypen, dansen, spelen, kijven ende vechten dapperlijck *ruysschen*. *Franciscani*, p. 219. Totus hic vicus cras *perstrepet* compotationibus, saltationibus, lusibus rixis et pugnis.

Schaerwacht (wachtpost). Fol. 60 *b*: De Bisschoppen hebben hare Concilien, de cudden der Monicken hebben hare tsamenrottingen, de Crijchslieden hebben hare *schaerwachten*, de dieven hebben hare heymelicke bijeencomsten. *Senatulus*, p. 418: Habent episcopi suas synodos, habent monachorum greges sua conciliabula, habent milites suas *stationes*, habent fures sua conventicula.

Scherven (stuk snijden). Fol. 21 *b*: Waerom claecht ghy dan, wanneer ghy moes *scherft*, dat u mes plomp is, ende gebiedt dat het gewet werde? *Puerpera*, p. 273: Cur tu igitur quoties *concidis* holus, quereris aciem cultri retusam esse, et jubes exacui?

Snarrig (krassend, bits). Fol. 24.... datse (de luyte)... door toornicheydt niet snarrigh.... en zy. *Puerpera*, p. 280: ne (testudo) sit stridula iracundia. Noch bij Kil., noch bij Plant. Zie Oud. Wdb. op Bredero en de Wdl. van Het Ned. Kl. in de 17e eeuw.

Sorchvuldich (bekommerd). Fol. 11 *b*: Wanneer hy ledich van ghemoet, ende niet verstoordt, noch *sorchvuldich*, noch droncken is. *Conjugium*, p. 146: Cum erit animo vacuo, nec commotus, nec *solicitus*, nec potus.

Staecketten (afpalen). Fol. 86 *b*: Soo kent ghy dan den wech, die aen beyden syden met boomen ghelijcke verre van malcanderen staende *ghestaeckettet* is. *Exorcismus*, p. 236: Agnoscis igitur viam utrinque arboribus pari digestis intervallo *septam*. Noch bij Plant., noch bij Kil.

Starren (staren). Fol. 28 *b*: als sy sach dat de mensche op vyghen *starrede*, seyde sy: Wilt ghy vygen? *Convivium fabulosum*, p. 260: cum videret hominem *intentum* ficis: vis, ait, ficos? Kil. sterren, starren j. ster-ooghen, intentis et fixis oculis intueri.

Straffen van leughen (logenstraffen). Fol. 98: Alsoo mach men sulcke gheruchten altijdt *van leughen straffen*. *Peregrinatio*, p. 284: Ita semper *vanitatis coarguas* ejusmodi rumores. Kil. loghen-stroopen, loghen-straffen, arguere sive insimulare mendacii.

Suyverlijck (mooi). Fol. 14: Ghy vermaent *suyverlijck*, maer t'is te laet. *Conjugium*, p. 152: *Pulcre* mones, sed sero. Vg. Meyer, Oude Ned. Spr. bl. 37: Men sal een oldt wijff lange proncken, eer sie suyverlick wort.

Sulleken. Fol. 15 *b*: Och, och, en sijn wy niet alleene, mijn *sulleken*? *Adolescentis et Scorti*, p. 175: Au, au, non solae sumus, mea *mentula*? Kil. sulle, sille, syle, incile, aquagium. Vg. Franck, i. v. *zijl*.

Toecomst (aankomst). Voorreden: ghelijck die van Arabien den *toecomst* der vyanden.... ghewoonlijck waren te kennen te gheven.

T o e l a t e n (toegeven). Fol. 1 *b*: Eerstelijck sult ghy my dit *toelaten*, meyne ick, dat de doot anders niet en is, dan een afleydinghe der ziele van het lichaem. *Proci et Puellae*, p. 124: Primum illud mihi *donabis*, opinor, mortem nihil aliud esse, quam abductionem animae a corpore.

T o e p a t (korter weg). Fol. 87: Polus was door een ander *toepat* voor hem t' huys ghecomen. *Exorcismus*, p. 238: Polus alia *via compendiaria* jam anteverterat.

T s a e r t (geliefd). Fol. 62: De edele Vrouwen hadden eertijds alleene knechten aen hare syden ende voor haer henen gaen, ende onder deze eenen *tsaerten*, die der opstaender vrouwe de handt reyckte, die welcke de slincker syde der voortgaender vrouwe met sijn rechter schouder onderstuttede. *Senatulus*, p. 422: Solae nobiles olim habebant laterones et anteambulones: et ex his unum *delicatum*.

U y t s c h i e t e n, g e b e d e k e n s u. (gebeden uitstorten). Fol. 85: op sommige etlijcke [dingen] corte *ghebedekens uytschietende*. *Funus*, p. 366: ad nonnulla *preculas* breves *ejaculans*.

V e e s k e n (halm, spier). Fol. 52 *b*: hierentusschen en gheeft niemandt den armen een *veesken*. *Absurda*, p. 402: Interim pauperibus nemo dat festucam.

V e r d e d i n g h e n (verdedigen). Fol. 24 *b*: maer ick verwachte in wat maniere dat ghy Aristotelem sult *verdedinghen*. *Puerpera*, p. 280: sed exspecto quo pacto *tuearis* Aristotelem.

V e r h o o g h e n (auctie). Fol. 58: Siet wat ghy belooft, want al vercocht ghy alle uwe goederen op een *verhooghen*, ghy en soudt niet cunnen betalen. *Naufragium*, p. 165: Vide quid pollicearis: etiamsi rerum omnium tuarum *auctionem* facias, non fueris solvendo.

V e r k e e r d e s u s t e r k e (bekeerde z., leekezuster). Fol. 9: middeler tijt waren daer altijt eenige Vrouwen dies Cloosters tegenwoordich, die sy de *verkeerde susterkens* noemen. *Virgo poenitens*, p. 141: interim semper aderant mulieres aliquot ejus collegii, quas illi *Conversas* vocant.

V e r s t e l l e n (veranderen). Fol. 114: naedemael het [goudt]

de ghene die seer leelijck zijn, versteldt. Luc. Gall. 14: *εἴ γε καὶ μεταποιεῖ [ὁ χρυσός] τοὺς ἀμόρφους.*

Verwetten (bevochtigen). Fol. 117: Want dit perijckel heb ik alleene: ist dat het snymes een weynich faelgeert, ende van de rechte snydinge afwijckt, dat het int snyden het uyterste des vinghers met een weynich bloet *verwet*. Luc. Gall. 26:... *ὀλίγον τι αἱμάξαι τοὺς δακτύλους ἐντεμόντα.* Vg. Eng. *wet* en Franck., i. v. *water*.

Vijftich (rozenkrans). Fol. 74: uwe aengezicht is suer, de oogen slaet ghy neder naer der aerde toe, t' hooft is een weynich op der slincker schouder gebogen, ende ghy hebt een *vijftich* in de hant. *Exequiae seraphicae*, p. 466:... *sphaerulae praecatoriae* in manibus. In de *Peregrinatio* leest men »brachium habet ova serpentum", waarbij onze Vertaler aanteekent: »Hy (Erasmus) verstaet hier door de vijftichs ofte roose-crantskens, diewelcke sommighe gebruycken, om hare gebeden Gode aen te tellen. Want gelijck der slangen eyeren aen malcanderen haughende voortkomen, alsoo hangen de steenkens aen de vijftichs ofte roosen-crantskens oock aen malcanderen".

Vlieghen (vogeljacht). Fol. 12: ghelijck edellieden ghemeynlijck gheerne te landwaerts woonen om des jaghens ende *vlieghens* wille. *Conjugium*, p. 147: ut nobiles fere gaudent habitare ruri, ob venatum et *aucupium*. Kil. vlieghen ende iaeghen, aucupari et venari, venari aves et feras, aucupio voluptatem quaerere, aves et feras consectari. Cf. Verdam. i. v. *ketsen ende jaghen*.

Voorhanden hebben (voornemens zijn, voorhebben). Fol. 7: Godt soude haer [der Ouders] herten ooc aengeblasen gehadt hebben, indien het godsalich waer, dat ghy *voorhanden hebt*. *Virgo μισόγαμος*, p. 137: Afflasset et illorum [parentum] animos Deus, si pium esset quod *moliris*. — Fol. 15: Christus wil het ghene wel voorspoedighen dat wy *voorhanden hebben*. *Conjugium*, p. 153: Christus bene fortunet quod *agimus*. Plant., vlijtich acht hebben opt gene datmen *voorhanden heeft*, avoir un soigneux esgard à ce qu'on a entre mains, mentem coeptis

insumere. Vg. Verdam III, Kol. 97: vore hant (hande) hebben.

Voormerckingh (voorteeken). Fol. 74: In soodanighe sieckten plachten de Mediciens uyt seeckere *voormerckinghen* den dach des doots te voorsegghen. *Exequiae Seraphicae*, p. 466: In hujusmodi morbis medici certis *praesagiis* solent mortis diem praedicere.

Waeckinge (nachtwake). Fol. 16: Wat ghetier, wat *waeckinghen* lijdt ghy hier? *Adolescentis et Scorti*, p. 176: Heic quos tumultus, quae *pervigilia* sustines?

Werckelijck (werk vereischend, moeilijk). Fol. 85*b*: Ick en hebbe noyt van eenighe doodt gheboort die minder *werckelijck* was. *Funus*, p. 368: Nunquam audivi mortem minus *operosam*.

Wiewater (wijwater). Fol. 87: Men bracht daer een groot vat vol *wiewaters*. *Exorcismus*, p. 238: Adhibitum est vas ingens, plenum *aquae consecratae*.

Wiel (nonnensluier). Fol. 7: Oock en sijnt al t' samen geen maechden, gelooft my, die het *wiel* dragen. (In eene aanteekening zegt de Vertaler: »Het is eenen fijnen swarten doeck, die de Nonnen op 't hooft draghen). Virgo *μισόγαμος*, p. 137: Nec omnes virgines sunt, mihi crede, quae *velum* habent.

Wijsmaecken, wijsmaeckinge (overtuigen, overtuiging, overreden, overreding). Fol. 96: Maer de ghewoonte heeft haer *wijs ghemaeckt*, dat dit de swaerste [straffe] van allen is. — Wanneer ick neerstelijck insie, wat de *wijsmaeckinge* vermach, soo stae ick u sulcks bycans toe. Franciscani, p. 223: Atqui consuetudo *persuasit* illis, hoc esse quovis supplicio gravius. — Ubi contemplor quid possit *persuasio*, propemodum assentior tibi.

Wickinge, voorgaende w. (voorzegging). Fol. 35*b*: Ghy en zijt niet sonder voorgaende wickinghe Polygamus ghenaemt. *Colloquium Senile*, p. 209: Non sine *augurio* dictus es Polygamus. Kil. wicker.

Utrecht. P. H. VAN MOERKERKEN.

EEN „TOEMAATJE" TOT DE GRISELDIS-NOVELLE IN HET NEDERLANDSCH.

Aan Professor Verdam's leerrijke verhandeling over bovengemeld onderwerp in dit tijdschrift (dl. 17, bl. 1 vlgg.) wensch ik het volgende te mogen toevoegen.

Ook in Jan van den Berghe's *Gemoraliseerd Kaatsspel* (1431), waarop ik vóór eenige jaren de aandacht vestigde [1]), komt de geschiedenis van Griseldis voor. Zij vormt er het langste verhaal van gansch den bundel en is in het een-en-twintigste hoofdstuk te vinden.

Evenals degenen, heet het hier, »die binnen ghespeelt hebben buten gaen ende die buten waren binnen gaen", zoo gebeurt wel eens dat rechters zelven voor de vierschaar gedaagd worden. Zulks kan geschieden ten gevolge der »Costumen" van het land; enkele malen ook worden rechters wegens hun eigen gebreken afgezet en eindelijk ziet men er soms uit hun ambt verdreven zonder dat zij zulks verdiend hebben. Is dit het geval, dan mogen zij hierover noch morren, noch toornig wezen: vaak immers worden zij naderhand in hunne eer en waardigheid hersteld. »Ende hier sal ic allegeren ende roeren", gaat de schrijver voort, »een seer schoen exempel dat tot desen sonderlinge wel dient, dat wat lanc is; mer het is goet, schoon ende warachtich ende hiertoe wel dienende". En dan volgt de geschiedenis van Griseldis.

Toen ik te Londen het *Gemoraliseerd Kaatsspel* in de uitgave van 1498 bestudeerde, had ik den tijd niet dit vrij lange verhaal af te schrijven. Ik bepaalde mij erbij kopie van het begin te nemen. Ik deel het hieronder mede. De lezer zal er dadelijk uit opmaken, evenals uit de namen Gautier, Jan de

1) Bulletins de l'Académie Royale de Belgique, 3e Série, t. XXIX, n°. 1 (Janvier 1895), pp. 165–199.

Nicole en Buenen, die er verder in voorkomen, dat het verhaal op dat van Petrarca berust, door tusschenkomst van de een of andere Fransche bewerking.

»Het was een poete die ghenaemt was Franciscus patriarcha; dese scrijft dat die eerste marcgrave van Salusen hiet Gautier; ende dese marcgrave was versocht van sinen lieden ende ondersaten dat hi trouwen soude een wijf, want hi geen en hadde, tot dien eynde dat sijn lant na hem nyet en bleve ongheoert. Welcke sake dat hi sinen ondersaten consenteerde, ende beloefde hemlyeden hem te versiene van eenen wive ende die te trouwene alsoe hi eerst conde. Die welcke hi wilde kiesen tot sijnre ghenoechten. Ende versochte aen sijn ondersaten soe wat wive dat hi kiesen ende nemen soude, dat sij dye niet min eeren ende waerdicheiden bewisen en souden dan oft eens keisers van romen dochter waer, ende dat niemant so koene en ware van hem lieden die woerde of werc maecte van den wive die hy kiesen ende nemen soude. Twelcke si haren here aldus consenteerden ende beloefden; ende die sake aldus overcomen sijnde, Gautier nam dach om te volbrenghen sijn geloefte ende dede bi den middelen tiden bereyden ende ordineren alle datghene dat hem totter feesten ende bruloft oerberlyc ende behoefelic soude wesen ..."

Luik, Nov. 1898. P. VAN VEERDEGHEM.

KATTEKLEI.

Als men op Zoeterwoude een gat in de weide graaft, krijgt men eerst de *zode*, dan de *derrie* (graswortels enz.), dan de *mol* (zwarte, lichte veengrond) en eindelijk de *katteklei*, een goedje dat sterk kleeft en ook bij zomerwarmte zacht blijft. 't Is een plaag voor den landman; zelfs voor tichelwerk is 't ongeschikt.

Wat het eerste lid dezer samenstelling aangaat, herinner ik aan hetgeen door Beckeringh Vinckers, Te Winkel en Van Dale naar aanleiding van *Kattengespin* enz. geschreven werd in de Taal- en Letterb. I en II. Genoemde heeren was het vooral om het tweede lid te doen. In geen enkel woordenboek vond ik: *Katteklei*. Het door de Bo vermelde *Kattentouw* komt er in beteekenis mee overeen. In 't Mnl. Wdb. vinden we *Cattengout* (mica) terwijl in Teuth. hetzelfde woord door: viscus, gummy wordt vertaald. Kil. geeft: *Katten-visch* (blei) en *Katten-silver*. De Bo vermeldt behalve *Kattentouw* nog: *Kathandig*, *Kattemaar* en *Kattemaarte*. Bij Schiller und Lübben vond ik *Kattendruve* en *Kattengolt* (gummi). In Grimm's D. Wb. lezen we: *Katzengold* —mica auri. Der name ist gemeint wie, *Katzensilber*, *-glimmer*, *-erz*, *-glas*, *-peterlein*, *-minze*, *-korn*, *-glaube*, es sollte damit das falsche, unechte bezeichnet werden".

Wanneer we de genoemde composita met *kat* nagaan, dan zien we dat het eerste lid inderdaad door *valsch*, *waardeloos* of i. d. kan worden weergegeven. Ons woord *katteklei* zal dus wel beteekenen: slechte klei. Dat de naam van poes, wier valscheid spreekwoordelijk is, in het eerste lid dezer samenstellingen schuilt, meen ik te mogen aannemen met het oog op: *katvisch* en *kattegespin*, waarin *kat* zoowel *poes* als *waardeloos*, *slecht*, kan beteekenen.

Leiden Dec. '98. W. DRAAIJER.

DIETSCHE VERSCHEIDENHEDEN.

CXXV. SWAER.

In eene der aanteekeningen op de *Strophische Gedichten*, wordt, in de nieuwe uitgave van Franck en mij, bl. 187, gesproken over eene mogelijke opvatting van mnl. swaer, nl. als tegenstelling van *helder*. Indien deze ware te bewijzen, dan zou de waarschijnlijkheid dat in *Wap. M.* III, 463 de ware lezing is »die met sonden *hem verswaren*" veel grooter worden; ook zou zij dan gelijkstaan met de lezing van *FD*. »die mits Adame (by Adam) verdonckert waren." Reeds tamelijk groote bewijskracht kan in dit opzicht worden toegekend aan de t. a. p. medegedeelde verzen uit Maerlant's *Nat. Bloeme* III, 2759: »elc voghel vliecht meer int claer, dan in die lucht dicke ende *swaer*", waar »dicke ende swaer" eene tegenstelling vormen met »claer": de regels zijn de vertaling van lat. »sereno aëre gaudet et multo plus vagatur in eo quam in *turbido*." Zie ook de ald. aangehaalde plaats uit de *Limburgsche Sermoenen*, en de opmerking over de bet. *droevig*, *somber*, welke aan het bnw. in enkele germ. dialecten eigen is, en die aan *donker*, *somber*, *niet helder* grenst. Doch dit alles doet niet zooveel af als eene plaats, welke ik nu kan bijbrengen, waarin *swaer* gebruikt wordt in de bet. *zwart*. Men vindt haar *Sp*. II^6, 13, 18: »enen brueder, ... die *swaer* was ende onghedaen, ende met duvelen omme bestaen", vertaling van lat. »unum nigrum et obscurum." Van beide woorden, *niger* en *obscurus*, kan *swaer* de vertaling zijn: doch zelfs, indien het kon bewezen worden, dat het het lat. *obscurum* weergaf, en niet *nigrum*, zou dit eene kostbare plaats zijn: het boven uit *Wap. M.* besproken ww. *verswaren* behoeft niet hetzelfde te beteekenen als *verswarten*, maar als *verdonkeren*. Men zal het, na deze mededeelingen, met mij ongeraden achten, den voorslag van de uitgevers der *Tweede*

Partie aan te nemen, en *swaer* te veranderen in *swart* (of zelfs *swaert*): liever willen wij, op *swaer* in deze bet. opmerkzaam geworden, het in het oog houden, en trachten op andere bewijsplaatsen voor deze opvatting de hand te leggen. Ik houd mij overtuigd dat zij zullen gevonden worden.

CXXVI. VREVEL.

Men kent de vernuftige wijze, waarop de oorsprong van het woord *wrevel* wordt verklaard door Kluge in zijn Etymologisches Wörterbuch. Hij brengt het terug tot een ogerm. adj. *fra-abls* (*fra-afls*), uit *fra*, ver, en eene afleiding van ogerm. onr. *afl*, kracht, vanwaar ook ohd. *avalôn*, zich inspannen, zich beijveren (zie nog enkele andere germ. verwanten, *Tijdschr.* 2, 141 vlg.). In het Mnl. is een afstammeling over in het znw. *avelinge*, een oud woord voor *berm van een dijk*, *de strook lands ter zijde van den dijk die daarmede een geheel uitmaakt.* Vgl. het uitvoerig en belangrijk artikel over avelinge in *Tijdschr.* 2, 132 vlgg., alsmede *Mnl. Wdb.* 1, 487 [1]). Voor *fra* in nominale compositie verwijst K. naar *vracht* en, wat vooral goede diensten doet, ohd. *frâbald*, driest, vermetel. De eigenlijke bet. van *vrevel* zou dan zijn *verkeerd aangewende* of *misbruikte kracht*, welke zeer goed past bij de beteekenissen van het woord in het Oudgerm. Het meest is in bet. afgeweken het ndl. *wrevel*,

---

1) Mijn betreurde ambtgenoot Fruin verwees mij na het verschijnen van mijn artikel in het Mnl. Wdb. nog naar twee plaatsen in Hingman's „*De Maas en de Dijken van den Z.-Holl. Waard*" (1885), nl. bl. 32: dat tusschen de *avelingen* (van de Mijl) en de Merwede heeft geloopen den dyck", en bl. 38: „een dijck doen leggen... in sulcker groten ende alsoo zwaer, alsen die dijcgrave ende die hoghe heemraet van den Groten Waerde met mogheliker (*geschikte*) *avelinghe* binnen ende buten schieren ende koeren sullen" (*a.* 1400 ±). Vgl. ook Mieris 2, 229*a*: „alsulck lant ende erve als gheleghen is binnen der Heyffelen dat is bediket an Riedertwaerd, dat onse rentemeesters plaghen te verhuren, dat *havelinghe* was ende reet, eer dat die Heyffele ghedijct was" (*a* 1319). De in het Mnl. Wdb. op het voetspoor van De Vries gegeven verklaring schijnt op deze laatste plaats niet zeer goed te passen.

dat het begrip *boosheid*, *zedelijke verdorvenheid* gewijzigd heeft tot die van *boosheid*, *wrok*, *bittere gemoedsstemming*. Vgl. de beteekenissen, opgegeven bij Kil. op frevel, wrevel [1]); frevelmoedigh, freveligh, frevelen, wrevelen en freveler, die deels aan het oudere Germaansch, deels aan de tegenwoordige opvatting herinneren. Een der gronden, waarop Kluge's meening berust, is de bijvorm verevel, welke in enkele germ. tongvallen voorkomt; vgl. Lexer op vrevel, vrävel, vrevele, waar behalve *vreven*, *vrabel* en *vrebel* ook de bijvormen *virebel*, *vorebel* en *vorevil* worden vermeld. Het is niet zonder belang, dat deze vorm ook in enkele mnl. tongvallen aan te wijzen is. In de berijmde parafrase van het Hooglied, welke tot heden nog slechts in hs. bestaat (gedeeltelijk te Berlijn, deels te Wetzlar) en waaruit Hoffmann von Fallersleben in *Hor. Belg.* 12, 16 vlgg. en Edw. Schröder in *Jahrb. d. Nhd. Vereins*, dl. 19, bl. 80 vlgg. enkele gedeelten hebben bekend gemaakt [2]), vond ik een voorbeeld in Cap. 20 (fragm. te Berlijn), dat tot titel heeft: »hoe die bruut onsculdiget hare boutheit". Aldaar vs. 23 vlgg. lezen wij:

(So) Ontsculdicht si hair mitter vaert
Ende scamet hair dat gheopenbaert
Is haer suete *verevelheit*.

Het is duidelijk, dat in beteekenis *boutheit* van den titel

---

1) *Wrevel* moet uit *vrevel* ontstaan zijn, doch de overgang is vreemd. Wel vindt men *vr* ontstaan uit *wr*, bv. *vrijven* naast *wrijven*, *vreef* (van den voet) naast *wreef*, en de volksuitspraak *vreed*, *vroeten*, *vreken* voor *wr* (vgl. ook *verven* uit *verwen*), doch van het tegenovergestelde is mij geen tweede voorbeeld bekend. Liever dan met Franck (op wrevel) dissimilatie aan te nemen, houd ik de spelling en dan ook de uitspraak voor een bewijs van den invloed der schrijvers die, zich allerlei voorbeelden van *vr* uit *wr* herinnerende, gemeend hebben dat dit ook hier het geval was, en aldus deze wanspelling hebben veroorzaakt; vgl. vormen als *kade*, *nade*, *nadebij* (Froissart 91 en 99) en *Vollenhove* (voor *Vollenho*), die eveneens te verklaren zijn.

2) Van de gezamenlijke, tot heden alle te Wetzlar gevonden fragmenten, ongeveer 11000 verzen, bezit ik een afschrift, dat ik eerlang hoop uit te geven. Tot denzelf den tekst, maar uit een ander hs., behooren de kleine fragmenten, door Van den Bergh uitgegeven in de *Nieuwe Werken* van de Mij. d. Ndl. Lett., dl. 3, stuk 2, bl. 285 vlgg.

overeenkomt met *verevelheit*, eene afleiding van *verevel*, over welks vroegere beteekenissen boven gesproken is. Daarentegen staat in vs. 38 *vrevelijc*:

> Dit spreket of hi (*l.* si, *de bruid*) segghen woude:
> O vrient, ic weet wel dat ic soude
> Mi te rechte hebben vermeden
> Van so *vreveliker* dompheden,

en in vs. 43:

> En tiës niet mijnre *vrevelheit*,
> Want ic doet bider minnen heit.

Merkwaardig is ook de vorm *vravelike*, in denzelfden tekst, c. 82, vs. 8:

> Si mocht haer *vravelike* [1]) beromen,
> Dat si van hair selven hadde die dogede.

Ook in het Mhd. komt de umlautlooze vorm *frabel* naast *vrevel*, *vrävel* voor (Lexer 3, 503). Het woord *vrevel* is in het Mnl. zeldzaam, en daarom zijn de boven medegedeelde plaatsen ook voor het Mnl. Wdb. niet zonder belang. Merkwaardig genoeg was het woord tot heden slechts uit het Oostmnl., met name het Limburgsch, opgeteekend. Een voorbeeld van v r e v e l, znw., in den zin van *geweldaad* vindt men in *Publ. Limb.* 16, 200; van *vrevelike* in de bet. *op eene drieste*, *onbeschaamde*, *aanmatigende wijze*, *D. Orde* 224; 263, en *Limb. Serm.* 52*c*; en in den zin van *op eene misdadige wijze*, *D. Orde* 264. Zie ook *Teuth.*[2] 474 vlg., waar men v r e v e l, bnw., v r e v e l h e i t, v r e v e l i c h, v r e v e l ij c, v r e v e l ij c h e i t en v r e v e l m o e d i c h vindt opgeteekend [2]). Doch dit feit, dat nl. vooral in Limburg en de omstreken het woord is gevonden, moet op een toeval berusten, want, hoewel ik niet met zekerheid het

1) Geschreven *vrauelike*, gelijk ook *vrevelike* als *vreuelike* in de hss. voorkomt. Vgl. bv. *Limb. Serm.* 52*c*.

2) Te onrechte zijn in mijne nieuwe uitgave van den *Teuth.* sommige dezer vormen ook geboekt onder *wr-* op bl. 508. Kil. kent weliswaar deze uitspraak, doch voor het Mnl. mag zij niet worden aangenomen.

dialect zou kunnen noemen, waarin de bewerking van het *Hooglied* is opgesteld, het is zeker dat het geen oostelijk mnl. karakter vertoont, en ook Kil. geeft geen enkel bewijs, dat hij het woord als niet algemeen Nederlandsch beschouwt.

CXXVII. VERVLETEN.

In dit woord is de laatste rest bewaard van een sterk ww. der 1e klasse, dat tot heden in onze mnl. spraakkunsten niet is opgeteekend, en dat geluid heeft *vlîten*, *vleet*, *gevleten*. In het Mhd. is het st. ww. *vlîzen*, *vleiz*, *gevlizzen* zeer gewoon, hoewel ook het zwakke praet. *vlîzete*, *vlîzte* reeds voorkomt; ook in het Mnd. zijn de vormen *vlêt*, *gevleten* (*gefletten*) bekend (Lübben 5, 276). De beteekenis van het woord is *zich bevlijtigen*, *met ijver naar iets streven*. In het Mnl. is het woord, en wel voornamelijk in het Oostmnl., met name in de Zuidoostelijke tongvallen, als wederk. ww. in gebruik, verbonden met den 2den nv. of een bijzin. Voorbeelden vindt men *D. Orde* 226; 231; 232; 246; *Limb. Serm.* 26*c* en 116*b*; op de laatste plaats met een spoor der sterke vervoeging, nl. in den sterken imperatief »*vlit u* dis" (tegenover *vlite di*, ald. 26*c*). Alleen in den *Teuth.*[2] (282 op o p b u l l e n) komt het intr. v l i t e n voor met de vertaling *fervere*. Doch ook het voorkomen van dit woord alleen in geschriften uit de genoemde streek moet toevallig zijn, want het wordt ook gevonden in de boven genoemde bewerking van het *Hooglied*, c. 179, vs. 6 (»nu die brudegom dat siet dat hi mit woorden vordert niet... des *vlijt* hi *hem* te werke saen"; *vgl. ald.* 17: »dat si vlitich sijn te werken: *deze toevoeging dient om te voorkomen dat men* vlijt hi hem *afleiden zou van* hem vliën, *d. i.* zich vlijen, voegen, schikken), en het ww. h e m v l i t i g e n komt behalve in *Limb. Serm.* 26*c* en 66*d* ook voor *Stemmen* 59 (in eene collatie van Brinckerinck, afkomstig uit de omstreken van Zutfen, zie *Kal. voor Prot.* 3, 67).

Eene samenstelling van dit ww. is v e r v l i t e n, dat ook in

het Mhd. bestaat (Lexer 3, 288 op *sich vervlîzen*) en ongetwijfeld in het Mnl., evenals in het Mhd., als wederk. ww. is in gebruik geweest. Het is evenwel ook mogelijk, dat het in eene jongere periode intr. is geworden; zoo althans is het ons bewaard door Kil.: »vervlijten, vervlijtighen, alacrem fieri, alacritatem concipere." Uit het eigenlijke Mnl. is het slechts opgeteekend in het deelw. *vervleten*, en wel in de eigenaardig Mnl. opvatting *gesteld op*, *dol op*, ook *verliefd op*, eigenlijk *gloeiende voor iets*. Eenige weinige voorbeelden uit de 16de eeuw waren reeds bekend. Men vindt ze in het *Volksboek van Troyen* 3*a*: »so ghi meer siet die schoone engiene (*gaven*) van haer, daer ghi so op sijt *vervleten*, so ghyse noch meer begheert te siene", en *Mar. v. Nijm.* 13, 296: »omdat ghy so seer zijt *vervleten* op dien name (*Maria*)". Zie nog twee plaatsen uit Houwaert, en een uit *Dboeck der Amoureusheyt* (*a.* 1580) bij Oudem. 7, 573. Uit kort geleden ontdekte bronnen kan ik aan de genoemde vijf andere voorbeelden uit de Middeleeuwen toevoegen. Het eerste is ontleend aan de boven reeds herhaaldelijk genoemde omwerking van het *Hooglied*, c. 48, vs. 3: »of die kerstenheit mit eren begheert te kennen.... op wat stede hair lief *vervleten* is, dair hi lievest rust". Het andere heb ik gevonden in de prozabewerking van den *Spiegel der Sonden*, in een Oudenaardsch hs., waarvan ik een afschrift bekomen heb door de vriendelijkheid van Dr. De Vreese te Gent. De tekst van dit hs. vertoont èn in de indeeling der stof (»de zeven hoofdzonden"), èn in de wijze van uitdrukking zeer groote overeenkomst met de berijmde bewerking, ons bekend uit een Munstersch hs., waarvan ik het volledige afschrift bezit. Doch alvorens ik de plaats noem, moet ik er op wijzen dat *vervliten* door zijn uiterlijken vorm en daar het waarschijnlijk niet diep in het taalbewustzijn van het volk wortelde, verward werd met het meer bekende *vervlieten*, d. i. *vervloeien*, zooals duidelijk zal blijken uit het gebruik van dit woord bij de mnl. mystieken, met name bij Ruusbroec. Op sommige plaatsen kan men met vrij groote zekerheid zeggen, het werkelijke *ver-*

vlieten voor zich te hebben, bv. Ruusb. 6, 153: »hier omme onfunct die gheest hem selven ghebrukelike, ende *vervlietet* in Gode alse in sine ewighe raste"; 5, 68: »wi selen met herteliker liefden in hem *vervlieten* ende mit hem ons selven ontvlieten in die ewighe bliscap Gods". Bij andere staat men in tweestrijd, »welk wijselijkst gekozen", nl. Ruusb. 6, 74: »dese welheit es een *vervlieten* des herten, dat hem de mensce niet onthouden en mach van volheden der inwendigher vrouden", en 134: »dit doet de minnende *vervlieten*". Surius, de 16e-eeuwsche vertaler van Ruusbroec, heeft in elk geval op beide plaatsen het woord opgevat als samenstellingen van *vlieten*, vloeien: de eerste plaats vertaalt hij met: »cor *liquescere* ac *diffluere* facit"; de tweede door: »hinc fit *amantium liquefactio.* Zoo ook op eene plaats in het *Lev. v. Lutgart*, dat door Prof. v. Veerdeghem te Luik vanwege de Mij der Ndl. Letterkunde naar een Kopenhaagsch hs. wordt uitgegeven, Boek II, vs. 6985: »so dat si boven alle sinne wart so *vervloten* in die minne, dat si begonste ens tijts begeren sijn een van Godes marteleren". Op twee andere eindelijk staat het woord veel dichter bij de bet. van *vervliten* (*vervlijten*), nl. Ruusb. 6, 123: »hoe hem Christus neyghet tote ons met minliker affectiën ende met groter begheerten ende met liefliker ghelost, met herteliken *vervlietene* in onser lijfliker naturen", en 37: »alsoo dat die veelike ghelost niet te sere en *vervliete* op den smaec der spisen ende des drancs". Op deze laatste plaats vooral kan men zich geen ander ww. denken dan *vervliten.* En daar de beide ww. behalve in den vorm ook in bet. eenige overkomst hebben (vgl. ndl. uitdrukkingen als *smeltend*, d. i. hartroerend, week, en »*smelten* of *wegsmelten* van zaligheid"), zoo kan ons dit niet verwonderen. Ook het mhd. *vlîzen* wordt nu en dan *vliezen* geschreven, en op ééne plaats heeft omgekeerd een mnl. tekst *vervlijten*, waar geen ander ww. dan *vervlieten* bedoeld kan zijn, nl. *Hs. Serm. G.* 151*a*: »van al sijn hert ende naturen sal hem duncken te *vervlijten* van tranen ende van bitterheit". Nu wij dit hebben waargenomen, kunnen wij ons begrijpen dat

wij in *Proza-Sp. d. Sonden* 23c het volgende lezen: »hij (*Holofernes*) sach oer (*Judiths*) schoonheid te wonder aen, ende *vervliete* (hier zw. vervoegd) alsoe op hoer soe dat hij meer wijns op dien dach dranck dan hy ye van sinen leven op enen dach dranck, ende dit dede hi op hape bi oer te slaepen", en in het *Lev. v. Lutgart*, dat boven reeds is genoemd, Boek II, vs. 6411: »so sere was hare oc die moet *vervloten* op haer minnekijn, dat si begerde lange sijn also met hem in eenechheiden". Op nog ééne plaats komt *vervleten* voor, doch daar is de eigenlijke beteekenis niet zoo duidelijk; men vindt haar in het door Stallaert uitgegeven 16de-eeuwsche kluchtspel *Bervoete Broers* 23, 173:

Ic ben milt van herten,
Goeden dach, vaer gardiaen, in u lydelick smerte
Com ic u boeten....,
Uuyt goeder vrintschap in my *vervleten*
Heb ic gesonden spyse.

Waarschijnlijk is de bedoeling: »uit goede vriendschap die in mij is *vurig*", d. i. uit *vurige* genegenheid die mij bezielt". De bet. *vurig* past zeer goed bij het boven gezegde, en ook Oudemans vertaalt aldus vervleten in de straks uit zijne bijdrage aangehaalde bladzijde. De bet. *gevloeid*, door Stallaert in de noot aan het woord toegekend, is onjuist, doch de verklaring is aan dezelfde natuurlijke oorzaak toe te schrijven, welke wij reeds in de middeleeuwen zagen werken.

CXXXVIII. WORME.

Boekenoogen heeft in zijn Zaanlandsch Idioticon bl. 1231 een merkwaardig woord opgeteekend, nl. *wormt* (*wurmt*) in de bet. *steunbalk van den dakstoel*. Hij haalt daarbij o. a. twee bewijsplaatsen aan uit de 17de eeuw, en ééne van den Limburgschen vorm *werm*, alsmede eene plaats uit eene Egmondsche Rekening van 1388 van de samenstelling *philierworm* (naast *philierstijl*, aldaar), in eene soortgelijke beteekenis. Wat de eigenlijke beteekenis van *fileren* (*filleren*, *philleren*, *-ieren*) is, is

niet bekend, doch, vooral uit de hier genoemde samenstelling blijkt dat de in het *Mnl. Wdb.* vragenderwijs aan het woord toegekende beteekenis »*nieuwe ruiten zetten* (in een gebouw)" onmogelijk de ware kan zijn. Veeleer zal het woord de bet. *stutten*, *steunen*, *versterken*, *schragen*, *schoren* gehad hebben. Vgl. eene in het Mnl. Wdb. niet vermelde plaats uit den *Invent. v. Brugge* 3, 474: »ende zullen de vors. poorte (*van de sluis*) ghewrocht sijn up blocketten met stanchoenen ende ghephiliert met ghestrecten stanchoenen" (fra. *étançon*, schoor, zware stut), en *Rek. v. Egmond* f. 28 *r.*: »van dat hi der abdiën coken ende bachuis al langs over *philierde* ende ienen nuwen yestsoller dair in leide". Blijkbaar is het woord van Romaanschen oorsprong, wellicht komt het van een ofra. *filer*, dat de bovengenoemde bet. zou kunnen hebben, als afgeleid van mlat. *filum*, rechte lijn. De eigenlijke opvatting kan geweest zijn *recht houden* of *recht zetten*. Maar de schrijfwijze met *ph* is eenigszins vreemd. Doch dit in het voorbijgaan [1]). Mijne bedoeling was, enkele bewijsplaatsen voor het woord uit mnl. geschriften bij te brengen, en tevens eene vraag uit te lokken over den oorsprong. Ik trof er enkele voorbeelden van aan in de mnl. bewerking van het *Hooglied*, welke gedeeltelijk reeds gedrukt zijn in het *Jahrbuch v. d. Ndd. Verein* 19, 89 vlg. Zij luiden aldus: cap. 76 vs. 8:

> Onser husen sparre sijn
> Van cedar, ende van cipres die *wormen*,

vertaling van lat. (*Cant.* 1, 16): »tigna domorum nostrarum cedrina, *laquearia* nostra cypressina"; zoo ook 77, 29; 79, 9 en 29.

Cap. 79, vs. 11:

> dattie sparren boven staen,
> Die *wormen* onder vast daer aen

1) Vgl. een artikel over vla. *filier*, waar ook de samenstelling *filierbalcke* genoemd wordt (uit een tekst van 1603) in Biekorf, dl. 7 (*a.* 1896), bl. 121 vlgg. Aldaar wordt herinnerd aan fr. *filière*, rustbalk, steunbalk, eveneens eene afleiding van *fil* en *filer*, en eig. beteekenend *draadijzer*. Eene afleiding *filiering* is in het Vlaamsch met het echt germ. *vliering* samengevallen.

Ende bedecken voir storms onvreden
Wanden ende alle (dat?) staet beneden
In den huse altemale.

De beteekenis moet hier nauw verwant zijn met de boven in het Zaanl. Idioticon opgegevene: zij is hier *zoldering*; in onze vertaling van *Hoogl.* 1, 16 staat *gallerijen.*

Elders vind ik w o r m i n g e n. Zoo bv. in *Voc. Copiosus* (Leuven, ± 1483), in uittreksel *Hor. Belg.* 7, 18: »e e n k e p e r s. w o r m i n g h e, laqueare" (vgl. Diefenb. op l a q u e a r voor tal van andere vertalingen van het woord). Zoo ook in de *O. R. v. Dordr.* op twee plaatsen, beide malen in de bet. van *steunbalken van den dakstoel.* De plaatsen zijn te vinden *O. R. v. Dordr.* 2, 171: »dat die muer tusschen haerre beyder huysen van voren tot afteren alsoo verre als P.'s huys nu betymmert staet, hem beyden tsamen toebehoren sall tot die *worminge* toe..., ende van dane opwaert soo sal die voirs. muer P. alleen toebehoren", en 1, 308: »waert sake dat yemant rede waer te tymmeren, die sall ierst sinen buerman vragen off hy met hem tymmeren ende die muer met hem leggen will..., ende ist dat sijn buerman nyet doen en will, so mach hi op hem selven tymmeren ende leggen sijn muer opten uutcant van sinen erve ende tymmeren so dordalff staedse hooch off hoger, will hy; ende waert dat sijn buerman dan na tymmeren will ende setten sijn stantvincken ende balcken an des anders muer, so sall die buerman nyet hooger tymmeren dan enen voet beneden des anders *worminge* off tymmeringe, ende dragen des anders water in sijn dack" (*a.* 1457). En ten bewijze dat het woord in de 17de eeuw behalve aan de Zaan ook in andere streken van ons land bekend was, haal ik de volgende regels aan uit een »bestek van de pastorie te Besooyen van 1611", mij medegedeeld door den Heer Van der Hammen aldaar: »item de muerplaten van eyckenhout,... met noch aen wedersijde *wormen* van vuerenhout".

Terwijl dus de beteekenis vaststaat, is dit met den oorsprong volstrekt niet het geval. Deze is nog onbekend: verwanten in

noch buiten het Germaansch zijn aangewezen. Misschien geeft mijne mededeeling aanleiding tot het vinden er van.

CXXIX. ONSTUIMIG.

Men kan in het *Ndl. Wdb.* op onstuimig lezen, dat er in de vocaal van dit woord iets vreemds is; de *ui* is nl. niet te verklaren. In plaats van *ui* zou men verwachten *oe*, of indien deze gewijzigd ware, *eu*, als in *geneugte.* Vgl. ohd. *ungestuomi* en *unstuomi*; mhd. *ungestüeme*, *ungestüemec*, ook *ungestôm*; daarnaast het znw. *ungestüeme*, ook *ungestuome* en andere bijvormen, waarover straks (Lexer 2, 1872); mnd. *ungestume*, *-gestumicht* en *unstumich*, *unstumisch.* Het woord moet dus uit een oostelijk dialect zijn overgenomen, hetgeen men ook kan opmaken uit Kiliaan's toevoeging »Holl. Sicamb." *Onstuimig* of *ongestuim* was tot heden uit het Mnl. niet opgeteekend, en dit maakt de beoordeeling van den vorm zeer moeilijk. De oudste vermelding is bij Kil. »onghestuem, onghestuemigh, onstuymigh (hij kent het dus in twee verschillende uitspraken), *Holl. Sicamb.* tempestuosus, procellosus, importunus, inquietus, immitis; onstuemigh, onstuymigh, tempestuosus, procellosus". Plant. »onstumich weder, *temps fascheux et tempestueux*, tempus atrox et difficile; onstumicheyt, *tempeste*, *mauvais temps*, tempestas". In den Brabantschen *Vocabularius Copiosus* (van 1483) komt het woord niet voor, en, wat ons meer verwondert, ook niet in den *Teuthonista.* Het is dus in elk geval in het Mnl. een zeldzaam woord geweest, maar men kan, daar het bij Kil. en Plant. voorkomt, niet zeggen, dat het onbekend moet geweest zijn, althans in de latere middeleeuwen. Misschien is het gebruikt door den Bruggenaar Jacob Vilt in zijne vertaling van *Boëthius*, waar wij f°. 253*a* lezen: »ter comste van antekerst sullen alle miraculen cesseren, omme der gherechtigher paciëncie so vele te bet gheweten tsijne..., ende der quader onghesteunicheit so vele te bet ghekent tsijne". *Onghesteunicheit* is niet te verklaren,

doch indien men *onghesteumicheit* mocht lezen, dan zou men hierin de oudste bewijsplaats van het woord bekomen (± 1480), en tevens de vocaal, die men in het echt ndl. woord zou verwachten. De beteekenis moet zijn *ongeduld, onhandelbaarheid, balsturigheid*, en deze past zeer goed bij de opvattingen »importunus, inquietus, immitis", aan het woord o n g h e s t u e m i g h toegekend [1]). Evenwel het blijft eene — zij het ook waarschijnlijke — gissing, en men leert ook door deze niet begrijpen hoe in plaats van dezen vorm zich de andere met *ū* en vervolgens *ui* in onze taal heeft ingedrongen. Men zal wellicht vragen, indien er niet *ongesteumicheit* moet gelezen worden, wat dan? En indien men daarop geen antwoord zou weten te geven, dan zou de gissing zekerder zijn, maar er is nog een ander woord dat in aanmerking zou kunnen komen, en dat ik des te eerder noem, omdat daardoor tevens de vraag, althans gedeeltelijk, beantwoord wordt, hoe men het begrip *onstuimig* dan in het Mnl. heeft uitgedrukt. Het bedoelde woord is o n g e s t e m m i c h, waarvan de bet. met die van *onstuimig* overeenkomt. Het is in het Mnl. bekend in de afleiding o n g e s t e m m i c h e i t, voorkomende in de mnl. reisbeschrijving van Bernh. de Breydenbach van 1483 [2]), 140*v*: »Doe die sonne nederghegaen was, soo begonde die *onghestemmicheit* (nl. *van de zee*) altijt meer te wassen", en, op menschen overgedragen, 130*v*: »als die avont aen quam ende die tijt des ghulsicheit ende *onghestemmicheit* (d. i. *uitgelatenheid*) der Sarracenen" en 161*r*: »die Thurcken ... quamen aen mit groten ghewelt ende *onghestemmicheit*" (d. i. *onstuimigheid*, *niet te keeren geweld*, *aandrang*). Naast dit bnw. *ongestemmich* staat aan den eenen kant met dezelfde bet. mhd. *ungestimme*, *-stimbe*, onstuimigheid, storm, naast *ungestüeme*, en

1) Vgl. *ongemuisterd*, dat eveneens oorspr. van wind en weder wordt gezegd (*ZVl. Bijdr.* 5, 325, 377) en vervolgens op menschen overgedragen in de bet. *teugelloos*, *woest*, *dol*, *uitgelaten*, niet *lichtzinnig* (*Ndl. Wdb.*, De Jager, *Freq.* 2, 395), nog veel minder *niet goed ingelicht*, *der zake vreemd* (Oudem.). Vgl. *ongemuystertheit*, d. i. *dolheid*, *uitgelatenheid* (bij Despars 4, 499).

2) Gedrukt door Mr. Eerhaert Rewich van Utrecht, kunstschilder en reisgenoot van Breidenbach, te Mentz in 1488.

ungestym, onstuimig, naast *ungestüeme* bnw., en in het Mnd. *unstemmich(eit)*, *unstimmich(eit)*; vgl. *ongestuimig* naast *onstuimig*, wvla. *ongerustig*, *liefgetallig*, *ongetrouwig*, naast *onrustig*, *lieftallig*, *ontrouwig*; mnl. *ongedrachtich*, *ongesadelijc*, *ongenutte* naast *ondrachtich*, *onsadelijc*, *onnutte*. Aan den anderen kant het deelw. bnw. o n g e s t e m m e t, vgl. wvla. *ongestuimd* naast *ongestuimig*. Het woord is, evenals o n g e s t e m m i c h, tot heden alleen gevonden in de reisbeschrijving van Breidenbach; ald. 142*r*: »dairtoe vergaeren alsoo veel winden besiden aen desen berch, dattet meer zeer *onghestemmet* maect"; 141*v* en 162*v*: »dat *onghestemmede* (*-gestemde*) meer"; 143*v*: »want wy dat meer veel *onghestemmeder* bevonden hadden", en 140*v*: »met eenen *onghestemmeden* wynt dreven wy van een ten anderen".

O n g e s t e m m e t komt natuurlijk van het in het Mnl. niet ongewone *stemmen*, d. i. *tot staan brengen*, *inhouden*, *beteugelen*, *tot bedaren brengen*, ook *stelpen*. Vgl. Kil. 635 en *Versl. en Meded. Kon. Akad.* 1895, bl. 147. Een zeer bruikbaar voorbeeld levert ons de onlangs door den Heer Nap. de Pauw vanwege de Kon. Vlaamsche Academie uitgegeven vertaling van Froissart door Geryt Potter van der Loo, alwaar men op bl. 31 leest: »so lange carmden dese XII poirteren, ende baden den grave met so groter begeerten, dat *hem* die grave zeer *stempte* van sinen thoiren mids guede middelaers die sij dair cregen". Vgl. Franck in *Tijdschrift* 4, 109; mhd. *stemmen*, tot staan brengen, waarnaast ook een st. ww. *stēmen* heeft bestaan, vanwaar mhd. *ungestēmen*, hetzelfde als *ongestemmet*. Dit st. ww. heeft, behalve in de reeds door Franck genoemde afleidingen *stam*, *stamelen*, *stom* en *ungestüm* (vgl. ook Kluge[4] 364), een spoor achtergelaten in den door Kil. naast s t e m m i g h vermelden vorm van het bnw. s t e m i g h, met de beteekenissen *gravis*, *severus*, *serius*, *constans*, *ornatus*, *compositus*. Vgl. ndl. *stemmig*, stijf. Het tegenovergestelde van dit adj. is **onstemmich*, dat boven uit het Mnd. werd aangewezen, en dat in beteekenis overeenkomt met mnl. o n g e s t e m m i c h, d. i. *onstuimig*, *uitgelaten*, *toomeloos*, *teugelloos*, *dol*.

Aan welk dialect in het bijzonder *ongestemmet* en *ongestemmich* eigen waren, m. a. w. waar Breidenbach thuis hoorde, is mij onbekend. Doch het algemeene, het meest gewone, woord voor »onstuimig" is het in geen geval geweest, dit was ongesture (-gestuur), mnd. *ungesture*, mhd. *ungestiure*. Vgl. *Ndl. Wdb.* 10, 1666; Kil. »onghestuer, tempestuosus"; Meylink, *Delft.* 202, 208 (*a.* 1413): »*ongestuer* wynd"; *Hooglied* c. 108, vs. 18: »die regen *onghesture* benemet al dat saet dat is gesaiet", vooral ook onsture (*-stuur*) en onsturich (vanwaar *onsturicheit* en *onstuerheit*), van welke woorden tal van voorbeelden zijn opgeteekend. Daarnaast stonden in andere tongvallen nog een paar andere, minder gewone, woorden voor hetzelfde begrip, nl. *ongestrumelich*, voorkomende in *ongestrumelicheit* (*Boec d. M.* 72*v*: »dat si met *ongestrûmelicheit* en breke die antwoord"), waarschijnlijk hetzelfde als mnd. *ungestormich*, afgeleid van een ww. *strumen*, d. i. *stroomen*, ook *stormen* (?), waarvan mnl. *strume* (stroom, Velth. I, 13, 60); mhd. *strûmen*, *strômen*, d. i. *strömen*, *hin und her fahren*, *stürmend einherziehen*. Het andere woord staat dichter bij mnd. *ungestormich*, nl. *ongestorme*. In den Limburgschen *Proza-Servaes* leest men, bl. 77: »gheen doot noch die *onghestorme* verveernisse des meers, verveerlicker dan alle dode".

Een bnw. *ongestorme* naast *ongestormich* is in het Mnl. zeer goed denkbaar. Vgl. *ongedoude* naast *ongedoudich*, *ongelove* naast *ongelovich*, *ongedenke* naast *ongedenkich*, *ongedure* naast *ongedurich*, mhd. *indenke* en *andenke*, hd. *eingedenk*; mnl. *ellende*, ohd. *elilenti*, ags. *ellende* naast *ellendich*. Zie over dgl. bahuwrihisamenstellingen Kluge, *Nom. Stammb.* § 177 en (later) *Mnl. Wdb.* op ongedoude. Mocht tusschen *ongestorme* en *verveernisse* het woord *ende* uitgevallen zijn, en *ongestorme* alzoo een znw. wezen, dan komt het geheel overeen met mnd. *ungesturm*, waarnaast ook *ungestormicheit* en *unstormicheit*. *On* zal in dit woord op te vatten zijn als in *onkosten* en »*ongeld*, en beteekenen een *onaangename*, of ook een *gevaarlijke*, *hevige* storm".

CXXX. MUULSTOTER.

Dat met dit op het eerste gehoor vreemd klinkende woord bedoeld wordt »een oplichter die met valsche reliquieën het platte land afloopt" is in het *Mnl. Wdb.* met de verklaringen uit Kil. en Plant. aangetoond. Uit schrijvers was het woord in deze bet. tot heden niet gevonden, wèl in de — waarschijnlijk oorspronkelijke — opvatting »reliquieënkastje of foedraal waarin het »heilichdoem" zich bevindt, wanneer men het door de geloovigen laat kussen." *Muulstoter* is vermoedelijk de bij het volk gebruikelijke benaming geweest van het laatstgenoemde voorwerp. Van de eerstgenoemde opvatting *boerenbedrieger*, *venter van valsche reliquieën* kan ik thans ook een voorbeeld mededeelen. Ik heb het opgeteekend uit de door de firma Martinus Nijhoff uitgegeven photolithographische reproductie van het oudste volksboek van Uilenspiegel (± 1512), naar het eenig bekende exemplaar, dat in de Kon. Bibl. te Kopenhagen berust.

Aldaar vindt men op f° E eene houtsnede, voorstellende Uilenspiegel op een preekstoel, bezig om aan eene schare geloovigen wonderen te verhalen van een doodshoofd, dat hij aan zijne hoorders voorhoudt. De tekst daaronder luidt aldus: »Hoe Ulespieghel een muylstoter werdt. Als nu Ulespieghel door die landen bekent was om sijn scalcheit, so en was hi nergens willecome...; so overdaecht hi hoe hi best gelt gecrighen soude met cleynen arbeyt, so troc hi aen een coorcleet gelijc een clerck ende nam een dootshooft vanden kerchove ende dede dat beslaen met silveren bandekens, ende quam int lant van Pameren in Oostlant, daer die papen meer neersticheyt doen in die bierkanne dan om prediken. Ende waer op dorpen kercwijnghe, bruloften, wtvaert van dooden ... was, daer maectc hem Ulespiegel altoos bi, want wat offer daer af coemt dat souden die prochiaens half hebben ... Als dan tvolc meest vergaedert was, so clam hi opten preecstoel ende seyde hem wat goets, ende dan van den heylicdom vanden hoofde dat daer was, ende hoe hem dat hooft bevolen had dat hi hem soude maken een kercke van reyn goet, ende hi en soude geen offer ontfaen van vrouwen, die ander mans hadden gehadt bi haren echten man enz."

Het woord *muulstoter* scheen mij belangrijk genoeg om het met dit voorbeeld nader toe te lichten, en het boekje, waaraan ik de plaats ontleende, om er de aandacht op te vestigen.

J. VERDAM.

VAN NEGEN POENTEN VAN GOEDER OEFENINGEN.

Dezen titel geef ik aan de schoone, goed gedachte en diep gevoelde prozabladzijde, door Franck, *Tijdschr.* 17, 281, medegedeeld uit het Comburgsche handschrift. Intusschen — wij zijn de opmerking verschuldigd aan Prof. Kalff — het stukje was reeds gedrukt, en wel in Van Iterson's *Stemmen uit den Voortijd*, bl. 43, naar een Haagsch hs. (ald. bl. 179 vlgg.). Doch aangezien het hier eene bladzijde geldt, die als model van mnl. stichtelijk proza kan worden beschouwd, meent de Redactie, dat haar dit verzuim licht zal worden vergeven. De beide teksten kunnen hier en daar dienen om elkander aan te vullen. Over het geheel is de Comburgsche tekst vollediger, keuriger van uitdrukking en iets archaïstischer. Voor de twee laatste punten vergelijke men bv. *C*: »ghef eenen penninc in dien tijt *dattune* selve orboren moghes", met *H*: *dattuut*; *C*: eenen *berch* gouds van der aerden tote an den hemel", met *H*: »enen *hoep* roets gouts"; *C*: »dat men telken *voetspore* zijn bloet mochte sien", met *H*: »dat men dine *voetstappen* mit bloede mochte sien": *C*: »also vele roeden als up een breet velt mochte *gheliygghen*" met *H*: »mochten *liggen*"; *C*: eene *gheheele* (*H*: *heel*) see". — Ook het dialect verschilt: *C* is door een Vlaming, *H* door een Hollander geschreven. Vgl. *C weenes*, *zendes*, *begheers*; *H weneste*, *sendeste*, *begheerste*. *C* »van den *heleghen* gheest", *H heiligen*; *C tote*, *H tot*; *C up*, *H op*; *C twelef*, *H twaelf*; *C scheers*, *H scaer*; *C versloughes*, *H ontween sloeghes*; *C allendich*, *H ellendich*; *C* vasten *te* watre ende *te* brode", *H* »*in* water ende *in* brode"; *C* »*door* gods wille", *H* »*om* gods wille". Verschillend is ook nog de uitdrukking op de volgende plaats: *C* »dan oftu eene columbe ghinghes van der aerden tote in den hemel, ... ende du daghelijcs daer up ghinghes op ende neder", *H* »dan of een calumme ginge van der eerden tot an den hemel, ... ende du die dagelics op ghinges ende neder." Hier is de lezing van H. het verkieslijkst. Eene doorloopende vergelijking der beide teksten schijnt mij overbodig.

J. VERDAM.

EEN PAAR WOORDAFLEIDINGEN.

1. Nederlandsche en andere verwanten van lat. *nūtrix*.

Dat het lat. *nutrix* ontstaan is uit een ouder **nutritrix*, ongeveer op dezelfde wijze als *stipendium* uit **stipipendium*, *honestas* uit **honestitas*, *voluntarius* uit **voluntatarius*, wordt vrij wel algemeen erkend (zie o. a. Bréal et Bailly *s. v.*). Die niet gelooven mocht dat *nutrire* het prius is, zou het bewijs moeten leveren dat *nutrix* 'voedster' gevormd is van een verbum *nuĕre* = 'voeden'.

Welke is echter de herkomst van *nutrire*? Oogenschijnlijk is het een denominativum. Het nomen, waarvan het gemaakt is, behoeft niet een *i*- of een consonantstam geweest te zijn. Naast verba van het type *finire*, *mollire*, *ferocire*, *custodire* heeft men bv. *punire* (van *poena*), *servire* (van *servus*), *blandiri* (van *blandus*). Op zich zelf is **nūtrŏ*, evenzeer als **nūtrĭ* denkbaar als thema van het uit het ons bekende Latijn verdwenen substantief, dat aan het werkwoord *nūtrire* ten grondslag ligt. Overwegende dat -*trŏ*, niet -*trĭ*, een gemeen idg. suffix is (voorbeelden bij Brugmann, Grundriss II § 62), behoort men hier uit te gaan van **nūtrŏ*, welks nominatief waarschijnlijk **nūtrum* is geweest. Dit hypothetische **nūtrum*, dat zoodoende valt binnen eene welbekende kategorie van primaire derivata, wijst op een wortel *nu*, die een andere is dan dien wij aantreffen in lat. *nŭĕre* = gr. *νεύειν*. De beteekenis verbiedt die homonyme wortels samen te doen vallen.

Kent men nu soms van elders een wortel *nu* of *snu* — in het Latijn valt de *s* vóór *n* regelmatig af, vgl. bv. *nare* 'zwemmen' met skrt. *snā*, en *nix*, g. *nĭvis* met ons *sneeuw* —, die wat zijne beteekenis betreft, past bij het onderstelde **nūtrum* en dus bij *nūtrire*?

Het Sanskrit bezit een verbum *snu*, praesens *snauti*, in de bet. 'afdruipen, vocht laten uitvloeien', namelijk waar er sprake is van uitdruiping en uitvloeiing van dierlijke afscheidings-

organen. Reeds de Vedische teksten bevatten enkele afleidingen van dien wortel. Het compositum *pra-snu* wordt als geijkte term gebezigd om te zeggen dat de tepel of het dier 'de moedermelk laat vloeien'; wanneer dit van zelf geschiedt, moet men, leert Pāṇini (3, 1, 89), het medium gebruiken: *gauḥ prasnute svayam eva*. De conventioneele rhetorica der Indiërs neemt aan dat, als eene moeder na lange afwezigheid haar kind weerziet, hare borsten vochtig worden en melk laten uitdruipen. In dien zin spreekt men in het Sanskrit van een *prasnava* der tepels, zooals bijv. in het vijfde bedrijf van het tooneelstuk Vikramorvaçī:

vatsa iyaṃ te jananī prāptā tvadālokanatatparā
snehaprasnavanirbhinnam udvahantī stanāṃçukam

»kind (zegt de vader) hier staat uwe moeder, geheel opgaande in uwen aanblik; haar boezemband is vochtig door het verlangen naar u''. In de plaats van dit *prasnava* vindt men in handschriften en tekstuitgaven dikwijls verkeerdelijk *prasrava*, dat van stroomend water en dergelijken, maar niet van uitdruipende vloeistof gezegd wordt [1]). Op eene plaats in den Kathāsaritsāgara (13, 216) wordt *prasnauti* gezegd van een druipenden neus. Eene teef, die men sterk gepeperd vleesch heeft laten oppeuzelen, gaan de oogen tranen en wordt de neus vochtig: *asraṃ pravavṛte tasyāḥ prasnauti sma ca nāsikā*.

In deze beperking van beteekenis tot de slijmafscheiding van den neus vinden wij onzen wortel terug in eenige Germaansche woorden, vooreerst *snot*, zoowel op Nederlandsch als Angelsaksisch en Skandinavisch taalgebied aanwezig, mhd. *snuz*, dan in het bijbehoorende sterke werkwoord met trans. causat. beteekenis, in onze taal *snuiten* ohd. *snûzan*. Deze vormen gaan

1) Terecht staat *prasnava* in de Bombay-ed. van het Mahābhārata 1, 135, 13; 175, 50; 221, 53 (waar het gezegd wordt met betrekking tot het bronstsap van olifanten), doch ibid. 1, 105. 26 leze men *prasnavaiḥ* i. pl. v. *prasravaiḥ*. Het Pet. Woord. dl. IV, *s. v.* stelt de zaak verkeerd voor; beter is wat in het Supplement op dl. V (kol. 1632) en in het *Wörterbuch in kürzerer Fassung* over *prasnava* te lezen staat. Vgl. ook dit laatste s. v. *prasnavana* dl. VI, kol. 304.

natuurlijk niet rechtstreeks terug op *snu*, maar op een uitgebreideren wortel *snud* sterk *sneụd*, die ook in het Zend wordt aangetroffen in de bet. 'laten vlieten' (van tranen) en misschien ook in het Iersche *snuadh* aanwezig is; zie Whitley Stokes-Bezzenberger, Urkeltischer Sprachschatz (= Fick's Vergl. Wörterb. der idg. Sprachen [4], II) bldz. 316 [1]).

Uit het medegedeelde blijkt dat er voldoende grond bestaat om aan te nemen een proethnischen wortel *snụ* waarnaast *snud*, in de bet. 'uitdruipen, laten vloeien' van vocht door dierlijke afscheidingsorganen voortgebracht. In Erān vindt men het gebruikt met betrekking tot tranen, bij Germanen en ook in Indië ten opzichte van het neusslijm [2]), en bij de Indiërs zagen wij dat men van uiers en tepels zegt: *prasnuvanti*, *prasnuvate*, als zij melk doen vloeien. Met het volste recht mogen wij onderstellen dat gelijk in het Sanskrit het derivatum *prasnava* in overeenstemming met den aard van het suffix, waarmede het gevormd is, de »uitvloeiende melk" beteekent, eveneens in het Latijn het boven opgestelde hypothetische subst. **nūtrum*, het onafwijsbare substraat van *nūtrire*, in overeenstemming met het bekende karakter van het suffix-*trum*, beteekend heeft 'tepel'. *Nutrire* was dus oorspronkelijk een intrans. werkwoord in den zin van »de borst geven". Dat het transitief gebruikt wordt in de bet. 'zoogen', van daar 'voeden' in eig. en overdr. beteekenis, kan niemand verwonderen die eenigszins bekend is met de beteekenisontwikkeling bij afgeleide verba. Zoo heeft in het Latijn *arbitrari* reeds vroeg zijne grondbeteekenis »arbitrum esse" verloren, *judicare* wordt veel meer transitief gebruikt = »oordeelen", dan in de bet. *judicem esse*, *moderari* dat in het oudere Latijn met den datief geconstrueerd werd heeft in de klassieke taal den accusatief.

---

1) Dat te dier plaatse bovendien gr. *νέω* (zwemmen), got. *snivan* met verwanten mitsgaders lat. *nubes* met de hier behandelde woorden in verband worden gebracht, acht ik niet gewettigd.

2) Weder in anderen zin komt het voor op eene plaats in Kātyāyana's Çrautasūtra, waar *avaprasnuta* bet. '(door een vogel) bevuild'.

2. *slap* — skrt. *srabh*.

Zelfs de meest doctrinairen onder de Indogermanisten erkennen dat er gevallen zijn, waarin men wortelparen moet aannemen met geaspireerde en niet-geaspireerde media, die overigens in vorm en beteekenis als een moeten worden aangemerkt. Reeds in den eersten druk van zijn *Grundriss* erkende Brugmann die wisselvormen in beginsel (zie dl. I, § 469, 8°.), in den tweeden druk (§ 704) behandelt hij het verschijnsel uitvoeriger en geeft meer voorbeelden, o. a. skrt. *ambhas* naast *ambu* 'water', vgl. gr. *ἀφρός* naast *ὄμβρος*; gr. *πλίνθος* naast ags. [ook Groningsch] *flint*; skrt. *hanu* naast gr. *γένυς*, got. *kinnus* (ons 'kin').

Als een nieuw voorbeeld van die doubletten wijs ik op ons nederl. adjectief *slap*, ohd. *slaf*, deensch *slap*, waarmede men oudslav. *slabŭ*, lat. *lăbare* en *lābi*, skrt. *lamb* in verband pleegt te brengen. Waaruit volgt dat men als proethnischen wortel, waartoe genoemde vormen en woorden behooren, moet opstellen *slab*. Toch komen er in het Sanskrit eenige woorden voor, die om hunne beteekenis van oudslav. *slabŭ* en ons *slap* niet gescheiden kunnen worden, maar die in de plaats van *b* de geaspireerde media *bh* vertoonen. Men vindt ze vooral in Buddhistische teksten. Zoo o. a. in het Divyāvadāna (ed. Cowell and Neil) 48, 10 *tato Bhagavatā ṛddhiḥ prasrabdhā* »daarop deed de Heer de betoovering verdwijnen", hier is *prasrabdhā*, nom. sing. fem. van het partic. op *ta* van *pra* + *srabh*, nagenoeg letterlijk het Nederlandsche 'verslapt', »de Heere verslapte", staat er »zijne toovermacht", deed die wegkwijnen. Op eene andere plaats wordt *pra* + *srabh* gebezigd van een koning die, om zich aan godsdienstige overpeinzing over te geven, zijne gewone bezigheden 'laat loopen'. Elders heet het dat, wanneer de Buddha stralen uit zijn lichaam in alle richtingen en naar alle werelden uitzendt, die stralen die de hellen en hunne bewoners treffen, het verblijdende gevolg veroorzaken dat de folteringen van de in die hellen opgesloten wezens ophouden: *tena teṣaṃ*

sattvānāṃ kāraṇāviçesāḥ pratiprasrabhyante. In een nog onuitgegeven tekst komt het subst. *prasrabdhi* 'verslapping, loslating, prijsgeving' voor. Derhalve moet naast proethn. (*s*)*lab*, o. a. in skrt. *lambati* 'neerhangen' (vgl. de overdr. bet. van *vilambati* 'talmen') ook de wisselvorm *slabh* erkend worden. De vraag of ook *slagv* (lat. *languēre* enz., eng. *slack*, ons *slak* enz.) met *slab* te vereenigen is, laat ik hier rusten.

De woordenboeken geven den door mij als *srabh* gedetermineerden Sanskritwortel gemeenlijk op in den vorm *çrabh*. In de handschriften vindt men in de tot dezen wortel behoorende vormen nu eens *s*, dan weder *ç*. Dat het Petersburgsche Woordenboek ze met *ç* schrijft, en bv. de zeer gewone woorden voor 'vertrouwend, onbezorgd', 'vertrouwen, onbezorgdheid' daar gespeld worden *viçrabdha*, *viçrambha*, berust niet op overwegende gronden, maar daar er toch eene beslissing genomen moest worden, schijnen redenen van uiterlijken aard de keus van spelling te hebben bepaald. Het etymologisch verband in het bovenstaande gelegd tusschen germ. *slap* en indisch *srabh* noopt er toe de spelling *visrabdha* en *visrambha* voor te trekken. Voor den beteekenisovergang vergelijke men het fr. *relâcher*, *relâchement*, het lat. *solutus*, *dissolutus*, waar men eveneens van het begrip 'los, slap' gekomen is tot de uitdrukking van het onbezorgde en ongehinderde, van behagelijkheid en rust. Het Sanskrit is in dit opzicht alleen wat verder gegaan.

Groningen, 26 Jan. 1899. J. S. SPEYER.

BRIJN.

Nnl. *brijn* onz.(?), mnl. wvl. *brine* vr., ags. *brîne* vr., eng. *brine* beteekenen: pekel, zout water, bij uitbreiding ook wel: zilt, brak (of ook bitter of wrang) nat. In 't Eng. wordt het in hoogeren, dichterlijken stijl ook gebezigd voor: zee (verg. een dergelijk gebruik van nnl. *pekel*) en voor den »zilten" of »brakken tranenvloed", zooals 't bij onze oudere dichters heet; Zuidnederlandsche schrijvers der 16de eeuw bezigen *brine* niet zelden als zinnebeeld van »bittere" smart. In Noord-Nederland schijnt het woord thans alleen bewaard in de uitdrukking *zoo zout als brijn* en de samenstelling *brijnzout*, gelijk het in enkele tongvallen nog luidt; in de algemeene taal is *brijn* hier, naar 't schijnt vooral ten gevolge van verwarring met *brem*, den naam van den heester welks kappers gezouten als toespijs gegeten werden, tot *brem* verloopen. Naast *brijn* komt in verschillende dialecten (reeds in de 16de eeuw) de spelling en uitspraak *brein* (of zelfs *brain*) voor; doch zoowel dit als wvl. *brune*, *brene*, *breine*, *brijle*, nfri. *brim* enz. zijn toch blijkbaar alle jongere bijvormen van den éénen ouderen vorm *brine*. In onze eeuw is het woord echter uit Engeland weer in Noord-Nederland overgekomen, in de bijzondere, technische bet.: met zouten bezwangerd water uit een stoomketel, in welk geval het door ingenieurs, onbekend met het bestaan van hetzelfde woord in onze oudere taal en in verscheidene hedendaagsche tongvallen, vaak *brein* geschreven (of in zijn Engelschen vorm *brine* gelaten) is. Dit alles en meer andere bijzonderheden betreffende de geschiedenis van het woord in onze taal kan men breeder in het Nederlandsch Woordenboek uiteengezet vinden.

Voor wij verder gaan, een enkel woord ter verklaring en staving van den hierboven ook voor 't Ags. aangenomen vorm

brîne, met *î*. Immers bij Skeat en bij Bosworth-Toller is als ags. alleen *bryne* te vinden, Murray geeft op: »OE. *brýne*, *bríne*", en meng. neng. *brine* zou evengoed uit *brŷne* als uit *brîne* ontstaan kunnen zijn (verg. *bride*, *hide*, *mice* enz. met eng. *i* uit ags. *ŷ*, bij Sweet, Hist. of Engl. sounds, 366). Hoewel allen hiermede mnl. *brine* of nnl. *brijn* vereenzelvigen, zou echter natuurlijk een ags. *ŷ* (of *y*), umlaut van *û* (of *u*), kwalijk met den Nederlandschen vorm strooken. Lichten wij nu de doopceel van het Ags. woord, dan vinden wij dat de tot dusverre bekende bewijsplaatsen voor het woord, schijnbaar 7 in getal (1 bij Murray, 3 bij Bosworth-Toller i. v. *bryne* en 3 i. v. *fisc-bryne*) bij nadere beschouwing te herleiden zijn tot t w e e glossen uit Aelfric's Glossarium: *bryne*, salsugo, muria (ed. Wright-Wülker 128, 40 [1])) en *fisc-bryne* (128, 39). In hetzelfde glossaar komen echter ook voor: *wrytere* voor *wrîtere*, schrijver (146, 3), *swyn* voor *swîn*, zwijn (119, 24) en *twybill* voor *twîbill*, tweesnijdend zwaard (143, 30): twee ontwijfelbare gevallen dus van een laatwestsaksische *ŷ* in plaats van *î* na *w*, en één dergelijk na *r*, die ons, in vereeniging met het mnl. wvl. *brîne* (welks vocaal, hierop zij nogmaals de nadruk gelegd, aan geen twijfel onderhevig is), wel het recht geven, ja verplichten ook voor het Ags. als oorspronkelijken vorm *brîne* aan te nemen [2]). Trouwens hoe zou men anders een ags. *brŷne* (of *bryne*) en mnl. *brine* met elkander in verband brengen? Het éénmaal voorkomende mnl. *hiden* naast ags. *hŷdan*, verbergen geeft al bitter weinig steun, daar het zelf zoo raadselachtig is; en als umlautsvorm, b.v. **brûnjôn-*, afgeleid van *brûn*, bruin, zou het woord, dunkt mij, ook niet te verklaren zijn.

1) Aldus bij Murray; bij B.-T. eerst aangehaald als Aelfc. Gl. 33, daarna uit Somn(erus) 62, 14 (een lexicon dat in hoofdzaak eene verkorting is van Lye, die hier weer dezelfde glossen van Aelfric citeert), en ten derden male uit een anderen druk van Wright's Voc. dan de door Murray geciteerde, waarin diezelfde glossen zijn opgenomen. Voor *fisc-bryne* wordt bij B.-T. wederom dezelfde plaats op drieërlei wijze aangehaald. Zóó brengt men zonder veel moeite een wolk van getuigen bijeen!

2) Het bovenstaande ben ik verschuldigd aan de vriendelijke hulp van Prof. Cosijn.

Daarentegen zijn deze bij Aelfric voorkomende *ў*'s na *r* allicht te verklaren als sporen van dergelijke werking eener voorafgaande *r* op eene volgende *ĭ* als in de gewestelijk-mnl. (wvl.) bijvormen *bru*(*w*) (en *brou*?) naast *brij*, *brune* naast *brine*, haspeng. *ruim* naast *rijm* (en ook in *fruiten* naast *frijten*?) valt waar te nemen (zie hierover verder Ned. Wdb. op deze woorden, alsmede Feestbundel De Vries, 81 vlgg.), terwijl men bij de *y*'s na eene *w* zeker wel aan den bekenden invloed eener *w* op eene volgende k o r t e *i* mag herinneren (Sievers, Ags. Gramm.[3] § 71—72, 156; Franck, Mnl. Gramm. § 64).

Omtrent den oorsprong van dit *brîne* nu is tot dusverre niets bekend. De gissing van Skeat, die in eng. *brine* een bijzondere toepassing ziet van ags. *bryne*, brand, vuur, hitte (van ogerm. *brinnan*, wegens den »branderigen" smaak van pekel) stuit natuurlijk af op mnl. *brîne*, dat onmogelijk van germ. *brinnan* afgeleid kan zijn en blijkbaar evenmin uit het Eng. overgenomen is. Franck, Vercoullie (2de druk), Murray en Kluge (English Etymology) bepalen zich dan ook tot het opgeven der verwante vormen. Daarom schijnt eene gissing, ook al is zij gewaagd, in dezen geoorloofd. In het Woordenboek mocht deze echter alleen aangeduid worden; het omstandig betoog, dat daar niet zou passen, vinde hier eene plaats.

Het is algemeen bekend, dat tusschen *m* en *r* (of *l*) zeer licht eene *b* wordt ingeschoven, dat de moeilijk uit te spreken klankverbinding *mr*, *ml* dus in vele talen *mbr*, *mbl* geworden is: gr. *ἄμβροτος* uit **ἄμροτος*, *γαμβρός* uit **γαμρός*, *μέμβλωκα* naast *ἔμολον*, *μεσημβρία* naast *ἡμέρα*; fr. *marbre*, *chambre*, *sembler*, *humble* uit *marmor*, *camera*, *simulare*, *humilis*, mnl. *ember*, *nember*, *jamber*, eng. *timber* enz. Ook aan het begin van een woord werd *mr-* (*ml-*) in 't Grieksch *βρ-* (*βλ-*): *βροτός*, *βραχύς* (verg. got. *gamaurgjan*, verkorten), *βλίττω*, snijd honig uit naast *μέλι*, *βλώσκω* enz. Latere onderzoekers hebben aangetoond dat indog. *mr* niet alleen in het Grieksch, maar ook in het Germaansch, zoowel aan 't begin als in 't midden van een woord *br* is geworden (denkelijk over de tusschentrappen *mbr*

(*mvr*) en *br*), doch dat in 't Latijn daaraan alleen 't midden *-br-*, aan 't begin daarentegen *fr-* beantwoordt [1]); zie over dit alles in den breede Johansson in Kuhn's Zeitschr. XXX, 440—452 en Osthoff, Morphol. Untersuch. V, 85—137. Voor het Germaansch steunt deze stelling voornamelijk op de volgende, thans min of meer algemeen aangenomen etymologieën: got. *brahw*, blik en mhd. *brëhen*, lichten, schitteren, verwant met got. *maurgins*, lit. *mérkti*, pinkoogen en gr. *ἀμαρύσσω*, doe fonkelen [2]); ohd. *brëman*, evenals gr. *βρέμω* en lat. *fremo* uit idg. *mrem-*, en dan ook verwant met skr. *marmaras*, gr. *μορμύρω*, lat. *murmuro*, nnl. *murmelen* [3]); ags. *brægen*, nnl. *brein* (*bragen*) verwant met gr. *βρεχμός*, voorschedel, uit *μρεχμός* [4]); got. *brûþs*, evenals skr. *brawîmi* en av. *mraomi* uit den wortel *mrû*, spreken [5]); en eindelijk nnl. *brak*, zoutachtig, evenals gr. *βρύχιος*, bnw. bij *βρύξ*, afgrond der zee [6]) verwant met got. *marei*, lat. *mare* enz.

---

1) *Hibernus* uit **hībrĭnos* uit *χīmrĭnos* (= gr. *χειμερινός*) en *tūber* uit *tūmr-* (vergl. skr. *túmras*, lat. *tumeo* enz.); daarentegen *fremo*, *fretum*, *frutex*, *fraces*, *friare*.

2) Johansson a. w. 445 vlgg.; ook bij Brugmann, Grundr.[2] I, 383 en Uhlenbeck, Etym. Wtb. d. got. Spr. i. v.

3) Osthoff a. w. 94; evenzoo Brugmann t. a. p. en Streitberg, Urgerm. Gramm. 143; doch volgens Kluge[6] e. a. verwant met skr. *bhram-*, zwerven.

4) Johansson a. w. 448; ook bij Osthoff a. w. 92 en Brugmann t. a. p.

5) Uhlenbeck en Hirt te gelijk in Paul u. Braune's Beitr. XXII, 188 en 234; door Brugmann a. w.[2] I, 342 met een ? vermeld.

6) Hirt in Indog. Forsch. I, 475; overgenomen door Streitberg t. a. p., maar niet door Brugmann t. a. p. — Hirt zegt alleen dat *υ* hier waarschijnlijk uit idg. *o* ontstaan is, evenals in *νύξ*, *λύκος*, maar duidt niet nader aan hoe hij zich het ontstaan der dubbele of lange *k* (mnd. *brack*) voorstelt en met welk suffix hij het gevormd acht („*βρύχιος* entspricht ziemlich genau engl. *brack*, ndd. *brakig*”). Nu aan een suffix *-ja*, bij *brack* althans, wegens het ontbreken van den umlaut niet gedacht kan worden, zou, volgens eene gissing mij vriendelijk door Prof. Uhlenbeck medegedeeld, germ. **brakka-* ontstaan kunnen zijn uit idg. **mrog-no-*, een bnw. met het suffix *-no-* afgeleid van idg. **mrog-*, gr. **βρυγ-* (later *βρυχ-*, naar analogie van de meerderheid van woorden op *-υξ* als *ὄνυξ*, *πτύξ*, gen. *-χος*, naast slechts enkele als *πτέρυξ*, gen. *-γος*), dat op zijne beurt een znw. zou zijn, afgeleid van den zwaksten stam van lat. *mare* enz.: *mr-og-* (voor de vorming verg. gr. *πτέρ-υξ*, *φάρ-υξ*: zie Brugmann[1] II[1], 386). — Onopgehelderd blijft bij dit alles echter nog de toch kwalijk toevallige

Deze laatstgenoemde etymologie heeft mij op het spoor gebracht van eene andere, die er verscheidene punten van overeenkomst mede heeft zonder er van afhankelijk te zijn, die dus niet met hare al-of-niet juistheid staat of valt [1]). Zou, wilde ik vragen, ags. mnl. *brîne* — een woord dat tot de Friesch-Angelsaksische kusten der Noordzee beperkt is — soms een vrouw. znw. kunnen zijn, afgeleid van een bnw. **brîna-*, dat, met den uitgang *-îna-* gevormd van denzelfden zwaksten stamvorm van got. *marei*, lat. *mare* die ook in *brak* verholen ligt, behoudens den verschillenden vorm of graad van den stamklinker zoowel in vorm (grondwoord en achtervoegsel) als in beteekenis geheel overeenkwam met lat. *marīnus*? Voor zoover ik zien kan is er ten gunste dezer gissing wel een en ander aan te voeren.

Terwijl de *a* van got. *marei*, *marisaiws* (ohd. *meri*, ags. *mere* enz.) en lit. *mares* en de *o* van osl. *morje* uit idg. *ə*, doch ook, evenals gall. *mori* (in *Morĭni* [2]), *Aremorici* [3])), oiersch *muir*, cymr. *mor* uit idg. *o* ontstaan kunnen zijn, kan de *a* van lat. *mare* moeilijk iets anders wezen dan idg. *ə*, een zwakke vorm of graad van den stamklinker (verg. ook skr. (prākr.) *mīra*, oceaan [4]).

---

overeenkomst in beteekenis tusschen mnl. *brak* en *wrak* (zie Franck). Zou 't laatste in geenerlei verband staan met den onderstelden Germaanschen grondvorm (*w*)*wrakka-*? Verg. got. *wraiqs* en eng. *wry* naast nnl. *brik*, scheef (zie Ned. Wdb.)? — Dat Hirt ten onrechte eng. *brack* als een subst. beschouwt (waarvan dan eerst het adj. nnd. *brakig* — door mij alleen bij Frischbier gevonden — afgeleid zou zijn) behoeft voor Nederlanders natuurlijk geen betoog: mnd. *brack*, mnl. *brac*, en eveneens het (zeldzame, volgens Murray waarschijnlijk aan onze taal ontleende) eng. *brack* is vanouds een bnw., gelijk trouwens het Etym. Wdb. van Franck behoorlijk mededeelt. — Over enkele andere, twijfelachtige gevallen van germ. *wr-*, *br-* uit idg. *mr-* zooals got. *braids* zie Uhlenbeck i. v. en Noreen, Urgerm. Lautlehre 141; over nnl. *brij* zie Osthoff a. w. 109; over onr. *brum*, knop l. a. w. 98.

1) Nadat ik het bovenstaande had geschreven, bemerkte ik dat reeds bij Schuermans 79*a* staat: „Dit *brijne* is verwant met *brak*, zout of ziltig". Hoezeer niets dan eene losse, door niets gestaafde gissing, waarbij zeker niet aan den hier vermoeden oorsprong van beide woorden gedacht is, wil ik 't hier toch niet verzwijgen.

2) Brugmann a. w.[1] II[1], 147.

3) Fick, Vergl. Wtb.[3] I, 717.

4) Zie Fick t. a. p.; Uhlenbeck i. v. *marei*. Ook Prof. Kern meent, volgens eene schriftelijke mededeeling, dat men men moet aannemen „eene uitspraak *mərya*, waaruit

Brugmann acht zulk een idg. **məri* mogelijk [1]), Hirt neemt dien vorm als vaststaande aan [2]). Doch naast dezen zwakken kan men een zwaksten vorm *mr-* aannemen (de »null"-, »schwund-" of »tonlose tiefstufe"), dien Hirt in *βρύχιος* en *brak* gevonden heeft. Nu hebben de afleidsels op *-îno-* oorspronkelijk den klemtoon op het suffix, zoodat wij inderdaad den zwakken of den zwaksten vorm van den stamklinker mogen verwachten [3]). Of nu lat. *marīnus* uit idg. **mərīno-*, dan wel, naar analogie van *mare*, uit een ouder **mrīno-* ontstaan is kunnen wij in 't midden laten; volgens Osthoff had *mr-* in 't Latijn *fr-* moeten worden [4]), en zou dus het eerste waarschijnlijker zijn. Maar zelfs al heeft het Latijn alleen *mərīno-* gekend, het Germaansch kan daarnaast wel ditzelfde woord met den stamklinker in den zwaksten vorm gehad hebben. Zulk een **mrīno-* nu moest in 't Germaansch **brîna-* [5]) luiden, evenals lat. *marīnus* beteekenende: tot de zee behoorende, zee-, »zeeuwsch" (in de oorspronkelijke bet. van dit bnw.).

De talrijke (meest stoffelijke) adjectiva, met het suffix *-îno-* gevormd, worden in verschillende Indogermaansche talen zeer dikwijls gebezigd, hetzij als substantiva, hetzij om er substantiva

---

volgens Skr. klankneiging *mərya* (met verlengde *ə*)... Hoe het zij, *mîra* pleit in allen gevalle voor een anderen klinker dan skr. *a*. Maar de trap met skr. *a* = kelt. slav. *o* is m. i. voorhanden in skr. *maryādā*, kust, grens; ook *maryā* in denzelfden zin".

1) Grundr.[1] II[1], 265.

2) Indog. Forsch. I, 475.

3) Brugmann a. w.[1] II[1], 147 vlgg.; Kluge, Nom. Stammbildl. 85: „Die ursprüngl. betonung solcher bildungen war nach dem skr. zu urteilen *îna* und seltener *iná*. Aus dem gebrauch dieses suffixes für substantivbildung wissen wir, dass diese betonungen auf dem suffix auch urgerm. gegolten haben".

4) Zie Morphol. Unters. V, 93. Volgens O. zijn echter *fraces*, uitgeperste olijven, oliedroesem, *fracescere*, beursch, drabbig worden enz. ook verwant met *marcere*, verflenst zijn: wisselvormen, te verklaren uit de verschillende onderlinge plaats van de *r* en de vocaal, ten gevolge van een verschil in graad van den stamklinker; iets dergelijks dus als hierboven het geval zou zijn met **mərīno-*: lat. *marīnus* naast **mrīno-*: (lat. **frīno-*) germ. **brîna-*.

5) Waarom dit **brîna-* niet *prîna-* werd, terwijl indog. **am-ró-* toch germ. *ampra-* geworden is: zie hierover Osthoff a. w. 123—130.

van te vormen. Van het eerste vindt men tal van voorbeelden in 't Grieksch en Latijn, waar de vrouwelijke vorm veelal daartoe gekozen wordt [1]), en in 't Germaansch, waar het onzijdig vaak als verkleinwoord wordt gebezigd [2]). Maar noch van het een noch van het ander kan hier sprake zijn. Het onzijdig geslacht van *brijn* is, zoo het al bestaat, in allen gevalle van zeer jongen datum; en een gesubstantiveerd sterk verbogen vrouwelijk bnw. zou, als langsylbig, in 't Ags. *brîn* (niet *brîne*) moeten luiden. Alleen een gesubstantiveerde zwak verbogen vorm (*brînôn-*) of een van dit bnw. afgeleid femininum kan er in *brîne* schuilen. En ook zulk een afleidsel is inderdaad zeer goed te verklaren.

Onder de ook in 't Germaansch bij menigte bestaande zwakke secundaire feminina, van reeds bestaande znw. of van bnw. gevormd, zijn de afleidingen met *-jôn* er zeer talrijk. Volgens Kluge [3]) zijn met dit suffix tal van concreta, inzonderheid benamingen van technische producten, gevormd; hetzij afgeleid van stofnamen of gesubstantiveerde secundaire adjectiva met de bet.: voorzien van of behoorende tot; juist hetgeen hier vereischt wordt. Zoo kon dus, naar mijne gissing, van het bnw. **brîna-*, »zeeuwsch" een zwak vrouwelijk znw. afgeleid worden met de bet.: »zeeuwsch" nat, zeewater of zout, zilt vocht, pekel: **brînjôn-*, waaruit dan ags. en mnl. *brîne* geregeld voortkwamen [4]).

---

1) Brugmann a. w. II [1], 147 vlgg. (verg. 437): gr. *πολυποδίνη*, soort van poliep, *βολβίνη*, soort van ui, *δελφακίνη*, zwijn, *χοιρίνη*, soort van zeemossel; lat. *caprīna*, *haedīna*, *suīna*, geite-, bokke-, zwijnevleesch, *salīna*, zoutgroeve, *molettrīna*, molen, *piscīna*, vischvijver, *cēpīna*, *rāpīna*, uien-, rapenveld. Vergl. ook osl. *novina*, braakland.

2) Kluge a. w. 28 (verg. 85): got. *gaitein*, *qinein*, ohd. *magatîn*, mnl. *hoekijn*, *kiekijn* (maar ook *veulen*, *jongen*; verg. *gouden*, *silveren* naast *guldijn*, *silverijn*), ags. *mægden*, *ticcen*. Hiertoe behoort ook, gelijk men weet, nnl. *zwijn*, eig. het gesubstantiveerde neutrum van een adj. *sū-īno-* (lat. *suīnum*), afgeleid van lat. *sū-s*, germ. *sū-*, hetzij al of niet als diminutief opgevat (zie hierover Brugmann II [1], 149, Kluge 28). — Een aardigen tegenhanger voor deze laatste etymologie van *zwijn* vond ik dezer dagen in een opstel van Dr. Hesseling in de Byzant. Zeitschr. VIII, 149: ngr. *νικόν*, uit *τὸ* (*ὀ*)*νικόν*, „het ezeldier", eig. het onz. van het bnw. *ὀνικός*, ezelachtig, van *ὄνος*, ezel.

3) A. w. 35, 38; 80 (§ 74, 80—82, 183); zie ook Wilmanns, Deutsche Gramm. II, 248.

4) De door de *j* veroorzaakte verdubbeling of verlenging der *n* werd na de lange vocaal natuurlijk weer te niet gedaan (Streitberg, Urgerm. Gramm. 149).

Verg. b.v. onr. *birkja*, berkensap, van *björk*, berk, maar vooral twee woorden die in beteekenis en vorming groote overeenkomst met *brîne* hebben: onr. *sýra* (zw. *syra*, dee. *syre*), zure melk enz. (**sûrjôn-*) van 't bnw. wgerm. *sûra-*, en bovenal — een tegenhanger van *brîne* in bijna alle opzichten — ohd. *sulza*, mhd. ohd. *sülze*, osaks. *sultia*, mnd. nnd. *sülte*, mnl. *sulte*, *silte*, wvl. *zilte*, *zelte* vr., nnl. *zult* onz., pekel, gezouten vleeschnat of vleesch, hoofdkaas, salpeter enz. [1]): wgerm. **sultjôn-*, afgeleid van een bnw. **sultja-*, dat zelf met klankwisseling [2]) gevormd naast **salta-* (nnl. *zout*), onz. znw. en bnw., nog bewaard is in wvl. nnl. *zilt*, zoutachtig (met dezelfde klankwijziging als in *pit*, *stik* naast *put*(*te*) enz.) [3]). Evenals uit of naast **salta-*, zout een bnw. **sultja-*, zoutachtig, en daaruit een vrouw. znw. **sultjôn-*, zout nat, pekel is gevormd, kan ook van den zwaksten stamvorm van idg. **məri-*, zee een bnw. **mrīno-*, germ. **brîna-*, »zeeuwsch", en daarvan een vrouw. znw. **brînjôn-*, »zeeuwsch nat", d. i. op zeewater gelijkend, zoutachtig nat, pekel gevormd zijn [4]).

Een bezwaar tegen mijne gissing zou men kunnen zien in het volgende. Onlangs is door J. Hoops in een opstel over de etymologie van nhd. *meerrettich* er op gewezen, dat osaks. *meri*, ags. *mere* en ook ohd. *meri* niet, zooals nhd. *meer*: zee (mare), maar: staand binnenwater, vijver, poel, moeras, meer (lacus) beteekenen [5]); verg. ook mnl. *mare* en *mersch*, *marsch* (Verdam IV, 1168 en 1469), eng. *marsh*, alsmede lit. *mares*, het Kurische Haf, maar ook in 't alg.: binnenzee, meer (Feist, Grundr. d. got.

1) Zie over dit alles Kiliaan, De Bo, Schuermans, Franck, alsmede Belg. Mus. VIII, 200.

2) Verg. misschien *-vuldig* naast *-valdig*, *-voudig* (zie Franck, Etym. Wdb. op *-voud*, *-voudig*, maar ook zijne Mnl. Gramm. 43).

3) Zie Franck, Mnl. Gramm. 84. Ook *sel*, bij Kil. gelijkgesteld met *silte*, en nog over in *sel-niring*, het darinkdelven, hoort zeker wel hierbij, al is 't niet duidelijk hoe hier de *t* kon verloren gaan.

4) Verg. ook het in oorsprong en beteekenis overeenstemmende ofr. *marine*, zeekust, zee, en daarnaast *mariner*, met peper en zout in azijn leggen, dus nagenoeg: pekelen.

5) Paul u. Braune's Beitr. XXIII, 570.

Etym.), benevens ohd. *muor*, osaks. ags. *môr* (doch zie hierover Hirt in Indog. Forsch. I, 475). Kortom de aan de Noord- en Oostzeekusten wonende volksstammen schijnen het met lat. *mare* verwante woord eer in den boven omschreven zin dan in dien van: open zee gekend te hebben. Is nu de eerstgenoemde beteekenis in Engeland en Nederduitschland de oudste geweest, dan zou men die ook meenen te vinden in twee oude woorden als *brak*, dat langs de Nederduitsche kusten van Noord- en Oostzee, en *brijn*, dat bij de aan weerszijden der Noordzee wonende stammen schijnt thuis te hooren. En voor *brak* past deze beteekenis dan ook misschien uitstekend: *brak* water vindt men — en vond men zeker vooral oudtijds, vóór de regelmatige bedijkingen die het indringen van het zeewater in het land beletten — juist in die nog niet geheel van de zee afgesloten binnenwateren, meren, plassen en moerassen. Voor de hier gegiste etymologie van *brijn* echter schijnt deze opmerking eer schadelijk dan voordeelig. Doch vooreerst bedenke men dat de vorming zeer wel kan, ja allicht zal dagteekenen uit een ouder tijdperk, toen *məri-* nog de (Indogermaansche) bet. van lat. *mare* en oiersch *muir*, niet de in allen gevalle jongere, secundaire beteekenis van ags. *mere* had. En ten tweede loopen de begrippen: zout, zilt, brak (en zelfs: bitter, wrang, zuur) zoozeer ineen (zie Ned. Wdb. op *Amper*, *Brak* en *Brijn*, en verder Osthoff a. w. 75), dat, ook al zou **brîna-* eigenlijk niet zee-, maar veeleer: meer-, moerasachtig en **brîn(j)ôn-*: brak moeraswater beteekend hebben, dit toch wellicht, vooral ook met het oog op den bovenbedoelden alouden toestand onzer »laghe landen bi der see" nog geen onoverkomelijk bezwaar tegen mijne gissing zou behoeven te zijn. Immers *brîne* beteekende noch hier te lande, noch in Engeland eigenlijk: water u i t d e z e e, zeewater, maar: pekel, zout of zoutachtig water, *salsugo*, *muria*; en aan dat vereischte voldeed het water uit de bij de zee gelegen plassen in ons kustland oudtijds zeker wel.

Nog een andere tegenwerping moet hier ondervangen worden. De met *-îno-* gevormde bnw. gaan in 't Got. uit op *-eins*, in 't Ohd. op *-în*, in 't Osaks. op *-in*, in 't Mnl. op *-ijn* of *-ĕn*,

in 't Onr. op *-enn*, en in 't Ofri. en Ags. altijd op *-en* (*liðeren*, *cyperen*). Zou het hier ondersteldе bnw. dus niet in 't Mnl. **brijn* of **brĕn*, maar in 't Ags. alleen **brĕn*, en een daarvan afgeleid vrouw. znw. mnl. *brine* of **bren*(*n*)*e*, ags. **brenne* moeten luiden [1])? Het antwoord op deze vraag is, dunkt mij, niet moeilijk; immers het is niet meer dan natuurlijk dat in dit éénlettergreppig woord waarin stam- en afleidingslettergreep samenvielen de *ī* ongerept bleef, daar toch de oorzaak der verzwakking van den suffixklinker tot eene toonlooze *e* hier niet aanwezig was, de klemtoon niet ten nadeele der qualiteit van dien klinker op de stamlettergreep teruggetrokken kon worden. Trouwens een éénlettergreppig nomen met toonloozen klinker is uit den aard der zaak in Germaansche talen onbestaanbaar. Bovendien was de samenhang tusschen het bnw. **brîna-* en zijn grondwoord *mere* natuurlijk geheel verbroken, zoodat het eerste niet meer als een stoffelijk bnw. opgevat en door de analogie dier woorden aangetrokken werd; *brijn*(*e*) kan in dit opzicht met *zwijn* vergeleken worden [2]).

De afkapping der *-e* in holl. *brijn* naast mnl. wvl. *brine* vereischt hier evenmin verklaring als in holl. *zult* naast wvl. *zilte* en honderd andere zulke gevallen. En indien het onzijdig geslacht het oudere vrouwelijke werkelijk later hier te lande verdrongen heeft [3]), zal dit wel het gevolg zijn der onmiskenbare neiging in 't Nnl. om stofnamen als onzijdig op te vatten, ofschoon — dit dient erkend — ons op dit punt nog min of

1) Het gaat natuurlijk niet aan jonge Nederlandsche bijvormen als wvl. *brene* en den naar allen schijn niet ouderen bastaardvorm *brem* met zulk een overoud **brene* of eigenlijk **brenne* in verband te brengen.

2) Verg. hetgeen Brugmann a. w.[1] II[1], 149 zegt van „die durch die Bildung des Suffixes (das hier als Stammsilbe erscheinen musste) bewirkte formale Isolierung van *swîn*".

3) Immers dit „onz." steunt, zoover ik weet, alleen op De Vries en Te Winkel's Woordenlijst. Het woord is in oudere Noordnederlandsche schrijvers en woordenboeken nog niet gevonden, en wordt hier thans, zooals gezegd, alleen gehoord in de uitdr. *zoo zout als brijn*, waaruit niets blijkt. De opgaven van het onz. geslacht bij Boekenoogen en bij Opprel zijn, luidens mededeelingen der schrijvers, aan De Vries en Te Winkel ontleend en bewijzen dus niets voor de gewestelijke volkstaal.

meer levend gevoel voor geslachtsonderscheiding daarnaast juist het vrouwelijk geslacht voor stofnamen bijzonder geschikt schijnt te achten. Trouwens *zult* is ook hierin met *brijn* analoog, dat het eveneens van 't vrouw. is overgaan tot 't onz. geslacht, hetwelk zelfs in Vlaanderen niet onbekend is (zie Schuermans).

Mocht lat. *mūrĭa*, pekel blijken inderdaad, met een suffix *-io* eveneens van een zwakken stamvorm van lat. *mare* afgeleid te zijn — gelijk Fick ook in den 3den druk van zijn Vergl. Wtb. (I, 717) nog beweert of gist —, dan zou dit een aardige tegenhanger der hier voorgestelde etymologie van *brijn* zijn [1]). Daar ik deze gissing omtrent *mūrĭa* echter elders niet terugvind en de aard der *u* ook niet schijnt vast te staan, laat ik dit liever geheel in 't midden [2]). Er is ook zonder dat in dit opstel reeds genoeg wat verre van »vast en zeker" mag heeten, en dus stof tot critiek kan geven of althans geen geloof vinden. Immers ik ben mij wel bewust dat het ontstaan van germ. *br-* uit indog. *mr-* nog niet behoort tot de algemeen aangenomen »klankwetten", gestaafd door eene reeks van ontwijfelbare etymologieën; Noreen noemt, Urgerm. Lautlehre, 141, de voorbeelden er van »sämmtlich etwas onsicher" en spreekt van »möglicherweise", en ook Streitberg brengt het, Urgerm. Gramm. 143, niet verder dan tot een »wahrscheinlich" (zie ook de noten boven op blz. 73). Eveneens weet ik dat er van dien zwaksten stamvorm *mr-* van *meri* nog geene andere sporen gevonden zijn dan juist deze twee, op zich zelf staande, vrij onzekere; voorts dat het gunstiger ware, indien tal van bewijsplaatsen elken

1) Met dit *muria* is weer samengesteld **sal-muria*, of *saumure*, pekel, door Diez' 216 ten onrechte vergeleken met gr. *ἁλμυρίς*, dat immers eene afleiding van *ἁλμυρός* (en dit van *ἅλμη*, zeewater, pekel), en dus alleen wat het eerste gedeelte betreft met *saumure* verwant is, in zijn tweede lid daarentegen slechts toevallig er mede overeenkomt.

2) Een ander, Germaansch woord dat in vorm en beteekenis gelijkt op *brīne* en er vroeger ook wel mede in verband gebracht is, ags. *brim*, branding, vloed, zee, wordt thans vrij algemeen verwant geacht met *brĕman*, bruisen (zie b.v. Murray i. v. en Osthoff a. w. 94). — Dat er in 't Nedl. vanouds een znw. *brem*, pekel bestaan heeft is eene vaak verkondigde, doch onbewezen, en denkelijk niet te bewijzen bewering. *Brem(sout)* is blijkbaar juist ontstaan uit verwarring van *brijn(sout)* met de zoute *bremkappers*.

twijfel aan het bestaan van oudwestsaks. *brîne*, met *î*, te niet deden; eindelijk dat de grondvorm (**brînôn-* of **brinjôn-?*) met geen ander soortgelijk afleidsel op alle punten te vergelijken is. Doch hoe betrekkelijk zelden heeft men in zulke vraagstukken volkomen vasten grond onder de voeten; hoe dikwijls wordt er gewerkt met materieel, dat geenszins »als een paal boven water staat", zoodat men moet trachten door de constructie althans eenigszins te vergoeden wat er aan de stevigheid der bouwstof ontbreekt. Bovendien, hoe onzeker elk dier gevallen van het ontstaan van germ. *br-* uit indog. *mr-* op zich zelf ook mogen zijn, zij kunnen elkander steunen en te zamen vereenigd elkaars bewijskracht vergrooten. Als eene kleine bijdrage tot dit vraagstuk wil ik daarom deze gissing, die in allen gevalle vorm en beteekenis van een Ned.-Eng. woord op m. i. aannemelijke wijze verklaart, niet achterhouden, op 't gevaar af dat iemand anders te eeniger tijd door eene zekerder of waarschijnlijker verklaring deze van de baan dringt of althans hare onhoudbaarheid op afdoende gronden bewijst — en daarmede tevens het gevaar aantoont van het rondzwalken op dit ruime »pekelveld" voor iemand, meer gewoon aan de »binnenvaart" op de veiliger wateren der eigenlijke Nederlandsche taalkunde.

Leiden, Januari 1899. J. W. MULLER.

LOOD OM OUD IJZER.

Wanneer wij over deze algemeen bekende uitdrukking gaan nadenken, moet het ons verwonderen, dat hier als gelijkwaardig worden voorgesteld twee waren, die op verre na niet dezelfde waarde hebben: men weet dat lood veel duurder is dan oud ijzer. Uit de spreekwijze kan dus al van te voren worden opgemaakt dat zij in een anderen tijd moet zijn opgekomen, indien men althans eenige zekerheid heeft, dat zij niet door de eene of andere verbastering voor ons onkenbaar is geworden, en er oorspronkelijk ôf voor *ijzer* ôf voor *lood* iets anders gestaan heeft. Men weet, hoe juist dergelijke uitdrukkingen, die vooral in den volksmond leven, blootstaan aan allerlei vormveranderingen, waardoor soms zelfs het tegenovergestelde ontstaat van den oorspronkelijken vorm. Zie daarover de belangrijke mededeelingen van Stoett in *Noord en Zuid* 21, bl. 243 vlgg., waarvan ik alleen aanhaal de spreekwijzen »dat *slaat* als een tang op een varken" verbasterd uit »dat *sluit* als een tang op een varken", en de uitdrukking *licht en dicht*, gezegd van een luchtig, niet al te stevig opgetrokken huis, welke in de 17de eeuw luidde *licht en ondicht*, in welken vorm ook alleen zij begrijpelijk en verklaarbaar is. Zoo zegt het volk ook »dat *verslijt* geen dorst" voor »dit is een middel dat niet baat, dat helpt toch niet" terwijl de eigenlijke vorm is: »dat *verslaat* geen dorst", d. i. dat doet niet te niet, geneest niet den dorst". Vgl. Harrebomée 1, 150 en *D. Doct.* III, 1061 »om den hongher te verslane". Doch aangaande den vorm van »lood om oud ijzer" kunnen wij zeker zijn: de spreekwijze komt in dezen vorm voor bij Sartorius [1]) (1666) en bij *Tuinman* (1720), natuurlijk ook bij Harrebomée. Bijzondere opmerkingen worden door de genoemde schrijvers niet gemaakt. Tuin-

---

1) Sart., *Sec Chilias*, X, 79: „loot aen oudt yser; sulcke groet sulcke antwoordt" en *Tertia Chilias*, V, 97: „loot om out ijser". De thans in sommige streken gebruikelijke vorm *oud lood om oud ijzer* is van jonge dagteekening en minder juist. Zij is ontstaan uit de zucht om de twee deelen van eene spreuk of spreekwoordelijk

man verklaart de spreekwijze slechts door: »de eene slechte waare word verruilt voor de andere; *lap om leer*; zo word *betaalt met gelyke munt*". Maar juist uit het feit, dat er geene opmerking over het vreemde der uitdrukking wordt gemaakt, mag men wellicht, als men geen al te diepen indruk heeft van der menschen gedachteloosheid, opmaken dat in den tijd, waarin de spreekwijze door hen werd opgeteekend, zij ook werkelijk eene waarheid bevatte. In elk geval moet men dit aannemen van den tijd, waarin zij ontstond; maar men zou dan, eenmaal aan het vragen zijnde, ook gaarne willen weten, welke tijd dit dan was: kan men deze vraag oplossen, dan is tevens de ouderdom der spreekwijze te bepalen, en dit is bij alle taalkundig onderzoek eene zaak van groot belang. Hoe zal men nu met eenige kans van slagen dit onderzoek instellen? Het spreekt vanzelf dat hier de geschiedenis moet te hulp komen, gelijk bij tal van spreekwoorden en spreekwijzen het geval is. Ik wijs als voorbeelden op: »op zijn elf en dertigst" en »loop naar de Mookerhei", en verwijs verder naar het spreekwoordenboek van Harrebomée, waar tal van historische bijzonderheden ter verklaring van verschillende spreekwoorden en spreekwijzen worden bijgebracht. Doch voor »lood om oud ijzer" heeft men niet zoozeer de geschiedenis noodig als wel de staathuishoudkunde of, beter gezegd, de volkshuishoudkunde of »volkswirthschaft", dat bijzonder onderdeel der geschiedenis, dat ons o. a. de prijzen der verschillende waren en levensmiddelen in een bepaalden tijd doet kennen. De voornaamste bron, waaruit men deze wetenschap moet opdelven, zijn de rekeningen. Ik zelf zou een dergelijk onderzoek niet met voldoende zekerheid voor mij zelven en betrouwbaarheid voor anderen kunnen instellen, en daarom heb ik mij gewend tot mijn medelid der Koninklijke Akademie, Mr. J. A. Sillem. Wat hij de vriendelijkheid had, op mijn verzoek voor mij te onderzoeken en mij mede te deelen, laat

gezegde eenvormig te maken. Vgl. mnl. *dat up dat neder* voor *dat up neder*, het onderste boven, en de andere voorbeelden van dit verschijnsel vermeld bij *neder* (*Mnl. Wdb.* 4, 2288). Vgl. ook „die dan leeft, die dan zorgt".

ik hier met zijne toestemming volgen. Ik doe dit des te liever, omdat behalve de verklaring der spreekwijze in kwestie, ook uit zijne belangrijke mededeelingen blijkt, op welke wijze ook zulke schijnbaar dorre, maar inderdaad hoogst belangrijke, papieren als rekeningen, kunnen worden dienstbaar gemaakt aan de beantwoording van vragen betreffende de geschiedenis der taal.

De Heer Sillem schrijft mij: „Naar aanleiding van uwe gissing omtrent den oorsprong der uitdrukking »lood om oud ijzer" heb ik de Cameraars-rekeningen van Deventer en de Grafelijkheidsrekeningen van Holland (althans Dl. I) doorsnuffeld om opgaven betreffende lood- en ijzerprijzen. Wat ik gevonden heb bevestigt uw vermoeden, dat lood en oud ijzer althans in de 14e. eeuw ongeveer evenveel waard moeten zijn geweest; maar er zijn ook gegevens, die daarmede niet schijnen te strooken. Gelukkig meen ik te kunnen aantoonen dat dit slechts schijn is.

De Deventersche rekeningen hebben niet veel opgeleverd. Ik vind daar slechts één post, waaruit de *hoeveelheid* lood die gekocht is, valt op te maken. Dl. II p. 529 staat: »pro 800 »tsintener (*centenaars*) et 41 libris plumbi ad gotas civitatis »supra domòs 26 ℔", dus 1 pond lood = 7.42 *d. torn.* Dit is in het jaar 1358, en in dat jaar komt geen post voor van ijzeraankoop. Wèl daarentegen in 1356 (Dl. II p. 411), en dan kosten 100 pond ijzer 3 ℔, of 1 pond 7.20 *d. torn.*, hetgeen (de waardevermindering der munt in aanmerking genomen) niet veel zal verschillen van de 7.42, die het lood twee jaar later kostte. — In latere jaren geven de Cameraars geen cijfers, die met vrucht kunnen worden vergeleken, op dit punt althans.

In de Grafelijkheidsrekeningen van Holland (Dl. I) heb ik vrij wat gevonden; maar de conclusie, daaruit te trekken, eischt eenige *ambages*.

p. 61 (Rekening van 1317) staat: »62 ankers .... mit de »hangselen van den doren, die weghen 1528 ℔ van elcken »ponde 2 *d.* 1 ort, dat doet 14 ℔ 6 sc. 6 *d.*"

Daar 1 ort (ook blijkens deze cijfers) = $^1/_4$ *d.* is, kost dus

1 pond ijzer $2^1/_4$ *d. holl.* of 18 *d. torn* (aangezien 1 *d.* holl. = 8 *d.* torn.).

p. 63. In datzelfde jaar kosten »1675 pond loets den stal »mede te vorstene, elc hondert 6 sc. 8 *d.*"

Dus 1 pond lood $^8/_{10}$ *d. holl.* of 6.40 *d. torn.*

p. 294 (Rekening van 1343) staat: »6 grote ankere ende »hoer nagle ende 1 cramme ende an groten middelnaglen 494 ℔ »weghens elc ℔ 4 *d.*"

Dus 1 pond ijzer 4 *d. holl.*

p. 293. In dat zelfde jaar kosten »152 ℔ loods ghebesicht »an die goyten te Vredelant, elc 100 12 sc. maect 18 sc. $3^1/_2$ *d.*" (moet zijn 3 *d.*).

Dus 1 pond lood 1.44 *d. holl.* of 11.52 *d. torn.*

Hier hebben wij dus cijfers die een groot verschil in prijs tusschen ijzer en lood aanduiden, en in de verdere rekeningen (in Dl. I althans) vind ik geen prijzen van lood meer vermeld. Evenwel, het ijzer waarvan in deze posten sprake is, is geen ruw ijzer, maar eenigszins bewerkt, althans gesmeed ijzer, al wordt het bij het gewicht gekocht. Om tot den prijs van ruw ijzer te geraken moet ik mijn toevlucht nemen tot de rekening van het jaar 1345/6, en in die rekening wordt geen opgaaf gedaan van loodprijzen. Geen nood! Uit een aantal posten kan ik den prijs berekenen van

Gesmeed ijzer	en van	Ruw ijzer:
p. 404 1 pond $3^1/_2$ *d.*		p. 421 1 pond 1.44 *d.*
» 421 1 » $3^1/_2$ *d.*		» 422 1 » 1.36 *d.*
		» 438 1 » 1.20 *d.*
		» 443 1 » 1.32 *d.*
		te zamen 5.32 *d.*
		of gemiddeld 4 / 1.33 *d.*

In 1345 is dus de verhouding tusschen den prijs van gesmeed en van ruw ijzer ongeveer als die van $3^1/_2$: 1.33; neemt men aan, dat diezelfde verhouding ook in 1317 en 1343 heeft bestaan (en ik zie geen enkele reden om dit te betwijfelen) dan komt men voor die jaren tot de volgende uitkomst:

1 Pond	Gesmeed IJzer.	Ruw IJzer.	Lood (zie boven).
1317:	$2^1/_4$ *d. holl.*	$^{85}/_{100}$ *d. holl.*	$^8/_{10}$ *d. holl.*
1343:	4 *d. holl.*	1.52 *d. holl.*	1.44 *d. holl.*

Ook hier dus, evenals in de Deventersche rekeningen, een zeer klein verschil in prijs tusschen ruw ijzer en lood: ruw ijzer is echter nog altijd iets duurder dan lood. Neemt men nu aan dat oud ijzer iets minder waard moet zijn dan ruw ijzer, dan bevestigt bovenstaande (eenigszins hardnekkige) berekening toch ook uw vermoeden, dat er een tijd geweest is, waarop men zonder verlies of winst lood om oud ijzer kon geven."

Men ziet uit deze berekeningen, dat wij met volle vertrouwen kunnen aannemen, dat er een tijd geweest is, waarin werkelijk lood en oud ijzer ongeveer evenveel waard waren: iets wat men weliswaar gemakkelijk a priori kan aannemen, maar wat men toch met genoegen door nuchtere en vaststaande feiten zal bevestigd zien. Dat nog in de 17de eeuw, evenals in de middeleeuwen, ijzer meer waard was dan lood, en dus oud ijzer met lood in waarde kon gelijkstaan, bewijst eene plaats uit Huygens, welke mij vroeger niets had geleerd, doch waarop nu mijne opmerkzaamheid viel, toen ik, door eene vraag van mijn vriend Naber gewekt, over onze spreekwijze was gaan nadenken. Men leest haar in zijn voortreffelijk *Oogentroost*, vs. 887, waar de dichter, sprekende over allerlei in omloop zijnde meeningen en denkbeelden, waaromtrent volstrekt geene eenstemmigheid bestaat, ook noemt het geloof aan de alchimie of de kunst om goud te maken, en zich in deze woorden uitdrukt:

> Hier (*volgens sommigen*) heeft men 't (*het goud*) niet te koopen,
> Men spilt 'er niet soo veel als Yser aen of Stael,
> Men maeckt het van klaer Lood".

Dat het lood dus in Huygens' tijd goedkooper dan ijzer (en staal) moet geweest zijn, blijkt uit deze verzen zonneklaar. Het ligt niet op mijn weg, al is de zaak zelve ook niet zonder belang, te onderzoeken, wanneer en door welke oorzaken de verhouding tusschen ijzer- en loodprijzen veranderd en uit welken tijd het tegenwoordige verschil dagteekent. J. VERDAM.

BEITEL.

In de Collectanea van den Nederlandschen humanist Gerardus Geldenhauer Noviomagus komt een verhaal voor van de reis, die Adrianus Florentius in 1522 gedaan heeft van Barcelona naar Rome en aldaar de volgende woorden [1]: »(Wy) quamen den V^den^ dach tho Civitate Vechici, dair wy woenden II cardinalen als Columna ende Ursino, welcken waren ghedeputert ex parte collegii ende III clerici camere ende den proest van Zanten; soe quamen wy by nachten. Dair wy ons niet dorsten gheven in die haven, soe gaf ik myn mit een *beitel* aent lant ende brachte die nieu tidinghe aen den proest, want si waren in grote suspitien ende menden, dattet Turken gheweest waren; si worden si die sekerheit ontwaer [2].”

Deze plaats verdient zeer de aandacht om het woord *beitel* (bij Kiliaen: pristis, navigium oblongum et angustum), dat in het mnl. niet schijnt voor te komen en de Redactie van het Wb. alleen uit oudere lexica bekend is [3]). De beteekenis van beitel past zeer wel bij de vertaling van Kiliaen. De schrijver van ’t itinerarium ging dus met een klein oorlogschip aan land.

Naar aanleiding van dit woord moet ik nog de volgende opmerking maken. Bij onze gewone bet. van beitel, timmermansgereedschap, lezen we in het Wb.: »In spreekwijzen: Kom voor den beitel! (bij Winschooten, Seem. 18 *verklaard als*: »kom voor den dag, sooje een rechtschaapen kaarel zijt”). Het vaatje op den beitel setten (*volgens denzelfden schrijver*: »een vaatje ten besten geeven”)”.

Ook Van Lennep brengt in zijn Zeemanswoordeboek (p. 23) de beide uitdrukkingen onder *beitel*, timmermansgereedschap. ’t Is me duister, wat ze dan in een Zeemanswoordeboek te maken hebben.

---

1) Hss. der K. bibliotheek te Brussel n°. 53 de la 2me série, blz. 51 verso. Deze collectanea zullen binnenkort uitgegeven worden.

2) In den laatsten zin tevens een ouder voorb. van *ontwaar worden* dan het Wb. geeft. De beide woordjes *si* staan in ’t Hs. zeer duidelijk. Moet een ervan in *so* veranderd worden? Misschien is de lezing te verdedigen: *si* = *sich*, en invloed van *hem bewissen*, *zich* (*van*) *iets bewust worden*, enz. — 3) Wb. II, Kol. 1546, op *beitel* (II).

Zonder eenige aarzeling brengt Dr. Kluyver deze spreekwijzen, die voor zoover mij bekend is, nog niet zijn verklaard, onder *beitel* (I). Men zal mij moeten toegeven, dat men ze voorloopig minstens even veilig onder *beitel* (II) kan plaatsen. Vooral de tweede, een vaatje op den beitel zetten, schijnt, zoolang we ons nog tot vermoeden moeten bepalen, aldaar geheel op haar plaats en alleen zoo is het ook verklaarbaar, dat ze in Zeemanswoordenboeken vermeld worden. [1]) J. PRINSEN JLZ.

HIJ ZOEKT NAAR ZIJN PAARD EN HIJ ZIT ER OP.

Het verhaal, dat in bovenstaande uitdrukking ligt opgesloten en dat nauw verwant is aan de nog algemeen bekende vertelling van den boer, die met een aantal ezels naar huis reed, onderweg er een besteeg en bij zijn thuiskomst dacht, dat hij er een kwijt was, daar hij het beest, waarop hij zat, niet meetelde, vinden we in hoofdzaak reeds in de Facetiae van Poggio, in zijn Fabula Mancini [2]). Onder de navolgingen vind ik in de door mij gebruikte editie van Poggio opgegeven:

1°. De rustico quaerente asinum cui insedebat. Additamenta Philippi Hermotimi ad Facetias Bebelianas, p. 294.

2°. De trois hommes qui cherchaient l'un son cheval, l'autre son couteau et le 3e ses lunettes. Roger Bontems en Belle Humeur, p. 143.

3°. In zijn geheel een verhaaltje van Harduin. Aan dit laatste is het trekje toegevoegd, dat we in den regel ook in onze kinderverhaaltjes aantreffen. De boer komt met zes ezels bij zijn vrouw:

> A sa femme il deduit sa piteuse aventure.
> Calme-toi, pauvre sot! lui dit-elle tout net,
> Tu n'en compte que cinq, et moi j'en trouve sept.

Nijmegen. J. PRINSEN JLZ.

1) Ik geloof niet dat dit van zelf spreekt, maar kan het tegendeel niet bewijzen. A. KLUYVER.

2) Poggii Florentini facetiarum libellus unicus, etc. Londini 1798, I, p. 63.

NAAR AANLEIDING VAN MAERLANT'S STROPHISCHE GEDICHTEN.

I. Bukelare.

Wanneer schreef Bukelare zijne vertaling? De bewerkers der nieuwste uitgave van Maerlant's Strophische Gedichten [1]) zeggen er van: »Men stelt gewoonlijk zijne vertaling in het midden der 14^{e} eeuw..... de zaak moet eigenlijk opnieuw worden onderzocht". De eenige, die eene tijdsbepaling ondernomen heeft, is Serrure. Maar de zucht om alles zoo oud mogelijk voor te stellen deed dezen geleerde soms de alleronschuldigste bijzonderheden voor gewichtige aanwijzingen aanzien, wanneer ze strookten met de meening, die hij zich eenmaal gevormd had. Zoo is b.v. Bukelare een Vlaming en »met de aengelegenheden van Vlaenderen zeer wel bekend", omdat.... hij wist dat Sluis aan het Zwin lag. Zonder eenigen zweem van bewijs wordt nu verder gedecreteerd, dat de vertaling van Buk. stellig eene eeuw ouder is dan het Hs. (1453), misschien zelfs wel korten tijd na Maerlant's dood geschreven. Verwijs heeft deze redeneering overgenomen, maar voegt er nog het een en ander bij, om te betoogen, dat zij toch moeilijk voor 1330 gesteld kan worden (Wap. M. XXX). Ook de redeneering van Verwijs zal tegenwoordig zeker niemand meer overnemen en we staan dus nog geheel aan het begin van het onderzoek.

1) De hoogleeraren Franck en Verdam. Zie mijne aankondiging daarvan in het Museum van Nov. 1898, kol. 256 vlgg. Wat aldaar over eene fout in de Woordenlijst op *dach* gezegd is, moet vervallen. Het zij mij vergund hier deze vergissing te herstellen.

Er zijn niet veel gegevens. Het eene Hs. is van 1453 of kort daarna, het andere is ongedateerd, maar samengebonden met Hss. van 1467—1470 en waarschijnlijk wat jonger dan het eerste. De vertaling is dus niet jonger dan omstreeks het midden der 15e eeuw. Van den anderen kant ontbreken alle directe aanwijzingen, maar er is geen enkele deugdelijke grond voor een oudere dagteekening aangevoerd. Volgens Verwijs t. a. p. heeft Serrure om de taal de overzetting zoo oud geacht. Ik ben niet in staat de waarde van dit argument te beoordeelen, maar alleen op het gezag van Serrure neem ik het nog niet aan. De taal toch van Bukelare is mede van het erbarmelijkste Latijn dat ik ken, en toch zegt Serrure, dat Bukelare »het latijn meester" was. Ook van Maerlant's verzen echter begreep B. al bitter weinig en dit is zeker geene reden om te vermoeden, dat hij kort na den dichter zijne vertaling zou gemaakt hebben [1]).

Ook het onderzoek door de bewerkers gedaan naar de voorbeelden van Bukelare (bl. XXXIV vlg.) spreekt niet voor een hoogen ouderdom. Het argument echter, dat hij *wiën* als *wieden* heeft opgevat, weegt bij mij niet zwaar: wanneer een dergelijke bijvorm in de *spreek*taal is ontstaan, is nooit zoo nauwkeurig uit te maken.

Alles te zamen genomen, geloof ik dus niet, dat we Bukelare's vertaling veel vroeger mogen stellen dan het midden der 15e eeuw. Niet alleen voor de critiek der Martijns, maar ook voor de verklaring moet men hem met de uiterste voor-

1) Een paar staaltjes van zijne onbekwaamheid dien ik hier wel mede te deelen, om het bovenstaande te rechtvaardigen. Mart. I vss. 4—6. *So moet vrouwe ver Ere saen Sonder twifel ende waen Rumen heren hove* wordt vertaald met *Dominatrix honorare Mox indubie fugare Curiis*. In zijn voorbeeld stond *eeren* i. pl. v. *ere* en nu heeft hij achter elkander woord voor woord vertaald zonder er iets van te begrijpen en zonder dat iemand ter wereld dat Latijn begrijpen kan. Mart. I vs. 29, 30 *Laet ons . . . . Hier af spreken* wordt *Hinc femur*. Vs. 49 *God sende mi den hemelschen traen* vertaalt hij met *Pluat Deus ut plorare queam*. Die berouwhebbende zondaar, die in den regen gaat loopen, om een betraand gezicht te krijgen, is eenig. En dergelijke vertalingen zijn er een aantal.

zichtigheid gebruiken. In de aanteekeningen hebben de bewerkers aan zijn werk te veel waarde gehecht, maar zijn in het hoofdstuk over de verwantschap der Hss. daar meer van teruggekomen.

II. De verwantschap der Handschriften.

A. De handschriften der Martijns.

De belangrijkste vraag hierbij is, of A en C als één of als twee groepen beschouwd moeten worden. Na Franck's behandeling van dit onderwerp in *Anz.* VIII, 132 vlgg. is de nadere verwantschap dezer Hss. zeker vrij algemeen aangenomen. Zoo ook nog in de laatste uitgave. Van de in *Anz.* bijgebrachte bewijzen wordt hier echter alleen de gemeenschappelijke fout in I, 385 gehandhaafd, terwijl als nieuwe en belangrijkste plaats I, 759 vlgg. wordt aangevoerd.

Mart. I, 385 hebben de bewerkers *doghet* van de Vulgata in den tekst opgenomen en niet *ere* van A C. Toch geeft dit laatste een uitstekenden zin, mits men den klemtoon op *die* legt. »Wilt gij eer verwerven, doe wat God u beveelt *Wes vrome ende om d i e eere* (nl. van vroom genoemd te worden) *sweet* en laat u niet door den ijdelen roem dezer wereld van het rechte pad afbrengen". De tegenstelling van *die eere* en *der idelre gloriën cleet* is treffend. Dat een afschrijver, die verkeerd accentueerde, eene fout vermoedde, en *eere* in *doghet* veranderde, omdat hij nu nader verband zocht tusschen 385 en 384, is licht te begrijpen. Bukelare's vertaling bewijst hier niets, omdat hij de twee begrippen uit vs. 385 door ééne uitdrukking weergeeft en hij bovendien niet alles in deze strophe begrepen heeft, zie zijne vertaling van vs. 386.

De tweede plaats is Mart. I, 759. Hier geeft echter noch de in den tekst opgenomen redactie van B D, noch de in de aanteekening voorgestelde lezing een geheel bevredigenden gedachtegang, terwijl daarentegen die van A C volkomen juist is. Strophe 59 is de slotstrophe, door Maerlant aan zijne be-

werking van de »Disputatio inter cor et oculum" toegevoegd, en Martijn verklaart hier geheel in te stemmen met de wijze waarop de strijd door de rede beslist is. Het hart heeft nl. geklaagd, dat het de zondige begeerten door het oog krijgt, maar de reden heeft beslist, dat het hart zelf voor de zonde aansprakelijk is, omdat het oog slechts de gelegenheid tot zondigen geeft, maar de begeerte in het hart zelf zetelt. Martijn neemt deze redeneering over en zegt, dat ook naar zijne meening er geene zonde zou zijn en dus geene vrees voor de straf, indien het hart zich niet bekoren liet door hetgeen het oog ziet. Noch voor *wi* van B D, noch voor *hi* van de conjectuur is in deze redeneering plaats. Dat Bukelare een tekst als B D voor zich had, bewijst niets, zooals de bewerkers later zelf ingezien hebben. Maar »de afwijkingen der andere groep zijn moeilijk te begrijpen". Dit is een gewichtig bezwaar, want er moet bepaald geëischt worden, dat alle afwijkingen verklaard kunnen worden, eer men met eenige zekerheid zich uitlaat over den waarschijnlijk juisten tekst. Nu zijn m. i. de afwijkingen hier te verklaren als volgt:

C. Dat die ziele weer zonder vaer
O. Datter zielen ware gheen vaer
D*. Datter zielen ware ghaer (een zeer begrijpelijke schrijffout)
D. Dattet waer der zielen ghaer.

In de volgende verzen moesten nu noodzakelijk ook veranderingen gemaakt worden, om den zin eenigszins behoorlijk te doen afloopen. Ook hier hebben dus A en C de juiste lezing.

Er zijn derhalve geene gemeenschappelijke fouten van A en en C. van dien aard, dat we op grond daarvan eene nadere verwantschap van die beide Hss. moeten aannemen. Op grond van gemeenschappelijke juiste lezingen daartoe te besluiten, is hachelijk: alleen in verbinding met gemeenschappelijke fouten kunnen opmerkelijke gemeenschappelijke juiste lezingen bewijskracht hebben. Er blijft ons dus niets anders over, dan A en C als niet nader verwant te beschouwen, te meer daar het

aantal verschilpunten lang niet gering is. Men vergelijke b.v. reeds in de eerste strophen de lezingen van A en C in M. I vss. 2, 4, 11, 20, 30, 31, 34, 46, 75, 83, 84, 85, 91, 92, 93, 97. Op al deze plaatsen staan A en C niet alleen in hunne afwijkende lezingen, en zoo gaat het steeds door. Al zijn nu deze verschillen misschien geen van allen zeer belangrijk, hun aantal is toch groot genoeg, om ons te weerhouden van het aannemen eener nadere verwantschap, waarvoor overigens geene bewijzen zijn.

Wat de verwantschap der andere Hss. betreft, is er geene aanleiding om in den door de bewerkers opgestelden stamboom veranderingen te maken. En al zou misschien hier en daar eene wijziging wenschelijk zijn, voor de tekstcritiek is dat toch zeker zonder belang, omdat de waardeering der Hss. evenwel dezelfde blijft.

Een der punten, waaromtrent nog wel verschil van meening kan zijn, is het volgende. De bewerkers hebben m. i. voldoende aangetoond, dat de afschrijvers soms meer dan een handschrift gebruikten. Maar nu zij eenmaal dit feit vastgesteld hadden, hebben ze m. i. te spoedig hunne toevlucht hiertoe genomen om moeilijkheden uit den weg te ruimen. Het is toch b. v. niet aan te nemen, dat O naar v ij f verschillende handschriften zou bewerkt zijn. Zooveel critiek mag men in een middeleeuwschen afschrijver niet veronderstellen, vooral niet als men overigens zoo weinig waarde aan hunne overlevering hecht. Tot welke veronderstellingen zouden we op deze wijze niet komen, als we eens 25 in plaats van 9 Hss. der Martijns hadden!

Terloops merk ik hierbij nog even op dat de tweede noot op bl. XXI moet vervallen; op de aangehaalde plaats uit de inleiding op den Theophilus wordt niet van een afschrijver, maar van een vertaler gesproken.

B. De Hss. van Van ons Heren Wonden.

Dit gedicht heeft, zooals bekend is, vooral ook met het oog

op de methode der tekstcritiek, aanleiding tot heel wat gedachtewisseling gegeven. Terwijl ik het nu in de hoofdzaak met de bewerkers wel eens ben, maar in sommige bijzonderheden eene andere meening ben toegedaan, in sommige ook tot zekerder uitkomsten gekomen ben, komt het mij belangrijk genoeg voor de verhouding der Hss. hier nogmaals ter sprake te brengen.

C en U staan nader tot elkander tegenover B en G, zeggen de bewerkers, met gemeenschappelijke fouten in 23(?), 40, 43 en 44, 51, 66, 76, 94—96, 98, 117. In verband met de slotsom, waartoe de bewerkers komen, had hier het vraagteeken achter 23 geschrapt moeten worden, al hadden zij dan ook eerst de lezing van C U in den tekst gebracht. In vs. 98 daarentegen is de lezing twijfelachtig. De eene redactie van het Latijn heeft *que*, de andere *cum;* toch zou misschien ook hier de lezing van B de voorkeur verdienen, omdat over het geheel de tekst van het Arnhemsche Hs. dichter bij ons gedicht staat, dan de door Mone medegedeelde. Maar aangezien ook G *dat* heeft en alleen B *die*, bestaat ook de mogelijkheid, dat *daer* de juiste lezing is en B hier naar het Latijn heeft verbeterd.

Verder zijn al deze plaatsen ongetwijfeld fouten van C U, terwijl of G of B alleen, of beide de juiste lezing hebben. Gemeenschappelijke fouten van B en G zijn in vs. 20 en 106 maar, zooals de bewerkers ook reeds opmerken, kan deze overeenstemming toevallig zijn. Daarentegen zijn er een aantal plaatsen, waarin B G overeenkomen tegenover C U, zonder dat echter de bewerkers een van beide lezingen fout durven noemen. Het zijn 38, 54, 78, 79, 100 vlg., 109, 120. Hiervan geven zij alleen in 38 en 79 de voorkeur aan B G, maar in 54 en 78 aan C U, terwijl zij in de overige geen beslissing nemen.

In vs. 38 is *ute di* van B G te verkiezen boven *daer ute* van C U, vooral ook omdat in vs. 74 B U G *ute di* hebben tegenover G alleen *daer uut*. De lezing van C U kan samenhangen met vs. 98. De afschrijvers van C U hadden een Lat.

tekst als die van Mone naast zich, lazen daardoor strophe 6 voor str. 4 en namen uit den tweeden regel van strophe 6 *daer uut* over; C deed het beide malen, U slechts eenmaal.

Ook in vs. 79 is de lezing van B G te verkiezen, om het Latijn.

In vs. 54 dunkt de lezing van B G mij beter dan die van C U. Dat het Lat. *lavisti* heeft, is geen bezwaar; de vertaler heeft in overeenstemming met de andere strophen ook hier het praesens gekozen, evenals in vs. 52; C U hebben daarentegen naar het Latijn verbeterd en dus hier het praeteritum in den tekst gebracht.

In vs. 78 is de lezing van C U beter dan die van B G, waar de invoeging van *ende* echter gemakkelijk te begrijpen is, wanneer we bedenken, hoe licht den afschrijver eene uitdrukking als *vrede ende vreucht* of iets dergelijks in de gedachte kon komen.

De lezing *menighe* van B G in vs. 54 heeft iets voor boven *den swaren* van C U, omdat ook in den vorigen regel in B U het lidwoord ontbreekt; *sware* kan in C U een gevolg zijn van *morbo* in het Latijn bij Mone, waarbij dit woord beter past dan *menighe*.

In vss. 100 en 101, 109 en 120 is het niet wel doenlijk eene beslissing te nemen, ofschoon op de eerste plaats de lezing van C U eene verklarende uitbreiding van B G schijnt.

De gevolgtrekking omtrent B G is dus volkomen juist, en B is beter dan G.

Maar hoe afdoend dit betoog nu schijnt, toch moet eerst nog de waarde onderzocht worden van hetgeen hiermede in strijd is: op twee plaatsen vinden we overeenkomst van B en U, op twee andere van B en C. Op geen van deze plaatsen echter is de lezing van dien aard, dat we daaruit tot eene nauwere verwantschap mogen besluiten. Ook de overeenkomst van G en U in vs. 4 bewijst niets, evenmin als het feit dat G in vss. 39—40, C in vs. 20 en U in vs. 35 alleen de juiste lezing bewaard heeft en dat U ook in vs. 13 het dichtst aan

de oorspronkelijke lezing staat. Dit alles is door de bewerkers helder in het licht gesteld.

Eene grootere moeilijkheid echter levert vs. 26 vlg. De bewerkers zeggen er van: »B staat hier alleen met eene lezing, die overeenkomt met het Latijn .... C G U komen in hoofdzaak overeen, maar de woorden zelve niet met het Latijn .... Eene nadere verwantschap van C G U blijkt nergens elders. Dus zullen zij wel de oorspronkelijke lezing hebben bewaard, en de dichter had ditmaal .... zijn voorbeeld willekeurig vertaald". Dit zou in strijd zijn zoowel met de nadere verwantschap van B en G als met de groote betrouwbaarheid van B. »Maar de zaak is wel op eene eenvoudige wijze te verklaren. De bewerker van O H W in B .... bemerkte het gebrekkige der vertaling .... Hij kan dus een met die van C U G overeenstemmende lezing in zijn hs. gevonden en deze willekeurig naar het Latijn veranderd hebben".

Omtrent deze plaats hebben de bewerkers lang getwijfeld en zijn herhaaldelijk van meening veranderd. In de inleiding bl. XV, bl. XXXVII en in de aanteekeningen bl. 202 vinden we niet overal geheel gelijk geoordeeld en de lezer komt er hier niet uit. Daarom is het noodig de plaats nog eens nauwkeurig na te gaan.

Ofschoon de bewerkers in Verwijs' opvatting van het Latijn niet schijnen te deelen (bl. XXXVII), geven zij toch geene andere verklaring. De interpunctie moet hier zeer zeker veranderd worden. Men leze:

Ave! caput inclinatum,
Despectione coronatum
Spinis infidelium,

De komma achter *Despectione* in plaats van achter *inclinatum* was de oorzaak van Verwijs' vergissing. *Despectione* toch kan onmogelijk bij *inclinatum* behooren en de genitivus *infidelium* kan niet van *spinis* afhankelijk zijn, maar behoort bij *despectione*. De vertaling is: »Gegroet, o nederhangend hoofd (men

denke hierbij aan de gewone afbeeldingen van den gekruisigden Christus), dat door de verachting der ongeloovigen met doornen gekroond is".

De in den tekst opgenomen redactie van B is dus eene zeer getrouwe vertaling: »U groet ik, hoofd met de doornenkroon, dat de Joden in hun waanzin kroonden, God ten hoon".

Maar hoe is dan te verklaren, dat de maker van het Tdschr. 14, 97 vlg. vermelde gedicht in vs. 97 vlg. het Latijn zoo geheel anders opgevat heeft? (Inl. bl. XXXVII). Ik geloof niet, dat hij dat gedaan heeft. Er staat daar niets anders dan in O H W.

Daerna die crone van den doorne,
Die hi droech *hem selven te torne.*

Deze woorden bewijzen niets anders dan dat ook de dichter hiervan *te toorne Gode* in O H W 26 vlg. terecht met elkander verbonden heeft. Bij de in de middeleeuwen zeer sterk volgehouden vereenzelviging van God en Christus is *hem selven te torne* hier volkomen gelijk aan *te toorne Gode.*

Dat de maker van het bedoelde gedicht de bewerker van O H W in B is, zou ik niet zoo beslist durven zeggen als in de Inleiding geschiedt. Ik geloof eerder, dat hij O H W in de redactie B willende overschrijven en het Latijn kennende, zich geroepen gevoelde eene inleiding en eene korte inhoudsopgave aan O H W te laten voorafgaan. Zoo is het ook opgevat door door prof. Verdam in Tdschr. 14, 100. Waarom zijn de bewerkers daarvan afgegaan?

Eer we echter om al deze redenen de lezing van B voor oorspronkelijk kunnen houden, moet nog eerst de zeer merkwaardige overeenkomst van C G U verklaard worden. Aan te nemen, dat eene fout van den archetypus hier door B verbeterd zou zijn (en dan wel zoo mooi!) is slechts een noodsprong en ook volstrekt niet noodig. Mogen we wel van eene lezing C U G spreken?

De lezing van C U *Di nighic om der joden toerne* kan niets anders beteekenen dan »voor u buig ik mij, omdat gij een

bewijs zijt van den toorn der Joden, welken de Heiland om onzentwille verdragen heeft". De lezing van G daarentegen *Di nighic den ioden te toren* = »voor u buig ik mij, ten spijt van de Joden" of »om de Joden te ergeren". Beide lezingen te vereenzelvigen gaat niet, en is ook volstrekt niet noodig. Het enjambement *te toorne* // *Gode* kon voor verschillende afschrijvers onduidelijkheid veroorzaken en zoo konden zeer gemakkelijk, onafhankelijk van elkaar, de beide op het oog nog al overeenkomende, maar in werkelijkheid zeer verschillende redacties C U en G ontstaan.

Nog eene moeilijkheid schijnt er te liggen in vs. 25, waar in B en G evenals in het Latijn het hoofd wordt aangesproken, daarentegen de kroon in C en U en ook in het meervermelde gedicht, dat in B voorafgaat. »Kende de maker der zooeven genoemde verzen en de redacteur van B verschillende mnl. vertalingen?" vragen de bewerkers. Het is niet waarschijnlijk, om de volgende reden. De lezing *hooftcrone* van C U is eene wonderlijke samenstelling, waarvan we dan ook in het Mnl. Wdb. geene enkele plaats vinden. En *crone metten doorne*, wat is dat? Het meergemelde gedicht uit B heeft dan ook *crone van den doorne*, wat eene bestaanbare uitdrukking is, en wel zooveel van de andere verschillende, dat hierin volstrekt geene aanwijzing ligt, dat de maker een der redacties C of U zou gekend hebben. Hoe hij er toe gekomen is, om hier de *crone* te noemen in plaats van het hoofd, is gemakkelijk te verklaren uit O H W vs. 31.

Eene laatste kwestie betreffende de critiek van het gedicht is, of er reeds in den archetypus fouten geweest zijn. De plaatsen, waar geen der Hss. de juiste lezing heeft bewaard, vss. 13 en 17, dwingen ons volstrekt niet tot het aannemen dezer veronderstelling en in vs. 83 zou ik voor mij geen fout durven aannemen. Vss. 82 en 83 van het Latijn zijn te zamen reeds vertaald in vs. 82. En geheel zonder beteekenis is toch ook de toevoeging van den vertaler in vs. 83 niet. »Zelfs de meest verstokte ongeloovige zal na zijn dood zien, dat door de won-

den van Christus de menschheid gered is, maar dan zal het te laat zijn". Nu bidt de dichter, dat hem bijtijds nl. vóór zijn dood, deze waarheid duidelijk worde.

Alles te zamen genomen moet dus, natuurlijk nadat eerst de meerdere of mindere juistheid der vertaling in rekening gebracht is, de meerdere betrouwbaarheid van de groep B G boven C U en in de eerste groep die van B boven G de grondslag der critiek blijven. Doch waar in eene twijfelachtige lezing de groep C U met G samenstemt, moet eene fout in B aangenomen worden, b.v. in vs. 28, waar terecht *Ghescoort* in den tekst is opgenomen. Maar nu moeten dan ook behalve de reeds besprokene nog enkele plaatsen veranderd worden. De lezing van B G moet worden opgenomen in vs. 2 *So bistu*, 23 *Ende b.*, 50 *metter scerper*, 112 *Die*. In vs. 86 moet de lezing van B *ooc tonser*, waarmede ook G gedeeltelijk overeenstemt, opgenomen worden; vgl. de aanteekening in de varianten. In vs. 32, waar G ontbreekt is *Gegreynt* van B zeker wel oorspronkelijk, en niet *Ghevarwet* van C U, dat eene verklaring schijnt van het minder gewone woord. Ook in vs. 58 moet nu *God gonne ons dat wi bi di treden* van B opgenomen worden.

III. De rijmen.

Dat eene nauwkeurige kennis van de regels, die in een bepaald tijdvak of bij een bepaalden dichter golden voor het rijm in eene bepaalde soort van verzen, niet alleen voor de kunstgeschiedenis maar ook voor de tekstcritiek van groot belang is, behoeft zeker niet meer betoogd te worden. Omgekeerd kunnen die regels het best geleerd worden uit die gedichten, waarvan de tekst met de grootste zekerheid kan vastgesteld worden. Wat Maerlant in strophische gedichten gewenscht of geoorloofd achtte, wordt dus het best geleerd uit de Martijns.

In zijne inleiding voor den Alexander en in Zs. f. d. Alt. XXIV, XXV en XXVI heeft prof. Franck verscheidene vragen betreffende Maerlant's verskunst grondig behandeld en daarbij

de Martijns natuurlijk niet vergeten. Het volgende moge als aanvulling daarop dienen.

A. Onzuivere rijmen komen in de Hss. betrekkelijk weinig voor, en dan nog slechts op plaatsen, waar op grond van de verhouding der Hss. het zuivere rijm in den tekst moet worden opgenomen. Moet in de andere gedichten van Maerlant een rijm van *v* en *g* *misschien* erkend worden (Inl. Alex. LXIV), in de Martijns komt het niet voor, zoodat in dit opzicht althans Maerlant zich in de Stroph. Ged. geen minder strenge eischen gesteld heeft dan elders. Het is trouwens reeds a priori niet anders te verwachten, dan dat de dichter hier naar de hoogst mogelijke volmaking van den vorm getracht heeft. Dat de 21e strophe van Mart. II een bewijs is voor het ongeoorloofde van een rijm *ie : iē* is reeds door Franck aangewezen (t. a. p. bl. LXX). Maar ook andere vocalisch onzuivere rijmen, al zijn ze ook ongeveer driemaal zoo talrijk als de consonantisch onzuivere, komen gewoonlijk slechts in één Hs. voor, en waar ze in meer voorkomen, verbiedt toch altijd de verhouding der Hss. ze in den tekst op te nemen.

Waar we dus in Maerlant's Strophische Gedichten een onzuiver rijm aantreffen, moet dit altijd op rekening der afschrijvers gesteld worden. Vier plaatsen zijn er echter, alle in Oversee, waar het rijm [illegible] voorkomt, zonder dat ze om andere redenen verdacht behoeven te zijn. Nu verdient het de aandacht, dat we daar overal het rijm [illegible] hebben en dat juist deze rijmverbinding lang niet zeldzaam is (vgl. de Inl. bl. XLV en Inl. Alex. bl. LXIX vlgg.). Aan den anderen kant moeten we er op wijzen, dat het nog twijfelachtig is of bij Maerlant elders dit rijm wel voorkomt. Eene corruptie in den tekst kan [illegible] worden. Er moet dus eene andere verklaring [illegible] en het meest voor de hand ligt [illegible] en den invloed [illegible].

B. Het rime riche of lettergreeprijm.

Het staat vast, dat Maerlant de lettergreeprijmen niet als ongeoorloofd beschouwde. Zelfs heeft Franck duidelijk aangetoond, dat hij ze soms opzettelijk gebruikte. Dat echter niet alles geoorloofd was, ligt voor de hand. We kunnen verwachten dat een kunstenaar als Maerlant slechts die rimes riches geoorloofd achtte, die eene zekere mate van kunstvaardigheid vereischen, en waarbij dan genoeg verschil in beteekenis is, om het verwijt te ontgaan, dat hij een woord op zichzelf laat rijmen.

Het is de moeite waard eens opzettelijk te onderzoeken, in hoeverre de Mnl. dichters ook reeds liefhebberij hadden in de later zoozeer in den smaak vallende woordspelingen. Maar het belangrijkste van deze geheele rijmkwestie is misschien wel, dat we daarin zoo'n uitstekenden maatstaf hebben om het taalgevoel van een dichter af te meten met betrekking tot de grammatische vormen. Hoe minder b.v. een dichter bezwaar maakt tegen het rijm van indicatief en conjunctief van hetzelfde werkwoord, hoe levendiger bij hem nog het gevoel voor den conjunctief moet zijn. Reeds nu wijs ik er op, wat straks nader blijken zal, dat juist dit soort van lettergreeprijm in de Stroph. Ged. zoo weinig voorkomt.

Voor we nu echter deze rijmen in de Stroph. Ged. nader beschouwen, is het noodig nog eens wat scherper te omschrijven wat een rime riche of lettergreeprijm is. Het gewone eindrijm is de volkomen gelijkheid van den laatsten beklemtoonden klinker en alles wat er op volgt. Is echter ook de in *dezelfde* lettergreep voorafgaande medeklinker of *geheele* groep van medeklinkers gelijk, dan hebben we een lettergreeprijm b.v. *ghehoort : behoort*, *ghestaen : verstaen*. Hierbij moet ook de spiritus lenis (vocaleinsatz) als consonant beschouwd worden, b.v. *ere : ere* of *ere : onere*. De consonant of consonantengroep moeten tot *dezelfde* lettergroep behooren, zoodat b.v. *vereert : reert* geen lettergreeprijm oplevert. De *geheele* consonantengroepen moeten

tot dezelfde lettergreep behooren en in hun geheel gelijk zijn, zoodat b.v. *slaen : vlaen* geen lettergreeprijm is, evenmin als *waen : dwaen* of *verdriet : verriet*. Daarentegen moet de consonant van het voorafgaande encliticon, of voorvoegsel, ook na de uitstooting van de vocaal, in dit geval niet als een deel van de consonantengroep beschouwd worden, zoodat b.v. *twaren : waren* wel een rime riche is. Eene vraag is het hierbij nog, of twee lettergrepen, die met de verwante scherpe en zachte consonant beginnen, eene rime riche opleveren. Ik voor mij reken ze er toe, omdat we in den regel dat onderscheid niet zoo scherp hooren en het bovendien dikwijls meer in het schrift dan wel in de uitspraak aanwezig is. Een rijm als *ontfaen : vaen* reken ik er dus toe, en zoo schijnen ook de afschrijvers er over gedacht te hebben. Dat is m. i. ten minste de eenige verklaring, waarom F in Mart. I, 801 het weinig zeggende *vlaen* in de plaats van het teekenachtige *vaen* gezet heeft. De nog duidelijk gevoelde etymologie steunde hier trouwens het gehoor. Minder zeker, ofschoon ik ze medegeteld heb, ben ik ten opzichte van rijmen als *messchien : ghien*, *engheen : scheen*, *gheselle : celle*, *fiere : viere* enz. Ook van *coninghinne* als rijmwoord op *beghinne* ben ik niet zeker, omdat we niet weten, hoe de uitspraak van het eerste woord was; ik vermoed, dat in dit woord nog de nassaal en de gutturaal beide gehoord werden en dan is dit een lettergreeprijm, dat herhaaldelijk voorkomt. Ook de uitspraak van *piscine* Claus. 288 is niet zeker, maar dit vormt hier in allen gevalle een lettergreeprijm hetzij dan met *anschine* van vs. 293 of met *sine* van vs. 296.

Van de talrijke in de Hss. aanwezige lettergreeprijmen [1]) zijn er een aantal door de bewerkers terecht niet in den tekst opgenomen. Hierbij mag men zich niet laten leiden door het meer of minder kunstige van het rijm [2]), maar alleen door de

1) De bewerkers zeggen hier (bl. XXXIX) „minder goede" lettergreeprijmen; *minder goed* is echter „wat van den regel afwijkt" en nu moet eerst de regel, dus hier Maerlant's gebruik bekend zijn, eer men kan vaststellen, wat afwijking is.

2) De bewerkers zeggen dit niet gedaan te hebben; zie echter de aant. bij Mart.

betrekkelijke waarde, die aan de overlevering der verschillende Hss. gehecht moet worden volgens de uitkomsten van het algemeen critisch onderzoek. Deze plaatsen nu kunnen we buiten beschouwing laten bij het onderzoek naar Maerlant's verskunst. Zij zijn echter bijzonder leerrijk voor wie de werkzaamheid van een middeleeuwschen afschrijver wil leeren kennen, omdat de meeste niets anders zijn dan verschrijvingen tengevolge van vermoeidheid of van gedachteloosheid, of ook afdwaling der gedachte, bij den zuiver mechanischen arbeid van het overschrijven. Kenmerkend voor de handelwijze der afschrijvers zijn ook die plaatsen, waar ze een lettergreeprijm uit den tekst verwijderd hebben, om het werk van den dichter te verbeteren.

Om nu Maerlant's denkbeelden omtrent het lettergreeprijm te weten te komen, zullen we alle gevallen nog eens moeten nagaan.

In de 1820 resp. 975, 338 en 507) verzen der drie Martijns vinden we 220 (resp. 108, 43 en 69) gevallen, waarvan 141 (resp. 70, 24 en 47) maal de Hss. niet met elkaar overeenstemmen. Op enkele van de laatste plaatsen moeten we echter op grond van de verhouding der Hss. het rime riche voor oorspronkelijk houden, zoodat we in 98 (resp. 49, 20 en 29) gevallen moeten aannemen, dat het van Maerlant zelven is.

Beschouwen we nu die laatste wat nauwkeuriger, dan vinden we het volgende:

a. Dat geheel hetzelfde woord in geheel denzelfden vorm aan het einde van twee rijmende regels voorkomt, vinden we 10 (resp. 4, 3 en 3) maal.

Hiertoe reken ik ook Mart. I, 14 : 18, waar de bewerkers een verschil zien, dat m. i. echter onmogelijk in het taalgevoel van Maerlant en nog minder in dat van zijne tijdgenooten aanwezig kan geweest zijn.

I, 948. En waarom anders is Mart. I, 267 de lezing van A in den tekst gebracht, tegen alle andere Hss. in en tegen hun eigen critische grondstellingen? Evenzoo in Mart. II, 115 ten onrechte de lezing van B (G) in den tekst opgenomen.

Ook Mart. I, 684 : 687 en III, 199 : 206, waar behalve het rime riche geen enkele reden is om den door alle Hss. overgeleverden tekst te wantrouwen.

Evenzoo M. I, 500 : 506, waar de lezing van A B E F D meer gezag heeft dan die van C G O, en M. III, 79 : 82, waar de combinatie A B F O meer vertrouwen verdient dan C G W.

De overige plaatsen zijn I, 430 : 439, II, 109 : 115, 131 : 137, 250 : 256, III, 367 : 376.

b. De eenige plaats waar hetzelfde woord, maar in verschillenden grammatischen vorm, herhaald wordt is I, 488 : 492.

c. Hetzelfde woord met een verschil van beteekenis vinden we 3 (resp. 2, 1 en 0) maal.

Hiertoe breng ik met de bewerkers (bl. XL en XXXIX) M. I, 68 : 77 en ook I, 262 : 267, waar alle Hss. met uitzondering van A overeenstemmen en dus de lezing van A niet in den tekst mag worden opgenomen.

Verder II, 148 : 151.

d. Dat verwante afleidingen op elkaar rijmen, vinden we 4 (resp. 2, 0 en 2) maal.

Hierbij reken ik niet I, 44 : 46, waar *ontgaen* van B C F D G in den tekst had moeten worden opgenomen, en niet *afstaen* van A O [1]). Wel echter breng ik er toe I, 94 : 103 omdat *dochte* en *ghedochte* voor het taalgevoel, ook van die dagen zeker wel, verwanten zijn.

Verder nog I, 796 : 805, III, 79 : (82 :) 88, 150 : 151.

e. Eene verbinding van simplex en compositum of van twee composita van hetzelfde simplex vinden we op 11 (resp. 6, 4 en 1) plaatsen.

Het zijn I, 7 : 11, 44 : 47, 511 : 512, 536 : 542, 798 : 801, 938 : 946, II, 17 : 21, 54 : 56, 57 : 62, 58 : 65, III, 267 : 271. Opmerking verdient, dat 3 van deze plaatsen in ééne strophe

1) Of zou werkelijk *afstaen* de oorspronkelijke lezing zijn en *afgaen* eene zeer oude verbetering? Dan zou O hier naar A gecorrigeerd hebben.

voorkomen, n.l. in de 5e van Mart. II, en dat van de zes gevallen in Mart. I we driemaal composita van *vaen* vinden.

f. Het rijmen van twee verschillende woorden, maar met hetzelfde achtervoegsel vinden we 16 (resp. 8, 2 en 6) maal.

Het zijn de volgende plaatsen: I, 81 : 87, 132 : 139 : 142, 266 : 273, 313 : 319 : 323, 552 : 555, 575 : 578 : 585, 604 : 606 : 611, 721 : 727, II, 170 : 179, 292 : 298, III, 165 : 168, 186 : 190, 315 : 318, 380 : 383 : 386, 404 : 405, 448 : 451. Viermaal is hierbij het achtervoegsel *-heit*, viermaal *-hede* of *-heden*, viermaal *-ture*, tweemaal *-like*, tweemaal *-ment*, terwijl we niet minder dan vijfmaal het geval hebben, dat het een drievoudig lettergreeprijm is.

g. Niet minder dan 55 (resp. 26, 11 en 18) maal vinden we het rijm van woorden, die hetzij geheel of alleen voor het laatste gedeelte in klank gelijk zijn, doch in beteekenis verschillen. Hierbij reken ik ook *-like* : *ghelike*.

Het zijn de volgende plaatsen: I, 105 : 112, 120 : 130, 125 : 128, 199 : 206, 243 : 246, 321 : 324, 334 : 337, 367 : 377, 498 : 501, 521 : 530, 548 : 551, {552 : 555} : 559, 680 : 683, 711 : 715, 779 : 780, 782 : 788, 808 : 813 : 814, 812 : 815, 861 : 867, 930 : 933, 937 : 944, 942 : 949, 963 : 969, II, 31 : 34, 80 : 88, 92 : 98, 101 : 102, 106 : 111, 223 : 226, 236 : 241, 257 : 258, 282 : 285, 294 : 297, 320 : 322, III, 67 : 75, 209 : 215, 222 : 232, 235 : 238, 236 : 242, 248 : 252, 302 : 312, 320 : 322, 327 : 332, 353 : 362, 392 : 397, 419 : 429, 430 : 434, 436 : 439, 444 : 447, 449 : 453, 456 : 457, 495 : 505, benevens I, 31 : 36, 96 : 99 en 291—294, waar de rijmende lettergrepen met de verwante scherpe en zachte consonant beginnen.

Verscheidene (zes) malen vinden we, dat het rime riche niet slechts in twee, maar in drie regels voorkomt. Vooral is dit het geval bij de gemakkelijkste van alle vormen er van nl. wanneer de slotwoorden van het vers hetzelfde achtervoegsel hebben. Van de acht gevallen van dit rijm in Mart. I vinden we dit zelfs viermaal.

Opmerkelijk is ook, dat we herhaaldelijk twee (M. I, Str.

10, 21, 25, 39, 43, 53, 62, 63, M. II, str. 8, 20, 23, M. III, str. 19, 25, 34) en zelfs drie (M. I, str. 73, M. II, str. 5 en M. III, str. 35) gevallen van rime riche in eene strophe vinden.

Eindelijk moeten we nog wijzen op eene soort rijmen, die na verwant zijn aan de lettergreeprijmen, maar waarop tot nog toe niet schijnt gelet te zijn. Het zijn die, waarbij slechts een van de consonanten, waarmede de lettergreep begint, gelijk is aan de consonant of een der consonanten, waarmede eene rijmende lettergreep begint, of ook waarbij de beginconsonanten van twee lettergrepen niet gelijk, maar verwant[1]) zijn, b.v. *twiste : quiste*, *bloet : vloet*, *staen : slaen*, *versmoren : versworen*, *tween : ween*, *smaken : maken*, *graf : gaf*, *staen : saen*, *woort : voort*, *ram : lam* enz. Van deze rijmen heb ik in de drie Martijns (niet in de gezamenlijke Hss., maar alleen in den tekst, zooals we dien als van Maerlant zelven moeten beschouwen) er 146 gevonden. Dit getal zou misschien nog wat grooter genomen kunnen worden, maar ik heb mij bij het al of niet medetellen laten leiden door het gehoor en dus niet medegerekend plaatsen, waar de betrokken woorden te ver van elkaar stonden of waar de ongelijke deelen van de consonantengroepen te sterk doorklonken, om dadelijk de gelijkheid te hooren[2]). Ook hier treft ons dadelijk het groot aantal (46) plaatsen waar drie, of zelfs (7 maal) vier regels dit rijm vertoonen. Dat het herhaaldelijk voorkomt, waar ook een gewoon rime riche in de strophe is, of dat het daarmede samenvalt, spreekt bij het groote aantal van beide vanzelf. Bijzondere opmerking verdient echter Mart. II, str. 8, waar twee lettergreeprijmen nog weer door dit rijm verbonden zijn, terwijl een vijfde rijm met een verwante consonant begint, nl. {*waert : hinderwaert*} : {*beswaert : swaert*} : *vaert*.

1) Hiermede bedoel ik geene historische of phonetische verwantschap, maar de voor iedereen hoorbare klankverwantschap.

2) Zoo staan *lecht* en *verplecht* in M. I, 79 en 89 te ver van elkander en wordt in *plaghen* en *slaghen* M. I, 201 en 204 het verschil tusschen de *p* en de *s* te duidelijk gehoord. In het geheel zijn om deze redenen een twintigtal plaatsen niet medegerekend.

Nog een paar plaatsen, waar dit rijm viervoudig voorkomt zijn M. I, str. 52 (*druut : ruut : fruut : cruut*), M. II, str. 16 (*scade : spade : ghestade : sade*) en waar ook twee rimes riches in de strophe voorkomen M. I, str. 21 (*saen : staen : slaen : staen*) en M. III, str. 19 (*ghelike : blike : ewelike : slike*).

Uit deze gegevens nu moet opgemaakt worden, wat Maerlant's inzichten waren en wat hij gewild heeft. Het volgende zal dan wel niet zoo heel ver van de waarheid zijn.

In de Stroph. Ged. heeft Maerlant de grootste zorg besteed aan zijne rijmen, ze trachten op te voeren tot den hoogsten graad van welluidendheid en bekoorlijkheid.

Waarin nu ligt de schoonheid van het rijm? In het samengaan van gelijkheid en verschil. Daarom geene volkomen gelijkheid, maar ook geen hemelsbreed verschil. Hoe geoefender het oor, hoe beschaafder de smaak wordt, hoe fijner verschillen, hoe teerder overeenkomsten duidelijk gevoeld worden. Dat heeft Maerlant begrepen en het lettergreeprijm met de daaraan verwante rijmvormen waren hem een welkom middel om schoone, kunstvolle klankverbindingen te verkrijgen. Maar hij was te veel kunstenaar om door eene opeenhooping van gelijksoortige schoonheden den lezer te vermoeien of er te zeer den nadruk op te leggen. Vandaar dat het lettergreeprijm gewoonlijk niet in twee onmiddellijk op elkaar volgende regels voorkomt.

Eene bedenking tegen deze beschouwing in te brengen is zeker wel, dat Maerlant dan toch 10 maal geheel hetzelfde woord als rijmwoord gebezigd heeft, waar we dus wel volkomen gelijkheid hebben. Daartegenover merken we op, dat het toch altijd nog maar twee van eene reeks rijmwoorden zijn en dat het slechts een klein gedeelte van het geheele aantal rimes riches is. Het is misschien ook niet toevallig, dat het van de 10 keeren 7 maal in de *a*-rijmen staat.

Dat Maerlant naar deze rijmen bepaald zocht, behoeft uit het bovenstaande nog niet te volgen, maar wel dat hij ze gaarne gebruikt heeft, wanneer ze zich aan hem voordeden. Dat we ze dus niet mogen beschouwen als eene zwakheid, een

gebrek aan nauwkeurigheid en ze dus nooit meegeteld mogen worden onder de redenen om eene of andere lezing te wantrouwen, is duidelijk. In Disp. 50 behoeft dus *onbesmet* van beide Hss. niet veranderd te worden.

Voor de volledigheid vermeld ik hier nog het aantal rimes riches in de andere Stroph. Ged., zonder ze echter in groepen in te deelen. V M. 9, Disp. 34, Vr. 1, O H W 1, Claus. 37, Ov. 21, K Cl. 15.

C. Hetgeen door de bewerkers over de rijmen met en zonder *n* gezegd wordt, is zeker alleszins juist en wordt bevestigd door de opmerking, dat in de 5e strophe van O H W *-ede* en *-eden* als *twee* rijmen beschouwd worden.

Een dubbelrijm komt, als ik mij niet vergis, in de Stroph. Ged. niet voor. Het rijm *in* het vers, de alliteratie en de meerdere of mindere gelijkheid der klinkers in een versregel, in één woord de verstechniek buiten het rijm, moet nog onderzocht worden.

IV. De maker der Strophische Gedichten.

Eigenlijk zijn er slechts drie dezer gedichten, waarvan Maerlant's auteurschap niet vaststaat. Omtrent de Martijns toch zijn allen het nu eens, en ook omtrent Disp., Claus., Ov. en K Cl. is zoogoed als geen twijfel meer [1]).

---

1) Toch hebben de bewerkers gemeend eene uitvoerige uiteenzetting van „eenige bedenkingen, die men aan de taal kan ontleenen," niet achterwege te mogen laten. Met groote nauwkeurigheid zijn hier een aantal woorden en vormen bij elkaar gebracht, die elders bij Maerlant niet gevonden zijn, maar wanneer men dan aan het einde zou verwachten, dat op grond daarvan Maerlant's auteurschap ontkend wordt, vinden wij de slotsom „Tegenover de feiten, die vóór Maerlant spreken, kunnen de bezwaren niet als overwegend worden beschouwd."

De argumenten van dezelfde soort, die tegen Maerlant's auteurschap van den Verkeerden Martijn kunnen worden aangevoerd, worden door de bewerkers slechts „voor de volledigheid" medegedeeld.

Aan de juistheid van hunne opvatting kan niet getwijfeld worden en we hebben hier dus het overtuigend bewijs, dat opmerkingen over het al of niet gebruiken van

Meer en vrij algemeene twijfel is er aangaande Vr. en O H W. Geen der tegen Maerlant's auteurschap aangevoerde argumenten is echter steekhoudend gebleken. Maar is er nu ook genoeg vóór te zeggen?

Het slotargument door de bewerkers voor Ov. en K Cl. in het midden gebracht kan ook hier misschien gebruikt worden. »En vooral deze overweging moet hier den doorslag geven, dat het niet is aan te nemen, dat, indien er naast Maerlant een dichter had bestaan, met hem te vergelijken en in staat om gedichten te scheppen zoo hoog staande in verhevene gedachten en gloed der overtuiging, zelfs de naam van dezen dichter ons niet zou zijn bewaard, terwijl het beeld van Maerlant ons zoo duidelijk door de geschiedenis wordt geteekend." Nu zal men dadelijk zeggen, dat Vr. en O H W onmogelijk op ééne lijn gesteld kunnen worden met Ov. en K Cl., dat de dichterlijke gloed en verheffing der laatste in de eerste zoo flauw waargenomen worden. Maar als men op het verschillende karakter der gedichten let: in de eene verontwaardiging, in de andere devotie; wanneer men verder bedenkt, dat Vr. en O H W vrij nauwkeurige vertalingen zijn en de gedachten dus gegeven waren; wanneer men ten slotte deze gedichten met andere devote rijmen vergelijkt, dan zal men, geloof ik, niet aarzelen te erkennen, dat ook Vr. en O H W het werk moeten zijn van een der eerste dichters van zijn tijd.

Het gewone argument vóór Maerlant's auteurschap van Vr. en O H W is dat ze in Hs. C gevonden worden, dat meer gedichten van Maerlant bevat. De bewerkers laten deze argumenten niet zwaar wegen. »Doch van den anderen kant," zeggen zij, »mag de omstandigheid, dat wij hier te doen hebben met strophische gedichten, die in dezelfde hss. staan, waarin

---

bepaalde woorden of taalvormen (tenzij ze dan in overweldigend aantal voorkomen) voor de beantwoording der vraag aangaande het auteurschap van een gedicht totaal waardeloos zijn. Het is misschien niet overbodig, hier nog eens de aandacht op te vestigen. Vgl. ook de opmerkingen alhier op bl. 115 vlg.

ook andere dergelijke gedichten van Maerlant zijn opgenomen, evenmin als een afdoend bewijs worden beschouwd. *V Vrouden* staat tusschen *Disp.* en *Verk. Mart.*, O H W tusschen het laatste en een zeker niet van Maerlant afkomstig gedicht »Van den seven Ghetiden." De opmerking betreffende Vr. vervalt al dadelijk, nu de bewerkers bewezen hebben, dat V M wel degelijk van Maerlant is. Maar de zaak mag nog wel eens goed onder de oogen gezien worden en dit doe ik te eerder, omdat ik indertijd bij de beschrijving van het Zutf.-Gron. Hs. (Tdschr. 14, 265 vlgg.) eene kleinigheid verzuimd heb mede te deelen, die voor de beantwoording van deze vraag van veel gewicht is. Zal toch het voorkomen der beide gedichten in dat Hs. als bewijs kunnen gelden, dat zij in dien tijd aan Maerlant werden toegeschreven, dan moet men kunnen aantoonen, dat het de bedoeling was alleen gedichten van dezen in het Hs. op te nemen. De door mij met n° 1, 23, 24 en 25 aangewezen stukken behooren niet tot het oorspronkelijk Hs. (t. a. p. bl. 270) en n° 2 en 3 vallen uit den aard der zaak buiten deze beschouwing. Verder zijn n° 5, 14 en 15 niets dan bladvullingen, omdat n° 6 en 16 op een nieuw blad begonnen waren. Er blijven dus over als zeker niet van Maerlant n° 12, 19, 20, 21 en 22. Al deze stukken moeten echter ook als bladvullingen beschouwd worden. Behalve n° 12, waarover aanstonds nader, staan ze alle aan het einde van het Hs. Het perkament is geheel van dezelfde kwaliteit als al het voorafgaande en ook de linieering is dezelfde, zoodat blijkbaar deze vellen ook tegelijk met de andere voor dit Hs. zijn gereedgemaakt.

Maar onmiddellijk treft ons de veel mindere zorg, waarmede deze verzen geschreven zijn. Het is misschien nog niet zoo zeer de mindere sierlijkheid van de letter, als wel het ontbreken van bijna alle versieringen, dat hier dadelijk in het oog valt. Alleen aan het begin der stukken staat een vergulde hoofdletter, maar verder zelfs geen enkel rood streepje, ofschoon er wel hoofdletters geschreven zijn. Dit is m. i. niet anders te

verklaren dan dat men zich bij het klaarmaken van het perkament voor een groot Maerlanthandschrift verrekend heeft en nu de overschietende bladen maar gevuld heeft met gedichten, die ongeveer denzelfden geest hadden als Maerlant's gedichten. N° 19 en 20 kunnen dan naar aanleiding van *Disp.* opgenomen zijn, terwijl 22 evenals 20 een fragment is van *Van den Levene ons Heren.* Wel schijnt het vreemd, dat men zich zoo sterk zou verrekend hebben, dat er ruimte overbleef voor ± 1450 verzen. Maar daar zijn verschillende verklaringen voor te vinden. Men kan b. v. het aantal bladen berekend hebben naar de Hss. waar men uit afschreef en dan is eene vrij groote vergissing zeer goed mogelijk, vooral als de voorbeelden misschien van verschillend formaat waren. Het zal ook wel lastig geweest zijn van te voren te berekenen, hoe groot het uittreksel uit den *Sp. Hist.* zou worden. Men kan ook gerekend hebben op 48 regels per kolom, zooals in den Rijmbijbel, terwijl er later 52 d. i. 4 strophen (soms, zooals in O H W, 51) op eene kolom staan; dat zou al dadelijk een verschil van 416 regels maken. Verder kunnen in het voorbeeld ook Mart. II en K Cl. gestaan hebben, die hier werden weggelaten, het eerste omdat er te veel over wereldsche liefde gesproken wordt, het tweede omdat er zoo hartelijk uitgevaren wordt tegen hen *die crune draghen.* Dat zou weder eene ruimte van 572 regels verklaren.

Hoe dit echter ook zij, het bovenstaande is zeker voldoende om het zeer aannemelijk te maken, dat ook deze stukken eenvoudig eene bladvulling zijn.

Wat nu n° 12 betreft, ook dit is zonder twijfel slechts eene bladvulling. Met O H W was fol. 197ʳᵒ op 10 regels na gevuld en tevens had die kopiïst daarmede geëindigd. Zijn opvolger zou dus 197ᵛᵒ beginnen, maar sloeg blijkbaar twee bladen tegelijk om en begon nu op 198ᵛᵒ aan de *Clausule.* Toen hij zijne fout bemerkte, moesten 197ᵛᵒ en 198ʳᵒ met een ander gedicht gevuld worden. Hij vond er echter geen van juist 204 verzen, wel een van 150. Daar dit slechts drie kolommen vullen zou, moest er nog iets bijgeplakt worden. Het slot van *Van den*

Levene ons Heren, waarvan een Hs. aanwezig was (zie n° 20 en 22) leverde hem 28 verzen, waarbij hij er nu nog 6 van eigen maaksel voegde. Zoo werd op 16 regels na de gaping aangevuld, en dat kon er bij door. Wij zijn ook vooral om die 16 regels wit, terwijl anders altijd werd doorgegaan (zie b. v. het begin van Vr.) wel verplicht ons den gang van zaken zoo voor te stellen.

Uit dit alles blijkt dus, dat we in Hs. C in eersten aanleg eene verzameling gedichten van Maerlant te zien hebben en dat dus of Maerlant in dien tijd voor den dichter van Vr. en O H W gehouden werd, of dat hij ten minste in het voorbeeld van C als zoodanig werd aangemerkt.

Nog twee opmerkingen volgen uit het bovenstaande. 1°. Men kan bij de beschrijving van Hss. nooit te nauwkeurig zijn; zelfs de op het eerste gezicht meest onbeduidende bijzonderheden kunnen soms belangrijke aanwijzingen geven. 2°. Het kan soms van groot belang zijn, dat in de uitgaven ook wordt aangewezen, waar in het Hs. een nieuwe kolom begint. Wel wordt zeker het uiterlijk eener uitgave er niet fraaier op, wanneer op den kant de kolomaanwijzingen uit 4 of zelfs 9 Hss. staan, maar wenschelijk blijft het toch, dat van ieder Hs. in ten minste ééne uitgave die aanwijzingen voorkomen. Afschrijvers van Hss. zij het in allen gevalle aanbevolen, daar in het vervolg geregeld op te letten.

De meening van de bewerkers, dat de *Verkeerde Martijn* ook van Maerlant is, is meer dan waarschijnlijk.

Een argument vóór Maerlant's auteurschap is nog te vinden in de eerste strophe, vergeleken met de 16e strophe van K Cl. Martijn zegt, met het oog op Mart. I, dat Jacob dom handelt:

Nutter es smeken anevaen:
Men wert daer bi gheminnet saen,
  Want pluckers van den stove
Drinken nu den rijnschen traen;
Waerheit hevet haer macht ghedaen,

Hi vedelt vor die dove,
Die heren schelt van rove.

In K Cl. vinden we dezelfde gedachte:

Die sueken om te sittene boven,
De quade in hare secte loven,
  Si hebben nu die cokene vet.
Alssi metten heren hoven
Diepe drinken, dat si stoven,
  Sine slapens maer te bet.
. . . .
. . . .
Dus maken si tfolc verscoven,
Als si singhen gaen den doven.

De overeenkomst, niet alleen van den inhoud, maar ook van den vorm (b.v. al de *b*-rijmen uit V M komen ook in K Cl. voor; vgl. hierachter de aanteekening bij Mart. I, 13) en zelfs van de woorden, is te groot om toevallig te zijn, en dat Maerlant de woorden van een bestrijder aldus zou overnemen, is geheel ondenkbaar. Het kan dus niet anders dan een nieuw bewijs zijn voor Maerlant's auteurschap ook van V M. Ik mag dit hier echter niet vermelden zonder de mededeeling, dat ik dit argument eerst gevonden heb, nadat ik de Inleiding had gelezen.

V. Maerlant's enjambementen.

Bij de beoordeeling der meerdere of mindere kunstvaardigheid van een dichter loopt men altijd groot gevaar van te subjectief te worden. Wanneer we b.v. lezen (Inl. bl. L V): »vrijheden .... dus .... gebrek in den kunstvorm," dan is dat niet objectief genoeg geoordeeld. Kunst is iets anders dan het gewone, en een kunstenaar is anders dan een gewoon mensch. En nu is het ook hier wel waar, dat het niet allen koks zijn, die lange messen dragen, dat niet iedere afwijking van het gewone kunst is en niet ieder excentriek of abnormaal mensch een kunstenaar, — maar toch moeten we altijd voorzichtig zijn met het

meten van kunstenaars met een vooraf bepaalden maatstaf. Maerlant was een te ernstig kunstenaar om hem zoo maar van slordigheid te beschuldigen, wanneer hij niet overal die nauwkeurigheid en vormvastheid vertoont, die *wij* zouden wenschen. Wanneer we dus bij hem enjambementen vinden, is dit eerder zoo te verklaren, dat hij ze geoorloofd achtte. Vinden we ze in gering aantal, dan heeft hij slechts een beperkt gebruik daarvan goedgekeurd. We hebben dan de voorkomende plaatsen nauwkeurig te verzamelen en te vergelijken, om daaruit den voor Maerlant geldenden regel af te leiden.

Uit de door de uitgevers met groote zorgvuldigheid bijeengebrachte plaatsen nu blijkt duidelijk, dat Maerlant het enjambement niet alleen heeft toegelaten, maar zelfs herhaaldelijk gezocht. In hoeverre er verschil is tusschen de enjambementen in de oudere en in de jongere gedichten, durf ik niet beslissen; de zaak verdient echter wel eens onderzocht te worden.

Eene enkele opmerking nog hierover. Het is zeer moeielijk een bepaald oordeel uit te spreken over de meerdere of mindere kunstvaardigheid of stroefheid van een enjambement: verscheidene verzen b. v., waar de bewerkers groot bezwaar tegen hebben, hinderen mij volstrekt niet.

Men mag bij de beoordeeling dezer zaak ook wel in het oog houden, dat onze zangerigste dichters over het algemeen gaarne dit klankmiddel gebruiken. Men denke b.v. slechts aan Vondel's Konstantijntje, waar juist het enjambement *van omhoog D'ydelheeden* maakt, dat het gewoonlijk zoo erbarmelijk wordt voorgedragen en dat er zelfs in een aantal uitgaven eene komma geplaatst is, die er niet behoort. Maar zooals van alle effectmiddelen zal ook hiervan de ware kunstenaar een spaarzaam gebruik maken en slechts de wereldhervormende overmoed van zeer jonge dichters zal b.v. den overloop van de eene strophe op de andere gebruiken.

Als ik goed zie, heeft het enjambement zijn ontstaan te danken aan den zang en het is dan ook geen toeval, dat het juist in lyrische en vooral in strophische gedichten het meest

gevonden wordt. Het voorkomen daarvan in deze gedichten van Maerlant mag hem dan ook volstrekt niet als eene zwakheid aangerekend worden. Ze komen trouwens reeds in de middeleeuwsche Latijnsche hymnen voor, b.v. *Stabat Mater* 2e strophe: *benedicta//Mater* en in het gedicht hier op bl. LXXI strophe 10: *vulnera//Corporis.*

Met de enjambementen zijn te vergelijken de gevallen, waar de langere pauzen in den zin niet samenvallen met het einde van een distichon. Wel moeten we dat samenvallen als regel aannemen, evenals het samenvallen van de, hetzij dan langere of kortere, pauzen met het einde van een versregel. Maar ook hier moeten we niet zoo spoedig van »zware tekortkomingen" spreken, wanneer van den regel afgeweken wordt, en liever aannemen, dat Maerlant die afwijkingen gewild heeft. Ook deze zaak vereischt nog een nader onderzoek, waarvoor de bewerkers op bl. LVII vlg. reeds heel wat materiaal verzameld hebben.

VI. De dateering der gedichten.

Dit is een zeer moeielijk vraagstuk. Behalve in Oversee bevat de inhoud eigenlijk nergens eenige aanwijzing om den ouderdom te bepalen. Alle tot nog toe aangewende pogingen zijn dan ook vergeefsch geweest (vgl. Inl. bl. LXI vlgg.). Ook de opmerkingen echter in de noten op bladz. LXIV en LXV kunnen ons niet verder helpen. Of de uitweiding in den Sp. Hist. al of niet merkwaardig is voor iemand, die zelf dialogen geschreven heeft, is eene zoo persoonlijke opvatting, dat daarop onmogelijk een zuiver objectief oordeel kan gegrond worden. En de opmerkingen over de taal op bl. LXV bewijzen evenmin iets. Hoe de bewerkers, die herhaaldelijk aannemen, dat Maerlant afwijkt van de door hem gestelde regels voor versbouw, eene zoo groote vastheid van taalvormen bij hem kunnen veronderstellen, dat zij uit enkele afwijkingen eene tijdsbepaling willen afleiden, schijnt raadselachtig. Zeer zeker is uit de taal van

een gedicht soms veel te leeren ten aanzien van de plaats en den tijd der vervaardiging, misschien soms zelfs ten aanzien van den persoon des dichters. Maar dan moet men eene geheele reeks van gevallen hebben en niet enkele. Wanneer b.v. in Maerlant's oudste werken in 90 van de 100 woorden, die daarvoor in aanmerking komen, *ê* als umlaut van *â* voorkwam en in de jongste slechts in 10, dan zouden we uit het aantal van deze klinkers in een ander gedicht van denzelfden schrijver ongeveer den tijd van vervaardiging kunnen bepalen. Maar dan zou het nog gevaarlijk zijn dit te doen, wanneer ze in de Strophische Gedichten in het rijm voorkwamen. Want terwijl we weten, dat Maerlant niet afkeerig is van het gebruik van wisselvormen, ligt het voor de hand, dat hij er nog meer dan elders gebruik van maakt, waar hij telkens 5 of 8 rijmwoorden noodig heeft.

Ten slotte blijft dus vooralsnog voor de tijdsbepaling der Stroph. Ged. niets anders over dan de opmerking in noot 1 op bl. LXIII en hetgeen de bewerkers ons omtrent de organische ontwikkeling der Maerlantstrophe hebben geleerd.

VII. Opmerkingen over inhoud en samenstelling.

Den tweeden Martijn ziet tegenwoordig zeker wel niemand meer voor een minnedicht aan. Te Winkel (Gesch. 326) en Mevr. Van Gelder—Te Water (Tijdschr. 8, 228) hebben de hoofdgedachte juist weergegeven, maar nog niet alles voldoende verklaard. De eerste zegt eenvoudig »als zij nu beiden in levensgevaar verkeeren," de tweede »uit welk gevaar wordt door Maerlant in het midden gelaten." De bewerkers zeggen (bl. LXII): »Men moet zich b.v. voorstellen, dat de man en de beide vrouwen gezeten zijn in een bootje dat, door een storm beloopen, in gevaar is van te zinken, en alleen behouden kan worden, indien eene der beide vrouwen over boord wordt geworpen...... *Bant* in vs. 83 is de uitdr. voor dat levensgevaar." De mogelijkheid, dat *bant* symbolisch voor »levensgevaar"

gebruikt wordt, wil ik niet ontkennen, al begrijp ik den overgang niet. Maar hier heeft het toch eerder de gewone beteekenis van »boei." Maerlant zegt: »deze twee verkeeren in dezelfde omstandigheden, zoo nl. dat een van beiden het leven moet laten. Nu heb ik het in mijne hand, van wie ik de boeien wil verbreken en haar alles vergeven, waardoor zij het leven verbeurd heeft, maar een van beiden moet sterven: tot dien staat van ellende zijn ze gebracht" (hetzij door het noodlot, of door eigen schuld). Martijn antwoordt hierop: »Ik zou verlossen, die mij liefde inboezemt, want zou ik haar door het zwaard doen sterven, dat zou erger dan zonde zijn." Evenzoo zegt hij in vs. 252: »Maar die mij het hart doorboorde, zou ik nooit door het zwaard of het mes doen sterven." We moeten ons dus blijkbaar voorstellen, dat beide vrouwen gevangen zitten wegens eenzelfde misdrijf, waarvoor eigenlijk beiden moesten sterven, maar dat de rechter op Jacob's voorbede eene van de vrouwen wil vrijlaten en hem de keuze laat. Misschien ook zouden we met het oog op *mes* in vs. 252 moeten denken, dat ze beiden in handen van roovers gevallen waren en dat de hoofdman aan Jacob de vrijheid van eene harer toestaat, b.v. omdat hij slechts voor ééne het losgeld betalen kan.

Dat *Disp.* eigenlijk uit drie gedichten bestaat, die later samengevoegd zijn, kan moeilijk meer betwijfeld worden. Dat het tweede er het laatst is bijgevoegd, is alleszins aannemelijk. Zelfs schijnt dit zeer laat te zijn geschied. De verbindingsstrophe tusschen het eerste en het tweede gedicht (n° 16) bevat verscheidene herinneringen aan *Oversee.* Aangezien het nu niet is aan te nemen, dat *Disp.* na *Ov.* is gedicht, moeten we besluiten, dat dit tweede gedicht, de klacht van Jezus, vrij laat tusschen de deelen van *Disp.* is ingeschoven, waarschijnlijk zelfs niet door Maerlant zelf. Tegelijkertijd zijn str. 31 en 33 er bijgevoegd om een overgang op het tweede gedeelte van de *Disp.*, zooals zij toen was, te verkrijgen, alsook str. 35. De historische toespelingen in str. 16 en 31 zien op het geheele verlies van Palaestina en op de lauwheid der vorsten, die na

den slag bij Tiberias niet als één man opstonden voor een nieuwen kruistocht. De herhaling der gedachte van vss. 387 vlg. in vs. 413 vlg. pleit ook wel voor interpolatie. Dat deze niet van Maerlant zelven is, is te vermoeden op grond van vs. 399, want het is niet aan te nemen, dat hij hier zoo te onpas van de stigmatisatie zou spreken. Wil men echter aannemen, dat ook str. 31 en 32 van M. zijn, dan moet toch zeker vs. 399 als geïnterpoleerd beschouwd worden. Al is echter dit tweede gedicht eerst heel laat met de andere verbonden, daarom kan het toch wel veel vroeger vertaald zijn.

Van de rest bevat str. 2—14 de vertaling der Lamentatio (bl. LXIX), waarbij de dichter reeds dadelijk de 15e en misschien ook de 1e voegde, als slot en inleiding. Later, misschien ook eerder, vertaalde de dichter een ander Latijnsch gedicht (str. 37—46). Deze beide werden nu, meer of minder spoedig, aan elkander verbonden door de niet vertaalde strophen 33, 34 en 36. Dat de dichter (aangenomen dat het dezelfde persoon is) de beide laatstgenoemde vertalingen onafhankelijk van elkander en op verschillenden tijd heeft gemaakt, schijnt daaruit te volgen, dat hij geene moeite heeft gedaan om de verschillende beeldspraken der beide gedichten met elkander in overeenstemming te brengen.

Amsterdam. P. LEENDERTZ JR.

ONTWIKKELING VAN *AR* UIT *ER* IN 'T NEDERLANDSCH.

Er zijn in onze gemeenlandsche taal eenige woorden waarin zich uit een ouder *er*, gevolgd door een medeklinker, *ar* ontwikkeld heeft. Zulke woorden zijn *hart*, *smart*, *tarwe*. In andere, die oudtijds ook *er* vertoonen, hebben wij thans een *aa*; bijv. in *staart*, *waarde*, *aarde*, *haard*.

Het klankverschil dat men in deze twee klassen van woorden waarneemt, vindt men terug in alle Nederlandsche tongvallen, zoowel Frankische als Sassische, al geschiedt de onderscheiding op andere wijze. Zoo heeft bijv. het Graafschapsch *harte*, *smarte*, *tarwe*, maar *steert*, *weerde*, *eerde*, *heerd*. Hetzelfde verschijnsel strekt zich zelfs uit buiten de grenzen van ons taalgebied. In 't hedendaagsche Hoogduitsch schrijft men wel is waar *herz*, *schwerz* op dezelfde wijze als *werth*, *erde*, *herd*, doch de uitspraak verschilt aanmerkelijk. Ook in 't Engelsch hoort men in *heart*, *smarting* een anderen klank dan in *earth*, *hearth* [1]).

Waar een en hetzelfde verschijnsel zich aldus in meerdere Germaansche talen openbaart, vraagt men zich onwillekeurig af wat de oorzaak van dat verschijnsel mag wezen. Dat de onderscheiding van *hart* en *staart* niet verklaard kan worden uit het verschil van den op *re* volgenden medeklinker, is duidelijk, want in beide woorden volgt één en dezelfde medeklinker. Men komt er dus van zelf toe, te onderstellen dat er, ondanks de gelijkheid in spelling, van oudsher een onderscheid, hoe gering dan ook, in de uitspraak bestaan heeft. Nu kan de geschiedenis van elke taal ons leeren dat soms kleine verschillen gaandeweg grooter worden, soms ook in verloop van tijd verdwijnen.

1) In *worth* is de *e*-klank door invloed der *w* gelabialiseerd.

Zoolang eene onderstelling niet aan bekende feiten getoetst wordt, heeft ze niet de minste waarde. Blijkt het na onderzoek der ons ten dienste staande gegevens, dat de onderstelling geoorloofd is, dan volgt nog niet dat ze de juiste verklaring van het verschijnsel geeft, maar ze heeft dan toch de verdienste dat ze vatbaar is voor eene op redelijke gronden steunende bestrijding of bevestiging, hetgeen met veel zoogenaamde hypothesen niet het geval is.

In dit opstel zal alleen onderzocht worden aan welken klank in de verwante talen de *ar* in *hart*, enz. beantwoordt, terwijl eerst later een onderzoek zal ingesteld worden naar den aard van de *aar* in *staart*, enz.

Vergelijken wij ons *hart*, Got. *hairto*, enz. met het overeenkomstige woord in de verwante Idg. talen, dan zien wij dat het Litausch heeft *szirdìs*, waarbij de afleiding *szir̃diszkas*, Obulg. *srŭdĭce*, (*milo-*)*srŭdŭ*, Russ. *serdce*, *serdo*(*-bolije*), Iersch *cride*, Lat. *cor*(*d*), *cordi*, Gr. *κραδίη*, *καρδία*. Deze voorbeelden zijn voldoende om te bewijzen dat de stamklinker oorspronkelijk beantwoordde aan Skr. *ṛ* [1]).

Bij *smart* kunnen wij niet over zulk een reeks van overeenkomende vormen beschikken; het dichtste bij *smart* staat Skr. *mṛdira*, ziekte, doch in Skr. *marda*, pijn, wee, en *mardaka*, pijn veroorzakend, vindt men den volleren klinker. In vorm komt overeen Russ. *smerd*, Lit. *smir̃das*, terwijl de klinker in Lit. *smardinù* en *smardwė́*, Russ. *smorod*, Obulg. *smradŭ* overeenstemt met dien in Skr. *mardayati* en *marda*, doch wegens de beteekenis van stank, enz. welke deze Balto-slawische woorden hebben, zou men bezwaar kunnen maken tegen de vergelijking er van met ons *smart*.

Tarwe is te vergelijken met Lit. *dirwa*, akker, en het vormelijk eenigszins hiervan verschillende Skr. *dūrvā*, zekere grassoort, Panicum Dactylon. Volgens Kurschat, die *dirwà* opgeeft,

1) Het Lit. *szirdìs* op zich zelf zou niets bewijzen; daarom is het noodig op de afleiding *szir̃diszkas* te letten.

wordt dit woord in Pruisisch Litauen uitgesproken met stootaccent op de eindlettergreep, terwijl in het »Litowskij Slowarj" van Juškewič de voorlaatste lettergreep geaccentueerd is. Daar Juškewič het onderscheid tusschen stoot- en sleepaccent [1]) niet aanduidt, laat zich met behulp van zijne opgave de aard van den stamklinker niet vaststellen; gelukkig blijkt uit de afleiding *di͂rwininkas*, akkerman, bij Kurschat dat de stamklinker in *dirwa* die *ir* is welke aan een Skr. *ṛ* beantwoordt, zoodat *dirwa* niet volkomen gelijk is aan *dūrvā*. Om dit in 't licht te stellen, dienen wij hierbij langer stil te staan. Als regel kan men aannemen dat Lit. *ir* en *il* alleen dan aan een Skr. *ṛ* beantwoorden, wanneer ze, geaccentueerd zijnde, met sleepaccent worden uitgesproken. Dus beantwoordt *wi͂lkas*, wolf, aan Skr. *vṛ́ka*; *kir͂minas*, *kir͂m(-warpa)*, worm, aan Skr. *kṛ́mi*; *ki͂rsti*, houwen, vgl. Skr. *kṛttá*, afgehouwen, afgesneden; *kṛ́tti*, vel, berkenbast. Heeft Lit. *ir* of *il*, gevolgd door een medeklinker, daarentegen het stootaccent, dan vertoont het overeenkomende Skr. woord *īr* of *ūr* naar gelang van omstandigheden; *ūr* als een lipletter voorafgaat of in de volgende lettergreep staat. Dus *pìrmas*, Skr. *pū́rva*; *pìlnas*, Skr. *pūrṇá*; *ìlgas*, Skr. *dīrghá*; *tìltas*, brug, Skr. *tīrthá*, voorde [2]); *wìlna*, wol, Skr. *ū́rṇā* (voor *wūrṇā*). Volgt op *ìr* of *ìl* geen medeklinker, dan heeft het Skr. *ir* of *ur*; dus Lit. *gìre*, woud, Skr. *girí*, berg (vgl. de beteekenissen van Lat. *saltus*); *szìlas*, heidekruid, Skr. *çila*, stoppel.

Volgens den hier gestelden regel zou aan Lit. *dirwa* in 't Skr. beantwoorden *dṛvā*, niet *dūrvā*. De klinker van dit laatste moet dus eenigszins, hoe gering dan ook, verschild hebben van de *ṛ*. Uit welken klank nu zou Skr. *īr* of *ūr* vóór een medeklinker, *ir* of *ur* vóór een klinker zich ontwikkeld hebben?

1) Deze twee accenten bestaan ook in 't Platduitsch van Holstein; eene beschrijving hiervan geeft Leskien in de door hem en Brugman uitg. Litauische Volkslieder und Märchen, p. 11, noot.

2) In Kurzgef. Etym. Wtb. der altind. Spr. van Uhlenbeck wordt bij *tīrtham* opgemerkt: „Mit unrecht hat man lit. *tìltas* brücke herangezogen" en *tīrtha* met Skr. *taṭa*, steile bergrand, steile oever vergeleken. De beteekenissen zijn moeielijk vereenigbaar; wat verwisseling van *r* en *l* betreft, vgl. men Slaw. *stel-* met Lat. *ster-*.

Dit is onmogelijk met volstrekte nauwkeurigheid te bepalen, want men kan een klank alleen met juistheid kennen, wanneer men dien gehoord heeft. Bij benadering willen wij bedoelden klank aanduiden met *ĕr*, d. i. een duidelijk uitgesproken Hollandsche doffe *e* gevolgd door den medeklinker *r*; een klank dus, die weinig van de *ṛ* verschilt, maar toch hiervan onderscheiden is. Die veronderstelde *ĕr* was reeds in 't oudste Indisch overgegaan in *i* of *u*, naar gelang van omstandigheden, als boven vermeld. Wanneer en waar een medeklinker volgt, gaan *ir* in *īr*, en *ur* in *ūr* over [1]); dus *gír*, woord, *gíram*, *girā́*, maar *gīrbhís*, *gīrbhyás*; *muríya*, moge ik sterven, maar *mumūrṣú*, veeg; *kiráti*, roemen, maar *kīrttí*, roem [2]); *tiráti*, oversteken, maar *tīrṇá*, overgestoken; *titīrṣú*, over willende steken; *kuruté*, doen, sterkere actiefvorm: *karóti*, maar *cikīrṣā́*, wensch om te doen; *çíras*, hoofd, *çīrṣá*, *çīrṣán*.

Op grond van de hier vermelde feiten mag men als waarschijnlijk aannemen dat *dū́rvā* zich ontwikkeld heeft uit *dĕrvā*, terwijl Lit. *dirwa* ontstaan is uit *dṛwa* (*dṛva*). Zulk een klein verschil belet niet dat men die twee vormen als feitelijk één woord mag beschouwen, evengoed als men bijv. Skr. *bhūrja*, berk, gelijkstelt met ons *berk*, Russ. *bereza*, Lit. *beržas*, hoewel men hiervoor in 't Skr. *bharja* zou verwachten; inderdaad heeft het Ossetisch *barze*. Of *tarwe* zich bij *dirwa* of bij *dūrvā* aansluit blijft onbeslist, tenzij men aantoont dat de veronderstelde klank *ĕr* vóór eene *w* in onze taal *aar* moet worden.

Indien wij op goede gronden mogen aannemen dat in *hart* en *smart* ten minste zich uit *ṛ* ten slotte onze *ar* ontwikkeld heeft, dan volgt nog niet dat onder alle omstandigheden *ṛ* in *ar*, ouder *er*, is overgegaan. Vergelijken wij namelijk woorden als *dor*, *dorst* (sitis), *dorst* (ausus), *vorst* (van een dak), met de

1) Zoo ook voor een woordafleidende *a*, als 't accent op de stamlettergreep valt; dus *tī́ra*, oever, doch *tiráti*, *tirás*; *dhī́ra*, standvastig, van *dhṛ*; *cī́ra*, schors; vgl. Slaw. *kora*; *pū́ra*, vloed.

2) Woorden als *kuryāt*, *turyāt* e. dgl. zijn niet in strijd met den gegeven regel, daar ze oorspronkelijk *kuruiāt*, *turiāt* luidden. Zoo ook *kurvánti*, enz. voor *kuruánti*.

overeenkomstige in 't Skr., dan vinden we in deze taal ook eene *ṛ*. Derhalve *dor*, Got. *þaursus* laat zich vormelijk vergelijken met Skr. *tṛṣú*, ofschoon dit laatste »begeerig, *avidus*" beteekent; *dorst*, hoewel mannelijk, met Skr. *tṛṣitá* (onzijdig), dorst; Got. *þaurstei* met *tṛṣyá*; *dorst*, ausus, met *dhṛṣitá*, koen, driest. Wat *vorst* betreft, moet men wegens 't Westvlaamsche *veurst*, om van 't Ags. *fyrst*, *first* niet te spreken, aannemen dat het een *j* in den uitgang had; als stam in 't Got. dus vermoedelijk *faurstja*. Dit laat zich vergelijken met Skr. *pṛṣṭhya* (*pṛṣṭhia*), tot *pṛṣṭha*, bovenvlak, rug, behoorende; *pṛṣṭhyā*, de riggel of streep die over den offerheuvel zich uitstrekt. Het stamwoord hiervan is *pṛṣṭhá*, horizontaal oppervlak, rug, plat dak, heuvelkling. Deze vergelijkingen leiden tot de gevolgtrekking dat ons *or* in de opgenoemde gevallen aan Skr. *ṛ* beantwoordt, wanneer 't accent niet op de stamlettergreep valt, terwijl van ons *ar* het tegendeel geldt. Het verschil tusschen ons *vorst* en Ohd. *first* stemt echter tot nadenken. Want het zou een gevolg kunnen wezen van verschil in accent; immers *pṛṣṭhá* en *pṛ́ṣṭha* bestaan beide in 't Skr. hoewel in verschillende tijdperken, doch de *o* zou ook kunnen ontstaan zijn door invloed der voorafgaande lipletter. Het ontbreekt namelijk niet aan gevallen dat eene *o* in onze taal zich ontwikkeld heeft onafhankelijk van 't accent; bijv. in *worm*, Lat. *vermis*; *wolf*, Skr. *vṛ́ka*. Zelfs een Ndl. *er* = Idg. *er*, Skr. *ar* kan daardoor *or* worden, bijv. in ons *worden*, bij Cats nog *werden*; vgl. ook Mnl. *woch* (*wog*); Ags. *wudu*, Eng. *wood*; Hgd. *woche*, enz.

Groote moeielijkheid baart de verklaring van *dorp*. Hier laat het Skr. ons in den steek. Alleen weten we dat Skr. *grāma* in den oudsten tijd »schaar, troep, stam" beteekent, dus = Lat. *turba* en *tribus*; voorts »dorpsgemeente, dorp" in tegenstelling tot stad. In 't Iersch is *treb*, stam, familie, clan; woonplaats[1]);

---

1) Zelfs »oord, streek" = Vedisch *viç*; bijv. in Saltaire na Rann 1703: *huas treba tor*, »over tal van streken".

een oud Iersch schrijver zegt »ab eo quod est tribus;" in 't Oud-bretonsch wordt mv. *trebou* verklaard met de glosse »turmae"; enk. *treb* heet te zijn »subdivision de la plebs, habitation." Volgens »Urkeltischer Sprachschatz" van Whitley Stokes en Bezzenberger wordt als stam aangenomen *trebo* en als eenige beteekenis »haus". Dit laatste is aan bedenking onderhevig, daar het in strijd is met de geschiedenis van Skr. *grāma* en met alle schakeeringen van beteekenis die 't woord in de Germaansche talen vertoont, daargelaten nog Lat. *tribus*, *turba* en *turma*. Dat zich uit een begrip als »woonplaats" het begrip »dorp, gemeente, volk" en anderzijds »huis" kan ontwikkelen, is natuurlijk niet te betwisten; dat leert ons Skr. *viç*, Tsjechisch *ves*, dorp, Oudbulg. *vĭsĭ*, praedium, Got. *veihs*, vlek, Avestisch *vīçpaiti*, stamhoofd, Lit. *wieszpatis*, opperheer, maar hieruit volgt niet dat *viç* oorspronkelijk de enge beteekenis van »huis" had; om dit laatste aan te duiden, bezigde men afleidingen, *veça*, *veçman*, *οἶκος*, *οἰκία*. Verder is op te merken dat een stam *trebo* problematisch is; in geen geval kan hierbij behooren de gen. enk. *trebi* (zie Windisch Gloss. onder *treb*) en *cacha treibi* in Saltaire na Rann 4483; niets bewijzend is Oudbretonsch mv. *trebou*. Evenmin past de nom. dual. *di threib* Salt. 4624 bij een *trebo*, tenzij men dit als onz. beschouwt; doch de acc. pl. *tri trebu*, Salt. 4432, kan niet onz. wezen, want dan zou men hebben *threba*. Men ziet dat zelfs de vorm van 't woord allerlei moeielijkheden oplevert. Desniettegenstaande mag men aannemen, dat er in den uitgang een *o* of *ā*, onverschillig welke van deze twee klinkers gestaan heeft; beide bewerken de overgang van *ri* = Skr. *ṛ* in *re*, bijv. in *brethe*, gebracht; vgl. Skr. *bhṛta*, al is de uitgang niet volkomen dezelfde; vgl. ook Praeter. pass. *dobreth*, mv. *dobretha*, e. dgl. Op grond van dit alles, in verband met Got. *þaurp*, schijnt men als te veronderstellen Skr. vorm te mogen aannemen *tṛbá* of *tṛbám*, met bijvormen als *tṛbā́*, *tṛbú*.

De slotsom waartoe het voorgaand onderzoek geleid heeft, is in 't kort deze: de *ar* in ons hedendaagsch *hart*, enz. gaat

ten slotte terug tot eene geaccentueerde *ŗ*; de *or* in *dorst*, enz. tot een niet geaccentueerde *ŗ*.

Eene uitzondering, meer schijnbaar dan wezenlijk, vertoont ons *markt*. Daargelaten dat dit een vreemd woord is, valt op te merken dat uit *mercatus* ook in 't Fransch *marché* is geworden. Niet onmogelijk, dat de *e* in de lettergreep aan de geaccentueerde voorafgaande reeds in gewestelijke uitspraak zóó verdoft was, dat de lettergreep als *mər* of zelfs *mŗ* klonk. Het geheele woord zal toch wel tot ons gekomen zijn uit het Latijn zooals het in Frankrijk gesproken werd.

Ten slotte nog eene opmerking over ons woord *horzel*. Dat de klinker der eerste lettergreep in 't Skr. *ŗ* zou wezen, indien 't woord bestond, mag men opmaken uit Lit. *szirszlỹs*, gen. *szir̃szlio*, doch uit het Lit. accent kan men niets omtrent het oorspronkelijke opmaken; men kan alleen vermoeden dat het accent niet op de stamlettergreep rustte. Vergeleken met *hersen* vertoont *horzel* een verschil van klinker, hoe dan ook ontstaan, en in overeenstemming hiermeê zien wij ook dat Lat. *crabro* (uit *cŗsro* of *crəsro*) zich onderscheidt van *cerebrum* (uit *ceresrum*). Vormelijk staat ons *hersen* het dichtst bij Skr. *çīrṣaṇía*, *çīrṣaṇyà*, »in" of »aan 't hoofd zijnde". Een dergelijk verschil is er tusschen Got. *filu*, Iersch *ilu*, en Got. *fulls* (uit *fulns*). Hier kan 't onderscheid niet veroorzaakt zijn door de lipletter, en evenmin door 't accent, want blijkens Skr. *purú*, Gr. πολύς, moet *filu* waarschijnlijk oorspronkelijk evengoed oxytonon geweest zijn als *fulls*, Skr. *pūrṇá*. Opmerkelijk nu is het dat ook 't Russisch *polnyj*, vol, heeft, in tegenstelling tot *perwyj*, eerste. Doch vooreerst is *r* niet hetzelfde als *l*, en ten tweede heeft *perwyj*, te oordeelen naar Skr. *pū́rva*, oorspronkelijk een ander accent gehad dan *polnyj*, = Skr. *pūrṇá*. Daarenboven schijnt zich in 't Russisch en ettelijke andere Slaw. talen regelmatig *ol* ontwikkeld te hebben vóór een volgenden medeklinker; dus *dolgo*, Tsjechisch *dlouho* (uit *dolho*), = Skr. *dīrghá*, Gr. δολιχός. Ook het Germ. heeft onder dezelfde omstandigheden Ags. *molda*, overeenkomende met Skr. *mūrdhán*,

Avest. *ka-mĕrĕdha*, kop [1]), en Iersch *mull*, top; *mullach*, vertex, culmen, met merkwaardig klinkerverschil in 't Bretonsch: *melle*, fontaine de la tête [2]). Moet men uit dit alles het gevolg trekken dat de klinker in *filu* verschilt van dien in *fulls*, omdat *əl* (niet te verwarren met *l̥*) alleen vóór een medeklinker in *ul* of *ol* overgaat? of zou *filu* toch een ander accent gehad hebben dan in 't Skr. en Grieksch? Dit vraagstuk zij anderen ter oplossing overgelaten.

NEDERLANDSCH *AAR* UIT OUDER *AR* EN *ER*.

In 't Ndl., en gedeeltelijk reeds in 't Mnl., is *aar* ontstaan uit ouder *ar*, gevolgd door een eenvoudige *d*, *s*, *t*, *z*. Voorbeelden zijn *aard; gaard;* de uitgang (h)*ard*, bijv. *grijsaard*, *Reinaard; deurwaarder; koopvaardij; aars; kaart; vaart* (voor *vaard*); *aarzelen*. Vóór *rl* en *rn* wordt gewoonlijk zoowel *a* als *o* gerekt, en wanneer de *l* of *n* het woord sluit tusschen *r* en *n* eene doffe *e* uitgesproken; dus *Karel*; *garen*, *varen* (*kruid*), *doornen*, *doorn* of beter *doren*, *hoornen*, *hoorn* of *horen*, *koorn* of *koren*, *voren*. Ook vóór *rh* wordt de klinker gerekt, bijv. in *vore*, *door*, doch hier moet men aannemen dat de invoeging van een klank tusschen *r* en *h* reeds in het Onl. tijdperk had plaats gehad, zoodat *vore* niet rechtstreeks ontstaan is uit *vorha*, maar uit *vorĕh*, vgl. Ohd. *furuh*, *fureh*, *fureh* naast *furh*, *furch; door* uit Onl. *thuro*, Ohd. *duruh*, *durah*, enz. Os. Cott. *thuru*.

In enkele gevallen stemt ten opzichte der rekking van *ar* het Nhd. met onze taal overeen; aldus in *art*, *fahrt*, maar niet in *garten*, *warten*, *arsch*, *karte*. Soms behoudt zoowel onze taal als 't Nhd. den korten klank, bijv. in *hard* (hoewel Mnl. *haerde*),

---

1) Gevormd met het verachting uitdrukkend *ka* en een verloren *mĕrĕdha*, hoofd.

2) Dezelfde afwisseling ten opzichte van den klinker vertoont Got. *þairh* vergeleken met Os. *thurh*, *thuru*, Ndl. *door*, enz. Vgl. Skr. *tiryák*, *tirás*.

hart; zwart, schwarz; *part, partij, partei*; dit laatste echter als latere ontleening kan eigenlijk buiten rekening blijven.

In enkele woorden schijnt de rekking eerder algemeen geworden te zijn dan in veel andere, want in de Oostelijke Sassische tongvallen van ons land hoort men *gård*, naast *gaard*; steeds *bård*; men kan er bijvoegen *dår, wår*; de drie laatste ook in 't Nhd. gerekt uitgesproken *bārt, dār, wo.* De rekking moet dus in de genoemde gevallen plaats gehad hebben vóórdat de lange *a* = Got. *e* in *å* overging, terwijl in Sassisch *kaarte* nooit de *å* gehoord wordt. Meermalen hoort men, zoo niet op dezelfde plaats, dan toch in dezelfde streek, tweeërlei uitspraak: *gård* en *gaard*; *varen* en mv. *vårns*; *vårt* en *vaart* [1]).

In 't Zweedsch en Deensch wordt *ar* vóór eenvoudige *d* steeds gerekt, en zulks moet reeds lang geleden gebeurd zijn, want de op deze wijze ontstane gerekte *a* is geheel en al samengevallen met de *ā* = Got. *e*, en heeft in de uitspraak hetzelfde verloop gehad. Dus Zw. *hård* (doch onz. en bijw. natuurlijk *hardt*), *gård, vård*; Deensch *haard, gaard* [2]). Ofschoon nu 't Zweedsch en Deensch in één geval, nl. vóór eene *d*, den klank *ar* rekken, moet men aannemen dat het verschijnsel zich in deze talen geheel onafhankelijk van hetgeen bij ons geschied is zich ontwikkeld heeft, omdat de overige gevallen te zeer afwijken.

In 't Engelsch kan men als regel stellen dat *ar* vóór een medeklinker, onverschillig welke, gerekt wordt uitgesproken. Dat verschilt toch te veel van hetgeen wij in onze taal opmerken dan dat wij eenig onmiddellijk verband tusschen de verschijnselen in de twee talen mogen veronderstellen.

De vraag die zich bij de beschouwing der hier in aanmerking komende woorden voordoet, is deze: waarom zeggen wij *hard*, niet *haard*? Hieromtrent heb ik niets beters dan een vermoe-

1) In 't Graafschapsch wordt *ar* vóór *r*: *ā*; dus *kåre* uit *kāre*, dit uit *karre*; volkomen dezelfde klankregel geldt in 't Skr.; *punar roditi* wordt *punā r.*

2) Van verandering van *ar* vóór *t* ken ik geen ander voorbeeld dan Zw. D. *kort*, kaart.

den. Steunende op 't Mnl. bijw. *haerde*, veronderstel ik dat *haard* eigenlijk overal vereischt zou worden, waar in 't Got. *hard-* gevolgd wordt door een klinker, maar *hard*, wanneer een medeklinker volgt. Bedoelde medeklinker is de *j*, die den overgang van *d* in *dd* bewerkt en zich er mede assimileert; evenals uit Got. *satjan* zich ontwikkelt Os. *settian*, ons *zetten*, Hgd. *setzen* (dat natuurlijk nooit uit *satjan*, alleen uit *sattjan* kon voortkomen). Theoretisch zouden de vormen aldus luiden: nom. enk. *haard* = *hardus* en *hardu*; dat. en acc. *harden* (*d* voor *dd*) = *hardjamma*, *hardjana*; vr. *harde*, = *hardja*, *hardjai*; mv. in alle naamvallen *hard-*; bijw. echter *haarde* = Os. *hardo*; vgl. Got. *harduba*. Het overwicht der vormen met *dd* is zóó groot, dat *haard*, na een tijdlang nog in 't Mnl. bestaan te hebben, wel moest verdwijnen.

Zwart heeft ook in 't Hgd. *schwarz* eene korte *a*. Doch dit beteekent weinig, omdat in 't Hgd. vóór de tweede klankverschuiving elke *t* in *tt* was overgegaan, want alleen uit *tt*, niet uit *t* kan *z* (d. i. *ts*) ontstaan [1]). Hoe dan Ndl. *zwart* te verklaren? M. i. is *zwart* samengetrokken uit *zwarted* (of *zwartet*?) wat letterlijk = Lat. *sordidus* is; aan Lat. *sordes* zou Ndl. *zwaart* beantwoorden.

De uitheemsche woorden *part*, *bard*, *pardel*, tellen niet meê: ze zijn overgenomen in een tijd toen de neiging om *ar* te verlengen niet meer bestond.

Uit *er* (in spelling, hoe dan ook de uitspraak geweest zij) heeft zich in 't Nnl., gedeeltelijk reeds in 't Mnl., *aar* ontwikkeld onder dezelfde voorwaarden als uit *ar*. In 't Graafschapsch is daaruit *eer* geworden; dus *eerde*, *weerd*, *heerd*, *steert*. Het is duidelijk dat de *e* in dit *er* een andere klank moet geweest zijn, trots de spelling, dan de Idg. *e* = Skr. *a*, want

1) De verdubbeling eener tenuis achter de *r* is eenmaal ook regel geweest in 't Welsh; uit de dubbele tenuis is later de aspiraat ontstaan; dus *art*. werd **artt*, en hieruit *arth*. In 't Skr. werden en worden nu nog volgens eene zeer verbreide uitspraak tenues, mediae ('t minste nog de aspiraten) en halfklinkers verdubbeld; dus *varttate*, *svargga*, elders *vartate*, *svarga*.

hieruit wordt in 't Ndl. geen gerekte *a*, en in 't Hgd. onderscheidt men in de uitspraak evenzeer de *e* in *erde*, *werth*, *schwert*, enz. van die in *werden* = Skr. *vartate*.

Naast *aars*, heeft op Nederlandsch gebied bestaan *ers*, waaruit West-Vlaamsch en Graafschapsch *eers*. Beide vormen zijn echt; *ars* wordt gestaafd door Nhd. *arsch* en On. *ars* en *rass*; *ers* door Iersch *er* (*erball*), staart. Ook deze dubbelvorm wijst op een anderen klinker dan Idg. *e*, temeer omdat het Grieksch *ὄρρος* heeft. De klinker kan, wegens de Germ. en Kelt. vormen, ook geen Idg. *o* wezen. Evenmin is de stamklinker in Gr. *ὀρθός* een Idg. *o*, want Skr. heeft *ūrdhvá*, Av. *ĕrĕdhva*, Lat. *arduus*, Keltisch *arduos*, Iersch *ard*, *ardd*.

Volgens hetgeen over *dūrvā* in 't voorgaande artikel is opgemerkt, heeft zich in 't Skr. *ir* of *ur*, naar gelang van omstandigheden, vóór klinkers (behoudens een enkel geval, bij paroxytona), *īr* of *ūr* vóór medeklinkers ontwikkeld uit een klank, dien ik heb aangeduid met *ĕr*. Uit zulk een *ĕr*, en wel geaccentueerd, acht ik die soort van Mnl. *er* ontstaan, die verder bij ons *aar* is geworden in de boven omschreven gevallen. Dus zou Got. *airtha*, ons *aarde* in 't Skr. luiden *írtā*. Dit bestaat niet, wel *irā*, aarde, hetwelk een ander woord is dan *irā* = *iḷā*, lafenis, verkwikking, verkwikkende drank. Het accent van *irā*, aarde, wordt niet opgegeven, doch het woord moet paroxytonon geweest zijn, anders zoude het *īrā* luiden; vgl. *dhíra*, standvastig, *tíra*, enz. Verwant is Iersch *íre*, stam *írenn*, land, akker, aarde; voorts Skr. *urvárā* (voor *uruarā*), akkergrond, aarde, Gr. *ἄρουρα*, Lat. *arvum*. Ook Gr. *ἔρασδε*, *ἔραζε*, ter aarde, is te vergelijken [1]).

Vóór andere medeklinkers dan *d*, *s*, *t* schijnt uit bedoeld *ĕr* in onze taal *ar* voortgekomen te zijn; dus Skr. *īrmá*, Ndl. *arm*, gelijk ook Lat. *armus*, Av. *arĕma*, Oss. *arm*, Kurdisch *ērme*, Oudpruis. *irmo*, Slaw. *ramo*. Vgl. ook Lat. *arduus*, Kelt. **arduos*, Iersch *ard*, Av. *ĕrĕdhva*, Oss. *urdag*, Gr. *ὀρθός*, met Skr. *ūrdhvá*.

1) De *s* hierin kan dezelfde wezen als in *ἐρέβινθος*, Germ. *arwīt*, naast *ὄροβος*.

Misschien behoort bij deze klasse van woorden ook Germ. *arwīt*, ons *erwt* (waarin *e* Umlaut van *a*), Gr. *ὄροβος* en *ἐρέβινθος*, enz., ofschoon de oorspronkelijke klinker hiervan aan eene zekere schommeling onderhevig is geweest. Iets dergelijks ziet men in 't Skr. bij *irvāru* naast *īrvāru*, komkommer, al is het verschil hierin veroorzaakt doordat de *u* na *r* niet overal even vroeg in den halfklinker is overgegaan. Mogelijk behoort ook ons *tarwe* hierbij, al is Lit. *dirwa* hiermee in strijd. In woorden waarin onze taal *oor* voor ouder *or* vertoont, vóór *d* en *t*, en waarvan bij vergelijking blijkt dat de *o* geen Idg. *o* is, neem ik aan dat de klinker eertijds een ongeaccentueerde *ĕr* was. Bijv. ons *voorde*, Nhd. *furt*, Ags. *ford* beantwoordt aan Av. *pĕṣu*, brug, hetwelk blijkens de *ṣ* ontstaan is uit *pĕrtú*. Een bijvorm van *peṣu* in 't Av. is *pĕrĕtu*, Gilanisch *purd*, waaruit Nperz. *pûl*, Afgh. *pul*, Kurdisch *per*, Zaza *pird*. Dit *pĕrĕtu* moet paroxytonon geweest zijn, anders ware het *pĕṣu* geworden. Met dit *pĕrĕtu* (tweelettergrepig) komt het in klank gelijke, in zin verwante On. *fjörðr* (uit *ferðú*) overeen. Wat Lat. *portus* en Gr. *πορθμός*, betreft, die zijn natuurlijk wortelverwant, maar de *o* zou hier ook de Idg. *o* kunnen wezen.

Ons *woord*, Lit. *wărdas*, naam, kan moeilijk de Idg. *o* in den stam gehad hebben, want het Lat. heeft *verbum*. Dus ook dit woord is vermoedelijk ontstaan uit *wĕrdhó*, m. en onz., mogelijk met bijvorm *wĕ́rdho* [1]).

Ter bevestiging van de stelling dat *ĕr* in de niet geaccentueerde lettergreep in een *o*-klank overgaat, kan strekken Got. *faura*, ons *voor*, = Skr. *purá*, Av. *para* [2]); vgl. het verwante Russ. *péred* en *perĕd*, Obulg. *prĕd*, voor, voorkant. Het Gr. *πάρος*, alleen in de taal der dichters, is te vergelijken met Skr. *purás*, maar met afwijkend accent.

Ons *koorn*, Got. *kaurn*, Ags. *corn*, enz., Obulg. *zrŭno*, Russ.

1) Het Lat. heeft meermalen een *e*, waar men *o* zou verwachten, bijv. in *vester* naast *voster*.

2) Av. *para* is tevens = Skr. *párā*, en zoo ook Operz. *parā*.

zerno, Lit. *žirnis* (erwt), beantwoordt aan Skr. *jīrṇá*, murw, verduwd, versleten; als subst. komijn; verduwing; 't verouderd zijn, enz. Lat. *granum* (en Iersch *grán*, Welsh *grawn*, misschien aan 't Lat. ontleend), moet ontstaan zijn uit *garnum* of *garĕnum*, en dit uit *garnum*, gelijk *armus* uit *īrmá*, welks accent in 't Germ. paroxytonon moet geweest zijn, want anders zou men in onze taal *orm* verwachten.

Het Gotische *kaurs*, zwaar, beantwoordt volkomen aan Skr. *gurú*, uit *gĕrú*. De Guṇavorm van *ĕr* is *ar*, in *gárīyān*, *gáriṣṭha*; de Vṛddhi is *ār*, in Pāli *gārava*; eene latere, onorganische formatie is Skr. *gāuravá*. In 't Gr. *βαρύς* is de stamklinker samengevallen met dien welke de comparatief en superlatief vereischen; en dat is ook geschied met Pāli *garu*. Bij Gr. *βραδύς*, Skr. *mṛdú*, *βραδίων*, *βράδιστος* en *βάρδιστος*, Skr. *mrádīyān*, *mrádiṣṭha* staat men in twijfel of *ρα* in den positief denzelfden klinker vertegenwoordigt als in den comparatief en superlatief, want *ρα* kan = Skr. *ṛ* zijn, maar ook = Skr. *ra*, en *αρ* = Skr. *ar* in *mard*, Guṇa van *mṛd*.

In de ontleende woorden *paard*, *paarl*, *paars*, *kaars* heeft zich *aar* ontwikkeld uit eene *er*, welks *e* stellig zeer open klonk, doch anders van verschillenden oorsprong is. *Perd* is uit *perid*, **pervrid*, ten slotte *paraveredus*; de *e* is de Umlaut van *a*. Dat kan de *er* van *perl*, ons *paarl* zeker niet geweest zijn, wat dan de oorsprong van dit woord zij, want het Fransch heeft *perle*, en Ohd. *perala*. Het is duidelijk dat het Ohd. het woord niet ontleend heeft aan eene Romaansche taal, want dan zou *p* in plaats van *pf* onmogelijk wezen. De *p* kan niet anders zijn dan een verschoven *b*; derhalve het Romaansche woord, alsook het Ags. en Ndl. zijn uit het Ohd. gekomen. Aangezien naast *perala* ook *berala* voorkomt, en dit laatste uitdrukkelijk met »berillus" geglosseerd wordt, is aan den oorsprong uit *beryllus* niet te twijfelen [1]). De *e* in dit woord

1) Let wel dat in geen taal ter wereld iets bestaat wat op *perala*, *berala* lijkt en beryl beteekent, dan juist beryl zelf.

is lang en klonk vermoedelijk als eene gerekte open è-klank, bijv. als in Fr. *mer*.

Van *kaars* is het niet te betwijfelen dat het tot ons gekomen is uit het Ohd. *kerza* met bijvorm *karza*, dus met zeer open è. Over den oorsprong van 't woord zijn de geleerden het niet eens.

H. KERN.

KAARS.

Kaars, oudtijds *keerse*, gelijk nu nog gewestelijk, is zonder twijfel door ons ontleend aan 't Hoogduitsch: Ohd. *kerza*, bijvorm *karza*. Dit is reeds terecht door Dr. Franck i. v. *kaars* opgemerkt, doch met wat deze geleerde verder in bedoeld artikel van zijn Etymologisch Woordenboek zegt, kan ik mij niet vereenigen, evenmin als met de verklaring van Kluge uit *charta*.

Door meer dan een is *kaars* in verband gebracht met Lat. *cerata*, o. a. door Diez, doch slechts ter loops en zonder bewijs tot staving van zijn vermoeden [1]). Het eenige, oogenschijnlijk gewichtig bezwaar tegen die voor de hand liggende afleiding is, dat in goed Latijn *ceratus* beteekent »met was bestreken, gewast," en alleen *cereus* »van was gemaakt, wassen." Van dit laatste, in den vr. vorm *cerea* (nl. *candela*) komt, gelijk men weet, o. a. Fransch *cierge,* waarnaast in de oudere taal ook *ciarge* voorkomt.

Het geopperd bezwaar verliest veel van zijn kracht, als men kan aantoonen, dat hoe slecht Latijn *candela cerata* ook zijn moge, het toch voorkomt, wel is waar niet in een Middellatijnsch geschrift, maar toch in eene andere taal waarin het bij geen mogelijkheid anders dan uit het Latijn kan gekomen

1) In zijn Etym. Wdb. onder *cierge*.

zijn. Men kan aantoonen dat *ceratus* in 't Oud- en Middel-Iersch overgenomen is, zoowel in den zin van »gewast" als van »wassen." In 't Boek van Leinster 33*b*, leest men deze woorden: *soilse nat cainle ciartha cúl micc Cairne*, d. i. helderder dan waskaarsen zijn, zijn de hoofdharen van (Niall) den zoon van Cairenn. *Cainle ciartha* is hier = *candelae ceratae*, d. i. waskaarsen. Ook in den zin van »gewast" komt het adjectief *ciarthe* voor; zoo in »Lives of Saints," ed. Whitley Stokes, 3698: *cuirthear clar ciartha dhoibh anuas*, d. i. »from above a waxed table is cast down to them," en iets verder, 3704: *berait leo in tabhuill ciartha út*, they take with them yon waxed tablet. Evenzoo Boek van Leinster 77*a*, *cneslénti ciartha clarda* [1]).

Het is duidelijk dat de twee beteekenissen die in klassiek Latijn uitgedrukt worden door *cereus* en *ceratus* in de aangehaalde tekstplaatsen vereenigd zijn in 't naar Iersche klankregelen gewijzigde, ontleende *ceratus* [2]). Zeer bevreemdend is zulks niet, als men bedenkt dat ook in 't Grieksch *κήρωμα* zoowel een met was bestreken tafeltje en waspleister, als zalf van was beteekent. Dat de Ieren eigenmachtig de beteekenis van »wassen" aan *ceratus* zouden toegekend hebben, is moeielijk aan te nemen: het is veel waarschijnlijker dat zij iets overgenomen hebben wat reeds bij Latijn sprekenden bestond. Doch al veronderstelt men de mogelijkheid van zulk een onwaarschijnlijk feit, dan moet men tevens erkennen dat wat bij de Ieren mogelijk was, ook bij anderen kan gebeurd zijn.

Van waar de oude Noren hun *kerti* (*kerte*), waskaars, ontleend hebben, is onbekend; het is zeer wel mogelijk dat het hun toegekomen is uit Ierland, en wel in een tijd toen *ciarthe* nog als *cērte* werd uitgesproken. Of is het van elders tot hen doorgedrongen, zegge uit Noord-Duitschland? Want zooals Beets

1) De aanwijzing van deze plaats en die uit de „Lives of Saints" heb ik te danken aan de vriendelijkheid van Windisch.

2) De oudere uitspraak van Iersch *ciar-* is *cer-*, evenals bijv. de bijbelsche naam *Abíal* = *Abel*. Het aan 't Lat. ontleende stamwoord *cera* komt voor o. a. Boek van Leinster 3*a*, als *céir* (eig. accus.); Welsh *cwyr*.

mij heeft doen opmerken, komt in 't Nfriesch *kerte*, *kärte* voor en Deensch *kjerte*, *kœjrte*.

Nog moeielijker is het te beslissen aan wie de Hongaren hun *gyertya*, zeldzame bijvorm *gyartya*, kaars, te danken hebben. Het kan kwalijk uit het Hoogduitsch gekomen zijn, want Hgd. *z* (*ts*) blijft in overgenomen woorden in 't Magyaarsch denzelfden klank behouden, gespeld *cz* (of *c*). Dus *erz* wordt Magy. *ércz; herzog: herczeg; zeche: czeh; ziel: czél; zits: czicz;* enz. De gemouilleerde *ty* heeft denzelfden oorsprong als bijv. in *kartya*, kaars. De *gy*, spr. *dj*, is in veel gevallen een gepalatiseerde *g*, gelijk o. a. ook in *György* uit *Georgius; Gyárfás* uit *Gervasius; gyanot* uit *genet* (kat). In deze twee laatste woorden, heeft zich de *a* later ontwikkeld uit *e* vóór de *r* gelijk in den bijvorm *gyartya*. De verzachting van een *k* tot *g* is in 't Magyaarsch niet ongewoon; bijv. *gavallér*, cavalier; *gesztenye*, kastanje [1]). Om kort te gaan, 't Magy. woord laat zich herleiden tot *kerta*, d. i. een Nederduitsche vorm, maar toen de Magyaren onder Arpad zich in Hongarije vestigden, kwamen zij daar niet met Germaansche stammen wier taal alleen de eerste klankverschuiving doorgemaakt had, in aanraking; ten minste voor zoover men kan nagaan. Daarom is de plaats van herkomst van *gyertya* nog te ontdekken.

Wij komen nu tot het Ohd. *kerza*. Dit is juist de vorm dien *cerata*, naar men verwachten mocht, in 't Ohd. moest aannemen. Want in alle Germaansche talen werd, tot ver in de Middeleeuwen, bij ontleende woorden het accent op de eerste lettergreep gelegd, in overeenstemming met het Germaansche toenmalige accentstelsel [2]). Ten gevolge van dit accent kwam de klinker der volgende lettergreep in verdrukking: ze werd zóó

---

1) De *e* in *gesztenye* is niet gemouilleerd, omdat ze voor oorspronkelijke *a* staat. Zoo ook heeft het Magy. *kert*, tuin, niet *kyert*, omdat ook hier in de *e* eene oudere *a* vertegenwoordigt; Permisch, Zyrjanisch, Ostiaksch *karta*.

2) Hetzelfde is van toepassing op 't Iersch. Bijv. uit Lat. *adōro* wordt *adraim;* uit *ecclēsia* ten slotte *eclais* (tusschentrap *eclsi*, *eclēsi*, *eclasi*, *eclais*); gen. *ecalsa*, *ecolso* uit *eclsa*, enz.

zwak dat ze meestal geheel verdween, tenzij door 't uitvallen er van een moeielijk uit te spreken klankverbinding ontstond. Zoo werd uit *mercātus: markt;* uit *cerēsia: kirsa, kers;* uit *ἐλεημοσύνη* Ags. *almesse*, On. *almusa, ōlmusa*, Os. *alamôsina, elemosina*, Ohd. *alamuosan, elemosina, almuosin*. De *a* tusschen *l* en *m* in 't Ohd. en Os. is geen overblijfsel van den oorspronkelijken klinker (eigenlijk klinkerpaar), maar een Swarabhaktiklank; ook ons *aalmoes* is uit *alemoes*, en dit uit ouder *almôse* ontstaan. Dezelfde klank heeft zich o. a. ook ontwikkeld in Ohd. *chresamo* uit *χρῖσμος*. Ditzelfde *chresamo* kan ten bewijze strekken, dat lange klinkers vóór een dubbelen medeklinker de neiging hebben verkort te worden, want de *e* in *chresamo* kan alleen uit eene korte *i* voortgekomen zijn en de verkorting der *i* was wederom een gevolg van den dubbelen medeklinker. Dus werd uit *chrīsmo* eerst *chrismo*, voorts *chresmo*, eindelijk *chresamo*. Ook in *Chrīstós*, met Lat. accent *Chrístus*, werd de *i* verkort, gelijk ook in 't On. en nog sterker in onze taal in de vormen *kerst, kerstenen* reeds in 't Mnl. tijdvak [1]). Zoo is ook in *kerza* de oorspronkelijk lange *e* van *cerata* verkort geworden.

H. KERN.

1) In 't Engelsch heeft *Christ* — niet *Christian* — de lengte behouden, niet omdat de klinker in 't Iersch lang is, zooals wel eens beweerd is, maar omdat in den tijd der bekeering van de Angelsaksen de *i* ook in 't Latijn nog lang klonk, hetgeen trouwens ook uit het Fransch blijkt. Zooals algemeen bekend is, heeft het Angelsaksische Christendom niets aan de Ieren te danken.

SPIJKERS OP LAAG WATER ZOEKEN.

Van Dale geeft van deze uitdrukking drie beteekenissen op, nl.: *vitten*, *onbeduidende gronden aanvoeren* en *iets voorwenden, om iets te verbergen, dat niet goed is.* Mij schijnt het juister ze weer te geven met: *vitten*, *om zich, zooveel als mogelijk is, uit een moeilijkheid te redden.*

Maakt men bij een beoordeeling van iets aanmerking op het minste of geringste, dan zal dat *vitten* worden genoemd; heeft men echter iets bv. in zijn geheel afgekeurd, kan men dat oordeel tegen de verdediging niet volhouden en zoekt men zijn heil in vitterijen, dan zal dát vitten worden genoemd: *spijkers op laag water zoeken*; op een dergelijk geval zal van Dales tweede beteekenis slaan. Zoo ook, wanneer men met iets, waarmee een ander geslaagd is, ongelukkig is geweest en men zijn figuur eenigszins tracht te redden door aanmerkingen van weinig of geen waarde op des anderen werk.

Dr. Kluyver is zoo vriendelijk geweest mij de eenige zich in het apparaat van het Woordenboek bevindende plaats mee te deelen; ze komt voor in P. van Limburg Brouwer, *Het Leesgezelschap te Diepenbeek*, hoofdstuk I. De kapitein is in een moeilijke positie; is de nieuwe mast klaar, dan moet hij vertrekken en — hij wil graag blijven; hij maakt nu aanmerkingen op elken mast, die hem wordt aangeboden; de stuurman echter begrijpt wel, dat het niets anders is dan »*spijkers op laag water zoeken*". Hier is van Dales derde beteekenis van kracht mits men de woorden, *dat niet goed is*, late wegvallen.

Voor *in een moeilijke positie verkeeren*, *aan den grond zitten*, heeft het Engelsch: *to be at low water* (Conan Doyle, *The sign of four*, Penny library pag. 7 o. a.,) en ook bij Harrebomée vinden we: *het is laag water* (waarbij Van Lennep, Zeem. Wdb. voegt *aan boord*) en *hij komt op laag water.*

Harrebomée geeft ook op een uitdrukking, die moeilijk een

andere beteekenis kan gehad hebben dan nu ons *spijkers op laag water zoeken*, nl.: *Als het huis verbrand is, wil men de schade inhalen met de spijkers op te rapen.*

Den afstand tusschen *spijkers oprapen* en *spijkers zoeken* zal wel niemand groot achten.

Wat kon nu licht gebeuren? dit, dat men *als het huis verbrand is* verving door het gelijkwaardige *als men op laag water is* of eenvoudig door *op laag water.* In *op laag water zoekt men spijkers*, of bv. *ja, men zoekt spijkers, — op laag water* (vgl. voor de woordschikking *ja, een kat maakt vreemde sprongen, — in de benauwdheid*) kon de bepaling van gesteldheid licht opgevat worden als de plaatsbepaling bij *zoeken.* Aanleiding tot die vervanging kan vooral gelegen zijn daarin, dat *hij is op laag water* en *hij zoekt spijkers* hetzelfde onderwerp hebben. Iemand, die zijn voorzin, onder invloed van de gedachte aan den slotzin, heeft opgezet met: *nu hij* zou van voor af moeten beginnen met: *nu zijn huis* of zich moeten redden met een andere uitdrukking waarvan *hij* subject kan zijn; het zich redden ligt, zeker, meer in den aard der sprekers dan het op nieuw beginnen.

Leiden. A. HENDRIKS.

ENKELE AANTEEKENINGEN OP DE „BIJDRAGEN TOT DE KENNIS DER NOORD-NEDERLANDSCHE TONGVALLEN" [1]).

Naar aanleiding van bovengenoemde »Bijdragen" zij 't mij veroorloofd hier eenige korte opmerkingen mee te deelen.

Op bl. 3 lezen we, dat de umlaut der *a* tot *e* hier te lande zich in het Friesch misschien in de 7de eeuw zou ontwikkeld hebben. Op welk gegeven steunt deze bewering? Mij is omtrent de chronologie van den ouderen umlaut der *a* tot *e* in het Friesch alleen bekend, dat het verschijnsel ouder is dan de apokope der slotvocalen. Voor een dateering van het klankproces in de 7de of eenige andere eeuw staat ons evenwel, zoover ik weet, geen enkele aanwijzing ten dienste.

Op gemelde bladzijde wordt voorts gezegd, dat de *ē*'s voor *ā* in os. en oudoostnfrk. citaten als *bēdi*, *farlētid*, *geuuēdie*, *landmēgun*, *gēr* etc. resp. *gēvi*, *besēte*, *dēda*, *ginēkeda* etc. (z. voor bewijsplaatsen Gombaults *Proefschrift* en *Tschr.* 15, 166 vlg.) als archaïsmen zouden moeten gelden, die toevalligerwijze de oude germ. *ā*ᵉ bewaard hadden. Zulk een opvatting strookt weinig met hetgeen we op het gebied der klankontwikkeling plegen waar te nemen. Trouwens het valt juist niet moeilijk de *ē* der bedoelde lezingen, ook daar waar we met vormen zonder *i*, *ī* of *j* in den uitgang te doen hebben, zonder behulp dier wraakbare hypothese te verklaren. Doch hierover elders en bij een andere gelegenheid. Voorloopig zij verwezen naar *Grundriss d. Germ. phil.* I², 694, *Idg. Forsch.* 3, 285 en 5, 348, *Tschr.* 15, 166 vlg. en op het feit opmerkzaam gemaakt, dat de meeste der voor een niet uit umlaut te verklaren *ē* aan-

1) Zie Tijdschrift 18, 1 vlgg.

gehaalde getuigenissen vormen zijn van het subst. *gēr*, jaar, welks vocaal tusschen een palatale conson. en *r* staat.

Op blz. 4 vlg. der »Bijdragen" wordt ter verklaring der aanwezigheid van vormen als *gebēre*, *gēve*, *leege*, *ghenēme* enz. in westmnl. teksten en van daaraan beantwoordende hedendaagsche vormen op westnederfrankisch taalgebied (vgl. *Mnl. Sprk.* § 21 en Te Winkels *Noordnederl. tongvallen* bl. 97 vlgg.) de hypothese voorgedragen: gelijk de *e* der beklemtoonde syllabe in 't Oudgerm. door invloed van *i*, *ī* of *j* der volgenden zwak geaccentueerde lettergreep een *i* was geworden, had ook de oudgerm. $\bar{a}^e$ der beklemtoonde syllabe ten gevolge van de werking deszelfden factors wijziging ondergaan tot een lange onvolkomen *i*, d. i. $\bar{i}^e$; door analogie of »ausgleich" zou nu bij menig woord het onderscheid tusschen de $\bar{a}^e$ der vormen zonder *i*, *ī* of *j* in den uitgang en de door *i*, *ī* of *j* te voorschijn geroepen $\bar{i}^e$ zijn uitgewischt, d. i. de $\bar{i}^e$ zou in den regel met de $\bar{a}^e$ of een daaruit voortgekomen klank zijn samengevallen en slechts bij uitzondering haar qualiteit behouden hebben, die dan met een of andere geringe wijziging in de *ē* van *gebēre*, *gēve*, enz., de *ae* van het bredaasche *gaef*, het oostbrabantsche *genieēm* enz. ware terug te vinden. Intusschen een $\bar{a}^e$ en $\bar{i}^e$ liggen phonetisch wel wat al te ver uit elkaar om maar zonder meer samen te vallen; en de hypothese eener ontwikkeling van $\bar{a}^e$ der beklemtoonde lettergreep door *i*-umlaut tot $\bar{i}^e$ is door geen enkel feit uit de geschiedenis van het oudgermaansche vocalisme waarschijnlijk maken. Doch waarom ook hier een onderstelling te hulp te roepen, wanneer een eenvoudige verklaring der aanwezigheid van vormen als *gebēre*, *gēve* enz. op westnederfrankisch taalgebied als 't ware voor 't grijpen ligt? De historie van het nederlandsche klankstelsel levert ons, gelijk men weet, voorbeelden te over van het indringen van een of anderen vorm uit het eene in het andere dialekt; herhaaldelijk ontmoeten we vormen, die, phonetisch in het oosten thuis hoorende, ook in het westen zijn in gebruik gekomen of om-

gekeerd, in het westen thuis hoorende, ook in het oosten ingang hebben gevonden, of vormen, die niettegenstaande hun noordelijke bakermat ook in het zuiden, respectief niettegenstaande hun zuidelijke bakermat ook in het noorden in zwang waren geraakt. En wat zijn nu *gebēre*, *gēve* e tutti quanti anders dan vormen, die met een volgens het oostnederfrankisch taalkarakter door umlaut der *ā* ontwikkelde *ē* in het oosten in gebruik waren en vandaar uit sporadisch als inkomelingen ook in het westen zich naast de echt westnederfrankische *gebāre*, *gāve* enz. burgerrecht verworven hadden?

Op bl. 10 leest men, dat als de reflexen der mnl. vormen *blā*, *blauw-*, *grā*, *grauw-*, *braeuwe*, *klaeuwe* enz. in het Friesch vormen met *eeuw* of *ieuw* zouden te verwachten zijn; dat uit het Oudfriesch slechts *grē*, *brē*, wenkbrauw, en *blāw* (l. *blaw*, d. i. *blau*) als »belege" voor vormen der bedoelde kategorie zouden bekend wezen; en dat *blaau*, *graau*, *klaauwe*, *blău*, *grău*, *klăuwe*, *blou*, *grou*, *klouwe*, die in de friesche dialekten in zwang zijn, voor ontleende vormen zouden moeten gelden. In werkelijkheid leveren de oudfriesche bronnen ons het volgende materiaal: *āchbrē*, *brēskrēdene* (Altostfries. gr. § 15 α), *grē* Jus Munic. 94, *gree* Jur. Fris. 33, 7, 8, *clē* klauw Jus Munic. (Hett.) bl. 38 (vgl. Tschr. 11, 308 vlgg.) en *blaw* (Altostfr. gr. § 15 γ), *graw* Schwarz. 1, 26, *blauw*, *clau* houweel, *pa(e)uwes*, *-is*, *paues*, *pa(e)us*, paus, *tauw(e)*, scheepswant, gereedschap (z. *Beitr. v. Paul und Braune* 19, 376): de *ē* uit *ā*, waarachter de door vocalisatie uit *w* voortgekomen *u* of *o* was weggevallen; de *au* uit *ā*, die vóór de *w* geen wijziging tot *ē* had ondergaan en voorts door samentrekking met de door *w* te voorschijn geroepen anorganische *u* een diphthong (met halflange *a*) had opgeleverd (vgl. *Beitr. v. P. u. Br.* t. a. pl.). Aan deze *aau* nu beantwoordt de hedendaagsch gesproken *aau* (met halflange *a*! gelijk trouwens, voor zoover ik heb kunnen nagaan, ook de nietfriesche *aau*); daaruit voortgekomen zijn: de *au* met een quantitatief en de *ou* met een ook qualitatief gewijzigd eerste element.

Natuurlijk was bij de woorden dezer kategorie bovendien de ontwikkeling mogelijk van een diphthong *eeu* (met halflange *e*): de *ā* vóór *w* werd verdrongen door de *ē* van den onverbogen vorm; uit zulk een *ē-w* ontstond dan in 't vervolg *eu-w*. Vandaar de zaansche vormen *greeuw*, *kleeuw*, *wijnbreeuw* enz., *bleeuw* naast *blaauw* in Koedijk, *greeuw*, *wainbreeuwe*, *kleeuw* in Aalsmeer. Voor het *bleejw* der laatstgenoemde plaats is blijkbaar invloed aan te nemen van een eertijds gebezigd **bleej* uit **blē*; raadselachtig is evenwel een naast dit *bleejw* staande wisselvorm *blīw*.

Min juist is voorts wat op gemelde bladz. omtrent het in Zaanland en Aalsmeer gebruikelijke *ankleeuw*, enkel, is opgemerkt: »*ankleeuw* onder invloed van *kleeuw* uit Ofri. *onklef* (Ags. *ancleow*) verbasterd, evenals een in 't Oudnederlandsch en nu nog te Urk levend *anklaauw*". Het woord in questie ontmoeten we in 't Oudgerm. in tweeërlei vorm: ohd. *anchlāo* en ags. *oncléow* (met *éow* uit *ew*, vgl. Sievers, *Ags. gramm.* § 198 anm. 2), oudoostfri. *onclevon* (dat. pl.), oudwestfri. *onclewe* en *-a* (dat. sg.; z. V. Richth.'s *wb.* 965 en *Idg. F.* 7, 330), alzoo met een oude *ā-w* en een oude *e-w*. Met *anchlāo* stemt overeen bovengemeld *anklaauw* alsmede het mnl. bij Verdam te vinden *anclau*. Omtrent den prototypus van *ankleeuw* verkeeren we in 't onzekere: *eeuw* uit *ē-w*, gelijk in *greeuw* enz., of *eeuw* uit *e-w* (want ook achter de korte vocalen heeft in 't Westfriesch de heterosyllabische *w* een *u* doen ontstaan). Op een grondvorm met *i* uit *e* vóór *ī* des uitgangs, op een oudnederfrk. **ancliwīn* (*-īn* als diminutief suffix) wijzen verder de mnl. bij Verdam opgeteekende vormen *anclieven* (l. *anclieWen*) en *ancluwen*: *u*, d. i. de lange *ū*, uit **iu*, dat ontstaan was uit *i* + de door *w* te voorschijn geroepen *u* (vgl. voor een soortgelijke *eeu* uit *e* + vóór *w* ontwikkelde *u* mnl. *leuwe* uit **lewo*, *geuwen* uit **gewōn* en zie voor hetzelfde klankproces achter een lange vocaal *Beiträge v. Paul w. Br.* 16, 306 vlgg.); voor de *ie* naast de lange *ū* vgl. mnl. *nieuwe* naast *nuwe* (*Beiträge* 21, 452 anm. 2).

Omtrent *nauw* wordt op bl. 13 gezegd, dat het twijfelachtig is, of de *a* van dit woord oorspronkelijk wel lang was en het adjectief wel aan het got. *nēhws* (l. *nēhw*) beantwoordt. Zeer zeker bestaat er geen verband tusschen het got. *nēhw* en het mnl. *nauwe*; want uit de oudgerm. consonant *hw* is, gelijk ons de feiten leeren, in den in- en auslaut nooit een *w* voortgekomen. Het adjectief vertoont zich in 't Mnl. met tweeërlei diphthong, als *nauwe* en als *nouwe* (z. *Mnl. wb.* i. v.), en vindt als zoodanig een tegenhanger in het mnl. *dau* (verb. *dauwe*) en *dou* (verb. *douwe*). De *ou* der beide woorden berust, zooals men weet, op een oorspronkelijke *a* + door de zoogenaamde *w*[1] te voorschijn geroepen westgerm. *u* (vgl. on. *hnǫggr*, mhd. mnd. *nouwe*, on. *dǫgg*, ohd. *tou*). Uit zulk een oudwestgerm. *au* had zich geen mnl. *au* kunnen ontwikkelen; en evenmin ware een overgang van *ou* tot *au* denkbaar. Rest dus alleen de mogelijkheid van een zich door ablaut *ā* van **hna-w*[1]- en **da-w*[1]- onderscheidenden prototypus **hnā-w*[2]-, **dā-w*[2]-, waaruit een mnl. *nauwe*, *dau* had moeten te voorschijn komen (de anorganische *u* als in *grau*, *blau* enz., want de *w*[1] stond in het Germaansch alleen achter een korte vocaal).

De opgaven op bl. 17 vlgg. van de oudwestfriesche vormen voor den plur. praeteriti ind. (en den optat. praeteriti) der sterke verba van de 4de en 5de klasse zijn niet volledig. Ter aanvulling daarvan zij verwezen naar *Beitr. v. P. u. Br.* 19, 392 vlg. en *Idg. Forsch.* 7, 333. Mogelijk dat ook het aldaar meegedeelde kan bijdragen ter aanvulling en verbetering van hetgeen in de besproken »Bijdragen" ter verklaring der oudfriesche flexie is opgemerkt. Aan de hand dezer oude vormen worden ons de meeste der door Te Winkel voor 't Nieuwfriesch verzamelde gegevens zonder verderen commentaar begrijpelijk. Als toevoegsel diene voorts het volgende. Het voor Rottevalle opgegeven praeter. *kommen* (tegenover *kāmen* en *kōmen* van andere friesche dialekten) en *nommen* van Tzum, Hallum, Rottevalle enz. (tegenover *nāmen* en *nōamen* van andere dialekten)

zijn de in het praeter. ingedrongen vormen van het part. perf. *kommen*, *nommen* [1]); vgl. den naast *sprieken* enz. in het Landfriesch gebezigden bijvorm *sprutsen* (»Bijdr." 18), die uit het part. *sprutsen* (= oudwestfr. *spritsen*) herkomstig is. Het nieuwfriesche *leien*, praeter. van *lizze*, liggen, is stellig geen »analogievorm naar den singularis *lei* (uit *lag*)" (z. »Bijdr." 19): bij geen enkel werkw. toch van de 4de en 5de klasse zien we in 't Westfriesch de korte vocaal van den sg. praeter. ind. in den plur. dringen, wel regelmatig het tegenovergestelde (vgl. *Beitr. v. P. u. Br.* 19, 410); we moeten daarom in *leien* den eigenlijk bij het zwakke *lizze*, leggen, behoorenden praeteritalen vorm erkennen, die ten gevolge van het samenvallen van *lizze*, leggen, en *lizze*, liggen, ook bij dit laatste is in gebruik gekomen. Voor het ontstaan van een ander praeteritum *laeien* en van het op Schiermonnikoog in zwang zijnde *lieģen* vgl. *Beitr. v. P. u. Br.* 19, 393 noot 1.

Bl. 21. Over het bestaan en ontstaan van een oudwestfriesch naast *mōne(n)dei* en *monnen-*, *monnadei* voorkomend *manne(n)dei* z. *Idg. Forsch.* 7, 332 (een op blz. 22 der »Bijdr." denkbaar geacht oudfriesch *māna* is evenwel volgens de klankwetten ondenkbaar). Als reflex van dit laatste ontmoeten we in het hedendaagsch Friesch *mandei* en *mandji*. Raadselachtig is de vocaal van het voor Bakkeveen opgegeven *mendei*.

De woorden op bl. 22 »Daar *Zaterdag* ontstaan is uit *Sāturnidag*" zijn natuurlijk een lapsus. Men leze »Daar *Zaterdag* een vertaling is van *Sāturni dies*". Met betrekking tot de tweeërlei prototypen, waarop de dialektische vormen van dezen dagnaam wijzen (z. »Bijdr." 23 vlg.), is te vergelijken hetgeen Kluge in den *Grundriss der Germ. phil.* I^2, 350 opmerkt omtrent de verkorting der lat. voc., die vóór de met hoofdklemtoon gesproken syllabe stond.

1) Een jongere, naar *kommen* gevormde analogie-formatie voor het uit onze oudwestfriesche bronnen (z. *Idg. Forsch.* 7, 359) bekende *nimmen*, *nemmen*.

Voor de ontwikkeling van het oudwestfriesche *snjōnd*, nwfri. *snioen*, zaterdag, dat allerminst door breking en met een tusschentrap *snjiwowen* (z. »Bijdr." 23) ontstaan is, maar als het produkt te gelden heeft van een reeks van andere klankwijzigingen, zie *Beitr. v. P. u. Br.* 19, 355 vlg. (Siebs' *snīoen* is kennelijk foutief). Met de opgaaf voor Tzummarum, Sneekerland en Lemsterland *sneun* zal wel een uitspraak *snōan* (*a* ter voorstelling van een korten doffen naslag) bedoeld zijn; zóó althans (met *ōa* uit de contractie van *j* + *ō*) luidt het woord in verschillende nieuwfriesche dialekten, bv. in Holwerd. De opgaaf van Barradeel *sneĭn* begrijp ik niet; *snein* toch is in Friesland de benaming voor »zondag" (vgl. over dit woord *Beitr. v. P. u. Br.* 19, 426).

Dat voor het Oudfriesch een vorm *frēgia* en niet *fregia* aan te nemen is (z. »Bijdr." 24 vlg.), lijdt geen twijfel. Aan de oudwestfriesche conjugatie-vormen *frēgia*, *frēgade*, *fregad* beantwoorden in overeenstemming met de 't Nieuwfriesch voorbereidende klankwetten de thans bijna overal in zwang zijnde *freeǵje*, *freeǵe*, *freeǵe*. Voor de in Westerschelling gebezigde *freie*, *freǵǵe* mogen we de volgende verklaring laten gelden: de door assimilatie uit *ǵj* ontwikkelde *jj* deed de *ē* overgaan in een korte vocaal; zóó viel het praesens *freie* (d. i. *frejje*) samen met *jeie*, jagen, *kleie*, klagen (uit *jeggia*, *kleggia* voor *jagia*, *klagia*), waartoe een praeteritum en partic. *jeǵǵe*, *kleǵǵe* behoorde (voor de ontwikkeling dezer vormen uit *jagia*, *-ade*, *-ad*, *klagia*, *-ade*, *-ad* vgl. *Beitr. v. P. u. Br.* 19, 348); naar analogie hiervan ontstond *freǵǵe* in plaats van *freeǵe*. Over de genesis der voor Hindeloopen en Deinum opgegeven vormen *friǵje*, *frijje*, *friǵǵet*, *friǵǵe* durf ik mij, als met het dialekt dezer plaatsen niet voldoende bekend, voorshands niet uitlaten.

Uit de woorden op bl. 26 »In de *òa*-, *óa*- of *ō*-streek heeft het (werk)woord overal den klank *òa*, *óa* of *ō*, dien men er verwachten mag, en nergens umlaut, waarom dan ook niet als in 't Landfriesch een grondvorm *fraeg̣jan* (*frāgjan*) moet worden

aangenomen, maar *frāgōn*, zooals in 't Oudsaksisch, of *frāgēn*, zooals in 't Oudhoogduitsch", zou men mogen opmaken, dat dat Te Winkel het friesche *frēgia* voor een zwak verbum der eerste klasse aanziet, met een oorspronkelijk suffix *-jan*. De oudfriesche uitgang *-ia* evenwel berust niet op een ouder *-jan*, maar op *-ōjan* der tweede klasse = ohd. *-ōn*. En de *j* van dit suffix heeft nooit umlaut te voorschijn geroepen dan in een bepaald geval, waarover op de zooeven aangehaalde plaats der *Beiträge* gehandeld wordt, nam. achter *l*, *r*, *k* of *g* met daarvóór staande *a*. In verband met dit klankproces beoordeele men ook het op bl. 30 der »Bijdr." geciteerde *hellje*, halen.

Opmerkelijk is voorzeker het verschijnsel, waarop in »Bijdr." 32 wordt gewezen: de *òa*-klank van *bòard*, baard, in dialekten, die *òa* voor de oorspr. *ā* en *ae* of *ā* voor de door rekking uit *a* voortgekomen *ā* bezigen. Ter verklaring dezer abnormaliteit een grondvorm met een oorspronkelijke *ā* aan te nemen, gaat evenwel niet aan, dewijl volgens een bekende oudgerm. klankwet een oudgerm. prototype *bārdō* iets onmogelijks is.

Groningen, 3 Mei 1899. W. VAN HELTEN.

BLINDHOKKEN.

In het tweede deel van dit bij Kiliaen vermelde en meermalen bij zeventiendeëeuwsche auteurs aangetroffen verbum = »door 't opzetten van een kap tijdelijk blind maken" (toegepast op jachtvogels) en »foppen, bedriegen" (vgl. *Wb. op Brederoo*) hebben we stellig geen afleiding van het subst. *hok* te zien. De eerste beteekenis des werkwoords doet ons in verband met het mnl. *huven*, dat in de beide zooeven genoemde opvattingen werd gebezigd (z. *Mnl. Wb.*), een in beteekenis met *huve* overeenkomend nomen *hok* of *hokke* vermoeden; en een aanwijzing voor het vroeger bestaan van een zwak masculinum **hokka*, muts, kap, in hollandsche (nederfrankische of westfriesche) dialekten vinden we in het oudoostfri. *hokka*, muts, kap (z. V. Richth. Wtb. 822).

W. VAN HELTEN.

BRIT.

In het verhaal zijner wandeling over de Amsterdamsche markten zegt Kackerlack o. a. het volgende (Bredero, ed. Unger, II, 40; Moortje, vs. 680 vlgg.):

En juyst most ick bloemen, en ick liep onger de Varcke-sluys:
Daar sat Koren Jansz en vertrock van 'thuys en d'afcomst van Britten.
Mit dat hy men sach, nam hy zyn naers insen arm, hy rees en lietme sitten,...
Doe verlienden ickse daer een quack van ouwe kousjes jaergetijen,
Van 't eevangely van 't spinrocken, van Waaren, en Spookerijen,
Die in hiel ouwe Tijen hier dickwils plegen te geschien *enz.*

De geheele situatie is duidelijk. Kackerlack maakt gebruik van een dier »houten secreeten, tot geryf der kleine gemeente gemaakt" [1]), die zelfs thans ook jongere Amsterdammers zich nog kunnen herinneren onder de hoekbogen van sommige bruggen of »sluizen" gezien te hebben. Hij vindt daar Koren Jansz, bezig met vertellen: een te dier plaatse in ons oog wellicht zonderling, maar blijkbaar niet ongewoon tijdverdrijf; immers als eerstgenoemde is opgestaan en Kackerlack laat »zitten" (d. i. gaan zitten, als in *afzitten*), haalt deze eveneens allerlei oude historietjes op: sprookjes en spookgeschiedenissen, geschikt voor het daar aanwezige publiek. Koren Jansz nu heeft »vertrocken" van »'thuys en d'afcomst van Britten". Wat is dit? Moltzer meent, dat hiermede bedoeld is het bekende Huis te Britten of de Brittenburg, het kasteel aan de oude uitmonding van den Rijn bij Katwijk, sinds eeuwen, met het strand waarop het stond, door de landverslindende zee bedekt [2]). Redelijkerwijze

1) Wagenaar, Beschr. v. Amst. (fol.-uitg.) II, 73*a*. Bredero woonde in 1615 wellicht op den Oudezijdsvoorburgwal vlak tegenover de Varkenssluis, en kende de gemelde gelegenheid dus zeker meer dan van hooren zeggen (zie Navorscher XXX, 408).

2) Men zou kunnen vragen of die Romeinsche burcht in dien tijd (nog of reeds weder) zoo algemeen bekend was, dat Bredero er van wist en er eene toespeling op kon maken, met de kans om door het publiek in den schouwburg begrepen

valt hieraan ook niet te twijfelen. Doch is 't daarmede uit? Heeft Bredero niets meer willen zeggen dan dat Koren Jansz daar, evenals later Kackerlack, eenige oude geschiedenissen ophaalt? Het is mogelijk. Maar men mag toch betwijfelen of die burcht op zich zelf wel eene heel geschikte stof was voor Koren Jansz en zijne toehoorders. Zij leende zich alleen tot eene archaeologische verhandeling, die daar, zacht genomen, misplaatst ware geweest; immers van romantische legenden, aan die burcht vastgeknoopt, wordt noch hier noch, zoover ik weet, elders gerept, en alleen daardoor toch zou men dit onderwerp te dier plaatse kunnen verklaren en vergelijken met de door Kackerlack later opgedischte spookgeschiedenissen, die daar zeker veel beter thuis hoorden.

Bovendien, wat beteekenen de woorden »'thuys en d'afcomst van Britten"? Staat dit voor »'t huis (van Britten) en de afkomst (van het huis) van Britten"? Eene zeer ongewone soort van zinssamentrekking! En even ongewoon schijnen mij zoowel het gebruik van *afcomst* voor: oorsprong (van een huis) als de naam *van Britten* (vanouds heeft het steeds »het huis te Britten" geheeten). Op mij heeft dit »'thuys en d'afcomst van Britten" altijd een vreemden indruk gemaakt, alsof het (s. v. v.) uit de lucht kwam vallen. Dat ik hierin niet alleen sta blijkt wel uit eene vraag van den heer J. E. ter Gouw in den Navorscher XXX, 409 naar de beteekenis en bedoeling dezer woorden. Op die vraag heeft Dr. J. van Vloten (op blz. 556 van denzelfden jaargang) geantwoord met eene verwijzing naar een paar regels uit de in 1628 verschenen zeer vieze »Boertighe klucht van de Feyl" (blz. 9), voor welker afdruk ik inderdaad verschooning moet vragen:

te worden. Doch men bedenke dat de burcht, in 1520 bij eene zeer lage eb blootgekomen en onderzocht, tot veel geschrijf aanleiding gegeven en zeer de aandacht getrokken had. Bredero kon, toen hij in 1615 zijn Moortje schreef, zijne kennis b.v. geput hebben uit het in 1614 verschenen boek van Scriverius, Beschr. v. Oud-Bataviën, waarin er veel over te lezen staat. Allicht was het gerucht er van ook tot het grootere publiek doorgedrongen.

Ick loof niet datter ien swaerder last is as ien rype stront te drage
Ick souw wel ien wint laten, maer ick vrees dat ick daer met ien ien Engels-
[man sou uytiagen,...
Neen tis beter een lustige kau-jyse [1]) op de Feyl eset,
In dat ic evewel in men broec scheet ic sout niet keunnen betren *enz.*

Van Vloten vermoedt t. a. p. eenigen samenhang tusschen dit *Engelschman* en *'thuys van Britten* bij Bredero, doch vraagt »waarom aan zulk een product de naam van Engelschman of Brit gegeven werd". Die reden alleen te zoeken in den volkshaat tegen onze buren en mededingers ter zee gaat dunkt mij niet aan; zonder meer is dit niet voldoende. Er moet eene bijzondere aanleiding tot zulk eene benaming, zulk eene woordspeling zijn geweest. En die meen ik te kunnen aanwijzen, althans gissen.

Brit beteekent in onze taal: brok turf, »frustum cespitis" (Kiliaan); in dien zin is het woord vanouds bekend geweest of nog bekend in Friesland, Holland en Vlaanderen. Deze beteekenis schijnt eene bijzondere toepassing der oudere, meer algemeene: brok, stuk (thans nog in Groningerland bekend); zie hierover verder Ned. Wdb. i. v. Bedenkt men nu dat *schok*, oorspronkelijk: hoop (zie Franck), in Noord-Holland reeds in de 16[de] eeuw de bijzondere beteekenis had, door Kiliaan als »Fri. Holl." vermeld en aldus omschreven: »j. schitte. Cespes stercorarius: cespitis genus in tessellas conformatum fimo bubulo constans, interspersis straminis, arundinis, foeni quisquiliis, ad solem aestiuum excocto" [2]), en vergelijkt men verder de algemeene beteekenis en de bijzondere toepassing (in de latere, gemeenzame taal, vooral de kindertaal) van *hoop* en *stuk*, dan begrijpt men welke beteekenis ik gis dat *brit* in de toenmalige platte taal gehad heeft, nl. nagenoeg dezelfde als *drol*, hetzij dit eene algemeen bekende, »usueele" beteekenis, hetzij het slechts eene meer »occasioneele" toepassing, die altoos eene aardigheid bleef, is geweest.

1) Zie dit Tijdschr. XII, 89; XIII, 84.

2) Zie verder vooral Boekenoogen op *Schok* en *Schitte*, alsmede Schoockius, De Turffis 62, 220. Bij *schit*, eig: koedrek, koemest, later: kool van lange, losse turf is de gang der beteekenissen juist de omgekeerde geweest van dien bij *schok* en *brit*.

Ofschoon ik deze beteekenis niet rechtstreeks met eene ontwijfelbare aanhaling kan staven, pleit m. i. voor deze gissing vooreerst, dat de laatstgenoemde, anders duistere uitdrukking uit de Klucht van de Feyl er aanstonds door verklaard wordt. Dat aldaar met *Engelschman* zulk een »product" bedoeld wordt lijdt wel geen twijfel. En nu ligt het, dunkt mij, geheel in den geest des volks van de dubbelzinnigheid van een woord als *brit* dadelijk gebruik te maken om het aangeduide verder te verbloemen door *brit* te veranderen in *Engelschman*: eene aardigheid, die zich natuurlijk bovendien nog aanbeval door de beschimping van het gehate volk, die er in gelegen was. Geheel analoog is de woordspeling met *Poortegaal* en *Poortegaalsche specie*, waarvan bij Oudemans V, 678 en in Taal en Letteren VI, 336 voorbeelden gegeven zijn.

Een bezwaar tegen mijne gissing is dat ik het voorkomen van den naam *Brit* voor Engelschman reeds in dien tijd — een onmisbare schakel — niet of nauwelijks bewijzen kan. Wel vind ik, om van Bilderdijk te zwijgen [1]), bij Antonides II, 14: »'t Brittenlandsch gezag", bij Rotgans, Poëzy 218: »'t Brittenlandsche ryk", bij Vondel XI, 6: »Ick, de Koning van de Britten" en XI, 7: »Brittenlant" (a°. 1667), en reeds VI, 3: »'t Hoofd der Britten" (a°. 1649); verder b.v. bij S. Muller Fz., Mare Clausum 17: »Brittische Zeeen" (a°. 1673); maar dit alles is van vrij wat later tijd en behoort ook meer tot de taal der dichters of der staatslieden, terwijl wij den naam liefst reeds omstreeks 1600 in de volkstaal zouden vinden. En ofschoon *Brit* bij Sewel in 1727 dient ter vertaling van Eng. *Britan*, heet het bij Halma in 1733 nog een »digtkundig woord"; evenzoo luidt het bij Marin in 1769: »in de Dichtkunde voor een man uit Brittanie". In 't Mnl. schijnt alleen *Bertoen, Bortoen* bekend geweest te zijn; en Kiliaan (869 *b*) heeft wel *Bretanie* voor »Britannia, Armorica, Hermionia, Albion", maar niet *Brit*. Toch kan ik althans ééne plaats uit ouderen tijd aanwijzen waar *Brit* voorkomt, t. w. Vlaerd. Redenr.-bergh 333 (a°. 1617):

1) I, 291: „Brittenlandsche macht"; Fingal II, 151: „de Brittenlandsche Provintie".

Siet oock van zuyden gaen
d'Gezanten hant aen handt van den Venetiaen.
De Britten spannen 'tzeyl. Siet gints de stoute Francken
vercieren het getal aen dijn vrient-rijcke bancken,
Den Zweder sit me aen. Den Daen geeft dy gehoor.

Weliswaar moet ik erkennen dat ook dit niet zeer »volksaardig" is: die »Britten" zien er even boeksch uit als de »Francken", de »Zweder", de »Daen" en de later genoemde »Teutsch". Maar het bewijst toch dat het woord hier te lande toen niet onbekend was; en allicht zal men, langer en beter zoekende, meer voorbeelden vinden van dit woord, dat, wijl het in ons oog niets bijzonders heeft, zeker nooit door »woordenaren" of excerpenten is opgeteekend[1]). Een onoverkomelijk beletsel voor het verstaan der woordspeling schijnt trouwens betrekkelijke zeldzaamheid mij ook niet: daarvoor was het niet noodig dat men den naam algemeen gebruikte, maar voldoende dat men hem kende; en *Groot-Brittannië* enz. waren zeker toen, evenals nu, hier te lande meer of minder mondsgemeen.

Om nog even bij dien »Engelschman" te blijven, er is eene derde plaats, waar eene andere, maar toch soortgelijke woordspeling met een ander, homoniem woord *brit* bedoeld schijnt. In de Veelderhande Geneuchlijcke Dichten komen, op blz. 171 van den onlangs verschenen herdruk, de volgende regels voor:

Leert nuchteren rispen, spouwen, ende quylen
Nae den coning van Engelant schiet vry pijlen,
Sonderlinghe als ghy Hutspot etet.

Schuilt ook hierin niet eene toespeling op een woord *brit*, niet in den boven gegisten zin, doch in dien van: oprisping, langs gansch anderen weg ontstaan en te vergelijken met verklankingen van onhebbelijke geluiden als *bor*, *prt* enz. (zie Ned. Wdb. op *Bor* en *Bort*)? Wie dezen »coning van Engelant" beter weet thuis te brengen zegge het.

1) In de talrijke pamfletten uit den tijd van Elizabeth en Jacobus I zal het woord wellicht te vinden zijn, al vond ik het bij een vluchtig doorzien der titels in de pamflettencatalogi niet. — Onder de correctie vind ik 't nog bij Vondel 2, 556 (a°. 1626).

Doch keeren wij ten slotte tot de plaats uit Bredero terug. Is mijne gissing aangaande de toenmalige beteekenis van *brit* in de Hollandsche volkstaal juist, dan heeft Bredero deze hier gebezigd voor eene andere woordspeling die met de beide bovenbedoelde (*Brit*, Engelschman) alleen het punt van uitgang gemeen heeft, doch er geheel onafhankelijk van is, zoodat de drie plaatsen met elkander eigenlijk niets te maken hebben. Gebruik makende van de gelijknamigheid van het onderzeesche, tijdelijk bovengekomen kasteel met meergemeld »product", heeft hij een dier huisjes, volgens een oud spreekwoord bekend om hunne »drollige invallen" [1]), aangeduid als het *huis van Britten*, en daaraan in *d'afcomst van Britten* eene tweede woordspeling toegevoegd die zeker geen naderen uitleg behoeft. Begrijp ik Bredero's bedoeling wel, dan laat hij dus Koren Jansz onder de bedrijven deze woordspelende aardigheden werkelijk »vertrecken", d. i. vertellen, ofschoon ook eene andere opvatting mogelijk is [2]).

Om het boven gezegde even samen te vatten: er hebben, gis ik, twee woorden *brit* bestaan; beide zijn tot dusverre alleen vermomd aangetroffen. Het eene, eig.: brok, stuk, zit in de bijzondere toepassing: drol verscholen in twee woordspelingen met het Huis te *Britten* en met *Brit*, Engelschman; het tweede, met de bet.: oprisping, schijnt aangeduid te zijn in een versregel waar sprake is van »den coning van Engelant", dus blijkbaar ten gevolge eener dergelijke woordspeling met *Brit*, Engelschman.

Dat Bredero, evenals zijn tijdgenoot Shakespeare, gaarne woordspelingen te pas bracht is bekend genoeg [3]); ook dat hij niet terugdeinsde voor in onze oogen bedenkelijke en eenigszins

1) Zie Harreb. I, 70 *b*.

2) Dr. Beets vraagt mij nl., of men den geheelen zin »sat en vertrock van 'thuys en d'afcomst van Britten" niet zou kunnen opvatten als eene verbloemende uitdrukking voor »zijn gevoeg doen", zonder meer. Van vertellen en van toehoorders zou dan geen sprake zijn. Maar dan moeten r. 685 vlgg.: »Doe verlienden ickse daer een quack enz." in denzelfden zin opgevat worden, hetgeen mij toch, vooral met het oog op r. 688, wat ver gezocht en onwaarschijnlijk voorkomt.

3) Zie b.v. dit Tijdschr. XVI, 115 vlgg.

gezochte als de hier onderstelde. Stellig is zulk eene woordspeling in zijn geest, en wint een anders vrij zoutelooze regel er eene »pointe" door; dit schijnt mij toe voor mijne gissing te pleiten. Of is dit alles hypercritiek, zoek ik er te veel achter, en bestaat deze beteekenis van *brit* ten slotte alleen in mijne verbeelding? Ik geef mijne verklaring gaarne voor beter.

Ten slotte een woord van verontschuldiging voor den stercorairen, coprologischen inhoud van het bovenstaande. Waren er niet de verklaring eener plaats uit Bredero en de aanwijzing eener beteekenis van een merkwaardig oud woord mede gemoeid, ik zou de lezers van dit tijdschrift niet vergasten op het uitpluizen dezer vieze woordspelingen. De liefhebberij in dergelijke aardigheden heb ik hier noch te verdedigen noch te wraken. Ik wil alleen opmerken dat zij niet uitsluitend Hollandsch is, en dat wie er — begrijpelijk genoeg — thans niet meer van gediend is evenmin Rabelais, noch Aristophanes, noch ook Shakespeare moet lezen; voorts dat zij eerst wanneer er alle geest, alle vernuft aan ontbreekt en de aardigheid alleen gezocht en gevonden wordt in het rondwentelen in 't vieze en vuile — en dit is inderdaad in onze latere kluchten maar al te dikwijls 't geval — volslagen verwerpelijk zijn.

Leiden, Maart 1899. J. W. MULLER.

ROSE 8832.

Nadat de wantrouwende man zijne vrouw de les gelezen heeft, zegt de dichter, dat hij

8830 gegrijpse in dat haer
Ende trecse daer met hier ende daer
Achter huse ende achter vlore (B: vloere)
Ende geeft hare menichge quade hore (B: hoere)
Ende kerijt met hare den eren.

C heeft voor vss. 8831, 32.

Achter huse ende daer hute
Ende geeft haer menighe clute.

Verwijs teekent hierbij aan: »Zoowel *hore* als *clute* moeten *slag* beteekenen. Elders zijn mij deze woorden in dien zin niet voorgekomen". Ook het Mnl. Wdb. kent daarvoor geene bewijsplaatsen, ofschoon aldaar voor *hoere* de beteekenis »schram", of ook »slag, stomp, schop" als mogelijk wordt aangenomen. Twee hapax legomena derhalve op ééne plaats! Het is wel wat heel merkwaardig en liever zoeken we den tekst te verklaren met bekende beteekenissen der beide woorden. Zoo is het in het Mnl. Wdb. dan ook reeds beproefd voor *clute.*

Wanneer de man na eene lange strafpredikatie tot eene krachtdadiger terechtwijzing overgaat, zal hij dat wel niet zoo stilzwijgend doen. De redeneering maakt dan echter plaats voor schelden en

(hi) geeft haer meniche quade hoere

zal dus wel beteekenen: hij scheldt haar steeds »gemeene hoer".

Van dit gebruik van *geven* ken ik uit het Mnl. geen voorbeeld, maar het staat zoo dicht bij *een naam geven*, en vooral bij *iemand een goed woord geven*, dat dit wel geen bezwaar tegen deze verklaring zal zijn.

Terwijl nu bij de in het Mnl. Wdb. III 1603 voor *clute* vermoede beteekenis »grap, part" het gebruik van *geeft* vreemd

blijft, ligt het voor de hand ook in *clute* een scheldwoord te zien, zooals ook een aantal andere synoniemen van *brok* gebruikt worden.

P. LEENDERTZ JR.

KOKERELLEN.

In een zeldzaam boekje van Adrianus Metius, getiteld *Eeuwighe Handt-calendier* (Amsterdam, 1627), dat zich in de Bibliotheek der Leidsche Universiteit bevindt, treft men de volgende merkwaardige passage aan:

»Op den Sondagh *Esto mihi* (d. i. den Zondag vóór vastenavond), ende noch twee daghen langh vervolghende, is gheoorloft geweest teghens de droeflijcke ende aenstaende ghestadige vasten de Bachanalia te celebreren, die sy noemden Vasten-Avonts Hoven, houdende den selven dagh ende nacht met slampampen, dansen, springen, kakorellel [lees kakorellen] vermommen ende dierghelijcke: Naer welcke spel dat sy aenghevanghen ende begost hebben de Vasten, van assche Woensdagh af *enz.* [1]).

Deze plaats is geheel overeenkomstig met de verklaring van Mellema in zijn »Schat der Duytsche Tale", die *cockerellen* door *celebrer quares meaux* (quarremaux = vastenavond) vertaalt [2]).

Leiden, April, 1899. M. M. KLEERKOOPER.

1) T. a. p. fol. C 4 v°.

2) Zie verder over dit woord en zijn verschillende beteekenissen: De Jagers Taalk. Mag. III, 75—79, Navorscher 1879, bl. 17, 237, 281, 343, 385, 565, 566, Tijdschrift voor Ned. T. en Letterk. XI, pag. 82 vlg., S. Costers Teeuwis de Boer, vs. 1180.

ONDERMET, ONDERMETTEN.

Deze, in het Woordenboek der Nederlandsche Taal niet opgenomen, hoogst merkwaardige woorden leest men op drie plaatsen in de Colloquia Familiaria, dat is Gemeensame Tsamensprekingen van Erasmus van Rotterdam, uyt het Latijn vertaelt, Utrecht, 1654. Ten eerste, op bl. 98 in het Convivium Sobrium, d. i. Sober Gastmaal, of Hoven sonder Brood: »Maar weet dat hier niet med allen is, daar van ik u het *ondermetten* kan voor setten, dan een dronxken sonder wijn". Ten tweede, op bl. 103, in hetzelfde Colloquium: »Ist dat u dit *onder-metten* behaeght." Eindelijk, op bl. 460, in: Opulentia Sordida, De vrekkige en slordige Rijkdom, of De Rijke-mager-Keuken: »Maar de Duytse hebben naulikx genoeg aan een ure tot een ontbijten, ook een ure tot *onder-met*, en anderhalf ure tot het middagmaal, en twe uren tot het avontmaal: en indien sij niet overvloedig met heerlike wijn en goet vlees en vis vervult werden, so verlaten sij haren meester en lopen inden krijg" [1]).

Op alle drie plaatsen is *ondermet* of *ondermetten* de vertaling van »merenda." Of in »het ondermetten" een verkleinwoord of een infinitief zit, weet ik niet uit te maken. Opmerkelijk is dat de vertaler van deze Utrechtsche uitgave van 1654, hoewel hij blijkbaar de vertaling der »Uytgelesene Colloquia" van Ds. van Oosterbeeck (zie hiervoor bl. 35) naast zich had liggen, »merenda" teruggeeft met *ondermet*, terwijl deze het vertaalt met *des namiddachs eten* [2]). Wij lezen toch bij hem, fol. 55ª: Maer de Duytschen en hebben nauwelijcx ghenoech aen een uyre tot een ontbijten, oock een uyre tot *des namid-*

---

1) At Germanis vix sufficit hora in jentaculum, tantundem in merendam, sesquihora in prandium, duae horae in coenam: ac nisi affatim expleantur eleganti vino, bonis carnibus ac piscibus, deserunt patronum et fugiunt in bellum.

2) Aangezien Van Oosterbeeck het Convivium Sobrium niet vertaald heeft, kan ik enkel de derde plaats vergelijken.

dachs eten, anderhalf uyre tot het middachmael, ende twee uyren tot het avontmael: ende indien sy niet overvloedich met excellenten wijn ende goet vleesch ende visch vervult en werden, soo verlaten sy haren Meester, ende loopen inden Crijch." Waarschijnlijk gebruikt onze Utrechtsche vertaler in afwijking van den Montfoortschen het woord *ondermet* in plaats van »des namiddachs eten" om het woord *middachmael*, dat onmiddellijk volgt. Doch hoe komt hij aan *ondermet?* Denkelijk was in de helft der 17e eeuw dat overoude woord nog in de spreektaal in gebruik. Kiliaen vermeldt het: ondermet, ondermoes, *merenda;* ondermetten, *merendam sumere.* »Moes" beteekent hier hetzelfde als *spijs*, *met*, *cibus*. Kil. zet nog achter »moes" Ang. *meate*. Ook Plantin: ondermeet, vesperbroodt. *Le reciner*. *Merenda*. »Reciner" is *recoenare*, voor den tweeden keer middagmalen. Volgens Diefenbach (II, bl. 56) is het ook bij Hoeufft te vinden. Undaurnimats (Luc. XIV, 12) besprekende, zegt hij: »*ondermet*, Vesperbrot (nach Hoeufft"), doch dit zal wel eene vergissing zijn; althans noch in de Proeve van Bred. Taaleigen, noch in de Taalk. Aanm. op eenige oude friesche Spreekw. heb ik *ondermet* kunnen vinden. Dit doet evenwel niet veel ter zake; van vrij wat meer gewicht is dat we in *ondermet* weer een van de merkwaardige woorden terugvinden die — zooals wijlen Prof. De Vries het met innig genoegen uitdrukte (Taalk. Bijdr. II, 58) — in onze taal verscholen liggen.

Van dit samengestelde woord is het tweede lid duidelijk genoeg; aangaande het eerste lid loopen de meeningen nog al uiteen; aannemelijkst lijkt me de opvatting van Leo Meyer, Die gothische Sprache. Hij gist (120, 225, 273, 439) dat undaurni- in undaurni-mati- behoort tot Oudind. antár, binnen, tusschendoor = inter, tusschen, met beteekenis ongeveer van tempus internum, den tusschentijd.

De Westgermaansche vorm van undaurni met de beteekenis van hora tertia, d. i. 9 u. vinden we in Mnl. *ondern* o. a. in Vanden Levene ons Heren, vs. 3027 sqq.:

Het was ondere, die Joden quamen,
[*Var.* Ondren wast, de Juden quamen,]
Onsen Here dat si namen
Met meneger geselscap (enz.),

en in een fragment van een gedicht gevonden in een oud gebedenboek:

Tonderen riepen si, die man:
„Men crucene zonder verste!"

zie Taalk. Bijdr. II, 56 vlgg., waar het evenwel ten onrechte door *middag* wordt verklaard, hetgeen duidelijk blijkt uit het eerste citaat in het Mnl. Wdb. i. v. *halfonderen* en uit Marc. XV, 25: *ἦν δὲ ὥρα τρίτη*, waar men in het Ags. leest: Da wæs undern-tíd. Bij de boven aangehaalde Mnl. plaatsen kan ik nog voegen uit de Eneide (ed. Behaghel), vs. 11344—5:

der hêre an sinen bedde lach
end sliep went an den ondern.

Dat dit woord gebruikt werd voor de aanduiding van 9 u. valt nog op te maken uit Hêliand (ed. Heyne), vs. 3419—22:

Sum quam thâr ôk an undorn tuo,
sum quam thâr an middian dag man te them werke,
sum quam thâr te nônu, thuo was thiu niguda tîd
sumar-langes dages,

waar voor an undorn in het N. T. (Matth. XX, 3) staat *περὶ τὴν τρίτην ὥραν* en voor an middian dag en te nônu *περὶ ἕκτην καὶ ἐννάτην ὥραν* (Matth. XX, 5). Voor undaurnimats wordt Luc. XIV, 12 gelezen *ἄριστον*.

Nog in Chaucer's tijd duidde in Engeland undern den tijd van 9 u. aan. In The Clerkes Tale (ed. Skeat) vs. 981 vindt men:

Abouten undern gan this erl alighten
That with him broghte thise noble children tweye,

waar in het oorspronkelijke staat »proximae lucis hora tertia", dus om 9 u. En in vs. 260 van dezelfde vertelling:

The tyme of undern of the same day
Approcheth, that this wedding sholde be,

waar het oorspronkelijke heeft »hora prandii," dat volgens

Skeat in Chaucer's dagen dikwijls om 9 u. gebruikt werd.

Doch in overeenstemming met de eigenlijke beteekenis »tusschentijd" (vg. ons »onder" in het Wdb. der Ned. Taal X, kol. 1223) werd ondern, undern ook genomen in den zin van »tijd tusschen 9 en 12", dus »den geheelen morgen", vervolgens voor »middageten", en eindelijk, gelijk ook blijkt uit Plantin en Kiliaen, voor »merenda, vesperbroodt" of licht avondeten. Bij Van der Schueren vind ik ondern niet, doch in het Lat.-nederd. gedeelte leest men i. v. *merenda* ook »spijse die men tusschen den myddages eten ind avendeten ytt — *merendare*, so eten."

In ouder Ags. is undern en underntíd altijd de hora tertia, dus 9 u. van ons. Eerst in later Ags. twaalf uur of namiddag. Oudnoorsch undorn is ook hora tertia, maar later wisselt het ook. In Oudfriesch is unden ongetwijfeld ook hora tertia; *eer unden* moet het *thing* beginnen. Vgl. Hettema, Idioticon Frisicum: unden = mane.

Bij Graff I, 385 lezen we »Noch im südlichen Deutschland bedeutet Untern Frühstück, Vesperbrot, Abendbrot", en in Schmeller, Bayer. Wtb. staan onderscheiden bewijsplaatsen in de dialecten van het gebruik van Untern voor »ein Essen welches zwischen den gewöhnlichen Mahlzeiten, z. B. um 9 Uhr früh, oder um 3 Uhr Nachmittags eingenommen wird".

Een woord gelijkend op undaurnimats of op ons »ondermet" komt behalve bij Bosworth — die onder de samenstellingen met undern ook undernmete opgeeft — nog voor in Wright, Vocab. 1, 290, 65 en bij Orosius, ed. Sweet, 86, 1.

Welken maaltijd onze Utrechtsche vertaler eigenlijk bedoelt met »ondermet" is mij niet recht duidelijk. Ik vermoed dat we het best doen met ons te houden aan den tijd van 9 u., hora prandii (zie boven de tweede plaats uit Chaucer), vermits »ondermet" tusschen »een ontbijten" en »het middagmaal" in staat; het zou dan zijn een tweede ontbijt of luncheon, zooals Skeat het ter aangehaalde plaats noemt.

Utrecht. P. H. VAN MOERKERKEN.

NETTEBOEF.

In eene door bemiddeling van Dr. A. Beets mij geworden mededeeling heeft de Heer Johannes Bolte te Berlijn de vriendelijkheid mij te wijzen op eene passage in zijne Inleiding op den door hem uitgegeven herdruk van Georgius Macropedius, Rebelles und Aluta (Latein. Litteraturdenkm. 1897), waarin hij eene aanvulling en bevestiging ziet van mijne opmerkingen aangaande »netteboef" op bl. 33 vlg. Men vindt daar S. XVII naar eene penteekening uit het Darmstadsche handschrift des »Bubenordens" eene afbeelding van een »netteboef", daar »Lotterbube" geheeten, in de linker hand het net, dat hij de dronken Aluta over het hoofd zal werpen (vs. 519: »Hui, quidnam hoc est, quod rete caput obvolvitur?"). De tekst is bovengenoemd handschrift luidt daarbij: »Den habijt, den du salt dragen | Na des Magotz gesetz, | Dat is eyn gerissen cleit off ein netz | Off eyn gerissen alt wammus, | Dat dir der lyff gee dair uyss".

Utrecht. P. H. VAN MOERKERKEN.

KLEZOOR (*KLISOOR*).

Dus heet het afgeslagen stuk van een baksteen dat de metselaar bezigt tot het bekomen van een deugdelijk verband; hij onderscheidt, naar vorm en grootte, nog *klezoren*, *klisklezoren*, *drieklezoren*. De oorsprong van dit stellig onnederlandsche woord is tot nog toe niet aangewezen; mij komt het voor niet anders te zijn dan fra. *closoir* (ook *clausoir*): *„Pierre qui achève une voûte, un mur, en remplissant le dernier espace qui restait vide"* (HATZF.-DARMEST. 453*b*). Verg. gelijkbet. eng. *closer*, »*the last stone in an horizontal course, but of less size than the others, or a piece of brick finishing a course*" (WEBSTER; verg. MURRAY 2, 519*c*). In: »clisooren (*in een muur*) houwen oft maken" bij STALLAERT 2, 77*a* weet ik het woord hiermede echter nog niet te verklaren. Kennelijk afgeleide beteekenissen van het woord (steen op zijn kant; groote portie) laat ik hier onbesproken.

A. BEETS.

OPMERKING.

Dr. Jan te Winkel heeft mij hierboven in zijne *Bijdragen tot de kennis der Noord-Nederlandschen tongvallen* de eer aangedaan mijn artikel over het dialect van Leuven (in de *Leuvensche Bijdragen*, 2en jaarg. verschenen) te citeeren. Het zij me vergund eene kleine vergissing welke in zijne studie geslopen is, te verbeteren.

In de vorige aflevering van dit tijdschrift, blz. 7 staat te lezen: »In Züid-Braband wordt deze klank, *de Oudgerm. ae*) meestal als ō gehoord, soms (zooals te Leuven) als lange *ū*.»

Te Leuven wordt de Oudgerm. *ae* niet lange *ū* (een klank die in het dialect niet voorkomt), maar lange *u*, d. i. de geronde wijde bovenachterklinker; cfr. *Leuv. Bijdr.* II, bladz. 8, 31, 32, 39.

Op dezelfde bladz. 7 lees ik nog: »In Zuid-Braband schijnt het mij onzeker, of de ő-klank dien de verkleinwoorden daar hebben, als verkorting te verklaren is of als umlaut van de ō (uit ā), vóór die, zooals te Leuven, *ü* werd".

Zoolang men over het Zuid-Brabandsch geene meer vertrouwbare inlichtingen bezit, dan nu het geval is, zal het gevaarlijk zijn, nopens die dialectengroep in 't algemeen, zelfs maar eene gissing te opperen. Om over andere Zuid-Brabandsche tongvallen dan het Leuvensch te spreken beken ik liever mijne onbevoegdheid; doch voor mijn dialect meen ik te mogen bevestigen, dat dit den umlaut van ō uit ạ̄ nooit heeft gekend, en dat de ő daar is toe te schrijven niet aan den umlaut, noch aan de verkorting, maar aan de eertijds of, in zekere gevallen, nu nog bestaande mouilleering der volgende consonantenverbindingen; cfr. *Leuv. Bijd.*, II, bladz. 266.

Leuven, 30 Mei 1899. LEO GOEMANS.

BIJDRAGEN TOT DE KENNIS DER NOORD-NEDERLANDSCHE TONGVALLEN.

II. DE TONGVAL VAN DELFLAND BIJ HUYGENS.

De Amsterdamsche tongval der zeventiende eeuw en zelfs die van de boeren uit den omtrek van Amsterdam is ons tamelijk wel bekend uit de verschillende Amsterdamsche blij- en kluchtspelen van dien tijd, al valt het ons ook niet gemakkelijk uit den geschreven vorm altijd de juiste of ook maar bij benadering juiste uitspraak op te maken. Daarentegen weten wij maar zeer weinig aangaande de andere Hollandsche tongvallen, die in vroegere eeuwen in ons land werden gesproken, en daarom schijnt het mij geen onvruchtbaar werk toe, alles bij elkaar te zamelen, wat daarover te vinden is. Van hetgeen de werken van Huygens voor de geschiedenis der dialecten kunnen leeren, is, meen ik, nog te weinig partij getrokken, en toch had Huygens voor al wat dialect was een geopend oor. Evenals allerlei vreemde talen schijnt hij ook verschillende tongvallen gemakkelijk te hebben kunnen aanleeren. Van het Antwerpsch, waarmee hij eene meer dan oppervlakkige bekendheid in zijn *Tryntie Cornelis* toont, behoeft ons dat niet te verwonderen. Ongetwijfeld had hij dat van zijne jeugd af door zijne moeder, [1]) eene Antwerpsche, hooren spreken, en het dialect van zijn' vader — uit de baronie — zal er wel nauw aan verwant geweest zijn. In datzelfde kluchtspel laat hij zijne niet Antwerpsche personen Zaansch spreken, en ofschoon er ongetwijfeld op dat Zaansch aanmerkingen zullen kunnen gemaakt worden, bleek het mij toch bij vergelijking met het tegenwoordig aan de Zaan gesproken dialect, dat Huygens daarvan verschillende eigenaardigheden zeer goed gevat en aardig weergegeven heeft.

1) Zie hare brieven in Jorissen's boek over Constantijn Huygens.

Nochtans alleen op zijn gezag de woorden en woordvormen, die hij aan Tryntie Cornelis, haar man en haar knecht in den mond legt, voor echt Zaansch van de zeventiende eeuw te verklaren, zou een te stout bestaan zijn.

Voorloopig houd ik dus den oogst, dien ik op dat gebied van Huygens' werkzaamheid heb binnengehaald, in de voorraadschuur terug, om alleen ter markt te brengen, wat ik bij Huygens verzameld heb van een dialect, dat hij zeer goed heeft kunnen kennen: het dialect van zijn Haagje en vooral dat van de boeren uit den omtrek daarvan en uit de omgeving van zijn Hofwijck. In dien tongval, dien ik als Delflandsch meen te mogen stempelen, zooals ook Huygens zelf alles »Delfland heet van Rhyn en Schie tot Maes" (*Hofw.* 819), zijn door hem van 1619 tot 1621 vijf gedichtjes geschreven, die hij zelf nooit heeft uitgegeven, maar die ons nu toegankelijk geworden zijn o. a. door Worp's uitgaaf, waar zij alle in het eerste deel voorkomen, namelijk: *Aen Dorothea van Dorp* bl. 165 vlg., *Aen Joffr. van Trello* bl. 166—169, *'t Vrouwenlof* bl. 171—182 met een vervolg bl. 182 vlg. en *Aen Maeyke de Bye* bl. 202—206. Verder liet Huygens in *Voorhout* vs. 561—608 Hagenaars of buitenlui van ander »gebroetsel" dan wat »Pen off Deghen voert" hunne liefde in hun »moerstael" uiten, en voegde hij in de Zedeprint van *Een boer* een boersch gesprek in tusschen een Delflander en zijne Trijn. Meer dan eene kwarteeuw later liet hij nog eens Kees en Trijn, »'t puijck van Delfland en sen jeughd," het woord voeren in hun eigen tongval, toen hij zijn *Hofwijck* (vs. 1741—1836) schreef.

De eigenaardige woorden en spreekwijzen, die men daar aantreft, laat ik ter zijde, omdat het van de meeste de vraag zal zijn, of zij wel uitsluitend of kenmerkend Delflandsch genoemd kunnen worden; maar wat mij grammatisch, vooral phonetisch, van belang scheen, deel ik hier mede voor zoover het afwijkt van ons tegenwoordig beschaafd Nederlandsch. Ter vergelijking met het Delflandsch van onzen tijd staan mij opgaven ten dienste voor Monster, Ter Heide, 's-Gravenzande, De

Lier en Naaldwijk, alle in het Westland van Delfland, benevens eene vertaling der gelijkenis van den Verloren Zoon in het 's-Gravenzandsch, bij Winkler, *Dial.* II 133—137. Tot mijn' spijt bezit ik geene opgaven voor de gemeente Voorburg, waarin Hofwijck gelegen is.

1. De lange klinkers.

De *lange* A wordt door Huygens in zijn Delflandsch met *ae* geschreven, maar zoo schrijft hij die *a* en de gerekte, oorspr. korte *a* ook als hij geen dialect schrijft, terwijl hij toch ongetwijfeld zelf den klank als heldere *a* uitsprak. Het is dus niet uit te maken, of hij aan zijne Hagenaars den bij hen later heerschenden *ae*-klank en aan zijne Delflandsche boeren den bij hen nu gebruikelijken *ā*-klank toekent.

De lange I wordt als *y* of *ij* geschreven, die zoowel voor onzen *ij*-klank als voor den ouderen *î*-klank kan gelden. Alleen bij *spickers* voor *spijkers* (*Hofw.* 1799), *slick* voor *slijk* (*Een boer* 120) en *lick* naast *lijck* voor *gelijk* (bl. 174 vs. 152 vlg., bl. 178 vs. 284, *Een boer* 57, 58, 86, 148) is de lange *i* verkort. In deze drie woorden volgt er telkens eene *k* op, en opmerkelijk is het, dat ook in mijne opgaven iedere *i* voor *k* verkort is: in *dik* voor *dijk*, *kik* voor *kijk*, *gelik* voor *gelijk*, *rik* voor *rijk*, *slik* voor *slijk*. Alleen *blijken* maakt eene uitzondering. Parallel met deze verkorting loopt die van *û* voor *k* tot korte *u*, volgens mijne opgaven in *buk* voor *buik*, *dukkele* voor *duikelen*, *kruk* voor *kruik*, *kukkens* voor *kuikens*, *rukken* voor *ruiken*, *struk* voor *struik*. Den *î*- of *ij*-klank treffen wij wij ook aan bij *dry* (bl. 169 vs. 106, bl. 172 vs. 51) of *drij* (bl. 205 vs. 136, *Hofw.* 1825; ook *drijffier* = drie vier, bl. 172 vs. 39); daarentegen *driemaal* (bl. 172 vs. 57); doch Huygens schrijft in zijne eigen taal ook zeer dikwijls *drij*, evenals Vondel soms deed. Of inderdaad in Holland die vorm toen werd gebruikt, durf ik niet beslissen. Tegenwoordig zegt men in Delfland *drie*. Bij Huygens, zoowel als bij Vondel, zou *drij* Brabantsch

kunnen zijn of wel bepaaldelijk Antwerpsch, zooals nog heden het geval is. Oorspr. is *drî* de vorm voor het mannelijk geslacht tegenover *drie* die voor het vrouwelijk en al zeer vroeg tevens voor het mannelijk. Ook voor het onzijdig was *drie*, althans in West-Zuidnederland, Zeeland en het Zuiden van Zuid-Holland de normale vorm, en ik zie (tegenover Van Helten, *Mnl. Spr.* bl. 488) geene reden om voor het overig gedeelte van Noord-Nederland den nooit voorkomenden vorm *dru* (alleen op grond van Ohd. *driu* Os. *thriu*) als normaal en daarentegen *drie* als analogievorm aan te nemen.

De lange O wordt bijna altijd als *oe* geschreven en zal dus wel als onze *oe* zijn uitgesproken, zooals ook tegenwoordig in Delfland gebeurt; doch met *o* trof ik aan: *soken* (*Hofw.* 1781) naast *soecken* (bl. 177 vs. 250) en *cloke* (bl. 181 vs. 434) naast *cloecke* (bl. 174 vs. 147, bl. 177 vs. 241). Verkorting doet zich voor bij *most* (bl. 168 vs. 78) en *mosten* (*Hofw.* 1832), zooals in het tegenwoordig Delflandsch. Umlaut zou kunnen worden aangenomen bij *meutje* voor *moeitje* of *moetje* (*Hofw.* 1777), doch in dat geval zou die vorm voor van elders ingevoerd moeten gehouden worden, daar in het Hollandsch de lange klinkers geen umlaut ondergaan. Daar *meutje* echter ook bij anderen als Hollandsch voorkomt en dus zeker door Huygens nauwkeurig is weergegeven, zie ik in de *eu* liever umlaut van de reeds zeer vroeg in dit woord uit *ô* verkorte *o*, die zonder umlaut wordt aangetroffen in het dialectisch-Hollandsche *motje* (bv. bij Van Effen, *H. Sp.* VI, bl. 81—88 passim), dat de meer gewone vorm van het woord in Holland schijnt geweest te zijn.

De lange U, die, behalve voor *r* of *w* of op 't eind van een woord, als *ui* geschreven wordt, zal ook toen wel reeds onzen *ui*-klank gehad hebben, zooals in het tegenwoordig Delflandsch. In *ou* overgegaan vinden wij hem in *nou* (bl. 168 vs. 92, bl. 173 vs. 100, bl. 175 vs. 173, 179, bl. 176 vs. 216, bl. 182 vs. 451, bl. 203 vs. 26, *Voorh.* 602, *Een boer* 63, 119, 143, *Hofw.* 1765, 1769, 1786, 1810), *jou* of *jouw* (*Voorh.* 564, 580,

Boer 77, 87, *Hofw.* 1747, 1765, 1782), *verdouwe(n)* (bl. 205 vs. 123) en *grouwen* (*Hofw.* 1769), in overeenstemming met ons Delflandsch, maar ook in *clouwen* (bl. 172 vs. 46), dat nu te Naaldwijk *kloen* heet. De verkorting *brulloft* (*Boer* 146) heerscht ook nu nog in geheel Delfland. De verkorting vóór de *k*, die wij boven reeds vermeldden, vinden wij bij Huygens in *prucken* (= *pruiken*, bl. 171, vs. 7).

2. De korte klinkers.

De *korte* A is gebleven bij *arg* (bl. 181 vs. 408, 428) en *starck* (bl. 181 vs. 413), en naar analogie daarvan ook in den comparatief *starcker* (bl. 175 vs. 187). Voor het tegenwoordig Delflandsch worden *stark* en *aarg* naast *erg* opgegeven; *vaten* (bl. 168 vs. 92) komt voor met volkomen *a* naast *vatten* (*Boer* 78). Is *klachlied* (*Hofw.* 1820) 't zelfde als *klaaglied*, dan is hierin de gerekte *a* vóór *ch* weer verkort, maar eerder zie ik er een verminkten vorm van *klachtlied* in, daar de *t* o. a. na *ch* in het ouder en nieuwer Delflandsch niet wordt uitgesproken. Het deelwoord van *dragen* is *edregen* (bl. 166 vs. 24): een vorm, dien wij gerust als juist mogen aanmerken, al geven de opgaven voor het tegenwoordig Delflandsch ook *gedrage* of *gedroege*. Toch luidt, volgens de opgaven, de inf. tegenwoordig nog *drege(n)*. *Lest* (bl. 173 vs. 88, bl. 177 vs. 279, bl. 181 vs. 441, *Voorh.* 587; ook *lestent,* bl. 168 vs. 94) is niet alleen met het hedendaagsch Delflandsch, maar met het tegenwoordig Hollandsch in 't algemeen in overeenstemming. Of wij hierin echter eene umlauts-*e* uit *a* en een bijvorm van *laatst* hebben te zien, is bij mij aan twijfel onderhevig (vgl. Paul's *Grundriss*[2] I p. 875). Overgang van *a* tot *o* vinden wij bij *brocht* (bl. 172 vs. 50, bl. 174 vs. 146), *ebrocht* (bl. 179 vs. 355), *docht* (bl. 174 vs. 135, bl. 180 vs. 407, *Hofw.* 1759, 1808, 1812), *bedocht* (bl. 175 vs. 192), *erocht* (= geraakt, *Hofw.* 1760), *softer* (= zachter, bl. 167 vs. 55), *of* (bl. 172 vs. 26, bl. 173 vs. 65, bl. 179 vs. 329, 352, *Boer* 71, 88, 123) en *sop* (*Boer* 86). Al

deze woorden hebben ook nu nog *o* in het Delflandsch, waar zelfs *erocht* en *soft* nog worden gezegd. Alleen voor *sop* heb ik toevallig geene opgave.

De *korte* E is vóór *r* + dentaal tot *a* overgegaan, blijkens *hart* (bl. 181 vs. 442, *Boer* 51, 83; ook *hartgie, Voorh.* 586 en *hartje*, *Hofw.* 1769, 1821), *hartegin* (*Boer* 78). *mart* (= *markt*, *Hofw.* 1831), *barne(n)* (*Boer* 129), en, met rekking, *haerd* (*Boer* 51, *Hofw.* 1742), *waerdich* (bl. 168 vs. 76), *kaers* (*Boer* 121) en *gaern* (*Hofw.* 1748, 1826). Ook in mijne opgaven voor onzen tijd vind ik *hart*, *haard*, *waard* en *kaars*. Verder vertoont zich de *a* in *tarm* voor *term* (bl. 165 vs. 9, bl. 174 vs. 135). Die *e* is *o* geworden (ook weer vóór *r* + dentaal) in *vors* (= *versch*, bl. 165 vs. 16), *kors* (= *kèrs*, bl. 178 vs. 296), *dworser* (= *dwarser*, bl. 168 vs. 64) en *overdwors* (bl. 178 vs. 295), *borste(n)* (= *bersten*, bl. 172 vs. 52), *geporst* (= *geperst*, *Hofw.* 1791) en *te langdword* (= *te landwaarts*, *Hofw.* 1771). Van deze woorden komt in mijne opgaven voor het tegenwoordig Delflandsch alleen *kors* voor, maar verder vind ik daar nog *Korsemis*. Daarentegen schrijft Huygens *merge(n)* (bl. 181 vs. 432, bl. 203 vs. 29 vlg., bl. 206 vs. 163) en *'s merghens* (bl. 174 vs. 129), terwijl men nu, althans te Naaldwijk, *murrege* zegt, en voor de landmaat *marrege*. Als onvolkomen *i* vinden wij onze *e* in *him* (*Boer* 52, 83, 135) en *bin* (*Boer* 88), waarmee *hum* en *ben* in het tegenwoordig Delflandsch niet klopt. Vóór *n* + dentaal is de *e* in vele woorden, evenals in onze beschaafde spreektaal, tot *ei* overgegaan, maar bovendien ook in *veingster* (bl. 202 vs. 8). Eene onvolkomen *u* vinden wij in *spul* (*Hofw.* 1774), waarmee verwant is de *o*-umlaut der gerekte *e*, die daardoor *eu* werd in *speule(n)* (bl. 168 vs. 61, *Hofw.* 1763), *speulman* (*Boer* 64), *speulkind* (*Hofw.* 1779), *seuve* (bl. 177 vs. 277, bl. 179 vs. 324), *teughens* (bl. 177 vs. 248), *veul* (bl. 167 vs. 31, bl. 175 vs. 171, bl. 178 vs. 302, bl. 179 vs. 340, bl. 181 vs. 412, bl. 182 vs. 461, bl. 204 vs. 64, 72, *Voorh.* 573 vlgg., *Hofw.* 1817), *veulderhande* (*Boer* 56, 139), *deuse* (bl. 178 vs. 285) en *heur* (bl. 167 vs. 22),

naast het gewoonlijk gebruikte *her*, d. i. *'r*. Voor onzen tijd worden dezelfde vormen opgegeven; alleen voor *speulen* ontbreekt de opgaaf toevallig. Rekking vóór *r* komt voor bij *veersje* (bl. 165 vs. 8), verkorting der gerekte vocaal bij *werrelt* (bl. 176 vs. 201, bl. 179 vs. 355, bl. 203 vs. 58) of *werldt* (*Hofw.* 1746), dat nu echter als *wéreld* wordt opgegeven. Zoo luidt nu ook, in analogievorm, *gestoken*, wat bij Huygens nog in ouderen vorm voorkomt als *esteke* (bl. 205 vs. 129), *ontsteke(n)* (bl. 203 vs. 49, *Hofw.* 1787).

De *korte* I heeft zich, zooals ook nog in het tegenwoordig Delflandsch, gehandhaafd in *mit* (bl. 166 vs. 5, bl. 171 vs. 14, bl. 175 vs. 157, 180, bl. 176 vs. 203, 237, bl. 182, vs. 23, *Boer* 84, 119, 125, *Hofw.* 1750, 1755), maar is, evenals nog in dat dialect, tot *u* overgegaan bij *sulver* (*Hofw.* 1829). Daarentegen vinden wij *e* voor onze *i* in *gett* (*Hofw.* 1783).

De *korte* O is gerekt bij *voorder* (bl. 176 vs. 207, bl. 182 vs. 453), de gerekte, langs den weg der analogie, verkort bij *goddinnen* (bl. 168 vs. 84). Voor het oudere *storft* vindt men, doch slechts eenmaal, *sturft* (*Hofw.* 1819). Tegenwoordig is in Delfland de inf. *sturreve* met een zwak impf. *sturfde*, part. *gesturreve*. Natuurlijk is de *ol* (ook die uit *al*) voor *d* of *t* overal *ou* geworden, maar voor *schouder* laat Huygens *schoer* (*Boer* 135) zeggen en dat is nog in Delfland het gewone woord.

De *korte* U komt in gesloten lettergrepen als *o* voor in *rocken* (= *rukken*, *Boer* 123), *borger* (*Hofw.* 1817) en *lock* (= *geluk*, *Hofw.* 1761, 1827), maar voor het tegenwoordig Delflandsch hebben de opgaven *geluk*, wat wel een boekenvorm zal zijn, en *burger*, wat ook in Huygens tijd wel de gebruikelijke vorm zal geweest zijn, daar hij op de eenige plaats, waar hij den boer *borger* laat zeggen, eene woordspeling met het andere *borger* wilde maken. Wel heeft het tegenwoordig Delflandsch *o* in *plokken*, *schodden*, *vollen*. Tegenover het algemeen Nederlandsch, dat onvolkomen *u* als umlauts-klank van de onvolkomen, uit oorspr. *u* voortgekomen *ó* heeft, vinden wij met onvolkomen *i*: *stick* (bl. 168 vs. 65, bl. 175 vs. 170,

bl. 176 vs. 204, bl. 177 vs. 245), *stickjen* (bl. 165 vs. 13, bl. 174 vs. 139) en *stickgien* (*Boer* 49), voor *stuk*, en nog altijd wordt *stik* in Delfland gezegd, evenals *pet* naast *put*. Daarmee stemt bij Huygens *bepockpet* (*Boer* 126) overeen. Tegenover het algemeen Nederlandsch vinden wij met *eu* als umlauts-klank in open lettergrepen: *heunich* (bl. 181 vs. 440, bl. 202 vs. 3, bl. 204 vs. 89), *keuningh* (bl. 168 vs. 74, *Voorh.* 607), *weuningh* (*Voorh.* 605, *Boer* 59, *Hofw.* 1766), *seun* (bl. 176 vs. 197), *seuntgie* (bl. 173 vs. 105), *deur* (= door, bl. 204 vs. 67, *Hofw.* 1799, 1804), *meuge(n)* (*Hofw.* 1802, 1810), *je meught* (*Hofw.* 1767), *meugh-je* (bl. 182 vs. 457, 13, bl. 205 vs. 135) en *meughelick* (bl. 167 vs. 23, bl. 178 vs. 300, 360, bl. 206 vs. 169, 171, *Hofw.* 1808). Van *weuning*, *zeun* en *deur* weet ik uit de opgaven, dat zij nog in Delfland gebruikelijk zijn, en van de andere woorden is het veilig te veronderstellen, behalve van *keuning*, dat nu onder den invloed der schrijftaal *koning* geworden is, al gebruikt men ook nog *keuninkie* voor het winterkoninkje en ook voor »het kleinste bigje uit een koppel."

3. De tweeklanken.

De *tweeklank* AI is vóór *n*, evenals in het tegenwoordig Delflandsch en in vele andere tongvallen, door *ee* heen, overgegaan in *ie*, zooals in *ien* (bl. 165 vs. 6, 14, bl. 166 vs. 27, bl. 167 vs. 17, 43, bl. 175 vs. 155, bl. 177 vs. 267, 272, bl. 179 vs. 331, 362, bl. 180 vs. 400, bl. 182 vs. 462, bl. 203 vs. 33, bl. 204 vs. 70, bl. 205 vs. 120, *Boer* 69, 86, 126, 135, 137, *Hofw.* 1760, 1779), *allien* (bl. 175 vs. 171, *Boer* 70), *ienigh* (bl. 174 vs. 142, *Boer* 82), *iens* (bl. 174 vs. 113, 117, bl. 176 vs. 210, bl. 177 vs. 267, bl. 202 vs. 7, bl. 205 vs. 111, bl. 206 vs. 167, *Hofw.* 1755, 1797, 1831), *eveliens* (*Boer* 141), *gien* (bl. 167 vs. 35, bl. 173 vs. 67, 94, bl. 176 vs. 235, bl. 177 vs. 250, bl. 178 vs. 311, bl. 181 vs. 431, bl. 203 vs. 43, *Boer* 46, *Hofw.* 1772, 1821), *lien* (bl. 181 vs. 431), *stien* (*Boer* 52), *biene(n)* (*Hofw.* 1762), *biendere* (*Boer* 66), *bientges* (bl. 167 vs. 56), *verbiene(n)* (= beetnemen, bl. 178

vs. 288), *miene(n)* (*Hofw.* 1769, 1820), *miende* (bl. 172 vs. 55, bl. 174 vs. 113, bl. 179 vs. 349). Die *ie* vinden wij ook in *twie* (bl. 175 vs. 153, bl. 176 vs. 221, *Hofw.* 1780, 1802) en in 't ww. *hiete(n)* (bl. 171 vs. 11, bl. 174 vs. 132), *hiet* (bl. 172 vs. 33, bl. 173 vs. 97, bl. 202 vs. 16, *Hofw.* 1792), volkomen in overeenstemming met het hedendaagsch Delflandsch. Of daarmee ook *miester* (voor *meester*: *Boer* 77, *Hofw.* 1780) en *hiel* (voor *geheel*, bl. 172 vs. 22, 25, bl. 174 vs. 137, bl. 178 vs. 295) in overeenstemming is, weet ik niet; maar zeker is dat niet *ierst*, dat trouwens maar eens (bl. 167 vs. 27) wordt aangetroffen naast een veelvuldiger *eerst* (*Hofw.* 1815 en elders).

Met *ei* treft men een, ook in andere Hollandsche dialecten zeer gewonen, vorm *ongemeyn* (bl. 175 vs. 188) aan, en verder ook *vleys* (*Hofw.* 1762) en *beteyckent* (bl. 206 vs. 156). Ook nu nog wordt *vleis* en *beteikene(n)* in Delfland gezegd, evenals elders in Holland. Voor *vleis* is de verklaring van dezen klank, die wel niet in eene eertijds volgende *i* kan gezocht worden, nog niet gegeven; maar, ook blijkens het Angelsaksisch *flǣsc*, zal deze klank reeds van oudsher in het woord hebben geheerscht. *Beteikenen* is een *jan*-werkwoord en kan als zoodanig *ei* hebben, en *teiken* zelf naar analogie daarvan. In *schei* (*Boer* 121) is de *ei* uit substitutie eener *j* in plaats van de gesyncopeerde *d* van *scheede* te verklaren. Verkorting van de *ei* komt voor bij *heilig*, dat in verschillende dialecten *hellig*, zelfs *hillig* luidt, maar bij Huygens alleen verkort voorkomt in den, ook in vele Hollandsche kluchten voorkomenden, vloek *selleweken* (*Hofw.* 1806), d. i. Gods heilige weken. In plaats van het Noordhollandsche *toon* wordt in Delfland naast een nieuwer *teen* nog het oudere *tee* gebruikt. Ook bij Huygens vinden wij *tee* (*Boer* 62), meerv. *teenen* (*Voorh.* 563). In Delfland is ook *teeën* nu nog een zeer gebruikelijk meervoud.

De *tweeklank* AU is tot ō gemonophthongeerd. Of deze ō door Huygens van de zacht volkomen ō onderscheiden wordt, blijkt niet. Tegenwoordig wordt in Delfland tusschen beide ō's geen onderscheid meer gemaakt. Umlaut van deze ō komt noch

bij Huygens, noch in het tegenwoordig Delflandsch voor.

De *tweeklank* EO is zoowel bij Huygens als in den hedendaagschen tongval van Delfland *ie*, maar in sommige woorden is die *ie* tot-onvolkomen *i* verkort. Zoo geeft Huygens *ontvillen* (bl. 166 vs. 8) voor *ontvielen*, geheel in overeenstemming met het tegenwoordig Delflandsch, waarin niet alleen *vil villen*, maar ook *hil* voor *hield* en *hillep* voor *hielp* gezegd wordt. *Niet met al* is bij Huygens, zooals nog in Delfland, *nimmendal* (bl. 177 vs. 240); *iemand* is bij hem *immant* (bl. 204, bl. 95, 97), *niemand nimment* (bl. 173 vs. 91, bl. 175 vs. 173, bl. 179 vs. 328, bl. 182 vs. 458, bl. 183 vs. 30, bl. 204 vs. 101, *Boer* 138, 142). Ook komt het laatste woord door invloed der volgende *m* met *u* voor, als *numment* (bl. 166 vs. 20 vlgg.), evenals *nummer* (bl. 174 vs. 127, *Voorh.* 570) en *nummermeer* (bl. 169 vs. 105, bl. 176 vs. 232). *Immers* is in het Delflandsch van onzen tijd en in vele andere Hollandsche tongvallen *ommers* geworden: zoo vinden wij het ook bij Huygens (bl. 168 vs. 97, bl. 172 vs. 53).

De *tweeklank* IU is soms *ui* (of *uu* vóór *r*), zoo als in *luy* (= lieden, bl. 180 vs. 370), *vrouluy* (bl. 174 vs. 136, bl. 178 vs. 305), *jouluy* (bl. 167 vs. 41, bl. 172 vs. 17, bl. 182 vs. 13), *beduyen* (*Hofw.* 1741), *stueren* (bl. 165 vs. 2, bl. 172 vs. 24, bl. 173 vs. 89). Dat wordt ook nu voor Delfland opgegeven, maar naast *sture(n)* geeft men nu ook *stiere(n)* op, en ook bij Huygens vind ik *bestieren* (bl. 168 vs. 95), zooals naast *beduye(n)* ook *bediet* (bl. 180 vs. 399). In Delfland zegt men nu nog *dier*: bij Huygens staat *dierte* (bl. 179 vs. 322); in Delfland wordt niet *vuur*, maar *vier* gezegd: zoo ook heeft Huygens *vier* (bl. 166 vs. 10, bl. 180 vs. 383, *Boer* 53, *Hofw.* 1743) en *vierig* (*Boer* 54).

4. De toonlooze klinkers.

Zonder nadruk wordt *ien* uitgesproken als *en*, d. i. *ən* (passim). Zoo wordt voor *haar* of *heur* ook dikwijls het toonlooze *her* geschreven (bl. 167 vs. 47, bl. 168 vs. 84, bl. 174 vs. 110, 114, bl. 180 vs. 366, bl. 205 vs. 118, *Hofw.* 1811) en voor

het poss. *mijn* (maar ook voor het pers. *mij*) *men* (bl. 166 vs. 8, bl. 167 vs. 42, bl. 172 vs. 40, 45, bl. 173 vs. 77, bl. 174 vs. 130, bl. 181 vs. 447, bl. 206 vs. 162, *Boer* 69, *Hofw.* 1805, 1827). *Mij zelven is men eyghe* (bl. 176 vs. 237). *Zijn* is *sen* (bl. 165 vs. 9, bl. 172 vs. 19, 26, bl. 173 vs. 95, 100, bl. 174 vs. 127, bl. 175 vs. 162, bl. 177 vs. 245, bl. 179 vs. 363, bl. 205 vs. 122, *Voorh.* 605 vlgg., *Boer* 59, 76, 78, 134, 143, *Hofw.* 1752, 1821). *Zich zelf* is *sen selven* (bl. 205 vs. 128). Tegenwoordig zegt men in Delfland *zen zellevers* of *zen eige.*

De uitgang *-schap* is dikwijls toonloos en dan geschreven *-schip* (bl. 171 vs. 3, 4) of *-schop* (bl. 205 vs. 140), tenzij men in dat *-schop* overgang van *a* tot *o* zou willen zien, als bij *sop of*, enz. Voor *hertogin* vindt men *hartegin* (*Boer* 78). Om het volkomen toonlooze der laatste lettergreep aan te duiden wordt *lichaam* geschreven als *lichum* (bl. 174 vs. 151) en *middag* als *middich* (bl. 172 vs. 22, bl. 174 vs. 134, bl. 203 vs. 24). *Wambuis* is bij assimilatie geworden tot *wammes* (bl. 181 vs. 422, *Boer* 147), zoo als *somwijls* tot *sommes* (bl. 178 vs. 313, 357). Tegenwoordig zegt men in het Delflandsch ook *dikkels* voor *dikwijls.*

De eerste lettergreep is toonloos geworden bij *becangs* = *bijkants* (bl. 177 vs. 270), *verbij* = *voorbij* (*Boer* 72), waarbij in het tegenwoordig Delflandsch te vergelijken is *verom* voor *weerom*, en bij *kedaer* voor *kijk daar* (*Boer* 61, 115, 117), dat uit verschillende oudhollandsche kluchten bekend is. Geheel verdwenen is de klinker der eerste lettergreep bij *knijne(n)* voor *konijnen* (*Hofw.* 1751).

Daarentegen heeft de toonlooze *e* zich op het eind van adverbia gehandhaafd, bv. bij *belachelycke* (bl. 167 vs. 34) en zijn er toonlooze svarabhakti-*i*'s ingevoegd bij *hallif* (bl. 172 vs. 49) en *kerrickhoff* (bl. 173 vs. 66), geheel in overeenstemming met het tegenwoordig Delflandsch, waarvoor ik *ellef*, *twalef*, *wollef*, *hullep* en *hillep* (= hielp), *vollik*, *sturreve* (= sterven), *turref*, *urret* (= erwt), *woretje* (= woordje), *staretje* (= staartje), enz. opgegeven vind.

5. De medeklinkers.

De M is, evenals in het tegenwoordig Delflandsch, ingevoegd bij *pampier* (bl. 203 vs. 19). De *m* heeft een volgenden medeklinker aan zich geassimileerd in *wammes* (= wambuis) en *sommes* (= somwijls): zie boven.

De N heeft niet alleen voor gutturalen, maar ook voor dentalen, eene gutturale uitspraak, weergegeven door *ng*, zooals in *angder* (bl. 178 vs. 321), *hangden* (*Hofw.* 1780, 1785), *hangt* (bl. 174 vs. 147, bl. 175 vs. 155), *langd* (*Hofw.* 1766), *te langdword* (*Hofw.* 1771), *sangd* (*Hofw.* 1776), *schangdt* (bl. 174 vs. 148, bl. 175 vs. 176), *verstangt* (bl. 174 vs. 134, bl. 175 vs. 188), *pangt* (bl. 175 vs. 187), *langtsgesellen* (bl. 175 vs. 177), *mangteltgie* (*Boer* 143), *eplangt* (bl. 175 vs. 155), *wangt* (*Hofw.* 1764, 1770, 1834), *becangs* (bl. 177 vs. 270), *nochtangs* (bl. 175 vs. 163), *onglangs* (bl. 171 vs. 16); *ongder* (bl. 172 vs. 17, 37, 41, bl. 178 vs. 314), *songder* (bl. 176 vs. 210, 231), *grongd* (*Boer* 63), *vongd* (*Hofw.* 1814), *mongdt* (bl. 167 vs. 37, bl. 174 vs. 114, bl. 176 vs. 230; ook *monkje*, *Hofw.* 1782), *ongdieftelycken* (bl. 165 vs. 11), *bongt* (*Boer* 144), *ongs* (bl. 165 vs. 1, 10, bl. 172 vs. 37, bl. 174 vs. 143, *Hofw.* 1762, 1777, 1830), *mongster* (bl. 179 vs. 334); *veingster* (bl. 202 vs. 8). Of ook in het Delflandsch van onzen tijd deze *n* gutturaal wordt uitgesproken, blijkt niet uit de opgaven, waarover ik kan beschikken.

De *n* ontbreekt nog, evenals in het tegenwoordig Delflandsch, bij *schoe* (bl. 204 vs. 95) en *tee* (*Boer* 62); tegenwoordig luidt het meervoud *schoenen* en *teeën* of *teenen*; Huygens schrijft *teenen* (*Voorh.* 563). Daarentegen wordt de *n* niet uitgesproken, evenmin als tegenwoordig in den tongval van Delfland, na eene toonlooze *e*, en dus bij alle infinitieven, deelwoorden en persoonsuitgangen van werkwoorden, bv. *wille* (bl. 168 vs. 13, *Hofw.* 1761), *benne* (bl. 167 vs. 50 vlgg., *Hofw.* 1760, 1810), *snije* (*Hofw.* 1822), *stuyve* (*Boer* 58), *espanne* (*Boer* 144), enz. enz. Evenmin gebeurt dat bij woorden met *n*-suffixen, als *selde*

(bl. 179 vs. 323), *tusse* (bl. 166 vs. 9), *buyte* (*Boer* 128, 143), *eve-staech* (bl. 174 vs. 126), *ove* (*Boer* 51), *eighe* (bl. 176 vs. 215, bl. 182 vs. 23, bl. 202 vs. 6, bl. 204 vs. 106, *Boer* 72), *verlege* (bl. 172 vs. 54).

Daarentegen wordt de derde of vierde nv. *mij* tot *mijn* (of *men*) (bl. 168 vs. 60, *Boer* 74, *Hofw.* 1779, 1818) en komt, evenals nu nog in Delfland, eene hiaataanvullende *n* telkens voor; vandaar bv. *ick tasten in men sack* (*Hofw.* 1823), *onse Domine die preeckten op en dagh* (*Boer* 145) en *staen ick* (*Voorh.* 564), tenzij dáár de *n* nog den ouden persoonsuitgang *m* vertegenwoordigt. Voorgevoegde, uit sandhi te verklaren *n* vinden wij bij *noom* (*Hofw.* 1749), *naers* (*Boer* 122, *Hofw.* 1815) en *narmen* (bl. 165 vs. 10). Althans het laatste woord heeft, naar mijne opgaven, in Naaldwijk nog altijd die prothetische *n*; voor de andere woorden ontbreken mij opgaven.

Syncope van *n* doet zich, evenals in het tegenwoordig Delflandsch, voor bij *cost* (= konste, konde, kon, bl. 167 vs. 35, bl. 168 vs. 77, bl. 174 vs. 149, bl. 177 vs. 266), *begost* (= begonste, begon, of als part. bl. 177 vs. 278, *Hofw.* 1808) en *aar* (voor *ader* uit *ander*) ook *aars* (= anders, bl. 166 vs. 25, bl. 167 vs. 20, 43, bl. 175 vs. 155, 178, bl. 177 vs. 257, bl. 179 vs. 362, bl. 180 vs. 402, bl. 205 vs. 126, *Boer* 50, 59, 63, *Hofw.* 1833). Vreemder, en door het tegenwoordig Delflandsch niet bevestigd, is de syncope der *n* bij *taetges* en *haetges* (bl. 167 vs. 54 vlg.) voor *tandjes* en *handjes*.

Assimilatie van *n* met de voorafgaande labiaal, na uitval van *t*, vertoont *ombrak* (*Een boer* 53) voor *ontbrak*. De *n* is *l* geworden in *eveliens* (*Boer* 141) voor *eveneens*.

De L is gesyncopeerd of geassimileerd bij *as*, dat nog in Delfland, evenals in geheel Holland, gezegd wordt voor *als* [1]) (bl. 166 vs. 29, bl. 167 vs. 42, 54, 59, bl. 168 vs. 66, 85, bl.

1) Dr. A. Beets deelt mij het volgende door hem te Naaldwijk gehoorde rijmpje mee:

„*os* die *mon* zen hoe*d-o*fdoet,
„dan is zen kop zo roo*d-as* bloed".

172 vs. 30, 55, bl. 174 vs. 123, bl. 176 vs. 208, *Voorh.* 576, 579, *Boer* 57, 130, 142, 144, *Hofw.* 1759, 1761, 1768, 1783) en bij *suck* voor *zulk* (bl. 167 vs. 59, bl. 168 vs. 71, bl. 172 vs. 38, bl. 173 vs. 92, bl. 181 vs. 434, *Hofw.* 1746). Metathesis vertoont *stremmeless* (*Boer* 104) voor *stremsel.* Nog zegt men te 's-Gravenzande *dekkeles* en *hangeles* voor *deksel* en *hengsel.*

De D is nog onveranderd in *doe* (bl. 173 vs. 101, bl. 176 vs. 208) en *doen* (bl. 174 vs. 149, bl. 176 vs. 205), maar tegenwoordig zegt men *toe*, zelden *toen.* Terecht ontbreekt de *d* nog bij *spel* (bl. 204 vs. 103), mv. *spellen* (bl. 177 vs. 262). Of men nu reeds, zooals in 't algemeen Nederlandsch, *speld* zegt, weet ik niet, maar elders in Zuid-Holland is de vorm *spel* nog wèl in gebruik. Daarentegen is de *d* geapocopeerd bij *hem* (*Boer* 122) voor *hemd.* Geassimileerd is de *d* bij *vinne*(*n*) (bl. 165 vs. 5, 168 vs. 83, bl. 172 vs. 47, bl. 173 vs. 95, bl. 179 vs. 362, bl. 205 vs. 134) en *gins* (bl. 178 vs. 290; daarnaast ook *ginte* voor *gindsche*, *Boer* 71). Tegenwoordig zegt men in Delfland nog *vinne* en *guns*; zoo ook *vonne* voor *vonden*, *worre* voor *worden*, *wiere* voor *wierden.* Assimilatie van *ld* tot *ll* vertoont de dorpsnaam *Naaldwijk* zelf, die door de bewoners dier plaats als *Naallik* wordt uitgesproken (naar eene mededeeling van Dr. A. Beets). Gesyncopeerd is de *d* niet alleen bij het boven sproken *aar*, *aars*, maar ook bij *vaer* (bl. 168 vs. 66, *Voorh.* 596, *Boer* 84, 86), *vaertje* (*Hofw.* 1748), *vaertge* (bl. 176 vs. 197), *vaertgie* (*Boer* 127), *moer* (bl. 166 vs. 29, bl. 167 vs. 27, bl. 176 vs. 207, *Voorh.* 594, 596, *Boer* 120, 131), *moertgie* (Voorh. 602) en met verkorte vocaal *mortje* (*Hofw.* 1748), en verder met geschreven of ongeschreven substitutie van *j* of *w* bij: *tre'en* (bl. 167 vs. 45), *ste'en* (*Boer* 150), *Leyen* (bl. 172 vs. 27), *weyen* (bl. 172 vs. 28), *onbescheye* (bl. 174 vs. 107), *beye* (bl. 174 vs. 166), *verleyen* (bl. 176 vs. 238), *lyen* (bl. 172 vs. 39, 50), *ter sye* (bl. 172 vs. 40, bl. 204 vs. 61), *te tye* (bl. 176 vs. 238), *glyen* (bl. 204 vs. 62), *snye*(*n*) (*Hofw.* 1822) *huyen* (= huiden, d. i. heden, bl. 174 vs. 133, bl. 203 vs. 38). *suyen* (bl. 174 vs. 134, *Hofw.* 1742),

beduyen (*Hofw.* 1741), *raey*(*en*) (*Voorh.* 598), *ouwe* bl. 203 vs. 41, *Hofw.* 1770). Het tegenwoordig Delflandsch komt daarmee volkomen overeen. In mijne opgaven vind ik o.a. *vaar* en *moer* naast *vader* en *moeder*, *treë*, *beie*, *scheie*, *leie*, *beduie*, *raaie*, *gebooie*, *hoeie*, *gouwe*, *houwe*, enz.

De T is geapocopeerd bij *lae* voor *laat* (*Boer* 124, 129) en met de *s* bij *slech* voor *slechts* (*Boer* 87), gesyncopeerd bij *onbeere*(*n*) (*Hofw.* 1826), *onken* (*Boer* 48) en *ombrak* voor *ontbrak* (*Boer* 53), en na spiranten geassimileerd 1° vóór *je* = *gij* in *wachje* (bl. 205 vs. 117), *mochje* (*Hofw.* 1769); 2° vóór den verkleiningsuitgang *je*, *ge* of *gie* in *cluchjen* (bl. 165 vs. 14), *cluchgie* (bl. 175 vs. 181), *knechje* (bl. 166 vs. 32), *knechges* (bl. 168 vs. 80), *lichges* (bl. 167 vs. 47), *lichgies* (bl. 202 vs. 11), *genuchgie* (bl. 175 vs. 182), *troosgie* (*Voorh.* 578), *troosje* (*Boer* 48, *Hofw.* 1786), *troosjes* (bl. 166 vs. 25, bl. 173 vs. 101), *borsges* (bl. 167 vs. 49, *Hofw.* 1784), *beesje* (*Hofw.* 1750) en 3° vóór *s* in *rechs* (bl. 175 vs. 161) en *slechs* (bl. 173 vs. 67). Ook het hedendaagsch Delflandsch is zuinig met zijne *t*'s. In mijne opgaven vind ik o. a. *slach* voor *slacht* in den imperatief, *kos* voor *kost*, *mos* voor *most*, *moch* voor *mocht*, *rechs* en *knechs*. Tegenover deze vormen staan in het Delflandsch ook andere met paragogische *t*. Zoo spreekt men te Naaldwijk van den *Eentwegt*, d. i. *Heenweg* (langs den Heenhof) en van den *Wouterschen wegt*. Bij Huygens vindt men *weght* (*Hofw.* 1763) en *wijsert* (bl. 168 vs. 63).

De K is gesyncopeerd, zooals over 't algemeen in 't Hollandsch, bij *mart* voor *markt* (*Hofw.* 1831). Die syncope moet al zeer oud zijn, daar de *e* van *merkt* daardoor vóór *r* + dentaal kwam te staan en dientengevolge regelmatig in *a* over kon gaan. Over syncope van *kedaer* voor *kijkdaar* spraken wij reeds.

De G is tusschen *e* en *i* in *j* overgegaan, zooals over 't algemeen in het Hollandsch en dus ook in het tegenwoordige Delflandsch, zoodat *egi* tot *ei* werd, blijkens de bij Huygens voorkomenden vormen: *meyt* (bl. 166 vs. 23, bl. 167 vs. 17), *meysgie*, *meyssie* (zie beneden), *eseyt* (bl. 167 vs. 18, bl. 174

vs. 119, bl. 176 vs. 212, bl. 204 vs. 80, *Voorh.* 594), *leydt* (= legt, bl. 167 vs. 22) en *leyt* (= ligt, bl. 174 vs. 123).

De CH is na de *s* met die *s* geassimileerd in dezelfde gevallen, waarin dat ook in het algemeen Nederlandsch is gebeurd; vandaar dat Huygens die bij het weergeven van het boerendialect van Delfland ook niet meer schrijft, bv. zelfs bij *wenst* (*Boer* 59), *ass* (*Boer* 58) en *tusse* (bl. 166 vs. 9). Natuurlijk heeft die assimilatie ook vóór de *s* plaats gehad.

Ook de F is met de volgende *s* geassimileerd: vandaar *lieste* voor *liefste* (bl. 204 vs. 71, *Hofw.* 1781), te vergelijken bij *zels* voor *zelfs*, dat ik voor het tegenwoordig Delflandsch opgegeven vind. Met volgende *t* assimileerde de *f* (uit *v*) bij *heit* voor *heift* uit *hevit* (bl. 165 vs. 12, bl. 166 vs. 24, bl. 167 vs. 53, bl. 172 vs. 60, bl. 173, vs. 89, bl. 174 vs. 120, 139, bl. 176 vs. 221, bl. 178 vs. 290, 311, bl. 180 vs. 401, bl. 182 vs. 13, bl. 203 vs. 25, 43, 48, bl. 204 vs. 82, bl. 205 vs. 110, 129, *Hofw.* 1741, 1761, 1779, 1797, 1834). Ook nu nog is *heit* de gewone vorm in Delfland, evenals in geheel Zuid-Holland. Vóór de *t* is de *f* niet, zooals in de Frankische dialecten, overgegaan in *ch* in verschillende woorden, die ook nu nog in het algemeen Nederlandsch eene *f* hebben, zooals *schrift*, *sift*, *brulloft*, enz. maar ook in *softer* (= zachter, bl. 167 vs. 55), dat ook nu nog in 't Delflandsch gebruikt wordt, en in *after* (bl. 203 vs. 24), waarvoor ik geene opgave uit het hedendaagsch dialect heb.

De W is door assimilatie met voorafgaande *m* verdwenen bij *wammes* en *sommes* (= somwijls): zie boven.

6. De vervoeging.

Van de persoonsuitgangen is, behalve het nu en dan weglaten van de uitgangs-*t*, opmerkelijk de tweede persoon meervoud op *e*(*n*), naar analogie van den eersten en derden persoon, zooals bv. *je stelden* (bl. 173 vs. 92). Dat is nog zoo in Delfland, waar men o. a., volgens de opgaven, *jullie krege*(*n*) zegt:

en ook elders in Zuid-Holland, bv. te Rotterdam, is dat zeer gewoon.

Dat inf., part. en ook de persoonsuitgangen van het meervoud toonlooze *e* in plaats van *en* hebben, zagen wij reeds. Zoo hebben wij ook reeds opgemerkt, dat de eerste en derde persoon enkelvoud van het zwakke imperf. soms op *en* uitgaat, wanneer het volgende woord met een klinker begint, en dat ook eene uitgangs-*n* bij *staen ick* wordt aangetroffen, die wel een overblijfsel van de oude *mi*-conjugatie zou kunnen zijn.

Het voorvoegsel voor het part. perf. is bij Huygens meestal niet *ge*, maar toonlooze *e*, bv. *eschreve(n)* (bl. 167 vs. 18, bl. 175 vs. 192, bl. 205 vs. 109), *eprese(n)* (bl. 168 vs. 75, bl. 180 vs. 373), *ekeke(n)* (*Hofw.* 1805), *erese(n)* (bl. 171 vs. 16), *ewete(n)* (bl. 177 vs. 270), *eschote(n)* (bl. 178 vs. 292), *ekrope(n)* (bl. 165 vs. 16, *Voorh.* 591), *eboore(n)* (bl. 167 vs. 32), *elese(n)* (bl. 166 vs. 29, bl. 172 vs. 60), *esien* (bl. 175 vs. 172, bl. 179 vs. 323). *edrege(n)* (bl. 166 vs. 24), *evange(n)* (bl. 203 vs. 18), *espanne(n)* (*Boer* 144), *edaen* (*Hofw.* 1763), *egunt* (*Hofw.* 1767), *etemt* (*Hofw.* 1751), *ehult* (*Boer* 135, *Hofw.* 1835), *espelt* (bl. 173 vs. 62), *esint* (bl. 166 vs. 2, bl. 169 vs. 106), *ehoort* (bl. 178 vs. 300), *estoort* (bl. 133 vs. 40), *elight* (*Hofw.* 1824), *eplant* (bl. 167 vs. 14), *eset* (bl. 165 vs. 12, bl. 179 vs. 359, bl. 202 vs. 8), *eseyt* (bl. 167 vs. 18, bl. 174 vs. 119, bl. 176 vs. 212, bl. 204 vs. 30, *Voorh.* 594), *eweest* (bl. 180 vs. 368, bl. 206 vs. 152). Voor het tegenwoordig Delflandsch worden de participia geregeld met *ge* opgegeven, ofschoon ik ook de uitdrukking *ze hebben evochten* in eene opgave van Ter Heide-Monster aantrof. *Ge* ontbreekt geheel bij *lach* (= gelag, bl. 181 vs. 419), *lick* (= gelijk, bl. 174 vs. 152 vlg., bl. 178 vs. 281, *Boer* 57, 58, 86, 148) en ook *lijck* (bl. 166 vs. 26), *lijcken* (bl. 204 vs. 102), *loof ick* (= geloof ik, bl 175 vs. 186, bl. 176 vs. 202), *loof je* (bl. 204 vs. 88), *looffelijck* (bl. 180 vs. 374), *mackelick* (*Hofw.* 1809), *beuren* (= gebeuren, bl. 172 vs. 55, bl. 178 vs. 313).

Bij de werkwoorden der 3de klasse heeft de analogievorm

van den eersten en derden persoon met *o* reeds dien met de oude *a* vervangen, doch eenmaal schrijft Huygens *wan* (bl. 177 vs. 276). Het werkwoord *schelden* heeft een zwak impf. *schelde* (bl. 173 vs. 102).

Op *esteke* en *ontsteke* in de 5de klasse, als ouderen vorm voor *gestoken* en *ontstoken*, hebben wij reeds gewezen, evenals op *edregen* in de 6de klasse en *ontvillen* in de 7de klasse.

Op eigenaardige vormen der zwakke vervoeging als *docht* en *bedocht* voor *dacht* en *bedacht*, *brocht* en *ebrocht* voor *bracht* en *gebracht*, *erocht* voor *geraakt*, *eseyt* voor *gezegd*, *leydt* of *leyt* voor *legt* en *ligt*, *heit* voor *heeft* wezen wij ook reeds.

Van de praeterito-praesentia behandelden wij reeds *cost* voor *kon* (met den analogievorm *begost* voor *begon*). Overigens worden de vormen van *kunnen* door die van *kennen* vervangen. Men vindt, evenals in het tegenwoordig Delflandsch, *ken* (voor *kan*, bl. 166 vs. 4, bl. 168 vs. 100, bl. 172 vs. 47, bl. 174 vs. 109, bl. 176 vs. 217, bl. 179 vs. 329, bl. 203 vs. 52, bl. 204 vs. 89, *Hofw.* 1825), *kent* (voor *kunt*, bl. 182 vs. 451, bl. 204 vs. 98, *Hofw.* 1797) en *kenne(n)* (voor *kunnen*, bl. 175 vs. 177, 189). Eene *e* hebben ook, evenals in den hedendaagschen tongval van Delfland, de vormen van het ww. *zullen*, nam. *sel* (voor *zal*, bl. 165 vs. 2, 5, bl. 168 vs. 63, bl. 172 vs. 53, bl. 175 vs. 173, bl. 179 vs. 361, bl. 182 vs. 2, 10, bl. 204 vs. 77, 82, bl. 205 vs. 118, 120, *Voorh.* 568, 570, *Boer* 85, *Hofw.* 1754), *selt* (voor *zult*, *Boer* 47, *Hofw.* 1754) en *selle(n)* (voor *zullen* (bl. 178 vs. 285, *Boer* 87). Het impf. is *sou*. Het ww. *mogen* heeft umlaut. Op *meuge(n)*, *je meught* en *meughje* hebben wij reeds gewezen. Van het impf. komt *moch je* in plaats van *mocht je* voor (*Hofw.* 1769). Van *moeten* is het impf. *most* reeds besproken. *Durven* en *gunnen* hebben reeds, zooals nu, eene regelmatig zwakke vervoeging.

Van *zijn* komen, behalve de aan onze schrijftaal beantwoordende vormen, nog voor: *ick bin* (*Boer* 88), *we benne(n)* (*Hofw.* 1760), *je bent* (bl. 182 vs. 452) en *ben je* (passim), *ze benne(n)* (bl. 167 vs. 28, 47 vlgg., bl. 174 vs. 137, bl. 177 vs. 262,

bl. 182 vs. 17, *Boer* 70, 115, *Hofw.* 1810). Het part. is, evenals nu nog, ook toen reeds zwak, nam. *eweest* (bl. 180 vs. 368, bl. 206 vs. 152).

7. De verkleiningsuitgangen.

In verkleiningsvorm komen bij Huygens o. a. de volgende woorden voor: *wijfgies* (*Boer* 131), *lippgies* (bl. 167 vs. 52, bl. 202 vs. 1), *oompgie* (*Voorh.* 603), *armpgies* (*Boer* 76), *rijmpjen* (bl. 165 vs. 12), *rijmpge* (bl. 167 vs. 14, bl. 173 vs. 96), *stickgien* (*Boer* 49), *slyckje* (*Boer* 72), *lockgies* (*Boer* 134), *laeghies* (*Boer* 139), *kraeghies* (*Boer* 140), *meysgie* (*Boer* 60), *meysgien* (bl. 181 vs. 411), *meysgen* (bl. 168 vs. 95, bl. 173 vs. 97), *meysges* (bl. 167 vs. 39, bl. 168 vs. 80), *meysien* (bl. 166 vs. 30), *meyssies* (bl. 173 vs. 82), *meyssens* (bl. 181 vs. 409), *huysien* (bl. 166 vs. 28), *halsge* (bl. 167 vs. 53), *goetgien* (*Boer* 116), *goedtge* (bl. 167 vs. 28, bl. 168 vs. 81), *goetgen* (bl. 173 vs. 85), *goetjen* (bl. 165 vs. 2), *woordtgies* (*Voorh.* 572), *hartgie* (*Voorh.* 586), *hartje* (*Hofw.* 1769, 1821), *tuytgie* (*Boer* 147), *schuytgie* (*Boer* 148), *lutgie* (bl. 181 vs. 433), *kunstge* (bl. 167 vs. 15), *borsges* (bl. 167 vs. 49, *Hofw.* 1784), *troosgie* (*Voorh.* 578), *troosje* (*Boer* 48, *Hofw.* 1786), *troosjes* (bl. 166 vs. 25, bl. 173 vs 101), *beesje* (*Hofw.* 1750), *cluchgie* (bl. 175 vs. 181), *cluchjen* (bl. 165 vs. 14), *suchjes* (*Boer* 52), *knechje* (bl. 166 vs. 32), *knechges* (bl. 168 vs. 80), *lichgies* (bl. 202 vs. 11), *lichges* (bl. 167 vs. 47), *genuchgie* (bl. 175 vs. 182), *croontgies* (bl. 167 vs. 51), *seuntgie* (bl. 173 vs. 105), *bientges* (bl. 167 vs. 56), *waghentie* (*Voorh.* 599), *craeltges* (bl. 167 vs. 52), *hieltgie* (*Boer* 119), *mangteltgie* (*Boer* 143), *deurtgien* (*Voorh.* 590), *vaertgie* (*Boer* 127), *vaertje* (*Hofw.* 1748), *moertgie* (*Voorh.* 602), *mortje* (*Hofw.* 1748), *heertgien* (*Boer* 88), *niertgies* (*Boer* 55), *snippertgies* (*Boer* 149), *bietge* (bl. 202, vs. 3) *vrouwtgie* (*Boer* 87) en *dinghetien* (bl. 176 vs. 212).

In hoeverre wij in *gien* een tusschenvorm tusschen *kijn* en *jen*, *je* te zien hebben (vgl. Dr. L. A. te Winkel. *Taalgids* IV

bl. 98 vlgg.) moet ik in 't midden laten. Zeker is het, dat die vorm in het tegenwoordig Delflandsch niet meer voorkomt. Daarin vindt men den uitgang *ie* na *p* (ook *mp*), *k*, *g* (*ch*) en *s* (ook *sch*) en vermoedelijk ook na *f*, bv. *koppie*, *narmpie*, *bokkie*, *dachie*, *huisie*, *bossie*. Na *d* en *t* wordt *je* gebruikt, bv. *hondje*, *voetje*, terwijl *tje* daar wordt gebezigd na *n*, *l*, *r*, na klinkers en na de ingevoegde toonlooze *e*, bv. *zeuntje*, *jaartje*, *blommetje*, *mannetje*, *dingetje*.

8. Eenige vreemde woorden.

Ten slotte geef ik nog eenige vreemde woorden in den vorm, waarin Huygens meende, dat zij door de Delflandsche boeren verminkt werden, vooral door metathesis of door de duidelijke klinkers onduidelijk uit te spreken.

Ackirderen (accordeeren) (bl. 168 vs. 100).
Advecaet (advocaat) (bl. 203 vs. 60).
Ammereus (amóureux) (bl. 203 vs. 22).
Caer (vriendin) (bl. 167 vs. 38, bl. 168 vs. 102, bl. 172 vs. 59).
Comperaci (comparatie) (bl. 179 vs. 338).
Compereren (compareeren) (bl. 173 vs. 75).
Condemnaci (condemnatie) (bl. 173 vs. 67).
Dispeteeren (disputeeren) (bl. 175 vs. 170).
Ducketon (ducaton) (*Hofw.* 1825).
Egelleren (egaleeren) (bl. 204 vs. 98).
Fernijnich (venijnig) (bl. 178 vs. 297).
Fylosoop (philosoof) (bl. 175 vs. 163).
Fleurtge (bloempje) (bl. 174 vs. 141).
Gedieuw (adieu) (bl. 181 vs. 431).
Haringere (harangeeren) (bl. 206 vs. 169).
Impertuyne (impertune) (bl. 203 vs. 23).
Juysement (jugement) (bl. 204 vs. 86). Met de *ui* in deze beide laatste woorden stemt merkwaardig overeen de *ui* bij *ruizie* en *menuit* in het tegenwoordig Delflandsch.

Kermesynde (karmozijnen) (bl. 175 vs. 159).
Kernelschip (kornelschap) (bl. 171 vs. 4).
Kollerick (choleriek) (bl. 203 vs. 37).
Mangdement (mandement) (bl. 173 vs. 69).
Merakel (mirakel) (bl. 206 vs. 170).
Nettuer (natuur) (bl. 177 vs. 247, 264).
Obleyaci (obligatie) (bl. 173 vs. 68).
Opereeren (in de beteekenis: bewerken) (bl. 206 vs. 170).
Passienci (patientie) (bl. 181 vs. 444).
Perfessi (professie) (bl. 167 vs. 40).
Pestelenti (pestilentie) (bl. 173 vs. 72).
Pistuer (postuur) (bl. 174 vs. 151).
Preces (proces) (bl. 176 vs. 223).
Rappirteren (rapporteeren) (bl. 176 vs. 217).
Rekenventie (reconventie) (bl. 173 vs. 71).
Renemee (renommee) (bl. 205 vs. 150).
Reppetaci (reputatie) (bl. 174 vs. 142).
Schandeleus (scandaleux) (bl. 176 vs. 204).
Sekertaris (secretaris) (bl. 205 vs. 125).
Selet (salet) (bl. 202 vs. 7).
Sentenci (sententie) (bl. 173 vs. 71, bl. 205 vs. 124).
Speciaeltges (speciaal) (bl. 171 vs. 15).
Tribbleren (trembleeren) (bl. 175 vs. 169).
Versier (vizier, gezicht) (*Boer* 54).

Amsterdam, April 1899. J. TE WINKEL.

DE *F* IN *LEEFDE*.

Men weet dat de *-d-* van den uitgang van het zwakke preteritum zich in het Nndl. (de Limb. tongvallen daargelaten) alleen heeft gehandhaafd, als de stam van het ww. uitgaat op een klank of ander geluid met stemklank, terwijl hij in het tegenovergestelde geval is overgegaan in *-t-*, b. v. *krab-de*, *ge-krab-de*, van *krabb-en*, naast *lap-te*, *ge-lap-te*, van *lapp-en* [1]). De daaruit opgemaakte regel geldt al voor 't Mndl., voorzoover daar de gesynkopeerde vormen gebruikt worden.

Dien regel volgen ook de stammen op een spirans. Dus: Nndl. *leef-de*, *waag-de*, *leg-de*, *raas-de*, van *lev-en*, *wag-en*, *legg-en*, *raz-en*, Mndl. *leef-de* (naast *lev-ede*), *waech-de* of *waegh-de* (naast *wagh-ede*), *leech-de* of *leegh-de* (naast *leg-ede*), *raes-de* (naast *ras-ede*); maar: Nndl. *straf-te*, *lach-te*, *kus-te*, *vonnis-te*, *wisch-te*, van *straff-en*, *lach-en*, *kuss-en*, *vonniss-en*, *wissch-en*; Mndl. *straf-te* (naast *straff-ede*), *lach-te* (naast het gewone, sterke *loech*), *cus-te* (naast *cuss-ede*), *vonnes-te* (naast *vonness-ede*) [2]), *wisch-te* (naast *wisch-ede*).

Nu doet zich in de spelling van de vormen die de *-d-* hebben behouden een eigenaardig verschijnsel voor. Vóór de *-d-*, een teeken voor een zachte explozief met stemklank, vertoonen zij vaak (op het eind van den stam) een *f*, een *ch*, een *s*, d. w. z. teekens voor harde spiranten zonder stemklank. En wel:

a. Mndl. en Nndl. *leefde*. Altijd met *f*, hoewel het Mndl. voor de overeenkomstige zachte spirans met stemklank de teekens *u* en *v*, het Nndl. het teeken *v* bezit, b. v. Mnl. *leuen* (*leven*), Nndl. *leven*.

b. Mndl. *raesde*, Nndl. *raasde*. Altijd *s*. Het Nndl. bezit voor

1) Aan het einde van een vorm, dus in het onverbogen participium, is de uitspraak van *-d* thans natuurlijk altijd *t*, hoewel het schrift daarin niet meegaat, dus *gĕkrapt*, geschreven *gekrabd*.

2) Als tenminste het ww. *vonnessen* in het Mndl. voorkomt.

de overeenkomstige zachte spirans met stemklank het teeken *z*, b. v. *razen*. In het Mndl. (en vroeg Nndl.) is de *z* voor dien klank weinig gebruikelijk en ook niet tot dien klank beperkt; hij komt daar trouwens meestal in latere geschriften en in enkele bizondere gevallen voor.

c. Mndl. (en vroeg Nndl.) *waechde*, minder gewoon *waeghde* (*waegde*), Nndl. *waagde*. Hier bezigt dus het Nndl. het teeken voor de zachte spirans met stemklank, het Mndl. echter in den regel het teeken voor de harde zonder stemklank, minder vaak het teeken voor de zachte met stemklank.

Hetzelfde verschijnsel treffen we aan in Mndl. *leefdi*, *waechdi* naast *waeg*(*h*)*di*, *raesdi*; naast *levedi*, *wag*(*h*)*edi*, *rasedi*; dus in de 2. pl. praes. ind. + het enklitisch pron. -*i*, en in substantiva als Mndl. Nndl. *liefde*, bij den stam *liev*- (waar echter de bovengenoemde regel door analogieën is gestoord, en de uitgang -*de* bijna algemeen -*te* is geworden).

De vraag doet zich voor: zijn de spellingen met *f*, *s* en *ch* onjuiste spellingen, zonder meer; of hebben de zachte stemklankhebbende sluitspiranten van den stam in die vormen een wijziging ondergaan welke die spellingen wettigt? Immers, gaat de stam uit op een zachte explozief, dan vinden we vóór -*de* in het Nndl. altoos en in het Mndl. nagenoeg altoos het teeken voor het zachte geluid met stemklank, b. v. Mndl. Nndl. *leid-de* (daarnaast Mndl. *leide*, bij uitzondering *leit-de*), Mndl. *crab-de*, Nndl. *krab-de*, van Mndl. *leid-en*, *crabb-en* [1]). Waarom dus ook niet Mndl. Nndl. **leev-de*, Nndl. **raaz-de*, waarom niet Mndl. *waeg*(*h*)*de* als de eenige, of verreweg gewone vormen?

Dr. Johannes Franck opperde in zijn *Mnl. Grammatik* § 93, Anm. de gissing: dat die spiranten in 't Mndl. weliswaar zacht waren, maar geen stemklank hadden, dus »tonlose Lenes" waren, en heeft onlangs, in *Taal en Letteren* VIII, 464 vlg. die gissing

1) Of de stammen op -*ng* in 't Mndl. nog tot de stammen op een explozief gerekend mogen worden, is twijfelachtig. Zie beneden blz. 187 vlg. Daarom haal ik *ming*(*h*)*en*, *ming*(*h*)*de* en dgl. hier niet aan.

nader toegelicht en (ook voor 't Nndl.) verdedigd, nadat ik de gissing had gewaagd dat de Mndl. *f* en *ch* in dit geval eenvoudig gebrekkige spellingen waren, onder deze bewoordingen: »Daar aan 't einde van een woord *v* in 't geheel niet en *gh* minder dan *ch* gebruikt werd, bezigde men aan 't einde eener syllabe ook alleen *f* en meestal *ch*" (*Limb. Serm.* blz. 64, noot 2).

In het onderstaande zal ik nu van mijn kant de argumenten van Dr. Franck pogen te ontzenuwen en mijn gissing verdedigen.

Dr. Franck haalt voor zijn meening en tegen de mijne vier bewijzen aan (*T. en L.* t. a. p.):

1°. vraagt hij: spreekt men tegenwoordig wel werkelijk uit *lēvdĕ*, *vrâgdĕ* (en *râzdĕ*)?

Het antwoord op die vraag kan volmondig »Ja!" luiden; ieder Nederlander met ooren zal dat toegeven.

Om zeker te gaan, verzocht ik mijn vriend Prof. Gallée, in Utrecht, van wien ik wist dat hij sedert geruimen tijd met Prof. Zwaardemaker daar fysiologische klankproeven deed in den trant van Rosapelli en Rousselot, na te gaan hoe het met de *f* in *leefde*, *liefde*, *zelfde*, de *g* in *voegde*, de *s* in *raasde* gesteld was. Dr. Gallée voldeed aan dat verzoek met een bereidwilligheid waarvoor ik hem niet genoeg bedanken kan, en de uitkomst van de door hem en Dr. Zwaardemaker met de grootste nauwgezetheid en angstvalligheid genomen proeven was: dat inderdaad de *f* van *leefde* (en evenzoo de *g* van *voegde*, de *s* in *raasde*) is een gebrekkige voorstelling van de zachte spirans met stemklank die onder anderen aanwezig is in *leven*, in tegenstelling met de *f* in *blafte*, die een harde spirans zonder stemklank voorstelt.

Dr. Gallée schrijft omtrent zijn uitkomsten (waarvan hier ongelukkig de cliché's niet gegeven kunnen worden) het volgende:

»Eerst hebben wij geregistreerd kaak, lip, bodem, larynx. Nu waren er tusschen de gevallen waar de soneering doorliep, sommige waar een pauze in de soneering was, zoowel bij *leven* als bij *leefde*. Zwaardemaker meende dat wij in deze gevallen met eene *f* te doen hadden. Het kwam mij ongeloofelijk voor, te

meer omdat ik geen verschil had gehoord, noch bij hem [1]), noch bij mijzelf. Ik heb toen voorgesteld den luchtstroom te onderzoeken. Was er tijdens het niet soneeren een sterke uitstrooming van lucht, dan moesten wij een *f* voor ons hebben. Was er zwakke uitslag of liever geen verandering in de lijn, of wel ging de lijn naar beneden, dan was er geen luchtdruk en dan was er een pauze in de luchtuitstrooming (òf ten gevolge van een ophouden van den adem òf door sluiting der glottis). En dit laatste was het geval: er was óf daling, óf de lijn veranderde niet, omdat de wijzer al laag stond. In elk geval er was geen sterke uitstrooming, dus geen harde spirans".

Dus: de *f* in *leefde* is geen harde spirans; een zachte spirans zonder stemklank kan hij ook niet zijn, omdat in een deel van de gevallen, nl. degene waarin geen hiaat in de uitademing was, de soneering doorliep; bijgevolg kan hij alleen een zachte spirans met stemklank wezen. Eén ding is dus zeker: hoewel we schrijven *leefde*, *raasde*, naast *waagde*, zeggen we evengoed *lēvdĕ*, *râzdĕ* als *wâgdĕ*; evengoed *lēvdĕ* als *lēvĕ(n)*.

Natuurlijk is dat op zichzelf nog geen bewijs voor de Mndl. uitspraak. Maar men moet niet vergeten dat de vormen ontstaan zijn uit: **lēvĕdĕ*, **wâgĕdĕ*, **râzĕdĕ*, die in 't Mndl. nog zeer gewoon zijn (geschreven: *levede*, *wag(h)ede*, *rasede*), en dat uit deze door vluchtige uitspraak van de eerste *-ĕ-* ontstaan moesten: **lēvdĕ*, **wâgdĕ*, **râzdĕ*. M. a. w.: oudste uitspraak van de gesynkopeerde vormen **lēvdĕ* enz., jongste uitspraak **lēvdĕ* enz.

Dr. Franck zou dus moeten aannemen dat in den tusschentijd de spirans zijn stemklank had verloren en dien later weer had teruggekregen. In theorie is dat denkbaar, maar dit zouden dan bij mijn weten de eenige voorbeelden zijn in 't Ndl., dat een spirans met stemklank, midden in een woord staande tusschen een klinker en een sonantischen medeklinker, zijn stemklank kwijtraakt. Omgekeerd worden in 't Ndl. geregeld klanken

1) Dr. Zwaardemaker heeft de woorden eerst gezegd zonder dat hij wist waarvoor de proef moest dienen, hetgeen de waarde van deze aanmerkelijk verhoogt.

zonder stemklank sonant als ze tusschen twee sonanten staan, en verliezen andere hun stemklank onder den invloed van een voorafgaanden of volgenden klank zonder soneering.

2°. zegt Dr. Franck: »Das Mnl. und ebenso das Nnl. verwandeln doch auch $z + d$ in *sd*, z. b. *peinsde*. Was sollte das Nnl. gegen eine schreibung *peinzde* haben, wenn wirklich so gesprochen würde?"

Antwoord: Dat we *peinzdĕ* zeggen, staat vast. Maar men schreef *peins-de*, gelijk *leef-de*, omdat men *-de* duidelijk voelde als een uitgang die gevoegd werd achter *peins-*, *leef-* teneinde een andere tijdsbetrekking aan te duiden. In het Nndl. tijdperk, waarin grammatische overwegingen een veel grooter invloed op de spelling oefenden dan in het Mndl., en waarin bovendien de analogie van *leefde* en de oude spelling *peinsde* samenwerkten, is het behoud van deze laatste schrijfwijze gemakkelijk verklaarbaar. De oude spelling *waachde* (*waechde*) daarentegen heeft het Nndl. allengs laten schieten, omdat men daar ook niet schreef en schrijft: *ik *waach* (**waech*), gelijk *peins*, *leef*, maar: *ik waag* (*waeg*).

3°. »Ferner", zegt dr. F., »hat das Mnl. bei vba. auf *ng* im praet. *nct*, zb. *gehengen*: *gehencte*. Wären praet. die wirklich *lēv-de*, *vrâg-de* gesprochen wurden im character der mnl. sprache gewesen, so wäre nicht abzusehn, warum zu *hengen* (mit der ursprünglichen aussprache von *ng* als *ñ* + verschlusslaut *g*) nicht ein praet. *heng-de* gehört hätte (nnl. *mengde* beruht auf *mengen* mit der vereinfachten aussprache von *ng* als blossem *ñ*)."

Stellen we eens dat *gehencte*, uitgesproken *gĕheñktĕ*, in het Mndl. het regelmatige en gewone preteritum van *gehengen*, uitgesproken: *gĕheñĝĕn*, was. Dan zou die vorm voor Dr. F. zelf een moeilijkheid zijn. Immers hij zou toonen dat de *d* naderhand door de *ñk* was verscherpt, waarvan noch bij *leefde vraechde*, noch bij *peinsde* een spoor te vinden is. Waarom dan ook niet **leefte*, **vraechte*, **peinste*? Buitendien zou de vorm *gehencte* niet thuis hooren bij de stammen op een spirans, maar op een explozief, gelijk *leidde*, *crabde*.

Het zou dus buiten mijn bestek liggen dien zonderlingen vorm *gehencte* [1]) te verklaren, zelfs als hij de gewone Mndl. vorm was. Maar, met allen eerbied voor de groote belezenheid van Dr. Franck, moet ik dáár voorloopig aan twijfelen. Noch *T. en L.* t. a. p., noch in de *Mnl. Grammatik* § 93, Anm. geeft Dr. F. bewijsplaatsen; in van Helten's Mndl. Sprkk. vindt men er evenmin een enkel voorbeeld van, ik zelf herinner mij niet er ooit een ontmoet te hebben, en een onderzoek op alle in aanmerking komende zwakke werkwoorden in Verdam's *Mndl. Wdb.* levert evenmin een enkel voorbeeld op [2]).

Zoekende op de werkwoorden *dinghen, drenghen, enghen, gronghen, henghen, clinghen, cringhen, langhen, lenghen, menghen* en hun samenstellingen, *-senghen* en *-sprenghen*, vindt men: van de volle vormen als *dinghede, gehingede, langhede, minghede* omstreeks 35 voorbeelden; van *dingde, hengde, langhde, mingde* en dgl. omstreeks 25; voorts 1 keer *clinckden* (*Hist. Gen.* 4, 680, 246) [3]); 2 keer (*ghe*)*lancde* (Gelre, *Wapenb.* 104 en *Segh.* 8271 *var.*), 1 keer *bezijnchde* (*Brand. C.* 1007) en 1 keer *dincktse* (Matth. 81).

Dit laatste beteekent niets, want het is ontstaan uit **ding*(*h*)*tse* <**ding*(*h*)*etse* <**ding*(*h*)*edese* [4]). De zeldzame spellingen *nckd*, *ncd* en *nchd* mogen als onnauwkeurige schrijfwijzen worden beschouwd, de beide eerste misschien zelfs als een loffelijke poging om *ṅǵd* uit te beelden. Daarbij moet men echter bedenken dat Gelre's *Wapenboeck* niet bepaald gewoon Mndl. kan heeten, terwijl *Segh.* 8271 *var.* een verkeerde lezing is. Het komt mij voor, dat niet alleen tusschen klinkers (Franck, *Mnl. Gr.* § 92), maar ook elders midden in een woord de uitspraak *ṅǵ* pláátselijk al zeer vroeg in *ṅ* (gutturale nazaal)

1) Zonderling mag men den vorm noemen, omdat het onbegrijpelijk is hoe uit *gĕhĕṅǵĕdĕ* in 't Mndl. ooit iets anders kon ontstaan dan *gĕhenǵdĕ*, en daaruit *gĕhendĕ*. Waar zou de *k* vandaan komen?

2) Ik bedoel alleen de in het *Mndl. Wdb.* afgedrukte vormen; de ontelbare daar aangehaalde plaatsen heb ik niet opgezocht.

3) *Mndl. Wdb* op *clinken*.

4) Er staat Matth. 81: die jonckheer *dincktse*, cochtse ende *betaeltse*.

overging en alleen in den verscherpten vorm *nk* aan 't slot van een woord en bij synkope vóór liquidae en nazalen de explozief behield.

Maar hoe dat zij, in al geval vindt men onder omstreeks 65 voorbeelden geen enkel *ghehincte* of zoo iets! Zoo heel gewoon schijnen die vormen dan toch niet te wezen. Trouwens Dr. Franck zelf wacht zich wel, in zijn Alexander-uitgaaf *langhde* 2, 851, *linghde* 4, 857 in *lancte*, *lincte* te veranderen. Bij de werkwoordstammen op *nk* vindt men daarentegen altijd *ct*, volgens den regel, b. v. *blinken: blincte*, *danken: dancte*, *clinken: clincte*, *minken: mincte*.

Ik zou dus eerst eenige bewijsplaatsen moeten zien om aan gewóón Mndl. vormen als **gehencte* te gelooven (in Hoogduitsch getinte teksten zouden ze niets bewijzen), en dan nog zouden ze m. i. als in twee opzichten ongelijksoortig niets, volstrekt niets bewijzen voor den aard van de *f* in *leefde*, de *ch* in *waechde*, de *s* in *raasde*.

4°. De stelling dat *f* en *ch* in *leefde*, *vraechde* alleen daarom gebruikt werden, omdat men aan het eind van een woord *f* en *ch* schreef, berust, zegt Dr. F. op miskenning van den aard van de Mndl. spelling, »die sich zwar auch schon zuweilen grammatischen erwägungen zugänglich zeigt, d. h. eine form mit einem bestimmten buchstaben schreibt, weil eine nah zugehörige form denselben hat, aber doch in ihrer grundlage durchaus phonetisch ist."

Over 't algemeen is dat volkomen waar (mits men de sandhi in den zin er buiten laat, want in dit opzicht beproefde ook de Mndl. spelling slechts in sommige bepaalde gevallen fonetisch te wezen, en dan nog niet geregeld), maar daar staat toch tegenover dat de Mndl. spelling ook herhaaldelijk van den klank afweek. Niet alleen omdat haar de noodige teekens ontbraken, of omdat de spellers slecht hoorden of het met de schrijfwijze zoo nauw niet namen, — óók omdat allengs zekere vaste schrijfgewoonten waren opgekomen, waaraan men zich meer of minder trouw hield.

Men schreef b. v. in een gesloten lettergreep *ae* voor de gerekte of lange *a*, omdat dat nu eenmaal gewoonte was; maar fonetisch is die spelling zeker evenmin ooit geweest als *ue* voor $\bar{\bar{o}}$ of *oe* voor *ō* (en waarschijnlijk ook *oe* voor *ó*). Volstrekt onfonetisch is ook de spelling *gh* = *ǵǵ* in *seghen* e. dgl., evenzoo het onderscheid in de schrijfwijze van *k* vóór *a*, *o*, *u* (*c*) en vóór *e*, *i* (*k*), niets dan een navolging van het Latijn en Fransch; dergelijk *sc* naast *sch*, *g* naast *gh* (*Limb. Serm.* blz. 71, noot).

Nu is het denkbaar, dat moeten we toegeven (we behoeven maar aan de Ohd. en Mhd. spellingen van explozieven te denken om het in te zien) dat men de labiale lenis zonder stemklank voorstelt door *f* en de gutturale door *ch*, als men de keus heeft tusschen *f* en *v*, *ch* en *g*. Maar een andere vraag is, of we aan de *f* in *leefde*, de *ch* in *waechde* die uitspraak, waartegen de geschiedenis van de vormen, het fonetisch karakter van onze taal en de tegenwoordige uitspraak pleiten, mogen toekennen, te meer indien we die spellingen op een aannemelijke wijze anders kunnen verklaren.

Vooraf de opmerking dat wij er geen waarde aan mogen hechten dat *leefde* met *ee* geschreven moest worden, gelijk *hi leeft* naast *hi levet*, want ook in teksten waar de *e* niet of gewoonlijk niet verdubbeld wordt (*Limb. Serm.*, *L. v. J.* e. a.), heeft *lefde* nooit anders dan *f*. Dadelijk voeg ik erbij dat blijkens Gallée, *Altsä. Gr.* § 109 ook in Oudsassische geschriften hier en daar de spelling *fd* voorkomt, naast de gewone *b* en *ƀ*, en wel: *hofdes* (capitis) Hel. M. 4517 (C. *hoƀdes*), *hofde* (capiti) Hel. M. 1512 (C. *hoƀde*), *hafdun* 1 keer in Hel. M. (Gallée); *ungiofda* (inculti) Gallée, *Asä. Sprachd.* s. 43 (Ess. Gl.); *lefdi* (daret) ald. ss. 42, 56 (Ess. Gl.); *gilofda* ald. s. 125, z. 12 (*Conf.*).

Het ontstaan van de spelling met *f* en *ch* in 't Mndl. stel ik mij ongeveer als volgt voor.

Men schreef gewoonlijk een woord zoo als men het (elk woord op zichzelf genomen, onafhankelijk van den klank waarmee het volgende begon of het vorige eindigde) uitsprak, en vandaar spelde men ook, met het teeken voor de harde ex-

plozief of spirans zonder stemklank aan het eind, aldus: *liet* (carmen), *sanc(k)* (cecinit), *lamp* (agnus), *dach* (dies), veel zeldzamer: *lied, sang(h), lamb, dagh* (*dag*), en altijd: *lijf* (*liif, lif* enz.); ook natuurlijk altijd: *huus* (*hues, hus* enz.), daar voor de zachte dentale spirans met stemklank geen ander teeken dan *s* gebruikelijk was. Aangezien nu de schrijvers menschen waren met meer of minder kennis van grammatika, en zij zeer wel wisten wat een lettergreep was; aangezien zij niet eens grammatische kennis noodig hadden om te voelen dat in het preteritum het gedeelte *-de* iets was wat achter het essentiëele van een werkwoord (den stam) kwam, moesten zij, meen ik, geneigd zijn om eveneens te spellen: *leitde, lancde, cempde, daechde* (*dachde*), naast zeldzamer *leidde, lang(h)de, cembde, daeghde*; altijd: *leefde* (*lefde*), en natuurlijk *huusde* (*husde*) [1]).

Inderdaad vinden wij in een grooten tekst, de *Limburgsche Sermoenen*, een schat van deze en dergelijke vormen: als regel *td* voor *dd*, en zelfs voor enkele *d*, b.v. *beetde, dietde, mitdelt* en inf. *antwertden* (zie mijn uitgave § 108); dergelijk *pb* voor en naast meer gewoon *bb*, b. v *dopbelens*, naast *dobbelen* (ald. § 85), *cg* voor *gg*, naast meer gewoon *gh* en *gg* b. v. *rucge*, naast *rughe, rugge* (ald. § 98), om van de spellingen *gelachde* (risit), *clapde, erloesde, grutde, sweitde, agde* (uit *achtede*), *wagde* (uit *wachtede*), *stigde* (uit *stichtede*) en ontelbare andere (ald. § 115) niet te spreken. Zeer opmerkelijk is ook de spelling *jacobpe Serm.* 170 c (naast *jacope* 180 a). De uitspraak was zeker **jakoppe*, van den nom. **jakop*, maar aangezien die nom. altijd *jacob* (*iacob*) geschreven werd, spelde deze schrijver ook *jacob-pe* (naast *jacope*, een in de *Serm.* zeer verklaarbare spelling voor **jacoppe*).

Maar in 't algemeen is het in de Mndl. geschriften anders gesteld. Wel vindt men uitsluitend *huusde* (*huesde* enz.), in dien

1) Uit die afscheiding van stam en uitgang zijn ook splitsingen als *leef di, leef stu, leef ste* en dgl. te verklaren, die in de hss. zeer gewoon zijn. Dat dit niet alleen schrijverswijsheid was, blijkt uit het feit dat later op die manier een pronomen *stu, ste* ontstond.

tijd de alleen mogelijke spelling; wel is *leefde* de eenige spelling en *daechde* meer gewoon dan *daeghde*, maar bij de overige zijn juist *leidde* (*leide*), *lang*(*h*)*de* en *cembde* de gewone vormen, en *leitde*, *lancde*, *cempde* hoogst zeldzaam.

In deze drie vormen hebben we echter niet met spiranten, maar met explozieven te doen, en het ongeoefend oor hoort veel beter (zoo is het nu nog in Nederland) het verschil tusschen *b* en *p*, *ǵ* en *k*, *d* en *t*, dan tusschen *v* en *f*, *g* en *ch*, *z* en *s*. Een weinig beschaafde, ook al is het geen Amsterdammer, die *blijfe* of *bleife* voor *blijven* schrijft, kan men licht vinden, maar een die *meite* voor *meiden* spelt, bestaat niet.

Dus geloof ik dat *leitde* en *cempde* te zeer in 't gehoor vielen als fonetisch onjuist, om ingang te vinden, terwijl *leefde* en *vraechde* (naast *vraegde*) zonder bezwaar geschreven werden. Wat *lang*(*h*)*de* betreft, daarin stond naast de uitspraak met *ńǵ* zeker gewestelijk, misschien zelfs als regel, de uitspraak met *ń*, zoodat daar *nc*, dat op het eind van het woord de gedeeltelijk tot heden bewaarde uitspraak *ńk* juist voorstelde, misplaatst was.

Dr. F. vraagt: wat hadden de Mndl. schrijvers dan tegen de spelling **leevde*, **daeghde*? De laatste komt vaak genoeg voor, en bij de eerste moeten we nu de vraag omkeeren en vragen: wat was er tegen om de spelling *leefde* (*lefde*) te behouden? En we antwoorden: daar was weliswaar wat tegen, want die spelling week af van den klank, maar de afwijking was niet zóó sterk, dat de schrijvers zich lieten afbrengen van een spelwijze die, al deugde hij fonetisch niet, zich aansloot bij bekende typen. Is er al eens een schrijver op het denkbeeld gekomen dat *leefde* (*lefde*) toch eigenlijk fonetisch verkeerd was, dan heeft hij zich laten weerhouden om **leevde* te schrijven, door de overweging dat het zoo gek stond: het lettergreeptype *leev* (*lev*) was voor hem iets volstrekt ongewoons. Zoo schreven de Mndl. schrijvers ook bijna allen *ck* vóór *e*, *i*, b. v. *wecken*, in plaats van *kk* (gelijk *L. v. J.* spelt), hoewel toch *wekken* even goed was, maar ze schreven nu eenmaal *sulc*, *ooc*, dus ook *wec-ken*.

De gissing van Dr. Franck lijkt mij volstrekt onaannemelijk, omdat er niets voor pleit dan de spelling, en deze nog maar gedeeltelijk, en ik zie daarom voorloopig geen reden om mijn zienswijze te laten varen.

Rotterdam, 13 Mei 1899. J. H. KERN HZ.

DE WESTFRIESCHE EIGENNAMEN *JOUKE* EN *SJOUKE.*

Op een college over Oudwestfriesch deed mij indertijd bij de behandeling van de klankprocessen, die oudwestfries. vormen als *blyouwe*, (ik) blijf, *scryou*(*we*), (ik) schrijf, *scriouwen*, *dryowen*, (zij) schreven, dreven, enz. uit **blīvu*, **scrīvu*, **scrivun*, *drivun* enz. hebben te voorschijn geroepen, een mijner toehoorders, thans Dr. J. Huizinga te Haarlem, de vraag: zou in verband hiermede niet de westfriesche eigennaam *Jouke* te identificieren zijn met den ohd. *Gibicho*, ags. *Gifica*? De juistheid dezer scherpzinnige opmerking staat buiten kijf. Slechts moet men hier niet van een grondvorm *Giƀiko* uitgaan, maar van een prototypus **Giƀuko*, welks bestaan uit het on. *Giúki* (uit **Giƀuki*, vgl. Noreens Altnord. gramm. § 231) is op te maken. Ten gevolge van den overgang van *ƀ* vóór *u* tot *w* + daarop volgende ontwikkeling van *u* tusschen *w* en de voorafgaande vocaal + daarop volgende verplaatsing van 't accent in de uit *i-u* voortgekomen diphthong (*íu* : *iū*) + daarop volgenden overgang van *iū* vóór *w* in *iou* (vgl. *Beitr. v. Paul und Braune* 19, 353 vlgg.), alsmede door de bekende ontwikkeling van *g* vóór een palatale vocaal tot *j*, de synkope der uit *u* der onbeklemtoonde lettergreep ontstane *ə* en de ontwikkeling van *-ə* uit *-a* voor *-o* moest **Giƀuko* een nieuwfrieschen vorm *Jouke* opleveren.

Met het oog op dit *Jouke* begrijpen we voorts een nieuwwestfr. *Sjouke* als reflex van een naar het ohd. *Sibicho*, ags. *Sifeca*, on. *Sifki* aan te nemen grondvorm **Siƀuko*.

W. VAN HELTEN.

NOG IETS OVER *SINT-BRANDARIS*.

Ter aanvulling van mijn opstel over »*Brandaris* en *Sint-Brandarius*" in dit Tijdschr. XVI, 274—282, volgt hier een en ander dat ik daarna deels van anderen vernomen, deels zelf gevonden heb.

Dr. L. Scharpé te Leuven vestigde mijne aandacht op het werk van Kanunnik Rembry: »De bekende Pastoors van St. Gillis" (te Brugge) en had de goedheid uit dit hier niet voorhanden werk het volgende voor mij te doen afschrijven (Inl. XIV en XV):

„De zuidzijkoor bevatte eenen tweeden autaar, dezen te weten van Sint Gandolf „staende ande noordzijde van Sinte Kathelinen outare" (Uit een akte van 28 Oct. 1470). In de oudste stukken die er van gewagen, komt dezen autaar voor onder de vereenigde titels van Sint Gandolf en Sint Brandaris (zie verder Nota). Den 6 Januari 1397, stichten Jan Noyt „de Calanderare" en Katheline zijn wijf, aan dezen autaar „in Capella beati nicolai... ad altare beatorum gangulphi et brandarii, situm in dicta Capella", eene dagelijksche mis *enz.*"

In de gemelde aanteekening wordt *Sint-Brandaris* wederom aanstonds met *Brandanus* vereenzelvigd en, na eene kort bericht over het leven van laatstgenoemden heilige, nog het volgende medegedeeld:

Sint Brandaris was vroeger byzonder vereerd te Brugge waar men hem aanriep als patroon tegen vuur en brand. In de kerk van O. L. V. ter Potterij, bestond er eene gilde van Sint Brandaris die een zeinsel [1]) bezat, heden nog in wezen: zie de beschrijving er van bij Weale, Catalogue des objets d'art religieux... exposés a l'hotel Liedekerke, à Malines, Sept. 1864. Bruxelles 1864. page 116. De voet van het zeinsel draagt dit opschrift: „Dit seinsele behoort toe de gilde van St Brandaris in kercke van Potterie by my Bastiaen Lauwers als deken en Gillis Elhouts Sorgere 1604". Ter Potterij bewaart men nog eene oude koperen plaat (waarvan afdruksel in Rond den Heerd 5de jaar

1) Reliquieënkastje waarmede men zeint (zegent); zie De Bo en Schuermans. (M).

1870, bladz. 93) voorstellende Ste Anna, tusschen S. Brandanus en S. Andreas, met dit opschrift al onder:

O Heyligen Brandanus vrindt Gods verheven
Bidt voor alle bedruckte mannen ende vrauwen
Die in noodt des brands v devotich aencleven
En met een vast gheloove in Godt betrauwen
16. is inde Poorterye. 48.
f. Schevelare [1]) f.

Sint Brandanus staat op deze plaat verbeeld met mijter en koorkap. Hij houdt in de rechterhand eenen staf en eenen brandhaak, getuig dat dient om de muren neêr te vellen, reeds door het vuur aangerand; op de linkerhand draagt hy eene kerke, die in vlammen staat.

Wij vinden hier dus de authentieke bewijzen 1° dat er in 1397 te Brugge een *Sint-Brandarius* bekend was; 2° dat er in 1604 te Brugge een gilde bestond dat *Sint-Brandaris* als patroon vereerde; 3° dat ter zelfder plaats in 1648 een *Sint Brandanus* vereerd werd (waarschijnlijk dezelfde die vroeger *Brandaris* heette); 4° dat deze *Brandanus* als beschermheilige tegen *brand* werd aangeroepen.

Intusschen had ik, eveneens na 't afdrukken van mijn opstel, in de oudere jaargangen van den Navorscher een en ander omtrent den naam *brandaris* gevonden [2]), waaruit mij bleek dat deze naam reeds vroeger de aandacht getrokken en tot dergelijke gissingen als de door mij geopperde aanleiding gegeven had. Niet alleen acht ik mij eerlijkheidshalve verplicht hiervan melding te maken, maar ik meen wel te doen met eene samenvatting en mededeeling van hetgeen er onder dit alles — als gewoonlijk in den Navorscher rijp en groen — niet verouderd of reeds door mij te berde gebracht maar thans nog wetenswaardig is.

In den jaargang XXII, 67 (a° 1872) vraagt de bekende taal- en geschiedkundige J. H. van Dale, archivaris van Sluis,

1) In Rond den Heerd lees ik zelf: Schelhauere; overigens zijn zoowel het afschrift van het versje als de beschrijving der afbeelding volkomen juist. (M.).

2) Wederom een voorbeeld hoe zeer een repertorium voor Nederlandsche taal- en letterkunde eene behoefte is!

naar gilden die Sint-Brandaris of Sint-Lieven tot patroon hebben. (Een antwoord op deze vraag schijnt niet gegeven te zijn, doch wordt thans gevonden in bovenstaande aanhaling uit het werk van Rembry). Aanleiding tot de vraag was zeker hetgeen Van Dale zelf in zijne »Naamlijst van de poorten, torens... straten enz. der stad Sluis in het midden der 15de eeuw [1])" mededeelt over eene »Sint-Brandarisstraat tot den Oostwaterschepe", eene andere(?) van denzelfden naam, in de laatste helft der 16de eeuw vermeld, en een »Sint-Brandarisgilde", eveneens te Sluis. Omtrent het laatste gist hij dat het 't gilde der Kaarsengieters is geweest, wier »hof" in de onmiddellijke nabijheid der Sint-Brandarisstraat gelegen was.

Wij hebben dus nu denzelfden heilige op drie oude haven- of handelsplaatsen aan de Noordzeekust aangetroffen: op Terschelling als patroon van het kustvuur, en waarschijnlijk te Brugge als beschermheilige tegen brand en te Sluis als patroon der kaarsengieters. Overal staat hij derhalve, hetzij vanouds hetzij door een later gelegd verband, in betrekking tot *brand* in eene der beteekenissen van dit woord.

Voor de verklaring van den wonderlijken heiligennaam en het daarmee samenhangende Nnl. woord baat dit alles echter nog niet veel [2]). Ziehier echter eenige gegevens en gissingen die

---

1) Geschreven in 1871, en omstreeks 1875 uitgegeven in het Archief v. h. Zeeuwsch Genootschap d. Wetensch. 3de deel, 2de stuk; zie blz. 75 en verg. 31. Mr. R. Fruin ThAz. had de vriendelijkheid mij hierop opmerkzaam te maken. Op blz. 30 wordt ook een Sint-Lievenssteeger vermeld (n°. 12).

2) In den Nav. XXXI, 185 wordt gevraagd „of wij hier niet aan verdichte, aan spotnamen te denken hebben, tevens een schimpscheut inhoudende op anti-protestantsche heiligenjacht?! Nopens een luiaard hoorde ik wel eens: St. Lieven zit op zijn rug. Vgl Nav. XXII, 156, 300. Zou men dan ook niet bij voorbeeld kunnen zeggen: „hij wierookt, offert, aanbidt St. Brandaris"; eigenlijk, nopens een brandbriefiegger, brandstichter; figuurlijk, nopens een sterk in 't oog loopend beoefenaar der ars amatoria". Ik haal dit hier, behalve om de curiositeit der onmogelijke en niets verklarende gissing, voornamelijk aan, omdat het strekt tot staving der in 't Ned. Wdb. i. v. (Aanm.) vermelde, doch nog niet verklaarde beteekenis: brandstichter van 't woord *brandaris*.

wellicht tot eene afdoende verklaring kunnen bijdragen, althans den weg daartoe wijzen.

In den Navorscher XXXIII, 404 meent J. E. ter Gouw, evenals reeds vroeger (Nav. IV, 371) J. G. O(ttema?), dat een *brandaris* niets anders is dan een *brander*, een vuurtoren, en Sint-Brandaris de verdichte beschermheilige der kustlichten [1]), te vergelijken met andere spreekwoordelijke, doch niet kalendarische heiligen, reeds ten deele door Leendertz (Nav. XXV, 456—457) opgenoemd, als *Sint Jut*, *Sint Nimmermeer*, *Sint Raspinus* (patroon van 't rasphuis te Amsterdam), *Sint Vreetop*, *Sint Blijdert*, *Sint Lors* (patroon van hen die »lorsen", d. i. borgen), *Sint Reinuit*, *Sint Ariaan* [2]), *Sint Juin* (van de »uienboeren" of grappenmakers), *Sint Haringus*, »de gecanoniseerde pekelharing". »Wat later *Jan* werd [3]) was vroeger *Sint*; en noemen wij den Amsterdamschen Westertoren [4]) *Lange-Jan*, zoo betitelde men voorheen een nieuwgebouwden vuurtoren als *Sint-Brandaris*".

Inderdaad is het getal dier meer of minder apocriefe, soms geheel verdichte, a. h. w. etymologische heiligen die, evenals volgens sommigen verscheidene oude goden en mythen, uit een woord, een naam geboren zijn, gemakkelijk te vermeerderen. Ziehier enkele van die soort, door De Cock, Volksgeneeskunde in Vlaanderen (39, 49, 78, 79, 170, 311) vermeld: *Rosa* (tegen de *roos*), *Lambertus* (tegen de *lam*heid), *Blasius* (tegen de *blazen* of *blaren*), *Leonardus* (tegen de pijn in de »*leên*", d. i. lenden), in Walenland *Cloud* (tegen de *clous*, zekere zweren), *Begga* (voor de *bègues*, stamelaars), *Saturninus* (*Atourni*, tegen de draaiingen in 't hoofd), *Matrice*, *Gotte*, *Pierre à Broquette*, *Fivelenne*, *Nevralgie*, *Nazar*, *Makrawe* [5]).

Gittée noemt, in Taal en Lettren II, 173 vlgg. hierover han-

1) Verg. Tijdschr. XVI, 278 vlgg.

2) Zie over dezen heilige thans Volkskunde XI, 197.

3) Zie het opstel van N. A. Cramer in Taal en Letteren I, 57 vlgg.

4) En evenzoo de Middelburgsche, Amersfoortsche en Beverwijksche torens.

5) Verg. ook Marnix, Bijenc. 4,4 (ed. 1574, blz. 193 vlgg.).

delende, bovendien nog de volgende Dietsche »heiligen": *Luyaert*, *Reynuyt*, *Noywerc*, *Valentin*, *Maandag*, en de Waalsche: *Claire*, *Criard*, *Languit*, *Vivra*, *Mort*, *Estropié*, *Vincent*, *Touche*, *Boudin*, *Cochon*, *Goinfrain*, *Lichart*, *Chopinette*, *Bouteille*, *Larme*, *Fadou*, *Fout-le-Champ*. Ik voeg er nog bij: *Mamertus* (*Mammard* of *Mammaire*, patroon der minnen), *Donatus* (schutspatroon tegen den *donder*), *Bonifacius* (wiens dag gunstig is voor 't *boonen*planten), *Cornelius* (schutspatroon van het *hoornvee*, verg. lat. *cornu*), *Lazarus* [1]), en eindelijk *Mager*, *Hebniet*, *Niemand* [2]).

Ik ben mij zeer wel bewust, dat de hier opgenoemde heiligen niet alle van dezelfde soort zijn. Er zijn er onder die kennelijk geheel verdicht zijn, niet weinige zelfs die eigenlijk alleen in een of ander spreekwoordelijk gezegde voorkomen; andere daarentegen zijn werkelijke gecanoniseerde en kalendarische heiligen, die alleen maar wegens de gelijkenis van hun naam met die van eene of andere ziekte of onheil tot schutspatroon daartegen, of tot beschermheilige van zekere groepen van personen zijn verkoren. Behoort nu de H. Brandarius tot de eerste soort; is hij op drie verschillende plaatsen aan of bij de Noordzeekust »geboren" uit een of meer appellatieven, van *brand-* afgeleid of er mede samengesteld [3]), en is hij dus louter een »gewrocht der volksetymologie"? Hiertegen pleit m. i. vooreerst het feit dat hij nu op drie verschillende, maar alle aan

1) Zie Zeeman, Spreekw. a. d. Bijbel ontleend, 344. Ook bij Tuinman Spreekw. is nog veel van dien aard te vinden.

2) Zie Veelderh. Gen. Dicht. (ed. Lett.) 88, 122, 150 en beneden, blz. 205—207.

3) Zie Tijdschr. XVI, 278—282. Overigens zijn toch niet alle woorden op *-aris*, gelijk ik aldaar (blz. 280) meende, persoonsnamen; behalve het daar reeds genoemde *dromedaris* (en *casuaris*, dat eigenlijk niet meetelt), zijn er ook, vooral in 't Mnl., inderdaad een zeker getal zaaknamen (mij grootendeels door Dr. J. J. Salverda de Grave opgegeven): nnl. *dictionaris*, *inventaris*, *ordinaris*, *salaris* en mnl. *aquarijs*, *armarijs*, *bestiarijs*, *electuarijs*, *exemplarijs*, *capitularijs*, *locarijs*, *sanctuarijs*, *scapularijs*, *supraritaris*; veelal beantwoorden zij, zooals men ziet, ook aan Mlat. woorden op *-arium*, niet *-arius*. Eigenaardig zijn ook de jongere *devotaris* (Starter 530) en *zwijnaris* (Asselijn, Stiefmoer 14), in scherts of spot gevormde benamingen, te vergelijken met sommige woorden op *-orum*, *-ium*, *-joen* enz.

of bij de Noordzeekust gelegen plaatsen is aangewezen, wat toch al een heel toevallig samentreffen zou zijn. En ten tweede zou men dan toch gaarne een tweede voorbeeld zien, dat zulk een geheel verdichte heilige niet alleen in den volksmond in schertsende of spottende uitdrukkingen leeft, maar dat hem ook kapellen en altaren gewijd worden (zooals in dit geval op Terschelling en te Brugge) en gilden hem tot patroon kiezen (gelijk te Brugge en te Sluis geschied is). Doch wellicht zijn die voorbeelden inderdaad bij te brengen. Tot de tweede soort, de werkelijk door de Kerk erkende heiligen, wien alleen maar wegens hun naam eene bijzondere taak is opgedragen, kan Brandarius toch bezwaarlijk behoord hebben, indien hij nergens is aan te wijzen (zie boven XVI, 277).

Ik laat dit vraagstuk verder gaarne over aan de beoefenaars der hagiographie en der volkskunde, in de overtuiging dat de oplossing wel in de aangegeven richting gezocht zal moeten worden. Alleen merk ik nog op, dat te Brugge *Brandarius*, zooals 't in 1397, of *Brandaris*, zooals 't nog in 1604 luidt, in 1648 inderdaad *Brandanus* schijnt geworden te zijn, hetgeen echter natuurlijk volstrekt geen bewijs is dat eenige eeuwen vroeger het omgekeerde (t. w. dat *Brandanus* in den volksmond *Brandarius* geworden zou zijn) heeft kunnen plaats hebben. Ook den heer J. van den Gheyn, den geleerden Bollandist en bewaarder der handschriften aan de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, komt dit laatste, naar hij mij welwillend mededeelde, onwaarschijnlijk voor; en hem is evenmin een H. Brandarius bekend [1]).

Ten slotte nog een paar kleinere aanvullingen. De Schellinger toren wordt reeds in 1541 als »Brandariuskerk" genoemd in »Dit is die Caerte van der zee: om Oost ende West te zeylen." Amst. 1541 (reprod. door de firma Brill, a° 1885), blz. 6:

1) Over de beteekenis van »(Liber) domus Brandane Daventriensis", voorkomende op het schutblad van het Smedengildeboek te Utrecht (zie De Gilden van Utrecht tot 1528, I, vii) wist een der uitgevers van dit werk, Mr. J. C. Overvoorde, mij niets naders te zeggen.

»Item opter Schelling staen .v. toornen, ... ende die opt west eynde staet, dat is een hoghe plompen toren, dat is sinte Brandarius kercke". Deze plaats is nog iets ouder dan de boven, XVI, 275 medegedeelde.

In de noot 2 op blz. 278, 1ste alinea, heb ik verzuimd op te merken dat, al is de tegenwoordige, in 1594 gebouwde *brandaris* van den beginne af een vuurtoren geweest, daarom toch zeer wel de oude toren, die er vóór dien tijd stond, aan eene parochiekerk of kapel verbonden geweest kan zijn.

In aansluiting aan de vermelding (op blz. 279, noot 1) van *Brandaris* als persoonsnaam deelt Dr. Boekenoogen mij mede, dat in het register der huwelijken voor Schepenen der stad Haarlem (in het gemeente-archief) op 19 Aug. 1635 voorkomt: »Willem Brandaris jongman van Haerlem".

En ten vierde wijs ik volledigheidshalve ter vergelijking op een paar in den English Dialect Dictionary opgegeven afleidingen of samenstellingen van *brand* als *brandis* en *brandreth*, die o. a. ook beteekenen: treeft voor een bakenvuur; ik ben echter niet in staat deze woorden mét *brandaris* in nader verband te brengen.

Is iemand anders, mede met behulp der bovenstaande gegevens, in staat de geschiedenis van den pseudo-heilige na te sporen en daarmede het raadselachtige woord volledig te verklaren, dan zal het mij verheugen daartoe eenige bouwstoffen te hebben bijeengebracht.

Leiden, Juli 1899. J. W. MULLER.

EEN EN ANDER OVER DE *VEELDERHANDE GENEUCHLIJCKE DICHTEN, TAFELSPELEN ENDE REFEREYNEN.*

Tot nakoming der belofte, in de Voorrede van den onlangs verschenen herdruk van bovengenoemden bundel gedaan, deel ik, volgens opdracht der Commissie voor Taal- en Letterkunde bij onze Maatschappij, in de volgende bladzijden mede wat den leden der Commissie in den loop der uitgave bekend is geworden omtrent oudere of nieuwere afzonderlijke uitgaven van eenige stukken uit den bundel en omtrent andere bewerkingen derzelfde stoffen.

Deze mededeelingen maken volstrekt geene aanspraak op volledigheid in eenig opzicht; nog veel minder willen zij iets geven wat ook maar in de verte lijkt op een critisch-exegetischen commentaar. Dat eene nauwkeurige bestudeering van dit bundeltje volksdichten en de vergelijking met verwante bewerkingen veel tot verbetering van den tekst, vaststelling der herkomst en verklaring van den inhoud zal kunnen bijdragen, daarvan houden wij ons overtuigd; doch wij laten deze zeker aantrekkelijke studie aan anderen over, die er »stade ende stonde" voor hebben. Wij willen alleen die studie gemakkelijker maken door hier op ééne plaats de verwijzingen naar de zeer verspreide en niet overal gemakkelijk te vinden uitgaven (met meer of minder uitgebreide aanteekeningen) van verschillende stukken bijeen te brengen, er bij voegende wat wij zelven zonder opzettelijke nasporingen gevonden hebben of anderen ons hebben medegedeeld: bibliographische aanteekeningen ten dienste van beoefenaars der volksletterkunde. Vooraf onzen vriendelijken dank aan Dr. J. Bolte te Berlijn en aan wijlen den heer Arnold te Gent, die ons hunne aanteekeningen welwillend ter publicatie hebben afgestaan.

Over den geheelen bundel zie men vooral Kalff, Geschied. d. Ned. Lett. in de 16de eeuw I, 164—181.

Dat met de »Refereynen soo amoureus ende wijs. Antwerp. bij Jan van Ghele ende bij Liesueldt", op den »Index librorum prohibitorum" van 1570 voorkomende, een oudere druk van onzen bundel zou bedoeld zijn, zooals Sepp, Verboden Lectuur 247 vragenderwijs gist, is niet waarschijnlijk. De titel past kwalijk voor dezen bundel, waarin slechts enkele (en geene »amoureuse") refereinen voorkomen; en de beide drukken van 1600 schijnen er op te wijzen dat de verzameling in dat jaar voor 't eerst verschenen is en toen grooten aftrek gevonden heeft.

Nota II (blz. 2). Dit versje is bijna woordelijk gelijkluidend met dat uit Goedthals, Oude Ndl. Spreuken 40, door Verdam in dit Tijdschr. XI, 298 aangehaald (verg. ook XII, 75); alleen ontbreken daar de 3de en 4de regel, zoodat er slechts »vijf dinghen" genoemd worden; de hier gevonden uitvoeriger lezing zal wel jonger zijn. Zie voorts t. a. p. over deze ook elders voorkomende soort van gedichtjes.

3 (blz. 21). Moorkens-vel. Reeds afzonderlijk herdrukt: 1° (gedeeltelijk, naar *L*) door Dr. J. van Vloten in Het Nederlandsche Kluchtspel I, 44—48; 2° (volledig, naar *L*) door Dr. J. Bolte en Dr. W. Seelmann in Niederdeutsche Schauspiele älterer Zeit 1—14. Zie t. l. a. p. de Anmerk., 149—150[1]) en de Einleit. *6—*21, waar uitvoerig over andere bewerkingen derzelfde stof gehandeld is; in hoofdzaak komen deze mededeelingen neer op het volgende. Er zijn drie getuigenissen voor den ouderdom van dit stukje. Op den bovengenoemden Index van 1570 komt eene »Historie van Moorkens vel" voor[2]); in de »Gemeene Duytsche Spreekwoorden. Campen 1550" vindt

1) Die op vs. 97 over *Brubach* is kwalijk juist; die op vs. 141 over *droes* stellig onjuist (het is ons gewone woord voor: duivel, drommel; zie b. v. V. d. Bergh, Wdb. d. Ned. Mythol. 25—26).

2) Zie Sepp, Verb. Lect. 286.

men eene toespeling op »Moorkens vell"; en reeds in 1538 kende Macropedius de geschiedenis bij het schrijven zijner »Andrisca". Het is echter niet zeker dat in al deze getuigenissen ons spel bedoeld is; zij kunnen ook betrekking hebben op een Nederlandsch verhaal, eene »historie" in rijm of onrijm, waaruit het spel getrokken was. Immers naar zulk een verhaal schijnt een in 1582 verschenen Nederrijnsch stuk »in ein kürtzweilig Spill gewandt" te zijn [1]); en ditzelfde verhaal kan dan ook het voorbeeld zijn geweest van een omstreeks 1550 gedrukt Engelsch gedicht in strophen over dezelfde stof. Behalve verschillende jongere bewerkingen in het Hd. bestaat er bovendien een Nederduitsch spel, omstreeks 1540 of 1550 te Lübeck uitgekomen (en herdrukt door Seelmann in zijne Mittelniederdeutsche Fastnachtspiele 1—20), dat òf eene navolging van het Nederlandsche (verhaal of spel) òf wel het voorbeeld hiervan (en dan van alle verdere redacties) is geweest. — Zie over dit stukje ook Kalff, Gesch. d. Ned. Lett. in de 16de eeuw I, 24, 291.

4 (blz. 40). Der Boeren Vastenavontspel. Reeds uitgegeven: 1° (gedeeltelijk) door Van Vloten, Ned. Kluchtsp. I, 48—49; 2° (volledig) door Bolte en Seelmann in Niederd. Schausp. 15—21; verg. de Anm., blz. 150—151 [2]) en de Einl. *21—*23. Het stukje is — zooals Kalff voor dit en voor het voorgaande stuk het eerst heeft aangewezen in het Jahrb. d. Ver. f. niederd. Sprachf. XI, 143—144 — vertaald naar een Nederduitsch »Vastelauendes gedicht" uit het midden der 16de eeuw, herdrukt door Seelmann in Mittelniederdeutsche Fastnachtspiele 21—29.

5*a* (blz. 49). Der Boeren Pater Noster. Wellicht is dit

1) Aldus verbetere men het in de Voorrede van onzen herdruk, blz. XXIV, hieromtrent gezegde.

2) *duchte* in vs. 94 is natuurlijk niet „verdruckt" voor *vruchte*, maar het gewone Nedl. ww. *duchten*, vreezen. — *Angier* in vs. 140 blijkt nu toch wel de vertaling of quasi-verdietsching te zijn van mnd. *anger* (vs. 169) en dus met nnl. *angier* (*angelier*) slechts toevallig in vorm overeen te komen (verg. Tijdschr. XVII, 264, noot 1).

(of het volgende) stukje bedoeld met »Pater Noster int sotte" in den Index van 1570 (zie Sepp, Verb. Lect. 228).

5*b* (blz. 58). Der Vrouwen Pater Noster. Reeds uitgegeven, onder meer andere Nederlandsche, Neder- en Hoogduitsche staaltjes van »macaronische poëzie", door Bolte in Festgabe an Karl Weinhold, dargebracht von der Gesellsch. f. deutsche Philol. in Berlin. Leipz. 1896, s. 103—106. In de aanteekeningen op blz. 106 worden ook de varianten opgegeven van een ouderen, onvolledigen, alleen vs. 28—76 behelzenden tekst, door Hoffmann von Fallersleben afgedrukt in zijn In dulci iubilo. Hann. 1854, s. 83—84, naar een brok van een »offenes Blatt" uit het begin der 16de eeuw, thans ter Stads-Bibliotheek te Keulen bewaard (zie Campbell, Annales n°. 1425). Een derden tekst vindt men achter den beneden, bij n°. 26, te noemen druk van het Evangelie van den Spinrocken. Ik laat hier de varianten van dezen tekst (naar het origineel) en daarbij die van Hoffmann's tekst (*K*, naar zijn afdruk) volgen, met verwaarloozing van alle zuiver typo- en orthographische en grammatische verschillen (*G* is de door ons herdrukte tekst).

Hier na volcht dat eerwaerdich ende notabel Pater noster vanden vrouwen — 4 Haren doeck te punte te s. — 8 N. hoort wat sal dat w. — 12 W. m. m. a. menich man — 13 H. s. m. wel so doen m. — 15 Hoe ben ick aldus d. — 17 Des moet mijn man s. e. cat. — 19 W. a. wel voeghet my — 25 Dat by my n. en hout badt — 26 En hy gheerne v. s. — 27 Ende ic dus a. g. — 29 En trouwen (= *K*) ic s. w. a. m. — 31 Daer op leyt hauer ende gherst (= *K; de aanvulling door Hoffmann van het „glop": (licht b)ier is blijkbaar verkeerd; trouwens wie bergt bier op den zolder?!*) — 32 Al sout mijn (*K:* souts mijn) man hebben berst — 34 Dat ic my met (= *K*) — 35 Al soude hy dul wordon, ick en vragher niet na (*K = G, behalve alleen:* erre, *verkeerd gelezen?*) — 37 Ick hebs n. (= *K*) — 38 m. nauwer (*K:* nauwen) l. — 39 *ontbr.* (*K:* Entrouwen ic salder gh. of m.) — 40 Constich eenichsins gh. (= *K*) — 42 Ende s. m. dan s. (= *K*) — 47—48 *in omgekeerde volgorde* (*K = G*) — 49—50 E. t. pl. smael So waer ick frisch altemael (= *K*) — 51 Noch so moet ick (*K:* moestic) hebben me — 53 Dat is enen cransse (*K:* rasse) — 54 Daer mede gae ick ten d. (*K:* Daer mede soudic gaen te d.) — 55—59 Dan souden die lieden saghen Hoe mach elcken die behaghen Die daer soo frisschelijck steet Ick salt hebben ist hem lief oft leet Op datter in huys

coren is (= *K; alleen ontbreekt daar in* 58 hem, *en staat er in* 59 int h.) — 61 Die paep en coemter huyden af (= *K*) — 62 g. ende th. gr. (= *K*) — 63 W. nu dese m. gh. (= *K*) — 65 Daer i. w. s. cochte (= *K*) — 66 Dat ic m. liefken br. (*K:* Dat ic minen soete lief br.) — 67 W. m. m. is te ora (*K* = *G*) — 69 H. e. c. niet in a. d. (*K* = *G*) — 70 D. m. m. herte (*K:* hertken) wel b. — 71 W. hier en binnen (*K:* inbinnen) s. i. w. — 75 D. ick mede sal g. t. w. (= *K*) — 76 Daer die schoone gh. z. (= *K*) — 77 Eer hijt crijghe in sijn bus — 82 Daer toe — 83 E. d. an leyt sijn begaren — 84—85 Dan sal i. d. s. openbaren Vanden seluen dat ick ben wis — 87 e. of met g. — 89 Ick souder mijn ghenuechte af h. — 91 Ende sijn blijder dan ick ye was — 94 Lieve Gheuader iaet tis claer — 97—98 G. zijt ionck, g. mocht v. Noch veel g. — 99 O. wilde d. p. haesten h. — 101 Dus m. — 104 Beyt tot dat dese m. i. wt — 107 o. allen — 108 Nu l. ons op ons k. v. — 109 al wel gheseghent — 110 Gheuaderen weet — 113 M. deser grooter i. — 114 Ende h. g. g. — 115 *tot het einde:* Maer die vyant heuet verstaen. Hy heuet in eenen brief ghedaen. Want hijt node soude ontlegghen

Hy en soudet sijnen meester segghen
Elck pijnt hem wel tonthouwen
Het is ter eeren vanden vrouwen
Ende tot Thantwerpen gheprent
Elck wacht hem van veel betrouwen
Soo en crijcht hy gheen berouwen
Men gheeftet voor een present

Gheprint tot Amstelredam by mijn Harman Janszoon Muller wonende inde Warmoestraet in vergulde Passer.

Zooals men ziet stemmen deze tekst en de door Hoffmann uitgegevene, voorzoover men er over kan oordeelen, meestal samen overeen en verschillen zij vrij wat van dien in onzen bundel, welke niet alleen later gedrukt, maar blijkbaar ook hier en daar verhaspeld, gemoderniseerd, kortom jonger is. Het slot, vs. 115—118 (waarvan r. 119—124 eene, trouwens alleen in *G*, niet in *L*, *Gr* en *H* voorkomende, uitbreiding zijn), wijkt zelfs geheel af van dat uit den Amsterdamschen druk. — Zie nog beneden, bij n°. 26, over een mogelijken, nog ouderen druk.

Over andere soortgelijke vrouwenpaternosters uit andere tijden en landen zie Bolte, Niederd. Schausp.* 17, noot 6 en Festgabe 106. Verg. ook beneden, bij n°. 20.

7 en 8 (blz. 72—110). Dr. Bolte bericht ons dat hij deze gedichten over de »Aernout's broederen" eerlang hoopt te gebruiken voor eene uitvoerige studie over de vagebonden en bedelaars in de oudere poëzie. — Het eerste (7*a*) is reeds (gedeeltelijk) uitgegeven door Van Vloten, Ned. Kluchtsp. I, 50—53. — Voor »sinte Magher..... Prior van Bijstervelt" (blz. 88) verg. o. a. boven, blz. , alsmede Everaert XVII, 370. — De passage op blz. 107 (»Nu hoort enz.") herinnert aan het 3de hoofdstuk van Lazarillo de Tormes (van de Nederl. vertaling bestaat een druk van 1579).

9 (blz. 110). 't Leven van sinte Reynuyt. Wijlen de heer Arnold maakte ons opmerkzaam op het Sermoen van Sinte Reinhuut in De Castelein's Const van Rhethoriken. Gent 1555, blz. 243—266 (verg. ook 131), op Mone's Uebersicht, s. 47—48, en op Van Hasselt's aant. op Kiliaan, p. 526. Zie voorts Kalff, Lied in de ME. 467 vlgg.; V. d. Venne, Taf. v. d. B. W. 157 vlgg. enz.

10 (blz. 115). 't Leven van Vrou Laudate. Zie Kalff, a. w. 469; Verdam, Mnl. Wdb. op *Laudate*. Met de »dienstmaeght Vrou Vuyle" verg. »vrauwe Vulmaerte" (Rein. I, 788).

11 en 12*a* (blz. 122 en 126). De Pelgrimage tot sinte Hebniet en De rechte wegh nae 't Gasthuys. Volgens Bolte, Niederd. Schausp. *17, noot 6 hebben deze stukjes eenige gelijkenis met een Engelsch gedicht van Robert Copland (eerste helft der 16de eeuw) [1]). — Eene dergelijke lijst van degenen die den weg naar 't Gasthuis opgaan vindt men bij V. d. Venne, Taf. v. d. B. W. 158—164 (verg. ook 156 vlgg.).

13 (blz. 142). Van dat Luyeleckerlant. Reeds uitgegeven door Bolte in Zeitschr. f. deut. Alterth. XXXVI, 297—301. Volgens hem (t. a. p., s. 296) is het eene proza-vertaling

1) Zie Dict. of Nat. Biogr. XII. 172.

van Hans Sachs' gedicht »Vom Schlauraffenland", naar een thans te loor geganen afzonderlijken druk daarvan reeds in 1546 vervaardigd (zie de schertsende dagteekening in den aanhef, blz. 142). Het staat dus, hoezeer de inhoud er mede verwant is, niet in rechtstreeksch verband met het gedicht »Van het edele lant van Cockaengen" (zie hierover Tijdschr. XIII, 185—191). Verg. verder Kalff, Lied in de ME. 489 vlgg.

14 (blz. 150). Van sinte Niemant ende sijn wonderlijck leven. Reeds uitgegeven, met aanwijzing der bedoelde bijbelteksten, door Bolte in Alemania XVIII (1890), 131—134. Over dit stukje schrijft laatstgenoemde ons thans het volgende:

„Über die Dichtungen vom heil. Niemand habe ich zusammenfassend gehandelt im Jahrbuch der dtsch. Shakespeare-Gesellsch. 29, 5 ff. (zu Tiecks Übersetzung des Dramas Nobody and Somebody) und in der Ztschr. f. vgl. Littgesch. 9, 73 ff. (Jörg Schans Gedichte vom Niemand). Ich wiederhole daraus das Wesentlichste.

Um 1290 hat ein verschrobener Mönch Radulfus aus Anjou das Lob des heil. Niemand in vollem Ernste verkündigt; er sammelte in einer uns verloren gegangenen Abhandlung alle Bibelstellen, an denen von nemo die Rede ist, wie 'Nemo ascendit in caelum' (Joh. 3, 13), 'Deus claudit et nemo aperit' (Apocal. 3, 7), 'Nemo est qui semper vivat' (Eccles. 9, 4) und erklärte diesen für einen wirklichen Heiligen, ja er stiftete ihm zu Ehren eine 'secta Neminiana'. Dieser verrückte Einfall veranlasste einen andern Gelehrten, Stephanus a S. Georgio, in einer Streitschrift wider den neuen Heiligen und seinen Anwalt aufzutreten; andre aber hatten soviel Humor, die Schrift des Radulfus als eine scherzhafte Parodie der Heiligenlegenden aufzufassen und zu verbreiten. Solche Bearbeitungen sind z. B. gedruckt bei Montaiglon (Recueil de poésies françaises des 15. et 16. siècles 11, 314), im Anzeiger f. Kunde der dtsch. Vorzeit 1866, 361. 393. 1867, 205. 1870, 51; Alemannia 16, 199.

Eine prosaische Verdeutschung aus einer c. 1500 geschriebenen Hs. habe ich Alem. 16, 197 wiedergegeben. Mit der metrischen nld. Bearbeitung lässt sich die franzözische Dichtung des Jean d'Abundance zu Lyon (c. 1530) vergleichen.

Eine andre Rolle hat dem personificierten Niemand ein Strassburger Barbier Jörg Schan gegeben; in einem um 1500 gedruckten illustrierten Folioblatte machte er ihn zu einem Sündenbocke für alle Übelthaten des liederlichen Hausgesindes, das Schüsseln und Krüge zerbricht, Speise und Trank verwahrlost und, wenn der Herr nach dem Schuldigen fragt, stets erwidert, Niemand habe es gethan. Dieser 2. Niemand ist durch ein zweites Flugblatt Schans v. J. 1533 zu einem Bekenner der unterdrückten evangelischen Lehre geworden und in England und den Niederlanden mit dem Schurken Jemand (Somebody, Elck), der ihm alle seine Verbrechen zuschiebt, zusammengestellt; auf der 1620 gedruckten Verdeutschung des Dramas 'Nobody and Somebody' beruht Isaak Vos' 'Iemant en Niemant' (1645), und auf diesem wiederum das gleichnamige Zinspel von J. Nomsz (c. 1768).

Eine Verbindung der beiden 'Niemande' des Radulfus und des J. Schan hatte schon 1512 Ulrich v. Hutten in seinem Gedichte Οὖτις, Nemo geliefert".

Verg. over dit stukje ook Aem. W. Wybrands in Studiën en Bijdragen van Moll en De Hoop Scheffer IV, 137—140; over I. Vos 'Iemant en Niemant' ook Worp in Tijdschr. III, 70—81; over verdichte heiligen laatstelijk boven, blz. 196 vlg.

16 (blz. 160). Van drie ghesellen met eender Koecke. Hierover schrijft Bolte ons:

»Das Gedicht von den Drei Gesellen, die einen Kuchen fanden stimmt überein mit Gesta Romanorum cap. 106 'Traumbrod'. Zu den Nachweisen Oesterleys (1872 p. 728 f.) füge ich hinzu: Comoedia de clericis et rustico ed. Hauréau, Notices et extraits 29, 2, 322. — Casalicchio, L'utile col dolce 2, Nr. 46 (1706). — Méon, Fabliaux 2, 127. — Chappuis, Facétieuses journées 7, 5. — Gerhard von Minden Nr. 91. — Vademecum für lustige

Leute 1, Nr. 60 (1767). — Polyhistor 1719 p. 32. — Frommann, Die deutschen Mundarten 2, 11 Nr. 82 (Seelentroist). — Simrock, Deutsche Märchen 1864 S. 201 'Die drei Träume'. — Sutermeister, Kinder- u. Hausmärchen aus der Schweiz 1873. S. 34 Nr. 11 'Der einfältige Geselle'. — Krek, Einleitung in die slavische Litt. gesch. 1, 276 (1874). — Radloff, Volkslitteratur der türk. Stämme Süd-Sibiriens 4, 130 Nr. 5. — Murad Efendi, Nassr-eddin Chodja, ein osmanischer Eulenspiegel 1878 Nr. 23: 'Der angenehmste Traum'."

17 (blz. 163). Van de May ende vande schoone Vrouwen. Volgens Kalff, Tijdschr. VIII, 236 nog dagteekenend uit de 15de eeuw. Inderdaad is deze dialoog naar inhoud en vorm nog geheel middeleeuwsch: hij herinnert aan Maerlant's Strophische Gedichten (bepaaldelijk aan den 1sten en 2den Martijn), aan eene »disputacie" (verg. b. v. bij Mone, Uebers. n°. 541 en 543) of een »minnelied" (misschien a. w., n°. 292, 2, dat evenals dit uit strophen van 8 regels bestaat?). Het zou mij geenszins verwonderen, indien kenners dezer (vrij wel verwaarloosde) lyrische literatuur dezen tekst in eene andere, reeds gedrukte of nog alleen geschrevene verzameling terugvonden.

18 (bl. 168). Van den Abt van Amfra, Heer tot Kannenburgh. Reeds uitgegeven door Bolte in Zeitschr. f. deut. Alterth. XXXVI, 301—304, met aanwijzing van enkele parallellen (s. 296). Aan 't slot (blz. 173) gedagteekend 1500.

Amfra in den titel is natuurlijk *amphora*; het in den laatsten regel vermelde »huysken met dat kruysken" is het gasthuis (verg. V. Vloten, Kluchtsp. 1, 196).

20 (blz. 183). Der dronckaerts Lied, sotte Benedictie, ende Gratias. Reeds uitgegeven, met eenige aanteekeningen, door Bolte in: Festgabe enz., s. 99—103. Het eerste »lied" blijkt vertaald of veeleer »omgeschreven" te zijn uit een Nederduitsch gedicht, door Bolte vóór het Nederlandsche

afgedrukt, dat zelf weer uit het Hd. vertaald is. In ons land, en vooral ook in Vlaanderen en Brabant, zijn thans nog tal van zoogenaamde wilde gebeden en wilde vespers in omloop, uitingen van denzelfden geest die deze gedichten uit onzen bundel deed ontstaan. Zie b.v. A. Gittée in Volkskunde I (1888), 241—257: »De wilde Vespers" en Pol de Mont in Nederland 1891, I, 203—234: »Uit Vlaanderen. Boerenhumor in kerkelijke zaken". Enkele vervormde gebeden vindt men in Van Vloten, Baker- en Kinderrijmen (4de dr.) 171 vlgg., eene parodiëerende aanhaling van het „ora pro nobis" in het door Kalff, Lied in de ME. 403 vlgg. besproken lied »Waar bistou Lambert mijn knecht".

21 (blz. 188). Van 't arme Bier, dat kranc ende watersuchtigh is. Reeds uitgegeven door Bolte in Zeitschr. f. deut. Alterth. XXXVI, 304—306; verg. zijne aanteekening t. a. p., blz. 296. De vermelding van Maarten van Rossum (blz. 189) plaatst het stukje in de eerste helft der 16de eeuw.

23 (blz. 195). Een sotte vraghe ende een wijse antwoorde. Reeds uitgegeven door Bolte in Zeitschr. f. vergl. Literaturgesch. N. F. IV, 103—105. Nader schrijft deze thans nog daarover:

»Auch das Scherzgespräch von Claes und Jan hat eine weite Verbreitung. Ich stelle die in der Zs. f. vgl. Littgesch. (1, 484. N. F. 1, 375. 4, 103. 226, 5, 391. 9, 235) von mir, Holstein und Schlösser gelieferten Nachweise hier in chronologischer Reihe zusammen und füge einige neue hinzu: 1) Latein. Gespräch von Lollus und Theodericus, aus dem Heidelberger Humanistenkreise stammend, Ende des 15. Jhs. — 2) B. des Periers, Les nouvelles récréations et joyeux devis 1558 nr. 75. — 3) die nld. Fassung. — 4) N. Zangius, Weltl. Lieder 1617. — 5) Vade Mecum für lustige Leute 4, 9 nr. 18 (1768): 'Schlimm und auch nicht schlimm'. — 6) La Place, französ. Gedicht (von mir nicht gesehen). — 7) Gotter, Glück und

Unglück 1774 (nach La Place). — 8) d'Aquin de Chateaulyon, Contes 1775 p. 173 nr. 66: 'Les trois malheurs'. — 9) Les tant pis et les tant mieux. 1785. — 10) Meier 1851 p. 13. — 11) Asbjörnsen 1871 p. 58. — 12) Kamp 1879 nr. 19. — 13) Das neue Blatt 1887. — 14) Bonnardot 1888. — 15) Volkmer 1889. — 16) Joos, Vertelsels van het vlaamsche Volk 3, 127 nr. 40 (1891): 'Beter en slechter'. — Auch Hebel, Werke 2, 108 nr. 59 ed. Behaghel ('Glück und Unglück') benutzt den Dialog".

Zie verder nog eene Zaansche lezing, medegedeeld door Boekenoogen in den Gids 1893, IV, 271 vlg. (herdrukt in: »Onze Rijmen, 40 vlgg.), eene Vlaamsche in Biekorf I, 254, en eene Fransche in Dict. d'Anecdotes (Amst. 1767) I, 252 (misschien wel dezelfde als een der door Bolte genoemde).

24 (blz. 199). Jan Splinters Testament. Onze Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde bezit hiervan eene afzonderlijke oudere uitgave, »Gedruckt toe Reesz, By my Derick Wijlicx van Santen. Anno 1584" (zie Catal. I, 320); boven dit drukkersadres staat op het titelblad eene ruwe houtsnede in drie vakjes, voorstellende rechts een edelman (?), middenin een monnik (?), links eene dame. Vergeleken met dien uit onzen bundel, geeft deze tekst de volgende varianten:

Leest hier in wat genoechlicx claer,
Wat in Hollant is geschiet vorwaer.

1 verstaen — 4 N. o. h. D. sl. dick d. k. — 5 Die onn. — 6 Exempel hoe dat Wolters — 7 Te Delft, hoe Eerlick ende hoe exc. — 8 Ende costelijc — 9 simpel veruaren — 10 Als ghy hebt g. — 11 Dese Jan voorsecht als i. v. — 14 Daer hy — 16 Licht ten eynde hy hadde meer b. — 17 Door d. vr. h. hijt zijns ouergebracht — 24 wordt zijns m. — 27 Mer hebdy n. — 30 Des was — 31 Den trouwen d. — 32 Was seer verg., ende al verl. — 37 trecken door mijn m. — 42 M. dr. sloetelen d. a. g. — 43 w. d. g. wondert — 47 Die hier voormaels — 48 Men schenckte hem Bier half v. — 51 sprack: Och suster — 52 laet des niet — 54 Dat ick moet rekenen — 55 e. K., sy en was — 56 die Camer, hy — 57 Daer heeft h. — 59 Daer ghinck hy ligghen — 60 Dese P. clincken ende vertrammelen — 61 is waerh. bl. —

66 Door een splyt sach hy een — 67 Ende hoorde v. d. P. dat g. — 69 kijcken herinne schier — 72 Dese Cr. R. desen cost. — 74 Ghelijckerwijs of — 75 Dat Licht dede hy wt, hy ginck — 77 Des morgens wil hy — 80 begheerde Wijn, Vleysch, oft — 81 Ende baden — 82 Vriendelicken — 84 daer hy ghebr. — 89 te Delft — 95 Sy spraecken te — 96 hy hadder meest ghewoont al — 100 hem guedttelick mennich — 102 Wamboys Hosen, Cleeder ende sch. — 107 Ende abel ghenoech — 108 Fynancie voor een — 109 Mer voor Godt moet hy zijn ghecroent — 110 rechten Hoenre heeft ghehoent — 111 Mathijs — 113 versoeckt — 114 Aen noch — 115 Ende maectse — 126 Keerssen wordt rijckelick gedaen — 127 Nu als die maenst. — 128 Sijn sy versaemt te D. inder st. — 131 deylen op desen — 132 Ons waer noodt die Pr. — 133 Eer dat wy — 135 Dat solde hy midd. — 136 Nu Tslot, die Pr. — 139 corten tijdt — 141 Alsmen dat C. ontsloot open — 142 Sy waren alle in grooter hopen — 143 Sy snackten — 145 vroude — 151 Amen soo antw. — 153 De Notarius sprack mit — 154 wel dat die Pr. — 156 Die haest. — 160 Door eenen Bril — 161 Och dat — 162 Die Pr. hadde goet — 164 Hy sprack — 167 was nye volck — 168 soo abel waren, ende van so schalcker — 169 hen die Merrie — 170 het was een — 172 Sy solden te wijs zijn ende voel te vroet — 174 Sy wolden malc. mit Eeden — 175 wt solde bringhen — 176 Die Pr. — 177 Sprack: dat en doe ic numm. — 178 is weerdt te — 180 Die den Heeren dient oft den — 181 Peynst — 186 Eer hem dese auontuere solde gheuallen,

Adieu, Gods gracie bewaer ons allen.

Amen †

Nota.

¶ Doen ick hadde ende conde gheuen,
Doe moest ick mit den Vrienden leuen.
Mer nu my is dat Goedt ontgaen,
Nu sint my die Vrienden afghestaen.
Die Buydel is my gheworden licht,
Sy sien my wel, mer sy en kennen my nicht.
¶ Dat ick weet dat wil ick swijghen,
Daer ick Trouw vinde, daer wil ick blijuen.
Trouw is een seltsaem Gast
Die Trouwe vindt die holdtse vast.
Want ick die Trouwe niet en vinde,
Daerom so hange ic die Hoycke na den winde.
Ende gheue een ander dat Caf toe malen.
Soo mach ick bedroch, mit bedroch betalen.
¶ Die arme Man soeckt list,
Daer die Rijcke niet op en ghist.

Blijkens vormen als *Wolter* (6), *olde* (20, 23), *solde* (82, 94), *wolde* (85, 87), *mennich* (14, 100), *hilligher* (25), *voel* (70), *den* (104), *toe* enz. heeft de Nederrijnsche drukker het stukje eenigszins naar zijne streektaal gewijzigd. Er achter volgt: 1°. »Een schoon Refereyn. Die Geldeloos is, zijn Vrienden zijn dunne". 2°. »Een schoon Ghedicht, van die ouermatighe boosheyt des tegenwoordighen tijdts, ende verkierden Wereldts, Waerom de Werelt op stelten gaet". 3°. »Een Gheestelick Refereyn".

Er bestaat echter nog een andere, Hollandsche en wellicht oudere druk; in allen gevalle schijnt het stukje van oudere dagteekening. Wijlen de heer Arnold schreef ons aangaande Jan Splinter's Testament namelijk het volgende:

»1°. In de Gentsche Boekerij is voorhanden een werkje (een andere uitgaaf van het Testament?), volledig, doch zonder een eigenlijken titel, dat ik nergens vermeld heb gevonden. Op de eerste blz. staat:

> Leest hier in wat ghenoechlix claer.
> Wat in hollant is ghesciet voerwaer.

Deze soort van titel is gedrukt in twee regels, en daaronder staat een houtsnede, zonder naam van graveur, die het overige gedeelte van de blz. inneemt. De keerzijde van dit blad is wit, en wordt gevolgd door tien blzz. tekst in verzen. De aanvang luidt:

> ¶ Van een sonderlinc testament
> Hoe subtiler grieke hoe cloec va*n* *v*erstae*n*
> Hoe doertoge*n* clerc hoe loser cortesaen *enz.*

Slechts het 3e blad heeft een signatuur (a iij), en aan het einde leest men: »Amen. Delf in Hollant". Naam van drukker en jaartal ontbreken, doch zullen wel te ontdekken zijn; misschien is het wel van de pers van Aelb. Hendrickx.

De houtsnede op de eerste blz. stelt Jan Splinter voor, zittend in een kamer. In de op een kier staande deur staan twee nonnen, aangelokt door den klank van het geld (strooipennin-

gen) dat Jan Splinter zit te tellen. Laatstgenoemde, gerucht aan de deur hoorend, ziet naar dien kant.

2°. In een hs. van 409 blzz., voorhanden in dezelfde Bibliotheek (G. 6182), komt een gedicht voor: »Testament vañ raedt meester Splinter", luidende:

Ick meester matthys notaris en raedt
en oock in de rechten licentiaet,
ben van Jan Splinter versocht met minne
dit testament, als volght te beginnen,
hy maeckt dan ghesont en seer wel ghemoet,
aen twee nonne cloosters alle syn goet.
't welcke dit sullen deelen hier ter stede
als hy een maendt sal syn overleden,
en dat sonder kyven, ofte verschil,
want sulckx is Jan Splinters uyttersten wil.
daerom wie t'minst daer van sal verstooten,
wart nu (voor als dan) hier uyt ghesloten.
aldus geschreven met goeden advijs,
in delft, quod attestor, meester matthys.

Nota dat in de kist niet anders en waeren als nieuwe groote leghpenninghen, de welcke de nonnen meynden goudt te wesen.

3°. In dit zelfde hs. komt nog voor;

Grafschrift van Jan Splinter.

Staet leser, hoort, wilt aen my leeren
om soo by tyts den druck te weeren,
opdat gy eer het is te laet
als ick geen misslagh en begaet.
Wanneer ick aen een slok kon gheven,
doen moght ick met de vrienden leven,
maer als myn goedtien was verdaen,
syn my de vrienden afghegaen [1]).
Daerom soo raed ick mans als vrouwen
de panne by den steel te houwen,
want arm, en oudt, en sonder macht
wort overal niet veel gheacht.

1) Deze vier regels zijn nagenoeg gelijk aan de vier eerste der hierboven, blz. 211, afgedrukte uit de ed. van 1584.

Het hs. waarin de beide bovenstaande rijmen voorkomen is getiteld: »Oorsprongh van Nederlandt, ende ghedenckweerdighe geschiedenissen voorgevallen in Vlaenderen ende Brabandt, ende andere plaetsen ende aldermeest binnen Ghendt tot den jaere 1607. Met noch eenighe bijvoeghsels".

Het eerste gedeelte daarvan werd in 1738 afgeschreven naar een hs. van 1563, door Fr. [Frater?] Joh.-Bapt. d'Obercourt, Augustijn, te Gent". Tot zoover de heer Arnold.

De vorm van dit grappige en goed vertelde verhaal kan in zeker verband staan met de in de 16de eeuw veel voorkomende soort van gedichten, »Testament" getiteld, b.v. het »Testament" van François Villon, het »Testament" van Ed. de Dene (in hs. te Brugge), dat van De Rammeleere (zie Kalff, Gesch. d. Ned. Lett. in de 16de eeuw I, 114), en uit lateren tijd de bij den eerstgenoemden druk van Jan Splinter's Testament bijgebonden gedichten: »Het Testament van de Oorloghe" van 1607, en »Beelzebub's Testament" van 1612 (zie den Catalogus onzer Boekerij I, 430 en 431).

De inhoud van het verhaal komt geheel overeen met dat van Uilenspiegel's Testament. Deze »gaf zijn goet in drie deelen, een deel sinen vrienden, ende een deel den raden van Mollen, ende tderde deel den pastoor van Mollen". Hij bedong eene kerkelijke begrafenis, zielmissen enz., en »bewees hem een groote kiste met .iiij. groote sloten wel bewaert, daer hi seyde dattet goet in was"; eene maand na zijn dood zouden zij »onder hem drien minlic vergaderen ... om dat goet te deylen". Zij vinden in de kist echter niets dan steenen, en krijgen daarop twist, daar zij elkander verdenken er vooraf den buit uit genomen te hebben. Zie den oudsten Nederlandschen druk, gereproduceerd door de firma M. Nijhoff, fol. K iij. Daar deze druk in het begin der 16de eeuw (volgens Lappenberg tusschen 1520 en 1530) verschenen is, kan dit verhaal zeer wel het voorbeeld voor Jan Splinter's Testament geweest zijn. Het is trouwens ook geenszins ondenkbaar, dat werkelijk hier te lande een zekere Jan Splinter zich eens, al of niet naar Uilenspiegel's

spiegel's voorbeeld, deze grap ten koste van zijne gewaande erven heeft veroorloofd. In dat geval vindt het verhaal, althans in dezen vorm, zijn oorsprong in »eene ware gebeurtenis".

Nog ouder dan dat van Uilenspiegel is het overeenkomstige verhaal in het »boec van den Scaecspul", cap. XIV (in het Lat. origineel, Tract. III, c. 8). De looze testateur heet hier Jan Ganasa. En elders, in Slavische streken, is het verhaal bekend van den man die een koffer vult met waardelooze zaken en dien doet doorgaan voor zijn geldkist om eene betere behandeling (in dit geval van zijne kinderen) te verkrijgen; verg. R. Köhler, Kleinere Schriften I, 431, n°. 36. Wellicht is dus de allerwegen bekende list hier aan een persoon met een willekeurigen naam toegeschreven.

Hoe dit zij, het verhaal moet in dezen vorm op zijn minst dagteekenen uit de eerste helft der 16de eeuw; immers reeds bij Sartorius, Adag. (ed. 1561) III, 6, 51 leest men: »Jan Splinters coffer. De his qui simulant sese congestas opes habere, qui nusquam sunt". En dat het verhaal lang is blijven voortleven blijkt wel hieruit, dat »een Jan Splinter's testament" nog in de 18de eeuw spreekwoordelijk bekend was, immers nog genoemd wordt in Van Alkemade's verzameling van spreekwoorden (zie Harreb. III, 454*a*) 73*b*, bij Tuinman, Spreekw. I, 64 en bij Van Effen, Spect. XI, 46 [1]). — Zie ook Kalff, a. w. II, 44.

25 (blz. 208). Een ghenoeghlijck Refereyn. Een Kalverstaert ende een Mosselmande. Reeds uitgegeven door Bolte in Zeitschr. f. deut. Alterth. XXXVI, 306—308; zie over de leugenrijmen, waartoe dit stukje behoort, zijne aant. op blz. 296 en verder b. v. Kalff, Lied in de ME.

1) Daarentegen schijnt in geen verband met ons verhaal te staan het optreden van eenen *Splinter* bij Coornhert I, 461*c—466 als interlocutor van C. in diens „Oordeelen van een ghemeen Lants Leere. Ghesprake tusschen Splinter, D. Coornhert". Trouwens de naam was vanouds in Holland bekend, voorheen ook als voornaam (zie b. v. Rek. d. Graf. v. Holl. I, 91; Leidsche Rechtsbr. (ed. Blok) 114, 292; Reg. v. h. Oud-Arch. v. Kampen I, 171, n°. 544; Tijdschr. VII, 251; Kron. v. h. Hist. Gen. XXXI, 159), thans (b. v. hier te Leiden) nog als geslachtsnaam.

484 vlgg.; diens Gesch. d. Ned. Lett. in de 16de eeuw I, 174; II, 44; Boekenoogen in den Gids 1893, IV, 272; De Mont en De Cock, Vl. Vertelsels 31—46 enz.

26 (blz. 212). **Een ghenoechlic Refereyn van het Euangelie vanden Spinrocken.** Over het eigenlijke »Evangelie van het Spinrokken", waarvan dit Refereyn slechts eene soort van quasi hekelend uittreksel is, zie Kalff, Gesch. d. Ned. Lett. in de 16de eeuw I, 394; II, 152. Aan den daar vermelden, thans voor mij liggenden ouden druk, bij Harman Janszoon Muller, dagteekenende uit de jaren tusschen 1566 en 1617 [1]), ontbreekt het eerste katern of halve vel; het begint bij het 5de capittel van den eersten dag en eindigt op fol. F ij (22) v°. met de »Conclusie", verkort uit de »Conclusion de l'acteur", in de uitgave van het Fransche origineel door P. J(annet). Paris 1855, te vinden op p. 97. Een veel latere druk, te Amsterdam in 1662 verschenen, waarvan onze Boekerij een volledig ex. bezit, is zoover ik zie geheel gelijkluidend met den eerstgenoemden, doch bevat meer: na de »conclusie" volgen nog twee »placaten", een van de vrouwen tegen de mannen en een van de mannen tegen de vrouwen.

In den druk van H. J. Muller volgt op het Evangelie v. d. Sp. de boven, bij n°. 5 *b*, beschreven druk van »Der Vrouwen Pater Noster"; de laatste zes versregels daarvan (»Elck pijnt hem.... voor een present"), voorkomende op fol. F(iiij) (24ro) zijn blijkbaar rauwelijks overgenomen uit de editie bij Mich. van Hoochstraten te Antwerpen (waarnaar die bij H. J. Muller nagedrukt schijnt), waar zij, volgens de beschrijving van Hain, Repertor. bibliogr. I², 334 (n°. 6755), op fol. 23*b*, dus één bladzijde vroeger voorkomen. Bevat laatstgenoemde oudere druk dus eveneens na het Evang. v. d. Spinrocken »Der Vrouwen Pater Noster"? Hoewel Hain dit niet vermeldt, lijkt het niet onwaarschijnlijk, omdat men uit de mededeeling v. Sepp, Verb. Lect.

1) Zie Moes, De Amsterd. Boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw 285 vlgg.

226 — dat het Evang. v. d. Spinrocken op den Index van 1570 staat kan ons niet verwonderen — kan opmaken dat het boekje reeds in 1514 (vier jaar vroeger dan Kalff, Gesch. d. Ned. Lett. in de 16de eeuw I, 394 noot vermeldt), hier te lande, hetzij in originali hetzij in vertaling, bekend is geweest. In beide gevallen zou dan wellicht die druk van M. van Hoochstraten bedoeld kunnen zijn. Dat het stukje later veel gelezen werd blijkt b. v. uit de vermelding door Marnix, Byenc. 1, 2 (ed. 1574, bl. 22*b*), door Bredero II, 40 (Moortje r. 686), en in eene aanhaling uit een rederijkersgedicht, a°. 1619, bij Schotel, Gesch. d. Reder. I, 96.

Dat ook hier te lande, evenals in Frankrijk (zie Jannet's Préf., p. vij), nog steeds zeer veel van het in het Ev. v. d. Spinr. als 't ware gecodificeerde bijgeloof voortleeft, spreekt wel vanzelf.

T o t e e n B e s l u y t (blz. 216). Deze zes regels komen ook voor in Roemer Visscher's Brabbeling, niet alleen in de buiten zijn weten verschenen oblong-uitgaaf van 1612 (blz. 2: „Tot den Leser. II"), maar ook in die van 1614, »by hem selven oversien, en... vermeerdert" (blz. 24, het eerste nummer van het 2de Schok der Quicken), en in die van 1669 (blz. 22). Is het dus van Roemer Visscher afkomstig, reeds vóór 1600 in omloop geweest, en door Van Ghelen, ongevraagd ongeweigerd, als een geschikt slot zijner verzameling boudweg overgenomen? Dat Roemer het zich zelf in 1614 zou hebben toegeëigend is immers niet aannemelijk?

Wij onthouden ons, zooals boven is te kennen gegeven, van het opgeven der talrijke plaatsen waar de lezingen van *L*, *Gr* en *H*, als stellig ouder en beter, te verkiezen zijn boven die van *G*; ieder kan ze zonder eenige moeite door het inzien der varianten vinden. Ook emendatiën en conjecturen tegen het gezag van alle drukken in blijven, hoewel critiek hier geenszins overbodig of ongeoorloofd is, achterwege; zie enkele voorbeelden in de Voorrede, blz. XXV, noot 3.

Evenzoo wijzen wij hier slechts terloops op de volgende

vormen en rijmen, als staaltjes der min of meer gewestelijke taal van sommige stukken: *lienen* (leenen)*: dienen* 3,19 (evenzoo 50,23; 51,21); *dreghen* (dragen)*: gekreghen* 4,4 (daarentegen *draghen: plaghen* 7,16); *mienen* (meenen)*: dienen* 6,10; *hie* (er staat in alle drukken: *hier*)*: geschie* 26,6; *hoode* (er staat: *hoofde*)*: broode* 84,2; *duyren: uyren: reuren* 112,5—8 (zie ook 175,11); *scheen* (scheiden)*: een* 118,25; *verkieren: verfieren* 140,15; *bereedt: steet: sleet: geet: leet* 158,13—20; *ghelayen* (geladen)*: wayen: berayen* (beraden)*: drayen: schayen* (schaden) 160,16—22; *touwe* (toe)*: rouwe* 162,16; *wanden: lenden* 185,12; *verduyren: besuyren: vuyren: schuyren* 209,16; *hoeyen: bloeyen* 210,18; *ay* (ei, ovum)*: kray* 214,3 enz. Veel hiervan maar niet alles schijnt op Brabant te wijzen; trouwens dat deze stukken van zeer verschillende herkomst zijn is bij zulk eene lanx satura niet anders te verwachten.

Ten slotte: moge de herdruk van dezen bundel, de voornaamste bron voor onze kennis der Nederlandsche volksliteratuur in de eerste helft der 16de eeuw, ruime belangstelling vinden in Noord- en Zuid-Nederland.

Leiden, Juli 1899. J. W. MULLER.

NASCHRIFT.

Van Jan Splinters Testament is nog een andere druk dan de twee boven vermelde aanwezig in de Bibliotheca Thysiana alhier (zie den Catalogus, blz. 198), gedrukt te Delft in 1647, ter zelfder plaats dus als het Gentsche exemplaar, doch voorzien van een jaartal, dat dezen druk maakt tot een schakel in de van de 16de tot de 18de eeuw reikende overlevering van het verhaal. De tekst is bladzijde voor bladzijde en, voorzoover eene vluchtige vergelijking mij leerde, ook woord voor woord gelijkluidend met dien van het exemplaar uit onze Boekerij; alleen vindt men hier in plaats van de Nederrijnsche vormen goed Hollandsche. Ook wordt het stukje gevolgd door dezelfde drie refereinen.

Leiden, Oct. 1899. J. W. M.

TOONEEL EN *HOUWEEL.*

De afkomst dezer woorden schijnt glashelder: een *tooneel* is immers eene plaats waar of, bij overdracht, iets dat ver*toond* wordt, eene ver*tooning*; een *houweel* iets om mede te *houwen*. En let men alleen op het hedendaagsch gebruik van beide woorden, dan heeft ons taalbesef ook stellig gelijk. Of deze opvatting echter ook historisch beschouwd den toets kan doorstaan moge het volgend onderzoek leeren.

Bij nadere beschouwing blijkt er inderdaad wel grond tot twijfel aan de juistheid dezer afleiding te zijn. Indien zij juist ware, zou men moeten aannemen òf dat de beide woorden rechtstreeks met het oorspronkelijk Romaansche achtervoegsel *-eel* zijn afgeleid van de Nederlandsche ww. *toonen* en *houwen* (aldus bij Franck); òf men zou met de spraakkunsten van Brill (4de dr., I, § 50, 3), Cosijn—Te Winkel (7de dr., § 333) en Van Helten (4de dr., § 121) moeten gelooven, dat in die beide woorden de Nederlandsche uitgang *-el*, waarmede namen van werktuigen van ww. worden afgeleid, is »verscherpt tot" of »overgegaan in" of »vervangen door" *-eel*, onder den invloed van zoovele vreemde woorden met dien uitgang, m. a. w. dat *tooneel* en *houweel* oorspronkelijk *toonĕl* en *houwĕl* geluid hebben. En nu moet ik bekennen — al moge dit thans den schijn hebben eene achterna gevonden bedenking te zijn — altijd eenige achterdocht te hebben gekoesterd zoowel tegen de eerste als tegen de tweede wijze van afleiding. Tegen de eerste geldt al dadelijk het bezwaar, dat dit dan de eenige woorden op *-eel* zouden zijn die een ww. tot grondwoord hadden; onder de talrijke woorden met dit suffix is er geen te vinden, eenigszins hiermede te vergelijken. Doch dit bezwaar zou op zichzelf wellicht niet onoverkomelijk zijn.

Zwaarder weegt echter de volgende bedenking. Aangenomen dat de vormen **toonĕl* en **houwĕl* bestaan hebben —

tot dusverre is er geen spoor van gevonden[1]) —, is het dan waarschijnlijk dat twee znw., van ww. afgeleid met een in zijne beteekenis zoo duidelijk suffix als *-el* (verg. *sleutel*, *hevel*, *prikkel* enz.), dien uitgang zonder blijkbare aanleiding zouden hebben verwisseld voor een vreemd suffix met uitheemschen klemtoon, en bovenal, met zeer onduidelijke functie? Dat nominale suffixen als *-ier* en *-ist*, uit tal van woorden van vreemde herkomst bekend en voor ons taalbesef gemeenzaam geworden als dienende tot vorming van nomina agentis, ten slotte ook achter Nederlandsche znw. zijn geplaatst ter afleiding van dergelijke nomina (*tuinier*, *herbergier*, *hovenier*, *kruidenier*, *warmoezenier*; *bloemist*, *klokkenist*) is zeer begrijpelijk en natuurlijk; hetzelfde geldt van de ww. van Nederlandsche nw. gevormd met *-eeren* (*halveeren*, *kleineeren*, *waardeeren*): deze achtervoegsels hebben eene duidelijke, voor ieder voelbare beteekenis of kracht. Valt er daarentegen uit de bonte reeks der op *-eel* uitgaande woorden voor dit suffix eene eigen functie af te leiden, waardoor deze woorden tot eene bepaalde groep verbonden worden en waardoor onze voorvaderen er toe verleid konden zijn, hetzij rechtstreeks met dit suffix *tooneel* en *houweel* van *toonen* en *houwen* te vormen, hetzij **toonĕl* en **houwĕl* in *tooneel* en *houweel* te veranderen? Zoover ik zien kan, ontbreekt zoodanige gemeenschappelijke functie geheel: het zijn allerlei namen van voorwerpen, gebouwen, schepen, werktuigen, stoffen, personen enz. enz., zonder eenig duidelijk aan allen gemeen begrip. En geen wonder; immers ook de Oudfransche woorden op *-el*, waaruit onze Nederlandsche woorden op *-eel* ontsproten zijn, vormen niet eens ééne groep, daar in *-el*, ten minste later, twee Latijnsche suffixen zijn samengevallen: *-ellus* en *-alis* [2]). De beteekenis van het laatstgenoemde, waarmede (later vaak gesubstantiveerde) bnw. zijn gevormd, is reeds vrij vaag; het eerste, eigenlijk dienende ter vorming van verkleinwoorden, heeft, evenals zoovele andere van dien aard,

---

1) Over de mogelijkheid van een anders gevormd *houwĕl* zie beneden, blz. 239, noot.

2) Zie Salverda de Grave in dit Tijdschr. XV, 204.

in de Romaansche talen die beteekenis reeds zeer vroeg verloren: de diminutieven zijn — het is overbekend — in zeer vele gevallen de gewone woorden geworden, die de grondwoorden verdrongen hebben en niet meer als diminutieven opgevat worden. Vormen dus de talrijke Fransche znw. op *-el* geene groep, worden zij door niets anders dan door het formeele van den uitgang gekenmerkt en bijeengehouden, hetzelfde geldt natuurlijk in nog veel sterkere mate van de betrekkelijk weinige uit dat groote aantal overgenomen Nederlandsche woorden op *-eel*. Mij dunkt, zulk een vreemd suffix mist de functioneele kracht, noodig om aanleiding te geven tot de analogische vorming van nieuwe of de vervorming van bestaande woorden; het is niet »productief" [1]).

Doch, zal men zeggen, dit zijn algemeene beschouwingen, welker bewijskracht gering is, wanneer zij in strijd blijken met of althans niet gesteund worden door het getuigenis der feiten, der oude voorbeelden van de beide woorden. Zien wij wat de geschiedenis der woorden zelve leert.

I.

Tooneel blijkt al aanstonds, althans in dezen vorm, niet van oude dagteekening te zijn. In de 17de eeuw is het gewoon; ook op het einde der 16de eeuw vindt men het, met een bijvorm *tonneel* daarnevens, die, hoezeer op zich zelf bij de thans en zeker ook toen ter tijd gewone uitspraak begrijpelijk, toch reeds niet getuigt van een algemeen, sterk sprekend en helder besef der afleiding van *toonen*. Ook bij Kiliaan staat: »T o o n e e l. Theatrum, visorium: locus spectaculi ubi ludi eduntur"; doch ... daarnaast staat in denzelfden zin een andere vorm, nl.: »T a n n e e l. j. T o o n e e l. Theatrum, visorium". Plantijn kent alleen dezen laatsten vorm: »T a n n e e l. L'eschafault où on ioue des farces. *Pulpitum*".

1) Zie Kluge, Nom. Stammbildl., Einl. en § 78, 87, 118, 155 e. e.; Wilmanns, Deutsche Gramm. II, § 12.

Wat voor een vorm is dit *tanneel*? Is het soms een dier vormen met eene *a* in plaats van eene oudere *ō*, *ŏ*, *ĕ* enz. in eene lettergreep vóór den klemtoon, waarop nog onlangs Prof. Kern heeft gewezen [1]) en die men b. v. vindt in *andijvie*, *baffetoen*, *bardes* (bordes), *bardezaan*, *gardijn*, *kampanje*, *kantoor*, *karbeel*, *kardeel*, *karwei*, nvl. *saldaot*, en vóór eene enkele consonant, in *ajuin*, *apeel* [2]), *babijn*, *bagijn*, *bazuin*, *katoen*, *lakooi*, *lamoen*, *latier* enz. [3])? In dat geval zou het mogelijk zijn dat een oudere vorm *tooneel* tijdelijk en ten deele door een jongeren bijvorm *tanneel* verdrongen, maar later, door het besef van den nooit geheel vergeten samenhang met *toonen*, weder in 't algemeen gebruik teruggekeerd was; zelfs is het denkbaar, dat zoodanige oude en echte vorm *tooneel* uit den oudsten tijd niet meer aan te wijzen, en het woord dus eerst in zijn gewijzigden vorm *tanneel* aan het licht gekomen, d.i. in een handschrift gevonden ware. Toch wettigt het feit dat men, verder in de 16de en 15de eeuw teruggaande, n o o i t *tooneel* vindt, eenigen twijfel aan de juistheid dezer onderstelling. En wanneer men, voortzoekende, nog een anderen, ouderen vorm, nl. *teneel*, in eene kennelijk verwante beteekenis vindt, dan wordt de achterdocht tegen de gangbare afleiding van *tooneel* tot volslagen ongeloof en blijkt tevens eene gansch andere herkomst mogelijk en waarschijnlijk. Want deze vorm en deze beteekenis zijn de schakels die ons vergunnen het Nederlandsche woord te verbinden, te vereenzelvigen met een eerst, als niet ter zake dienende, terzijde geschoven Oudfransch woord *tinel*. Inderdaad zijn wij, geloof ik, hiermede op het goede spoor: *tooneel* blijkt geen »bastaardwoord" te zijn, maar een echte vreemdeling, die zich naar onze zeden en gebruiken geschikt, en daardoor een Nederlandsch aanzien gekregen heeft; kortom het woord is ontleend aan ofr. *tinel*, doch

1) In dit Tijdschr. XVII, 161 vlgg.; zie ook Vercoullie, Hist. Gramm. § 26.

2) Zie Ned. Wdb. op *Opeel* en De Bo.

3) Zie nog *calommen* (voor *colommen*) in dit Tijdschr. XVII, 222 en bij De Bo, *karnuit* bij Boekenoogen 1324, wvl. *paschénie* (*baskénen*) bij De Bo; verg. ook De Vreese, Gallicismen in het Zuidndl. 87.

later in vorm en beteekenis gewijzigd door de bijgedachte aan *toonen*: een aardig voorbeeld van volksetymologie. De korte geschiedenis van het woord, met voorbeelden toegelicht, moge dit nader verduidelijken.

In de 17de eeuw is *tooneel*, zooals gezegd, een gewoon woord, zoowel in Noord- als in Zuid-Nederland. Men zie, om slechts enkele voorbeelden aan te halen, Vondel III, 163; VI, 319 vlgg. en de titels in dl. XII, 312; voorts de afl. *tooneelen* ww. (Vondel I, 105), *tooneelier* (VI, 320, 321), *tooneelist* (VI, 325; X, 500, 602; XI, 28) en de samenst. *tooneelkunst* (VIII, 11), *-poëzij* (VI, 324), *-schild* (VI, 317), *-spel* (VI, 320), *-stof* (VI, 204), *-trompet* (VI, 206), *-wet* (VIII, 11), *speeltooneel* (III, 319), *treurtooneel* (VI, 205; VIII, 11) enz.: genoeg om te doen zien hoe gebruikelijk het was. Een iets ouder en zeer duidelijk voorbeeld is het volgende:

> Hy (*K. van Mander*) had op een groot seyldoeck gheschildert veel doode lichamen . . ., dat over het tooneel getrocken wiert, en met hant-pompen over een huys op het toneel ghebracht *enz.* (Bredero,) Lev. v. V. Mander (ed. 1624), 16.
>
> (*Een spel*) dat . . . cierlijck ende heerlijck uytghevoert en ghespeeldt werdt, en het Tooneel was zeer aerdich en konstich toeghemaeckt, 17.

Wat den vorm betreft valt op te merken, dat enkele malen geschreven wordt *tonneel* (b.v. Six v. Chandelier, Poëzy 114). De beteekenis is overal dezelfde: plaats waar een drama vertoond wordt, lat. *scena*, hd. *bühne*, evenals thans. Alleen schijnt *speeltooneel* ons, van modern standpunt, eene tautologie. En er is eene plaats van Vondel waar de hedendaagsche beteekenis niet past en eene oudere nog schijnt door te schemeren. In een gedicht aan Hooft (III, 163) verhaalt hij dezen een »droeven droom", waarin hij hem heeft zien onthoofden op een »wreed schavot"; en dit schavot noemt hij r. 25 een *tooneel*:

> Een wasser op 'tooneel die sich ter neder streckte,
> En 't versch geplengde bloet met syne tonge leckte.

Ofschoon in den aanvang (r. 3) sprake is van »uw treurspelig end" en 't dus mogelijk is dat Vondel 't min of meer als eene dramatische vertooning beschouwd wil zien, is de toepassing van het woord *tooneel* op een schavot voor ons toch vreemd, en schijnt

zij nauwelijks te verklaren indien niet toen ter tijd (1632) nog eenigermate de herinnering leefde aan eene ruimere, meer algemeene beteekenis van 't woord, zooveel als: getimmerte, stellage (de oudere beteekenis ook van *schavot*). En deze is inderdaad aan te wijzen, en wel bij de Rederijkers van den aanvang der 17de en het eind der 16de eeuw, tot wie wij ons thans natuurlijk in de eerste plaats wenden. Dikwijls heeft *tooneel* (of *toneel*, *tonneel*) ook bij hen de hedendaagsche beteekenis. Om slechts één voorbeeld te noemen: in de in 1596 geschreven »Drie nieu Spelen van Sinnen" door Rijssaert van Spiere uit Oudenaarde (blijkbaar een naar Holland uitgeweken Vlaamschen kamerbroeder) staat telkens achter den inhoud de »Ordonnantie van 't Toneel", b.v. vóór het eerste stuk »Vanden Christelijcken Ridder":

1. Aende hooghe zijde s' Hemels Throon.
2. Daer aen volghende 't Dal van Weene.
3. Daer na s' Werelts Pryeel.
4. Ende aende laghe zijde den Throon der Hellen.

Kennelijk is hier echter nog een tooneel met verschillende verdiepingen bedoeld, zooals in de middeleeuwen in gebruik is geweest: waarschijnlijk een los, opzettelijk voor de gelegenheid vervaardigd en opgeslagen getimmerte, waarop gespeeld werd. Immers het is welbekend dat de vaste schouwburgen eerst uit later tijd dagteekenen; oudtijds speelden de Rederijkers misschien ook wel binnenshuis, doch stellig zeer dikwijls, en bij landjuweelen en intreden zeker wel altijd, op eene dergelijke stellage, in de open lucht op de markt opgeslagen. Zulk een getimmerte nu werd met verschillende namen genoemd, b.v. *stellagie* (Excell. Cron. v. Vlaend. 293 *b*, *c*; bij Schotel, Gesch. d. Reder. II, 298, 299; Hermans, Gesch. d. Reder. in Noord-Brab. II, 325; Van Hauwaert, Vl. Toon. in de XVIIde eeuw 12), *stellinge* (Exc. Cron. 293*b*; bij Schotel II, 199), *staedge* (Exc. Cron. 139*a*), *schavaute, schavot* (N. Chron. v. Brab. 5*a*; bij Schotel I, 19, 159; II, 149). Bovendien waren er nog de »wagenspelen" die op een *wagen* vertoond werden (bij Schotel I, 155; II, 185; Hermans, Gesch. d. Reder. in Noord-Brab.

II, 325; Everaert XIII, 99; XV, 37) enz. Naast deze benamingen vindt men ook *tooneel*, in dezelfde (van de hedendaagsche eenigszins verschillende) beteekenis, t. w.: een op een plein of straat gebouwd getimmerte, waarop bij een landjuweel de verschillende kamers niet alleen hare dramatische spelen van sinne, esbatementen en factiën »vertoonden", speelden (of liever opzeiden, voordroegen), maar ook hare prologen, liedekens, refereinen enz. ten gehoore brachten, waarop bovendien bij den aanvang der feesten de broeders der feestgevende Kamer (of wel een zinnebeeldig personage, »Rhetorica"), in staatsie zittende, de »inkomende" kamers verwelkomden en wederkeerig door deze begroet werden, waaraan deze verder de medegebrachte en ten geschenke gegeven blazoenen ophingen, en waarop veelal ook de prijzen werden uitgedeeld. Natuurlijk behoeft dit alles niet altijd en overal op ééne stellage te hebben plaats gehad; waar men er plaats en geld voor had, zal wel dikwijls meer dan één *tooneel* opgeslagen zijn. In allen gevalle: er werd op een *tooneel* dus niet alleen en niet altijd »vertoond". Men zie de beschrijvingen der landjuweelen bij Jonckbloet en Schotel, benevens de volgende, naar tijdsorde gerangschikte plaatsen, waarin de laatstgenoemde toepassingen van *tooneel* duidelijk uitkomen.

De voorsz. Cameren, zijn aende Zijlpoort op een Toneel aldaer aldus ontfangen. Lusth. v. Rhetor. (Leiden, Ravelengien, 1596) 50.

Uytsprake gedaen op 't Tonneel in 't overleueren van 't Blazoen, 85.

Ten laetsten verzoncken wy den broederen vol trouwen,
Wt elcke Camer een te stellen opt Toonneel.
Om de gerechticheyt dees handels (*t. w. der prijsuitdeeling*) daer te aenschouwen,
En zien dat los van jicht elc een becoemt zijn deel.

14.

Als zij de vijf Eerste Camers hebben gehaelt,
Om te leyen op Tonneel, aldaer haer verwachten
Rethorica met die Nimphen van haer geslachten.

54 (en zoo nog viermaal op 54 en 55: tonneel).

Dees prijsen op 't Toonneel sullen werden gewonnen
Met licht en blaeckers veel alle avonden begonnen.

Cort Verhael enz. (Leiden 1596; zie Cat. Lett. I, 213) 2.

Een ander die hem dunct dat (*hij*) deur de beste tarmen
Op 't Straet of op Toonneel gemaect heeft tmeeste gelach *enz.*

3.

Van daer zijn alle de Cameren by die van Trou moet blijcken d'een voor ende d'ander naer in haer blijf-plaetse gheleydet ende des ander daechs weder elck bysonder nae 'Thoneel om den sin van haer Intrede te verclaren.... Het Thoneel was cierlijck toegherust met schoone tapyten behangen, alwaer dien dach Rhetorica met de Muses cierlijck toeghemaeckt sittende, alle de Camers wel ghecomen hiet. Constthoon. Juw. (Haarlem 1607) vi.

In dezelfde opvattingen en toepassingen nu vindt men in een vroeger tijdperk, in Noord- maar vooral in Zuid-Nederland — waarheen wij, gelijk in zoo menig ander geval, om de ontwikkeling onzer Nederlandsche beschaving in dien tijd gade te slaan, ons thans moeten verplaatsen — nooit *tooneel*, maar altijd *tanneel* of *taneel.* Ziehier ettelijke voorbeelden, wederom naar tijdsorde (en dus niet naar de verschillende toepassingen) gerangschikt; men vergelijke hiermede »de figure van het Speeltanneel" in de uitgave der Antwerpsche spelen van 1561 (A v*a*) en de afbeelding in de oudste uitgave van 1539 der Gentsche Spelen van dat jaar, alsmede Constthoon. Juw. iv en v.

Dat alle de ghone, die, van den broederscepe ende gulde... ghelieven zal te commene ter voors. feeste ende beroupe, zullen ghehouden zyn te wesene binnen... Hulst tsondaechs..., binnen pleyne zonneschijn hem presenterende voor ons taneel. Prijskaart der Kamer te Hulst (a° 1483) in Belg. Mus. IV, 413.

Item so wie tonsen taneelefeeste ende spele ons speelwijs tooghen oft bewijzen zal de alderscoonste... materie *enz. Ald.*

Item zo wie tonsen beroupe aldermeest de beste ende ghenoughlicxte esbatement spelen zal, voor ons taneel, ende ghenoughte anthieren *enz.* IV, 414.

Item zo wat camere... commen zal tonser feesten ende spele, hem alderscoonst... presenteren zullen tonsen taneele, die zal ontfaen *enz. Ald.*

Item zo wie commen zal tonsen spele ende feeste, die zal ghehouden zijn, ten daghe van der lotinghe, ons over te ghevene eene wapene van der plecken van daer zy gheseten zijn met harer duuse, omme te hanghene ten taneele. IV, 416.

Jc biddu slaet elders hu tanneel bloet.
Want Elckerlijc met hu niet beclynen can.
Everaert XVII, 151 (»Elckerlijc" *tot* »Aerm in de bnerse").

R Maer Bezouck et zonde betaemen redelic
Dat wy te gader jn dit versaemen edelic
Om de heeren te ghenoughen hier
Groetenesse boden.
B. Jc wilder my toe voughen schier.
Hu groetic die heeren van den tanneele zyt
Voort hooghe middel neder jnt gheheele wyt.
XXI, 26.

Als ic int vertalen deser boecxkens v. l. personagie, dwelck ghy op swerelts tanneel met eeren personeert, so dicwils met menichuuldigher ghelijcheit gheware wert in den persone Vlyssis. Coornhert, Odyss. (ed. 1561) I, II.

De banieren op het taneel te doen maken 4; twe met de wapenen van den scilders, ende een met Prince wapen, ende een met des Houftmans wapen. Bij Van Even, Het Landjuweel v. Antw. in 1561, 52.

Men (heeft) tot Athenen een schoone Fabrike ghebout, dwelck aldaer ... Theatrum werdt ghenoemt, hebbende die forme van eenen haluen circule ... Voer dese Fabrike oft Theatrum stondt tspeelhuys oft speeltaneel int Latijn Scena ... ghenoempt, ... Alsmen een Comedie speelden ... alsdan was tspeeltanneel toegherust ghelijck eens middelbaers borgershuys *enz.* Antw. Sp. A iij *a*.

Retrogade dwelck ops Heeren Tanneel geschreuen stont (*t. w. op het tanneel van den Prins der Antwerpsche Kamer, Melchior Schets van Stralen*), C 1 *b*.

Maer pronuncieert van buyten voor ons Tanneel. Antw. Sp., Haagsp. a ij *a*.

Wie 't triumphanst onkostelijcxt blasoen presenteert
Op het Taneel, en tschoonste dicht allegeert
Wort met prijs vermeert, van ses kroesen playsant ...
Past ghy de Refereynen en Liedekens grosseert,
Ende op het Taneel levert in haerder hant.
Rotterd. Sp. vi.

Van 't Taneel gaende, sy (*Rhetorica*) u verbeyen zal
In 't logijs, en tvry ontbyten bereyen zal.
VII.

Elck twee stadts kannen wijns, wort zonder dangier...
Gheschoncken, als ghy van 't Taneel zult gaen.
ix.

Die derde op taneel neer leggende en slaept, wert wacker en sprect *ens.* Trou m. bl. 221 (*uit een spel van den Haarlemschen factor Lauris Jansz.*, a° 1565).

De Clausulen waer mede dat Rhetorica (opt Taneel sittende) elcke Camer met haer Bloem, ende Deuijse lieflick ontfanghen ende t' bewijs van elcke Camers Intrede vereyscht heeft. Refer. ghepronunch. opte Intreden binnen ... Delft (a° 1581) A ij *a* (verg. de afbeelding op C i *a*).

Mits dat elck ons met vier derthienen sal induceren
T' verstant van haerder Intrede opt Taneel daer ontrent
Daer men een yeder wilcom sal heeten pertinent.
B 2*a*.

Ende nae de lotinghe verstaet wel desen
So salment openbaerlijck op het Taneel lesen.
B 3*a*.

Om dat het (*t. w. het vergaderen in besloten ruimte*) maeckt de menschen ... dromende van ydele dinghen, ... of indien het is een taneel, om aen te sien Scenam, dat is te segghen, de plaetse, daermen de spelen van speelt. V. Zuylen v. Nieuvelt, Plut. 18*d*.

Het taneel, of het redeys der musijcken ghemaect om de spelen der musijckers daer van te hooren, welck ghenoemt wort Odeon, dat is van binnen wel ghemaeckt met veel ryen van setelen ende gledereu van colommen. 69*a*.

De Messeniensen hem in haer handen hebbende, deden de kinderen uyt het school comen in het taneel, om aldaer te sien een van de schoonste schouspelen, te weten, de straffe des tyrans, welck opentlick ghegheesselt, ende daer na ghedoodet worde. 117*b*.

Mamercus ... onderstont (hem) voor het volck uyt te spreken een reden ...: maer siende dat het volck ... groot gherucht maeckte om hem niet te hooren, begost hy dwers over het taneel te loopen, ende stiet met sijn hooft ... teghen een van de trappen, daermen in het taneel op sit, *Ald.* (*in 't Fr. orig. van Amyot overal:* theatre *of* auditoire).

Waerom quaemt ghy, Cato, in die taneelen?
Die doch 'svolcx sotheyt wel kende te vooren,
Haer wulpsheyt, haer vryheyt, haer sotte speelen.
Visscher, Brabb. (ed. 1612) 92.

Uit enkele der bovenstaande plaatsen, bepaaldelijk de eerste en die uit het Antw. Haagsp., zou men afleiden dat in den ouderen tijd ook wel vóór een *tanneel* gespeeld is. In allen gevalle is het *tanneel* daar kennelijk niet allereerst de plaats waar gespeeld wordt, maar: de estrade of tribune waarop de gastheeren gezeten zijn [1]).

---

1) Jonckbloet, Gesch.[4] II, 418 stelt *tanneel* gelijk met *blazoen* of *kamermerk*. Wellicht is hij tot deze opvatting (die ik nergens elders heb aangetroffen) gebracht door de volgende drie plaatsen uit den gildebrief der Kamer te Veere van 1530 (afgedrukt achter Kops, Gesch. d. Reder., in Werk. d. Mij. d. Ned. Lett. in 4°, II), waarvan de eerste op dezelfde blz. 418 door hem wordt aangehaald:

Oick moet hij (*een nieuwe kamerbroeder*) beloven ende zweren opt tanneel te houden de puncten, ende articulen hier navolgende. 332.

Ende wie int geselscap comt als zij vergadert zijn binnen der Cameren, het zij

En gaan wij verder terug, dan blijkt deze laatste opvatting niet alleen te hebben gegolden bij tooneelwedstrijden of »landjuweelen" van Rederijkers, maar evenzeer bij die andere luisterrijke feesten: »schietspelen" (schutterswedstrijden), tournooien, »blijde inkomsten", »intreyen" enz., zooals er gedurende de 15de en 16de eeuw in de rijke Zuidelijke Nederlanden onder de prachtlievende Bourgondische vorsten telkens gegeven werden en waarvan de uitvoerige beschrijvingen een goed deel der Vlaamsche en Brabantsche kronieken van dien tijd vullen. Het *tan(n)eel*, of in nog ouderen vorm *ten(n)eel*, was de estrade of tribune, waarop de hoofdpersonen, de vorst, de voorname heeren en vrouwen of de prijsrechters gezeten waren en waarvóór degenen die aan den wedstrijd of den intocht deel namen moesten voorbijtrekken. Ziehier weder eenige aanhalingen ten bewijze.

---

vroegh oft late, die sal gelden als de eerste, alzoe lange het tanneel vuthangen sal. 334.

Item alst tanneel van Missus vuthanget, zoe mogen comen daer alle die van den broederscape op heur gelach. 336.

Inderdaad moet men, deze plaatsen onbevooroordeeld lezende, erkennen dat eene beteekenis als: blazoen, ruitvormig schild, met de emblemen der kamer, dat kon „uithangen" en dat als een soort van gewijd voorwerp diende om een eed op te doen (gelijk anders een bijbel of eene reliquie), hier wel het best schijnt te passen, beter in allen gevalle dan: getimmerte, stellage enz. Toch kunnen deze plaatsen mij vooralsnog niet doen wankelen in mijn geloof aan de juistheid der boven aangenomen beteekenis en etymologie van *tanneel*; vooreerst omdat op al de overige plaatsen deze uitstekend, die van: blazoen kwalijk zou passen; ten tweede omdat de hier voorgestelde etymologie eene redelijke verklaring van *tanneel* en *tooneel* geeft, terwijl een woord als *tanneel*, blazoen geheel in de lucht zou hangen. Ook wordt op blz. 332, even vóór de eerste aanhaling, waar werkelijk het „blazoen" der kamer beschreven wordt, het woord *tanneel* niet gevonden. Nu de lezing juist blijkt — Mr. R. Fruin ThAz. heeft de goedheid gehad de plaatsen op het origineel voor mij te verifiëeren —, zou ik dus veeleer denken òf dat *tanneel* hier eene nog onbekende beteekenis, misschien inderdaad, die van: blazoen heeft (welke beteekenis dan op nog onverklaarde wijze uit of naast de boven aangewezene moet ontstaan zijn), òf wel, indien *tanneel* hier hetzelfde beteekent als op al de overige plaatsen, dat *uithangen* hier gebezigd is in eene ons nog onbekende opvatting en dat de eed tot meerdere plechtigheid op de stellage werd afgelegd. Voor eene voldoende uitlegging dezer „spel- en hoofdbrekende" plaatsen houd ik mij zeer aanbevolen; doch aan de hoofdzaak kunnen zij m. i. niets veranderen. — Zie het Naschrift.

Ipre in vlaendre sachmen eerst in comen
Xx. in Meye tsondaechs voor noene
Daer hertoghe Phelips lach tonser vromen
Ende ons princersse bi haren baroene
Passerende tanneel in reynen doene.
Exc. Cron. v. Vlaend. 289*c* (*bij een schietspel*, a° 1497).

Ons prinche deidse (*die van Maastricht*) tweewarf intreden
Met .lxxxij. peerden si het tanneel leden.
290*b*.

Lueuene (*Leuven*) sachmen passeren het tanneel.
290*c*.

(*Alle gilden*) worden ghehouden . . . intreye te doene als huerlieder ghebuerte zyn zal . . . en hemlieden presenteren ten tanneele van de ghilde deser stede, en aldaer laten een panais ofte blazoen; en die jntreye doen willen om prys, worden ghehouden de juge ten taneele over te ghevene . . . de menichte van haerlieder volcke *ens*. De Meyer,) Jaerb. d. Gilde v. S. Sebastiaen te Brugge 163 (a° 1534).

Buyten der stadt was gemaect een schoon tenneel
Daer de heeren op saten sonder verdrieten
Om Jugeren die prijsen te gheuen elck zyn deel.
N. Chron. v. Brab. 412*a* (*bij de feestelijke opening van het kanaal van Willebroek*, a° 1561).

Daer stont ghemaeckt een triumphant tanneel,
D'welck soo wel buyten binnen als aen alle syen,
Verchiert was met menich costelijck juweel,
Van constighe borduren en tapesserijen,
Daer de triumphateurs voorby moesten lyen,
Op dit tanneel is de Hartoghinne ierst gheclommen,
En haer edel dochters hebben onder hun dryen,
My oock boven met henluyden heeten commen,
Alle den adel en waer niet om volsommen,
Die daer versaemde op dit tanneel voorseyt.
Houwaert, Gen. Loop 21.

Recht teghen over stont noch een playsant,
Cleijnder taneel: daer de Jugen op saten,
Daer de prysen oock hinghen aen den eenen cant.
22.

De ghene die . . . eenige boecken oft schriften laten vuytgaen: Als de welcke hun stellen (by maniere van segghen) gelijck een persoon op een openbaer theatre oft Taneel, om van alder werelt gesien, gekent ende berispt te zijne. Numan, Striit d. Gem. 2*a*.

Men rechter tenten, theatren en tanneelen:
Men stelder licen om toernoijen naer crijchs aert . . .
Die tanneelen waren vol Nymphkens vermaert

Om wyens wil men hem ter banen stelde....
Die prijs creech, men zeer eerlijck verselde
En leydde ter plaetsen daer zijn Nymfe lach,
Die hy gaen groeten mocht naer des tournoijs gewach.
155.

Wij zijn hiermede al vrij ver van ons hedendaagsch *tooneel* afgedwaald, zoowel wat den vorm als wat de beteekenis aangaat. Toch moeten wij nog verder terug. Zeer dikwijls vinden wij nl. de uitdr. (*sijn*) *tan*(*n*)*eel houden*, vanwaar ook *tanneelhouder*, naast en kennelijk in denzelfden zin als (*sijnen*) *staet houden*, t. w. in staatsie zitten, d. i. plechtig met het geheele gevolg (den hofstoet of de kamerbroeders) op eene versierde estrade zitten om receptie te houden, een stoet te zien voorbijtrekken enz. Verg. hiermede de jongere uitdrukking (*zijn*) *staat ophouden*, *staat voeren*, bij eene openbare plechtige of feestelijke gelegenheid de aan zijn rang en stand passende pracht ten toon spreiden (zie bij Kiliaan: »Staet. Pompa: apparatus sollennis cum ostentatione et magnificentia", en ook Proza-Rein. 7, 5 aant.).

Van te makene eene groote tente, staende up viij masten, met eenen portale ende aleye, metsgaders eenen pauilloene, staende thenden ande vorseide aleye, omme teneel ende den staet vande stede jn te houdene, ende omme tvertrec van den borchmeester ende den raed te houdene jnt vorseide pauilloen. Rek. v. Brugge (a° 1436), in Invent. d. arch. de Bruges I^1, 5, 120.

Item, hilden heere ende wet, scepenen van bieeden banken, met datter ancleefde, (*bij den intocht van Philips van Bourgondië in* 1458) haerlieder staet ende 't meel (*l.* tineel [1])), in 't Scepenen-huus van der kuere, daer sy vierden (*illumineerden*) met xiij. tortssen ende was voer 't Scepenenhuus ghehanghen een groen laken, daer up dat ghehect waren de wapenen van minen gheduchten heere ende der steede an biede inden van mijns heeren wapenen, ende daer was ghespeelt ende ghesbatement *ens*. Kron. v. Vlaend. van 580 tot 1467 (edd. Serrure en Blommaert) II, 238.

Die... forestier (track)... (*in* 1427) te Rijssele ter Spinette, met... Jan Gheer-

---

1) Dat men aldus moet lezen is, in verband met de overige hier genoemde plaatsen, wel niet twijfelachtig (*in* is verkeerdelijk als *m* gelezen) Gaarne had ik hier kunnen mededeelen dat in 't hs. werkelijk *tineel* staat (vooral omdat dit het tweede voorbeeld ware van den oudsten, het nauwst met het Fransche origineel overeenkomenden vorm); doch tot mijn spijt meldt De Vreese mij dat het hs. indertijd niet, zooals de voorrede der uitgave vermeldt, door Serrure aan de Bibliotheek van de Mij d. Vlaamsche Bibliophilen afgestaan, en thans spoorloos verdwenen is!

wout, dieder met vroomst te stekene de sparrewaer wan, keerende alzo weder triumphantelick thuysewaert, ende houdende tsnavens zijn tanneel up die poortersche logie naer costume. Despars, Cron. v. Vlaend. III, 306.

Int sgheliJcx die te watere sullen commen ... werden ghehouden ... te commene binnen der seluer stede met huerlieder schepen ende gheselschapen in die cooruileye, tusschen sinte Michielsbrugge ende die veebrugghe, lijende voor dye taneelhauders aldaer. Ende dat ghedaen, wtgaende ten lande ende hem lieden vertooghen voor het princepael taneel, ende dan hem lieden te doen teekenen ende scrijuen *enz.* Exc. Cron. v. Vlaend. 287*a* (*bij het schietspel van* 1497).

Item voort so wat gheselscap dye eerlicste ende chierlicste sijnen prijs halen sal die hy met schieten ghewonnen hebben sal, ende tsauonts voor haer vertrec eerbaerlijcxt sijn taneel houden sal, die salmen gheuen een ... canne *enz.* 288*c*.

Item ten zal niet gheorloven eenighen Gildebroeder ... te reysene teenighen scietspele ... noch oock tanneel te houdene, pannassen ofte wapenen ... uuyt te slaene, zy en hebben alvooren *enz.* (De Meyer,) Jaerb. S. Sebast. 150 (a° 1520).

En hemlieden voorts beweeghen in zulck logyst als 't hemlieden believen zal te nemene binnen dezer stede, die aldaer elck gheselscip ofte ghilde wordt ghehouden tanneel te houdene met opene standaerd en bannieren ofte andere teekenen *enz.* 165 (a° 1534).

S. Nu eer wy ons te deser hueren gheuen
Ter principale materye van keeste zoet
Tes behoorlic dat men minste ende meeste groet
Sonderlinghe de tanneelhouders ende upstelders van pryse.
R. Wy groeten hu edele discrete wyse
Gheestelic weerlic hooghe ende nedere.

Everaert XVIII, 74.

Of eenich prince niet uuyt en wilt trecken
Die mach binnen der stede doen vreught bedrijfven
Elcke camere zal vragen om vreught ontwecken
Wie believen zal te compareren ter plecken
Daer den prince tanneel houdt om zijn beclijven
Snavonts ter meltijt *enz.*

Reglement der Kamers te Kortrijk (a° 1561), in Belg. Mus. III, 15.

In de hier volgende oudste voorbeelden die ik van het woord heb kunnen opsporen is de beteekenis van *tineel* of *teneel* niet volkomen duidelijk. In het tweede schijnt bedoeld: stoet, gevolg; in het eerste ditzelfde of wel: verblijfplaats, logement; in het derde dit laatste of wel: open hof, receptie.

It. van coste die sij (*„die coninc van den ribauden ende sine ghesellen", uitgesonden „omme de weghe te makene voer 't karijn", d. i. den legertros*) eer si quamen ten tineele van onsen heeren scepenen, 5 tt̃ 10 s. Rek. v. Gent II, 254 (a° 1342).

Den xxijsten dach in den oust, trocken ende voeren vte bede de buerchmeesters metsgaders eenichghe van haren ghezellen...; ende waren vte iiijXX ende viij daghe; doe bi hemlieden verteirt binnen der voors. tijt, met dien hemlieden vollechden ende huerlieder tenele toebehoorden, mids den gherechten die de temmerlieden... daghelyx hadden; ende bouen den prouanche hemlieden daghelix ghesent *enz.* Rek. v. Brugge (a° 1379), in Invent. d. arch. de Bruges I², 2, 396.

Costen ghedaen anghaende de maltyt van den gaye-daghe...: Eerst Gay-avende ten teneele in tercosten (*teerkost*) boven den ontfanghe van den Ghildebroeders. Rek. v. St. Sebast. te Iperen, bij Vandenpeereboom, Des Ghildes, 78 (a° 1472; *evenzoo bls.* 80: teneele).

Hoe het zij, dat hier overal hetzelfde woord bedoeld is lijdt wel geen twijfel. En evenmin zal het twijfelachtig zijn dat dit *tineel*, *teneel* is overgenomen uit het Fransch, wanneer wij daar in denzelfden en ouderen tijd een woord *tinel* aantreffen in dezelfde beteekenissen. Bij Godefroy kan men tal van voorbeelden vinden, ten bewijze dat *tenir* (*son*) *tinel* (ook *faire* —, *avoir tinel*) zooveel beteekent als: goede sier maken, open hof houden, en dat *tinel* alleen ook wordt gebezigd in de bett.: »repas, banquet, train de maison, les gens de la suite d'un roi où d'un prince" [1]); ten overvloede staat ook in 't Fransch *tenir* (*son*) *tinel* gelijk met *tenir* (*son*) *estat* (mnl. *sijnen staet houden*, zie beneden).

Is hiermede de herkomst van nnl. *tooneel* uit ofr. *tinel* voldongen, mijn betoog zou eerst volledig zijn, wanneer ik den gang der beteekenissen in het Ofr. en het Mnl. juist kon aanwijzen. En dit staat weder in verband met het vraagstuk der afleiding van ofr. *tinel*, die ons anders op zich zelf niet of nauwelijks aangaat, doch in dezen, als punt van uitgang voor de latere beteekenissen van het woord, ook voor ons van belang is. Uit den aard der zaak laat ik dit laatste punt echter aan de Romanisten over. Ik vermeld hier alleen dat ofr. *tinel* geacht wordt ontleend te zijn aan it. *tinello*, en evenals dit en sp. *tinelo*, port. *tinello* (en mlat. *tinellus*, *tinnulus*), ook beteekent:

1) Slechts een paar aanhalingen mogen hier volstaan, onder verwijzing voor meer naar Godefroy: „La grande sale ou li rois Artus faisoit... son tinel et tenoit son estat de chevaliers aventureus, de dames et de demoiseles" (Froissart); „Il sera jeudi le jour de Noël, si tendra mon seigneur grant tinel de ses parens et autres amis" (Ménagier).

(lage) eetzaal van het »gesinde", d. i. de hovelingen eens vorsten of de bedienden eens edelmans [1]); dat ofr. *tinel* en it. *tinello* ook: tobbe beteekenen en in dien zin zeker wel diminutieven zijn van lat. *tina* [2]) (*tinum*), wijnvat; en dat men er aan gedacht heeft deze bet. met die van: eetzaal te verbinden door de vergelijking van fr. *tonnelle*, eig.: tonnetje, doch ook: prieel, »berceau", »loove" (verg. het hieraan ontleende eng. *tunnel*) [3]). Zou men hier — ik durf de gissing haast niet wagen — wellicht mogen denken aan een kelder of lage zaal met eene soort van »tongewelf" (zooals 't thans ten minste heet), waar het gevolg afzonderlijk maaltijd hield (vgl. b. v. *kemenade*, uit *caminata*, eig. kamer met een schoorsteen en *roef*, kajuit met een *roef*, dak)?

Van meer rechtstreeksch belang voor ons is de onderlinge betrekking der beteekenissen van het woord in het Fransch en het Nederlandsch. Met de thans bekende gegevens voor zich kan men gissen, dat ofr. *tinel* achtereenvolgens heeft beteekend: 1. eetzaal van het gevolg, 2. gevolg, hofstoet, 3. hof, staat, staatsie, open tafel, receptie, plechtige bijeenkomst, inzonderheid in de uitdr. *tenir* (*son*) *tinel* = *tenir* (*son*) *estat*; dat dit woord als *tineel*, *teneel*, *ten*(*n*)*eel* in 't Mnl. is overgenomen, in de bet. 2 en 3, vooral in de vertaalde uitdr. (*sijn*) *tanneel houden* = (*sijnen*) *staet houden*; en dat in deze uitdrukking, dikwijls toegepast op den staat, de staatsie, door een vorst of door een gilde bij een feest tentoongespreid in eene luisterrijk versierde estrade of tribune, het eigenlijk abstracte woord *tanneel* bij overdracht concreet is genomen voor die estrade zelve [4]). Het best is het woord dan te vergelijken met woor-

---

1) In dien zin komt fr. *tinel* nog bij Régnier voor (zie Littré.) — Er is nog een derde woord *tinel*, knuppel.

2) Ook in onze taal overgenomen: zie Boekenoogen op *Tijn* en *Tan*.

3) Zie ook, over een mogelijk mnl. *tunnele*, Verdam op *Cunnele*.

4) Immers ik zie geen kans deze laatste, naar 't schijnt jongere en alleen in 't Nedl. voorkomende bet. in rechtstreeksch verband te brengen met de andere Fransche concrete: eetzaal van het gevolg; de langere weg, waarbij de abstracte bet. als schakel tusschen deze twee concrete begrippen dienst doet, schijnt mij onvermijdelijk.

den als fr. *cour* en nl. *hof* (binnenplaats — hofstede — hofstoet, gevolg — *hofhouden*) en *tafel* (ook collectief, en daarnaast *tafel houden* = *staat houden* [1])), waar dezelfde beteekenissen naast elkaar staan. Maar dit zijn alles slechts gissingen, die alleen door nader onderzoek en met meer gegevens bevestigd — of verbeterd — kunnen worden [2]).

In 't vertrouwen dat de Romanisten over den oorsprong en de geschiedenis van ofr. *tinel*, en Zuidnederlandsche vakgenooten, beter bekend met de geschiedenis en de oudheden der 14de eeuw, over de begripsontwikkeling van mnl. *tanneel* meer licht zullen doen schijnen, meen ik de hoofdzaak: de herkomst van nnl. *tooneel* uit ofr. *tinel* wel bewezen te mogen achten. De *a* van *tanneel* is dus inderdaad van denzelfden aard als die in de boven, blz. 222 genoemde woorden: zij is, evenals in al die woorden, ontstaan uit *ĕ* (*tĕneel*), doch deze is hier niet verzwakt uit *o*(*o*), maar uit *i* (*tineel*). *Tooneel* is een jonge vorm, niet ouder dan het laatste gedeelte der 16de eeuw, blijkbaar in dien tijd ontstaan door de bijgedachte aan *toonen*, die vanzelf [3]) opkomen

1) Zie voorbeelden bij Gailliard, Gloss. i. v. *Teneel* en verder nog Exc. Cron. v. Vlaend. 286*d* („Welcke feeste van den ... schietspele, sal beghinnen ... tsondaechs *enz.* ... daer elc gheselschap ... ghehouden werden ... hem lieden te ... presenterene voor den coninck ende sijn gheselschap, ter plaetsen daer si haerlieder Tafel ende staet houden sullen"), 288*a*, *c*; verg. voorts *met schoonen* (*grooten*) *state* enz. (a. w. 295 *a*, *b*, 298*c*; N. Chron. v. Brab. 2*a*, 3*a*, 5*a*, 388*b*, 389*b*, 398*b* enz.).

2) Juist dezelfde concrete en abstracte bett. die in (*zijn*) *tanneel* (*houden*) zoo moeilijk te onderscheiden zijn, staan ook naast elkaar bij de twee in vorm sterk op elkaar gelijkende woorden *staedsie*, *staedse*, *stage*, „contignatio" en *staet*, „pompa" (Kil.; zie ook Gailliard, Gloss.). Dit verleidt tot de vraag of soms deze beide woorden elkaar in zekere uitdrukkingen, als b. v. *zijn staedsie houden* = *zijn staet houden*, kunnen hebben ontmoet, en mede ten gevolge daarvan *staet* in deze abstracte bet. gaandeweg door *staedsie* vervangen is. Doch naar 't schijnt bestaan er voldoende gronden voor de door Franck en Vercoullie opgegeven afleiding van nnl. *staatsie*, pompa van lat. *statio* of fr. *station*, in kerkelijke toepassing. Het woord *staatsie* verdient in allen gevalle nagespoord te worden. Kil. kent het nog niet in onze hedendaagsche beteekenis; doch bij Vondel II, 528 heeft het die reeds; XI, 77 die van: stoet. — Eenigszins te vergelijken is ook wellicht nnl. *in bordel loopen* naast it. *bordello* (zie Ned. Wdb. i. v.).

3) Trouwens het is lang niet zeker dat die vervorming zoo onbewust en onopzet-

moest toen het woord inzonderheid werd toegepast op de stellages, de losse »schouwburgen" der Rederijkers, waarop deze hunne spelen »vertoonden". Denkelijk is die verandering hier en daar ook in de hand gewerkt door het bestaan (althans in Brabant en Holland) van 't znw. *toone*, bij Kil.: »vetus. j. spel. Ludus: ludi, spectacula publica", en ook elders voorkomende [1]). Dat *tonneel* een oude bijvorm is geweest van *tanneel* en op de vervorming tot *tooneel* eenigen invloed heeft gehad zou ik niet gelooven: dit zal geen vorm zijn, te vergelijken met jongere bijvormen als *rot* naast *rat*, *koffie* uit *kaffie* (waar de *o* niet protonisch is), maar alleen een jongere bijvorm van *tooneel*, uit de uitspraak der protonische *o* te verklaren. De bonte reeks *tineel*, *teneel*, *taneel*, *tanneel*, *tooneel*, *tonneel* kan alleen aan onkundigen aanleiding geven tot eene herinnering aan Voltaire's berucht gezegde over de nietswaardigheid der klinkers voor de etymologie. Al die klankveranderingen zijn in dit geval te verklaren en met analoge voorbeelden te staven; en de hedendaagsche beteekenis ziet men in de medegedeelde citaten uit de oudere voortvloeien.

En zoo is dus ons *tooneel* van Zuidnederlandschen, en ten slotte van Franschen oorsprong. In hoeverre de herkomst van het woord wel niet in oorzakelijk verband staat met, maar toch als een symbool is van de herkomst der zaak: dit zij aan de beoefenaars van de geschiedenis onzer dramatische letter-

---

telijk is geschied: de *Rederijkers* waren — getuige hun eigen naam — waarlijk niet afkeerig van zulke etymologische woordspelingen en spellingen.

1) Item wanneer de gesellen ennighe groote spelen spelen willen ende men stellagien ende toonen daartoe behoeft, te makene, dair sal een yegelic moeten comen ter gestaecter uren, daer den deken gelieven sal, om gereetscap te helpen makene ende die gereetscape, stellage ende thoonen alsoe gemaict zynde, moigen zy verteren *ens*. Kaart van De Vreugdebloem te 's-Hertogenbosch (1478), bij Hermans, Gesch. d. Reder. in Noord-Brab. II, 325.

Men vergete echter niet dat *toonen* en *toone* stellig niet overal bekend waren: in Vlaanderen zei men vanouds in plaats daarvan *toogen* en *toog* (ook voor: stomme vertooning, tableau vivant, zie b. v. Everaert XI, 402, tooneelaanwijzing); verg. Franck op Maerlant's Alex. LXXXVIII.

kunde overgelaten. Dat lat. *scena* (eig.: tent) en hd. *bühne* (eig.: getimmerte) een dergelijken oorsprong hebben is niet toevallig, maar veeleer natuurlijk. Men zou kunnen zeggen dat de Nederlanders, *tanneel* in *tooneel* veranderende, het van eene *scena* of *bühne* hebben gemaakt tot een *θέατρον*, een »schouwplaats" of »schouwburg", tot een woord dus, dat ook in zijn vorm uitdrukt wat het tegenwoordig beteekent.

II.

Omtrent het tweede woord, *houweel*, kan ik veel korter zijn. Niet altijd en overal wordt er hetzelfde werktuig mede aangeduid. In alle gewesten schijnt het bekend te zijn als de naam van een gereedschap, bestaande uit een ijzer, in een breed, eenigszins gebogen, bijlvormig blad eindigende en nagenoeg rechthoekig op den steel staande, door aardwerkers, mijnwerkers, sappeurs enz. gebruikt om harden of steenachtigen grond los te maken; loopt het ijzer in plaats van in een breed blad uit in een punt, dan is 't een *pik*; loopt het aan de andere zijde van den steel in een punt uit, dan is 't een *pikhouweel* (zie verder Van Dale[4], Boekenoogen, Pasteur-Noot, Pijtak, Van Houcke en Sleypen, en Bilderdijk VI, 409). In Zuid-Nederland schijnt 't echter ook een soortgelijk landbouwwerktuig aan te duiden, maar met korter, breeder en meer omgebogen ijzer, dienende om den bovengrond om te woelen, onkruid uit te schoffelen enz., in Vlaanderen ook *groot krabijzer* geheeten, en hetzelfde wat in noordelijker gewesten meestal *hak* wordt genoemd. Zie Ned. Wdb. op *Hak*, 5de art., 1) en Aelbroeck, Landb. d. Vlam. 80 benevens de bijbehoorende afbeelding, alsmede bij Marnix, Ps., 1 Lofs. Esaie, vs. 6, het afgeleide ww. *houweelen* (naast *snijden* en *spitten* genoemd). Kiliaan kende, blijkens de verschillende vertalingen die hij er van geeft, ook meer dan één werktuig van dien naam; bij Plantijn wordt het gelijkgesteld met *hafteel* en vertaald met »beche, instrument crochu pour rompre la terre en houant". Ook in de middeleeuwen komt het woord

in de vormen *houweel*, *hauweel* en (*h*)*aweel* (in *hoec-aweel*) voor [1]); of het volkomen hetzelfde werktuig is als het tegenwoordige valt uit het geringe aantal plaatsen niet op te maken.

Vergelijkt men nu *houweel* met ontwijfelbare samenstellingen van *houwen* als *houwbijl*, *-degen*, *-hamer*, *-mes*, dan kan men, dunkt mij, wel zeggen, dat de beteekenis van *houwen* in het eerstgenoemde minder goed uitkomt. Men *houwt*, althans tegenwoordig, met een zwaard, eene bijl iets *af* (een hoofd) of *om* (een boom); verder kent men vanouds *vleesch-* en *steenhouwers*. Maar de handeling, met een *houweel* verricht, zou men thans eer *spitten*, *pikken*, *losmaken*, *loshakken*, *uithakken*, *schoffelen*, enz. noemen dan *houwen*. Doch het ww. en zijne afleiding konden uit elkaar geloopen zijn: alleen op grond hiervan zou men de afleiding van *houwen* zeker niet mogen loochenen.

Ziet men echter bij Godefroy, Complém. opgegeven: *hoel*, *hauel*, *hawel*, *heuel*, *hewel*, *houwiel*, *houwel*, *howel*, *hauwel*, *houel*, *hoyel*, alle verschillende vormen van één woord, dat in 't Nfr. regelmatig *hoyau* (uit *hoyel*) luidt [2]) en bij Littré omschreven wordt als: »houe à lame forte, aplatie, taillée en biseau, servant au défoncement des terrains et aux façons de la petite culture qui demandant le plus de force", dan kan er aan de identiteit van het Fransche en het Nederlandsche woord wel geen twijfel zijn; en evenmin aan de herkomst uit het Fransch, nu het

1) Zie Verdam op die woorden; met het oog op de na te noemen verschillende Fransche vormen is er, dunkt mij, geen reden om met Verdam *hoec-awelen* voor eene bedorven lezing voor *houweel* te houden, ook al kennen wij niet juist den bijzonderen vorm dier „hoek-houweelen". Ziehier nog eene plaats voor mnl. *houweel*, mij door Prof. Verdam verschaft, waaruit vorm en doel vrij duidelijk blijken: Welke spade was gemaect mitten scerpe vanden stave ende thouweel dat was gemaect mitten crommen eynde vander croochen. Pelgrimage (hs.), fol. 85*b*.

2) Verg., behalve nfr. *boyau* uit ofr. *boel*, vooral *joyau* uit ofr. *joel*, waaruit ook mnl. *juweel*, *jouweel*, nnl. *juweel*: een volkomen analoog geval, behalve dat de bijgedachte aan *houwen* aan andere vormen dan *houweel* a. h. w. den pas heeft afgesneden, terwijl de vorm *jouweel*, op ééne lijn gesteld met Brab. vormen als *houwen* en *schouwen* (voor *huwen* en *schuwen*), evenals deze het veld heeft moeten ruimen voor de (Vlaamsche) vormen met *uw*.

woord daar wel, in het Nederlandsch niet geregeld te verklaren is. Immers ofr. *hoel, houel* wordt door Littré, door Hatzfeld-Darmesteter e. a. eenstemmig voor eene diminutiefafleiding gehouden van *houe*, den naam van een dergelijk landbouwgereedschap. Volgens sommigen, als Diez, Littré, Hatzfeld-Darmesteter, is dit *houe* ontleend aan 't ohd. (onfr.) *hauwâ*, mnl. mnd. *houwe*, nnl. *houw* vr., eene afleiding van 't ww. *hauwan*, nnl. *houwen*; volgens Förster daarentegen vindt het zijn oorsprong in germ. *hôc*, hoek, haak, hak (*hôc: houer = crôc: encrouer*); zie Körting, Lat.-rom. Wtb. n°. 3973. In 't eerste geval spruit nnl. *houweel* dus ten slotte toch, zij 't ook langs een omweg over Romaansch taalgebied, uit denzelfden stam voort als het zinverwante vr. znw. *houw*, en is het in de verte inderdaad eene afleiding van *houwen*; in 't laatste daarentegen staat het met dit ww. waarschijnlijk evenmin in betrekking als met *hakken* en het bovengenoemde vr. znw. *hak*, maar is het veeleer verwant met andere synoniemen als *haak* en *hoek*.

Ik merk ten slotte alleen nog op 1° dat de Vlaamsche bet. van *houweel* nader schijnt te staan bij die van ofr. *hoel* en nfr. *hoyau* en dus wellicht oorspronkelijker, ouder is dan de algemeen-Nederlandsche; 2° dat *houweel* ook in 't Mnd. schijnt doorgedrongen (*houwel*) [1], hetgeen echter nog niet aanstonds tegen de herkomst uit het Fransch behoeft te pleiten.

Ofschoon, zooals ik later heb gezien, deze afleiding van *houweel* reeds in den 1sten druk van Vercoullie's Etymol. Woordenboek te vinden is — bij Franck ontbreekt het woord —, heb ik gemeend ze even te mogen en te moeten toelichten, omdat de oude verklaring stellig nog algemeen gangbaar is.

Leiden, Juni 1899. J. W. MULLER.

---

1) Op zich zelf zou trouwens een woord *houwēl*, niet als afleiding van 't ww. *houwen*, maar als een oud verkleinwoord van 't znw. *houw*, wel te verklaren zijn. Misschien dient in 't Mnd. (waar zulk een aan 't Fransch ontleend woord toch niet zoo natuurlijk is als in 't Mnl.) *houwel* wel als zoodanig opgevat (de twee prozavoorbeelden bij Schiller-Lübben laten geene beslissing over de qualiteit der *e* toe); verg. b. v. osaks. *hnðuuil*, ploegschaaf, dimin. van *hnðuua* (mededeeling van Prof. Gallée uit zijn reeds ten deele afgedrukt Oudsaksisch woordenboek).

NASCHRIFT.

De boven op blz. 235 uitgesproken verwachting is reeds verwezenlijkt. Mijn vriend De Vreese heeft mij grootelijks aan zich verplicht met de toezending van een ganschen voorraad aanhalingen, door hem naar aanleiding van het bovenstaande uit oudere Vlaamsche werken bijeengegaard. Hoewel deze plaatsen mijn betoog op menig punt staven en aanvullen, hier en daar ook wijzigen, moet ik, nu dit opstel reeds zoozeer uitgedijd en deze aflevering vol is, zelfs waar 't een zoo belangrijk woord als *tooneel* geldt mij beperken tot eene enkele aanwijzing, in de hoop dat onze wakkere vriend zelf, hetzij hier of elders, zijne vondsten in hun geheel en met zijne opmerkingen zal mededeelen.

Vooreerst nog een welkom voorbeeld van den oudsten vorm *tinel*: »daer elc gheselscip ... ghehouden werd ... hemlied. te vertooghene ... voor den coninc ende zijn gheselscip (*bij het landjuweel te Gent in* 1440) ter plaetse daer zij huerlieder tinel ende staet houden zullen", bij De Potter, Gent II, 533. Voorts eenige plaatsen, waar *tanneel* blijkbaar: logement, en *sijn tanneel slaen*: zijn intrek nemen beteekent. Eindelijk is bij Gilliodts, Rapport 1884, 15 sprake van *sijn tanneel uuthanghen*, doch elders (Regl. der Fonteine 1528, bij De Potter, Gent III, 512) staat: »ter plaetsen daer de prince zijn berdt... uute sal hebben doen hanghen"; en uit eene derde plaats (l. a. w. VII, 90) blijkt duidelijk dat *tanneelberd* daar = *blazoen* is. Mag men hieruit opmaken, dat het *uuthanghen* (trans. en intr.) van het *tanneel* eene verkorte uitdrukking was voor het ergens *uuthanghen* van het (*tanneel*)*berd* of *blazoen*, ten teeken dat de »prince" er *tanneel houdt*; even als of men thans b. v. zeide *eene vergadering aanplakken* voor *een* (*vergadering*)*briefje aanplakken*? En kan *tanneel* in de eerste der in de noot op blz. 228 aangehaalde plaatsen dan beteekenen: vergadering? Zoo zouden wellicht de aldaar besproken bezwaren uit den weg te ruimen zijn.

Leiden, Sept. 1899. J. W. M.

DEN NEDERDUYTSCHEN HELICON VAN 1610.

Verplaatsen wij ons in gedachten voor een oogenblik in 't jaar 2200 en stellen wij ons voor, dat wij ons, in dien tijd levende, een denkbeeld willen vormen van den stand der Nederlandsche letterkunde, van de letterkundige stroomingen in de veertig jaar, die er tusschen 1860 en 1900 verloopen zijn; maar dat wij dan uit dien tijd niet veel meer weten dan de namen van vier of vijf dichters, bv. van Beets, Ten Kate, Hofdijk, Emants en Gorter, en dat hunne taal ons ouderwetsch in de ooren klinkt of bijna onverstaanbaar voor ons is, zoodat ons van hunne gedichten gewoonlijk niet veel meer onder de oogen wordt gebracht dan een paar fragmenten, opgenomen in eene bloemlezing .... zouden wij dan mogen beweren, dat wij een zelfs maar zeer flauw begrip hadden van onze letterkunde in die veertig jaar? Neen geen flauw, maar ongetwijfeld een dwars verkeerd begrip.

Welnu, wat weten de beschaafden uit onzen tijd, zij, die in letterkunde belang stellen en in de litteratuur der 17de eeuw geene vreemdelingen zijn, wat weten zij van de dichterlijke werkzaamheid onzer vaderen gedurende de eerste veertig jaar van den tachtigjarigen oorlog, van 1568 tot 1609? Zij kennen het Wilhelmus en enkele andere geuzenliedjes; zij weten, dat Marnix eene psalmvertaling heeft gedicht; zij hebben misschien eene der beide bloemlezingen uit de gedichten van Van der Noot en eene dissertatie over Jacob Duym in handen gehad; zij weten de werkzaamheid van Spieghel en zijne medeleden der Kamer »In Liefd' bloeyende" in dien tijd te plaatsen, ofschoon behalve uit nieuwejaarsliederen die werkzaamheid alleen uit de vermaarde taalzuiverende prozawerkjes bekend is. Een enkele weet misschien, dat de Leidsche secretaris Jan van Hout ook dichter geweest is en herinnert zich nog, eenige jaren ge-

leden een opstel van Dr. A. de Jager over Houwaert te hebben gelezen; heeft men van Karel van Mander gehoord, dan is het zoo goed als uitsluitend door zijn »Schilderboeck"; Coornhert's naam is bekend, maar meer als prozaïst en als theoloog, dan als dichter; en ja, wie wat chronologie kent, herinnert zich ook, dat Hooft reeds vóór 1610 met zijn Italiaansch herderspel is opgetreden. Ik vrees niet van overdrijving beschuldigd te zullen worden, wanneer ik beweer, dat men tot de zeer weinigen moet behooren, die eene bepaalde studie van dien tijd hebben gemaakt, om er iets meer van te weten, dan het weinige, dat ik daar opnoemde, m. a. w. dat men van dien tijd over het algemeen niet alleen geen flauw, maar door die geringe kennis een zeer averechtsch begrip heeft.

En slaan wij nu, om er iets meer van te weten te komen, onze uitvoerigste Geschiedenis der Ned. Letterkunde op — die van Jonckbloet — dan vinden wij — afgezien van de ontleding, die daar door den schrijver gegeven wordt van de Granida, en de weinige door hem aan Houwaert gewijde bladzijden — in dat groote werk geen woord meer, dan ik vermeldde, ja zelfs nog iets minder, want den naam van Jacob Duym zal men er te vergeefs in zoeken. Was er in die veertig jaar dan zoo weinig letterkundig leven, of verdiende de litteratuur van die periode niet meer dan een paar bladzijden in te nemen in een werk van zes deelen? Reeds a priori zal men die vraag ontkennend moeten beantwoorden. Dit zoo stiefmoederlijk behandelde tijdvak van veertig jaar is het heroïsche tijdvak van ons volk, de tijd waarin onze staat werd gesticht en de grondslag werd gelegd van onzen wereldhandel; waarin de Hollandsche wetenschap, de Hollandsche schilderschool ontstond, kortom de tijd, waarin alle krachten der Noordnederlanders zich ongelooflijk snel ontwikkelden, en alle kunstvaardigheid, kennis en beschaving uit Zuid-Nederland verhuisde naar het Noorden. Maar, zegt men misschien, het was een »wonderlijcke tijt" van strijd en gevaar, waarin Jan Baptista Houwaert op het verwijt, dat hij zich »in 't dichten niet wel

gequeten" zou hebben, meende te mogen antwoorden met de verontschuldiging:

„t Is qualijck moghelijck, dat de divyn Poëten
Haren geest konnen baren in tyen van strijt."

Onze dichter zelf echter geloofde dat niet, evenmin als hij er van overtuigd was, verontschuldiging te behoeven. De omvang zijner werken, ja reeds van een dezer, van »Pegasides Pleyn" is zoo groot en de kennis en belezenheid, die er uit blijkt, zoo omvangrijk, dat zelfs in den rustigsten, vreedzaamsten tijd de wedergade er van nog tot de uitzonderingen behoort. De eerste tien jaren van den opstand mogen misschien voor eene ernstige beoefening van kunst en wetenschap weinig tijd hebben gelaten, van het oogenblik af, dat onze gewesten zich krachtig genoeg gevoelden, om den Spaanschen koning van zijne souvereiniteit vervallen te verklaren, zijn wetenschap en kunst hier met toewijding beoefend. De jeugdige Leidsche universiteit telde al spoedig eene schaar van beroemde geleerden binnen hare muren; van begaafde schilders en plaatsnijders, zorgvuldig opgeleid voor hun vak, ook door hunne leerjaren in het land der renaissance, wemelde het hier, zooals blijkt uit het onschatbaar »Schilderboeck" van Karel van Mander, waarin ons die bedrijvige kunstwereld met zooveel levendigheid is geschetst. En op het gebied der poëzie was het niet anders. Ook daarop heerschte in het Noorden, in alle groote steden, ja zelfs hier en daar in de dorpen, een rusteloos leven, eene algemeene belangstelling, gewekt — wij moeten het dankbaar erkennen — door de Zuiderbroeders, die reeds van den aanvang des opstands af en vooral na den val van Antwerpen (1585) hun vaderland hadden verlaten om in het Noorden rust en veiligheid te zoeken en daarvoor hunne geestesgaven in ruil aan te bieden. Rederijkerskamers waren te voren in Noord-Nederland gering in aantal geweest: alleen Zeeland en Brabant hadden zich daardoor bij Zuid-Nederland aangesloten en enkele der belangrijkste steden in Holland; nu echter werden overal

in Holland zulke kamers opgericht en waar er reeds bestonden, kwamen er nieuwe bij, soms uitsluitend door Vlamingen of Brabanders gevormd. En toch was het niet alleen in die kamers, dat de dichtkunst beoefend werd. In Frankrijk was onder de aanblazing van den renaissancegeest eene nieuwe, meer individueele dichtkunst ontstaan, en onze Zuiderbroeders brachten ook die naar het Noorden over. Zoo bereidden zij in de veertig jaar, waarvan wij spreken, de eeuw van Frederik Hendrik voor, waarop wij nog altijd met trots als op den bloeitijd onzer poëzie terugzien, maar die niet had kunnen aanbreken, als niet mannen als Van der Does en Van Hout, Coornhert en Ketel, en Zuidnederlanders als Van Mander en Van der Schuere, Duym en Celosse waren voorafgegaan.

Natuurlijk kan het nu mijn doel niet zijn, een overzicht te geven van hetgeen er over het algemeen in dien tijd op letterkundig gebied bij ons is voorgevallen. Ik zou dan door de oppervlakkigheid van het overzicht het tegendeel uitwerken van hetgeen ik bedoel. Slechts een enkelen greep wensch ik te doen, en wel iets meer in bijzonderheden dan reeds door Dr. Kalff in zijne »Geschiedenis der Ned. Letterkunde in de 16e eeuw" is gedaan, te handelen over een merkwaardig nu tamelijk zeldzaam geworden werkje, getiteld: Den Nederduytschen Helicon, eygentlijck wesende een Maet-dicht beminders Lust-tooneel." Het werd te Haarlem uitgegeven door Passchier van Westbusch, boekverkooper in den beslagen bijbel, en wel in 1610, dus juist aan het einde van de periode, die wij bespreken. Wat er in staat is grootendeels omstreeks 1600 of nog wat vroeger gemaakt, en de dichters, die er aan meewerkten, waren in 1610 — althans voor zoover wij kunnen nagaan — mannen van rijperen leeftijd, mannen van naam op meer dan één gebied, ook op dat der poëzie. Zij kunnen alzoo beschouwd worden als de vertegenwoordigers onzer letteren in de laatste twintig jaar van dat veertigjarig tijdperk.

Het werkje — of laat ik liever zeggen: het werk, want al is het in 12° uitgegeven, de 332 met dicht in een geplaatste

handschriftletters bedrukte bladzijden bevatten een groot getal dichtstukken, waaronder er vele zijn van vrij wat omvang, ja zelfs uitvoerige tooneelstukken en samenspraken .... het werk dan is het best als eene soort van bloemlezing te kenschetsen. 't Is echter geene bloemlezing zooals er in onzen tijd, vooral voor schoolgebruik, zoovele verschijnen, niet overgedrukt uit de werken van verschillende dichters, maar eene verzameling van destijds nog ongedrukte verzen, door den uitgever persoonlijk in handschrift verworven van de verschillende dichters, wier medewerking hij had verzocht. De 17de eeuw is rijk aan zulke bloemlezingen: voor menig gedicht van Hooft of Vondel de editio princeps en als zoodanig litteraarhistorisch van veel beteekenis. De allereerste van deze bloemlezingen is onze Helicon niet, vooral niet, als wij ook de door verscheidenen bijeengebrachte liedboekjes meetellen, maar doen wij dat niet, dan behoort hij toch naast »Den Bloemhof van de Nederlantsche jeught", die in 1608 te Amsterdam verscheen, tot de eerste in deze soort. Misschien zelfs zou hij de rij der eigenlijke bloemlezingen geopend hebben, indien de uitgave er van niet eenige jaren was vertraagd. Dat althans volgt uit de mededeeling in de opdracht, dat Karel van Mander, die in 1606 te Amsterdam overleed, het werk op touw gezet had. Eerst in 1603 is Van Mander naar Amsterdam verhuisd, na twintig jaar te Haarlem te hebben gewoond en gewerkt. De uitgave van dezen Helicon nu — in 't licht gezonden door een bekend uitgever, Passchier van Westbusch, wiens nazaten nog gedurende de geheele 17de eeuw sieraden van den Haarlemschen boekhandel zijn geweest — is ongetwijfeld reeds voorbereid in den tijd, dat Van Mander nog te Haarlem woonde, dus vóór 1603. Eerst door zijn vertrek, later door zijn dood zal het boek zijn blijven liggen, totdat Van Westbusch een ander gevonden had, die er de laatste hand aan wilde leggen; en die ander was, naar uit een sonnet tot Zoïlus, met zijne spreuk geteekend, valt op te maken, de Haarlemsche dichter Jacob van der Schuere.

Misschien was deze het ook, die den Helicon in tegenstel-

ling tot andere bloemlezingen, waarin de gedichten onmiddellijk op elkaar volgen, tot een samenhangend geheel maakte, waarin alle dichtstukken, hoe uiteenloopend ook van inhoud, met elkaar in verband zijn gebracht omdat de overgang telkens is voorbereid in een prozaverhaal, dat de lezers zoekt te verplaatsen naar het rijk der poëzie. Om u eenigen indruk te geven van dat inderdaad niet onverdienstelijk proza, zooals men het in den aanvang der 17de eeuw misschien niet zou verwachten, veroorloof ik mij, uit het begin eene halve bladzijde over te schrijven, waarin de schrijver zegt, hoe hij, op een schoonen lentemorgen naar buiten gewandeld, zich tot zijne verrassing op eens bevond tegenover »een bergh van middelbarer hooghte, doch met een seer quaden opgangh"; — en dan gaat hij aldus voort: »Aen d'een sijde van den Bergh, daer de klare Sonne den lievelijcken dagh brengt, vertoonde hy hem als een schoon Landtschap, voorsien met veel huevelkens, dellinghen, Dorpen, Sloten, ghehuchten, speelhoven, wijngaerden, boomgaerden, velden, weyden, waterganghen, vlieten, spring-aders, bosschen, lommeren, ende ten cortsten gheseyt, alle wat de gierige ooghe tot haer vernoeginge soude connen ghewenschen. Onder aen den voet van den Bergh was een soo uytermaten fraey gheboude Schouplaets, dat ick gheloove, dat in Carthago, Alexandria, Roomen, Athenen, oft elders noyt dergelijcke ghesien en is gheweest: daer waren twee poorten tot ingangen, genoechsaem breet ende hooghe: boven den ingangh met fraeye cruys-welfsels, ende de gevels van dese poorten, met groote ingegroefde ende uytgehouwen pilaren, verciert met hunne voeten, knoopen, hoofden, ringhen, lijsten, verhooghsels, verdiepsels, krulwerck ende loofwerck, seer aerdigh ende ghelijckformigh; binnen waren veel leningen van oude verstorven doorluchtighe uytghehouwen steenen, met kleene ghedraeyde torentgens, daerboven de galerijen, vol glasen, ende rontomme beschoten, gevloert met ghespickelde Porphyrsteenen, met wit, root, groen, grau, blau ende hondertderley verwen ist mogelijck, afwaterende door goten, gemaeckt van bieskens ende Leeushoofden. Ende

op deselve stonde, als ick daer quam aengaende, soo wasser volle ghereetschap (ende men gingh beginnen) om een ghedenckweerdigh schouspel te spelen". Met deze woorden wordt het eerste stuk van den bundel (bl. 9—49) ingeleid: het »Vreughteyndigh Spel, waerin speelwijs vertoont (wordt), hoe de Konst van Redenrijcke (ten leetwesen aller oprechte Konst-lievende) van vele in veel plaetsen misbruyckt wordt: En ten anderen, hoe sy ghebruyckt te worden behoort".

In den vorm is dit stuk een rederijkerssinnespel, waarin negen allegorische, ten deele mythologische, personen optreden; maar van andere sinnespelen onderscheidt het zich toch — als nieuwerwetscher — door de goedgebouwde Alexandrijnen, waarin het geschreven is. Om den inhoud neemt het in den bundel met recht de eereplaats in, daar het als 't ware de artistieke geloofsbelijdenis is van den geheelen kring, waaruit de Helicon is voortgekomen. Het thema van het stuk is, dat de Rederijkkunst »nevens reyn vermaec ooc deucht moet voortbringen", en dat »wat tot ontstichtingh streckt beter diep in slaep dan wed'rom opgheweckt dient". Er was namelijk langzamerhand veel onstichtelijks bij de rederijkers ingeslopen, dat hun een slechten naam had bezorgd. De »Redenrijcke Maeght" klaagt daarom: men beneemt mij »mijn krans, mijn deucht, mijn eer" met »spotten, schimpen staegh en overmatigh tieren, met vieren Bacchus feest en ander ontucht meer", terwijl dat dan wordt verontschuldigd op grond van „oudt ghebruyck". Neen, zegt de Rhetorica: zij wil door »Viericheyt in Konst" en door »Neerstigh Ondersoeck" gediend worden. De »liefhebbers der Konst" moeten geschiedboeken bestudeeren en de dichters der oudheid tot voorbeeld nemen. Zij moeten zorg dragen voor gepaste taal, welluidenden versbouw, juiste spelling; zij moeten voorbeelden en vergelijkingen geestig te pas weten te brengen. De verschillende versvormen, die door vroegere dichters zijn uitgevonden, moeten zij bij deze bestudeeren, zooals »tsoet klinckend ketendicht en 't Refereyn, de halve regels, d'oden en liedekens, baladen, kreeftsinsche Retrograden, klinckdichten oft

sonnetten, epigrammen en rondeelen, treur- en blijspelen." Als navolgenswaardige voorgangers op het gebied der rhetorica prijst zij dan, behalve de dichters der oudheid, nog bij de Italianen Petrarca, bij de Engelsche Koning Jacobus, Whitney en Wever, bij de Hongaren Sambucius, bij de Franschen Du Bartas, Bellay, Ronsard en Marot, bij de Duitschers Hans Sachs en bij de Zwitsers Murer. Breeder is de rij van Nederlandsche dichters, die genoemd worden: Casteleyn, Houwaert, Van der Noot, Frutiers, Vaernewijck, Van Ghistel, Van der Voort, Heynsius, Van Dale, Van der Mijl, Van der Mersch, Neander, Taemson, Duym, Van Hout en Van Mander.

Zooals uit de opsomming van deze dichternamen blijkt, evenals uit de aanprijzing der dichtvormen, die beoefening verdienen, is de dichter van dit sinnespel een man, die van de nieuwe renaissance-richting zijns tijds niet afkeerig is, maar daarom toch aan de oude, door Matthijs de Castelein vertegenwoordigde, rederijkerij den rug nog niet heeft toegekeerd. Hij staat dus op het standpunt van diegenen onder zijne Fransche tijdgenooten, die wel Ronsard en de Pleiade bewonderden, maar niet zóó eenzijdig met hunne richting ingenomen waren, dat zij daarom Clément Marot met minachting beschouwden. Geheel in den geest van Ronsard, is ook hij er van overtuigd, dat kunst geene liefhebberij, geen amusement is, maar hooge, verheffende ernst en dat de dichter zich voor zijne verheven taak moet toerusten door onvermoeide oefening en veelzijdige studie.

En die studie moet zich niet tot de »realia" bepalen, maar zich ook tot de taal, zelfs tot de spelling, uitstrekken. Men ziet het, wij verkeeren in den tijd der taalzuiveraars, maar vinden hier opnieuw bevestigd, wat wel niet onbekend is, maar toch te dikwijls over het hoofd wordt gezien, dat het niet alleen Spieghel en de Amsterdamsche Kamer is, waaraan de eer toekomt, onze taal van bastaardij te hebben geschuimd en zoo heerlijk te hebben gebouwd als wij haar in Vondel's gedichten vinden, maar dat de strijd voor zuiverheid van taal, reeds in het midden der 16de eeuw te Antwerpen begonnen,

in alle gewesten — ook in aansluiting aan hetgeen in Frankrijk en Duitschland gebeurde — met volharding en telkens aangroeiende geestdrift is voortgezet, en dat Spieghel met zijne »Twespraack," Coornhert met zijne voorrede daarvoor, veeleer dan iets nieuws te leeren, de tolken waren van de geheele dichtwereld hunner dagen, zoodat niet in *hetgeen* zij leerden, maar in de wijze waarop zij het deden hunne verdienste bestaat. Dat onze taal moest gezuiverd worden, daarover waren alle woordvoerders der poëzie het bij ons eens. De strijd, dien zij te strijden hadden, viel buiten het terrein der dichtkunst; hunne tegenstanders waren de mannen der Kanselarij en het beschaafde publiek, dat in zijne spreektaal altijd veel neiging tot taalverbasteren heeft gehad, meenende dat alleen redenaars mogen *spreken*, maar gewone menschen met elkaar behooren te kunnen *converseeren*. De eisch tot taalzuiveren, die de dichter van ons sinnespel aan zijne kunstbroeders doet, werd gesteund door den geheelen kring, waaruit de Helicon voortkwam, zooals wel het duidelijkst blijkt uit den »Toeeyghening Brief," waarmee Passchier van Westbusch den bundel opdroeg: »Aen den wijtruchtighen, hooghgheleerden, scherpsinnighen, Konst ende Tael-rijcken Symon Stevijn van Brugghe [s]ijnen gunstighen Heer ende goeden vriendt." De geheele opdracht bewijst het, dat de Helicon juist aan Simon Stevijn werd opgedragen, omdat diens ijveren voor het schrijven van zuiver Nederlandsch de Haarlemsche dichtoefenaars had aangespoord tot medewerking aan de schoone taak, om, zooals Westbusch zegt, »onse Moeder-tale, die dus langhe van verscheyden uytheemsche woorden vercreupelt, byna versmacht ghelegen heeft, wederomme also aen den dagh te brengen, dat niet alleen alle oude spraeccierlyckheyt, maer oock alle aerdighe konsten ende noodighe wetenschappen daerin also moghen lichten, dat alle Neder-duytsche leergierige geesten, in plaetse van voorige vreemde tael-soeckings tijdt-spillingh, de dadelijcke kundtschap van alle wijsmakende konsten daerin becomen mogen."

Het sinnespel, waarvan wij spraken, is niet het eenige too-

neelspel in den bundel. Men vindt er oòk nog (bl. 157—183) twee Tafelspelen in, het eene van »Locht, Aerde en Mensche," het andere van »'t Vyer, 't Water en 't Redelijck Verstandt." Ook dit zijn rederijkersallegorieën, uit dezelfde pen gevloeid als het sinnespel, namelijk uit die van Jacobus Celosse (spr. Ick wensch om 't beste), het meest rederijker van alle medewerkers aan den bundel, en geen wonder, daar hij tot aan zijn dood (6 Febr. 1631) de gevierde factor was van de in 1590 te Leiden opgerichte Vlaamsche Kamer »De Orangie lely." »Het Coust-thoonende Juweel," dat »Trou moet blycken" te Haarlem in 1607 bijeenbracht, geeft ons de gelegenheid zijne dichtgaven naar een ander sinnespel te beoordeelen, en leert ons tevens, dat hij, schoon te Leiden woonachtig, te Haarlem geen onbekende was. Ook zijne vriendschap tot Karel van Mander, wiens werken hij met zijne lofdichten vereerde, verklaart ons zijn optreden in dezen kring, die dan ook geenszins tot Haarlem of Amsterdam is beperkt, en een merkwaardig bewijs is voor het levendig verkeer, dat er tusschen de dichters van verschillende steden en gewesten ook reeds in dien tijd bestond. Van medewerking aan den bundel door Celosse's vriend en kunstbroeder Jacob Duym blijkt wel niets; maar dat deze te Leuven geboren doch in Staatschen dienst getreden en sinds 1588 te Leiden wonende »keizer" der Vlaamsche Kamer aldaar bij de medewerkers van den Helicon in groot aanzien stond, komt meer dan eens uit. Andere Leidenaars daarentegen hebben wel bijdragen tot den bundel geleverd, en voorwaar geene mannen van den tweeden of derden rang, maar geene mindere dan Jonkheer Johan van der Does, de held van Leidens beleg, de eerste curator van Leidens hoogeschool, de beroemde Latijnsche dichter en geleerde, die met zijn' vriend Jan van Hout de poëzie van Ronsard in Noord-Nederland in eere bracht; en Daniel Heinsius, de groote vertegenwoordiger der Leidsche philologie, die, hoe jong ook nog, destijds in de letterkundige wereld als de toongever der moderne dichtschool begon beschouwd te worden, en wien de

groote mannen onzer letterkunde, Hooft en Bredero en Huygens, bij hun optreden om strijd hunne eerbiedige hulde brachten. Van Heinsius en Van der Does treffen wij in den Helicon (bl. 203—207) eene dichterlijke briefwisseling uit 't jaar 1601 aan, waarin Noordwijk bij Delos wordt vergeleken, omdat de Hollandsche Apollo dáár zijne woonplaats heeft. Belachelijke overdrijving! zal misschien de een of ander zeggen. Ja, op een' afstand lijkt ons alles klein, en dan klinken voor dat zoo van verre geziene de loftonen ons belachelijk; maar wie met den tijd, waarover wij spreken, wat meer vertrouwd is geraakt, weet het, welk een indruk van grootheid deze dichter-edelman, deze geleerde krijgsheld op zijne tijdgenooten heeft gemaakt en ook heeft moeten maken, en vindt het veeleer belachelijk, dat wij, kleine menschen uit een kleinen tijd, ons best doen af te dingen op den lof, aan zulke reuzen gegeven, al is die lof ook in de nu verouderde taal der renaissance vervat.

Nog een ander Leidenaar van minder beteekenis heeft aan den Helicon zijne bijdragen geleverd, namelijk Maerten Beheyt, van wien er o. a. (bl. 251—257) een pleitdicht in voorkomt tusschen Menelaus en Agamemnon over het offeren van Ifigenia: eene proeve van bij de Ouden zoo geliefde dialectiek in verzen en tevens een voorlooper van die uitgebreide Calchas-Ifigenie-litteratuur, waardoor zich wat later Coster en Vondel beroemd zouden maken.

Ook Zeeuwen traden als medewerkers van den Helicon op, met name de Vlissinger Abraham van der Mijle, de eerste bij ons, die het, op het voetspoor van den Pleiadedichter J. A. de Baïf, beproefde de versmaten der classieken, zij het ook soms nog met bijbehouding van het rijm, in de moderne poëzie in te voeren, zooals blijkt uit de verdienstelijke Sapphische Ode en andere verzen in classieke maat, opgenomen in zijn geleerd werk »Lingua Belgica," dat twee jaar na den Helicon te Leiden het licht zag. Van de twee gedichten, die hij aan den Helicon leverde, is het eene (bl. 245—248) een verhaal »van dien Engelsman, die den Nachtegael soo levendigh

naesingt" en dien hij daarin voorstelt als een in een' man gemetamorfoseerden nachtegaal en dus als het tegenbeeld van Tereus, den in een nachtegaal omgeschapen man. Het andere gedicht van hem (bl. 212—214) is »Een Nieu-Jaer-Liedt aen den Konst-beminnenden Heere Melchior Wijntgis;" en vraagt gij misschien, waarom ik dat hier vermeld, dan is mijn antwoord: omdat de Middelburgsche kunstliefhebber, aan wien dit gedicht is gewijd, destijds tot de in Van Mander's kring geliefde en geëerde Maecenaten behoorde, aan wien Van Mander zelf eene Kruisdraging geleverd had en dien wij in het »Schilderboeck" terugvinden als den gelukkigen bezitter van eene fraaie »Lucretia," een meesterwerk van Albert Durer's kunstvaardige hand; en reeds door die enkele mededeeling houdt die Melchior Wijntgis voor ons op een nietszeggende naam te wezen: hij wijst ons op de vele betrekkingen tusschen dichters en schilders, geleerden en kunstliefhebbers in dien tijd, en maakt er ons opmerkzaam op, dat men destijds in ons vaderland nog belangstelde in wat anders dan stedenbelegeringen, tochten om de Noord of de Zuid en theologische disputen; dat er ook in Noord-Nederland toen reeds kringen waren, waarin de kunst in eere was, zoo goed als vóór den opstand in Zuid-Nederland in den bloeitijd der renaissance.

Van niets getuigt de Helicon zoozeer als van de nauwe betrekking tusschen dicht- en schilderkunst in die dagen. Geen wonder ook. Het middelpunt der dichters, die het hunne tot den Helicon bijdroegen, was Karel van Mander, die in onze letterkunde als het type van den dichter-schilder mag worden beschouwd. Het zou mij veel te ver voeren, indien ik nu over dezen voortreffelijken man, van wien ons zooveel bekend is en bij meer studie nog veel meer bekend zou kunnen zijn, in nadere bijzonderheden wilde treden. Slechts wensch ik met enkele woorden de hooge bewondering uit te spreken en te rechtvaardigen, die hij bij mij na studie van zijne vele en veelsoortige werken voor zijn persoon heeft gewekt. Geene geschiedenis onzer letterkunde kan m. i. ook maar een bij benadering juist

beeld van de tweede helft der 16de eeuw geven, wanneer hij daarin niet wordt voorgesteld als een hoofdman, als eene ster van de eerste grootte, waaromheen zich de andere planeten bewegen. Men vrage mij niet, of de lezing zijner poëzie mij dan zooveel aesthetisch genot heeft verschaft. Onze smaak is een geheel andere dan de zijne, en wij mogen reeds tevreden wezen, als wij er in geslaagd zijn, min of meer onze vooroordeelen tegen zijn dichttrant te hebben afgelegd, en daardoor niet meer belet worden, hem in zijne ware grootheid te zien.

Westvlaming van geboorte, legde hij zich met de borst op de schilderkunst toe, eerst bij Lucas de Heere, dichter-schilder en geus als hij, daarna in Italië, waar hij den stempel der renaissance op zijn schilderwerk drukte en zich schaarde onder die voorloopers van Rubens vooral, maar ook van onze eigene Hollandsche schilderschool, die de werkelijkheid tot uitgangspunt kozen van hunne kunst en het eerst inzagen, dat een vergrijp tegen de natuur een vergrijp is tegen de schoonheid. Hoe goed ook Van Mander dat inzag, bewijst zijn uitvoerig leerdicht over den »Grondt der Schilderconst", dat ons als poëzie misschien niet moge behagen, omdat het te veel leerdicht, te veel betoog is, maar dat ons eene onwaardeerbare bijdrage levert voor de kennis van het schoonheidsbegrip der beeldende kunst in dien tijd. Om slechts één punt daaruit te noemen: behoorde Van Mander niet tot de eersten die zijne medeschilders en zijne leerlingen wees op de noodzakelijkheid voor den figuurschilder om de anatomische samenstelling van het menschelijk lichaam te bestudeeren? Maar Van Mander kende niet alleen in abstracto de theorie der kunst, hij kende — meer en beter dan één zijner tijdgenooten — ook de kunst zelf in hare veelzijdige uitingen. Hoeveel hij daarvan gezien, goed gezien, in zich opgenomen had in Italië, Duitschland en zijn eigen vaderland, zijn »Schilderboeck" getuigt het op iedere bladzijde; en welke diensten dat overrijke boek aan onze kunstkenners reeds heeft bewezen en nog bewijzen kan, behoef ik wel niet nader in 't licht et stellen: het is bekend genoeg. Geleerd

schilder en kunstkenner was hij bovenal; ook als dichter was hij geleerde, zij het ook autodidact. De oudheid kende hij — schoon wat de Grieksche betreft alleen uit de tweede hand — door veel studie tot in kleine bijzonderheden, en zoo kon hij voor de dichters, die zelf geene geleerden waren, maar toch den geest der renaissance huldigden, de leidsman worden, en wat meer zegt, eene geheele eeuw lang de leidsman blijven met zijne »Uytleggingh op den Metamorphosis," die telkens opnieuw tot in het laatst der 17de eeuw toe, zelfs in Hoogduitsche vertaling van Sandrart, werd gedrukt. En op elk gebied der poëzie heeft hij zijne krachten beproefd. Als dramatisch dichter was hij tegelijk de decorateur van het tooneel, waarop zijne stukken vertoond werden, en als zoodanig was hij zijn' tijd, met onveranderlijk decoratief, een heel eind vooruit. Als leerdichter noemden wij hem reeds, al maakten wij ook nog geen melding van zijn »Olijf-Bergh", zijn stichtelijk »Poëma van den laetsten Dagh." Als vertaler van Virgilius en Homerus bracht hij de classieken onder het oog der leeken; als bewonderaar van Ronsard behoorde hij tot hen, die de moderne Fransche renaissance bij ons invoerden; als lierdichter gaf hij een' schat van schriftuurlijke liedekens en moderne psalmen uit, die voor de vrome harten zijns tijds eene verkwikking zijn geweest en die men in alle liedboeken van dien tijd verspreid vindt, als bewijs, hoe gretig zij werden gelezen en gezongen, vooral door hen, die evenals hij het »één is noodich" tot hunne zinspreuk hadden gekozen, zoodat de titel» Gulde Harpe", waaronder zij later gezamenlijk uitkwamen, wel in niemands oog rechtvaardiging behoefde. En deze man was geen vrome met den mond alleen. Alles wat hij meende, meende hij met vollen ernst, en hij handelde er ook naar met al de kracht van zijne forsche, levensmoedige persoonlijkheid. Zijn geloof was hem lief en hij zou, als het had moeten zijn, zijn leven er voor hebben veil gehad. Nu eischte de vervolgingswoede alleen zijne goederen en zijn vaderland: hij offerde het manmoedig op, en met zijne jonge vrouw en kleine kinderen zwierf hij in

armoede en gebrek zijn vaderland rond, en later ook daar buiten, om eindelijk in veiliger streken te leven voor zijn geloof en zijne kunst. Eenmaal in Haarlem gevestigd, moest zulk een man daar wel het middelpunt worden van de Noordnederlandsche kunst, en hij werd het ook. Bij zijn dood in 1606 was het alsof het land een onherstelbaar verlies had geleden, en in een' tijd, waarin levensbeschrijvingen van dichters uiterste zeldzaamheden waren, beschreef zijn jongere kunstbroeder Bredero zijn leven. Lijkdichten, waaraan de latere eeuwen zoo rijk zijn, beklaagden toen nog maar alleen de allerberoemdste onder de dichters, of liever alleen aan Matthijs de Castelein was te zijner tijd die eer te beurt gevallen; eerst vijftig jaar later verscheen er een tweede bundel lijk- en grafdichten; want in geen vijftig jaar had men een man als Van Mander gekend. De eerste, die na hem zoo werd vereerd, was Bredero. Toen zijne kunstbroeders te Amsterdam Van Mander ten grave droegen, legden zij hem een' lauwerkrans om de slapen, en niemand zeker, die hem toen die zeldzame eer misgunde.

Van Van Mander vindt men in den Helicon negen, ten deele zeer uitvoerige gedichten, waarvan ik voor 't oogenblik alleen opmerk, dat zij ons hem doen kennen als middelpunt van een vriendenkring. Zij zijn gericht (bl. 97—110) tot J. Hemelaer, die zich door eene vertaling van Horatius' Ars Poetica heeft bekend gemaakt, (bl. 113—121) tot zijn' kunstbroeder Cornelis Ketel — over wien straks nog een woord — (bl. 226—228) tot Wolfaert Hermans, een' vriend, die met Admirael Frans naar Indië ging vertrekken, en (bl. 285—288) tot Theodoor Schrevelius, den Leidschen geleerde, bij gelegenheid dat deze (25 Juli 1599) met Maria van Teylinghen in het huwelijk trad. Vele gedichten in den bundel ook zijn aan Van Mander gewijd, en een paar daarvan tevens aan sommige zijner vrienden met hem: (bl. 121 vlg.) aan den Amsterdamschen dichter Jacques Razet, in wiens armen hij later zou sterven en die meer dan eens in zijn Schilderboeck wordt ge-

noemd als liefhebber van de schilderkunst en bezitter van een belangrijk schilderijenkabinet, dat niet alleen stukken van Van Mander zelf bevatte, maar o. a. ook allerlei grootere en kleinere stukken van Abraham Bloemaert. Dezen Utrechtschen schilder noem ik hier in 't bijzonder, omdat ook aan hem in den Helicon (bl. 214) een klinkdicht is gewijd, waarin zijn vriend Cornelis Ketel hem troost en moed inspreekt bij eene ziekte, die hem in het gulden jaar (1600) aan het bed kluisterde. Onmiddellijk daarop volgt in den Helicon (bl. 215) een ander »sieck-troostigh klinckdicht" van denzelfden Cornelis Ketel, gericht tot een schilder en teekenaar van niet minder naam dan Bloemaert, namelijk Hendrik Goltzius, die, levenslang getrouw aan zijne spreuk »Eer boven golt," toch in staat is geweest met zijne kunst evenveel goud als roem te verwerven. Een ander klinkdicht, ook weer van Ketel, doet ons Goltzius kennen als intiem vriend van Van Mander. En van die innige vriendschap, die door geene afgunst werd bezoedeld en bij Van Mander met ongeveinsde bewondering gepaard ging, legt deze, na in zijn Schilderboeck zeer uitvoerig het leven van Goltzius en zijne meesterwerken te hebben beschreven, dit merkwaardig, bijna roerend getuigenis af: »Hier mede cort ick af te schrijven van Goltzius, die nu dit Jaer Anno 1604 een Man is van 46 Jaren, en (Gode lof) nu redelijck te pas en ghesont, dat my hertlyck lief is. Want also Plato, doe zynen sterf-tijt naeckte, danckte Genium, zynen gheboort-Godt, en 't gheluck, te zijn gheboren Mensch, Grieck en gheen Barbar noch onredelijcke Beest; eyndlijck geleeft te hebben ten tijde van Socrates: So verblyd ick my oock, te hebben ghehadt meer als twintigh Jaer met mynen vrient, den heel constliefdigen Goltzio, vriendlijcken omgangh en kennis."

Reeds meermalen hebben wij Cornelis Ketel genoemd, en men treft dan ook niet minder dan negen gedichten van hem in den Helicon aan, geteekend met zijne spreuk: »Deught verwint". Ook Ketel was dichter en schilder tegelijk en reeds daardoor geestverwant van Van Mander, die hem tot zijne beste

vrienden rekende en ons in zijn Schilderboeck omstandig over zijn leven heeft ingelicht. Zoo weten wij dan, dat hij den 18den Maart 1548 te Gouda werd geboren, waar hij zich reeds van zijn elfde jaar af op de schilderkunst toelegde, vooral op aansporen van den glasschilder Dirck Crabeth. Na later nog een jaar te Delft in de leer te zijn geweest, begaf hij zich in 1566 naar Frankrijk, waar hij een paar jaar doorbracht, zich vooral met figuurschilderen bezighoudend, tot hij door een verbod tegen een verblijf van vreemdelingen te Parijs genoodzaakt was naar zijn vaderland terug te keeren. Hij zette zich dan weer te Gouda neer en was in zijne geboortestad zeer geliefd en geëerd; toch vertrok hij in 1573 naar Londen, waar hij acht jaar woonde en hoofdzakelijk portretten schilderde, o. a. van Koningin Elisabeth en van verscheidene edelen uit haren hofkring. Hij huwde er met eene Hollandsche vrouw, die hij reeds vroeger in zijn eigen land had leeren kennen en die tot hem overkwam. Tot 1581 bleef hij in Engeland; toen vestigde hij zich te Amsterdam, waar hij tot zijn dood (in Aug. 1616) bleef wonen, en waar hij zich niet alleen naam maakte als dichter, zooals wij o. a. weten uit het voorspel van Rodenburgh's Melibea, waarin hij met enkele anderen geprezen wordt als een der voortreffelijkste leden van de Kamer In Liefd' bloeyende, maar ook als schilder zoowel wegens zijne vindingrijkheid als wegens zijne kunstvaardigheid, want hij beproefde alles wat hem in den zin kwam en slaagde ook in alles tot verbazing van zijne vrienden. Niet alleen toch legde hij zich ook nog op boetseeren in leem en was toe, maar zelfs bewees hij, dat het penseel voor den schilder niet onmisbaar is, maar dat men evengoed met de vingers, ja zelfs met de voeten kan schilderen. Het figuurschilderen was echter zijn lievelingsvak, en zijne vaardigheid in het maken van portretten en schuttersstukken kan men nog op het Rijksmuseum te Amsterdam bewonderen, al hebben de groote schilders der 17de eeuw hem daarin dan ook overtroffen. Ook bijbelsche tafreelen heeft hij geschilderd en vooral ook allegorische voorstellingen, die hij

zelf in verzen verklaarde, zoodat ook hij in 't bijzonder een sprekend voorbeeld is van de geestverwantschap, die er van het eind der 16de eeuw af de geheele 17e eeuw door tusschen schilders en dichters heeft geheerscht, waarom het dan ook eene algemeen heerschende meening was, die Vondel uitsprak, toen hij de dichtkunst sprekende schilderkunst en de schilderkunst stomme poëzie noemde. Onder de klinkdichten, die van Ketel in den Helicon voorkomen, is er één (bl. 65), waarin hij de krachtigste beweegredenen tot de beoefening der kunsten opnoemt, namelijk geld, eer en kunstliefde, om dan te verklaren, dat eigenlijk alleen de laatste het ver in de kunst doet brengen, omdat alleen zij het mogelijk maakt, met vlijt en geduld te arbeiden en zóó de hoogte te bereiken, waarop eer en geld van zelf toevloeien. In een ander klinkdicht (van 't gulden jaar 1600) (bl. 209) getuigt Ketel van zijne jarenlange onveranderlijke vriendschap tot een zijner medekameristen van In Liefd' bloeyende, die door Rodenburgh ook naast Ketel wordt genoemd en wiens naam iedereen kent uit Spieghēl's Twespraack, namelijk Gedeon Fallet, over wien wij als dichter helaas! al te weinig weten. Door Van Mander, tot wiens vrienden Fallet ook behoorde, en die aan hem zijne »Uytleggingh op den Metamorphosis" opdroeg, is het ons bekend, dat deze notarius publicus, sedert 1587 ook secretaris der stad Amsterdam, tot de kunstenaars met de pen behoorde, evenals zijn vader, die zijn geboorteland, Italië, had verlaten, om zich in Amsterdam te vestigen, waar hij met onderwijs in allerlei vakken, vooral ook in de »penneconst", te geven een eervol bestaan verwierf.

Jacobus van der Schuere, aan wien Van Westbusch de samenstelling van den Helicon dankte, was, zooals zoovele toenmalige toongevers in Holland, een Zuidnederlander, geboren te Meenen, maar als »francoysch schoolmeester" gevestigd te Haarlem, waar hij in 1600 eene »Arithmetica oft rekenkunst" had uitgegeven, en in 1612 aandeel zou hebben aan de uitgave van een »Nederduydsche Spellinge, bij-een gebracht door liefhebbers". Hij was er lid van de Vlaamsche Kamer »De

witte Angieren" en zeer gezien bij Karel van Mander, die zijn portret, in koper gesneden, met een lofdicht vereerde. Tot den Helicon heeft hij meer bijdragen geleverd dan iemand anders, namelijk niet minder dan negentien met zijne spreuk »Doorsiet den Grondt" geteekende gedichten, die zich van de andere stukken uit den bundel meerendeels door grootere subjectiviteit onderscheiden en waaronder ook bruiloftszangen, uitvoerige, meer vernuftige en kunstige dan gevoelvolle minnedichten en (bl. 294—296) een »Lof des Houwelycks" voorkomen.

Groot in aantal zijn ook de verzen, die Dirck Woutersen (onder het motto »De liefde sticht") in den Helicon deed opnemen. Kleinere bijdragen vindt men er in van Rietwijck (spr. Als Riet wijckt niet), I de la Rue (spr. 't Werck gheeft ghetuyge), Pieter Vergeelseune (spr. Liefde baert vrede), A Schepens (spr. Oordeelt recht), Jasper Bernaerds (spr. Ick haet bedrogh) en zes anderen, die zich — als naar gewoonte — achter zinspreuken verbergen en zich, voor mij althans, daarachter verborgen blijven houden, namelijk de spreuken: »Elck heeft gebreck", »Lust boven konst", »Fortuyne keert", »Vraeght naer den wegh", »Door Ghenaa is Christ onse open" en »Dwingt u tonge."

Zoo blijkt dan de Helicon de uitkomst der samenwerking van twintig dichters te wezen, zich alle groepeerende om Karel van Mander, de ziel der Haarlemsche kunst en ook buiten Haarlem als toongever op het gebied der dichtkunst geëerd en bemind. Mocht men soms meenen, dat in deze twintig dichters bijna geheel Holland aan dezen bundel zou hebben meegewerkt, dan zou men zich deerlijk vergissen. In den Helicon toch treffen wij (bl. 66— 85) eene uitvoerige »Veldtdichtsche Tsaemenspraeck tusschen Konstoeffenaer ende Konst-beminder" aan, door Jasper Bernaerds gedicht, en daarin worden niet alleen alle classieke dichters opgeteld en ook vele nieuwe uit allerlei landen, maar ten slotte ook de Nederlandsche Muzenzonen, en hun getal is niet gering, zegt onze poëet, »want Pegasus heeft hier gheschrabt soo met den voet, dat Hippo-

cren' overvloeyt"; en dan blijkt het, dat Bernaerds niet minder dan 117 dichters weet te noemen, die alle, op De Roovere na, in de zestiende eeuw hebben geleefd, en bijna alle in de tweede helft dier eeuw nog leefden.

Al die dichternamen zijn op het oogenblik, nu er nog zoo weinig studie van de 16e eeuw door ons gemaakt is, niet veel meer dan klanken; maar met die namenreeks voor oogen, is het mij, alsof wij staan voor eene doode stad, waarvan slechts enkele muurbrokken uitsteken boven de zware aardlaag, waaronder zij begraven ligt. Met die namen voor oogen, gevoel ik mij diep beschaamd over de geringheid onzer kennis van ons eigen verleden, juist omdat het ons — zooals een voorloopig onderzoek, waarvan ik weldra de uitkomsten hoop mee te deelen, mij reeds heeft geleerd, nog mogelijk is, die begraven stad weer op te graven en het doode door onderzoek en verbeelding met nieuw leven te bezielen. Zegt niet: laat de dooden rusten! Vraagt niet: wat hebben wij aan dien ouden rommel, door het stof der eeuwen aan de oogen van het nageslacht onttrokken! Zoo sprak Schliemann immers ook niet, toen hij Troje ontgroef en de Pergameensche oudheden voor den dag bracht, en toch is ook dat voor den modernen mensch, die op het punt staat de twintigste eeuw in te treden, oude rommel, waarmee hij ongaarne zijne huiskamer zou versieren

Voorloopig heb ik alleen eene poging willen doen, om althans de medewerkers aan den Helicon aan de vergetelheid te ontrukken, waarin totnogtoe de meeste verzonken lagen, of althans iets meer van hen te vertellen, dan hunne voor velen niets zeggende namen, omdat het mij daardoor mogelijk was, een kijkje te geven in het kunstleven gedurende een te weinig bekend tijdperk van veertig jaar.

Doch ik sprak vooralsnog meer over hunne personen, dan over hunne verzen. Het eenvoudigste en doeltreffendste middel om poëzie bekend te maken hier aan te wenden, namelijk er het een en ander van mee te deelen, laat mijn bestek niet toe. Ook ben ik eenigszins huiverachtig het te doen, want — ik

kan het niet ontveinzen — te lezen zijn die verzen alleen met groote inspanning door hen, die er historisch belang in stellen, onmiddellijk te genieten zijn zij niet, en wel vooral omdat zij in eene taal geschreven zijn, die op het eerste gezicht nauwelijks te verstaan is. Gezocht zijn menigmaal de woorden en beelden, gewrongen en in strijd met ons taaleigen is de zinsbouw, en van toespelingen op de oude mythologie, waaraan wij tegenwoordig niet meer gewend zijn, van goden- en heroën-, nimfen- en Naiadennamen, van oude land- en plaatsnamen wemelen zij, en al die namen zijn allegorisch op te vatten. Om deze gedichten genietbaar te maken, zou men er mee moeten doen wat Bilderdijk indertijd met Spieghel's Hertspiegel gedaan heeft, ze in moderne verzen overbrengen; maar daarmee zouden zij dan ook hunne eigenaardige kleur verliezen, die ik er niet aan wensch te ontnemen. In elk geval maken zij ons Spieghel's taalschepping begrijpelijk en verklaren zij tevens de afkeuring, die bij velen — tot zelfs bij Jonckbloet toe — de classieke dichtkunst der zeventiende eeuw heeft gevonden, ofschoon de gedichten van Hooft en Vondel en de beste hunner tijdgenooten die afkeuring niet rechtvaardigen. Maar ook zij hebben moeten lijden onder het ongeduld dat de poëzie hunner voorgangers bij de latere beoordeelaars heeft gewekt. En toch, bij de verzen uit Van Mander's kring — althans zooals wij die in den Helicon aantreffen — zijn de gedichten van Hooft, is vooral Vondel's poëzie eenvoudig en ongekunsteld.

Over inhoud en vorm is nochtans wel iets te zeggen.

Opmerkelijk is het, dat het onderwerp van zoovele dezer gedichten de kunst en in 't bijzonder de dichtkunst is. Door zich zelf te verheerlijken bewijst de poëzie hier, dat zij zich vrij gemaakt heeft van de slavernij, waarin zij gedurende de middeleeuwen en ook in het daarop volgende rederijkerstijdperk verkeerde. Was zij toen niet eenvoudig eene aangename tijdkorting, dan werd zij beschouwd als een geschikt middel om deugden in te prenten, godsdienstzin te bevorderen en zelfs nuttige kennis en wetenschap te verspreiden. Dat is nu met

de renaissance anders geworden. Het utile dulci klinkt nog wel na, maar men begint toch reeds, zooals deze Helicon bewijst, de kunst te beoefenen om de kunst en te erkennen, dat de poëzie haar doel in zich zelf heeft. Dat blijkt o. a uit eene Elegie oft Klaeghdicht van I de la Rue aan Karel van Mander, met dezen aanvang (bl. 63):

„Den soeten Nachtegael verlangt noch haeckt so zeere
Naer schoone Lenten niet; geen blomken ooc hoe teere
Naer lievelijcken dauw.... als ick naer onse Musen."

En toch, zegt de dichter, hoe weinig breng ik meestal ondanks mijne groote kunstliefde voor den dag! Vanwaar dat verschijnsel? En zijn antwoord is, ten minste aldus kunnen wij zijne woorden kortelijk samenvatten: niet onder alle omstandigheden kan men de kunst beoefenen, alsof het een ambacht was: men moet er gestemd voor zijn en niet van buiten af worden gestoord; maar ook zelfs dan nog moet men zijne gaven kennen en niets ondernemen boven zijne krachten.

Behalve de kunst is de vriendschap een geliefkoosd onderwerp in dezen bundel: men vindt er troost- vermaan- en afscheidsdichten aan vrienden; verder ook nieuwjaarsliederen, liederen op de vier jaargetijden, klinkdichten op iederen dag der week, verscheidene bruiloftszangen en enkele minnedichten. Voor beschrijving, hetzij van natuurtafreelen, hetzij van schilderstukken, heerscht groote neiging. Een gedicht (bl. 50—61) bevat niets anders dan de beschrijving van een allegorisch schilderstuk in ottava rime en met den titel »Choor ofte Versamelinghe der Musen." Bijna altijd is de toon ernstig. Van boertige gedichten vindt men er slechts enkele proeven, die zeker niet fijn geestig zijn, maar ook niet eens grof grappig mogen worden genoemd.

De tijdsomstandigheden hebben verscheidene gedichten in de pen gegeven, die niet de minst aantrekkelijke in den bundel zijn. Het zijn vooreerst klachten over den oorlog en wenschen naar vrede.

„Dit Lied gewaegt met kort doch klaar belijden
Hoe vrede klaeght in angst haer dag'lijcx lijden,"

is het opschrift van een klaaglied van Van der Schuere (bl. 262—264). Een »Boere-klacht" over de rampen van den oorlog door Karel van Mander volgt er op (bl. 264—266). Een »Vreed-wenschende Liedt" (bl. 271 vlg.) klonk van de lier, die Dirck Woutersen besnaarde, dezelfde, die in een »Vrede-twijfeligh klinckdicht" (bl. 268 vlg.) tegenover zijn' vriend Van der Schuere gedurende de onderhandelingen vóór het twaalfjarig bestand zijn twijfel te kennen gaf, of wel inderdaad »wreede Mars gheketent worden sou;" maar zijn vriend stelde hem gerust in een van mythologie overladen refrein (bl. 269—271) met den stokregel: »Noch heeft een goede saeck in 't eynde d'overhant"; en dat hij goed gezien had, werd door het sluiten van het bestand bevestigd. Aan dank- en juichtonen over het staken van den oorlog ontbreekt het ook in den Helicon niet. »O Droevigh Nederlandt!" zoo klonk het na de »Bestandtsverkondinghe" (bl. 274),

„u angstigh suchten lang
Om oorlogh bloedig strang is niet verloren bleven,
Maer 't heeft door wolcken dick genomen zijnen gangh
Tot daer den Donder-Godt in hoogheyt sit verheven,"

en

„Krijg is nu geboeyt, 't Bestant geeft rust en vrede,
Saturni gulden eeuw schijnt nu verschenen wis!"

Wat de dichtvormen betreft, ook daarin openbaart zich tegenover de rederijkersdichten een nieuwe geest. Wel noemden wij reeds een allegorisch sinnespel en een paar tafelspelen in den ouderwetschen trant, wel komen er enkele refereinen met hunne stokregels in den bundel voor en scheppen de leden van den kring nog een eigenaardig rederijkersbehagen in letterverplaatsing, waardoor uit de letters hunner namen onbeholpen spreuken worden gevormd, schoon zij met andere zinspreuken hunne ge-

dichten teekenen [1]) .... maar over het algemeen vindt men in den Helicon dichtvormen, zooals de oude rederijkers er niet kenden, en zooals er het eerst door Ronsard en de zijnen in Frankrijk zijn ingevoerd en vandaaruit in onze letteren zijn overgegaan, behalve door Van der Noot en Van der Does, wel vooral door Van Mander's kring. Een geliefd dichtgenre der Pleiade was de épitre: ook in den Helicon komen tal van »brieven" voor. Elegieën, Oden en Epithalamiën zijn schering en inslag bij Ronsard en de zijnen: men vindt ze ook hier in grooten getale; maar de geest der taalzuivering vermeed de vreemde namen en betitelde ze als »klachten" of »liederen" en »bruiloftszangen". Vooral het sonnet was door de Pleiade, op het voetspoor van Petrarca, in de renaissancepoëzie in eere gebracht, en daarmee is geheel in overeenstemming, dat de Helicon

1) Dr. F. Buitenrust Hettema heeft, *Tijdschrift* XVII bl. 301 vlg. een lijstje van zulke anagrammen meegedeeld, dat bl. 331 vlg. voorkomt en ontleend is aan de „Veldt-dichtsche Tsaemspraeck" (bl. 66—85) van Jasper Bernaerds, maar niet opgemerkt, dat ze, met uitzondering van De Roovere's anagram, niet anders zijn dan knutselwerk van Bernaerds zelf, zoodat geen der dichters, wier naamletters tot eene spreuk verwerkt zijn (behalve alleen Maerten Beheyt) ooit met zulk een anagram zijne gedichten geteekend heeft, zelfs Jasper Bernaerds niet, die het gedicht, waarin zij voorkomen, teekent met eene andere spreuk, namelijk „Ick haet bedroch". Van sommige dichters kan ik de ware deviezen, waarmee zij inderdaad teekenden, meedeelen: van Lucas de Heere „T'outste is het beste, Paeys is goedt" of ook alleen „Paeys is goedt" (bv. op den titel van „Den Hof en Boomgaerd der Poesiën", Ghendt 1565 en van zijne vertaling der „Psalmen Davids", Ghendt 1565, terwijl het anagram „Schade leer u" alleen wordt aangetroffen onder eene na zijn' dood in Van Mander's Schilderboeck opgenomen ode); van Karel van Mander „Een is noodich"; van H. L. Spieghel „Deught verheught"; van Anthonijs Smijters „God en niet meer" (bv. onder een sonnet voor „De weke van W. van Saluste du Bartas door Z. Heynsz, 1616); van Pieter Hoverder „Door hoop comt troost" (bv. onder een gedicht voor J. Duym's Gedenckboeck 1606); van Jacob Duym „Reden verwint" (bv. in zijn Spiegelboeck 1600 en zijn Gedenckboek 1606); van Jacobus Celosse „Ick wensch om 't beste" (bv. in de Epitaphien op C. van Mander, 1609); van Jacob van der Schuere „Deursiet den grondt" (bv. in zijne Nederduydsche Spellinge, 1612); van Cornelis Ketel „Deught verwint" (bv. onder een lofdicht voor Z. Heynsz' Landtspiegel, 1599); van Pieter de Vinder „Die soeckt wort vinder" (bv. in de Epitaphiën op C. van Mander); van Pieter Vergeelseune „Liefde baert vrede" (bv. in den Ned. Helicon) en van Joachim Targhier „Reyn liefde croont" (bv. onder een sonnet voor Van Mander's Schilderboeck).

niet minder dan 34 »klinckdichten" bevat. Zes daarvan (bl. 301—303), die wij aan Maerten Beheyt danken, zijn vertalingen van Petrarca's sonnetten (nam. N. 1, 110, 190, 66, 74, 76), hetzij hij ze onmiddellijk uit het Italiaansch overbracht, hetzij hij ze, zooals Dr. Kalff waarschijnlijker acht, uit het Fransch van Marot vertaalde. Marot heeft ook nog andere stof geleverd aan Van der Schuere, die van zijn bekend gedicht »Le temple de Cupidon" (van 't jaar 1515) eene goede vertaling bezorgde, getiteld »Cupidos Kerck" (bl. 304—319). Overigens is ook Ronsard, de Vandommer, zooals men hem noemt, door vertalingen in den Helicon vertegenwoordigd. Een »Kluchtigh versoeck om 't Liefs afbeeldinge" (bl. 319—324) door Van der Schuere is vertaling van een gedicht van Ronsard, dat begint met »Peine moi Janet"; en de »Wtbeeldinge van Cupido" (bl. 326 vlg.) van denzelfde, op de stem: »Mijn Heer van Maldegem", is navolging van het gedicht van Ronsard, dat met de woorden »Qui veut scavoir" aanvangt. Eindelijk heeft Van der Schuere nog het bekende »O nuict, jalouse nuict" van Philippe Desportes onder den titel »Nacht-Minneklacht" (bl. 324—326) vertaald. Ook Van Mander leverde eene navolging uit het Fransch en wel van het gedicht »Combat des Muses contre l'ignorance" van Joachim du Bellay onder den titel »Strijdt tegen Onverstandt" (bl. 97—110). Misschien zijn er onder de gedichten uit den Helicon nog meer vertalingen of vrije navolgingen uit het Fransch. Zoo zou een gedicht met het opschrift »Bauw heers wel leven" (bl. 233—238), dat blijkbaar eene paraphrase is van Horatius' »Beatus ille qui procul negotiis", wel navolging eener Fransche paraphrase van die ode kunnen wezen.

Hoe het zij, hunne bekendheid met en bewondering voor de poëzie hunner Fransche tijdgenooten trachtten onze dichters niet te verbergen: integendeel, gaarne komen zij er voor uit. Jasper Bernaerds noemde Ronsard (bl. 72):

„Den Ronsard, vloeysaem kloec, wiens veersen aerd' en lucht
Als Musae soet gheschal noch davrig doet doordringen."

en Van Mander betuigde in vervoering, dat met de school van Ronsard de gouden eeuw voor Frankrijk was aangebroken. »De gulden eeuw", zeide hij (bl. 103):

„De gulden eeuw, indien sy dueren mocht aldaer,
Wat baerde sy gedichts! want geen Landt soo vruchtbaer
Van goede Dichters is, en 't zyn veel edel Heeren,
Tijdt-rijck en hoogh-geleert, die sich tot dichten keeren."

Doch na Ronsard stond niemand bij hem zóó hoog in eere als Guillaume Saluste, seigneur Du Bartas, en zoo sprak hij over hem (bl. 107):

„Korts Willem van Bartas, het licht der Franscher talen,
Quam hier den roem zijns lants en eygen eer af halen.
Zijn snelle stappen wijt staen hier al versch gedruckt,
Ten heeft noch gheen voorheen soo wel als hem geluckt:
Men mach aen zijn ghedicht wel ceder-oly sparen,
Ghewapent ist ghenoech om wederstaen de Jaren."

Welk eene bewondering hij ook in ons vaderland heeft gewekt, en hoe populair hij er geworden is, mag ik bekend veronderstellen, zoodat ik er mij toe kan bepalen in herinnering te brengen, dat gedurende het eerste kwart der 17de eeuw zijne werken door niet minder dan vier Ned. Dichters zijn vertaald: door Liefveld, heer van Opdorp in 1609, door Zacharias Heynsz in 1616, 1621 en later door Vondel in 1616 en 1620 en door Wessel van Boetselaar, baron van Asperen in 1622. Van deze Fransche dichters hebben ook onze groote dichters der 17de eeuw hun eerste onderwijs ontvangen; maar de schrijvers uit het eind der 16de eeuw, Van Mander en de zijnen, waren het, die ze bij ons bekend maakten en die, door hen te volgen, een eind maakten aan de heerschappij der rederijkerij.

Empedocles beweerde eens, dat Natuur, in haren scheppingsdrang de nog onbezielde wereld met levende wezens wenschende te bevolken, eerst in hare onstuimige drift om alles te beproeven wanstaltige monsters heeft voortgebracht, die voor het meerendeel niet opgewassen waren tegen den strijd om het bestaan; maar dat uit die breede schaar van grillige wanschepselen

die dieren zijn overgebleven, welke levenskracht genoeg bezaten of zich levenskrachtig wisten te ontwikkelen. Zoo ging het ook in de tweede helft der 16de eeuw in Frankrijk en in ons land. De nieuwe litteratuur, door Ronsard en de zijnen geschapen, door Van Mander en de zijnen hierheen overgebracht, maakt op ons den indruk van eene woeste, grillige schepping te zijn geweest, die slechts geringe levenskracht bezat; maar desniettegenstaande is uit haar de litteratuur der volgende eeuw voortgekomen, die nog altijd onze bewondering wekt en die, onder de geletterden althans, is blijven leven tot op onzen tijd toe en zonder dat zij nog gevaar loopt spoedig onder te gaan. Zoo droeg het nieuwe, dat Ronsard en de zijnen brachten tegenover het verouderde middeleeuwsche, de kiem in zich van de zoo rijk ontwikkelde renaissancepoëzie der 17de eeuw.

De afstand tusschen de sinnespelen van het Antwerpsche landjuweel en een »Theseus en Ariadne" van Hooft, een »Hierusalem verwoest" van Vondel is zóó groot, het onderscheid in samenstelling, opvatting, beeldspraak, poëtische taal, zinswending en versbouw tusschen de gedichten van een Matthijs de Castelein en die van Hooft en Vondel, zelfs reeds bij hun eerste optreden, is zóó verrassend en verwonderlijk, dat eene verklaring er van dringend noodig is; en die verklaring kan alleen gevonden worden door eene ernstige studie van de periode vóór het twaalfjarig bestand. Dit opstel moge beschouwd worden als eene kleine proeve van het vele en belangrijke, dat door zulk eene studie aan het licht te brengen en in het licht te stellen is.

Amsterdam, Juni 1899. J. TE WINKEL.

MITTELNIEDERLÄNDISCHES AUS KÖLN.

Im folgenden veröffentliche ich eine anzahl mittelniederländischer stücke, die im besitze des historischen Archivs der Stadt Köln befindlich, mir von der Verwaltung in freundlichster weise zur durchsicht und bearbeitung überlassen worden sind. Das wichstigste der stücke, ein grösseres fragment des gedichtes *Wrake over Ragisel*, folgt weiter unten in einem anderen zusammenhange.

I. *Aus Maerlants Spieghel Historiael.*

1. Ein zerschnittenes blatt einer pergamenthandschrift des 14. jhs. enthält *Sp. hist.* 1^4, 62, 24—1^5, 1, 4 (nur die letzte hälfte der zeilen); 1^5, 2, 2—20; 1^5, 2, 52—70; 1^5, 3, 16—34 (zum teil die letzten buchstaben der zeilen weggeschnitten).

Allenfalls beachtenswerte varianten sind 1^4, 62, 26 *bragmanne;* 34 [*k*]*erstinede;* 35 *sprect;* 38 *die gaet;* 1^5, 2, 14 *Huelic;* 20 *comē an enen sconen;* 52 *gheseit;* 54 *oft ongier;* 55 *alreest;* 56 *vergaen;* 59 *proeuet eñ men;* 63 *Beuelstu hare al;* 64 *So machsti maken;* 66 *betrouet;* 69 *pisoene;* 70 wahrscheinlich *dinen,* wie text; 1^5, 3, 19 *sere* vor dem letzten wort, das vielleicht *verswaert* war; 21 *nemt om enlic...;* 22 *bescuene der;* 23 *wisheit; cleine;* 24 *Wijsman nes nemmer allene;* 27 *dragheten;* 28 *heuet hid;* 30 *alsin hem;* 32 *Die reinere herten niene ca...;* 33 *alene nes;* 34 *alene.* Mit den varr. unter dem text stimmt unser fragment 1^4, 62, 30 (*verleide*); 1^5, 1, 2 (*dorperlike*); 2, 3; 12 (*an mach*); 15 f. (F); 57 (F); 3, 18 (*sere*); dagegen mit dem text 2, 5; 6; 7; 8; 53.

2. Ein pergamentstreifen, 14—15 jh., enthaltend die verse 1^5, 49, 11—16; 50, 2—7; 50, 51—57; 51, 43—49.

1^5, 49, 11. ·XX· *dusant rudd'* (vs. 15 *rudd'en*); 50, 53 *vellen;* 55. ·XXX· *dusant;* 57 *segen;* 51, 43 *Wiltijt so een dauenture;*

44 *heuet ter;* 45 *dat hi hem;* 46 *hi sal; als hem;* 48 *der mede;* 49 *niets so goets.*

II. *Aus dem Parthonopeus.*

Karl Schröder hat Germania 17, 191 f. ein pergamentblatt zum abdruck gebracht, das er schildert als ein loses blatt in 4°, handschrift des 15. jahrhunderts. »Die verse sind nicht abgesetzt, doch ist der anfangsbuchstabe des ersten wortes jeder neuen reimzeile roth durchstrichen. Das pergament ist an verschiedenen stellen stark beschmutzt und dadurch die lesung einzelner wörter unsicher oder ganz unmöglich". Von derselben hs. im gleichen zustand besitzt aber das Archiv jetzt wenigstens noch ein zweites blatt. Da auch Schröders abdruk des andern einiger ergänzungen bedarf, gebe ich im folgenden den inhalt der beiden blätter wieder. Die hs. scheint übrigens erst aus dem ende des 15 jhs., wenn nicht erst aus dem 16. zu stammen. Auf der rückseite von I am rande steht *Arnoldus Robertzs de Tungern* 1529.

Das neue fragment gehört vor das Schrödersche, in welchem letzteren der in jenem eine rolle spielende Hermann bereits seinen tod findet. Inhaltlich entspricht es in den grossen zügen genau Konrads *Partonopier* etwa von 15792—15893. Allerdings scheint gleich im anfang unserer verse etwas behandelt gewesen zu sein was bei Konrad fehlt. Mit hinzunahme des inhalts des andern fragments ergeben sich dann besonders grosse abweichungen Konrad gegenüber. Der anfang von II wird richtig mit Konrad 15765 ff. verglichen. Diesen teil der erzählung weist also unser gedicht an einer ganz andern stelle im zusammenhang auf als das mhd., und zwar ist die stelle sehr auffallend, wie schon Kölbing, *Germanistische Studien* 2, 102 bemerkt hat, der eine lücke im fragment annehmen möchte. Der im niederrheinischen gedichte unmittelbar sich anschliessende erneute angriff Hermanns gegen Parthonopeus, der des erstern tod herbeiführt, entspricht Konrad 15849 ff., ist aber in den einzel-

heiten völlig abweichend. Auch im wortlaut is nicht der mindeste anlass vorhanden, an irgend eine beziehung zwischen dem rheinischen werke und dem Konrads zu denken.

Das mnl. können wir leider gar nicht vergleichen. Die verse 5532—77 bei Bormans gehören nicht dahin, wo Kölbing a. a. o. s. 90 meint, haben also auch keine beziehung zu unseren fragmenten II vs. 58—65, sondern entstammen dem früheren teil der ereignisse: Hermann wird abgestochen und sein ross genommen, wie bei Konrad 15720 ff. Also alles was vom rhein. gedicht erhalten ist, ist vom mnl. verloren, und zwischen 5577 und 5578 bei Bormans muss unbedingt eine grössere lücke liegen.

Über das verhältniss beider gedichte zu einander müste unter diesen umständen die frage auskunft geben, wie sich jedes derselben zum franz. originale verhält. Doch haben wir diese auskunft wohl nicht nötig. Das rheinische stammt gewis aus einem nl. originale. In den 135 versen ist nur ein einziger reim, der nicht ohne weiteres gut nl. wäre, I 57 *sach: brach.* Nicht nur würde aber dieser durch einsetzung von *stak* für *sach* gleichfalls leicht in einklang gebracht, sondern *sach* ist auch in der that an der stelle dem sinne nach sehr wenig angebracht. *were* (opt. praet.): *sere* II 61 ist nicht unniederländisch; für den fall aber dass die umgelautete form für das etwaige original nicht passen sollte, bietet sich auch hier ungesucht als reimwort zu *ware* das pron. *hare.* Und der reim *vrunden: dienden* I 43 ist sicher *vrienden: dienden* gewesen. Also niederländisch war das original gewis, und ich seh vorläufig in unsern versen nichts was dagegen spräche, den bekannten nl. *Parthonopeus* für dies original zu nehmen. Eben bemerke ich in letzterem den vers Bormans 4629 der wörtlich mit I 28 unserer fragmente stimmt. An sich würde die übereinstimmung noch nicht so viel besagen, aber höchst wahrscheinlich hat auch in unserm fragment ursprünglich der zugehörige reimvers grade so gelautet wie dort: *Parthonopeuse toghede hise. Bi gode, seidi, van paradise.* Vorläufig nehme ich an dass wir in diesen rhein. versen neue bruckstücke des mnl. gedichtes gewonnen haben. Die bevor-

stehnden Partonopeusausgaben mögen hierüber weiteres licht verbreiten.

I. ind van meide.
De begerden yrre beide.
Ind stachen sych vmb prys zu intfane.
besten dags (?) de (do?) begunde zu begane.
De sunne zu dale do pinden sy sich darzu.
S (?) heddencz gerne gemachit du.
Eyn gut (?) ende (?) des is wail zyt.
En drogen beyde (?) grosen nyt.
Ind van persy der suldain (?)
Dat daden sy vmb dir (?) wain (?)
Dat id kenlich was ind offenbaire.
Dat he ime (?) was geprysit dare.
Dann yrre egein.
Ind drogen des beyde ouer eyn.
Dat sy machten eyn vaste gespan.
Ind brachten zu samen al ir man.
Der sij veil hadden vz der masen.
Ind yrre (?) neyrgen geyn in soilde den anderen laisen.
In der hulpe (?) quam de felle herman.
De partonopeus geintz (?) guetz in gan.
Mit sinen ridderen mit sinen knapen.
Mer (?) doch vi (?) moichte he gein wapen.
Seluer (?) gedrage
Want he hadde...... yn von (?) syne (?) wunden.
Gaudin de hadde wail gesein.
De grose samenunge van dein.
Partonopeus zoint he sij syme amise.
sade (?) he van dem paradyse.
komen in guden.....
Ich rede gerne (?) ducht uch gut.
Dat wir sy schuweden off wir moichten.
Ind ander euenture soichten.
Dat [*rückseite*] eyrste dat. Dat partonopeus horde.
S (?)... de he zu hant mit dem worde.
Ind reit zu hant zu dem konincke van meyde.
Ind stach yn vp syn gereyde.
Dat he veil (?) van dem orse neder.

12. *der sinn erfordert wohl* mee. 35. *der abkürzungsstrich über* konincke *ist sehr lang gezogen, er steht ebenso über* n *wie über* i; ebenso 41. 44. II 67.

Ind leys in leygen ind keyrde weder.
Anderwerff ind dede eyn kere.
Des man wunderen moichte mere.
He stach des koninckx neue van seyre.
Dat he de erde soichte scheire.
Ind alz partonopeus weder leyt.
Der koninck van syre dewers up in reyt.
Mit zorne ind mit nyde.
Ind stach in up de rechte syde.
Dat he veil van dem orse.
Da wart eme grose porse.
Dar he lach up der erde.
He voir up ind greyff zu sime swerde.
Da mede sloich he manichen slach.
Do dit gaudin sin geselle sach.
Id mysquam eme harde sere.
Ind jade up den seluen here.
De synen gesellen hadde gestechen.
Alz eyn de id gerne soilde wrechen.
Ind gerachden also da he in sach.
Dat eme sin sper me dan in zeyn stucken brach.
Ind wer gevallen alzu hant.
An dat he dat orz mit deme halse geprant.
Ind heilte sich veil vaste daran.
Ind gaudin sin swert gewan.
Ind sloich in so dat he begaff.
Sin ors ind quam geuallen dar aff.
Do lesen varen partonopeus de sarrazine.
Ind voren al up gaudyne.
Partonopeus was (?) alleyne.
Intgein alle de sarrazyne ge....

II. Deme ir gauyt so schone gichte.
Ich sain uch wes ich uch verplichte.
Horte he id dat ir (?) in garzun besteit zu schelden.
He soilde id uch ime zorne gelden.
Herman hadde veil scheir verstain.
Dat he bespot was ind macht sich sain.
Van eme zu synen gesellen weder.
Ind hadde dat hoift geslagen neder.
Alsus sal man quade schelke voren.

II 3. t *in* horte *ganz deutlich.* 4. gelden *ausgeschrieben.* 6. *es steht vielleicht* bespet.

De loysheit ind logen roren.
He bedaichte sich ind soichte.
Hulpe ind rait so wa he moichte.
Id gewrechen na sinen wille.
Partonopeus in lach ouch neit stille.
Ind beiade zu dem houe.
Dat man eme grosen prys gaff mit loue.
Dat ghelucke in was eme neit gehas.
He herde ey lanck so bas.
Ind alz he zur joisten soilde ryden.
So quam eme herman zu der rechter siden.
Vp in vnuersein gereden.
Eyn richlich orz hadde he bescreden.
Ind hadde eyn sp . . . lanck ind groit.
Partonopeus hedde he gerne doit.
Gestechen off he hedde . . . . . g(?)en.
Ind quam up in de werz gevolgen (!)
Partonopeus de sach in comen.
Ind hadde in balde vernomen.
Dat he (?) quam (?) neit zu eme in daich . . ?
Des (?) chte.
E (?) . . kurz (?) . . . begaff . . . do.
Want in dwanck de noit dar zo.
Ind weder vmb (?) zu hermanne wert.
Mer herman de wart so sere ervert.
Dat he . . . . mo ? . like ontscot (?)
Ind [*rückseite*] partonopeus de [veste.
Mit syme sper dat he menlichen hilt.
In sine schulder beneuen sinen schilt.
Du stach he eme eyne wunde.
Der eme manich man wail gunde.
Ind stach in zu der erden neder.
Dat he nummer up orz in quam seder.
Dat wart zu sure sinen vrunden.
De eme da zu den hulden deynden.
Der eme da alz vele zu hulpen quamen.
Dat sij mit krachte namen.

12. *das 4 wort abgesplittert; es scheint aber eher* so *als* do. 15. *es steht vielleicht* berade. 22. richlich *nicht ganz deutlich*. 23. sp... *abgewischt* 24. he gerne *undeutlich*. 26. w . . z *ziemlich deutlich; gemeint wohl* dwers. 27. comen *ausgewischt*. 31. *Schröder* Eyn kurczewylen begaff; e *hinter* kurz *aber unwahrscheinlich*. 35. *Schröder* Dat he sin . . . . . mysde. *Hinter* dat he *alles undeutlich*.

Partonopeus ind Gaudine.
Ind daden in an veil grose pyne.
Dat sij veil na in der noit.
Beyde soilden sin bleuen doit.
An dat sich partonopeus mit groser kracht.
Van al deme vz (?) intfacht.
Ind begunde sich sere snellen.
Ind halp Gaudin sime gesellen.
Dat sij beide wail gesunt.
Danne quamen vngewunt.
   Dit sach myn vrauwe Melyore.
Id sach ouch her Kursult we id vore.
Ind gaff partonopeus al den prys.
Ind sade he in kande (kunde?) in geynre wijs.
Geprouen in kunde dat da eman besser were.
Des vroude sych Melyore harde sere.
Ind sade got gesterke in vort.
Mer (?) sij sprach so stille dat wort.
Dat id neman in moichte verstain.
Id alz sij dit hadde gedain.
Do was... koninck van Syre.....

III. *Aus dem Roman van Limborch.*

Zwei oben etwas beschnittene doppelblätter einer pergamenths. des 15. jhs., 18 cm. breit, von der höhe $21^1/_4$ cm. erhalten, die seiten zweispaltig beschrieben; je ein blatt beider doppelblätter in der mitte von oben nach unten durchschnitten, so dass von beiden seiten nur je eine spalte erhalten ist; im ganzen also 2 mal $4+2=12$ spalten. Es folgen die, allerdings mit geringen ausnahmen wenig belangreichen, varianten. Die abkürzungen — es sind die gewöhnlichen — sind aufgelöst.

Blatt 1ra, enthält buch IV vs. 207—248: 208 dat daer gescr. 208 doe 209 te hare 210 vaen 211 heft mi vele 216 Ende die ʒmesuart sjoncheren 217 Die dert mi bouen altemale 218 goets so annic 219 heft hi 222 suert

64. *eher* Mer *als* Men. 67. der, *wie Schröder hinter* was *liest, ist unsicher; 8 buchstaben, die letzten* or? *dahinter vielleicht noch ein zeichen.*

224, 225 niet iegen mi Verdient. dat 226 N Doch (!) 228 lettere scref 230 groete 231 te hare 233 Waer bi dat hi hadde 234 Doe sire 235 ane magt 236 onuersagt 237 tsire wart 238 vart 239 wel ware vergaen sine d. 240 dattene magt 241 vrouwe die des was herde 242 Hiet 243 Dat te 245 vrouwen heet 246, 247 gheet daer Ech. steet Sere erre ende 248 int fier.

Blatt 1[v]b, IV 331—370: 331 gadre met goeden staden 332 raden 336 In wille v al niet 337 auonts 340 Die begingesle was 341 Ende ensle wel mach wesen 342 wi 343 soe hi best couste 345 magt 346 ochte 348 heft 350 met al mire macht 351 beterne waric conde 352 Ay ochtes god mi onde 353 bi tr. 355 souts 356 mogedi 359 in aldien 360 mi sach tote noch 361 ontfarme *oder* ontfarmt (*abgesplittert*) 363 ane 365 Margr. heft 366 Hoet met 367 dogt 369 Hare 370 peinsde tuaren dese.

Blatt 2[r]a, IV 1647—1686: 1649 *zwischen* Dorstict *und* secgen *ein kleines wort*, 1—2 *buchstaben*, w?, *ausgerissen* 1650 Dat ic s. m. niet en ware 1652 Gode vr. doet 1654 vrouwe *fehlt* 1656 Waerwaert 1658 hi seide mi 1660 Sire magt 1661 Hadde verloren 1663 stat 1665 In weter meer af te secgene niet 1666 M. hi hare 1671 doe 1674 heft ene soe 1675 jammerlec 1676 Doe anesagt 1677 Ernstelec soe hi meest 1678 Ende dochte hem 1679 sire lieuer vrind. 1681 verbliet 1682 uwe [1]) j. 1684 in mesniete 1685 ombe 1686 hen seuenē ochte.

Blatt 2[r]b, IV 1687—1726: 1688 Tkints 1690 warts 1692 selewijt 1693 secgen 1694 margen alsement 1695 Draget (*ohne* Tkint) 1696 salder met tfolc lopen al 1697 salder 1699 Ende dan 1700 bewesten 1701 magen ende minen 1702 Wildu iemen 1703 selen tstaden 1704 ets 1705 Dat mijn 1708 smargens alse die 1709 stont op 1710 wapende hem 1711 boschelkijn 1712, 1713 was dart bi sijn

1) Geschrieben, wie auch 354, V 684, 692 *v/e*.

Soude dat si c. souden 1714 woude hi tote tien h. 1716 men doen soude sijn i. 1718 verbieden 1722 b. *oder* baudekijn [1]) 1723 Dede hijt tsire 1725 seuen 1726 Et was w. dat si niet en starf.

Blatt 2^{v}a, IV 1727—1766: 1728 O wach arme riep 1730 talder w. scoppe 1732 gelouedijs 1733 seluere soe 1734 Loset 1735 Al dat lant 1736 Weende soe o. 1737 Dats een steen m. ontfarmen 1738, 1739 Die gr. die op hare carmen Cleine achte reet ter uart 1740 udewart 1741 alsi opder 1742 bosche 1743 drogen 1744 h'de saen 1747 en ontfarmets 1749 bastart: wart 1753 woude gruelike 1754 here graue 1755 dat 1756 hebbe hem ende 1757 iegen nu 1758 meendi 1759 in ernste ochte 1760 Wedert es 1761 seide *fehlt* 1762 u leuen doen 1763 Ochte steruen in dien 1764 beidt stille 1765 Gien wet n. goetman iagt 1766 versagt.

Blatt 2^{v}b, IV 1767—1806: 1767 geloues 1770 menech te waren 1771 Reet ontue 1772 meeren 1773 Dies geraectene 1774 Op den 1775 V. al metten orse op derde 1776 die *fehlt* suerde 1777 Alse hem die graue 1778 slochene 1779 Op thoet 1780 Stegerepe 1781 derde plat 1783 V. E. alle toe 1784 Al w. E. in anxte 1785 Dat es w. h'de cl. 1786 ontmoette hi en gene 1787 Sire weder saken in dien gedringe 1888 Hi en slochen menninge 1790 gr. hi scoet 1793 hi doe 1794 dattene droech 1796 So lange wart 1797 die *fehlt* 1798 heft 1799 gedragen 1800 Begonste hi 1801 gewerdech 1802 benic g. dos 1803 slochi 1804 Drouende sere 1806 ontmoetti soe e.

Blatt 3^{r}a, V 186—224: 189 Van dags 191 E. hilde altenen gew. vore stat 192 N. en sl. si niet om dat 193 porte 194 men den co. hebben s. 195 A. dat Euax dat v. 196 Wart 197 suoer 199 ochte 200 Dos en machijs niet d. 201 Sauderdags 202 ende claer *fehlt* 205 r. tote int 207 M.

---

1) Die variante *hemdekijn* spricht nicht grade für die erklärung im *Mnl. Wdb.* 1, 533.

en dorste ter porten niet 208 hi *fehlt* 211 porten 212 hen 214 her *fehlt* 215 dore geen 216 herde sere 218 God latere (*so wohl sicher*, *die schrift ist abgesplittert*) hem noch af gewinne (*oder* gewinnen, *abgesplittert*) 219 Ghelucke 221 Hi ginc scalken? (*abgesplittert*).

Blatt 3^{r}b, V 225—264: 225 *oben abgeschnitten* 226 Ochte sente Mauritius 227 W. hi en kennes sr. n. 228 Want (? ant *ist sicher*) dats (?) w. (?) dat hi hem w. s. 229 hulpen 230 Die ridder (*abgekürzt*) van b. 231 menech borioes 232 vermendoes 233 miin *fehlt* 234 tornet 235 fransoise en mach a. 236 was br. sgraven van 237 euaxe 240 dochte hem voerbaer 241 geuaen 243 suaerlec 246 qualec 248 dat hi ter porten (?) wordē (?) was 249 wel in vl. 250 ontmoetene weder dien 251 gegrepene in den br. 252 quamend'e toe 253 hem hulpen vaste 254 euaxe 255 Alle die fransoise weder 256 *eher* w'pen si 258 bliscap 259 Van haren wel v'gaende (*sehr zweifelhaft ob* — dē) stride 260 droue 261 cone 263 geuangene 264 Hi en beiten.

Blatt 3^{v}a, V 265—304*a*: 266 Hi en h. no loge no 268 Ende groetten met houescher talen (?) 269 ten co. recht 273 hine herde blidelike 275 die taflen 277 Gnoch ende te pointe 281 euaxe 282 seithi 284 Dat ons 288 comic oec h. 290 *gleichfalls* m're 291 wire wanic hebben 292 Dan wille wi h. 293 Want hi 294 Ende hem soeken 296 Dat begart h. 299 cone: done 301 senden si enen in 302 Die den graue seide dat 303 Ochte hi 304 diere geuaen. *Nach diesem verse* Hi ende die graue herbrecht = 270.

Blatt 3^{v}a, V 305—344: 305 Si selen 306 blideren 308 Ende sende wech (*ziemlich deutlich*) alsict 309 in sconincs 310 die h. groeten 311 sprekene sinen jonchere 312 Liep 314 vailant 315 groet will. 316 Ende die n. quam b. 317 e. die scone h. 318 roueren die om stampes 322 Ende die c. hi 323 gr. her herbrechte 324 In die stat w. keeren 325 Dijse binnen 326 w. oec moderb. 327 Sine pr. sere den 328 dede hem 329 Dos blef hi l. 330 sessoen dats waer

331 Luttel tue 332 E. diet nam in 333 Seide here wi liggen hier 334 Lede ende menech 335 Dat wi wel beteren mochten 336 Waer dat sake dat wise sochten 338 porten no portekijn 340 Ende duchte hem clene van 341 Al wattan 342 Wi solense h. o. doen 343 Nemewi 344 droge.

Blatt 4ra, V 663—702: 663 Ic h. si 664 Dat u god ge.. ven (gegeven?) wille al 667 hulpt 669 ghi en 670 magt 671 alse 672 Alse gi ochte die hertoghe mijn here 675 heft 678 Ochte si 682 Echit. es hi 684 Vwe d. es d'w't 685 Horde wi 686 Ents mer een 687 constantenople int stad 688 wart secge 690 Tkeisers si diet 691 Gauen ons pruren dire 692 Uwe magt fire 694 sire m. darse (*nicht sehr deutlich*) 695 Dlant 696 wet. dat gerief 697 Wel mijns heren skeisers 698 namse; *über* i *von* mier *ein vielleicht nicht beabsichtigter strich* 699 doetse m. sire 700 d' die magt vfijn (v *vielleicht unterpungiert*) 701 ridderen 702 Gas (?) die magt.

Blatt 4vb, V 783—822: 784 hoeret 786 waer soet w. 787 mett're talen 788 der zalen 789 mede *fehlt* 791 euaxe 792 gingen si en wech ter 793 vart: wart 795 Ende die h. ende die h. 796 Bleuen een verstroest 799 euaxse h. h. bagt 800 Dat der joncf' besteit tgeslachte der magt 801 war si 802 Se dan in hande 803 coninginne 804 magic 805 Si es werdeger te sine 806 moete h. verren 807 seide dats waer 808 Hadde wi 810 Et 812 dogt aue 816 Datse (*die beiden letzten buchstaben abgesplittert*) al met 817 tijd 818 groten delijd 819 tornoye ende t. 820 *wohl* lude (*verwischt*) 821 Volprisē (*der strich zweifelhaft*) die daer die euax dede 822 was emmer.

IV.

In einem bande, dessen inhalt aus der mitte bis zum ende des 15. jhs. stammt, signiert *Gb. oct.* 69, befindet sich das bei N. de Pauw *Mittelnederlandsche Gedichten en Fragmenten* s. 1 ff. gedruckte gedicht mit folgenden varianten:

Ueberschrift. Van onser vrouwen lof dwelke dat Jacob van Maerland makede / 1 Nv hoert / 2 edelre 3 / Marien / zoeter / 4 helpen / 6 claergien / 8 Hare / u *fehlt* / 9 Dye eerste was hoech claerc ende gh. / 10 Cuelne broeder / 11 claergien / 12 ic na / 13 Formator / 14 en *fehlt* / 15 Vnde / von / 16 nomic / 17 von Maerland / 18 claerc / 19 drie *fehlt* / dachten / 20 von; *ebenso* 22. 57. 58. 68. 79. 90. 92. 135. 139 / 21 Voert ghebr. na hoerre waerde / 22 Broeder / 23 Moeste M. daer prizen / 24 Vnde sprach aldus als / 26 Marien duecht / groeht / 27 daer tho haer / 28 men vil in scrifturen / 30 aerden / 31 ende *fehlt* / 32 bomen / werpen / 33 bloysems / vrucht / 34 Ende r. ontfaet v. d. lucht / 35 aen] in den / 36 an / 38 deser zijt / 39 daer tho / schone / 40 set / 41 elc van desen (*aus* diesen) voerschreuen / 42 Sonderlinghe *aus* sonderlich / spraken *aus* sprach / 42 elke / also / 44 enich m. / 45 enter dunouwe / 46 en mochten zij vnser soeter vrauwen / 47 vul danken / no; *von späterer hand* ch *übergeschrieben* [1]) / 48 gheneden gaen / 49. 50. Nv sprechen wij dan vryendelich (*darüber von derselben hand* ke) thoeren Aue Maria. *Hinter* vryendelich *von der späteren hand verweisungszeichen und am rand als rest von zwei zeilen* (*das übrige weggeschnitten*) dar na. aue m / 52 Heynrich / 53 sprach / 54 kan / 55 soe es reyne sund' joghet / 56 / E. so o. in der doghet / 58 Vnde von ryueren / 59 eene / 61 hauet / 62 ghetel *aus* ghetl / noch *nachträglich aus* no / 63 dar tho / wunderen / 64 den (*spätere hand aus* dien) h. e. den / 65 vander; a *spätere hand aus* o / 66 also ic bekinne; *aus* kenne, *teilweise von der späteren hand* / 67 Tot dat *spätere hand aus* tote / domen / 68 hadden / 69 sprache; *darüber* k / 70 E. wel versien waren von sulker sake / 71 Ende also w. e. also bescheeden / 72 eynch / monplier / 73 Jof; j *scheint durchstrichen* / goede stede / 74 en (souden; *daraus spätere hand*) soulden / al / hare *aus* haer / 75 Marien / vull. / 76 H. duecht /

---

1) Die spätere hand gebraucht schwärzere tinte, kann aber die des ursprünglichen schreibers selbst sein.

77 Nv willen wir alle spreken hierna. wir *ist nicht sicher. Hier und* 137, 140, 141, 176, 222 *stand ursprünglich etwas anderes, das von der späteren hand geändert ist und vielleicht* wir *sein soll.* Das ursprüngliche *scheint* wii *gewesen zu sein, wie auch* 272 *und* 279 *steht. Sonst wird allerdings im auslaut nicht* ii *sondern* ij *oder* y *geschrieben* / 78 Haer tho/eren aue maria gratia plena. *Darnach noch einmal* Aue marie. *Der Strich zwischen* tho *und* eren in der hs. / 79 von maerland / 80 claerc ende / 81 duesche / brachte *von der späteren hand aus* brochte / scrifture / 82 Die hem bouen mate wart te sure / 83 Da he ons an / vramen / 84 Hye / marien / 85 odmôde w. also / *Nach* groet *war wiederholt* vrame (!) hi seide dat: *durchstrichen* / 86 soe vp aerdr. / 87 duechden so claer / 88 ongeherejt (ej *spätere hand aus* ee) te vertelne / 89 astronomyen *aus* astronomen / 90 gheschien / 91 sprach / 92 vysscheu von d. see / 93 t. consten spreken / 94 wormen die dorbreken / 95 aerde m. d. naturen / 98 ende *fehlt* / 99 Koren ende al dat saet / 100 Dat wies of ye was dat verstaet / 101 Ende noch w. s. hiernaer / 102 by sunder eene / 103 vogele verst. dat / 104 hoert hier w. / 105 Waren / 106 redeuen konste / *Nach* 106 Vnde also vele letteren (*spätere hand* litteren) als sijn gheschreuen Sider dat god ontfinc leuen Ende also vele als mer scriuen sal Tote (*spätere hand* Tot dat) god die werelt sal doemen al / 107 god daer toe h. v. / 108 te voren / 111 ende conf. / 112 god / 113 Maert. e. maechden pure / 114 alle dat / wart te sure / 115 E. noch hierna w. / 116 dat men hier / 117 Elc eyn / mi *fehlt* / 118 Ende uwe twee tonghen hier binnen / 119 Die von wijsheide / 120 dies w. jonnen / 122 Als al d. w. al o. / 123 So en m. si / 124 lieuer vrauwen / 125 N. vullen eeren vul danken no (*spätere hand* noch) vul louen / 126 Haer / 127 soe b. die trinit. / 128 al der / 129 Nv laet vns voert sprecken na / 130 Haer te loue aue marie aue marie / 131 d. twee m. / 133 spraken meester / 135 meesterie / 136 vns / 137 voert an / 138 staf wilt gheueu / 139 vnse / duecht / 140 worden verhuecht / 141 w. vp als /

142 moghe / 143 sorghen / 144 Van snauents / des morghens *von der späteren hand verändert zu* den morghen / 145 haer thoeren / voren / 146 der m. / 147. 148 *fehlen* / 149 Doe / maerland / 150 Een *fehlt* / 151 Uwen *aus* Huwen / 153 Dat ic sycker niet bijn wert / 154 na dat ghijt von mi beghert / 155 v. d. maghet marien / 156 w. haer thoeren m. drie / 157 eersten / 158 Vp die e. / 159 godes der m. / 160 koñighen *aus* koninghen / die droeghen *fehlt* / 161 soffisanste / 162 belianste (*oder* vel.) / 163 Hier of es d. vr. gheboren / 164 der / 165 soe / ghiften / 166 Soe es speghel b. allen lichten / 167 Blinkende b. dien / 170 Ende segghen w. d. niement / 171 vul pr. / 172 Vp / edelre wijse / 173 So ruste d. heylige / 174 der scrifturen / 175 so moesti / 176 godes / 177 en dorren / gheenen / 178 altoes / 179 Dies / 180 spreket haer tho/eren / 181 / tho/eren / 182 harer s. hoer ordin. / 183 harer / 184 M. was also vul suverheyde / 185 soe n. te gheenre stonden / 186 Nie dede noch pinsde enighe sunde / 187 soe daer thoe / 188 noyt *spätere hand in* ney *verändert* / noch; *gleich so* / 190 goedertiere w. d. vrauwe / 191 D. hier omme / 192 haer / 193 Ende *fehlt* / 194 talre tijd vp haer / 195 Haer s. en kan ic n. vul pr. / 196 soe.; *von späterer hand verändert, wie es scheint in* se / dynct; *von späterer hand verändert, wie es scheint in* duet / 197 nemē hayt; h. *von späterer hand aus* h ? ? t / 198 Vp / bliict / 199 ruste / entie / 200 Entie helighe g. te gader / 202 Vp diesen / 203 moeti / sorghen / 204 auents tot den morghen, *aus* tote des morghen / 205 zijt / 206 Moetgij, gij *spätere hand aus* ie? / dar mede / 207 Dies jonne / melde / 208 ziere (*spätere hand darüber* sijne) ghewelde / 209 vrienden / 212 de/ere d. weerder / 213 troue *verbessert aus* torne (torre?) / 214 staue als ic tone / 215 Beteket / 216 Luciferre w. onbereyt / 217 altomale synen / 219 aerden / 220 Die den / menighen; *über* ducht *von späterer hand* droech (?) / 221 Den / 222 houaerde / 223 Alse drachtse die w. te hoerre onere / 224 sye duchtich; *darüber* ducke / wert *aus* wort / 225 gheenen / 226 sye / so / 227 haer / 228 heyligher drieuoudi-

cheide / 229 sijn / 230 *spätere hand* wolde *aus* wilde / 231 onse / *spätere hand* ontgolden *aus* ontgouden / dare] ware / 232 Namelike omme / hare *aus* haer / 233 hare *aus* haer / walmaecthede / 234 verbolghenicheit / *spätere hand* sochten *über* sueten / 235 vp / 236 *spätere hand* euen *aus* yeuen / willen / 237 niet beletten / 238 dese m. s. vnde sachte / 239 Daer hi an maercte so v. printuren / 240 alle / naturen / 241 suuerheit / *spätere hand* oetmoet *aus* om. / 242 soe van smitten hilt wel b. / 243 *spätere hand* wolde *aus* wilde / onse / 244 tormenten / 245 *spätere hand* ghevanghen *aus* ghevane / 246 hi haer] haer god / 247 Gabriele / *spätere hand* enghel *aus* inghel / 248 voer h. k. vp / 249 *spätere hand* oetm. *aus* om. / 250 groetu helighe / 251 wil / 252 helighe gh. si ende es / 254 Doe sprach / 255 En; *übergeschrieben wenigstens zum teil von späterer hand*, Ich / ghemynt / 256 mochtich danne / 257 Doe sprach dinghel (*für das letztere von späterer hand* d' enghel) vercoorne / 258 s *in* onvers. *von späterer hand in* z *geändert* / 259 Blome speghel von allen / 260 Godes / suldi / 261 Lucifere e. syne pertie / 262 Doe / m. marie / 263 scrifturen / 264 dierne godes ons heeren / 265 moete / 266 helighen gh. ontfinc soe mettien / 267 Die met ghenochten r. / 268 Vp / 269 Wal r. als he/s (*undeutlich; spätere hand hat corrigiert*) heuet / 270 *fehlt*; *unten am rande nachgetragen, wie es scheint von der späteren hand*, want sy en . . . eft (*vor* eft *zwei oder drei buchstaben etwa wie* v *und* k) haer nimmermere / 271 Te o. d. es soe bereet. *An* soe *ist von der späteren hand öfter geändert, wohl in* sie / 272 onse / 273 Soe b. vor o. o. heeren / 274 meesters / ich *von späterer hand am rande zugefügt* / 275 ghe / stauen / 276 diepe / laet / 277 vp / 278 snauonts tot (*aus* tote) den (*aus* des) morghen / 279 muecht e. wii / 281 Eyn / enen *fehlt* / *Die beiden letzten zeilen fehlen.*

V.

Ein pergamentblatt kleinen formates, zweispaltig beschrieben, aus einem lateinisch- limburgischen Glossar vom ende

des 15. oder vom 16. jh. Die initialen sind rot durchstrichen. Das blatt beginnt mit *sicarius mordenere.* Als allenfalls bemerkenswert verzeichne ich daraus: *sicera appeldranc vel omnis potus inebrians excepto vino* / *sidereus van ghesterte* / *signaculum tekenken* / *silurus stikelic* / *simvlca merminne;* dahinter *fa?* (*abgeschnitten*). Nach *simvlca: similagho idem* / *sinister sclinc* (daneben wird *slinker* geschrieben) / *socrus suegher* neben *socer sueer* / *sodomita kettere vel buckere* / *soliua en plade.* / Das letzte ist *solsequium* (schluss nicht deutlich) *goutblome.*

Bonn. J. FRANCK.

HET ADJECTIEF *GUL.*

1.

Op blz. 524. der *Beiträge v. Paul und Braune* B. VIII heeft Kluge het bestaan eener oorgermaansche ontwikkeling van *ll* uit *zl* aangetoond. Met behulp der wetenschap van dit klankverschijnsel laat zich mijns bedunkens een ndl. adjectief verklaren, dat tot het niet geringe aantal woorden behoort, die, als eertijds in een beperkt gedeelte van het ndl. taalgebied in zwang, in de mnl. litteratuur niet worden aangetroffen en ons eerst uit de jongere bronnen bekend zijn; ik bedoel het woordeke *gul*, welks talrijke en uiteenloopende beteekenissen in het *Ned. Wb.* niet bevredigend uit een aldaar aangenomen grondbegrip »bol" zijn afgeleid. Uit een germ. wortel *gus*, dien we uit het oudnoorsche *gjósa*, vlieten, stroomen, het bij Kiliaen opgeteekende *guysen* effluere cum murmure seu strepitu en de dialektisch in ons vaderland gebezigde verba *gusen* en *goezen* leeren kennen, kon door middel van een suffix *-lu* (vgl. Kluges *Nom. Stammbild.* § 193) een adjectief **guzlú-* gevormd zijn, dat een ndl. *gul*, mnl. **gulle* had moeten opleveren (de *z* voor *s* ten gevolge van Verners wet; de ndl. wortelvocaal *ŭ*^{o} uit een door umlaut ontwikkelde *ŭ*; de umlaut te voorschijn geroepen door de *j*, die, gelijk men weet, in den uitgang der verbogen naamvallen van adjectieve *u*-stammen thuis hoorde) en waar-

aan een beteekenis »stroomend, vlietend" is toe te kennen. Uit deze opvatting nu als grondslag zijn nagenoeg alle beteekenissen, waarin ons woord wordt aangetroffen, gereedelijk af te leiden. (De bewijsplaatsen, die alle aan het *Ned. Wb.* ontleend, doch in verband met mijn afwijkende opvatting der begripsontwikkeling anders gegroepeerd zijn, citeer ik met verwijzing naar de rubrieken van het artikel *gul* in 't *Wb.*; op sommige plaatsen meen ik voorts aan het adjectief een andere beteekenis te moeten toekennen dan die, welke in het *Wb.* opgegeven is).

A a. In den algemeenen zin van »vlietend" ontmoeten we het woord nog in: »Waer de gladde visjes swierden, Dartel in 't gull' Element", I 5 — »Daer het (verdronken land) eer het wiert geboren Lach in 't vloeyend gull' en sliep". I 5, waar het adjectief gesubstantiveerd is gebezigd.

b. Vandaar bij restrictieve overdracht de beteekenis »gestadig, zonder ophouden vlietend": »Daer om dat Tanais met gulle stroomen zwiert", I 5 — »de gulle Noord-zee" I 5 — »de gulle peeckel-stroomen" I 5 — »ick swem in een zee van gulle ongelocken", I 3 *b.* Vgl. ook den dichterlijken troop in »de rotzen gul van 't schuym", I 5.

c. Of bij een andere restrictieve toepassing de opvatting »in ruime mate, rijkelijk vlietend, stroomend, vloeiend": »Tot dat'er uyt de lucht een gullen regen quam", I 5 — »Een roden draeck... Spout uyt een holle keel een gullen watervloet", I 5 — »Constance... stremt... haer gullen tranenvloet", I 5 — »Als dan de Zeeman... De rug der baren... Met gulle stroomen van een lichter vloeistof lenigt, En Pallas olie... By kuipen uitgiet", I 5 — »Hem vloeien 's Hemels gaven By gulle stroomen toe", I 5 — »Hy neemt een gullen dronk", I 6 — »Ongure brassery, en al te gullen wijn, Zijn oorsaeck in 't gemeen van gicht of flerecijn". I 6 — »Men schuwt den gullen watertoog". I 6 — »(Laat somtijds)... de gulle beker vloeien, Iäcchus eedle teelt uw' ruimen disch besproeien". I 6 — »Een keers gaet dickmaels uyt door al te gullen roet" (d. i. gesmolten vet) I 9 *e.*

d. Of ook bij een derde restrictieve overdracht de beteekenis »vloeibaar" (in tegenstelling tot »vast, compact"), »vloeibaar gemaakt": »Heer wat gooter jou Fytje Floris een pot met gulle botter op". I 3 *a* — »Men hoort geen gul metael in gloeyend' oovens snercken", I 4 — »gulle brij" I 4 — »Daer uyt sijn (Nilus') gullen slip de schoonste vruchten groeyen". I 7 *c*. Diezelfde opvatting treedt ook te voorschijn in het in zuidduitsche dialekten gebezigde, van een met ons adjectief identisch grondwoord afgeleide substantief *gülle(n)*, jauche, mistlache, pfütze (z. de *Wtbb.* van Stalder en Schmeller-Frommann), en het bij Kil. vermelde *gulle*, palus, volutabrum.

e. Door comparatieve metaphora zien we het adjectief toegepast op zand, dat bij 't betreden er van geen weerstand biedt, maar wegvliet, dus als 't ware „vloeibaar" is: »Hy leyt haer op een hoogen duyn, En rolt dan... Tot onder in het lage dal,.. Hy sout haer in het gulle zant", I 2 *a*. Zie voorts de andere citaten in I 2 *a* en die in I 2 *b*, waar zonder voldoenden grond aan een beteekenis »bar, dor, onvruchtbaar" of aan 't gebruik van het woord als een bloot epitheton van zand gedacht is. Ook in Oostfriesland spreekt men van »grund" etc., die »so gul un dröge" is, »dat de klûten man so ût 'nander fallen as aske" (z. Ten Doornkaat Koolmans *Wtb.* 1,705).

B a. Comparatieve overdracht der onder *A c* genoemde opvatting riep een beteekenis »welig groeiend, gedijend" te voorschijn: »Dat gul en welig hout" I 7 *a* — »Waer door de jalouzij Noch diepper in haer hart haer gulle wortel schiet", I 7 *a* — »Al wat des Somers spruyt, en gulle botten maeckt", I 7 *a* — »Een boom vol gulle jeugt", I 7 *a* — »Een gul (voorspoedig, goed groeiend) kind" I 7 *b*. Zie nog onder I 7 *a* »gulle tacken", „een gulle schoot drijven", enz.

b. Daaruit bij restrictie »al te welig groeiend": »Maer weert men maer het gulle blat, Soo vint men strax een groote schat". I 7 *a*. Zie nog de twee aldaar volgende citaten.

c. Welige groei heeft volle ontwikkeling, bloei ten gevolge. Door causale metaphora kon alzoo uit »welig groeiend" een

begrip »tot volle ontwikkeling gekomen" of »bloeiend" ontstaan: »De Soomer set de schuyr met gullen rogge vol", I 7 *a* — »Want na de jonge Vorst haer voor sijn liefste koos, Ontlook haer gulle jeugt gelijck een versche Roos". I 8 *a*.

d. Levenskracht sluit levenslust in. Vandaar ook *gul* = »levenslustig, van levenslust getuigende, vroolijk, opgewekt": »Maer als de jonkheyt quam, verliet ick kintsche dingen, En schiep doen grooten lust in 't lopen, jagen, springen, In sang, in snaren-spel, en wat de gulle jeugt, Of door het oog verlockt, of in den geest verheugt". I 8 *a* — »Een al te gullen lach en kan niet lange duren", I 9 *b* — »De Farheer in 't verschiet danst voor de Duitsche bruit. Zijn gulle geest houdt maet op zackpijp, en op fluit". I 8 *f* — »Een stoute, dartele, gulle, malle meid" I 10 *a* — »Wanneer... Een gulle vriendenrij aan zorg noch kommer denkt", I 10 *a* — »Wij waren op zulk een gullen, vroolijken voet van gemeenzaamheid gekomen", I 10 *g* — »De gulle en vrolijke gesprekken, die aan tafel gevoerd werden", I 10 *h* — »Gullen kout (bieden)", I 10 *h* — »om in gullen kout en vriendelijke scherts eenige uurtjes te slijten", I 10 *h* — »Om haren mond... speelde de gulle glimlach van scherts en blijmoedigheid", I 10 *i* — »Hij groette de makkers met gullen lach en vroolijk gebaar", I 10 *i*. Zie nog de citaten in I 10 *d*, *j* en *s*.

e. Daaruit bij restrictie »al te vroolijk, uitgelaten": »Soo een gulle vreugd Die past, na mijn begrijp, alleen de losse jeugd", I 9 *a*.

f. Uit volle lichamelijke ontwikkeling (vgl. boven *c*) spruit de behoefte aan, de neiging tot mingenot voort. Vandaar door causale metaphora een beteekenis »tot mingenot geneigd" of »wellustig" of ook bij comparatieve overdracht dezer opvattingen een begrip »tot zingenot geneigd, weelderig": »Sal ick mijn gulle jeucht vertreuren sonder man?" I 8 *a* — »(De) teere jaren, Als haer de gulle jeught komt eerstmael openbaren", I 8 *a* — »indien uw gulle jaren... u dwingen om te paren", I 8 *a* — »Hoort vrienden, sooje kunt uw gulle jeucht gebieden; Gy wijfs blijft sonder man, ghy mannen sonder wijf". I 8 *a* — »Daer teelt de gulle visch, de Herten krygen jongen". I 8 *f* —

»het wit van eerlick trouwen... Het is de gulle sucht haer rechte wit te leeren", I 8 *b* — »De vrijster is gegaen... Vermits ick van den weg te verre was geweken Door al te gullen kus" I 9 *c* — »Waar heen dat iemants lust of gulle sinnen strecken", I 8 *b* — »Want soo men al te veel sijn gulle lusten biet, De maeg word over-last en doet haer plichten niet". I 8 *b* — »Het vleys is u te gul, het dient gesnoeyt te zijn", I 8 *c* — »Uw los en weelig bloet, en gulle vochtigheden", I 8 *c* — »Hebt niet te schralen Kock, ook niet te gullen keel"; I 8 *d* — »(Gy) neemt... te gulle rust", I 8 *e* — »Terwijl op 't gulle bed de bloode... Gaet zenden zynen geest met 't vuyle slijck na d'aerde". I 8 *e*. Zie nog de citaten aan 't slot van I 8 *a* en onder I 9 *d*.

C a. Vroolijkheid, gezelligheid (vgl. *B d*) leidt tot openhartigheid en oprechtheid. Vandaar een door causale overdracht ontwikkeld *gul* = »openhartig, niet achterhoudend" en »oprecht, ongeveinsd": »De gulle moeder verhaalde mij veel, met een onschuldvolle vrijmoedigheid", I 10 *a* — »Goedhartig... gul, open, vrij", I 10 *a* — »De gulle, open, breede tronie van Coornhert... het koude, gesloten gelaat van Marnix", I 10 *b* — »Nog nooit had hij, in gul gesprek... Het raadselvol gemoed ontsloten". I 10 *h* — »Kronijk van... overleveringen Des gullen tijdgenoots, ...van praal en ijdlen opsmuk vrij", I 10 *a* — »Een rond, een open hert, een gul en lucht gemoed", I 10 *a* — »Op zijn gelaat lag zijn hart, Een harte zoo gul en zoo warm en zoo waar", I 10 *a* — »Met wat een gul hart, met wat een oprechte meening... wenschte ik haar een lengte van levensdagen toe!" I 10 *a* — »met een oprecht en gul gemoet" I 10 *a* — »'k zoek haar (de vroomheid) eer, waar onbevangen, De gulle lach der ronde wangen Den grond van 't eerlijk harte toont". I 10 *i* — »een gul vertrouwen" I 10 *l* — »Hare gulle vertrouwelijkheid" I 10 *l* — »Vernieuwen wij den blijden tijd Der oude gulle zeden!" I 10 *k*. Zie nog de citaten onder I 10 *f*, *n*, *o*, *p* en *q*.

b. Vroolijkheid, gezelligheid leidt ook tot vriendelijkheid, hartelijkheid, goedhartigheid. Men vergelijke os. *blīđi*, verheugd, ags. *blīđe*, verheugd, vriendelijk, on. *blīđr*, vriendelijk, got.

bleipr, vriendelijk, medelijdend, en lette op de beteekenissen »vriendelijk, hartelijk, goedhartig", aan *gul* toe te kennen in: »Een hartelijkheid en een uitbundigheid, welke... bewezen, hoe veel guller en beter hij in den grond zijns harten was dan hij oppervlakkig scheen te zijn", I 10 *a* — »De Vorst die nam haer aen en uyt een gullen sin Noemt hyse sijn Gemael, en waerde Koningin". I 10 *a* — »Charlemagne... Heeft aan een slechte vrou te gullen hart gegeven". I 10 *a* — »Zyn gul, goedaartig gelaat", I 10 *b* — »Schoon Mevrouw S... met het gulste gelaat... alles gedaan had om hare gasten wel te onthalen", I 10 *b* — »De vorst nam ze aan met gul gebaar", I 10 *c* — »Hoe minnelijk haar vader en Geronimo's oom... de gulste handdrukken wisselden", I 10 *c* — »Mijne gulle hand drukte de hand van allen", I 10 *c* — »Vriendelijk 't oog en gul de mond", I 10 *e* — »op zijnen gewonen vriendelijken en gullen trant", I 10 *g* — »Een glimlach, gul en goedig", I 10 *i* — »gulle vriendschap" I 10 *l* — »Beloont gy zo Gulle liefde!" I 10 *l* — »na een gullen wensch", I 10 *m* — »een gulle toast", I 10 *m* — »Wat kwelt gij mij, met gullen dwang, Om ook dat Lied te zingen". I 10 *r* — »Aan (iemand)... De gulle kelk der vriendschap brengen", I 6. Vgl. het in Oostfriesland gebezigde *gul*, goedhartig (T. Doornk. Koolm. 1, 705).

c. Goedhartigheid leidt voorts tot vrijgevig-, mildheid. Vandaar ten gevolge van causale overdracht ohd. *milti*, os. *mildi*, mnl. *milde* enz. = »vriendelijk, goedhartig" en »vrijgevig" en *gul* in zijn bekende beteekenis »vrijgevig, mild", waarvoor men een reeks bewijsplaatsen aantreft in *Ned. Wb.* I 11. Men lette ook op »Ik (sal) u... aan de Duytschen, uyt een gul hert, en sonder eenigh losgelt, vereeren", I 10 *a* — »Daer komt een gulle grond, u werck met woecker loonen", I 7 *c* — »Het aertrijck... Droeg uyt een gullen schoot... Al wat den mensche spijst". I 7 *c*. Vgl. nog het in Oostfriesland gangbare *gul*, goedgeefsch (T. Doornk. K. 1, 705).

D. Dat zich uit een begrip »vlietend" (vgl. *A a*) in verband met de helderheid van niet stilstaand water een opvatting

»helder, klaar" kon ontwikkelen, leert ons het lat. adjectief *liquidus*. Voor zulk een in eigenlijken zin gebezigd en op water toegepast *gul* nu wordt onder het ons beschikbare materiaal geen bewijsplaats meer aangetroffen, wel daarentegen voor twee uit die beteekenis afgeleide opvattingen, voor »zuiver, klaar, onvermengd" en »helder licht verspreidend": »nu vaer ick na Oost-Indien, en onderwegen suyp ik gul water in mijn darm", I 3 *a* — »gullen wijn drincken" I 3 *a* — »In gulle gloedt stond eerst de lucht:" I 3 *b* — »Vier kleine kinderen (lagen) onder de gulle zon in de aarde te wroetelen", I 3 *b* — »etlyke straalen..., die gul bloedt scheenen", I 3 *a*.

Aanm. Raadselachtig is mij de zin, waarin het adject. gebezigd is in Busken Huets »waar de versche zalm in gulle moten te koop ligt op frissche koolbladeren", I 9 *f*.

De vocaal van het westfriesche *gol*, gulhartig, openhartig, mild (z. *Wb.* op Gijsb. Jap.), wijst op herkomst uit den *u*-stam (vgl. *Germania* 23, 275 vlgg. of casu quo *Mnl. Sprk.* bl. 385 vlgg.); een uit de verbogen casus met *j* in 't suffix voortgekomen vorm zou *gel*(*le*) geluid hebben.

2.

Met geen der boven vermelde beteekenissen laten zich de opvattingen in verband brengen, die in de *Synonymia Lat.-Teut.* aan *gul* worden toegekend, nam. »inflatus", »cavus", »insipidus" en »confraginosus" (vgl. *Ned. Wb.* I 1 *a*, *b*, *c*), en waarvan er één wordt teruggevonden in Hoofts »gulle (d. z. holle) klanken" I 3 *c* en het dialektische »gulle (d. i. bolle) wind" I 1 *a*. Men heeft mitsdien in dit *gul* een woord te zien, dat met het eerst besprokene niet identisch is. Toch mogen we ook hier een soortgelijke formeele ontwikkeling voor niet onwaarschijnlijk houden, wanneer we letten op het on. *gusta*, blazen, dat een germ. wortel *gus* kan bevatten, die mogelijkerwijze eveneens in *gul*, opgeblazen (uit **guzlú-*), schuilt. Voor de ontwikkeling der beteekenissen »cavus" enz. uit »inflatus" zie *Ned. Wb.* t. a. p.

W. VAN HELTEN.

EEN EN ANDER OVER EN NAAR AANLEIDING VAN HET SUBST. *SIM*, SNOER.

Bovenstaand nomen geldt voor een aan het Friesch ontleenden vorm. En te recht. Min juist evenwel dunkt mij de, naar ik meen, voor deze opvatting algemeen aangenomen grondslag, nam. het beroep op de in den anlaut des woords gesproken *s*: want ook bij een echt nederfrankischen vorm zou ons een zoodanige scherpe consonant geen verwondering mogen baren met het oog op een klankwet, volgens welke de anders in den anlaut vóór een vocaal verzachte oorspronkelijke *s* en *f* ongewijzigd bleven vóór een (korte) vocaal + *kk*, *pp* of *mm*. Men lette op: *sikkel*, maaiwerktuig, mnl. *sickel(e)*, met *kk* als gevolg der bekende oudwestgerm. geminatie vóór een liquida [1]), *sukkelen* met een gelijksoortige *kk* (uit **sükklon*, door verkorting der uit *iu* voortgekomen lange *ü* voor **siuklōn* = ags. *sȳclian* aegrotari), *sokken* plur. (vgl. ags. *socc*, uit een lat. *soccus*), *fakkel* [1]), *sop*, mnl. *soppe* (mnd. meng. *soppe*), *soppen* verb., mnl. *soppen*, *sim*, aap, mnl. *simme*, met een *mm* als gevolg der oudwestgerm. geminatie vóór *j* (oudwestnfrk. **simmia* uit het lat. *simia*), *sommige*, mnl. *sommich*, *-ighe* enz., met een langs analogischen weg ontwikkelde *mm* (vgl. *Mnl. Sprk.* § 117) [2]). Vandaar dat we voor de *s* van *sap*, met een in den auslaut niet gegemineerd gesproken consonant, herkomst moeten aannemen uit een

1) Deze verdubbeling wijst alzoo op een vulgairlat. naast *secula* (waaruit ags. *sicol*, ohd. *sihhila* met *hh* uit *k*, mnl. *sekel(e)*, *zekel(e)*, z. *Mnl. Sprk.* § 113) staand **secla*; vgl. het vulgairlat. naast *facula* (waaruit ags. *fæcele*) staande *facla* (waaruit os. *facla*, ohd. *facchala*, mnl. *fackel(e)*; z. *Grundr. d. germ. phil* [2] 1, 338).

2) Woorden, wier geschiedenis in 't duister ligt, als *sikkepitje*, *sipperlippen*, *fikfakken*, *fokken*, *feppen*, *foppen*, *fommelen*, zijn als bewijzen uitgesloten; mogelijk toch, dat hier de qualiteit der spirant met ontleening uit den vreemde of met onomatopee in verband staat. Ook *som*, mnl. *somme*, dat op een lat. *summa* berust, heb ik buiten rekening gelaten, dewijl men hier desnoods aan invloed van het fransche *somme* zou kunnen denken.

mnl. verbogen *sappe*, welks *pp* òf, gelijk de *mm* van *sommich* enz., door analogie was ontwikkeld òf aan een oude *pp* beantwoordde (men lette op de ohd. vormen *saph*, *saphe* met *ph* ter voorstelling van een uit *pp* voortgekomen *pf*); vgl. de *s* van *sok* (naar den ouden plur. *sokke*) en *som* in *somtijds* en *soms* (naar *sommige* etc.) en omgekeerd de *z* in *zakken* verb. (naar *zakt*, *zakte*, *gezakt* met een regelmatig ontwikkelde zachte spirans vóór de enkele *k*), *zakken* subst. in plur. (naar een regelmatig ontwikkelden sing. *zak*) en de westvlaamsche vormen (z. De Bo i. vocc.) *zokke*, *-en* (naar een regelmatig ontwikkelden sing. *zok*), *zoppe* (naar een regelmatig gevormd *zop*; vgl. mnl. een naast het fem. *soppe* aangetroffen neutr. *sop*; met die regelmatige *z* van *zop* stemt overeen de westvl. *z* van *zap*).

Wat daarentegen wel als een stellig getuigenis voor friesche herkomst van *sim* moet aangemerkt worden, is de uit de verkorting der wortelvocaal des woords blijkende geminatie der *m* (vgl. voor de oudgerm. vormen des nomens os. *sīmo*, ags. *sīma*, on. *sīmi*, oudoostfri. *sīma*). Weliswaar kent het Nederfrankisch zoowel als het Westfriesch de verdubbeling van *m* (en hierdoor veroorzaakte verkorting der voorafgaande lange vocaal), maar de voorwaarde voor het ontstaan dier *mm* is in de beide dialekten niet dezelfde. Een westfriesche phonetisch ontwikkelde *mm* (en *nn*) is vóór een doffe vocaal (*u* of *o*) des uitgangs ontstaan onafhankelijk van de qualiteit des voorafgaanden wortelklinkers (vgl. den dat. pl. *hemmen*, *himmen* uit **hēmon*, dorpen, *allinna*, *allenna* uit **allēno*, evengoed als *honna*, *namma* enz. uit **hono*, **nomo* enz., z. *Indogerm. Forsch.* 7, 356 vlgg.). Voor de ontwikkeling der nederfrank. *mm* was doffe qualiteit zoowel van de vocaal des uitgangs als van die der wortelsyllabe een vereischte: mnl. *commen* enz. (naast *comen* enz.; zie voor deze en de volgende bewijsvormen *Mnl. Sprk.* § 114) met *mm* uit **cumo* of *-u* 1. sg. praes. ind. en **cumon* 1 pl. praes. ind. [1]),

1) De reconstructie van dit uit een oorgerm. -**omen* of -**omes* voortgekomen suffix berust op hetgeen we omtrent de westgerm. ontwikkeling van het uit -**omis* voort-

(*ver*)*dommen* enz. (naast (*ver*)*doemen* enz.) met *mm* uit -**dōmo* of -*u* 1. sg. en -**dōmon* 1. pl. praes. ind. (door verlies der *j* des uitgangs voor -**dōmio* of -*iu*, -*ion*; vgl. os. *dōmian*) [1]), (*be*)*rommen* enz. (naast (*be*)*roemen* enz.) [2]) en *nommen* enz. (naast *noemen*) met een op gelijke wijze ontstane *mm* (vgl. os. *hrōmian*, mnd. *nōmen* uit os. **nōmian* = middeld. *nūemen*) [3]), *blomme* (naast *bloeme*) met *mm* uit de verbogen casus van 't zwakke femininum (vgl. ohd. *bluoma*, -*ūn*) als **blōmun* of -*ūn* enz., *brudegomme* met *mm* uit den nom. **brūdigumo* en den acc. sg. op -*un*. (In *pelgrimme* naast *pelgrīme* berust de *mm* op analogieformatie naar *pelgrim*, welks -*im* uit een oorspronkelijk -*īm* was ontstaan door verkorting der vocaal in een zwak beklemtoonde lettergreep [4]); vgl. ook het naast -*doeme* voorkomend -*domme* met *mm* naar -*dom*, dat in de zwak beklemtoonde syllabe uit *-*dōm* was voortgekomen [4])).

W. VAN HELTEN.

---

gekomen suffix van den dat. pl. der masc. en neutr. *o*-substantieven waarnemen (os. -*on* en -*un*, d. i. -*u^o^n*, oudoostnfrk. -*on*). De uitgang van den in Ps. 64, 5 der Oudoostnfrk. psalmen aangetroffen 1. pl. praes. ind. *uuerthun* (het eenige getuigenis voor de flexie van gemelden persoon) is een aan het praeteritum ontleend suffix.

1) Daarnaast door navolging *verdommenisse*.

2) Daarnaast door navolging *rom* voor *roem*.

3) Te verwerpen is de op bl. 179 der *Mnl. Sprk.* omtrent de wording dezer vormen vermoede mogelijkheid: geminatie der *m* door een volgende *j*. Van een geminata + *j* achter een lange vocaal toch vinden we in het Mnl. geen enkel spoor; over het indertijd door mij (in *Mnl. Sprk.* § 195) verkeerd verklaarde (*ver*)*loessen* vgl. thans *Beitr. v. Paul und Braune* 20, 512 vlg.

4) Daarnaast *pele-*, *peelgrijm* (z. *Mnl. Sprk.* § 3) en -*doem* met een vocaal, die aan de verbogen vormen was ontleend, wier -*grī*-, -*dō*- (later -*doe*-) als in een met bijtoon gesproken syllabe staande geen wijziging door verkorting onderging. Vgl. nog voor een parallellen ontwikkelingsgang het in *Tschr.* 13, 216 over -*lijc*, -*lic* enz. opgemerkte. — Het in § 114 der *Mnl. Sprk.* genoemde *vrom* is als bewijs voor geminatie der *m* te schrappen; van het woord dat met het ags. *from* (verb. *frome*, -*un* enz.) correspondeert, wordt, voorzoover mij bekend is, geen verbogen vorm met *mm* aangetroffen. Dat we in het naast *vrom* als norm voorkomend *vrome* een oorspronkelijk substantief te zien hebben, leert Schade in zijn *Deutsches Wtb.* i. v. *fromm*.

BOONTJE KOMT OM ZIJN LOONTJE.

Ter aanvulling van hetgeen door Dr. J. W. Muller in het *Ndl. Wdb.* III, 449 (volgens aanwijzing van Dr. G. Kalff) en in het Tijdschrift XIII, bl. 156 aangaande het sprookje van Ertje, Boontje, Strootje en Kooltje vuur is medegedeeld, moge de volgende vergeestelijking dienen, waarin alleen sprake is van Strootje en Kooltje vuur. Ze wordt aangetroffen in een liedboekje getiteld:

Den Lieffelyken Paradys-voghel tot Godt omhoogh vlieghende, behelsende verscheyde Gheestelycke Liedekens, enz. ghecomponeert door den Eerw. Heere Daniel Bellemans, den IV. druck. Tot Brussel, by Jacob vande Velde, achter het stadt-huys' in S. Augustinus 1681 [1]), bl. 38 en luidt:

Fabel van Stroyken ende Koltjen-vier
Toe-gheeygent aen een Nonneken.

Stemme: *Somes nous pas bien heureux.*

1 Stroyken ende Koltjen vier
Ginghen wandelen te samen,
En sy kouten, en sy namen
Met malkander' groot playsier.
Koltjen-vier seyd' tegen Stroyken
V Geselschap doet my deught,
Als ick by u ben myn Proyken
Springht myn hertjen op van Vreught.

2 Ick die altydt lagh in schouw,
Ick die altydt t'huys moest blyven
Ick magh nu genucht bedryven,
Ick magh wandelen gaen nouw,
Ick die dikwils word' gesteken
In *Innokens* Lolle-pot

1) Ter bibliotheek te Haarlem.

Magh nu uyt gaen, magh nu spreken,
'k Ben nu uyt geraeckt uyt 't slot.

3 Stroyken seyd' tot Koltjen vier
G'hebt myn stroyen hert' onsteken
Door uw soet en aerdigh spreken,
Uwe spraeck is vol plaisier,
Ghy zyt sulck' een soete Fieltjen
Soo vol van bevalligheydt.
'k Sweir u by myn stroye Zieltjen
Dat ghy zyt myn vrolyckheydt.

4 Ick arm Stroyken die altydt
Decken moet de Boere-schueren,
En 't quaedt weder moet besueren
Magh nu zyn met u verblydt,
Die van Peerden ende Koeyen
Vuyl gemaeckt wirt in den stal,
Magh met u in welde vloeyen,
Ende maken bly gheschal.

5 Koltjen vier seyt 'k ben soo bly
Dat ghy kont myn liefde voyen,
Dat gy mynen brandt doet gloeyen
Ende liefde draeght tot my.
My dunckt dat wy met ons byen
Soo vast zyn ghepaert aen een
Dat ons niemandt en kan schyen
Als de bitter doodt alleen.

6 't Is ghebeurt op 't selve pas
Als sy soo fray kouten samen
Dat s'aen een Rivierken quamen
Daer geen Brugsken op en was;
Maer ons Stroyken seyd' coragi,
En zyt daer-om in gheen pyn,
Ick sal maken de passagi',
Ick sal zelf het Brughsken zyn.

7 Stroyken gingh hem voor den Bruggh'
Over het Rivierken segghen, (*l.* legghen)
't Scheen aen Koltjen-vier te legghen, (*l.* segghen)
Gaet nu over mynen Ruggh',

Siet eens wat een goede Stroeyken
  Dat 't al over hem laet gaen
Koltjen-vier geluckigh Proyken
  Hoe staet u dat Stroyken aen.

8 Koltjen-vier was seer playsant
  Koltjen quam met groote schrede
Op de Stroeye-Brugg' getrede,
  Maer het Stroyke ging in brant,
Koltjen-vier en Stroyken vielen
  In het midden der Rivier,
Soo verdroncken deês twee zielen
  Stroyken ende Koltjen-vier.

9 Joncker Vier, en Jouffrou Stroy
  Met een droncsken, met een spronghsken,
Met een lonckskon, met een vonckskon
  Steken haest den brant in 't hoy,
Al is 't dat de Dochters schynen
  Noch soo schoon, en noch soo moy
Hunne liefde sal verdwŷnen
  Om dat alle vleesch is hoy.

10 's Werelts liefd' is hoy en stroy
  Die veel van de Wereldt houwen,
Die op 's werelts vreught betrouwen
  Die betrouwen 't vier in 't hoy
Daerom is de Bruydt te prysen
  Die haer hert bewaert in 't slot,
En op niemandt en wilt peysen
  Als alleen op haren Godt.

Amsterdam. F. A. STOETT.

SAMUEL COSTER ALS PAMFLETSCHRIJVER.

Kallefs — Val (1628).

Dit pamflet [1]) verscheen in Juni 1628, nadat het den eersten van deze maand »speels-ghewijs voorghestelt" was. De ongenoemde schrijver, die zich ten zeerste verheugde over den val der calvinisten in dat jaar, bezat in hooge mate »le courage de l'opinion", scherp en onomwonden zegt hij de onverdraagzame predikanten en hunne medestanders de waarheid [2]). *Jan Willemsz. Bogaert* en *Smout*, die gezegd had:

> Broeders ick ben die inden tweeden Hemel op Jacobs leer staa
> Ontfanght dat ick aan jou verkondigh van den Heyl'ghen Gheest [3])

moeten het bitter ontgelden. Triglandus wordt bestempeld met den naam van *Dry-aakers* en op het einde van het stuk als »*alias Calkoen*".

Uit alles blijkt, dat de schrijver in Amsterdam uitstekend bekend was. Wat wij zooeven citeerden omtrent Smout, zinspeelt op eene uitlating van dezen predikant tegen een der aanzienlijke Remonstranten uit de hoofdstad [4]).

Eene Latijnsche voorrede gaat aan het tooneelstuk vooraf; op den titel vindt men een citaat uit Seneca's brieven; de tekst zelf is hier en daar samengeregen uit aanhalingen van allerlei schrijvers doch meest Latijnsche [5]). De inhoud is zeer gemengd. Bij het optreden van verschillende abstracte begrippen als personen denken wij aan 't ouderwetsche zinnespel. Daarentegen herinnert het gesprek tusschen twee schippers, in den aanvang

1) *Mullers Catalogus van Pamfletten*, No. 2232.

2) Zie het oordeel van Prof. Moltzer in de *Aanteekeningen der Sectie-vergaderingen van het Prov. Utr. Gen.* 1884.

3) t. a. p. blz. 6.

4) Vgl. P. van Limborgh, *Leven van Episcopius*, 1693, blz. 282.

5) Op een enkel na komen de werken, in margine genoemd, voor in den Catalogus van Costers bibliotheek. Zie den vorigen jaargang van dit tijdschrift.

gevoerd, maar vooral de woorden, welke de twee burgers, die het kalf voortleiden, bezigen, ons zeer sterk aan de klucht van dien tijd. (T. a. p. blz. 13).

Welnu, mag men vragen, wie zou dit stuk hebben durven schrijven en uitgeven in 1628, nadat Vondel korten tijd te voren het dichten van *Palamedes* nauwelijks met een geldboete had kunnen afkoopen? Wie anders dan de auteur van *Iphigenia*, een man van grooten invloed in Amsterdam, die al in 1621 dit treurspel had doen opvoeren »in 't openbaer, voor volck van allerhande slagh" en nog kortelings in 1626 de predikanten groote ergernis had gegeven door een herhaling van 't schouwspel?

Wie zou het, nog in 1628, hebben kunnen schrijven, dan de bijna vijftigjarige dokter, die ons proeven heeft nagelaten van zinnespel en klucht; wiens *Ithys* evenzeer overvol is met allerlei aanhalingen uit klassieke bronnen; die in 1630 opnieuw een pamflet uitgaf met een citaat van den geliefden Seneca op het titelblad [1]); van wien ons ook een tweetal Latijnsche brieven bewaard zijn gebleven. De ellenlange redeneeringen in *Kallefs-val* gevoerd, zijn niet beter of slechter, dan de godsdienstig-staatkundige beschouwingen uit *Iphigenia*.

Ariadeps en *Pultarcis* voor Adriaen Smout en Kloppenburg (Iphigenia 1630), *Arcenium* voor François van Aerssen (Schets van Duc d'Alva) zijn namen van volkomen dezelfde kleur als de bovenvermelde.

In het woord »*aen den Leser*" zegt de auteur:

Ick word wel van u luy gheraan,
Maar 'k laat mijn Naam ick vrees het slaan
Van d' Ampt-Heer, 't heught mijn hoe hij beet,
Naar 't gheldt des dichters Palameed:
Dus houdt het voor gheen Bastert-Kindt
Ofschoon ghy 's Vaders Naam niet vint,
Ick heb die met mijn handt ghestelt
En vind jey die, my niet en meldt:

1) De »*Schets van Duc d'Alva*". Op den titel: *Senec. Tro. Violentum imperium nemo continuit diu. Dat is: Strenghe Heeren rechten niet lang,* — ook geciteerd in *Kallefs-val*, blz. 11: *Strenghe richters 'trijck seld langhe besitten.*

Hij bedoelt hier mede: mijn' naam heb ik wel geschreven, maar zóó, dat hij niet in 't oog loopt. Welnu, op blz. 18, lezen we als nieuw optredend persoon »Coster *van de Kerck*" (men lette vooral op de laatste bijvoeging). Deze koster, als 't ware met de haren er bij gesleept, treedt niet verder op en is in 't moeilijke parket, eene opwekking uit te spreken aan de kerkgangers. Hoor, hoe ironisch hij zich uit de onwaarschijnlijke situatie redt:

O wonder noyt ghesien! komt Volck'ren na de Kercken
Beooght ons Dienaers Godts zijn onghemeene wercken,
Waar mee hy nu bevest, dat dese zijn de gheen
Wiens saligheyt hy soeckt, waerom hy heeft gheleen
De doot aen 't smaad'lyck Cruys.

Ten einde de aanwijzing niet te zeer in 't oog te doen loopen, schreef onze dokter onder de lijst der personagiën »Koster vande Kerck" (met dezelfde bijvoeging dus).

Eene andere zinspeling op den schrijver schuilt misschien in de woorden van den schipper Mieuwes, die tegen zijn vriend Jaucke over allerlei dichters wat te vertellen heeft:

Hebb' ick dien dapp'ren Poët niet ghewaarschouwt van sijn Ephegenie,

vraagt hij zijn kameraad.

Hier gaf Dr. Coster zich bloot. *E*ph*e*genie kan geen drukfout voor *I*ph*i*genia wezen, ten minste het ware al heel toevallig. In de taal van een schipper als Mieuwes kan dat woord dan ook wel zoo luiden. Intusschen spreekt deze toch als een volleerd Latinist van *Grootio*, *Minervae borsten* en hapert al bij den volgenden regel geen oogenblik, als hij het woord *Democritus* moet zeggen. Dit is denkelijk te verklaren uit de meerdere aandacht, de meerdere sympathie, of hoe men het noemen wil, die de schrijver voor zijn eigen werk had.

Ook door vergelijking met *Iphigena* vallen verschillende bewijzen voor 't auteurschap van Coster in 't oog.

In 't reeds genoemde woord »aen den Leser" doelt hij op

't verschil in de behandeling van dezelfde stof door Vondel in zijn *Palamedes* met de wijze, waarop het hier geschiedt.

Hy Staten nijpt, en ick de Kerck,
Oock Dienaers, die om 't Vet ghenot
Haar stoel bewaren, niet om Godt.

Ook *Iphigenia* treft vooral de predikanten, hunne heerschzucht en hunne woelingen. Zoo noemt hij hen of hunne medestanders:

Bedurven menschen, die 't ghenot
Maar houden voor haar aardsche Godt [1]).

Deze combinatie scheen bijzonder in den smaak van Coster te vallen, want *Blinde Yver*, de personificatie der fanatieke predikanten, met name van Smout, beklaagt zich op deze wijze: (Men)

scheld ons voor het schuym, voor Bedelaers, die om Godt
Hier toe ghekomen zijn: En nu om 't groot ghenot enz. [2])

Duidelijker dan te dezer plaatse is de woordspeling, die in deze verzen ligt, te vatten in *Iphigenia*, waar Protesilaus vraagt:

.... zouden zij noch Gods wil
Niet weten, die zo lang om Gods-wille studeerden!
Zo geeft men haar de naam t' onrecht van God-gheleerden. [3])

Ik zou nog kunnen wijzen op het gebruik van dezelfde eigenaardige terminologie, die men ook in *Iphigenia* vindt: 't heylich oudt, 't heyligh recht, Mozes en Aaron (= kerk en staat) [4])

1) T. a. p. vs. 1110—1111 in Kollewijn's uitgave.

2) Kallefs-Val blz. 13. Vgl. dezelfde vereeniging van begrippen Kallefs-Val blz. 9, waar *Bl. Yver* aan 't woord is: (Ik)

seg dat niet en is als ghy seght om 't ghenot
Maar om de heyl'ghe Kerck, en loutre liefd tot God,

en Iphigenia vs. 480—481.

3) T. a. p. vs. 901—903.

4) Resp. *Iphigenia* vs. 357 en *Kallefs-val* blz. 19 reg. 16; *Iphigenia* vs. 931 en *Kallefs-val* blz. 11 reg. 10; *Iphigenia* titelblad en vs. 1631 vlgg. en *Kallefs-val* blz. 19 vs. 31 vlgg. Vgl. ook nog *Iphigenia* vs. 189 en *Kallefs-val* blz. 8 reg. 7 en 8; *Iphigenia* vs. 1430 en *Kallefs-val* blz. 13 reg. 19.

enz., doch ik acht het nu voldoende de merkwaardige overeenkomst te laten zien, die er is tusschen het slot van de twee hier vergeleken dramatische schotschriften.

Iphigenia eindigt met de verschijning van Diana, waardoor de ontknooping volgt. Zij wenscht geen menschenoffers:

Geeft my de Maget, en neemt ghy dees' witte Hinde
En offertse my in de schaduw' van de Linde
Die ghy daer ginder in 't Bosschage sult sien staen
. . . .
Gaet heen en slachtet my dit harte tot versoen,
Waer meed ghy voor dees tijd mijn Godheyd kent voldoẽ.
Dan wild' ghy eeuwigh syn bevrijd van alle smarten
So knield voor Gode neêr en slacht u eyghen harten. [1])

De woordspeling, die in 't gebruik van 't woord *hart* in twee beteekenissen verscholen is, valt hier spoedig in 't oog.

In *Kallefs-val* vinden wij dezelfde motieven, echter zonder de woordspeling. Philotheus, een burger naar den geest van den dokter, zooals zijn naam trouwens aanduidt, zegt:

Knielt dan te samen voor den Almoghenden God, dat hy wil gheheughen
Ons hier in dit tijdtlijck, oock in't eeuwigh leven
En raat na sijn voorsienigheyt bestieren, noch in't rechten wijsheyt gheven,
Op dat wy hier vredigh moghen zijn om u Heer te behaghen,

terwijl Chrysostomus, zijn medeburger en gelijkgezind met hem, antwoordt

Comt dan na binnen laat ons ons hert, aen Godt ten offer draghen [2]).

Bij de beoordeeling van 't boven aangevoerde, houde men in 't oog, dat Coster meer dan eens in 't eene werk een gedeelte

---

1) Ik citeer hier naar de uitgave van 1626. Bij Kollewijn vs. 1779—1781, dan volgen twee, in deze editie voor 't eerst ingelaschte regels, bij Kollewijn aan den voet van de bladzijde en ten laatste vs. 1785—1786. Vs. 1786 luidt in de 4° uitgave van 1617

Die kniel voor Gode neer en offer hem zyn hert.

De tusschenkomst van *Diana* is overeenkomstig met de verschijning van den engel in Genesis XXII vs. 11 vlgg., hare woorden zijn stellig eene herinnering aan de bijbelplaats.

2) Kallefs-val blz. 24.

inlascht van een ander stuk; in de beschrijving der »vertoninghen" van 1618 neemt hij o. a. een paar regels over uit *Iphigenia* [1]). Wat hij eens geschreven had, scheen hem lang bij te blijven en in dit geschrift, dat overal de sporen draagt, van zeer haastig opgesteld te zijn en met weinig zorg bewerkt, komen de oude ideeën ieder oogenblik om 't hoekje kijken, zoodat het mij waarlijk verwondert, dat hij niet algemeen bekend is geworden als de schrijver van dit pamflet.

In 1650 scheen men het echter nog wel te weten; dit zouden wij ten minste opmaken uit een distichon te vinden onder een gedicht getiteld »*Raadzel*" en onderteekend P. L, dat aan Vondel toegeschreven wordt. Dit vers dagteekent van 't jaar 1650 en is het eerst opgenomen in den *Bloemkrans van verscheiden gedichten.*

Wat kost vond Koster in 't ontleden van ons Kalf? [2])
Drie duivels, Alencon, Leicester en Duc d'Alf.

Met het kalf is hier echter de prins van Oranje bedoeld, als nog duidelijker blijkt uit een verzameling van geschreven schimpdichten, alle op Willem II betrekking hebbende en bewaard gebleven in de collectie pamfletten ter Bibliotheca Thysiana [3]). Daar vindt men eerst het bekende spotrijmpje, te Amsterdam in het diakenzakje geworpen na 's Prinsen dood en dan met het opschrift:

Een Ander
Want (lees: wat) vont den doctor doch int openen van dat kalff?
Drie duijvels, Alenzon, Lycester, en Duc d'Alff [4]).

Dat met den dokter Dr. Coster is bedoeld en waarom hij juist genoemd wordt, blijkt uit een MS. pamflet ter Koninklijke Bibliotheek, waar het opschrift luidt:

---

1) Zie hiervoor Kollewijn t. a. p. blz. 638.
Vgl. *Tijsken van der Schilden* vs. 786—787 met *Isabella* vs. 943—944, *Iphigenia* vs. 912—951 met *Niemant ghen., niemant ghebl.* vs. 161—200.

2) T. a. p blz. 583.

3) Petit, *Catalogus der pamfletten* N°. 2592.

4) Men legge in den eersten regel den nadruk op *dat* en het verband is duidelijk.

Pasquill Op het openen van sijn hoogheyt prins Wilhem. Dr. Coster was in zijn' tijd vooral bekend, om de lijkopeningen, die hij verrichtte of waarbij hij tegenwoordig was. Het versje vormt in dit paskwil den aanvang van een tienregelig kreupelrijm:

> Wat vondt doch Coster in dat calff (*lees ook hier* dàt)
> drie schelmen, Alenson. lichester en duckdalff [1]).

Waar het stuk opgevoerd is, heb ik niet kunnen vinden, doch waar zou het anders op zijn plaats geweest zijn, waar zou men alle toespelingen zoo goed begrepen hebben, als te Amsterdam? Maar dan is ook de kwestie opgelost: noch de Brabantsche Kamer, noch de Kamer In Liefde Bloeyende zouden haar tooneel tot zoo iets geleend hebben; evenals *Iphigenia* en *Polyxena* is Kallefs-Val, zoo wij vernamen den 1en Juni 1628, op de Amsterdamsche Academie opgevoerd, waar de schrijver nog altijd een gezaghebbend man was.

Met opzet heb ik den inhoud niet verhaald. Wijlen Prof. Moltzer heeft dit op de hem eigene heldere wijze in het Prov. Utr. Gen. gedaan en het omstandig verslag is in de Aanteekeningen van 't Genootschap te vinden (1884).

Wat hier wel ter sprake moet komen is, dat Coster niet de eerste geweest is, die Calvijn met den naam van Kalf heeft aangeduid. Er is een spotprent van Cornelis Saftleven op de Dordtsche Synode bekend, waarop Calvijn, als een kalfskop wordt voorgesteld en die van ouder datum is [2]). Ook Vondel heeft van deze naamsverwisseling gebruik gemaakt op een plaats, die tot dusverre niet aangewezen is. In de *Inwying van den Christen Tempel t' Amsterdam* (1630) klaagt hij:

---

1) N° 6078 in den Catalogus der pamfletten door Dr. Knuttel. Het gedicht *Raadzel* werd later opgenomen in den bundel *Poezy* van 1682, II Aanh. blz. 5, doch het distichon is hier noch in de volgende uitgaven opgenomen.

2) *Oud-Holland* 1897 blz. 120. Dr. C. Hofstede de Groot, Een spotteekening van C. Saftleven. Ook Reinier Telle bestempelt de rechtzinnige partij met den naam van *kalf*. Zie *Gids* 1886, IV, blz. 41.

De boosheyt kanckert in; sy heelt door Smout nocht salf.
Men knielt voor valsche Goôn; men huppelt, om het kalf [1]).

Van belang is dit pamflet bovendien, doordat het ons ook omtrent Vondel inlichtingen geeft, die niet van gewicht ontbloot zijn.

Coster, die het weten kon, legt den reeds genoemden schipper Mieuwes, deze woorden in den mond:

Wat seyden ick vande Kloecksten? (nl. der Poëten) als hy ginck suyghen
Minervae borsten, om dat hy dichten, wou
Dien onnooselen *Palamedes* waar mee hy veel Heeren stichten sou?

Hieruit lees ik, dat Vondel zich opzettelijk in 't Latijn heeft geoefend, ten einde *Palamedes* te kunnen dichten. Brandt verhaalt, dat Vondel na het schrijven van zijn *Pascha* met 't leeren van 't Latijn begonnen is. Wij behoeven dit niet in twijfel te trekken, wel kunnen wij in 't bovenstaande aanleiding vinden tot de veronderstelling, dat zijn kennis van 't Latijn toch niet groot genoeg was. om zelfstandig de schrijvers in deze taal na te volgen. Dr. Worp meent, dat reeds in 't *Pascha* Seneca hier en daar nagevolgd is en trekt daarom de waarheid van Brandts uitspraak in twijfel [2]). Het een is echter volstrekt niet in strijd met het ander. Onze treurspeldichter kan zeer wel gebruik gemaakt hebben van eene vertaling der werken van Seneca b. v. eene Fransche. Hij was immers een tijd lang ijverig bezig met de studie van 't Fransch [3]). De overzetting van Seneca's Troades werd door hem in verzen overgebracht, nadat met behulp van eenigen zijner vrienden de proza-vertaling tot stand was gekomen [4]). Misschien had Coster met het »suyghen van Minervae borsten" deze letterkundige bijeenkomsten op het oog, waarvan Brandt ons het een en ander mededeelt.

Ten anderen leidt dit hekelspel ons tot de gedachte, dat de

1) Van Lennep-Unger, *Vondel* 1630—1636, blz. 29 vs. 71—72.

2) *De invloed van Seneca's treurspelen op ons tooneel* blz. 194.

3) Eene Fransche vertaling van Seneca's werken vindt men in den Catalogus van Costers Bibliotheek. Zie den vorigen jaargang van dit tijdschrift, blz. 187.

4) Jan te Winkel, *Bladz. uit de geschiedenis der Nederl letterk.* blz. 294 vlgg.

Palamedes Vondel in nauwere betrekking heeft gebracht met den schrijver van *Iphigenia.* Van zijn optreden in de Academie vinden we het eerst in 't jaar 1627 melding gemaakt, toen hij Constantijn Huygens verwelkomde. Vondel zal dus pas na 1625 deel hebben uitgemaakt van deze rederijkerskamer. Inderdaad treffen wij de twee dichters voor 't eerst te zamen aan in een schempdicht in 1627 tegen den *Rommelpot* verschenen, waar de maker van *Palamedes* eerst onderhanden genomen wordt en daarna ook de stichter van de *Academie* met nog een' derden, ongenoemden, tegenstander, die met hun tweeën de leiding der zaken in handen scheen te hebben, het ontgelden moeten:

Wevers van jou reym gemeten,
Drie hoofden in een Caproen
Tis om een nieu acdeem t'doen,
Kijckt maer door het Gasthuys spleten,
Want d'Arminiaen heeft verbrot.
Acdeemes cost is banckerot [1]).

Dat *Kallefs-Val* in 't kamp der tegenstanders met verbittering werd ontvangen, spreekt wel van zelf. Een anoniem pamflet, er tegen verschenen, verdient nauwelijks vermelding [2]). Opmerkelijk is echter het oordeel van Wtenbogaert, in een brief aan Episcopius dd. 10 Juni 1628: Brenger heeft my van dat calffval geseydt, ick heb er gants niet van gehoort, weet niet wat het is. *Sulcke boecken doen gheen goedt* [3]).

Leiden, Nov. 1899. M. M. KLEERKOOPER.

1) *Den omgekeerden rommelpot van het Arminiaens prins-moordersrot.* Bij *Van Lennep-Unger* 1626—1629, blz. 295, coupl. XXXVIII. Merkwaardig is het laatste (39e) couplet, dat ik hier citeer:

Om te ontgaen schout en pachters
Hanckt hy voor sijn deur een slot,
En loopt met Hans rommelpot,
Spelen voor jou Tooren-wachters,
Krijgt hy niet speelt noch eens been
By sint Pieter sant van steen.

2) De schrijver hiervan wist blijkbaar niet, wie de drager kon zijn der initialen, achteraan *Kallefs-Val* te vinden n.l. A. H. T. F. F.

3) Rogge, *Brieven van Wtenbogaert* III 2, blz. 90. Zie ook ald. blz. 256 dd. 19 Dec. 1628.

HOLLAND—OLLAND.

De naam van het Nederlandsche graafschap Holland is in den laatsten tijd meer dan eens besproken. De o. a. door Kluit en door Van den Bergh [1]) aanvaarde verklaring als *holtland*, »houtland" is bestreden door niemand minder dan Fruin [2]), doch tegen diens bezwaren gehandhaafd door Dr. W. F. Gombault [3]). Beider betooggronden wensch ik hier in 't kort samen te vatten, ten einde daaraan enkele opmerkingen vast te knoopen, grootendeels gemaakt, toen eene vraag van Dr. Murray ten behoeve van zijn »New English Dictionary" mij aanleiding gaf het vraagstuk na te gaan.

In de eerste plaats vraagt Fruin — al wil hij, »op het punt der woordverandering te weinig ervaren om daarover mee te spreken", zooals hij zegt, dit eigenlijk ter zijde laten — »of het waarschijnlijk, of het zelfs te gelooven is, dat *holt-* vóór *land* in *hol-*, in plaats van in *hout-*, zou zijn overgegaan", terwijl toch b. v. *Holtreka* (in oude stukken) wel dezelfde naam zal zijn als de later voorkomende plaatsnamen *Houtrak*, *Houtrick* of *Houtrijk*. Hiertegen is door Gombault aangevoerd (wanneer ik zijne bedoeling althans goed begrijp), dat in *Holtreka*, den naam van enkele kleine plaatsen, de beteekenis van het eerste lid nog lang, als de plaatselijke gesteltenis aanwijzende, voor een ieder duidelijk geweest zal zijn, zoodat *holt-* hierin ook *hout-* moest worden, terwijl er bovendien geen de minste aanleiding was om tusschen *l* en *r* eene *t* te laten wegvallen [4]). In *Holt-land* daarentegen, dat gaandeweg werd toegepast op een veel grooter gebied dan er oorspronkelijk mede genoemd

1) Handb. d. Mnl. Geographie² 218.
2) Etudes ... dédiées à C. Leemans (Leide 1885), 285—286.
3) Taal en Letteren VIII (1898), 197—199.
4) Men denke slechts aan het zoo gewone omgekeerde verschijnsel: de invoeging eener dentaal tusschen dezelfde liquidae in *kelder*, *mulder*, *alder-* enz.

was, op het geheele graafschap in zijn lateren omvang (geenszins alles »houtland" in den straks te omschrijven zin), werd *holt-* niet meer gevoeld als de duidelijke aanwijzer eener kenmerkende gesteldheid, en het bewustzijn der beteekenis was dus geen beletsel tegen een zuiver phonetisch proces: het wegvallen der *t* vóór *l*, dat, blijkens door Gombault bijgebrachte voorbeelden uit het Onfr., Ofri. en Mnl., reeds vóór de 11de eeuw plaats had, en tusschen twee *l*'s natuurlijk nog veel gemakkelijker kon geschieden [1]). Natuurlijk moet dit dan hebben plaats gehad vóórdat *-olt* in die streken *-out* werd: éénmaal *houtland* geworden, zou het woord zoo gebleven zijn.

Fruin's tweede, gewichtigste bezwaar geldt de chronologie der vormen. Niet *Holtland* maar *Holland* heeft, volgens hem, de oudste brieven. Als zoodanig haalt hij aan: 1° een grafelijk zegel van 1083, 2° een dergelijk van 1168, 3° een grafschrift van 1054, 4° een giftbrief van Koning Hendrik IV van 1064 [2]), 5° eene overoude lijst der dekanieën van het bisdom Utrecht [3]): deze oudste getuigen schrijven allen *Holland* en steunen dus de naamsverklaring *Holt-land* geenszins. Fruin gist dan ook dat de spelling *Holtland*, in kroniekenhandschriften uit de 14de en 15de eeuw nu en dan voorkomende, niets is dan een uitvloeisel van den waan der geleerden van dien tijd, die, evenals hunne volgelingen van de 16de en latere eeuwen, aan de beteekenis »houtland" geloofden en dus, om juist te schrijven, eigendunkelijk die *t* inlaschten: eene etymologische spelling dus, als uiting en ter rechtvaardiging van eene volks- (of liever geleerden-) etymologie [4]). Fruin erkent echter ook de mogelijkheid, dat

1) Misschien is de inderdaad voorkomende vorm *Holdland* wel de in schrift gebrachte tusschentrap tusschen *Holtland* en *Holland*.

2) Sedert opnieuw uitgegeven in: Het Oudste Cartularium van het Sticht Utrecht, (zie blz. 135, noot 37); het oudste hs. dezer oorkonde, uit de 12de eeuw (zie blz. XXVI), heeft inderdaad, evenals het door Fruin aangehaalde, maar later waardeloos geblekene Liber catenatus (C.: zie blz. XLVII): *Holland*.

3) Naar Mr. S. Muller Fz. mij medegeelt, dagteekenende van omstreeks 1225.

4) Iets dergelijks dus als de onzinnige spelling *Vollenhove* (voor *Vollenho(e)*, oudt. *Fulnaho*), die werkelijk algemeen is geworden; zie Nom. geogr. Neerl. I, 132, 153.

de naam reeds lang voor hij in schrift werd gesteld zijn overouden vorm had verloren, en dat die spelling *Holtland* dus niet het gevolg is van een door de geleerden der 14de of 15de eeuw uit de lucht gegrepen verzinsel, maar inderdaad de restauratie van den oorspronkelijken waren vorm.

Hiertegenover heeft Gombault gewezen op eenige stukken van vóór 1250, waar reeds, evenals in de latere kronieken, *Holtland* staat: 1° eene plaats uit diezelfde, herhaaldelijk uitgegeven, oorkonde van 1083 (het is de veelbesproken giftbrief van Dirk V), welker zegel door Fruin ten voordeele zijner meening was aangehaald; 2° eene goederenlijst uit de 1ste helft der 9de eeuw [1]); 3° verschillende plaatsen uit de Annales Egmundani (in de volkomen betrouwbare uitgave der Monum. Germ. hist.), uit de 13de eeuw (of uit vroegeren tijd). De vorm met *t* (of *d*) is dus geenszins door afschrijvers uit de 14de of 15de eeuw bedacht, maar is reeds vóór 1200 aan te wijzen. Bedenken wij nu verder dat, zooals Fruin trouwens zelf reeds heeft opgemerkt, het grafschrift van 1054 ons alleen uit een afschrift van Matthaeus bekend is, terwijl de echtheid der oorkonde van 1083 niet boven allen twijfel is verheven, dan ziet men dat de tot dusverre bijgebrachte bewijsstukken, voorzoover zij betrouwbaar zijn, den hoogeren ouderdom der spelling *Holland* nog niet onomstootelijk vaststellen.

Trouwens eene spelling *Holtland* in jongere stukken dan die waarin *Holland* voorkomt of in gelijktijdige stukken behoeft nog niet noodwendig overal eene willekeurige, quasi-etymologische spelling of ook eene restauratie der oude, historisch juiste spelling te zijn. Zij kan, althans in oudere oorkonden, evengoed de (wellicht naast *Holland*) onafgebroken voortlevende oude vorm zijn, door de, vooral op 't stuk van namen, conservatieve schrijftraditie der kanselarijklerken nog gehandhaafd in een tijd toen men reeds lang alleen *Holland* uitsprak.

1) Laatstelijk uitgegeven is: Oudste Cartul. v. h. Sticht (zie blz. 40, noot 16); de oudste hss. dezer lijst klimmen op tot het eind der 11de en 12de eeuw (zie a. w., blz. VIII, noot 2, en XV—XXVI).

Van zulke oude en tijdens het schrijven zeker reeds verouderde, d. i. niet meer met de uitspraak overeenstemmende, dus historische naamspellingen (te gelijk met en naast de jongere, phonetische) zijn, naar ik meen, tal van voorbeelden uit vroeger eeuwen te vinden (b. v. in de Nomina geographica Neerlandica). En wij behoeven trouwens slechts te denken aan de hedendaagsche historische spelling van plaatsnamen als *Bodegraven* (door de in- en omwoners uitgesproken *Borĕf*), *Roelof-Arendsveen* (uitspr. *Roeltjesveen*), *Berkenwoude* (uitspr. *Berkou*), *Ransdorp* (uitspr. *Rarĕp*), *Middelharnis*(*se*) (uitspr. *M'nheĕrse*) *Mijdrecht* (uitspr. *Mijert*), *Utrecht* (oud-Amst. uitspr. *Uitert*), *Nijmegen* (uitspr. *Nimwegen*), *Ridderkerk* (uitspr. *Rekârk*), *Odijk* (uitspr. *Ojĕk*), om in te zien hoe zoo iets ook vroeger mogelijk is geweest, toen er nog wel geene officiëele spelling bestond [1]), maar de klerken taai aan zekere schrijfgewoonten, aan vanouds op 't perkament aanschouwde spellingen vasthielden en b. v. wellicht nog zeer lang *Abekenwalde* schreven, toen men reeds lang *Abkou*(*de*) uitsprak.

Bovendien is het ontstaan eener dergelijke geleerde etymologie, zonder eenige aanleiding, in dien tijd toch ook daarom niet waarschijnlijk, omdat *Holland* toen evenals nu eene (zij 't al niet volkomen duidelijke) verbinding van twee Nederlandsche woorden moest schijnen, terwijl de toenmalige Hollandsche »geleerden" ook wellicht nauwelijks meer geweten hebben, dat een door hen ondersteld *Holt-land* »hout-land" zou beteekenen, welke benaming ten slotte op het in dien tijd aldus geheeten graafschap ook kwalijk meer toepasselijk mocht heeten. Dat deze etymologie toen verzonnen zou zijn is dus moeilijk te gelooven.

Het derde bezwaar van Fruin had betrekking op de gepastheid van den naam »houtland" voor de streek om Dordrecht, die het eerst den naam *Holland* of *Holtland* gedragen heeft; deze was toen, meent hij, weliswaar met laag *hout* bewassen,

1) Die bestaat trouwens zelfs nu voor de plaatsnamen ternauwernood, althans niet éénе door het Rijk, de gemeenten en het publiek gevolgde spelling.

maar was toch zeker in de eerste plaats een laag, drassig moerasland. Daartegen heeft Gombault opgemerkt, dat »houtland" niet hetzelfde is als »woud-" of »boschland", zoodat men, de verklaring »houtland" aannemende, waarschijnlijk aan de in die buurt veel voorkomende grienden (wilgenhakbosschen) mag denken. En niet de lage ligging (welke zeker ook aan den omtrek wel eigen geweest is), maar de rijkdom aan dat hout zal het kenmerk dezer streek geweest zijn en er dus den naam aan gegeven hebben. Ik voeg hierbij, dat die naam ook natuurlijk niet aan de streek gegeven is door Hoogduitsche woud- en bergbewoners (voor wie heel Holland, vooral toen, een broekland was), maar door de er om heen, dus eveneens in moerassig land, wonenden, die getroffen werden door deze kenmerkende bijzonderheid. De oude beschrijving der streek als een »locus... silvis ac paludibus inhabitabilis" kan met evenveel recht ten voordeele van de eene als van de andere verklaring aangehaald worden. Doch de tweede door Fruin aangehaalde beschrijving als »silva" doet toch meer denken aan de opvatting »houtland", dan aan »broekland". In allen gevalle schijnt mij ook hier voor Gombault's beschouwing veel te zeggen.

Ik meen hier even te mogen wijzen op de analogie van den naam *Meriwido* (*Mereweda*) derzelfde streek, die toch wel met *silva paludosa* vertaald zal mogen worden; zie V. d. Bergh, Mnl. Geogr.[2] 73 en 218 en verg. hetgeen boven, blz. 77—78, is opgemerkt over de waarschijnlijke toenmalige beteekenis van *meri* hier te lande.

Eén punt bleef echter tot dusverre raadselachtig. Fruin had gewezen op een woord *olland*, in den Teuthonista gelijkgesteld met *broekland*. Inderdaad schijnt dit woord met deze beteekenis al heel goed te passen in een betoog, dat *Holland* niet: „houtland", maar: »broekland" beteekent. Toch hadden taalkundigen bezwaren tegen eene (door Fruin trouwens ook niet rechtstreeks bepleite) vereenzelviging van *Holland* met dit *olland*. In den Teuthonista komen, luidens mededeeling van den laatsten uitgever, Prof. Verdam, geene vormen voor, waarin eene begin-*h* is weggevallen

(en een sporadisch geval daarvan is kwalijk aan te nemen); die aphaerese, in 't Vlaamsch en elders zoo gewoon, behoort ook, zoover mij bekend is, in Van der Schueren's streektaal, het Nederrijnsch, geenszins thuis. Nog minder kan men omgekeerd de nooit ontbrekende *h* van *Holland* voor anorganisch voorgevoegd houden.

Bovendien, gesteld al dat *olland* ware te herleiden tot *holland*, waar zou dit woord *holland*, met de bet.: broekland, van daan komen? Zou men daarvoor denzelfden oorsprong mogen aannemen als voor dat andere *Holland*, den naam van het zuidelijk deel van het Engelsche graafschap Lincolnshire (reeds in 't Domesdaybook, a° 1087, voorkomende en dus zeker niet ontleend aan ons graafschap)? Volgens Dr. Murray is het eerste lid van dezen laatsten naam waarschijnlijk *holl* (schotsch *howe*, nnl. *hol*), en beteekent het geheel dus: hol, in eene holte of diepte liggend land; verg. *the Howe of the Merse*, eene streek in Berwickshire, en *hichts and howes*, schotsch voor: hoogten en laagten, duin en del; de oudste vorm *hoiland* (in 't Domesdaybook) is hierbij echter een bezwaar [1]). Doch deze beteekenis: laag, diep liggend moge voor 't Engelsche *holl* gestaafd zijn, voor 't Nederlandsche *hol* moet zij toch nog nader aangewezen worden, eer men daarop eene etymologie kan bouwen. In het Mnl. Wdb. III, 535, waar Fruin's verklaring van *Holland* is overgenomen, wordt die bet.: diep, laag, dras van *hol* alleen gestaafd door de vergelijking van *een hol bord* en *een holle weg* met *een diep bord* en *een diepe weg* (de *Diepesteeg* te Rhedersteeg is zulk een holle weg), mnd. *hol ebbe* = nhd. *tiefe ebbe*, en de verwijzing naar de bekende bet. van mnl. *diep*: moerassig, drassig (waar men diep inzakt). Doch wanneer *hol* in zeer enkele, jongere gevallen gelijk is aan *diep*, in de gewone beteekenis

1) Verg. New Engl. Dict. op *Holl* bnw., 2; *Holl* znw., 1, *b*; *Holland* en *Howe*. — Het uit Vondel's Gijsbrecht (vs. 1857) algemeen bekende *Holland* in 't „vette land van Pruyssen" (bij Koningsbergen) is inderdaad door Hollanders gesticht (zie de oorkonde van 1297 bij: G. Conrad, Preuss. Holland einst und jetzt. Pr. Holland 1897, s. 278), en de naam er van derhalve aan ons graafschap ontleend.

van dit woord, mag men toch eene a n d e r e, oudere bet. van dit laatste woord daarom nog niet op het eerstgenoemde overdragen. Meer steun zou die ook door Boekenoogen onderstelde beteekenis (trouwens eigenlijk niet geheel dezelfde als die van eng. *holl*) echter krijgen, indien de bij dezen opgegeven Zaansche plaatsnamen *Holle akker* en *Hollerd* inderdaad oud waren en die beteekenis vanouds bleken gehad te hebben (hetgeen meestal zeer moeilijk is uit te maken). Ook is 't niet te ontkennen dat de analogie van het bnw. *bol*, waar evenzoo de begrippen: slap, dras en: rond, plat naast elkaar staan, en dat vanouds vaak met *hol* verbonden is, wel eenigszins pleit voor het aannemen althans der mogelijkheid van deze beteekenis [1]).

Doch al is deze beteekenis: broekland der onderstelde koppeling [2]) *holland* voor 't minst twijfelachtig, zoolang *olland* uit den Teuthonista niet anders verklaard is, blijft dit woord met zijne door Van der Schueren — meer dan eens [2]), dus niet bij vergissing — opgegeven beteekenis een steun voor deze onderstelling, waardoor de twijfel aan de oude etymologie van *Holland* uit *Holt-land* voedsel krijgt. Daarom moge hier eene poging tot zulk eene andere verklaring plaats vinden. Toen ik nl. onlangs bij de bewerking van 't art. *Broek* (II) voor 't Ned. Wdb. de volgende opgaven vlak onder elkaar zag staan:

»Broick. venne. o l l a n t. goir. *Palus*" enz. (Teuthonista) en:

»Broeck, broecklandt, merasch, meersch, oft o n l a n d t. *Vn marez*" enz. (Plantijn),

toen moest zich wel de gedachte bij mij opdringen dat dit raadselachtige *ollant* niets anders was dan eene assimilatie van *onlant*, slecht land, dat inderdaad vanouds inzonderheid schijnt toegepast op drassig moeras- of broekland (zie Ned. Wdb. en weldra Verdam). Wel komen er onder de aanhalingen van het Mnl. Wdb. geene andere voorbeelden van dezen vorm voor;

1) Zie Ned. Wdb. op *Bol* (VI) en verg. *Bolland*.

2) Behalve in onderstaande opgave ook nog i. v. *Beven*: „daveren als eyn Ollant. *Scaterd*" (evenzoo bij *Bevinge*). Ook in den geslachtsnaam *Olland* zal wellicht dit woord schuilen; verg. den geslachtsnaam *Bolland*.

doch andere soortgelijke gevallen van regressieve assimilatie van *-nl-* tot *-ll-* in 't Mnl. zijn te vinden bij Franck, Mnl. Gramm. § 111, 3; Van Helten, Mnl. Spraakk. § 126 *k* (blz. 190); Te Winkel, Gramm. Fig. 147: *ballinc*, *spallinc*, *mallike*, *elleven*, *spille*, *Grolle*, en vooral *ollede*, weliswaar (evenals trouwens *ollant*) slechts éénmaal gevonden, doch ook voorkomende in *verolledigen* (Pelgrimage, Haarl. hs., f. 17*b*; Haagsch (tekst)hs.: *veronledigen*); daarnevens *pilijc*, *lilaken*, *scolaken*. Eene assimilatie der *n* van het in beteekenis zoo duidelijke en sterk beklemtoonde voorvoegsel *on-*, in den zin van *wan-*, is wel vreemd; doch de mogelijkheid er van wordt toch gestaafd door het op geene andere wijze te verklaren *ollede*. Ook komt zij slechts sporadisch, eene enkele maal, voor (hetgeen hier natuurlijk, heel anders dan bij het wegvallen der *h-* in één woord uit een bepaald dialect, zeer goed mogelijk is), zoodat de vorm *onland* dan ook vermoedelijk slechts hier en daar gevaar heeft geloopen, in allen gevalle spoedig overal hersteld (of gebleven) is; verg. ook het jongere, »herstelde" *banneling* naast *balling*.

Is deze verklaring van *ollant* juist — en waar beteekenis en vorm zoo bijna geheel gelijk zijn valt er m. i. aan de identiteit eigenlijk niet te twijfelen — dan is hiermede een grond tot twijfel aan de oude etymologie van *Holland* vervallen. Ofschoon ik de verdere behandeling van dit vraagstuk, vooral op 't punt der oudste oorkonden, gaarne aan anderen overlaat, meen ik toch te mogen verklaren dat er, zoover wij thans kunnen oordeelen, alles wel beschouwd, meer vóór dan tegen de oude verklaring van *Holland* als *holtland* pleit[1]).

Leiden, Dec. 1899. J. W. MULLER.

1) Toen dit stukje reeds voltooid was, vernam ik van Prof. Verdam, dat hij omtrent *ollant* dezelfde gissing had geopperd in de dezer dagen verschijnende aflev. van 't Mnl. Wdb. i. v. *Ollant* en *Onlant*: zie dus ook ald. Ook Dr. Beets en Prof. Blok verklaarden mij bij *ollant* reeds vroeger aan *onlant* gedacht te hebben. Dit scheen mij echter geen reden om het geschrevene niet te laten drukken, wel om van deze instemming hier nog even gewag te maken.

NAAR AANLEIDING VAN „*JAN, U ARME CLERC*" IN DEN *LEKENSPIEGHEL* (DEEL III BL. 278).

In den aanhef der *Teesteye* stelt zich de schrijver van dit werk voor als Jan »gheheten Clerc'', die in Ter Vueren, zijn geboorteplaats, den naam draagt van »Boendale" en te Antwerpen het ambt van schepenklerk bekleedt. Bij de aanbieding van een exemplaar van *Der leken spieghel* aan hertog Jan III van Brabant richt zich de aanbieder, volgens De Vries (Inleid. op *D. lek sp.* bl. LXVII) tevens de auteur van dit boek, tot zijn landsheer als »*Jan, u arme clerc*", plaatst zich alzoo tot dien landsheer in dezelfde betrekking, als Melys Stoke doet bij de opdracht zijner *Kronike* aan graaf Willem III (»U hevet ghemaect teenre gave Dit boec ende dit werc Melys Stoke, *u arme clerc*", z. *Rijmkr.* 10, 1056 vlgg.). Overmits nu dit »*u arme clerc*" kwalijk iets anders kan beteekenen dan »de geringe (of nederige) in uw dienst staande secretaris", rijst de vraag, hoe zulk verschil van ambtelijke werkzaamheid in overeenstemming te brengen met het sedert De Vries' betoog (in gemelde Inleid. bl. LXXXIX vlgg.) algemeen aan Jan Boendale toegekende vaderschap van den *Lekensp.*

Heeft Boendale zijn ambt van Antwerpsch schepenklerk misschien te eeniger tijd verwisseld met dat van hertogelijk secretaris? Bij gebrek aan historische gegevens is hier natuurlijk een antwoord niet mogelijk.

Of is wellicht De Vries' laatstgenoemde stelling niet voldoende bewezen te achten, zoodat we met een mogelijkheid zouden te rekenen hebben, dat de Jan van den over 't geheel kalmen *Lekensp.* niet de Jan van de heftige *Teesteye* is geweest? De Vries wijst ten gunste zijner meening op de volgende feiten: in beide werken noemt zich de dichter Jan, stelt hij zich voor als *clerc* en vermeldt Antwerpen als zijn woonplaats; beide lettergewrochten worden opgedragen aan Rogier van Leefdale en diens gemalin, in den aanhef van beide ge-

dichten zegt de auteur, dat hij niet gaarne ledig wil wezen en zijn arbeid ten nutte van 't algemeen heeft ondernomen; in beide werken wordt de hebzucht van het stadsbestuur [1]) gelaakt en op twee »poente" gewezen, die volgens het voorschrift der Romeinen voor een goed bestuur noodig zijn, het behartigen van »ghemeen orbare" en het vormen eener op een veilige plaats bewaarde weerstandskas (z. *Teest.* 1218 vlgg. en *Lekensp.* 1, 34, 81 vlgg.); beide gedichten verkondigen den lof van den stand van den »ackerman" en den »coopman". Intusschen: dat er in Antwerpen tijdens het leven van Rogier van Leefdale twee geletterden geleefd hebben, die beide Jan heetten en beide een didaktisch werk schreven, 'twelk ze aan denzelfden machtigen beschermer en voorstander van beschaving en ontwikkeling opdroegen, is geenszins ondenkbaar; dat twee auteurs, over sociale toestanden van hun tijd handelende, in de gisping eener hebzuchtige stedelijke regeering en in achting voor den boeren- en den koopmansstand overeenstemden, is niet al te onbegrijpelijk; de overeenkomst in den aanhef der beide gedichten en in de vermelding der bovengenoemde twee »poente" wijst niet onvoorwaardelijk op herkomst uit een zelfde pen; ze kan ook het gevolg zijn van ontleening uit het eene werk in het andere [2]).

† P. L. BENDER.

---

1) De Vr. schreef ten gevolge van een lapsus „hebzucht der landsheeren". Vgl. de betrekkelijke plaatsen *Teest.* cap. XIV en *Lekensp.* 1, 34, 85 vlgg.

2) Datzelfde geldt voor twee plaatsen, die (door De Vr. niet geciteerd) in beide gedichten een bijna woordelijke overeenkomst vertoonen, nam. *Teest.* 1232—55 en *Lekensp.* 1, 34, 97—100:

Dat ander poent was dat:	Tander point is dat:
Wat baten dat toequam der stat,	Wat baten coomt vander stat,
Datmen dat leyde in sekerre stede	Datmen dat leit in zekerre stede
Der stat altoes te hulpene mede;	Der stat te helpene mede,

en *Teest.* 1492—'7 en *Lekensp.* 1, 2, 56—61:

Want gheen ertsche creature	Niement en mach volweten
En mach kennen Gods nature	Sine ghedane noch sijn wesen;
Noch dat wesen sijnre godheyt:	Ende die daer meest na lesen,
So wat daer yeman af scyt,	Dolen meest weder ende wey
Si slaen daerna weder en(de) wey	Alse die blinde, die slaen na tey,
Alse een blint man na een ey.	Dat haerre gheen gheraken en can.

DOODETER.

In Wilhelm Scherer's Geschichte der Deutschen Litteratur p. 305 staat van zekeren Niklaus Manuel te Bern opgegeven, dat hij in 1522 eene soort van vastenavondklucht schreef, »Die Todtenfresser" geheeten: d. w. z. verklaart Scherer, »die Geistlichen, die sich von Seelenmessen nähren". Daniel Sanders geeft in zijn Ergänzungs-Wörterbuch p. 212 deze verklaring: »Die Römische Geistlichkeit, der aus den Todtenmessen reichliche Einkünfte erwuchsen".

Mogen die verklaringen ook voor ons *doodeter* gelden en zullen we dan niet *doodeneter* moeten schrijven?

Een eenigszins bevredigend antwoord op die vraag heb ik trots al mijn zoeken niet kunnen vinden. Onze woordenboeken zijn vrij wel eenstemmig in de verklaring, dat *doodeter* is: leeglooper, hij, die op kosten of ten laste van een ander leeft; de vierde druk van Van Dale voegt er bij: »oud, nutteloos paard". Over den *oorsprong* van het woord: algemeen zwijgen, ook bij Weiland, Terwen, Franck. *Littré* geeft op *Croque-mort* deze etymologie: »Croquer et mort, parce que ces hommes (dat zijn de *lijkbezorgers*) vivent de leur emploi, ou plutôt parce qu'ils emportent les morts". De eerste verklaring nadert eenigszins die van Scherer en Sanders, — de laatste komt mij minder gelukkig voor.

Heeft ons doodeter misschien een eigen' oorsprong? Willen wij er mee zeggen: iemand, die een' ander dood eet, gelijk eene woekerplant het leven van eene andere plant ondermijnt? Wij gebruiken *parasiet* als persoonsnaam immers ook vrij wel gelijkbeteekenend met: leeglooper of liever: klaplooper, tafelschuimer.

Aangenaam zou het mij zijn, als een der lezers van dit tijdschrift gelukkiger in zijne nasporingen ware dan ik.

Arnhem. M. LEOPOLD.

APPEL.

In afwijking van de tot nog toe gegeven afleidingen, voor zoover ze mij bekend zijn, van ons *appel*, zal ik trachten aan te toonen dat dit woord waarschijnlijk algemeen Indogermaansch is.

Alvorens in bijzonderheden te treden, moet ik eene algemeene opmerking maken, en wel deze, dat de Balto-Slavische vorm van 't woord eene eigenaardige afwijking vertoont van dien in 't Germaansch en Keltisch, zoodat aan een gemeenschappelijken *vreemden* oorsprong niet te denken valt. Het bedoelde verschil, al is het gering, is redelijkerwijze alleen dan te verklaren, als men aanneemt dat reeds in den Indogermaanschen voortijd twee of meer zeer naverwante vormen van 't woord in zwang waren.

Die twee vormen vindt men terug in 't Skr. *āmra* en *amra*, manggo. Al wie de manggovrucht kent, zal het zeer verklaarbaar vinden dat de Ariërs, in Indië komende, waar geen appels groeien, de benaming van den uit hun vorige woonplaatsen bekenden appel overdroegen op de manggo. De overeenkomst in de eigenschappen van beide vruchten is zóó groot, dat in Nederlandsch Indië, waar ook geen appels zijn, van manggo's »appelmoes" bereid wordt.

Wat de etymologie van *ămra* betreft, dit is duidelijk niets anders dan eene andere uitspraak van *amla*, zuur. Ten bewijze dat bedoelde vrucht haar naam te danken heeft aan de zuurte, strekke het synonieme *amlaphala*, zuurvrucht, eene benaming zoowel voor de manggo als voor de tamarinde.

Hoogstwaarschijnlijk is een derde vorm van den appelnaam, namelijk *amala*, overgebracht op een andere Indische vrucht: de Emblica Officinalis, *amala* of meer gewoon *āmalaka*, een verkleiningsvorm, daar de vrucht veel kleiner is dan de appel.

De toepassing van den appelnaam op de Emblica, hoewel deze meer wrang dan zuur is, kan niet bevreemden als men bedenkt hoe wij in Europa allerlei vruchten »appel" noemen, al hebben zij weinig met den appel gemeen, bijv. *pijnappel*, *aardappel*, Fransch *pomme d'amour*, *pomme de terre*, Duitsch *stechapfel*, Engelsch *pine-apple;* enz. Daarenboven heeft Ndl. *amper*, dat toch wel te recht met Skr. *amla* vergeleken is geworden, de beteekenis van »wrang".

Een verlengde vorm van *ămra* is *ămrāta* of *ămrātaka*, Spondias mangifera, eene vrucht die veel op de gewone manggo gelijkt, zooals de botanische naam reeds aanduidt. Als bijvorm van dit *ămrāta* beschouw ik het Nieuw-Perzische *amrut*, peer. Het vermoeden ligt voor de hand dat eenmaal ook het stamwoord *amra* in de oude Iraansche talen moet bestaan hebben, en wel in de beteekenis van »appel", doch er is te weinig van die talen tot ons gekomen om dit vermoeden tot zekerheid te verheffen. Het Perzische woord is door de Turken overgenomen in den vorm van *armud*, dus met omzetting van *mr* in *rm*. Deze omstandigheid leidt tot eene verdere gevolgtrekking, namelijk deze, dat in het Turksche en tevens Magyaarsche woord voor appel, *alma*, dezelfde omzetting heeft plaats gehad, en dat *alma* evenzeer door die twee Ural-altaïsche volken ontleend is aan een of ander Arisch dialekt. Bij een derde Ural-altaïsch volk, de Finnen, heet de appel *omena*, waarin men licht eene wijziging van *omela* herkennen kan, of eigenlijk van *ōmela*, want verkorting van lange klinkers in overgenomen woorden komt in 't Finsch meermalen voor, bijv. in *nekla*, naald, uit een Oudgermaansch *nêtla*, Got. *nethla; runa*, vgl. On. *rûn*. Of de Finnen *omena* uit hetzelfde dialekt ontleend hebben als waaruit Turksch en Magyaarsch *alma* gesproten is, dan wel uit een ander, waarin de *â* in *ô* was overgegaan, is niet te zeggen. Voor de omzetting vgl. Magy. *Irma*, Maria; *írmakk*, Emblica.

Het Grieksche woord voor appel, *μῆλον*, ouder en gewestelijk *mālon*, beantwoordt aan Skr. *ămra* of een te veronderstellen

amǝla, evenals *νῆσσα*, eend, te vergelijken is met Lat. *anas* (stam *anati*), Ohd. *anut*, *anot*, *ant*, pl. *enti*, Ags. *ened*, Salisch Frankisch *aned*, (verlatijnscht tot *aneda*), Nnl. *eend*, uit *anid*, bijvorm Mnl. *aent*, uit *anǝt*, On. *öndr*, pl. *endr* en *andir*, Litausch *antis*, genit. *anties* [1]), Oud-bulg. *ąty*, Skr. *āti*. De verhouding van *νῆσσα* tot *āti* is dezelfde als die van *γνήσιος* tot Skr. *jâtya*, daargelaten dat het eerste een *iă*-, 't laatste een *i*-stam is.

Het Gr. *mālon* kan zich even goed ontwikkeld hebben uit *amlom* als uit *amǝlom*. In 't eerste geval heeft het dezelfde geschiedenis gehad als *ἡμεῖς*, Dor. *ἄμμες* uit *ahm-eis*. De *h* is hierin versprongen, evenals in *ἧμαι*, ik zit, uit *āsmai* [2]). Dientengevolge werd de lettergreep kort, tenzij men den klinker verlengde; zoo ontstond *hâm-eis*, en hieruit *ἡμεῖς*. Zelfs indien er tusschen de *m* en *l* een geheele toonlooze klinker, een sjewa gehoord werd, zou de uitkomst dezelfde zijn, want zulk een klank pleegt geen invloed te oefenen op de medeklinkers. In 't Skr. heeft zelfs een tusschen *s* en *r* staande korte *a*, al of niet geaccentueerd, geen invloed. Dit blijkt uit den volgenden regel: wanneer op *s*, voorafgegaan door een anderen klinker, onmiddellijk eene *r* of *l* volgt, gaat de *s* niet in *ṣ* over; dus *usrā*, *wisra*; evenmin gebeurt dit, wanneer tusschen de *s* en *r* of *l* eene korte *a* volgt; dus *kesara*, *kṛsara*, *dhūsara*, *kosala*.

Bij 't Lat. *malum*, hetzij dan al of niet aan 't Grieksch ontleend, behoeven wij niet stil te staan.

De Slavische vormen komen alle overeen met Skr. *āmra*: Obulg. *ablŭko*, appel, waarnaast een secondair *jablŭko*, een verkleiningsvorm; de stam is nog over in *ablanĭ* (uit *abolnĭ*), appelboom [3]). In 't Lettisch luidt het woord *ābols*, in 't Litausch *obŭlas*, doch daarnaast *obelis*, appelboom. De verlenging van den klinker in de tweede lettergreep, geheel afwijkend van wat het

1) Het accent verschillend opgegeven door Kurschat en Juškewič.

2) De *h* in *ἧσται* is ontstaan door gewaande analogie met den 1 pers.

3) Voor de overige Slav. talen zie Miklosich Etym. Wtb. onder *abolko*, een foutief lemma voor *abḷko*.

Lettisch *ābols*, en 't Oudpruisisch *woble* vertoonen, weet ik niet te verklaren; alleen kan men zeggen dat ze haar analogon heeft in de onderling afwijkende vormen van 't woord voor »eik", nl. *aržūlas*, *aužūlas*, *anžūlas*, *ažūlas*, *užūlas*. In allen geval blijkt hieruit, alsook uit *obelis*, dat er tusschen *b* en *l* van oudsher een klinker gestaan heeft. Men behoeft slechts de boven aangevoerde vormen van 't woord voor »eend" te vergelijken om dergelijke varianten verklaarbaar te vinden.

In 't Germaansch komen twee varianten voor: *apl* (waaruit ons *appel*) en *apel*, over in *Apeldoorn* (oudtijds *Apeldro*), *Apelteren;* Ohd. *apfol*, *apfil*, *apfel*, en *afful*, *aphol*, *affaltra*, enz.; On. *epli* en *apal-grá*, *apaldr*, Deensch *æble* en *abild*, Zweedsch *äple* en *apel*, Ags. *æppel* en *apulder*.

In 't Keltisch komt alleen de vorm met klinker in de tweede lettergreep voor; dus Iersch *aball*, *uball*, Cymrisch *afallen*, Bretonsch *auallen*. Of de Gallische plaatsnaam *Aballo* hierbij behoort, is onzeker, maar zoo ja, dan is de naam te vergelijken met ons Apeldoorn en Apelteren. Mogelijk heeft de Italische stad Abella haar naam te danken aan de vrucht; niet omgekeerd, natuurlijk. Indien men 't historisch bewijs kon leveren dat de verbinding *ml* of *m-l* bij de Balto-Slaven, Germanen en Kelten in ons woord reeds in betrekkelijken ouden tijd, in allen gevalle vóór de Germaansche klankverschuiving, in *bl*, *b-l* was overgegaan, dan zou het hier boven geleverde betoog onomstootelijk wezen. Dat bewijs echter kan niet gegeven worden. Wel kan men zeggen dat zulk een overgang op Indogermaansch gebied, en niet alleen hierop, iets zeer gewoons is. In 't Grieksch gaan *mr* en *ml* aan 't begin van een woord regelmatig in *br* en *bl*, en in 't midden in *mbr* en *mbl* over; dus βροτός, voor *mrotos;* ἄμβροτος; βλίττω, honig peuren, verwant met μέλι; βλώσκω, μέμβλωκα, ἔμολον; βραδύς, Skr. *mṛdú*; βραχύς, vgl. Got. *gamaurgjan*. Uit het Skr. kan men als voorbeeld *brū*, spreken, voor *mrū*, aanhalen; uit het Latijn *brevis* = βραχύς, uit *mregvis; blaesus* verwant met Skr. *mleccha; hibernus* voor *himernus;* uit het Fransch *marbre* voor *marmre*, Engelsch

marble; Fransch *houblon* uit een Germaansch, vermoedelijk Nederfrankisch *hum-l-* [1]).

Bijzonder talrijk zijn de voorbeelden van bedoelden overgang in 't Keltisch, zóó talrijk dat ik gemakshalve verwijs naar Whitley Stokes-Bezzenberger »Urkeltischer Sprachschatz", p. 220 vg. Ettelijke daarvan zijn reeds Oudgallisch, o. a. *brogi*, *Allo-broges*, *Brogimāros*, enz , Iersch *bruig* naast *mruig*, mark, landschap; vgl. Lat. *margo*, Germ. *marka*. Van Iersch *brecc*, bont, Cymrisch *brych*, Bretonsch *brech*, vgl. Lit. *margas*, komt in 't geheel geen bijvorm *mrecc* meer voor.

Ware het zeker dat de stad Abella haren naam te danken had aan haar appelrijkdom, dan zou men uit het Oskisch of Sabellisch een voorbeeld hebben van een klankovergang, waarvan 't Latijnsche *hibernus* de tegenhanger is.

H. KERN.

1) Uit Magyaarsch *komló* blijkt, dat de *k* ontstaan is door klankverschuiving. Wat dus ook de oorsprong van 't woord zijn moge, alle andere Europeesche vormen zijn uit het Germaansch gekomen.